

S & D REGISTER OP DE TWIST JAARGANG (1922)

Socialisme en Democratie

Maandblad van de Wiardi Beckman Stichting

14-4x

E. A. N.
H. A.
J.
P.
R.
S.
T.
V.
W.
X.
Y.
Z.

B. ...

A.
B.
C.
D.
E.
F.
G.
H.
I.
J.
K.
L.
M.
N.
O.
P.
Q.
R.
S.
T.
U.
V.
W.
X.
Y.
Z.

C. ...

A.
B.
C.
D.
E.
F.
G.
H.
I.
J.
K.
L.
M.
N.
O.
P.
Q.
R.
S.
T.
U.
V.
W.
X.
Y.
Z.

REGISTER OP DE 29STE JAARGANG (1972)

I. BINNENLANDSE POLITIEK

<i>Auteur</i>	<i>Titel</i>	<i>Pagina</i>
J. A. W. Burger	Naklank van het congres	482
H. J. Hofstra	Efficiency en budgettekort	411
G. Klein	Kiesstelsel voor democratische organisaties	11
P. O. Numans, H. A. van Wijnen	Naar aanleiding van 'Staatshoofd en ministers'	39
A. P. Oele	Pleidooi voor een uniform wetenschapsbeleid	173
D. A. TH. van Ooijen	Historische kanttekeningen bij 'het katholieke' in de Nederlandse politiek	179
A. Peper	Progressieve minderheidsregering en bedrijfsleven	475
P. A. de Ruiters	Machtig	49
P. A. de Ruiters	Nachtkaars	465
H. A. van Stiphout	De verkiezingen	525
P. R. Stoffelen	De burgemeester en de polarisatie	198
W. J. Veenstra	Over de strategie van de parlementaire oppositie	257
J. J. Vis	De openbaarheid van de kabinetsformatie	25
H. A. van Wijnen	Thorbecke	293

II. INTERNATIONALE VRAAGSTUKKEN

G. van den Berge	De Gemeenschap in verlegenheid	17
H. van den Bergh	De Verenigde Staten en Europa; crisis met onbekende uitkomst	51
H. van den Bergh	De Socialistische Internationale na Wenen	306
H. van den Bergh	Analyse van de Topconferentie	468
M. C. A. Brongers	Noorwegen en de EEG	225
P. Dankert	The Yankees go home	245
C. de Groot	De toekomst van de sociaal-democraten in Italië	417
A. A. van der Louw, A. L. ter Beek	Mozer's verslag van de Internationale	408
J. Meulmeester	De opbouw van het socialisme in Chili	3
S. Rozemond	Vredespolitiek in soorten	273
M. van der Stoep	Vredespolitiek moet centraal staan	505

III. SOCIALE EN ECONOMISCHE VRAAGSTUKKEN

M. J. van den Berg	Vijf voor twaalf	399
G. van den Berge	De Gemeenschap in verlegenheid	17
J. van den Doel	De geloofwaardigheid van het ruimtelijk beleid	368
L. J. Giebels	Inleiding over ruimtelijke ordening, economische groei en milieu	354
J. Goudriaan	Het particuliere verzekeringsbedrijf; socialisatie of ordening?	284
G. J. van der Hoeven	Een herderlijk schrijven van zes politieke medicijnmannen	324

<i>Auteur</i>	<i>Titel</i>	<i>Pagina</i>
P. J. Janssen	Een progressief kabinet en het volkshuisvestingsbeleid	501
C. A. de Kam	Energiepolitiek	429
W. Koning	Hoger onderwijs, als privé-investering of algemeen goed?	240
H. J. Kooreman	Democratisering van de bedrijven; voorwaarde voor gelijke kansen in het onderwijs?	268
H. Lammers	Wordt de lier van de inspraak aan de wilgen gehangen?	395
A. P. Oele	Pleidooi voor een pluriform wetenschapsbeleid	173
A. P. Oele	Strepen door de rekening	383
A. Peper	Progressieve minderheidsregering en bedrijfsleven	475
J. van Putten	Commissie-Mansholt en de democratie; eerst de staat, daarna het volk	308
P. A. de Ruiter	Vijf op een rijtje	361
Chr. A. de Ruyter-de Zeeuw	Een ruimtelijk beleid voor een progressief kabinet	494
H. A. van Stiphout	De partijpolitieke betekenis van het rapport van de Commissie van Zes	324
J. in 't Veld	Over de Club van Rome en nog wat	79
M. C. Verburg	De instrumenten van de ruimtelijke ordening	377
P. VerLoren van Themaat	Economische orde, maatschappelijke orde, rechtsorde	163
P. VerLoren van Themaat	Stellingen over economische macht in de Europese Gemeenschappen	555
K. Zijlstra	De kromme spijker van de kleinzoon	212

IV. POLITIEK EN MAATSCHAPPIJ

Hedy d'Ancona	De noodzaak van een culturele revolutie	103
Nel Barendregt	Wel praten, niet zeuren	146
R. W. Boesjes-Hommes	Vrouwenemancipatie in Zweden	135
F. Bruinsma	Lessen van sociaal-democratische regeringen	529
C. Buddingh'	Lekepraatje	510
L. J. Giebels	Van deconfessionalisering naar ontzuiling	487
J. H. N. Grandia	Onderwijs en sociaal milieu	187
Ien van den Heuvel	— Een vrouwenorganisatie in de PvdA... moet dat?	110
G. J. van der Hoeven	— Een herderlijk schrijven van zes politieke medicijnmannen	319
J. P. Janzen	— Willem Schermerhorn en zijn politieke denkbeelden	537
C. Klein	— Kiesstelsel voor democratische organisaties	11
C. Kool	— Literatuur van en over het radicale feminisme	158
Joke Kool-Smit	— Gelijkheid vertaald naar de helft	98
Joke Kool-Smit	— Wij en politiek	119
W. Koning	Hoger onderwijs, als privé-onderneming of algemeen goed?	240
H. J. Kooreman	Democratisering van de bedrijven; voorwaarde voor gelijke kansen in het onderwijs?	268
A. Kupers-Rooselaar	— Sisterhood	261
A. Lange	— Autoritarisme, kerkelijkheid en politieke partijen	338
H. M. Linthorst	— De PvdA en de omroep	513
D. A. Th. van Ooijen	— Historische kanttekeningen bij 'het katholieke' in de Nederlandse politiek	179
J. P. Pronk	— 'Keerpunt '72' getoetst	560

<i>Auteur</i>	<i>Titel</i>	<i>Pagina</i>
J. van Putten	Commissie-Mansholt en de democratie; eerst de staat, daarna het volk	308
S. Rozemond	— Het kleine verschil	114
E. Schillebeeckx	De progressieve christen en zijn politieke partijkeuze	68
E. J. Sevenhuysen- Hoogewooning	De vrouw als consument moest in de politiek gaan!	129
H. A. van Stiphout	De Wiardi Beckman Stichting 25 jaar	88
H. A. van Stiphout	De partijpolitieke betekenis van het rapport van de Commissie van Zes	324
P. R. Stoffelen	De burgemeester en de polarisatie	198

V. NECROLOGIE

J. Tinbergen	In memoriam Hein Vos	209
A. Vondeling	Jo Cals	86

VI. DE PEN OP PAPIER

F. Allema	PvdA en directe actie	95
P. Bordewijk	Kiesstelsels	90
R. J. C. Cornegoor	De doeleinden van het onderwijs	46
R. de Haan	Smerig spelletje?	254
Ien van den Heuvel	— Een vrouwenorganisatie in de PvdA	254
G. J. Heyne den Bak	Wat krijgen we nou?	92
G. Klein	Kiesstelsels	296
A. J. F. Köbben	PvdA en terrorisme	565
Joke Kool-Smit	Antwoord aan R. de Haan	255
C. Pronk	— Een vrouwenorganisatie in de PvdA	252
A. A. van Rhijn	De grondslag van 'Socialisme Nu', een wrak fundament	93
J. J. Voogd	De PvdA en de omroep	568
J. S. Wijne	PvdA en terrorisme	565

VII. BOEKBESPREKING

J. N. F. Bakker	Het economisch beleid op middellange termijn; bespr. d. J. T. K. Postma	249
W. Buitelaar en R. Sierksma	Gevangen in de gevangenis; bespr. d. D. A. Th. van Ooijen	572
Th. Ebert	Geweldloze opstand, een alternatief voor burgeroorlog; bespr. d. W. Oomens	301
H. M. Jolles	Sociologie van de Participatie; bespr. d. E. van Thijn	520
O. van Kappen	Stakingsrecht voor ambtenaren?; bespr. d. H. L. Bakels	298
B. van der Lek	Het Milieuboekje; bespr. d. C. A. de Kam	520
C. J. M. Schuyt	Rechtssociologie; bespr. d. G. E. Langemeijer	459
W. F. Wertheim	Buiten de grenzen; bespr. d. S. M. de Boer	457
E. Zahn	Meningsvorming en maatschappelijke orde; bespr. d. B. W. Schaper	205

Socialisme & Democratie

Maandblad van de Wiardi Beckman Stichting

29e jaargang 1972

Redactie:

J. J. van der Lee, voorzitter; H. Beereboom, G. van Benthem van den Bergh, H. van den Bergh, C. Buddingh, P. Dankert, J. Eijkelboom, B. Elkerbout, J. van der Hoeven, J. Kool-Smit, Th. J. A. M. van Lier, A. Mozer, A. P. Oele, S. Patijn Jr., A. Peper, B. W. Schaper, J. Smit, H. A. van Stiphout, S. Rozemond, A. Vondeling.

Redactiesecretaris:

H. Beereboom, Binnenhof 1a, 's-Gravenhage. Tel. 070 - 61 49 11.

Kluwer - Deventer

P. A. DE RUITER

Opening zoeken?

De openingzoekers zijn onder ons. We moeten contact opnemen met de KVP, zeggen ze. Waarom is niet duidelijk. 'Links praten, rechts regeren', heeft Den Uyl gezegd. Nog te vriendelijk in feite. Regeren is een té groot woord voor de bezigheid waarmee KVP-politici zich onledig houden. Zo al de volstrekt visieloze en passieve activiteiten van het Kabinet-Biesheuvel het predikaat 'regeren' verdienen, is het bepaald niet de KVP, toch nog altijd de grootste confessionele partij, die daarvoor de eer kan opeisen. Geregeerd wordt er door de VVD en haar loodsmannetje, DS'70. De KVP lost weliswaar bij monde van de waarnemend fractievoorzitter, Andriessen, en haar defensiespecialist, het niet meer zo jonge enfant terrible de generaal b.d. Van Elsen, zeer bescheiden waarschuwingsschootjes (defensieuitgaven, kinderbijslag, onderwijsbezuinigingen). Maar het blijft bij enig verbaal gesputter en zodra de heer Wiegel zijn stem verheft hoort men alleen nog maar serviele liefdesbetuigingen aan het regeerakkoord. Dat regeerakkoord krijgt overigens steeds meer het karakter van bindmiddel. Over de weinige zaken die niet in dit akkoord zijn geregeld blijkt de regeringsclub steeds pijnlijk (pijnlijk althans voor hen) uit elkaar te vallen.

Niettemin zijn er toch mensen die iets zien in de KVP als toekomstige regeringspartner, ook in onze partij. Nu wil zelfs schrijver dezes niet uitsluiten dat de KVP ooit nog eens een acceptabele partner zal zijn bij het uitstippelen van een progressieve koers. Je kunt tenslotte nooit weten en je mag dus nooit 'nooit' zeggen in de politiek, nietwaar? Maar wie van mening is dat de KVP op dit moment een serieuze coalitiepartner zou kunnen zijn, is óf zo regeerbelust dat hij geen oog wil hebben voor de opstelling van de KVP, óf mist elk gevoel voor de politieke realiteit van vandaag.

Om meteen een mogelijk misverstand uit de weg te ruimen, er is op zichzelf natuurlijk niets tegen regeerbelustheid. Integendeel, wie meent een duidelijk alternatief te hebben voor de oplossing van de problemen van de jaren '70, wie de pretentie heeft het sociaal-economische gelijk aan zijn kant te hebben, is vanzelfsprekend gretig genoeg om dat alternatief in concrete maatregelen om te zetten, om dat gelijk aan de andere kant van de tafel te bewijzen. Gelet op de opstelling van de confessionelen, de KVP voorop, is het echter niet reëel te veronderstellen dat we op een kortere dan de lange termijn onze ideeën zullen kunnen realiseren in samenwerking met diezelfde confessionelen. Nú samenwerken met de confessionelen zou rampzalig kunnen zijn, voor onszelf en voor het perspectief van een progressief beleid. Je behoeft

niet eens aan de ervaringen, opgedaan met het Kabinet-Cals-Vondeling, te denken om te beseffen dat zo'n samenwerking op korte termijn onze partij gruwelijk in de vernieling zou draaien. Weliswaar zouden misschien kleine succesjes ons deel kunnen worden, maar vraag niet tegen welke prijs: verder verschuiven van ons perspectief op een wezenlijk anders gestructureerde samenleving; vervreemding van het pas verworven deel van onze achterban; confessionele partijen die opnieuw in het zadel geholpen zijn, althans vertraging van het proces van deconfessionalisering.

De wens om te regeren is dus een volstrekt legitieme; de wens om op korte termijn, dat wil dus zeggen: met de KVP te gaan regeren is in het huidige politieke bestel het domste wat we zouden kunnen doen.

Tenzij de KVP een geweldige politieke salto mortale zou maken, bereid zou zijn zich bij volgende verkiezingen vóóraf duidelijk vast te leggen op een links program én inmiddels een proces van interne democratisering zou hebben doorgemaakt (maar wie houdt deze zaken voor mogelijk, gelet op haar huidige opstelling?), is de enige manier om tot regeren geroepen te worden voortzetting van de huidige koers. Dat houdt in het voeren van een duidelijk oppositioneel beleid, het iedere keer weer opnieuw etaleren van een constructief alternatief, duidelijk laten zien waar de verschillen zitten, niet bang zijn jezelf te herhalen. Nauwe (parlementaire) samenwerking met de andere progressieve partijen is daartoe de aangewezen weg. Alleen op deze wijze mogen we hopen een nog groter deel van het kiezerscorps voor onze ideeën te winnen. Daarvoor is hopelijk een termijn van drie jaar voldoende. Duurt het langer, dan is dat jammer, maar nog geen reden om van die koers af te wijken.

J. MEULMEESTER

De opbouw van het socialisme in Chili

Met de verkiezingsoverwinning van de Volkseenheid (Unidad Popular)¹ was het niet voor het eerst in de geschiedenis van Chili dat marxistische partijen deel zouden gaan uitmaken van een regeringscoalitie. Het uitzonderlijke van de nieuwe combinatie ligt echter in het feit dat de politieke dominantie van de Radicale Partij (berustend op westerse sociaal-democratische beginselen) uit vroegere volksfrontregeringen, is overgenomen door de socialistische en communistische deelgenoten én in de revolutionaire inhoud van het verkiezings-, c.q. regeringsprogramma van deze linkse concentratie. Duidelijker dan ooit heeft men de opbouw van een authentiek socialisme in zijn vaandel geschreven. Authentiek in een dubbele betekenis: strevend naar een socialistische ordening langs pluralistische weg, door klassieke denkers van het marxisme geanticipeerd, doch nimmer in de geschiedenis geconcretiseerd; authentiek ook in zoverre de opbouw van het socialisme zal moeten worden aangepast aan de bijzondere staatkundige, economische en sociale ontwikkelingsstadia waarin Chili op dit moment verkeert. Aldus valt het socialistisch Chileens experiment te omschrijven als de vervanging van het kapitalistische systeem onder handhaving van de beginselen van de rechtsstaat, de institutionele orde en de politieke vrijheden.² Omverwerping van het bestaande systeem met gebruikmaking van de mogelijkheden binnen datzelfde systeem, ziedaar het voor velen ongerijmde en historisch unieke van de krachtsinspanningen van de Unidad Popular.

De nieuwe institutionele orde

Kort na de verkiezingsoverwinning deed in kringen van de Unidad Popular de uitspraak opgeld: we vormen wel de regering, maar (nog) niet de macht. Dit besef sproot voort uit het inzicht dat een hechte fundering van de socialistische opbouw slechts zal kunnen bestaan in een fundamentele vernieuwing van de institutionele (politieke) en economische orde en dat in laatste instantie de revolutie pas geconsolideerd kan worden wanneer de macht in handen wordt gelegd van het georganiseerde volk, dat aldus in staat wordt gesteld op verschillende niveaus en in sectoren van het maatschappelijk bestel reëel en efficiënt zijn zaken te regelen.

Volgens het regeringsprogramma³ moet er een nieuwe grondwet komen, waarin de massale incorporatie van het volk in de staatsmacht zal worden geïnstitutionaliseerd. Er wordt een eenvormige organisatie van de staat geschapen,

gestructureerd op nationaal, regionaal en plaatselijk niveau, welke in de zgn. Volksvergadering zijn hoogste machtsorgaan zal kennen. De volksvergadering zal uit slechts één Kamer bestaan en hierin zal nationaal de volkssoevereiniteit worden weergegeven. Bevoegdheden van President, Ministers, Volksvergadering, regionale en lokale organen en politieke partijen zullen opnieuw worden vastgesteld. Verkiezingen voor deze instellingen zullen terzelfder tijd plaatsvinden en wel volgens een systeem van universeel, geheim en direct stemrecht. Met de indiening van een voorstel tot grondwetswijziging voor de vorming van de Eenheidskamer op 11 november jl., zet de Unidad Popular al meteen het voortbestaan van zijn prille experiment op het spel. Omdat verwacht mag worden dat de oppositiepartijen, die nu nog de meerderheid vormen in het Congres, zich fel zullen verzetten tegen de voorgestelde Eenheidskamer, zal Allende het waarschijnlijk op een volksreferendum moeten aansturen, met alle eventuele risico's van prestige en zetelverlies. Anderzijds is het een ervaringsfeit, dat een nieuwe regering indringende besluiten in de beginperiode van haar zesjarig mandaat dient te nemen, gezien de snelle populariteitsdaling bij voortschrijding van de zittingsduur.

Overigens kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat de regering zich tegen een scherpe politieke confrontatie, eventueel in de vorm van een volksreferendum, heeft ingedeekt door in het betreffende wetsontwerp andere, electoraal aantrekkelijke zaken te regelen, zoals een regeling voor een nationale volksverzekering en de vaststelling van sociale grondrechten (recht op arbeid, gezondheid, etc.).

De nieuwe economische orde

In het verkiezingsprogramma van de Unidad Popular heeft men er geen twijfel over laten bestaan dat consolidatie van politieke macht en fundamentele herstructurering van economische machtsverhoudingen in elkaars verlengde liggen. Het programma spreekt dan ook van de opbouw van een nieuwe socialis­tische economie, waarbij wordt afgerekend met de huidige structuren, beheerst door nationaal en buitenlands monopoliekapitaal en het systeem van groot­grondbezit. Pièce de résistance in het proces van transformatie zal bestaan in de vorming van een domein van sociale eigendom, dat moet worden gevormd door de huidige overheidsbedrijven en nog te onteigenen ondernemingen, en dat kwalitatief dominant zal zijn voor de toekomstige ontwikkeling van de Chileense economie. De naast deze sector van sociale eigendom bestaande particuliere en gemengde ondernemingen, zullen moeten opereren binnen een kader dat door nationale planningsorganen met uitgebreide bevoegdheden zal worden aangegeven. Het is van belang te signaleren, dat het economische programma van de christen-democraten bij de presidentsverkiezingen van 1970, eveneens uitging van de stelling dat het kapitalistische systeem zoals dat tot nog toe de Chileense economie had beheerst, niet bij machte kon worden geacht het land uit de staat van onderontwikkeling en stagnatie te halen en dat een alternatief stelsel gezocht diende te worden langs de weg van forse socialisaties

en overheidsplanning. Een belangrijke zelfstandige modaliteit zou volgens de christen-democraten echter bestaan in de vorming van zgn. communautaire ondernemingen, die wezenlijk andere karakteristieken zouden moeten vertonen dan de overheids- en de particuliere bedrijven.⁴

Het domein van sociale eigendom zal, volgens het programma van de Unidad Popular, de volgende activiteiten moeten gaan omvatten:

1. De belangrijkste mijnindustrieën van koper, nitraat, jodium, ijzer en steenkool;
2. het financieel systeem, in het bijzonder het particuliere bank- en verzekeringswezen;
3. de buitenlandse handel;
4. grote bedrijven en monopolies in de distributiesector;
5. strategische industriële monopolies;
6. in het algemeen die bedrijvigheden die de economische en sociale ontwikkeling van het land conditioneren, zoals productie en distributie van elektrische energie; spoor-, lucht- en zeetransport; communicatiemiddelen; productie, raffinering en distributie van aardolie en derivaten hiervan, waaronder gas, staal-, cement-, petrochemische en zware chemische, cellulose- en papierindustrieën.

Het zal duidelijk zijn dat realisering van de hier genoemde ambitieuze maatregelen, gepaard gaande met intensivering en versnelling van de landbouwhervorming—voor welke laatste het benodigde wettelijke en administratieve instrumentarium onder de vorige regering van de christen-democraat Frei reeds in grote trekken was gecreëerd—inderdaad zal moeten leiden tot een definitieve ondergeschikte rol van het particuliere kapitaal in de Chileense economie. Waar de directe en indirecte rol van de nationale overheid in het Chileense bedrijfsleven voor Latijns-Amerikaanse begrippen toch al niet gering mocht worden genoemd⁵, zal met de voltooiing van het proces van nationalisaties op de expliciet vermelde gebieden of op die welke vervat zijn in de algemenere uitdrukking 'bedrijvigheden die de economische en sociale ontwikkeling van het land conditioneren', het domein van sociale eigendom zich uitstrekken tot alle sleutelposities van de economie.

Nationalisatie van de mijnbouw

Een drastisch begin met de uitvoering van de nationalisatieplannen werd gemaakt met het indienen van een voorstel tot wijziging van de grondwet, waarmee de Staat eigenaar zou worden van alle nationale bodemschatten en de mogelijkheid werd gelaten ondernemingen die zich met de winning ervan bezighielden te onteigenen.

Het belang van deze maatregel, wel aangeduid als de tweede onafhankelijkheidsverklaring van Chili, springt in het oog wanneer men bedenkt dat 90% van de deviezenvoorraad uit de export van mineralen afkomstig is en 80% enkel en alleen uit de koperproductie. De waarde van de Chileense koperproduk-

tie bedroeg in 1969 bijna 1 miljard dollar, waarvan exploitatie en verkoop tot dan geheel in handen was van enkele Noordamerikaanse bedrijven.

De aderlatingen welke het land in de laatste zestig jaar heeft moeten ondergaan als gevolg van buitenlandse economische overheersing, worden in de Memorie van Toelichting bij het Wetsontwerp tot grondwetswijziging geschat op 10,8 miljard dollar, hetgeen 300 miljoen dollar méér zou zijn dan het gehele nationale vermogen dat de Chilenen in de laatste vier eeuwen hebben opgebouwd. De initiële Noordamerikaanse investering in de Chileense koperindustrie bedroeg 3,5 miljoen dollar, de gemaakte winsten in vijftig jaar omvatten meer dan 3 miljard dollar. Tussen 1965 en 1970 bedroegen de nettowinsten van de drie grootste mijnen te zamen 650 miljoen dollar. Omdat dezelfde ondernemingen ook de verwerking van de mineralen in de Verenigde Staten en de verkoop op de wereldmarkt ter hand namen, werd de richtprijs voor betaling aan de Chileense Staat kunstmatig laag gehouden. Het verschil tussen deze richtprijs en de werkelijke verkoopprijs op de Londense markt, leverde de maatschappijen alleen al tussen 1964 en 1966 een extra-bedrag van 668 miljoen dollar op.⁶

Anderzijds zijn de perspectieven voor de koperproducenten op wereldniveau en de rol die Chili hierin kan spelen, bijzonder gunstig. De wereldvraag is de laatste zestig jaar gestaag gestegen met gemiddeld 4 tot 5% met een tendens tot toekomstige sterke stijging in de socialistische en minder ontwikkelde landen.⁷ Chili beschikt over 30% van de wereldvoorraad, van zeer hoge kwaliteit. Het bekend worden van deze en andere gegevens, deed bij de voornaamste politieke partijen de overtuiging post vatten, dat voortzetting van de bestaande (eigendoms-)verhoudingen in de koperindustrie, zelfs na de 'chilinisering' ervan in 1969 door de regering Frei, niet langer kon worden geduld. Bij de presidentsverkiezingen bestond ook bij de christen-democraten de politieke wil tot nationalisatie van de kopermijnen over te gaan, hetgeen er zeker toe heeft bijgedragen dat de daartoe benodigde grondwetswijziging betrekkelijk snel door het Congres is gekomen.

Het is van belang er op te wijzen dat het proces van nationalisatie volgens de beste tradities van het nationaal en internationaal recht is verlopen. De VN-resolutie van 14 december 1962, door alle lid-staten—waaronder ook de Verenigde Staten—onderschreven, erkent het soevereine en onvervreembare recht van staten over hun natuurlijke rijkdommen te beschikken. Schadeloosstellingen bij nationalisatie ervan, kunnen worden geregeld volgens de eigen juridische normen van de betreffende natie. Welnu, bij de vaststelling van de schadeloosstelling in het Chileense geval is strikt gehandeld volgens volkomen democratisch tot stand gekomen normen van Chileens recht.⁸

Zoals bekend, heeft een onafhankelijk van de wetgevende⁹ en uitvoerende macht staande instantie⁸ beslist, dat de Chileense Staat geen schadevergoeding verschuldigd is aan de Noordamerikaanse koperbedrijven, doch dat deze juist nog bijna 400 dollar zouden moeten restitueren. Het door de maatschappijen in deze uitspraak meest aangevochten punt betreft het in de nationalisatiewet ingevoerde concept van 'buitensporige winsten' die van de boekwaarde van de

mijnen kunnen worden gereduceerd. Dit begrip, opgevatt als een instrument tot 'historische rectificatie', is geïnspireerd op de gedachte dat betrokken ondernemingen in Chili niet méér moeten hebben kunnen verdienen dan ze normaal in andere landen hebben gedaan. Het concept wordt geconcretiseerd, rekening houdend met de volgende criteria: 1. het totaal van door de ondernemingen verkregen winsten in de gehele wereld in verhouding met die in Chili, de hierbij gemaakte investeringen in aanmerking genomen; 2. de overeenkomsten betreffende maximale winsten tussen de Chileense Staat en enkele buitenlandse bedrijven in Chili; 3. de overeengekomen normen tussen de Staat en de kopermijnen op het eind van de regering Frei, aangaande de verdeling van additionele opbrengsten ten gevolge van de in die periode buitengewoon hoge koperprijs op de wereldmarkt. De terugwerkende kracht van het concept belooft 15 jaar, omdat eerst sedert 1955 redelijk inzicht in de boekhouding van de kopermaatschappijen mogelijk werd.

Ook de Chileense Staat heeft overigens beroep aangetekend tegen de beslissing van voornoemde instantie inzake de vaststelling van de schadeloosstelling, omdat zij meent over gegevens te beschikken omtrent onjuiste opgave van de boekwaarde, c.q. belastingbetaling, de prijsvaststelling en winstbepaling, en het onrechtmatig ontvreemden van met het ruwe koper vermengde kostbare metalen als goud, zilver, selenium, etc.

Zij ontkent voorts het morele recht op schadeclaims van de kopermijnen, daarbij wijzend op schulden ter waarde van 700 miljoen dollar die zij hebben achtergelaten en waarvoor de Staat zich bij de overname garant heeft gesteld. Het is overigens niet duidelijk hoe de Chileense overheid een in hoger beroep vastgesteld eventueel negatief saldo van de schadeloosstelling op de Noordamerikaanse bedrijven zal kunnen effectueren. De Anaconda Company en de Kennecott Copper Corporation kunnen nochtans van hun kant compensatie claimen bij de Overseas Private Investment Company (OPIC), een V.S.-overheidsinstelling waar deze bedrijven zich tegen politieke risico's verzekerd weten.

Afbakening van het terrein van nationalisaties

Bestond over de noodzaak tot nationalisatie van de mijnbouwsector een grote mate van overeenstemming onder het Chileense volk en de grote politieke partijen, over de wenselijkheid van overige onteigeningen is dit veel minder het geval. Toch mag worden verwacht dat de Unidad Popular bij de incorporatie van de overige vermelde sectoren van de economie binnen het domein van sociale eigendom, er in zal slagen zijn wil aan de oppositie op te leggen.

Tot nog toe heeft de regering in een overrompelingstactiek van uitvaardiging van presidentiële decreten, daartoe gerechtigd door o.m. door vriend en vijand vergeten wetgevingen—zoals die bijv. van een socialistische interimregering van 12 dagen uit het jaar 1932—, een aantal belangrijke bedrijfstakken onder haar controle weten te krijgen. Door middel van het opkopen van aandelen en het aanstellen van regeringswaarnemers in bedrijven waar zich onregelmatig-

heden hebben voorgedaan, heeft de overheid rechtstreeks vat gekregen op bijna een kwart van de ongeveer 150 te onteigenen ondernemingen, waaronder handelsbanken, cement-, textiel- en staalbedrijven.

De wettigheid van de genomen maatregelen wordt echter door organisaties van werkgevers heftig aangevochten, waarbij alle haar ten dienste staande rechtsmiddelen in het geweer worden gebracht, terwijl ook de oppositionele politieke partijen een precieze, langs parlementaire weg tot stand gekomen wettelijke afbakening wensen van de drie onderscheiden eigendomsgebieden van de economie: de sociale of genationaliseerde, de particuliere en de gemengde sector.

De christen-democratische partij heeft daartoe onlangs een wetsvoorstel ingediend, waarbij ze stelt, dat de mogelijkheid tot een dusdanige wettelijke afbakening bij grondwetswijziging dient te worden erkend en dat bij onteigeningen de kwestie van de medezeggenschap van de werknemers, als ook die van de schadeloosstelling aan vroegere eigenaars moeten worden vastgelegd.

Vijf dagen later, op 19 oktober jl., lag er bij het parlement een desbetreffend wetsvoorstel van de zijde van de regering. In dit wetsontwerp worden geen specifieke ondernemingen of bedrijfstakken met naam genoemd, zoals dat in het verkiezingsprogramma nog wel—hoewel niet limitatief—het geval was. Van de gesocialiseerde sector zullen deel uitmaken, zo vermeldt art. 3, ondernemingen welke werkzaam zijn in activiteiten die van eminent belang zijn voor het economisch leven van het land zoals die, welke bijzondere betekenis hebben voor de bevoorrading van de binnenlandse markt en de buitenlandse handel en die welke een belangrijke plaats innemen bij de vervulling van nationale economische plannen en bij 's lands technologisch-wetenschappelijke ontwikkeling. Ook zullen bedrijven tot de overheidssector gaan behoren, waarvan de nationale verdediging of internationale overeenkomsten dit vereisen.

In het volgende artikel wordt de grens aangegeven waarbeneden geen onteigeningen mogen plaats vinden, nl. bij ondernemingen, waarvan op 31 december 1969 het bedrijfsvermogen (kapitaal en reserves) minder dan 14 miljoen escudos bedroeg. Dit betekent niet, dat alle overige 253 bedrijven daarmee automatisch genationaliseerd worden geacht; de beslissing over onteigening van onder art. 3 vallende ondernemingen wordt, met inachtneming van art. 4, aan de President van de Republiek overgelaten (art. 5).

Intussen zal de regeling van de schadeloosstelling welke in het wetsontwerp wordt voorgesteld (artt. 8 t/m 11), feitelijke grenzen stellen aan de financiële mogelijkheden van de regering tot uitgebreide nationalisaties over te gaan. Voor de hand ligt daarom te veronderstellen dat niet enkel economisch-politiek-strategische criteria (monopolies, machtscentra, vitale bedrijven), doch ook pragmatisch-technocratische overwegingen (rentabiliteit, produktiviteit) daarbij een rol zullen spelen, gezien de vitale noodzaak tot snelle kapitaal-accumulatie, welke de steeds lager wordende investeringsquote weer omhoog zal kunnen doen stuwen. In hoeverre de regering met haar beperkte financiële en personele armslag in staat zal zijn aan het proces van nationalisatie een interne dynamiek en logica, beantwoordend aan maatstaven van coherentie

en functionaliteit, te verlenen, valt nu nog moeilijk te beoordelen. Vast staat, dat het proces snel zal moeten worden uitgevoerd, omdat de potentieel met onteigening bedreigde bedrijven om begrijpelijke redenen niet geneigd zullen zijn nog langlopende of uitgebreide investeringen te doen.

Wel bestaat er een mogelijkheid d.m.v. investerings-, productie- of dienstverlenende akkoorden met overheidsbedrijven, de dreiging van nationalisatie voor de duur van die overeenkomsten af te houden, doch zekerheid op lange termijn kan daarmee niet worden bereikt. Stagnering van investeringen en productie, zoals die rondom de invoering van de landbouwhervormingswet van 1967 zijn opgetreden, zal derhalve slechts door grote overheidsinspanning kunnen worden voorkomen of gecompenseerd. Anderzijds mag worden verwacht, dat met de in het wetsvoorstel aangebrachte markering van de verschillende terreinen van economische activiteit, de middelgrote en kleinere ondernemers die te zamen de grootste sector in de economie zullen blijven vormen, met in totaal meer dan 35000 bedrijven zich gewaarborgd weten van het op particuliere grondslag voortbestaan van hun onderneming.

De rol van de werknemers

Een andere belangrijke factor bij het welslagen van de regeringsplannen wordt gevormd door de houding van de werknemende bevolking. Aan het begin van de regeringsperiode heeft deze via krachtige loonstijgingen de beschikking gekregen over een ongekende koopkracht, die de productiecapaciteit van het industrieel apparaat tot aan het plafond van zijn mogelijkheden deed groeien. Investeringsuitbreidingen en inflatiebestrijding zullen in de komende jaren aanzienlijk geringere loonstijgingen, c.q. al dan niet gedwongen spaarregelingen noodzakelijk maken. Zal men er in slagen de in het algemeen sterk reïndicatieve inslag van de Chileense werknemerseisen om te buigen naar een mentaliteit van revolutionaire opofferingsgezindheid? Allende bespaart moeite noch overredingskracht om arbeiders van kopermijnen, staalbedrijven, etc. persoonlijk te overtuigen van de noodzaak 'de slag om de productie' te winnen, zich in te zetten voor nationale solidariteit, te strijden tegen 'arbeidersaristocratie', etc.

Ook de door de Unidad Popular gecontroleerde eenheidsvakcentrale laat zich in die zin uit en verlegt zijn eisen van de primaire arbeidsvoorwaarden meer naar de sfeer van de medezeggenschap. Wat dit laatste betreft, worden in het eerder aangehaalde wetsontwerp organen van medezeggenschap gecreëerd, welke zullen functioneren in de genationaliseerde bedrijven en in gemengde bedrijven waar de overheid een meerderheidsbelang heeft, en die aan de werknemers weliswaar geen doorslaggevende, maar toch een mogelijkheid tot ruime beslissingsbevoegdheden geven. Teleurstellend is, dat in de sector van het particuliere bedrijfsleven aan de vakbonden slechts een beperkt recht op informatie wordt toegestaan. Zo te zien lijkt de weg naar het socialisme zoals de Unidad Popular dat voorstaat nog wel lang. Immers, zoals Allende het zelf heeft geformuleerd: 'De opbouw van het nieuwe sociale regiem vindt aan de

basis, bij het volk, zijn drager en rechter. De Staat dient te oriënteren, te organiseren en te leiden, doch nimmer de wil van de arbeiders te vervangen. Zowel op politiek als op economisch gebied moeten de arbeiders zelf over het beslissingsrecht beschikken. Dit te bereiken zal de triomf van de revolutie zijn. Hiervoor strijdt het volk. Met de rechtmatigheid van het respect voor democratische waarden, met de zekerheid van een programma, met de kracht van de meerderheid, met de hartstocht van de revolutionair.⁹

1. De Unidad Popular bestaat uit drie grote politieke partijen: de Socialistische Partij, de Communistische Partij en de Radicale Partij en drie kleinere politieke groeperingen: de Mapu (Beweging van Verenigde Volksactie), de Api (Onafhankelijke Volksactie) en de Sociaal Democratische Partij.
2. Onder sterke druk van de Christen-Democratische Partij heeft de Unidad Popular zich grondwettelijke verplicht tot het garanderen van de democratische staatsvorm in Chili: het voortbestaan van politieke partijen, persvrijheid, recht van vereniging en vergadering, vrijheid van onderwijs, vrijheid van arbeid en beweging, etc.
3. 'Iniciar la construcción del socialismo en Chile', in: Punto Final, Santiago, sept. 1970.
4. 'Declaración política y Bases Programáticas'—Plataforma de Candidato Presidencial de Radomiro Tomic, in: El Mercurio, 22-8-1969.
5. CEPAL: Movilización de recursos internos, Santiago de Chile, 1971.
6. El Pensamiento Político de Salvador Allende, Santiago, 1971, p. 67.
7. Zie: Economía y Finanzas, mayo-junio de 1971, pp. 4-7.
8. Over een rol en bevoegdheden van deze Controloría General, zie bijv. F. Gil: The Political System of Chile, Boston, 1966, pp. 97-99.
9. La vía chilena, del primer mensaje de Salvador Allende, Santiago, 1971, p. 23.

Kiesstelsel voor democratische organisaties

In democratische organisaties komen verschillende vormen van verkiezingen voor:

- a. verkiezing voor 1 plaats (voorzitter, secretaris, penningmeester);
- b. verkiezing voor n gelijkwaardige plaatsen waarbij n groter dan 1 is (gewone bestuursleden);
- c. verkiezing voor n plaatsen waarbij de volgorde van belang is (in politieke partijen bijvoorbeeld de kandidaatstelling voor eerste en tweede kamer).

Het is gewenst dat aan deze verkiezingen één systeem ten grondslag wordt gelegd en dat dit voldoet aan de eisen die men aan een democratische besluitvorming moet stellen.

In dit artikel wordt een systeem voorgesteld dat, volgens de schrijver, aan deze eisen voldoet en de voorkeur verdient boven de gangbare methoden. Zoals zal blijken kan a als speciaal geval van b worden beschouwd terwijl c op eenvoudige wijze op b aansluit. Het voorgestelde systeem zal daarom besproken worden aan de hand van geval b: de verkiezing voor n gelijkwaardige plaatsen.

Moet men uit k kandidaten er n kiezen (n kleiner dan k) voor het bezetten van n gelijkwaardige plaatsen dan is het gewenst naar een systeem te zoeken dat zo goed mogelijk voldoet aan enkele criteria, te weten:

Evenredigheid

- a) Indien van het totaal aantal stemmen s het n-de gedeelte of meer als eerste voorkeur op een kandidaat is uitgebracht, dient deze te worden gekozen.
- b) Indien een aantal (v) malen $\frac{s}{n}$ stemmen op een lijst van kandidaten is uitgebracht, dienen van deze lijst ten naaste bij v kandidaten te worden gekozen. (Het begrip 'lijst' duidt hierbij niet alleen op een reële lijst maar ook op een 'van nature' ontstane combinatie.)

Getallenvoorbeeld: 100 stemmen, 10 plaatsen, kandidaten met $\frac{100}{10}$ stemmen of meer als eerste voorkeur dienen te worden gekozen. Heeft de combinatie A-B 20 stemmen waarbij A vrijwel steeds als eerste wordt genoemd, dan dient B als 'running mate' toch een grote kans te hebben om te worden gekozen. In het bijzonder mag B niet vanwege zijn zeer kleine aantal eerste voorkeurstemmen vroegtijdig uit de strijd worden genomen.

Het meerderheidsstelsel dat momenteel door vele organisaties voor dit soort

verkiezingen wordt gebruikt voldoet niet aan de eis van evenredigheid: om gekozen te worden is niet het n -de gedeelte van de stemmen nodig maar de helft. Deze eis kan worden gesteld omdat de kiezers evenveel stemmen mogen uitbrengen als er plaatsen zijn. We hebben hierbij dus de zuivere vorm van een meerderheidsstelsel: in principe kan 51% van de stemmen de bezetting van alle plaatsen bepalen. Ook het stelsel van de enkelvoudig overdraagbare stem, dat is toegepast bij de universitaire verkiezingen, voldoet niet aan de eis van evenredigheid: een kandidaat met een groot aantal tweede voorkeuren kan hierbij gemakkelijk vroegtijdig uitgeschakeld worden.

Doorzichtigheid

De kiezers moeten het effect van hun stemmen kunnen voorzien. Bij systemen waarbij een overdracht van stemmen plaatsvindt van kansloze (of als zodanig aangewezen) kandidaten naar andere kandidaten is dikwijls niet aan deze eis voldaan. Met name het stelsel van de enkelvoudig overdraagbare stem is alleen reeds op dit punt te verwerpen.

Eenvoud

Het stemmen zowel als het tellen dient eenvoudig te zijn, waarbij wat het laatste betreft zo nodig de voorkeur moet worden gegeven aan twee eenvoudige verkiezingen, waarvan de resultaten snel bekend zijn boven één gecompliceerde.

De eigenschappen van de verschillende stelsels vergelijkend lijkt het er op dat het volgende—voor zover bekend niet eerder toegepaste—stelsel op zeer goede wijze aan de diverse eisen voldoet.

- (1) Bij de verkiezing van n gelijkwaardige plaatsen dienen de kiezers hun voorkeursvolgorde aan te geven, te beginnen met 1 en doornummerend. Tot hoever het doornummeren zin heeft wordt bepaald door het gewicht dat aan iedere voorkeur wordt toegekend. (In principe geldt bij ieder stelsel met meervoudige stemmen dat, naarmate men meer stemmen uitbrengt—en dus meer kandidaten steunt—het gewicht van de stemmen vermindert. Dit effect is gewoonlijk vrij klein en wordt nog verkleind in het te beschrijven stelsel, daar hierbij niet alle stemmen tegelijk in rekening worden gebracht.)
- (2) Bedraagt het aantal kandidaten meer dan $2n$ dan vindt eerst een voorronde plaats ter verkiezing van de $2n$ kandidaten die aan de definitieve verkiezing volgens (1) zullen deelnemen. De procedure bij deze voorronde is als bij de definitieve verkiezing, met dien verstande dat bij de hierna te noemen criteria n vervangen moet worden door $2n$: de voorronde 'kiest' $2n$ kandidaten, de definitieve n . (Bedraagt het aantal kandidaten meer dan $4n$ dan dient men, zeker voor kleine waarden van n , door nog een voorronde het aantal kandidaten eerst tot $4n$ terug te brengen.)
In principe kunnen de voorronde en de eigenlijke verkiezing gecombineerd worden: de kiezers geven hun voorkeur tot ca. $2n$ aan. Eerst wordt dan de voorronde-uitslag bepaald, vervolgens op basis van deze uitslag

de plaats van de overgebleven kandidaten geherwaardeerd en tenslotte de uitslag van de definitieve verkiezing bepaald.

Hoewel betrekkelijk eenvoudig en met name bij gebruik van een computer ook nauwelijks tijdvergend moet toch de voorkeur aan twee stemmen worden gegeven: de kiezers nemen dan kennis van de $2n$ kandidaten die een serieuze kans maken en kunnen op basis daarvan zich nogmaals beraden over de gewenste voorkeur en nu intensiever dan bij de voorronde, waarbij het aantal kandidaten in sommige organisaties gemakkelijk het vijfvoudige van het aantal plaatsen kan bedragen.

(3) De uitslag wordt als volgt bepaald.

totaal aantal stemmen: s

aantal plaatsen : n

aantal kandidaten : k , waarbij k groter dan n en kleiner dan $2n$.

kiesdeler : $\frac{s}{n}$, zo nodig naar boven afgerond tot eerstvolgend geheel getal.

Eerst worden uitsluitend de stemmen in beschouwing genomen welke als eerste voorkeur zijn uitgebracht. Gekozen zijn zij die de kiesdeler hebben behaald. Daar op deze wijze niet alle plaatsen zullen worden bezet (het theoretische geval dat n kandidaten ieder s/n stemmen krijgen kan als niet-voorkomend worden beschouwd) wordt overgegaan tot de tweede ronde van aanwijzing. Hierin worden voor de nog niet gekozen kandidaten de op hen als tweede voorkeur uitgebrachte stemmen met de halve waarde opgeteld bij de eerste voorkeur-stemmen en vervolgens die kandidaten als gekozen verklaard die nu de kiesdeler hebben behaald.

Indien na deze ronde nog niet alle plaatsen zijn bezet wordt overgegaan tot de derde ronde: bij de nog niet gekozen kandidaten worden de op hen als derde voorkeur uitgebrachte stemmen met $1/3$ van de waarde bij het na de vorige ronde verkregen totaal opgeteld en vervolgens die kandidaten als gekozen verklaard die nu de kiesdeler hebben behaald.

Op deze wijze wordt doorgedaan tot alle n plaatsen zijn bezet. Bereiken in enige ronde zoveel kandidaten de kiesdeler dat in totaal meer dan n kandidaten zouden zijn verkozen dan worden de nog open plaatsen bezet door de kandidaten die in deze ronde de meeste stemmen hebben verkregen. Bij een gelijk aantal stemmen voor kandidaten voor de laatste plaats, beslist het lot.

Zijn na verwerking van de n -de voorkeur nog geen n kandidaten gekozen dan worden die kandidaten alsnog gekozen verklaard die volgens de beschreven procedure inmiddels de meeste stemmen hebben behaald. De kans dat dit middel moet worden toegepast is echter vrij klein: het totaal aantal stemmen dat meedoet neemt gestaag toe en alleen bij buitensporig scheve verdelingen zou de kans bestaan dat na n ronden nog steeds geen n kandidaten zijn gekozen. Voorbeeld: met $n = 10$ bedraagt het totaal aantal stemmen $(1 + 1/2 + 1/3 + \dots + 1/10) s \approx 3s$.

Een zeer uitzonderlijke verdeling waarbij een maximum aan stemmen

verloren gaat is die waarbij kandidaat 1 alle eerste voorkeuren vergaart: totaal s , kandidaat 2 alle tweede voorkeuren: totaal $(\frac{1}{2})s$ etc. In dat geval zijn er echter n kandidaten na n ronden gekozen en kan hoogstens door een afronding nog een vacature bestaan.

Een andere extreme mogelijkheid is dat enkele kandidaten veel stemmen vergaren en de resterende stemmen gelijkelijk over de overige kandidaten worden verdeeld waardoor geen van deze s/n stemmen behaalt. De kans op een dergelijke gebeurtenis is echter eveneens bijzonder klein.

- (4) Uit (3) volgt dat de kiezer bij een verkiezing voor n plaatsen kan volstaan met het aangeven van maximaal n voorkeuren (in de eventuele voorronde bijgevolg $2n$ voorkeuren).

Enkele voorbeelden

Hierbij wordt aangenomen: $s = 100$ en $n = 10$, dus $s/n = 10$. Alleen de van belang zijnde cijfers worden aangegeven.

Geval I: Geen lijstwerking, geen uitgesproken sterke voorkeuren.

	eerste	tweede	derde	vierde voorkeur
A :	20			
B :	15			
C :	15			
D :	11			
E :	9	10		
F :	8	6		
G :	8	8		
H :	4	12		
I :	3	2	18	
J :	3	3	10	12
K :	2	4	8	10
L :	2	2	10	10
M :	0	2	8	8
N :	0	4	4	6
O :	0	0	2	2
P :	0	0	2	2

Volgorde van verkiezing

eerste ronde : A B C D

tweede ronde: E(14) G(12) F(11) H(10)

derde ronde : I(10)

vierde ronde : (10.83)

Geval II: Geen lijstwerking, maar enkele kandidaten leggen beslag op vrijwel alle stemmen in de eerste ronden, bijvoorbeeld A, B, C, D krijgen alle eerste t/m vierde voorkeuren. Bij deze extreme en hoogst onwaarschijnlijke verdeling blijven er nog altijd $(\frac{1}{5})s + \frac{1}{6}s + \dots + \frac{1}{10}s = 0,85s$ stemmen

over voor maximaal 16 kandidaten. De kans dat er hiervan nog 6 aan de kiesdeler 0,1s toekomen is niet verwaarloosbaar en zeker zal dit voor 3 of 4 kandidaten het geval zijn, zodat zelfs in dit buitensporig geval slechts 1 of 2 kandidaten na de n-de ronde moeten worden aangewezen.

Geval III: Lijstwerking: vijf kandidaten krijgen de volgende stemmen:

	eerste	tweede	derde	vierde	vijfde voor- keur
A :	45	0	0	0	0
B :	0	45	0	0	0
C :	0	0	45	0	0
D :	0	0	0	45	0
E :	0	0	0	0	45

Het is duidelijk dat indien de 4de ronde bereikt wordt ook D nog gekozen wordt en na de 6de ronde naar alle waarschijnlijkheid ook E. De kans dat de 4de ronde niet wordt bereikt is klein. In de eerste drie ronden zijn nog over aan stemmen: $55 + 27,5 + 18,3 \approx 100$ en de kans dat hierbij reeds 7 personen naast A, B en C de kiesdeler behaald hebben is klein. Hieruit volgt dat de 'evenredigheid' (uiteraard wordt hier niet zo zeer aan 'lijsten' als wel aan 'running-mates' gedacht) zeer goed tot zijn recht komt.

Deze voorbeelden tonen aan dat het voorgestelde kiesstelsel op zeer goede wijze aan alle aan het begin opgesomde eisen voldoet, althans indien het om de verkiezing van n gelijkwaardige plaatsen gaat, waarbij n tamelijk groot is. Echter ook voor kleine waarden van n en zelfs in het extreme geval dat $n = 1$, kan het systeem worden toegepast. Er dient dan echter consequent van de voorronden gebruik te worden gemaakt.

Voorbeeld: Verkiezing voor 1 plaats, 7 kandidaten. In de eerste voorronde dient dit aantal kandidaten te worden teruggebracht tot 4. De kiezers maken maximaal 4 voorkeuren kenbaar, kiesdeler 0,25s. In een tweede voorronde wordt het aantal kandidaten teruggebracht tot 2, kiesdeler 0,5. Tenslotte vindt de definitieve stemming plaats: hij die de meeste stemmen krijgt is gekozen. Gezien het kleine aantal kandidaten en de overzichtelijkheid kunnen de voorronden en definitieve stemming tot één gecombineerd worden, waarbij dan het stembureau de vereiste berekeningen uitvoert. Waarschijnlijk is het vanwege het meeleven van de kiezers echter optimaal indien dit wel voor de voorronden gebeurt maar de definitieve verkiezing apart wordt gehouden. Tenslotte het probleem van de verkiezingen waarbij de volgorde een rol speelt. Ook dit laat zich gemakkelijk in het voorgestelde systeem passen. Heeft men van tevoren afgesproken dat het om de bezetting van de eerste zes plaatsen gaat dan vindt in eerste instantie een verkiezing plaats als hiervoor beschreven, voor de aanwijzing van de bezetting van deze zes plaatsen, los van de vraag hoe deze zes kandidaten onderling geplaatst moeten worden. Zijn de zes kandidaten bekend dan vindt vervolgens een stemming plaats over de onderlinge volgorde. Een eenvoudig en als eerlijk aan gevoeld systeem

hiervoor is dat de kiezer de door hem gewenste volgorde aangeeft en hiervan de laagst geplaatste 1 punt krijgt, de daarboven vermelde 2 enz. De volgorde wordt nu door het totaal aantal punten per kandidaat bepaald.

Voorbeeld: Volgordebepaling van zes kandidaten A t/m F. Op een kiesbiljet staat vermeld A B C D: D krijgt 1 punt, C 2, B 3 en A 4. De voorkeur A B C D E F levert F 1 punt, E 2 tot A 6. Een dergelijke honorering voorkomt dat een te zwaar gewicht aan één kandidaat kan worden gegeven door geen andere kandidaten te noemen.

Samenvattend: Het voorgestelde stelsel voldoet zeer goed aan alle uit democratisch oogpunt te stellen eisen en is toch zeer eenvoudig uit te voeren. In het bijzonder het feit dat het overdragen van stemmen van de ene kandidaat aan de andere niet voorkomt en uitsluitend na een eventuele voorronde kandidaten worden 'opgeschoven' maakt dat het stelsel duidelijk de voorkeur verdient boven de gangbare stelsels voor al die verkiezingen waarbij het evenredigheidsbeginsel geldt en niet uitsluitend met lijsten wordt gewerkt.

De gemeenschap in verlegenheid

Door de afschaffing van de bijzondere heffing op invoer in de V.S. te koppelen aan herstel van het evenwicht op de betalingsbalans heeft de Amerikaanse Regering duidelijk gemaakt dat de heffing voorlopig niet zal verdwijnen. De V.S. heeft de tijd, zo wordt gesuggereerd; aan de anderen de taak voor verbetering van de lopende rekening van de V.S. te zorgen.

Werkte de tijd inderdaad meer in het voordeel van de V.S. dan van de anderen? Als voortduren van de huidige monetaire en handelspolitieke onzekerheid ertoe leidt dat de stroom van het internationale handelsverkeer geleidelijk wordt afgeknepen door protectionistische maatregelen, dan werkt de tijd in ieders nadeel. Maar wel minder in het nadeel van de V.S. met zijn relatief geringe buitenlandse handel dan in dat van de andere landen. De export naar de V.S. is voor de Gemeenschap niet belangrijker dan de uitvoer van de V.S. naar de lid-staten van de Gemeenschap. Integendeel: 20% van de export van de V.S. gaat naar de Gemeenschap, terwijl gemiddeld slechts 8% van de uitvoer van de lid-staten voor de V.S. bestemd is. Maar de Gemeenschapslanden zijn wel kwetsbaarder voor internationale monetaire onzekerheid en een internationale handelsoorlog omdat het aandeel van hun buitenlandse handel in het BNP gemiddeld ruim viermaal zo hoog ligt als in de Verenigde Staten. Dat zou heel anders worden als de Gemeenschap (en dan liefst met de kandidaatleden plus Oostenrijk en Zwitserland) kans zou zien een min of meer hecht monetair blok te vormen. Immers, de zes landen van de Gemeenschap voeren 50% van hun buitenlandse handel onderling.

Helaas is de kans op een nauw monetair samengaan van de lid-staten op korte termijn niet zo groot. De Zes schrikken er voor terug om nu, terwijl nog weinig bekend is van de voornemens van de andere belangrijke handelspartners en van het resultaat van de nieuwe binnenlandse economische politiek van de V.S., onderling tot vaste pariteiten terug te keren. Die zouden officieel wel een tijdelijk karakter hebben maar het zou later wel eens moeilijk kunnen blijken er van af te komen. Bovendien is niet duidelijk hoe die nieuwe pariteiten er uit zouden moeten zien. Men zou zich niet zonder meer kunnen baseren op de thans geldende wisselkoersverhoudingen omdat de op de valutamarkten bereikte agio's in enkele gevallen kennelijk een scheef beeld geven van de feitelijke krachtsverhoudingen.

De vaststelling van nieuwe pariteiten wordt ook bemoeilijkt door de omstandigheid dat Frankrijk nu niet bepaald staat te dringen om het concurrentievoordeel dat het heeft verkregen door de dollar te volgen, weer op te geven.

Minister Schiller heeft zich op dit punt lelijk verrekend. In Duitsland was men ervan overtuigd dat het Franse controlesysteem niet zou functioneren. Men vergat daarbij dat alle grote Franse banken genationaliseerd zijn en dat de Fransen de nodige ervaring hebben met deviezencontroles. De afkeer van een vorm van 'Devisenzwangswirtschaft' is in Frankrijk ook lang niet zo verbreid als in Duitsland. Het systeem van een dubbele markt—tot voor kort waren er zelfs drie franksoorten—blijkt dan ook redelijk te functioneren. De Franse commerciële transacties met het buitenland—80% van het totaal—worden nu afgehandeld tegen een koers overeenkomend met een devaluatie van 4-5,5%. Daarnaast moet men ook de technische moeilijkheden die aan een gemeenschappelijk extern monetair beleid zijn verbonden, niet onderschatten. Wat moeten de centrale banken doen met de dollars die zij in elk geval nog in 1972 en vermoedelijk ook nog in 1973 aangeboden zullen krijgen als gevolg van het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans dat niet van de ene dag op de andere zal omslaan in een overschot?

De centrale banken zullen deze dollars, die niet langer een welkome reservevaluta zijn, niet accepteren. Als dat probleem niet tijdig is geregeld, zullen de betrokken centrale banken al gauw gedwongen worden de nieuwe pariteit van hun valuta los te laten en opnieuw te gaan zweven. En dan zou men weer net zo ver zijn als voorheen.

Tenslotte is er het probleem van de onderlinge kredietverlening. Zolang een voldoende effectieve harmonisatie van de economische politiek van de lidstaten ontbreekt, moet men er rekening mee houden dat terugkeer naar vaste pariteiten binnen de Gemeenschap, met beperkte fluctuatiemarges, massale monetaire bijstand van de ene lid-staat aan de andere noodzakelijk kan maken, die zowel voor het kredietverlenende als voor het ontvangende land grote bezwaren met zich meebrengt.

Werkgelegenheid

Verwacht wordt dat de expansie van de buitenlandse handel van de Gemeenschap in het komende jaar slechts 4 à 5% in plaats van de aanvankelijk geraamde 7 à 8% zal bedragen. 87% van de export van de lidstaten naar de V.S. (ten bedrage van \$ 5,8 miljard) wordt getroffen door de bijzondere invoerheffing; een deel van deze uitvoer (ter waarde van \$ 1,2 miljard) moet daarenboven de handicap van de slechts voor US-made-goederen bedoelde investeringspremie van 10%¹ overwinnen. De Europese Commissie verwacht daarvan een verslechtering van de lopende rekening van de Gemeenschap ten opzichte van derde landen van \$ 2 miljard. Het effect van de aangekondigde DISC-regeling (een uitvoersubsidie in de vorm van restitutie van vennootschapsbelasting ten gunste van speciaal te creëren exportmaatschappijen) is daarbij buiten beschouwing gelaten, evenals de substitutieconcurrentie die kan ontstaan als Japanse ondernemingen hun afzet in Europa proberen te vergroten nu de Amerikaanse markt moeilijker toegankelijk is geworden.

Vertaald in werkgelegenheidstermen zou de daling van de uitvoer de Gemeen-

schap volgens de Europese Commissie komen te staan op een verlies overeenkomend met 300 000 arbeidsplaatsen.²

Deze gevolgen zijn zeker niet gering, maar Europa, dat al jaren aandringt op sanering van de betalingsbalans van de V.S., kan zich er bezwaarlijk over beklagen dat de V.S. daar nu eindelijk ernst mee maakt. Dat neemt niet weg dat de moeilijkheden voor de Europese Gemeenschap op een ongelegen moment komen. Nog maar net gestart met de uitvoering van het plan voor een economische en monetaire unie, is de Gemeenschap in een internationale crisissituatie verwickeld geraakt die het eerste begin van uitvoering van dit plan praktisch ongedaan maakt en tegelijkertijd de kwetsbaarheid aantoont van gemeenschappelijk sectorbeleid dat het fundament van een economische en monetaire unie mist.

Niet iedereen zal het erg vinden dat hernationalisering van de landbouwmarkten dreigt, maar als de gemeenschappelijke landbouwpolitiek in gevaar komt, zal dit onvermijdelijk consequenties voor het gehele gemeenschappelijke beleid hebben. Belangrijker is dat de verbreking van de nog broze eenheid het vertrouwen in de Gemeenschap ondermijnt. Economische integratie floreert slechts in een sfeer van stabiliteit en continuïteit. Wordt de eenheid tijdelijk verbroken, dan kan het jaren duren voordat het vertrouwen is hersteld. Vooral kleine en middelgrote ondernemingen kunnen zich maar onvoldoende wapenen tegen de risico's die een onzekere internationale monetaire situatie met zich meebrengt.

De grootste dreiging in de huidige situatie is die van een vloedgolf van protectionistische maatregelen. De roep om represaillemaatregelen tegen de Amerikaanse invoerheffing is reeds hoorbaar: de Franse vliegtuigindustrie heeft al om een gemeenschappelijk douanetarief op de invoer van produkten van de Amerikaanse vliegtuigbouw gevraagd. De door Denemarken ingestelde invoerheffing had dan wel in de eerste plaats interne oorzaken maar de Deense Regering zou waarschijnlijk niet zo gauw naar het middel van een invoerheffing hebben gegrepen als zij niet op het Amerikaanse voorbeeld had kunnen wijzen. Het gevaar van een kettingreactie is zeker aanwezig.

Zwevende situatie

Een internationale oplossing voor de zwevende monetaire en handelspolitieke situatie vooronderstelt allereerst overeenstemming over de vraag hoe de Amerikaanse betalingsbalans er in de komende jaren ongeveer dient uit te zien. Zoals bekend, willen de Amerikanen een 'swing' op hun betalingsbalans van \$ 13 miljard. Zij komen tot dat cijfer, uitgaande van een tekort op de lopende rekening dat volgens de Amerikaanse Regering in 1972 \$ 4 miljard zou hebben bedragen als de maatregelen van 15 augustus niet waren genomen. In dat geval zou de 'basisbalans' (lopende rekening + lang kapitaal) volgens Amerikaanse berekeningen in 1972 een tekort van niet minder dan 11 miljard dollar hebben vertoond. De V.S. streven echter voor 1972 naar een overschot op de basisbalans van \$ 2 miljard (vandaar de 'swing' van 13 miljard). De Amerikaanse

Regering acht een netto kapitaalexport van \$ 6 miljard naar de ontwikkelingslanden noodzakelijk en zij gaat er voorts vanuit dat het lange kapitaalverkeer met de industrielanden ongeveer in evenwicht zal zijn. Om het overschot van 2 miljard op de basisbalans te bereiken, is dus een surplus op de lopende rekening van 8 miljard noodzakelijk. Dat overschot zou voornamelijk moeten komen van verminderde invoer uit en toenemende uitvoer van de V.S. naar de industrielanden omdat de conjunctuuropleving die voor 1972 in de V.S. wordt verwacht³ eerder vergrote import van grondstoffen tot gevolg zal hebben.

In Werkgroep no. 3 van de OESO heeft men begrijpelijkerwijs bezwaar gemaakt tegen de Amerikaanse streefcijfers. De Groep is tot de conclusie gekomen dat het tekort op de Amerikaanse lopende rekening in 1972 zonder ingrijpen \$ 2 miljard zou hebben bedragen en dat een overschot van \$ 6 miljard een redelijk doel kan worden geacht.

De tweede vraag die moet worden beantwoord, betreft de betalingsbalansposten die aan verbetering van de Amerikaanse balans kunnen meewerken. Het is niet mogelijk de internationale en handelspolitieke orde op enigszins duurzame wijze te herstellen als niet ook het punt van de 'burden sharing' en de Amerikaanse partiعلiere kapitaalexport in grote lijnen geregeld is. In de periode 1965-'70 bedroegen de Amerikaanse overheidsuitgaven in het buitenland jaarlijks gemiddeld \$ 6,8 miljard. De partners van de V.S. zullen een deel van deze lasten moeten overnemen waartoe zij zich redelijkerwijs slechts bereid kunnen verklaren als een billijker verdeling van de lasten ook deling van verantwoordelijkheid inhoudt. Europa kan een dergelijke verantwoordelijkheid alleen dragen als het ook politiek verenigd is. Economisch gewicht verplicht tot het aanvaarden van politieke verantwoordelijkheid.

In dezelfde periode 1965-'70 exporteerden Amerikaanse bedrijven jaarlijks gemiddeld \$ 3,2 miljard ter financiering van hun investeringen in het buitenland. De V.S. bevinden zich, wat dit betreft, in een vreemde positie: het land beschikt over een enorme hoeveelheid geïmmobiliseerde activa in het buitenland waartegenover een niet minder indrukwekkende hoeveelheid onmiddellijk opeisbare verplichtingen staat. Deze situatie kon ontstaan doordat de V.S. industrieel en technologisch een vooraanstaande positie in de wereld inneemt. Een van de eisen van de industrielanden zal hierin moeten bestaan dat de V.S. zijn directe investeringen in het buitenland matigt. De Amerikaanse industrie is dat op het ogenblik niet van plan. De recente ontwikkeling schijnt weinig verandering te hebben gebracht in de plannen van de Amerikaanse industrie. Men schat dat de Amerikaanse directe investeringen in het buitenland, waarvoor in 1971 \$ 14 miljard zal worden uitgegeven, in de komende jaren verder zullen toenemen, zodat in 1975 de Amerikaanse dochterondernemingen in het buitenland 35% van de produktie van de Westerse industrielanden buiten de V.S. voor hun rekening zullen nemen. De Amerikaanse investeringen in het buitenland hebben thans een boekwaarde van \pm \$ 80 miljard, waarvan 13 miljard in de landen van de Gemeenschap. Men veronderstelt dat de gewijzigde wisselkoersverhoudingen de Amerikaanse investeerders niet zullen afschrikken omdat de produktiekosten buiten de V.S. nog altijd lager liggen, de afzet-

mogelijkheden in het buitenland aantrekkelijk blijven en tenslotte de grote Amerikaanse ondernemingen sterk de noodzaak van geografische diversificatie voelen.

Geen enkel land heeft belang bij een plotselinge vermindering van de Amerikaanse investeringen die 16% van de industriële investeringen in de EEG vertegenwoordigen, maar enige matiging is ook om andere dan betalingsbalanspolitieke redenen zeker gewenst.

Verbetering van de V.S.-betalingsbalans moet volgens de Amerikanen niet zozeer van vermindering van de eigen uitgaven als wel van toeneming van de export van de V.S. komen. Als de V.S. in dit verband zijn handelspartners van overmatige protectionisme beticht, heeft zij voor wat Japan betreft geen ongelijk, maar de Gemeenschap behoeft zich dat verwijt niet aan te trekken. Geen enkel land heeft op dit punt een volkomen zuiver geweten maar over het geheel genomen steekt de Gemeenschap gunstig af bij de V.S.: het douanetarief van de Gemeenschap ligt gemiddeld lager dan dat van de V.S. en trouwens ook dan van Japan en het Verenigd Koninkrijk.⁴ De Europese Gemeenschap heeft de Kennedy-ronde eigener beweging in versneld tempo toegepast terwijl de V.S. zelfs niet in staat bleek de 'American Selling Price' af te schaffen; non-tarifaire handelsobstakels komen in de V.S. in het algemeen veelvuldiger voor dan in de Gemeenschap. Als de Gemeenschap werkelijk zo protectionistisch was, zou zij geen tekort op haar handelsbalans met de V.S. van \pm \$ 2 miljard hebben. In de periode 1958-1970 is de export van de V.S. naar de Gemeenschap met 215% toegenomen; voor de EVA in dezelfde periode bedraagt dit percentage slechts 146%. Nog in 1970 ging de uitvoer naar de Gemeenschapslanden met 21% omhoog (van \$ 7,3 miljard in 1969 naar ruim 9 miljard in 1970). De Amerikaanse Regering moet ook voorzichtiger zijn met haar verwijt dat de Europese Gemeenschap haar landbouw te zwaar subsidieert. Zelf betaalt zij jaarlijks 1300 \$ per jaar per landbouwer, de Gemeenschap \$ 860.

Devaluatie: grove maatregel

Het is nog niet bekend of de V.S. uiteindelijk tegemoet zal komen aan de wens van een aantal landen, waaronder de Gemeenschap, om de dollar te devalueren. Men krijgt de indruk dat van de zijde van enkele regeringen en ook wel van de Europese Commissie krampachtig wordt gezocht naar argumenten voor een verhoging van de officiële goudprijs. Afgezien van argumenten als die van de Europese Commissie dat het om morele en psychologische redenen nodig zou zijn een revaluatie van Europese valuta's en van de yen te combineren met een devaluatie van de dollar—argumenten die weinig houvast bieden en in de monetaire onderhandelingen maar beter buiten beschouwing kunnen blijven—is er in de eerste plaats het argument dat elke verandering van de pariteit gevolgen heeft voor de prijsstructuur in een land en dat deze consequenties uit billijkheidsoverwegingen verdeeld moeten worden over de V.S. en de landen met een overschot op hun betalingsbalans. Dat is misschien niet onjuist maar die gevolgen zijn toch te vaag en te onzeker om er een argument voor verhoging

van de officiële goudprijs aan te ontlene. Het tweede, rationeel klinkende, argument luidt dat door verhoging van de officiële goudprijs een dreigende verkrapping van de internationale liquiditeit (de dollar is immers geen geschikte reservevaluta meer) kan worden voorkomen. Daarentegen kan worden ingebracht dat er een betere methode is om de internationale liquiditeit uit te breiden als de noodzaak zich daartoe doet gevoelen, namelijk schepping van bijzondere trekkingsrechten. Deze zou bovendien een juistere dosering van de creatie van nieuwe liquiditeit mogelijk maken. De belangstelling van sommige landen en vooral van enkele centrale banken voor een verhoging van de goudprijs wordt begrijpelijk als men de samenstelling van de monetaire reserves van deze landen beziet. Als men nu toch zo graag morele argumenten aanvoert, dan ligt er hier één voor het grijpen. De officiële goudreserves van de ontwikkelingslanden zijn zeer gering, zodat van een verhoging van de goudwaarde van de valutacomponent van de officiële reserves vooral de rijke landen zouden profiteren.

Een devaluatie van de dollar is een grove maatregel die een groot aantal ontwikkelingslanden ertoe zal brengen hun valuta eveneens te devalueren. Het lijkt daarom beter dat de noodzakelijk geworden aanpassing van de wisselkoersverhoudingen voornamelijk gezocht wordt in een revaluatie van genoemde valuta's. Elk land zal proberen deze revaluatie zo gering mogelijk te houden maar juist de landen met grote overschotten op hun betalingsbalans en met omvangrijke dollarreserves hebben er alle belang bij mede te werken aan het ontstaan van een overschot op de Amerikaanse balans, willen zij althans nog iets voor hun niet langer convertibele dollars terugkrijgen.

De positie van de ontwikkelingslanden verdient extra aandacht. Zij is in de afgelopen maanden nog aanzienlijk verslechterd. De officiële buitenlandse schuld van 80 ontwikkelingslanden wordt door de Wereldbank per ultimo 1969 op \$ 60 miljard geschat. Het aandeel van de ontwikkelingslanden in de wereldhandel is gedaald van 21,3% in 1960 tot 17,6% in 1970. De grondstofprijzen zijn in de afgelopen maanden gestadig gedaald. Na de Amerikaanse maatregelen treedt er onvermijdelijk een vertraging op bij de tenuitvoerlegging van de algemene preferenties en deze maatregelen hebben ook rechtstreeks gevolgen voor de hulpverlening; geschat wordt dat het Amerikaanse besluit om de overheidshulp aan de landen in ontwikkeling met 10% te besnoeien, een vermindering van de hulp van de DAC-landen van 3 tot 4% betekent. De de facto revaluatie van een aantal valuta's van industrielanden maakt de import van kapitaalgoederen voor ontwikkelingslanden duurder. Weliswaar valt 70% van de export van de ontwikkelingslanden naar de V.S. niet onder de bijzondere invoerheffing omdat deze import uit grondstoffen bestaat, maar de 10%-heffing treft de resterende 30% bestaande uit halffabrikaten en eindprodukten extra zwaar omdat het hier om gevoelige, nog in opbouw zijnde industrieën gaat.

Het zou getuigen van onverantwoorde politiek om aan deze problemen voor de ontwikkelingslanden nog een verhoging van de officiële goudprijs toe te voegen. Het ligt veel meer voor de hand deze landen de middelen te verstrek-

ken die nodig zijn voor verevening van hun grote betalingsbalanstekorten. Natuurlijk moet men er zich van bewust zijn dat de bijzondere trekkingsrechten geen kredieten zijn maar middelen tot verevening van tijdelijke tekorten op een betalingsbalans. De bijzondere trekkingsrechten kunnen dan ook niet de kapitaalexport naar de ontwikkelingslanden vervangen. Wanneer de bijzondere trekkingsrechten zouden gaan functioneren als krediet, zouden we in feite weer terecht komen in de situatie waarin de wereld met de dollar als reservevaluta was beland. En dat is nu juist niet de bedoeling. Toch is het in de huidige situatie wellicht gewenst de ontwikkelingslanden de beschikking te geven over een bedrag aan bijzondere trekkingsrechten omdat op deze wijze de bijzonder moeilijke positie van de ontwikkelingslanden wordt verbeterd en bovendien het gesignaleerde gevaar voor verkrapping van de internationale liquiditeit kan worden verminderd.

Grote gevaar: protectie

Concluderend kan men stellen dat de situatie die na 15 augustus 1971 is ontstaan, misschien de zwakte van de dollar aantoonde maar toch ook en vooral de economische en politieke macht van de V.S. én de ontoereikendheid van de Europese integratie in het licht stelt. Amerika kon zich de maatregelen van 15 augustus veroorloven omdat het sterk staat. Europa is gevoeliger dan de V.S. voor een voortduren van de onzekere situatie, in handelspolitiek opzicht maar vooral ook omdat de bereikte economische integratie erdoor in gevaar komt.

Europa kan zich alleen dan in de komende onderhandelingen met de V.S. meten als het zijn kwetsbaarheid weet te verminderen door intern de wisselkoersverhoudingen te stabiliseren en de verbroken cohesie te herstellen. Europa heeft nog niet het politieke formaat dat past bij het gewicht van zijn economie. Het is niet gereed om de verantwoordelijkheid te dragen die een gewijzigde rolverdeling tussen de V.S. en Europa zou moeten inhouden. Want het gaat inderdaad om een andere rolverdeling. President Malfatti van de Europese Commissie heeft er terecht op gewezen dat de Amerikaanse maatregelen geen uiting zijn van een incidentele crisis maar fundamentele veranderingen in het Westerse monetaire, handelspolitieke en algemeen politieke bestel inluiden.

Europa zal moeten accepteren dat met de bezwaren ook een aantal voordelen van de dollarhegemonie verdwijnen. Het zal bereid moeten zijn andere wisselkoersverhoudingen te aanvaarden en een deel van de lasten van de V.S. over te nemen. Het moet ook aandringen op enige matiging van de particuliere kapitaalexport van de V.S. naar andere industrielanden. Sommige Amerikaanse eisen zijn onredelijk: zowel op het punt van de douanetarieven als van de non-tarifaire handelsbelemmeringen is het Amerikaanse dossier zwaarder belast dan dat van de Gemeenschap. Zo er al een verhoging van de officiële goudprijs moet komen, dient deze in elk geval zeer beperkt te blijven. Vele ontwikkelingslanden zijn door de internationale monetaire en handelspoli-

tieke ontwikkeling in een moeilijke situatie gekomen. Slechts de rijke landen zouden van een formele dollardevaluatie profiteren. Het zou veeleer van wijs beleid getuigen om aan de ontwikkelingslanden bijzondere trekingsrechten toe te kennen.

Veel tijd heeft men niet meer te verliezen, want met het teruglopen van de conjunctuur in Europa wordt de kans op protectionistische tegenmaatregelen steeds groter.

1. Die nu door het Congres wellicht tot 7% wordt teruggebracht.
2. Dat is niet hetzelfde als 3000 werklozen omdat een deel van de verminderde activiteit kan worden opgevangen door vermindering van het aantal overuren of verkorting van de normale werktijd.
3. De OESO rekent op een reële stijging van het BNP in de V.S. van 6,3% op jaarbasis in het eerste semester 1972 ten opzichte van het tweede semester 1971.
4. Met inbegrip van de extra heffing bedraagt het gemiddelde V.S.-douanetarief op industrie-producten 19,5% het douanetarief van de Gemeenschap slechts 6,9%

J. J. VIS

De openbaarheid van de kabinetsformatie

Wie de berichtgeving over de formatie van het kabinet-Biesheuvel heeft gevolgd zal wellicht de indruk hebben overgehouden dat Nederland in de zomer van 1971 de eerste openbare kabinetsformatie meemaakte. De stukken volgden elkaar in een snel tempo op. De inhoud was gedetailleerd en toen premier Biesheuvel de regeringsverklaring van het nieuwe kabinet uitsprak vertelde hij bijna geen nieuws; het parlement had weinig te vragen over het verloop van de (in)formatie. Het leek alsof er in vergelijking met vroegere formaties een vrij belangrijke principiële verandering was opgetreden, alsof de traditionele tegenstelling tussen het formatiebelang enerzijds en het openbaarheidsbelang anderzijds op gelukkige wijze was overbrugd.

Onderstaande beschouwing heeft de bedoeling na te gaan of de indruk juist is. Was er sprake van principiële veranderingen? Zijn we van die veranderingen (al dan niet principieel) beter geworden? Wat kunnen we voor de toekomst verwachten?

'Zo groot mogelijk'

De Commissie Heroriëntatie Overheidsvoorlichting (hierna aan te duiden als de commissie-Biesheuvel) definieert openbaarheid als 'het algemeen bekend zijn of algemeen toegankelijk zijn van gegevens of procedures'.¹ Wie deze omschrijving scherp hanteert is snel klaar met de toetsing. De kabinetsformatie was ook deze zomer geen algemeen toegankelijke procedure. Men kan hooguit spreken van een openbaarheid van bepaalde onderdelen. De besprekingen van de (in)formateur met de fractieleiders, andere adviseurs, kandidaat-ministers werden alle achter gesloten deuren gehouden. De stukken die bij de formatie werden gebruikt waren voor een deel algemeen bekend, voor een ander deel helemaal niet. Sommige stukken werden tijdens de formatie openbaar gemaakt, andere stukken pas veel later.

Maar wie het bij deze constatering laat maakt zich te snel van de zaak af. De commissie-Biesheuvel zelf hanteert als principieel uitgangspunt voor de kabinetsformatie zeker geen volledige openbaarheid, maar slechts 'dat de vorming van een kabinet, welke een publieke zaak is, uit een oogpunt van democratie in alle fasen een zo groot mogelijke openbaarheid vereist'. De commissie heeft het over verschillende 'fasen' en spreekt verder van 'zo groot mogelijke openbaarheid'. Dat zijn duidelijke beperkingen.

De toevoeging 'zo groot mogelijk' is van wezenlijk belang. Het hangt er slechts

van af wat men mogelijk vindt en wat men onmogelijk vindt. Zelfs de meest geheimzinnige kabinetsformatie zal aan het beperkte criterium kunnen voldoen, mits maar aannemelijk wordt gemaakt dat meer openbaarheid niet mogelijk was.

Mogelijk of onmogelijk waardoor en waarom? Het is duidelijk dat de beperkingen gezocht moeten worden in de politieke en staatsrechtelijke beperkingen van het onderwerp zelf: de kabinetsformatie. Het openbaarheidsbelang (wat dat dan ook moge zijn) en het belang van de formatie kunnen kennelijk tegenstrijdig zijn. En hier stuiten we op het grote probleem dat in alle openbaarheidsdiscussies opduikt—en dat al te dikwijls uit de weg wordt gegaan. Van Maarseveen constateert: 'er is een duidelijke antithese tussen de openbaarheid en de overigens bestaande structuur'.² Zijn opmerking heeft betrekking op het gehele 'openbaar' bestuur. De openbaarheid die wij in ons bestuur kennen is niet het gevolg van een principiële aanpak. Nergens in ons bestuur geldt de openbaarheid als principieel uitgangspunt, als algemeen gehanteerd rechtsbeginsel. Men kan wel zeggen dat de publieke zaak publiek behoort te zijn maar dat is tot dusver dan toch maar alleen het geval bij een deel van de wetgeving (de kamerdebatten met alles wat daar aan vast zit, de afkondiging van wetten) en een deel van de rechtspraak (de vonnissen, maar niet eens altijd de terechtzittingen). En waarom zou de hele publieke zaak publiek moeten zijn? Welk belang wordt er gediend met openbare vergaderingen van de ministerraad en met de opheffing van het geheim van de raadkamer? Men kan wel van mening zijn dat veel grotere stukken van het bestuur openbaar behoren te zijn—dat wil dus zeggen: algemeen toegankelijk—maar het kan geen kwaad daarvoor een deugdelijker motivering aan te voeren dan: 'het is een publieke zaak en dus . . .'

Derhalve rijst de vraag: wat is het openbaarheidsbelang van de kabinetsformatie? Het is typerend voor de stroomversnelling in ons denken dat op deze vraag wordt geantwoord met argumenten die voornamelijk in de sfeer van de mentaliteit liggen. We vinden dat geheimdoenerij uit de tijd is en antwoorden dan met argumenten zoals 'terwille van de democratisering' of 'voor een betere communicatie'. Dat zijn geen harde argumenten en ze gaan voorbij aan de machtselementen die ook in de openbaarheidsdiscussie een grote rol spelen. Want wie vragen er eigenlijk om meer openbaarheid bij de kabinetsformatie? Waarom wordt er nu om die openbaarheid gevraagd? Laten we om een beetje perspectief te krijgen een paar stappen in het verleden teruggaan.

De twintiger jaren

Wie de dagbladen van de twintiger jaren doorbladert moet oppassen de berichtgeving over de kabinetsformaties—er waren er toen meer dan tegenwoordig—niet over het hoofd te zien. Kleine formele mededelingen zijn het die nauwelijks de aandacht trekken. Nu en dan is er een hoofdartikel dat wél de aandacht trekt—omdat het stijf staat van de beginselen of vol staat met toespelingen op feiten en gebeurtenissen die de schrijver kennelijk wel kende

maar de lezer niet—maar informatie van enig belang vindt men er niet in. De kabinetsformatie krijgt al met al het beeld van een spelletje patience voor de betere klassen, onbegrijpelijk voor het gewone volk. Toch hadden we in die tijd al algemeen kiesrecht en toch hadden we toen al een partijwezen dat in omvang en structurering wel enige overeenkomst vertoont met dat van tegenwoordig.

Er was kennelijk weinig behoefte aan openbaarheid. Toch was er veel te vertellen, misschien wel meer dan over onze eigentijdse kabinetsformaties. Wie Puchinger³ legt naast de publikaties uit die tijd komt tot een wereld van verschillen. Tijdens de kabinetsformaties van 1922, 1923 en 1925 weten alleen de ingewijden—en dat waren er maar heel weinigen—wat er aan de hand is. Wekenlang is er zelfs niet eens een formateur. Er is sprake van geheime (in-)formatieopdrachten, en zelfs van een geheim regeerakkoord (in 1922) dat pas een jaar later—bij de volgende crisis—bij stukjes en beetjes boven water komt. De partners beschuldigen elkaar van woordbreuk maar dat gebeurt allemaal zonder dat het stuk zelf wordt gepubliceerd. Natuurlijk nam niet iedereen het geheime gekonkel van de leiders van de christelijke coalitie (Ruys, Nolens, de Geer en Colijn), natuurlijk probeerden liberalen en socialisten na afloop van formaties wel te horen hoe het allemaal gelopen is. Maar zonder een spier te vertrekken—dat neem ik althans maar aan—komt dan minister-president Ruys met zijn antwoord in de Tweede Kamer: 'Wil men mij al te grote geheimzinnigheid verwijten dan zal ik mij dat verwijt moeten aanleunen, maar over hetgeen de wordingsgeschiedenis van dit kabinet raakt behoef ik mij naar goed constitutioneel gebruik niet uit te laten.'⁴

Dank zij Puchingers speurwerk komt men tot de conclusie dat het beeld inzake de openbaarheid van de kabinetsformatie er ongeveer als volgt uit zag:

- de officiële mededelingen bleven beperkt tot het hoogst noodzakelijke; van tijd tot tijd werd ook dat niet gegeven;
- de berichtgeving maakte deel uit van het politiek-tactische arsenaal; alleen als het goed uitkwam werd er iets losgelaten;
- de berichtgeving droeg geenszins het karakter van een verantwoording aan de kiezers of aan de gekozenen.

Natuurlijk hangt dit alles samen met het toenmalige politieke ontwikkelingspeil. Het algemeen kiesrecht bestond nog maar kort, het was voor honderduizenden zeker niet meer dan een periodieke politieke belijdenis. De verzuiling stond nog loodrecht overeind en was door de evenredige vertegenwoordiging eerder sterker dan zwakker vergeleken met de periode van het districtenstelsel. De partijen waren gesloten blokken met grote trouw aan de leiders; Colijn, de Geer, Nolens, Ruys, die bovendien dikwijls onbelemmerde toegang hadden tot of de baas waren in de belangrijkste politieke dagbladen. De machtspositie van de leiders werd verder nog versterkt door het ontbreken van een politiek alternatief. Samenwerking met liberalen en vrijzinnig-democraten was moeilijk, met de sociaal-democraten onmogelijk.

Natuurlijk veranderde het beeld in de dertiger jaren enigszins—maar niet veel. Nog in 1937, tijdens het Tweede Kamerdebat over de formatie van het vierde kabinet-Colijn, verzet Oud zich tegen de stelling van het kabinet dat de volksvertegenwoordiging niet met de formatie maar met het resultaat te maken heeft.⁵ Maar zijn verzet is tevergeefs. Het 'goed constitutioneel gebruik' waar Ruys het over had is nog lang niet in onbruik geraakt . . .

Na-oorlogse terughoudendheid

Na 1945 blijkt er veel ten goede te veranderen. Het principiële standpunt dat de buitenwacht niets te maken heeft met de kabinetsformatie blijkt al in 1946 verlaten. Minister-president Beel geeft dan, als eerste formateur die optrad na democratische verkiezingen, een uiteenzetting van zijn werkwijze. Hij is niet uitvoerig maar hij zégt iets—en daar gaat het om want al zijn vooroorlogse voorgangers plachten in die situatie niets te zeggen. In 1948 volgt Drees dezelfde lijn. Weliswaar zegt hij dat men hem alleen verantwoordelijk kan stellen voor het resultaat van zijn formatiewerk en niet voor de formatie zelf maar het principiële verschil met vroeger is dat hij zich niet hult in een ijzig stilzwijgen maar een soort verantwoording alegt. Terughoudendheid maar geen geheimhouding. Dat is ook het beeld dat men van de volgende formaties overhoudt: 1951, 1952, 1955 en 1956.

Omdat het verschil met het vooroorlogse gedrag nergens wordt gemotiveerd ligt het voor de hand de reden te zoeken in de veranderde politieke atmosfeer. De grote vooroorlogse politieke kopstukken waren verdwenen. Ook de koningin was een andere. De politieke constellatie is anders; het politieke alternatief ontbreekt niet langer en de kabinetsformaties zijn dientengevolge niet meer de besloten voorstellingen van politici die toch wel wisten dat ze het met elkaar moesten zien te vinden en slechts twistten over de vraag hoe. Van belang zal ook geweest zijn dat de PvdA, veel meer dan de meeste andere partijen, van huisuit een voorstander was van formaties met inspraak van de fracties. Daarbij kwam nog het verschil in 'issues'. In het na-oorlogse Nederland ging het dikwijls om problemen van meer dan nationaal formaat (Indonesië!) die op zichzelf al veel aandacht trokken. Bovendien was de na-oorlogse pers heel wat minder volgzzaam dan de vooroorlogse. De rebelse mentaliteit van de illegale pers was na 1945 niet zomaar verdwenen.

Intussen wordt na iedere volgende formatie tussen 1948 en 1956 wel steeds als een groot nadeel gevoeld dat heel wat sleutelfiguren buiten de parlementaire discussie bleven. Men kent het procedé van die jaren: Drees trad bijna altijd als formateur op maar meestal alleen in de slotfase als anderen het zware werk hadden gedaan met succes of zonder succes. Die anderen bleven buiten schot.

De gewoonte is op dit punt aanvankelijk vrij strak. Na de tussentijdse crisis van 1950-1951, de fameuze Nieuw-Guinea-crisis, waarin zowel Stikker als Romme een rol speelden, onthielden beide politici zich van het debat. Bij

monde van Drees liet Stikker, hoewel bij het debat over de regeringsverklaring weer achter de regeringstafel gezeten als minister van buitenlandse zaken, aan de kamer weten: 'dat hij van gevoelen is niet te moeten treden in een nadere toelichting over zijn optreden als informateur over het verloop waarvan hij rapport heeft uitgebracht aan H.M. de Koningin maar waarvan hij niet meent dat het op het ogenblik waardevol zou zijn er verantwoording van af te leggen.⁶ Romme, fractievoorzitter van de grootste regeringspartij en bij de crisis achtereenvolgens betrokken als informateur en (succesvol) formateur neemt dezelfde houding aan. Op de dag van het kamerdebat is hij afwezig 'op grond van de omstandigheid dat hij het juist acht de vergaderingen van de Kamer waarin het debat zal worden gevoerd over de jl. zaterdag afgelegde regeringsverklaring niet bij te wonen'.⁷ In 1955 neemt Burger, die de huurcrisis oploste, een vergelijkbaar standpunt in. Hij laat de tweede voorzitter van de PvdA-fractie, Willems, zeggen dat hij als formateur van het gereconstrueerde kabinet 'bezwaarlijk' aan de gedachtenwisseling kan deelnemen.⁸

Waarom eigenlijk niet? De motivering ontbreekt en we zullen het dus maar houden op een laatste restje van het 'goed constitutioneel gebruik' dat Ruys zo aan het hart gebakken lag. In 1956, als iedereen schande spreekt van de lange crisis, doen zowel Burger als Romme mee aan de debatten—hoewel zij beide bij de crisis betrokken waren resp. als informateur en formateur. Burger motiveert zijn stelling weliswaar met de opmerking dat geslaagde formateurs niet aan de discussie moeten deelnemen (mislukte formateurs en informateurs dus wel) maar erg overtuigend klinkt dat niet. Men krijgt sterk de indruk dat de overmatig lange crisis ook in dit opzichte de politici aan het denken had gebracht.

De veranderende mentaliteit vindt zijn weerslag in de publiciteitsmedia. De mededeelzaamheid over het formatieproces is oneindig veel groter dan voor de oorlog:

- over alle stadia van de formatie worden communiqués uitgegeven;
- bij iedere kabinetsformatie sinds 1948 sluiten de publiciteitsmedia en de (in)formateurs een gentlemen's agreement dat voorziet in mededelingen omtrent de fysieke waarneembare gedragingen van de (in)formateurs. Er komt een woordvoerder van de (in)formateur.

Maar er blijft nog steeds veel achter gesloten deuren. Het verslaan van een kabinetsformatie bleef voor de politieke journalisten van die dagen een zaak van veel wachten, praten, telefoneren, combineren en deduceren. En tenslotte: van openbaarheid was eigenlijk nog geen sprake, zelfs niet van onderdelen van de kabinetsformatie.

Tegenstrijdigheid

Voor een goed begrip moet er op gewezen worden dat in die jaren ook eigenlijk niemand aandrong op openbaarheid van de kabinetsformatie. De politici

hadden behoefte aan een of andere vorm van verantwoording achteraf. Die ontstond dan ook geleidelijk. Maar openbaarheid van het proces zelf of van onderdelen—daarop wordt in die jaren niet principieel aangedrongen.

Het opmerkelijke is intussen dat in de daarop volgende jaren, als er inderdaad een soort begin van de openbaarheid gaat komen, er nog steeds niets te ontdekken is van een openbaarheidsverlangen. De Nederlandse politiek tussen de val van het laatste kabinet Drees en de val van het enige kabinet-Cals valt door een heleboel dingen op—maar niet door een hartgrondig openbaarheidsverlangen. En toch komt er steeds meer van de kabinetsformatie op straat. In 1963 beleefde het Binnenhof een zeer openhartige kabinetsformatie en in 1965 formeerde Cals vrijwel ten overstaan van het gehele Nederlandse publiek. Wie het antwoord op die tegenstrijdigheid tussen openhartigheid en het ontbreken van een openbaarheidsverlangen wil vinden moet zich realiseren dat juist in die periode de Nederlandse politiek nogal ingrijpend veranderde. Het meest opmerkelijk is de uittocht van de oude garde. Vrij kort na elkaar verlieten Drees, Romme, Burger, Oud, Tilanus en Schouten de politieke arena. De lege plekken werden niet aanstonds opgevuld door politici van vergelijkbaar formaat. De meeste partijen maakten een vrij lange periode van collectief leiderschap door. Van belang is voorts het verbreken van de rooms-rode coalitie. De twee grootste partijen werden tegenstanders en vochten hun strijd óók via de publiciteitsmedia. Daarbij kwam dan nog de beginnende ontzuiling en de daarmee samenhangende herwaardering van de politiek en van de politicus. 'Image-building' werd van belang, niet alleen via de geaffilieerde media maar ook via de andersdenkende pers en via het nieuwe medium, de televisie. En tenslotte leidden de koersveranderingen van een partij als de KVP tot het ontstaan van ontevreden en die de publiciteit als wapen gingen hanteren en de gewantrouwde leiders probeerden te binden door grotere publiciteit in momenten van politieke hoogspanning—zoals kabinetsformaties.

Het is niet te stoutmoedig om te concluderen dat op grond van al deze factoren de politici zelf het wapen van de openbaarheid gingen hanteren. In zijn regeringsverklaring van 27 april 1965 motiveerde premier Cals zijn openhartigheid tijdens de formatie met de opmerking: 'Voor een formateur is het nu eenmaal onmogelijk tijdens de formatie verantwoording af te leggen tegenover de volksvertegenwoordiging en als hij mislukt dan kan hij het na zijn formatie in de regel evenmin. Deze onmogelijkheid van het afleggen van verantwoording in openbaarheid aan de volksvertegenwoordiging brengt tevens mede dat op die wijze het gehele volk niet over de voortgang der formatie kan worden ingelicht. Toch is een dergelijke voorlichting in ons democratisch bestel van het grootste belang.'

Cals zei er niet bij dat zijn formatie resulteerde in een opmerkelijke koersverlegging van de KVP zonder enige inspraak van de kiezers. Wie zou durven ontkennen dat zijn grote openhartigheid niet ook als een surrogaat gezien moet worden voor vervroegde verkiezingen (die thans in een soortgelijke situatie zeker zouden worden gehouden)?

In vergelijking met alle voorgaande formaties was die van het kabinet-Cals zeer openhartig. Belangrijker nog was dat Cals de openhartigheid bij zijn optreden staatsrechtelijk motiveerde. De openbaarheid had een fundament gekregen. Een fundament waar het publiek niet om had gevraagd.

De formatie-'67

De formatie van 1967 liet zien wat er met dit fundament gebeurde. Aanvankelijk werd er behoorlijk op voortgebouwd. Informatieur Zijlstra publiceerde het fameuze memorandum en vervolgens de daarover met de vijf fractievoorzitters gevoerde correspondentie, alsmede zijn conclusies. Het was de eerste maal dat een informatieur tijdens zijn werkzaamheden zoveel opening van zaken gaf. Toch was de doorbraak allerminst volledig. Want in de volgende fase—toen het moeilijk begon te worden—huldigde formatieur Biesheuvel zich in grote zwijgzaamheid. Zo werd niets bekend gemaakt omtrent het program waarop Biesheuvel—en na hem De Jong—hun kandidaten aantrokken en selecteerden. Evenmin werd klaarheid verschaft over het sensationele communiqué van 17 maart 1967, waaruit bleek dat Biesheuvel, hoewel toen reeds algemeen beschouwd als 'mislukt', slechts een interim-rapport had uitgebracht en nog een eindrapport zou uitbrengen.

Het is opmerkelijk dat juist deze geheimzinnigheden—volgend op enkele openbaarheidsnoviteiten—vrij veel kritiek ondervonden. In het KVP-blad 'Politiek' van april 1967 vroeg Dr. P. R. A. P. Dresen s.j. zich af: 'Waarom is in verband met de kabinetsformatie niet meegedeeld op welk program Biesheuvel en De Jong hun kandidaten geselecteerd en aangetrokken hebben? In hoeverre zijn ze afgeweken (en eventueel waarom) van de opzet van Zijlstra? Is dit een onderonsje waar de kiezers niets mee te maken hebben?' Elders is dezelfde teneur waargenomen, zoals in uitlatingen van de a.r.-radicalen Boukema en De Gaay Fortman.⁹ Voor het eerst klaagden figuren die gerekend mochten worden tot het kamp van de potentiële regeringspartijen openlijk over het gebrek aan openbaarheid. Natuurlijk was hun kritiek onderdeel van een meer omvattend gevoel van onbehagen en spijstemmerij. De verkiezingen van 1967 waren überhaupt de verkiezingen van het onbehagen maar de formatie versterkte die gevoelens in sterke mate. In dit licht is het dan ook logisch en begrijpelijk dat in de daarop volgende periode de discussie over de openbaarheid een grote impuls kreeg. Maar of deze discussie in vergelijking met het reeds bereikte werkelijk zo veel nieuws opleverde is achteraf bezien aan gerede twijfel onderhevig.

De gedachtenvorming over openbaarheid van de kabinetsformatie voltrok zich tussen 1967 en 1971 langs twee lijnen:

- (1) Er wordt gedacht over 'meer openbaarheid' bij de traditionele kabinetsformatie. Het voorlopige eindpunt van deze discussie bestaat uit de voor-

stellen van de commissie Biesheuvel en de uitvoering van deze voorstellen in de formatie-1971.

- (2) Er wordt gedacht over verandering van de formatie-procedure waardoor (ook) de 'openbaarheid' wordt verbeterd. Voorlopig eindpunt is de motie-Kolfschoten en het Tweede Kamer-debat van 12 mei 1971.

De commissie-Biesheuvel

De belangrijkste voorstellen van de commissie-Biesheuvel in verband met de openbaarheid van de kabinetsformatie zijn:

- onmiddellijke openbaarmaking van de adviezen van de fractievoorzitters aan het staatshoofd;
- zo snel mogelijke openbaarmaking van de eindrapporten van informateurs en al of niet geslaagde formateurs;
- publikatie van tussentijdse rapporten van de (in) formateurs aan het staatshoofd, voor zover deze schriftelijk zijn uitgebracht.

De discussie over het eerste punt, de publikatie van de adviezen van de fractievoorzitters (de adviezen van andere adviseurs, zoals de beide kamervoorzitters en de vice-president van de Raad van State laat ik kortheidshalve buiten beschouwing) draait geheel en al om het staatsrechtelijke axioma zoals belichaamd in art. 55 Grw.: de onschendbaarheid van de Koning. Het is onmogelijk de ministeriële verantwoordelijkheid te laten gelden: 1. bij het verlenen van een informatieopdracht, 2. bij het slagen van een formateur die geen deel uitmaakt van het nieuwe kabinet, 3. bij het mislukken van een formateur. In al deze gevallen mist de volksvertegenwoordiging sanctiemogelijkheid. Er is wel gezegd dat iedereen die een opdracht aanvaardt daar zelf voor verantwoordelijk is¹⁰ maar het gaat er om of de betrokkene door de volksvertegenwoordiging verantwoordelijk gesteld kan worden. Is dat laatste niet mogelijk dan is de verantwoordelijkheid slechts ijdel.

Bij publikatie van de adviezen van de fractievoorzitters kan de keuze van de Koning publiekelijk worden beoordeeld. Als blijkt dat aan sommige adviezen wél en aan andere géén gevolg is gegeven zou men het staatshoofd persoonlijke voorkeur verwijten of zelfs politieke partijdigheid. Het probleem dat hier ontstaat is feitelijk onoplosbaar. De Raad van State en het kabinet-De Jong gronden hierop dan ook hun voornaamste verzet tegen de publikatie. (Zie Nota openbaarheid van bestuur d.d. 8 okt. 1970.) Ook Geertsema tilt zwaar aan deze bezwaren. Hij is van mening dat art. 55 Grw. publikatie verbiedt 'omdat daardoor de basis gelegd zou worden voor een discussie over de juistheid van de beslissing van de Koningin en dat verbiedt onze Grondwet'.¹¹ Maar is het probleem in werkelijkheid wel zo ernstig? Hoe vaak zal zich de situatie voordoen dat het staatshoofd zodanig tegen de adviezen ingaat dat hij in discussie komt? Men kan op tal van punten in ons staatsrecht theoretische conflicten construeren. Of zij in werkelijkheid ook zullen optreden is een kwestie van constitutionele mentaliteit van de betrokkenen. Het is niet over-

dreven om te zeggen dat eigenlijk onze hele constitutionele machinerie vooral functioneert door een juiste mentaliteit, veel minder door de nauwkeurigheid en de waterdichtheid van de regels. In dit onderdeel is zulks eveneens het geval. Bovendien zullen de fractievoorzitters, wetende dat hun adviezen gepubliceerd zullen worden, hun woorden wel zodanig wikken en wegen dat de kans op onschendbaarheidsproblemen zo klein mogelijk wordt.

Van meer belang dan de staatsrechtelijke argumentatie vind ik de politieke. De opvatting dat de formatie door openbaarheid moeilijker wordt is wijd verbreid. Het kabinet-De Jong en de Raad van State dragen er een aantal argumenten voor aan. Duidelijker nog is Vondeling. In 'Nasmaak en voorproef'¹² publiceert hij zijn eigen advies uit 1965 maar voegt er aan toe dat hij het slechts achteraf en bij wijze van uitzondering doet: 'Zolang een formatie 'oude stijl' nog gaande is doet men geloof ik goed zoiets (het onmiddellijk publiceren) niet te doen. Tot nu toe is in ons land zo'n formatie net een legpuzzel; het is de delicate taak van het staatshoofd om de man te vinden die waarschijnlijk de meeste kans heeft de stukken aan elkaar te leggen, zodat zij in de ogen van de meerderheid een zinvol geheel vormen. Die taak zou waarschijnlijk verzwaard worden door het publiceren van adviezen, want er staat misschien wel eens meer in dan de adviseurs in algemene termen via de pers of anderszins kwijt willen.'

'De publieke opinie'

De commissie-Biesheuvel stelt tegenover deze bezwaren dat publikatie de kans vermindert op speculaties waardoor het verloop van de formatie nadelig zou kunnen worden beïnvloed. Verder vindt de commissie dat publikatie het proces doorzichtiger voor de kiezer maakt.

Oud¹³ tenslotte wijst er op dat het niet-publiceren dikwijls verhindert op juiste wijze de verantwoordelijkheid vast te stellen voor het al of niet slagen van een bepaalde formatie.

De argumenten pro van de commissie-Biesheuvel maken geen sterke indruk. Men kan zich moeilijk voorstellen hoe speculaties van (niet goed ingelichte) buitenstaanders de formatie nadelig kunnen beïnvloeden. Het doorzichtiger maken klinkt als argument aardig maar is toch wel erg algemeen. Vondeling met zijn argumenten contra en Oud met zijn argument pro slaan naar mijn gevoel de spijker op de kop. Wie heeft er last van openbaarheid en wie heeft er voordeel van? Om die vraag draait het. In dit verband is het contra-argument van de Raad van State interessant. De Raad vreest dat de verwarring waarin de kiezer zal worden gebracht door publikatie alleen maar groter zal worden. Het gevaar is niet denkbeeldig, aldus de Raad dat pers, radio en televisie en pressiegroepen het beeld dat de kiezer zich zal moeten vormen eer zullen verduisteren dan verduidelijken. Samengevat: De Raad vreest dat 'de publieke opinie gaat meeformeren'.

Deze opmerking is de moeite waard. De 'publieke opinie' kan niet meefor-

meren. Maar wel meereformeren kunnen de fracties, de partijvleugels, de vakbonden en andere pressiegroepen waarmee een (in)formateur politiek verbonden is. Als de adviezen worden gepubliceerd kunnen deze politiek verwante groepen de (in)formateur voor de voeten lopen. Door publikatie wordt de manoeuvreerruimte van de bij de formatie betrokken politici kleiner. De controle op hun gedrag wordt groter omdat de 'achterban' inspraak krijgt. Er ontstaat precies de situatie die de 'spijstемmers' in 1967 zozeer misten. En de mogelijkheid om formateurs bij wijze van wraakoefening te laten mislukken wordt heel wat kleiner.

Het ligt voor de hand dat in de officiële literatuur deze kant van de zaak nauwelijks wordt genoemd. Maar ik geloof dat juist hier de voornaamste drijfveer achter het openbaarheidsstreven moet worden gezocht. Niet de kiezers—die hun stem al hebben uitgebracht—hebben allereerst belang bij openbaarheid, maar politieke groepen die een garantie willen hebben voor optimale uitvoering van het verkiezingsprogramma met mogelijkheid om in te grijpen als die uitvoering in het gedrang dreigt te komen.

Hoewel de discussie over de publikatie van interim- en eindrapporten in details enigszins verschilt van de discussie over de adviezen van de fractievoorzitter—zo doet het onschendbaarheidsprobleem zich eigenlijk niet voor—gaat het ook hier weer vooral om de vraag: wordt de formatie er moeilijker door; wie hebben er allereerst belang bij openbaarheid. Voor- en tegenstanders plegen dezelfde argumenten aan te voeren en het zou een herhaling worden daarop in te gaan.

De formatie-'71

Van meer belang is het om na te gaan wat het effect was van de voorstellen van de commissie-Biesheuvel op de formatie-1971. Daarbij valt allereerst op dat het onschendbaarheidsprobleem zich bij de publikatie van de adviezen van de fractievoorzitters niet heeft voorgedaan. Geertsema voerde het niet aan; Vondeling heeft zijn bezwaar niet herhaald—maar het zou kunnen zijn dat hij deze formatie geen formatie 'oude stijl' vindt. Toch is het nog te vroeg om te zeggen dat het probleem derhalve helemaal denkbeeldig is. De formatie-1971 voltrok zich tegen een duidelijke politieke achtergrond. De voornaamste beslissingen waren al vóór de verkiezingen gevallen. Het debat van 12 mei had de scheidslijnen nog duidelijker gemaakt. De adviezen waren precies zo als men had mogen verwachten. Dat kan in de toekomst anders zijn—zeker als een formatie mislukt en de fractievoorzitters opnieuw moeten adviseren—bijv. over een alternatief (dat nu heel duidelijk ontbrak).

Wat verder opvalt is dat er helemaal geen interim-rapporten zijn gepubliceerd. Men zal zeggen: dat is logisch want er zijn geen schriftelijke interim-adviezen geweest. Steenkamp verklaarde later desgevraagd dat hij geen schriftelijke interim-adviezen uitbracht omdat hij die dan (overeenkomstig de adviezen van de commissie-Biesheuvel) had moeten publiceren. Hier treedt dus

het bekende verschijnsel op: het openbaarheidsverlangen wordt gefrustreerd door de telefoon. Van enige winst op dit gebied kan niet worden gesproken — zoals was te verwachten.

Verder moet gewezen worden op de stukken die informateur Steenkamp en de vijf fractievoorzitters tijdens de onderhandelingen samenstelden. Het 'Pinkstermemorandum', het eerste stuk van Steenkamp, is nimmer gepubliceerd. Men moet aannemen dat publicatie de informatie nadelig zou hebben beïnvloed. Het memorandum van 6 juni werd wel gepubliceerd maar pas nadat de fracties hun oordeel hadden gegeven en dus nadat het politiek 'ongevaarlijk' was geworden — bovendien nadat grote delen waren uitgelekt. Het financieringscompromis van 8 juni werd pas gepubliceerd nadat het akkoord was bevonden — niet eerder. Het advies van de werkgroep Nelissen met de veelbesproken beleidsombuigingen (16 juni) werd tijdens de informatie niet gepubliceerd. Het bevatte nogal wat dynamiet en publicatie tijdens de informatie zou de onderhandelaars onder zeer grote druk hebben gezet. Ook hier verloor het openbaarheidsbelang het van het (in)formatiebelang.

Het totaalbeeld van de informatie kan men als volgt evalueren:

- (1) er was sprake van één principiële nieuwigheid: de publicatie van de adviezen van de fractievoorzitters;
- (2) voorts werd gepubliceerd wat politiek niet (meer) gevaarlijk was;
- (3) men kan onmogelijk volhouden dat de openbaarheid van bepaalde onderdelen de (in)formatie nadelig heeft beïnvloed;
- (4) men kan evenmin volhouden dat de openbaarheid erg veel groter was dan die tijdens Cals/1965 en Zijlstra/1967. Er was slechts sprake van graduele verschillen.

Het belangrijkste is wellicht dat er een paar taboes zijn doorbroken. Misschien ook kan men stellen dat de publicatie van de stukken de informatie voordelig beïnvloedde. De partners werden gedwongen om in één keer al hun bezwaren op tafel te leggen (ook de reacties van de fractievoorzitters werden immers gepubliceerd); het werd hen erg moeilijk gemaakt om in een later stadium weer nieuwe bezwaren aan te voeren. De openbaarheid werkte als een drukmiddel. Daar staat dan weer tegenover dat de alternatieven eigenlijk ontbraken. Bijna niemand kon van de tafel weglopen om van partner te wisselen.

Tenslotte rijst de vraag of men in een volgende formatie veel meer openbaarheid kan verwachten. Ik geloof het niet. In het verleden dachten de bij een formatie betrokken politici niet zo erg na over de openbaarheid. Deze zomer is dat wel gebeurd. Er was waarschijnlijk sprake van een voortdurende afweging van het formatiebelang tegen het openbaarheidsbelang. In die afweging heeft het formatiebelang het vaak gewonnen. Er is weinig reden om te veronderstellen dat het afwegingsproces in de toekomst anders zal aflopen. Onderhandelende politici kunnen de openbaarheid slecht gebruiken. Ook het regeerakkoord en het schaduwkabinet van de progressieve drie werd gemaakt achter gesloten deuren.

De voorgedragen formateur

Eén aspect is tot dusver onbesproken gebleven: de poging om door verandering van de formatieprocedure de openbaarheid te vergroten. De mogelijkheid om de Tweede Kamer in een openbaar debat de formateur te laten aanwijzen is, voor zover bekend, het eerst genoemd door Vondeling (in Het Parool van 13 april 1967). In 1967 nemen de christen-radicalen dit idee in hun programmavoorstellen op. Men komt het tegen in de eerste versie van het PPR-programma; de staatscommissie Cals/Donner besteedt er aandacht aan, evenals de commissies 'Duidelijkheid' van de KVP en van de Achttien. Politieke actualiteit verkreeg het intussen pas in het najaar van 1970 toen zowel Schmelzer als Geertsema het ter sprake brachten. Bekende argumenten van voorstanders zijn: de koningin loopt niet meer het risico van partijdigheid; de kiezer ziet wat er gebeurt; de positie van de formateur wordt sterker; de formatie duurt korter.

In de kamerdebatten legt Geertsema het accent op het onschendbaarheidsvraagstuk. Gegeven het onschendbaarheidsverlangen vindt hij de procedure met geheime adviezen uit de tijd. Maar publikatie is riskant in verband met de onschendbaarheid. 'Het is om deze reden dat ik de verantwoordelijkheid wil afwentelen van de Koningin naar het enige orgaan dat deze verantwoordelijkheid kan dragen en moet dragen, namelijk de Tweede Kamer'.¹⁴ Maar hij gebruikt een tweede motief, evenals Schmelzer, en dat is interessanter. 'Ik heb het', aldus Geertsema, 'altijd als een bezwaar gevoeld dat de fractievoorzitters een zo allesoverheersende rol bij de kabinetsformatie speelden. Zij adviseerden de Koningin en het werd uitsluitend aan hen overgelaten of zij daarbij een voortdurend nauw contact met hun fracties wilden onderhouden. Voor minderheidsmeningen was nauwelijks of geen plaats. Ik meen dat ook dit bezwaar, dat ik tegen de oude procedure heb, bij een openbaar debat kan worden ondervangen. Degene die zwijgt verspeelt het recht op kritiek achteraf. Minderheidsopvattingen moeten en kunnen in de Kamer naar voren komen'.¹⁴ Schmelzer is korter: 'Een tweede voordeel is dat bij het opstellen van een voordracht elk lid van de Kamer door het uitbrengen van zijn stem persoonlijk inspraak heeft gekregen'.¹⁵

Het inspraakmotief duidt naar mijn mening op meningsverschillen binnen de fracties die in de traditionele procedure verborgen bleven. Als de minderheden zich in het openbaar manifesteren dan zijn verschillende effecten denkbaar:

- (1) de overheersende invloed van de fractievoorzitter wordt aangetast omdat de minderheid in fractie A zich zou kunnen verenigen met de unanieme opvatting van fractie B;
- (2) wie zwijgt verspeelt zich het recht op kritiek achteraf. Maar ook: wie een concessie verkrijgt verspeelt zich dat recht. Na het formatiedebat kan de positie van de fractieleider sterker zijn;
- (3) de fractie met een minderheid staat te kijk als een verdeeld huis. De onderhandelingspositie van de verdeelde fractie is zwak.

Hier ziet men in zijn duidelijkste vorm de politieke achtergrond van de openbaarheid. De fractieleiders kunnen door de openbaarheid het wantrouwen tegen eigenmachtig optreden wegnemen, minderheden krijgen hun kans maar worden tevens sterker gebonden.

Voor het overige is het voorstel eigenlijk nauwelijks interessant. De kamer heeft zich uitvoerig verdiept in vrijwel alle aspecten van deze 'Voordracht van een formateur ex art. 129 Grw.' maar toen het om de voordracht zelf ging kwam er niets van terecht. Wie nog niet begrepen had dat voor de meeste fracties deze aanwijzing door de kamer een politiek antwoord was op het voorstel Van Thijn-Goudsmit moet dat in het debat van 12 mei 1971 wel duidelijk zijn geworden. Een formateur werd slechts door de oppositie genoemd, maar het voorstel daartoe werd verworpen. De regeringspartijen doen zelfs geen poging. Veringa vindt 'alleen al de gedachtenwisseling' waardevol; Geertsema toont zich teleurgesteld dat het niet tot een voordracht komt; Biesheuvel ziet in de hele onderneming weinig goeds: door het meereformeren en mee-informeren van de kamer bestaat gevaar voor discussie tussen staatshoofd en parlement. Geertsema noemt tenminste nog 'een informateur uit KVP-kring'; de drie confessionele fractievoorzitters en Drees hebben het slechts over 'een informateur'. Twee dagen later blijkt dat zij Steenkamp op het oog hadden—maar zelfs die mededeling kon er op 12 mei niet af!

Het ziet er niet naar uit dat het experiment van 12 mei 1971 nog eens herhaald zal worden. De voorstanders hebben indertijd waarschijnlijk over het hoofd gezien dat het voordragen van een formateur pas mogelijk is als het moeilijkste deel van de formatie al achter de rug is of niet nodig is: de programmatische onderhandelingen. Maar op het moment dat het mogelijk is, is het eigenlijk niet meer nodig—de openbaarheid komt op dat moment als mosterd na de maaltijd.

Een andere vraag is of de kamer zou kunnen proberen het programmatische overleg in het openbaar te voeren. Op zichzelf is het openlijk onderhandelen in de politiek en het sluiten van compromissen in het openbaar niet ondenkbaar. Op partijcongressen gebeurt bij het opstellen van verkiezingsprogramma's eigenlijk niets anders. Wat op een partijcongres mogelijk is moet in de Tweede Kamer niet onmogelijk worden geacht. Maar het beslissende verschil ligt in de aanwezigheid van de oppositie in de kamer. De oppositie op partijcongressen is er altijd nog een binnen een gemeenschappelijke gezindheid, in de Tweede Kamer niet. Dáár loopt men het risico dat de oppositie de besluitvorming van de regeringspartijen kan frustreren. Minderheden binnen fracties kunnen uitgroeien tot meerderheden in de kamer en dat risico zal men liever niet lopen.

Conclusie

In de historie van het onderwerp 'de openbaarheid van de kabinetsformatie' schuilt een vreemde tegenstrijdigheid. In de vooroorlogse periode was de ge-

heimhouding zeer groot—het aantal bezwaren blijkt gering. In de na-oorlogse periode verschuift de grens langzaam ten gunste van de openbaarheid. In de zestiger jaren als ook de onrust in de totaliteit van onze politiek toeneemt kan men spreken van een stroomversnelling. Maar pas aan het eind van de zestiger jaren, als er in vergelijking met vroeger op het gebied van de openbaarheid al heel wat is bereikt, begint er een algemene, vrij principiële discussie. Er komen vervolgens concrete voorstellen en bij het realiseren daarvan blijkt dan hoezeer tussen droom en daad politieke bezwaren in de weg staan. Er is een soort verwachting gewekt die niet gehonoreerd is en vermoedelijk niet gehonoreerd zal worden. De openbaarheidsmentaliteit van de politici is verbeterd maar principiële veranderingen zijn niet opgetreden en zullen niet optreden. Wellicht zal het mogelijk blijken door een ander systeem van kabinetsvorming de openbaarheid beter aan haar trekken te laten komen. Maar wezenlijk is en blijft dat kabinetsformaties zich altijd zullen afspelen in een staatsrechtelijk vacuüm en dat openbaarheid dus nimmer wettelijk zal kunnen worden afgedwongen. Meer dan in enig ander vlak van ons staatsrecht zullen juist hier mentaliteiten en machtsverhoudingen een overheersende rol blijven spelen.

1. Openbaarheid openheid, rapport van de Commissie Heroriëntatie Overheidsvoorlichting, 's-Gravenhage 1970, blz. 9.
2. B. de Goede en H. Th. J. F. van Maarseveen, Hoe openbaar wordt ons bestuur? 's-Gravenhage 1969, blz. 76.
3. G. Puchinger, Colijn en het einde van de Coalitie deel I, diss. Amsterdam V.U., 1969.
4. Handelingen Tweede Kamer 1922/23, blz. 377.
5. P. J. Oud, Het jongste verleden, deel VI, tweede druk, Assen 1969, blz. 23.
6. Handelingen Tweede Kamer 1950/51, blz. 1284. Overigens laat Stikker in zijn memories blijken er niet zo gelukkig mee te zijn. Zie D. U. Stikker, Memoires, R'dam-'s-Gravenhage 1966, blz. 206.
7. Handelingen Tweede Kamer 1950/51, blz. 1243.
8. Handelingen Tweede Kamer 1954/55, blz. 1050.
9. Zie Vrij Nederland 25 maart 1967.
10. P. J. Oud, Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden, deel I, tweede druk, Zwolle 1967, blz. 315.
11. Handelingen Tweede Kamer 1970/71, blz. 283.
12. A. Vondeling, Nasmaak en voorproef, A'dam 1968, blz. 128/129.
13. Oud, Constitutioneel recht, deel I, blz. 315.
14. Handelingen Tweede Kamer 1970/71, blz. 2803.
15. Handelingen Tweede Kamer 1970/71, blz. 265.

Naar aanleiding van 'Staatshoofd en ministers'

De parlementaire journalist dr. E. van Raalte heeft aan zijn lange reeks van staatsrechtelijke publikaties de afgelopen zomer een nieuw interessant boek toegevoegd, dat op vele punten een nieuwe belichting geeft op tot nog toe nooit volledig opgehelderde fricties tussen Koning en Kabinet. Zijn boek, 'Staatshoofd en ministers'—'Nederlands Constitutionele Monarchie historisch-staatsrechtelijk belicht'—beschrijft de geschiedenis van de meest relevante wrijvingen sinds 1814 en het gaat van de stelling uit dat het functioneren van de constitutionele monarchie sinds 1814 niets af doet aan het feit 'dat de Vorst jarenlang zeer veel in de melk te brokkelen heeft gehad'.

Dr. van Raalte heeft in dit boek zijn aandacht vooral gericht op hoofdmomenten in de ontwikkeling van de constitutionele monarchie en de veranderingen in kaart gebracht in de rechts- en machtsverhoudingen tussen de Koning, die tot 1815 Soevereine Vorst was, en de Ministers. In dat proces van veranderingen, dat de auteur over een periode van anderhalve eeuw als 'een evolutie van belang' kenmerkt, heeft dr. Van Raalte met gelijke belangstelling naar de beide, met elkaar wedijverende, machtsplatforms gekeken. Toen de grondwet het staatshoofd nog niet onschendbaar had verklaard, was de ministeriële taak 'verre van licht', na de intrede van de ministeriële verantwoordelijkheid, 'is de taak van het vorstelijk staatshoofd er waarlijk niet makkelijker op geworden'.

Met vele voorbeelden zijn in 'Staatshoofd en Ministers' de verschuivingen van het zwaartepunt, in zeggenschap, van de Kroon naar de volksvertegenwoordiging en binnen de Kroon, van de Koning naar het kabinet geïllustreerd. Hoewel het boek, naar hedendaagse opvattingen, niet overal in modern Nederlands is geschreven, laat het zich gemakkelijk lezen, dankzij een overzichtelijke rubricering in incidenten. Veel informatie is gebaseerd op nog niet eerder geopenbaarde documenten—onder meer de briefwisseling tussen Koning Willem II en de Prins van Oranje over de grondwetsherziening van 1848. Het boek bevat belangwekkende ontwarringen van de vermenging van constitutionele plichten met het privé-leven van de Koning en dr. Van Raalte heeft zich, vermoedelijk tegenover christelijk-historische lezers, bij voorbaat van rugdekking voorzien door de uitspraak van de commissie-Simons (belastingvrijdom Koninklijk Huis) dat 'het privé-leven van de Koning, meer dan dat van ieder ander, met het staatsbelang is verweven en in het algemeen niet gescheiden kan worden gezien van de koninklijke waardigheid'. De meeste onthullingen op dit gebied zullen ook de christelijk-historische lezers niet van

streek brengen: ze versterken voornamelijk de indruk die de geschiedenis-literatuur omtrent de eigenzinnigheid van enkele Oranjes al had gevestigd. De schrijver heeft het desondanks nodig gevonden zich op dit punt te rechtvaardigen: 'Door een te ver gaand stilzwijgen als een Byzantijnse klerk verraad te plegen tegenover de geschiedeniswetenschap en die van het staatsrecht, zou uit den boze zijn'. Over de medewerking van mensen die koninklijke archivalia onder beheer hebben, is hij niet erg te spreken. Met name ten aanzien van het Koninklijk Huisarchief kan men, tussen de regels, kritiek van hem vernemen. De 'verbergers' worden verwezen naar 'de wijze lessen die het rapport van de commissie-Biesheuvel over openheid en openbaarheid bevat'. Twee parlementaire redacteurs, P. O. Numans van NRC-Handelsblad (die daar thans buitenland-redacteur is) en H. A. van Wijnen van het Parool, hebben met hun collega Van Raalte over 'Staatshoofd en ministers' voor S & D het volgende gesprek gevoerd:

Zijn er nog meer papieren dan de 'geheime dagboeken van minister A. W. P. Weitzel'—in 1969, door Van 't Veer bewerkt en gepubliceerd—die een beter inzicht in de verhouding koning-ministers mogelijk kunnen maken?

Voor zover ik weet zijn er geen dagboeken van bekende ministers. Ik wil overigens vooropstellen dat in de verzameling-Weitzel heel wat voorkomt dat ik niet als wetenschappelijk materiaal bruikbaar acht. Hij geeft menigmaal verhalen over gesprekken die hij zelf niet heeft bijgewoond. Van andere ministers zijn er wel zeer belangrijke collecties, zoals de papieren-Cort van der Linden—van hem zijn er ook aantekeningen van zijn colleges aan prinses Juliana—de papieren-Van Schaik, verder van de 'oude' Heemskerck, Marchant, Aalberse, Kuyper en Idenburg.

Verder is er ook een dagboek-De Casembroot (minister van oorlog in verschillende kabinetten tussen 1859 en 1872), een relaas van zijn gouverneur-schap over de zoon van Willem III. Hij komt daaruit tevoorschijn als een weinig gelukkig opvoeder van de prins van Oranje. Kennelijk behoorde 'De Casembroot tot degenen in de omgeving van het Hof die, in tegenstelling tot anderen, geen sympathie voor koningin Sophie, wel voor koning Willem III koesterden. Hij ontzag zich niet de jonge prins tegen diens moeder op te stoken en hij schetste Thorbecke als een belager van het Koningschap.

Waarom schrijft u het toe dat Nederland zo arm is aan politieke biografieën, met name in vergelijking met Engeland?

In het algemeen zijn papieren nalatenschappen hier te lande nogal schaars voorhanden en voorts komen ze moeilijk ter beschikking van wie een biografie zou willen schrijven. Maar er is ook een schroom onder vooraanstaande figuren er een dagboek op na te houden of documentenmateriaal te bewaren. Het kan zijn doordat zij de indruk willen vermijden zichzelf of hun ondervinding van enig belang te vinden. Ik moet in dit verband denken aan een uitspraak van Elout, jarenlang de bekende hoefijzer-correspondent, parlementair redacteur van het Handelsblad, dat wij, Nederlanders, allemaal 'min of meer

gecalviniseerd zijn'. Ook komt het wel voor dat papieren zijn vernietigd. Prof. dr. L. de Jong heeft, niet zo lang geleden, tijdens een forumbijeenkomst, gezegd dat prinses Wilhelmina, kort voor haar dood, haar papieren had laten verbranden. Menselijk gezien kan zo iets soms wellicht verklaarbaar zijn, maar historisch is dat natuurlijk heel jammer.

'Staatshoofd en ministers' bevat een aantal onthullingen die op Soestdijk niet erg vermakelijk zullen zijn gevonden. Hoe moeilijk is het voor een schrijver die constitutionele verwickelingen tussen koning en ministers reconstrueert, onbevungen verslag uit te brengen?

Iemand heeft mij eens gevraagd of ik met opzet naar allerlei verwickelingen zocht. Dat is niet bepaald het geval geweest. Wie met onderzoeken bezig is komt allerlei gebeurtenissen tegen, die uit staatsrechtelijk en historisch oogpunt belangwekkend zijn. In een wetenschappelijk opgezette studie heb je dan wetenschappelijk de plicht daarop de aandacht te vestigen. Door mijn onderzoek voor de inleiding en de annotaties bij de uitgave over de Troonredes van 1813 af heb ik tal van curiosa ontdekt die geheel of grotendeels onbekend waren gebleven. Figuren als Colenbrander, Geyl, Oud en Puchinger —om er slechts enkelen te noemen— hebben eveneens de geschiedeniswetenschap gediend zonder zich te laten weerhouden door de overweging of wie dan ook persoonlijk het geopenbaarde wellicht minder prettig zou vinden. Zo behoort men mijns inziens ook te werk te gaan. Maar daarbij heeft mede als eis te gelden dat het nodeloos etaleren van wat sommiger sensatielust welkom zou zijn, doch wat in wezen, gezien het doel van de publikatie, niet ter zake doet, achterwege moet blijven. Wie beoogt wetenschap te bedrijven, heeft zich in ieder geval niet af te vragen of deze of gene zijn publikaties al dan niet weinig vermakelijk zou vinden. Wat men uit betrouwbaar archiefmateriaal aan het licht brengt, dient niet voor vermaak, maar strekt ter lering uit de geschiedenis.

Welke ervaringen hebt u gehad met het als ontoegankelijk bekend staande Koninklijk Huisarchief?

Ik heb betrekkelijk weinig uit het Huisarchief nodig gehad, doordat ik zeer veel elders kon aantreffen. Toen ik mijn onderzoeken deed, was het Huisarchief in beginsel van het tijdperk van Willem III af een gesloten archief. Medewerking op ruime schaal was bepaald moeilijk te krijgen. Koningin Juliana heeft mijn verzoek ingewilligd om originalia uit 1848 van brieven die de toenmalige prins van oranje aan Koning Willem II heeft geschreven over de toen tot stand gekomen grondwetshierziening, te bestuderen en te publiceren.

Hoe typeert u, in het licht van de nieuwste gegevens, de Oranjes uit de negentiende eeuw?

Willem I vind ik verreweg de beste van de drie koningen. Hij was een zeer ondernemende man, typisch de combinatie Koning-koopman, zoals Romein hem heeft getypeerd. Zijn volhardingspolitiek ten aanzien van de Belgische

onafhankelijkheid, die hij te lang niet wilde erkennen, was door en door fout, maar hij voerde die politiek natuurlijk niet los van de publieke opinie, zoals die in de eerste jaren na 1830 nog waarneembaar was. Later ging echter dat beleid ook bij de goeuden en middenstand kritiek ontmoeten.

Willem II was een twijfelaar, een man die zeer onderhevig was aan zijn goedstoestanden. Maar het is denkbaar dat zijn matige gezondheid hem ook wel parten speelde.

Willem III was door zijn aard helemaal niet geboren om constitutioneel monarch te zijn. Verder vind ik dat er over Willem III een goede biografie ontbreekt. Vooral mede daarom heb ik nogal uitvoerig stilgestaan bij allerlei gegevens, die aan deugdelijk archiefmateriaal zijn ontleend. Dankzij tal van archiefvondsen heb ik bijvoorbeeld een en ander uit de doeken kunnen doen over het verblijf van de oudste zoon van Willem II in Engeland ten tijde van het overlijden van de koning. Ik heb onlangs een brief ontvangen van iemand die geloof scheen te hechten aan het verhaaltje dat de Koning geen natuurlijke dood zou hebben gehad, maar tengevolge van een door zijn oudste zoon ondernomen gewelddaad was overleden. Daardoor was, volgens het verhaal, de dood van Willem II opzettelijk zo lang geheim gehouden. Dat verhaal is een volslagen verzinsel. Enkele uren nadat de Koning op 17 maart 1849 in Tilburg overleed was in Den Haag het nieuws al bekend. Het is dus op de dag van het overlijden bekend gemaakt. De oudste zoon van de koning bevond zich reeds sinds een paar maanden in Engeland.

En koningin Wilhelmina?

Een moedige vrouw, met een zeer sterke, eigen wil en eigen meningen. Zij had, vrij vroeg ten tijde van de Londense jaren, een ingrijpende wijziging van de grondwet voor ogen, naar L. de Jong in 1966 in een voordracht voor de Academie van Wetenschappen heeft meegedeeld. Zij wilde dat buiten elke ministeriële verantwoordelijkheid, ministers door de Koning naar welgevallen zouden kunnen worden benoemd en ontslagen en dat de Koning de belangrijkste zittingen van de ministerraad zou presideren. Haar verlangen ging er, met andere woorden, toen duidelijk naar uit, dat de drager of draagster van de Kroon, uit hoofde van de Grondwet, een zelfde machtspositie zou krijgen als tot 1840 haar voorvader Koning Willem I had bezeten.

Tussen de vier eerste staatshoofden valt de gemeenschappelijke trek van een zekere stijfhoofdigheid te bespeuren. Die eigenschap schijnt met name Wilhelmina vrij sterk gehad te hebben. Voor een staatshoofd dat zich ten volle aan de koninklijke taak geeft en zeker is van het eigen inzicht moet het juist buitengewoon moeilijk zijn zich tenslotte toch te richten naar de door haar niet gedeelde mening van de verantwoordelijke ministers.

Heeft ook koningin Wilhelmina dikwijls met ministers op gespannen voet gestaan?

Met Kuyper was de verstandhouding in menig opzicht niet goed. Het schijnt dat zij zijn scherpslijperij, met name het vooropstellen van de antithese, weinig

kon waarderen, evenmin als de breuk die hij in de Grote Kerk heeft veroorzaakt. Ze had ook duidelijk bezwaar tegen zijn denkbeelden inzake een bondgenootschap met Duitsland. Later zou haar ontstemming nog toegenomen zijn door de 'lintjeskwestie'.

In zijn boek zegt Van Raalte dat het voor een constitutionele monarchie van het grootste belang is dat er rust heerst rondom het koningschap en dat alles vermeden wordt wat dit instituut tot onderwerp van strijd kan maken. Dat vereist bijzondere tact van de verantwoordelijke ministers. Heeft het kabinet Cals-Vondeling bij het huwelijksarrangement van prinses Beatrix aan dat vereiste voldaan?

Naar mijn mening niet, zeker niet wanneer ik denk aan het doorzetten van de huwelijksvoltrekking in Amsterdam. Hiervoor rustte de volle verantwoordelijkheid immers op het kabinet-Cals. En men weet dat het kabinet is gewaarshuwd, onder anderen door Drees. Het verhaal wil dat Beatrix volkomen bereid was van Amsterdam af te zien. Het kabinet meende echter aan het eenmaal gekoesterde plan te moeten vasthouden. In het algemeen had het kabinet voor een betere regie moeten zorgen. Het is vooral overhaast te werk gegaan. Men had rustiger moeten uitzoeken hoe het was gesteld met de antecedenten van Claus. Bij rustiger overleg zouden enige van die antecedenten voldoende tot de openbare mening hebben kunnen doordringen.—bijvoorbeeld de inlichtingen van Alfred Mozer dat de aanstaande echtgenoot van de prinses zich toen hij na de oorlog deel uitmaakte van de Duitse diplomatieke dienst tegen nazi-elementen in die dienst had gekeerd.

Hoe kijkt Van Raalte, nu de rust rondom het koningschap onmiskenbaar hersteld is, in 1971 tegen 'de brief van Nederhorst' aan?

Ik vond die briefschrijverij zowel naïef als ontactisch, omdat daardoor de monarchie in discussie werd gebracht. Ik meen nog steeds dat Nederhorst de aanval had moeten doen op de verantwoordelijke ministers. Dat de rust rondom de monarchie thans hersteld is kan men, naar mijn mening, voor een belangrijk deel op het credit van het optreden van Claus schrijven. Hij relateert de dingen zeer goed en toont meer iets van een Engelse dan van een Duitse mentaliteit.

Van Raalte, die 'onder bepaalde voorwaarden' een monarchist onder Oranje is, zou de leden van de koninklijke familie heel weinig openbare armslag willen toekennen. Op staatsrechtelijke gronden. Een tot het K.H. behorende prins kan zijns inziens 'heel goed een zakelijke good-will-reis ondernemen' en aldus, onder ministeriële verantwoordelijkheid, nuttig werk voor de openbare zaak doen. Een 'eenvoudig directiesecretariaat' en werk op het terrein van de ruimtelijke ordening vindt hij ook best mogelijk. Maar het moet wel werk zijn dat buiten de politiek controversiële kwesties blijft.

Ik zie die actieradius beperkt. Gesteld dat een lid van de vorstelijke familie als advocaat verbonden is aan een kantoor dat op een dag een minder goede

naam krijgt. Dan kan dit uiteindelijk schade toebrengen aan het aanzien van het vorstenhuis.

Hoe lang ziet Van Raalte het erfelijk koningschap in Nederland nog voortbestaan?

Op den duur acht ik de erfelijke monarchie, overal, dus ook hier te lande, niet houdbaar, want de erfelijkheid in enig ambt raakt meer en meer uit de tijd. Zolang wij echter in Nederland het koningschap onder Oranje hebben, geef ik daaraan de voorkeur, als over en weer—staatshoofd en ministers—de spelregels van het constitutionele stelsel getrouwelijk in acht nemen. Een voordeel van de monarchie kan zijn dat men een staatshoofd bezit dat boven de partijen staat, wat meestal met een president van een republiek niet het geval is.

Intussen wil ik niet verzwijgen van hoeveel belang het is als de dagelijkse omgeving van het staatshoofd meer bij deze tijd en bij deze maatschappij past dan zo en dan het geval schijnt te zijn. Als overigens de minister-president—de vertegenwoordiger van de verantwoordelijke ministers—voldoende waakzaam is op het punt van de juiste verhoudingen, dan heeft men de beste waarborgen voor de goede werking van het tegenwoordig bestel. In dat opzicht is er de laatste tijd, vind ik, heel wat verbeterd. Zo is het, heel gelukkig, onder het kabinet-de Jong praktijk geworden dat, als regel, eens in de week het staatshoofd met de minister-president een onderhoud heeft op Huis ten Bosch.

De schrijver van 'Staatshoofd en Ministers' heeft zich steeds een tegenstander getoond van een direct gekozen kabinetsformateur zowel als van een door de Tweede Kamer aangewezen formateur. Omdat hij de bestaande situatie wil handhaven?

Die van D'66 afkomstige gedachte vind ik nog altijd onbekookt. Er is namelijk een groot verschil tussen het kiezen van een kamer en van een formateur—een a.s. minister-president. In het laatste geval zal allicht een groot aantal kiezers iemand met een grote populariteit kiezen en dan is het heel goed mogelijk dat die keuze niet goed past bij het stembusresultaat inzake de samenstelling van de kamer. De ministers, met de minister-president voorop, moeten kunnen samenwerken met de kamermeerderheid en zijn tegenover de kamer verantwoordelijk. Naar mijn mening is het door D'66 uitgedachte systeem in essentie in strijd met ons parlementair stelsel. Ik heb de overtuiging dat het de functie van het parlement zou verzwakken, niet dat er aan een koninklijk prerogatief zou worden getornd—dat is nonsens. Uit de verdediging door Van Thijn van het bekende initiatief-voorstel bleek zonneklaar dat het bij de initiatiefnemers in de studeerkamer was geboren. Het denkbeeld heeft mijns inziens het bezwaar dat het op twee onverenigbare gedachten hinkt. Aan de ene kant hebben Van Thijn c.s. zich teveel laten leiden door het Amerikaanse stelsel, dat in het onze niet past, aan de andere kant hebben ze de kabinetsformatie teveel willen omgeven met geschreven spelregels. Dat is voor een formatieprocedure uit den boze. In plaats van aan bindende rechtsvoorschriften geef

ik de voorkeur aan een regeling die alles overlaat aan ongeschreven recht, aan de praktijk.

Heeft de meerderheid van de staatscommissie Cals-Donner die bezwaren dan gebagatelliseerd?

Ik beseef heel goed dat de meerderheid er positief over heeft gedacht. Maar men weet ook dat het een meerderheid van 9 van de 17 leden was. Toch houd ik mijn bezwaren staande. Ik begrijp heel goed dat de PvdA—Van Thijn uitgezonderd, want die is er altijd voor geweest—vanwege haar relaties bij de verkiezingen met D'66 zich tenslotte bereid heeft getoond de procedure van de gekozen formateur voor te staan.

DE PEN OP PAPIER

De doeleinden van het onderwijs!

In toenemende mate houdt ons onderwijs rekening met de toekomstige welvaart van de Nederlander. Met name de verbeteringen die bij het voortgezet onderwijs op gang komen zijn daarop vrijwel geheel ingesteld. Wie een eind-examen achter de rug heeft kan een verdere studie gaan doen, of er is een plaats voor hem in het bedrijfsleven waarin hij een inkomen kan verwerven. Ook de verdere studie kan weer tot een eindexamen met hetzelfde resultaat leiden. Een commissie voor onderwijs en bedrijfsleven kijkt hoe beide elkaar kunnen bijstaan in het bereiken van dit doel. Bij sommige schooltypes, bijvoorbeeld de HEAO is de samenwerking al zeer ver uitgegroeid.

Men trapt een open deur in als men vraagt: is welvaart voldoende? We zijn het er nu wel over eens dat de welvaart alleen maar mag dienen voor ons welzijn. Nu is dit een holle kreet zolang wij niet hebben bepaald wat we onder welzijn moeten verstaan. Toch is daarop vrij makkelijk een antwoord te geven als wij dit woord letterlijk nemen. Dan betekent het in de goede vorm zijn. We gaan er dan verder van uit dat het doel van het menselijk leven is in de goede vorm mens te zijn. Nu is de menselijke zijnsvorm het bewust zijn. Wij zijn ons ons bestaan bewust doordat wij ons zelf in onze omgeving kunnen denken. Ons bewustzijn is steeds afhankelijk van onze omgeving, alleen in het kader daarvan kennen wij ons bestaan en dat is ook de enige mogelijkheid om die kennis te krijgen. Onze zelfkennis is dus afhankelijk van onze kennis van de buitenwereld. Dat wat wij in die buitenwereld niet kennen zal ons, als wij ons bewust worden dat we het niet kennen, angst inboezemen. Er is echter ook de mogelijkheid dat wij een verkeerde opvatting van de buitenwereld hebben. Dan hebben wij een verkeerde kennis van onze eigen mogelijkheden. Als ik denk dat er in een kamer geen lamp is, terwijl die er in werkelijkheid wel is dan denk ik ten onrechte dat ik in die kamer geen licht aan kan doen.

Nu is mijn omgeving, en daaronder versta ik nu de wereld waarin wij leven, een in onderdelen verdeeld geheel. De muren van een huis vormen een geheel met de grond waarop ze staan en de bergen en vlaktes lopen in werkelijkheid onmerkbaar in elkaar over. Merkwaardigerwijze krijg ik ook op mijn netvlies van die omgeving voortdurend maar een lichtelijk gebogen beeld dat ik weer verdeel in onderdelen als grond, muren, bergen en vlakland. Hoe weet ik dat de verdeling die ik maak dezelfde is als die welke er in de buitenwereld bestaat? Feitelijk kan ik dat alleen weten uit de traditie zoals die in mijn samenleving bestaat en door voortdurend die traditie op logische gronden te con-

troleren. Nu bestaat deze traditie in de taal. De delen van de wereld en de gebeurtenissen in de wereld worden door ons benoemd. Deze benoeming maakt dat wij er met de begrippen mee kunnen handelen doordat ze ons dan in deze vorm bewust worden. Als wij voor een bepaalde samenhang of een bepaald deel uit een samenhang in de wereld geen begrip hebben dan kunnen wij die samenhang of dat deel niet zien, dan zijn wij ons dat niet bewust. Maar dan ontbreekt er iets aan ons bewustzijn en dus aan ons welzijn.

Nu tendeert ons onderwijs steeds meer naar het tonen van delen. Er wordt gesproken over het Nederlands en het Engels maar niet over taal in het algemeen. Er wordt gelezen en gezongen en getekend, maar over kunst wordt niet gesproken, zodat men zich bijv. niet bewust is dat er nieuwe kunstvormen kunnen ontstaan. Men verwacht in alle verschillende vakken dat de leerlingen goed redeneren maar over logica wordt niet gesproken. Men leert wat nodig is om dingen of feitelijke verhoudingen te hanteren, maar men leert niet dat die feitelijke verhoudingen en die dingen in de werkelijkheid voorkomen in een alles omvattend verband. In de gehele leerperiode waarin het menselijk bewustzijn voortdurend wordt vergroot leert men de wereld zien als verdeeld in vakken wat ze in werkelijkheid niet is, want zij bestaat als geheel. Als men op een gegeven ogenblik zich bewust wordt dat men die samenhang niet kent dan zal dat beangstigend werken. Er is iets om mij heen dat ik niet ken. Ik kan daarover niets zeggen, zelfs niet waar het gebrek aan mijn kennis is. Want als ik wist dat ik de samenhang niet kende wist ik dat die samenhang er was. In feite geeft een dergelijke onbekendheid met iets waarvan men alleen maar weet dat het onbekend is een gevoel van irritatie. Men hoeft maar te kijken naar zo een eenvoudig geval als een tramvertraging. De mensen willen weten waarom de tram niet komt en als ze dat weten zullen ze geduldiger wachten als voor die tijd. Een groot deel van de irritatie en de geprikkeldheid die onze maatschappij kenmerken vloeit voort uit deze onbekendheid met samenhangen in de wereld om ons heen. Hier hebben we een concreet gebrek aan welzijn.

Het is de taak van het onderwijs om juist de wereld als geheel te laten zien in plaats van zoals tot nu toe de wereld in vakken te verdelen. Hiermee wordt het welzijn van de mens bevordert in het kader waarvan zijn welvaart voor hem betekenis kan krijgen. Want ook van zijn welvaart heeft de mens tot nu toe, daar waar hij het heeft, geen of hooguit een gebrekkig begrip.

Voor de praktijk betekent dit dat bij alle onderwijs steeds onderwijsintegratie zal moeten worden toegepast. Voor het basis-onderwijs houdt dat vooral in dat de onderwijzer zelf doordrongen moet zijn van de samenhang van de stof die hij behandelt. Omdat alle kennis die er op school aan de leerlingen wordt overgedragen van hem afkomstig is heeft hij al een integrerende functie. De vakverdeling komt voor de leerling van de basisschool vooral tot uiting in het gebruik van verschillende boeken, dat wel noodzakelijk zal zijn en van verschillende schriften waarvoor eigenlijk geen reden is.

Bij het voortgezet onderwijs liggen de verhoudingen nog moeilijker. Doordat verschillende leraren verschillende vakken geven begrijpt de leerling de wereld

ook als verdeeld in die vakken. Hij kan wat hij in de ene les leert niet in een les bij een ander vak te pas brengen. De wereld is verbrokken. Met deze verbrokkelde kijk op de wereld zal hij zich zeker vergaand kunnen specialiseren in het kader van een van de vakjes waaruit zijn wereld bestaat; hij zal daarmee zeer welvarend kunnen worden, maar tot welzijn zal hij nooit komen.

Bij het voortgezet onderwijs in welke vorm ook zal geïntegreerd onderwijs regel moeten zijn waarbij leraren moeten worden aangetrokken die juist daarbij de verbanden duidelijk maken. Dat kunnen bijv. de docenten maatschappijleer of filosofie zijn want deze zijn er uitdrukkelijk niet om een nieuw vak te geven, in het laatste geval zelfs niet om een nieuw keuzevak te geven. Teamteaching en geïntegreerde projecten behoren tot de systemen die daarbij kunnen worden toegepast. Beide zullen echter aan dit doel verder moeten worden aangepast. In bepaalde schooltypen kan in het kader van de filosofie aandacht worden besteed aan kennistheorie waarbij de leerlingen dan verplicht zijn in een les voortdurend te werken met voorbeelden uit alle verschillende vakken die zij krijgen en die dus weer met elkaar verbonden worden. In de brugklassen kan, zoals Amerikaanse proeven uitwezen, met succes logica gedoceerd worden, dat zou zelfs mogelijk zijn op het einde van het basis-onderwijs. Die logica kan dan weer bij alle andere schoolbezigheden worden toegepast. De leerling zal dan bijv. ontdekken dat hij zowel in de taal als bij het rekenen goed gebouwde zinnen maakt en dat hij op de zelfde wijze gevolgtrekkingen maakt op alle gebieden waar hij bezig is. Voor het welzijn van de mens is het nu eenmaal noodzakelijk dat de mens de samenhangen tussen de dingen leert zien. Hij zal er dan ook over kunnen denken en er daardoor vrij tegenover kunnen staan.

Rudolf J. C. Cornegoor

P. A. DE RUITER

Machtig

Volgens de socioloog Van Doorn is macht 'de mogelijkheid om in overeenstemming met de doeleinden van een persoon of groep, de gedragsalternatieven van andere personen of groepen te beperken'. Economische macht is in deze opvatting dus zo veel als de mogelijkheid het economisch handelen van anderen in beperkende zin te beïnvloeden. De meeste mensen zijn echter meer geïnteresseerd in de vraag wie de economische-machtshebbers zijn, dan in het probleem wat economische macht nu eigenlijk precies inhoudt. Hetgeen jammer is, want daardoor dreigt men aan het werkelijke probleem voorbij te gaan. Het moge interessant zijn te vernemen wie nu zo ongeveer tot de bekende Tweehonderd van Mertens behoren en nog belangwekkender om sedert het congres van 'De nieuwe Linie' te weten dat het er 'maar' 57 zijn, maar véél belangrijker is het natuurlijk te weten wat de inhoud is van die economische macht, waartoe zij gebruikt wordt, en in hoeverre de resultaten van die machtsuitoefening ook in overeenstemming zijn met de doeleinden van economische politiek, welke een land, ons land er op nahoudt. Het is ongetwijfeld nuttig dat sommige kanalen worden blootgelegd, waarlangs de machtsuitoefening zich kan voltrekken, maar op zichzelf zegt een inventarisatie van de personele unies, welke grote banken en de grootindustrie met elkaar verbinden bitter weinig over aard en gewicht van die relaties. Zo 'onthullend' kan daarom het met veel tam-tam door 'De Nieuwe Linie' gebrachte Amsterdamse politicologische onderzoek niet worden genoemd, nog ongeacht het feit dat dergelijke exercities al eerder, bijvoorbeeld door Beishuizen in 'Het Parool', werden verricht. Het kan hooguit een nuttige aanloop vormen voor een diepergaande studie naar de inhoud van de machtsuitoefening zelf.

Zo lang die diepergaande—en hoogstnoodzakelijk multi-disciplinaire—studie niet heeft plaatsgevonden zijn krantekoppen als 'Banken in Nederland hebben de macht, niet het Parlement' ('De Nieuwe Linie' van 23 december 1971) op z'n zachtst gezegd zeer voorbarig, zoals ook parlementariërs, die zich op soortgelijke wijze uitlaten, zichzelf onnodig monddood zitten te praten. In de eerste plaats is het tamelijk ongenueanceerd om zonder al te veel toelichting als criterium van economische-machtsvorming en -uitoefening het door personele unies bepaalde lijnenspel tussen banken en groot-industrie te hanteren. En ten tweede voert het te ver om uit de vrijwel volmaakte afwezigheid van parlementariërs in dat lijnenspel te concluderen dat het Parlement geen invloed zou kunnen hebben op die machtsuitoefening. Eenzelfde

conclusie die in het onderzoek ook getrokken wordt ten aanzien van de vakbeweging.

Je kan met evenveel reden uit die afwezigheid een geheel tegenovergestelde conclusie trekken, namelijk dat het Parlement als wetgevende macht reeds voldoende in de gelegenheid is om (definitie Van Doorn) 'de gedragsalternatieven van andere personen of groepen te beperken' en daartoe geen personele aanwezigheid in het lijnenspel van node heeft, behoudens dan de enkeling-parlementariër, die in deze opvatting alleen ter veiligstelling van bepaalde zakelijke belangen min of meer toevallig in dat lijnenspel figureert. Ook een vrij extreme conclusie natuurlijk, want niemand zal willen ontkennen dat er aan de werkelijke invloed van het Parlement nog wel het een en ander schort, zoals ook de vakbeweging niet die 'machtige arm' heeft, welke sommigen aan haar toedichten.

De definitie van Van Doorn houdt ons voor dat wij ons niet te veel moeten verkrijgen op die macht zelf. Zij is geen doel op zichzelf; machtsvorming is nodig ter realisering van bepaalde doelstellingen, als een instrument dus. De hiervoor genoemde noodzakelijke diepergravende studie alléén is dus niet voldoende. De analyse van de wijze waarop het economische-besluitvormingsproces verloopt is uiterst nuttig; we zullen weinig aan het resultaat daarvan hebben als ons niet duidelijk voor ogen staat op welke wijze wij dat proces dienstbaar willen maken aan onze doeleinden van sociaal-economisch beleid.

De Verenigde Staten en Europa: crisis met onbekende uitkomst

Op de dag dat in Washington het akkoord over de valutapariteiten werd gesloten, publiceerde een internationaal persbureau een overzicht van het verloop van de monetaire crisis. Niet zoals zich die ontwikkeld had in het jaar 1971, toen de monetaire spanningen hun hoogtepunt bereikten, maar vanaf 1967. In dat jaar werd de positie van het pond sterling in zijn traditionele positie definitief ondergraven met de devaluatie van 14,3%. In februari 1968 wordt gemeld dat het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans i.v.m. 1966 verdubbeld is tot 3,5 miljard dollar. Gevolg: de prijs van het goud stijgt snel en de leiders van de centrale banken voelen zich genoodzaakt af te spreken dat zij voor onderlinge valutatransacties de officiële prijs van 35 dollar per ounce aanhouden, maar intussen had men al overeenstemming bereikt over het invoeren van een dubbele goudprijs: een officiële prijs en een prijs op de vrije markt. Een monetaire crisis die toen al in aanzet aanwezig was, eindigt in 1971 met de devaluatie van de dollar en de revaluatie van een aantal Europese (en de Japanse) valuta. Vier jaar nadat het pond sterling zijn glorie verloren had, ondergaat de dollar hetzelfde lot op hetzelfde moment dat Engeland besluit het gezicht definitief in oostelijke (Europese) en niet meer in westelijke (Amerikaanse) richting te keren. Eén ding staat van nu af aan vast: de oude verhoudingen binnen het westers bondgenootschap zijn niet meer, terwijl de vraag, hoe deze zich in de komende jaren zullen ontwikkelen, voorlopig een open vraag is.

Hoewel de monetaire crisis redelijk illustratief is voor wat zich de afgelopen jaren heeft voorgedaan, inzicht verschaft zij ons niet in de Europees-Amerikaanse verhoudingen. In dit opzicht is het oude monetaire adagium: de pariteiten zijn slechts een afspiegeling van de onderliggende reële economische verhoudingen, maar al te juist. Voor een goed begrip van wat er werkelijk gebeurd is en van wat er nog staat te gebeuren, moeten we dus in de eerste plaats kijken naar die onderliggende verhoudingen en een poging ondernemen van daaruit af te leiden wat er mogelijk staat te gebeuren, wat niet mogelijk zal blijken te zijn en welke consequenties we daaruit zullen moeten trekken. Echter, ook daarmee zullen we er niet zijn. Kunnen we het erover eens zijn dat de monetaire verhoudingen economische realiteiten weerspiegelen, de verhouding tussen de Verenigde Staten en Europa laat een aantal andere nauw aan elkaar gerelateerde factoren zien. In essentie zijn ze in de afgelopen maanden aan de orde gesteld en moet de discussie over een aantal ervan nog beginnen. Het jaar 1972 kon best eens het jaar worden waarin vlak

voor de toetreding van Engeland tot de Europese Gemeenschap de contouren van een nieuwe Amerikaans-Europese verhouding zichtbaar worden. Het zou heel goed mogelijk zijn dat dan, 10 jaar na dato, een uitspraak uit januari 1962 van President Kennedy, pas op haar werkelijke betekenis geschat kan worden: 'For the first time, as the world's greatest trading nation, we can welcome a single partner whose trade is even larger than our own—a partner no longer divided and dependent, but strong enough to share with us the responsibilities and initiatives of the free world.'

Het is natuurlijk niet bekend (en zelfs onwaarschijnlijk) of het Franse lid van de Europese Commissie Jean-Francois Deniau aan deze uitspraak van Kennedy refereerde toen hij in *Le Monde* van 19 oktober 1971 de crisis in de verhouding tussen de Verenigde Staten en Europa karakteriseerde. Opvallend is dat bij Deniau en bij Kennedy dezelfde elementen terugkomen. Kan men uit de uitspraak van Kennedy gemakkelijk afleiden dat hij doelde op de elementen: het verenigd Europa, de handelsverhoudingen, Europa's rol in de wereld en het veiligheidsprobleem. Pur-sang-Europeanen zullen erop wijzen dat Kennedy indertijd met zijn 'a partner no longer divided and dependent', zich wel wat al te optimistisch uit. Zeker niet nu Deniau erop gewezen heeft, dat de crisis tussen de V.S. en Europa ons als Europeanen verplicht onszelf nader te omschrijven, hetgeen niet anders kan betekenen dan dat wat wij aan eenheid bereikt hebben, kritisch zouden moeten onderzoeken en precies aangeven waar het ons aan eenheid schort. Daaraanvoorafgaande zegt Deniau in het betreffende artikel in *Le Monde* dat de crisis niet slaat op een enkel element van de Amerikaans-Europese verhoudingen, maar slaat op het totaal van de Amerikaans-Europese verhoudingen; er is sprake 'van een rechte lijn tussen alle aspecten'. Dan is het ook niet moeilijk aan te geven welke die aspecten precies zijn. Het zijn dezelfde waar Kennedy aan refereerde: de economische en commerciële verhoudingen, de monetaire betrekkingen en de defensie- en veiligheidsvraagstukken.

Het is in dit verband interessant tegenover de optimistische visie van President Kennedy die van Harald Malmgren—voormalig Assistant Special Representative for Trade Negotiations, onder zowel de presidenten Johnson als Nixon—te zetten zoals hij die geuit heeft op 15 juli 1971 voor de Foreign Affairs Club in Londen. 'Where once The United States was enthusiastic in its support for the integration of Western Europe, today there are grumblings and growing apprehension. The Common Market has become the largest trading entity in the world. It has already achieved a high degree of economic integration. While true political integration is far off in the future, the political accomplishments in pulling together the economic system has been very great. The European Community thus gives the appearance to many Americans of being ready to play a global role felt in the shaping of the multilateral economic system, which in the postwar period, has been governed by the principles and rules of Gatt.'

Volgens Malmgren zijn dus de internationale handelsverhoudingen *in* de naoorlogse periode door de regels van het GATT—waarbij hij overigens vergeet

te vermelden dat de V.S. het GATT niet heeft geratificeerd—en het belangrijkste verwijt van zowel Malmgren als van zeer vele Amerikanen jegens Europa is dat het kennelijk die 'global role' niet op zich wenst te nemen. Amerika verwijt de Gemeenschap dat haar 'policies inwardlooking' zijn met als gevolg volgens Malmgren dat 'the Community, where it does have external relations, tends to deal on a bilateral and discriminatory basis, responding to particular problems and pressures'. Malmgren verwijt de Gemeenschap dat zij door te onderhandelen met de overgebleven EFTA-landen over speciale regelingen, 'broadens the trade coverage of the network of discrimination to the point where nearly one-half of world trade would be under special arrangements'. Tenslotte zegt Malmgren dat er in de Gemeenschap een tendens is 'to solve its most excruciating problems of political integration at the expense of outsiders. The common agricultural policy is the major example'.

Dit brengt mij terug tot het vervolgartikel van Jean-Francois Deniau in *Le Monde* van 20 oktober. Hij noemt daar, met als uitgangspunt hun onderlinge verbondenheid, de verschillende terreinen waar Europeanen en Amerikanen het over eens moeten worden: de landbouwpolitiek, de monetaire vraagstukken, de burdenschap van de militaire uitgaven en de preferentiële handelspolitiek.

De landbouwpolitiek

Het is maar een vreemde discussie tussen Europa en Amerika over de landbouwpolitiek. Alvorens in te gaan op de verschillende argumenten die in dit debat naar voren worden gebracht, geloof ik—zoals ik ook zal proberen aan te tonen—dat het weinig zinvol is het debat over de landbouwpolitiek te voeren, los van de andere aspecten van een Amerikaans-Europese verhouding. In die zin heeft dit debat ook veel grotere politieke implicaties dan zo op het eerste gezicht lijkt. Hoe gefrustreerd de Amerikanen al of niet ten onrechte lijken te zijn over de Europese landbouwpolitiek, blijkt opnieuw uit een citaat van Malmgren. Hij zegt: 'The american grumblings and apprehensions are based upon what appear to be european policy trends and on the inflexibility of the European Community in coping with problems raised diplomatically and too, upon the bad experiences in agricultural production and trade . . . After repeated warnings from the U.S. that special preferences in these cases would directly affect american exports (lemons and oranges), the Community went ahead with its agreements, even though they are clearly inconsistent with the GATT. This is just one example of a long series of diplomatic frustrations over the last several years'.

Dit citaat is uiterst illustratief. De hierboven genoemde argumenten komen veelvuldig terug in de Amerikaanse pers en de Amerikaanse publieke opinie, toch al niet wars van protectionisme, slikt ze gretig. Is de Gemeenschap in zijn landbouwpolitiek protectionistisch? Het antwoord is zonder twijfel: ja, maar we dienen er een andere vraag aan vast te koppelen: hebben de Ameri-

kanen nu echt zoveel reden zich over de Europese landbouwpolitiek zo druk te maken?

Dr. S. L. Mansholt, Europees commissaris voor de landbouwpolitiek, stelde deze vraag ook in een rede op 11 maart 1971 voor het Kon. Instituut voor Internationale Betrekkingen in Brussel. Zijn antwoord was: Ik geloof dat wij daarover duidelijk moeten zijn. Ik moet antwoorden met ja en neen: ja, want wij willen niet dat onze landbouw en onze boeren worden overgeleverd aan een chaotische wereldmarkt en wij moeten vaststellen dat die markt chaotisch is . . . ' Dat is een duidelijk antwoord. Het verhuut de Europese landbouwpolitiek niet achter een wazig scherm van het Europees landbouwprotectionisme ter verdediging. Mansholt verhuut in zijn rede ook niet dat dit protectionisme uitsluitend is op te lossen binnen een structurele aanpak van de Europese landbouw, mede om de weg vrij te maken voor een gezonder benadering van de ontwikkelingslanden, hetgeen overigens in de Amerikaanse benadering van de landbouwproblematiek geen rol speelt. Vanuit een politiek perspectief gezien lijkt het uiterst belangrijk dat de V.S. zich niet of nauwelijks zelf bewust is van haar eigen protectionistische aanpak van de landbouw. Voorzover mij bekend ziet het er ook niet naar uit dat de Amerikanen dit aspect van de landbouwproblematiek tussen de V.S. en Europa in de discussie willen betrekken. Desondanks is het een zeer belangrijk element van de discussie, zoals Mansholt ook op 11 maart benadrukte, want je kunt van de ketel niet verwachten dat hij zich wat minder zwart maakt, als de pot zelf er evenmin wit uitziet. Sommigen zeggen daarom dat de Amerikaanse verwijten over de protectionistische Europese landbouwpolitiek vooral geïnspireerd zijn door die Amerikaanse industriële kringen die protectionisme voorstaan en daarvoor gemakkelijke argumenten willen ontlenen aan andere aspecten van de Amerikaans-Europese betrekkingen.

Mansholt zelf wijst er daarom in de eerste plaats op dat de Amerikaanse pot aardig zwart ziet. 'Als ik tegelijkertijd kijk naar de V.S., dan heeft het wel de schijn of wij door ons hoge prijspeil zeer protectionistisch zijn, maar dan blijkt het volgende: indien vandaag in de V.S. alle landbouwmaatregelen zouden worden afgeschaft, en bij ons ook, en we zouden dus een vrij prijspeil hebben voor de wereldmarkt, dan zou bij ons zonder die bescherming het landbouwincome met in totaal 50% dalen en in de V.S. met 44%.' Dat is een belangwekkend argument omdat de Amerikanen, terwijl ze zonder twijfel op de hoogte zijn van de politieke noodzaak van de tijdelijke bescherming van de landbouw in Europa—een noodzaak die in de V.S. absoluut niet anders ligt—de discussie dan in een ander perspectief zouden plaatsen en wellicht dan ook van de Europese Gemeenschap meer konden verwachten.

Het argument is temeer van belang, omdat het de V.S. al vele malen is voorgerekend dat bij de afschaffing van de bescherming van het prijspeil het landbouwincome in Europa met 860 dollar zou dalen en in de V.S. met 1300 dollar. Dit lijkt nadeliger voor de Amerikaanse boer, maar politiek en sociaal bezien valt het grootste nadeel naar de Europese kant omdat het aantal boeren in Europa aanzienlijk groter is, hetgeen het probleem, politiekgevoelig

gezien aanzienlijk vergroot. Mansholt wijst er daarbij nog op dat de Gemeenschap in het kader van de Kennedy-ronde aan de V.S. al eens heeft voorgesteld de prijzen op de wereldmarkt te regelen. Ook ten bate van de ontwikkelingslanden die vóór alles de dupe zijn. De Amerikanen voelden er ten tijde van de Kennedy-ronde niets voor en ze schijnen er nóg steeds niets voor te voelen. Het aandeel van de landbouw in de welvaart in Europa is juist daarom politiek zo gevoelig omdat bijv. in Zuid-Italië 40% van de bevolking in de landbouw werkzaam is, in de Gemeenschap als geheel 13% terwijl dit percentage voor de V.S. slechts 4,5% bedraagt.

De Europese Commissie publiceerde onlangs een rapport met een overzicht van de betrekkingen tussen de Gemeenschap en Amerika. Ook daaraan kan men cijfers ontlenuen die tot de conclusie leiden dat de Amerikanen het argument van het landbouwprotectionisme wel wat eenzijdig hanteren. Men wijst erop dat de regeling van de Gemeenschap als geheel gunstiger is dan binnen de vroegere zes nationale landbouwstructuren. Dat is niet het enige. Op het ogenblik komt 40% van de Amerikaanse landbouwexport vrij van rechten en zonder kwantitatieve beperkingen de Europese Gemeenschap binnen. Ondanks de bescherming is de Gemeenschap voor de V.S. de belangrijkste markt voor landbouwexport. Zonder twijfel zou die in belang toenemen zonder deze Europese bescherming, maar ook de V.S. handhaaft kwantitatieve beperkingen op vele landbouwproducten, waaronder: tarwe, suiker, katoen, pinda's, melkproducten, rundvlees en schapevlees. De Europese Commissie wijst erop dat in de laatste zes jaar de Amerikaanse landbouwuitvoer naar de Gemeenschap met 25% is gestegen en naar de rest van de wereld met 20%. Als aandeel van de totale Amerikaanse landbouwexport liep de landbouwuitvoer naar de EFTA-landen terug van 15,2% in 1958 tot 10,1% in 1970. Ook in de context van de totale handelsbetrekkingen tussen de V.S. is het niet goed begrijpelijk waarom de Amerikanen nu zo vreselijk zijn gebeten op de landbouwpolitiek. De groei van de Amerikaanse export naar de Gemeenschap verliep sneller dan die naar vele andere delen van de wereld. Van 1960 tot 1970 steeg volgens Amerikaanse statistieken de export naar de EFTA-landen met 83%, terwijl in dezelfde periode de Amerikaanse export naar de Gemeenschap met 111% toenam. Gevolg was een groot tekort voor Europa op de handelsbalans met de V.S. Deze ontwikkeling was voor de V.S. verre van ongunstig. Was in 1960 'slechts' 25% van het overschot op de totale Amerikaanse handelsbalans afkomstig van de Gemeenschap, in 1970 was dit percentage opgelopen tot niet minder dan 62%. Welk een rol hierbij de Amerikaanse landbouwexport speelde, wordt duidelijk uit de volgende statistiek.

Niemand kan ontkennen dat de situatie er in zijn totaal gezien voor de Amerikanen nog niet zo slecht uitziet. Integendeel. Toch kan men stellen dat van de kant van de Gemeenschap de feitelijke situatie niet helemaal recht wordt gedaan. Hierboven heb ik al opgemerkt dat ongeveer 40% van de Amerikaanse importen in de Gemeenschap tariefvrij zijn. Daarom geeft de V.S. er de voorkeur aan aan te tonen dat van 1966 tot 1969 de omvang van de

Handel tussen de EEG en de USA

(In miljarden dollars)

			waarvan landbouwproduk- ten
Invoer EEG uit USA	1958	2,8	0,88
	1970	9,03	1,98
Uitvoer EEG in USA	1958	1,6	0,2
	1970	6,6	0,4
Overschot van USA	1958	1,4	0,4
	1970	2,4	1,5

(Bron: GATT, Tariff Study, 1971)

Amerikaanse produkten, die wel door tarieven beschermd worden, met niet minder dan 47% is gedaald. In 1970 veranderde dat weer wat ten gunste, geven de Amerikanen toe, maar dat dankzij de slechte weersomstandigheden in West-Europa. De Amerikanen wijzen er naar mijn mening terecht op dat wat betreft de tariefafbraak de situatie er in de toekomst niet veel beter uitziet. De zgn. selfsufficiency-rate in de Zes steeg van 1959 tot 1969 tot 96%. Dat betekent dat de importkansen gering blijven, zelfs na de toetreding van Engeland tot de Gemeenschap, want het ligt voor de hand dat de productie binnen de Gemeenschap zelf zal stijgen om zo de voordelen van de vergrote markt binnen te halen.

Daartegenover kan men weer stellen dat de Amerikaanse bezwaren tegen het subsidiebeleid, die de kleine boeren toch geen voordeel zouden opleveren, weinig hout snijden. Het gaat niet zozeer om de vraag hoe de Amerikanen of de Europeanen hun boeren een bepaald inkomen garanderen; essentieel is dat de wereldmarkt op een niet-acceptabele wijze functioneert, waarvan vooral de ontwikkelingslanden het slachtoffer worden. Een andere zaak is dat de Amerikanen voor de oplossing van dit vraagstuk eisen stellen die voor de Gemeenschap per definitie voorlopig niet anders dan onaanvaardbaar kunnen zijn, gezien de enorme politieke implicaties van de door de V.S. voorgestane oplossing. Dat zijn dan implicaties die direct de situatie in de lid-staten zullen raken, maar die vooral een directe aanval inhouden op wat de Gemeenschap in haar bestaan van 14 jaar heeft bereikt als belangrijkste resultaat van een gemeenschappelijke politiek: de landbouw in de eerste plaats.

Het is daarom naar mijn mening niet goed begrijpelijk hoe de V.S. deze eisen kan stellen, als zij enerzijds het bestaan van een Verenigd Europa toejuicht en anderzijds de afbraak wenst van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek.

De enige methode om multilateraal de landbouwhandelsproblemen op te lossen, is de methode van de world wide agreements, die Mansholt al in de Kennedy-ronde heeft voorgesteld. Geen van de ontwikkelde landen—en ze-

ker Amerika niet—is bereid zijn landbouw weer volledig over te leveren aan het 'vrije' spel van de wereldhandel. De Amerikanen hebben echter zelf de eerste, verre van volmaakte granenovereenkomst getorpedeerd. Bovendien is voor de ontwikkelingslanden de vrije wereldmarkt geen oplossing, zoals de Amerikanen met hun bilaterale suikercontingenten tegen hogere prijzen voor politiek betrouwbare ontwikkelingslanden hebben laten zien.

De V.S. eist op dit moment, bij monde van onderhandelaar Eberle, de bevriazing van de prijs van granen en van de oppervlakte, die met granen wordt bebouwd. Ze eist compensaties voor de gevolgen van de uitbreiding van de Gemeenschap en ze wil de stopzetting van de onderhandelingen over tariefregelingen met de overgebleven EFTA-landen. Hoezeer alle aspecten van de verhouding tussen de V.S. en Europa in elkaar grijpen, blijkt uit het feit dat de Amerikanen willen dat de door de devaluatie van de dollar lagere prijs van granen, bij import niet belast wordt met een heffing. Daarmee eist de V.S. in feite de afbraak van de EEG-landbouwregeling. Een dergelijke oplossing is m.a.w. tot mislukken gedoemd: ze is onaanvaardbaar voor de Gemeenschap.

Alles bij elkaar is het niet goed zichtbaar hoe een oplossing binnen het bestek dat de Amerikanen wensen, mogelijk is. Van veel belang is echter dat er een uitlaat komt voor de opgekropte politieke spanningen rond het landbouwbeleid van de Gemeenschap. Mansholt deed daartoe op 11 maart een interessant voorstel door te stellen dat het probleem mede oplosbaar is door een grotere stroom informatie. Het zou inderdaad al heel wat zijn als de Amerikaanse publieke opinie doordrongen werd van de betekenis van de hierboven afgedrukte tabel. Pas dan zou het klimaat geschapen kunnen worden waarin onderhandelingen en nieuwe (world wide) regelingen mogelijk zijn zonder dat de landbouwbetrekkingen direct de zwaar beladen politieke inhoud krijgen, die ze nu hebben.

Amerikaanse investeringen in Europa

Bij de beschouwing van de vraag, hoe zich in de toekomst de Amerikaans-Europese verhouding zal ontwikkelen, is het van essentieel belang, niet alleen te weten hoe de handelsverhoudingen zich hebben ontwikkeld en zullen ontwikkelen, maar evenzeer zal men enig inzicht moeten hebben in de betekenis van de enorme Amerikaanse kapitaaluitgaven, richting Europa. Dat is daarom zo belangrijk omdat de Amerikaanse regering gezegd heeft een aanzienlijke structurele verbetering na te streven van de Amerikaanse betalingsbalans, waarbij zij ervan uitgaat dat die verbetering vooral gezocht moet worden in de handelsbalans die deel uitmaakt van de betalingsbalans.

Het is hier niet mogelijk nauwkeurig te analyseren wat er precies gebeurd is. Wel is het mogelijk een aantal opmerkingen te maken die duidelijk maken dat het onjuist is de oplossing van de betalingsbalansproblemen zuiver te zoeken in de sfeer van de handel. Daarbij is het van veel belang onderscheid te maken tussen uitgaven en inkomsten op de betalingsbalans in de particu-

liere en in de overheids sfeer. De Europeanen beweren voortdurend dat de tekorten op de Amerikaanse betalingsbalans vooral gezocht moeten worden in een onevenwichtige toestand die het gevolg is van de grote kapitaaluitgaven. Michael Pyrgos analyseert in 'The annals of international studies', 1971, volume 2, de betekenis van de Amerikaanse investeringen in West-Europa en komt daarbij tot de conclusie dat het hier wel om een profijteloze aangelegenheid ging, voor zover het de particuliere investeringen betrof. Over het totaal van de kapitaal- en uitvoer en de inkomsten op investeringen komt men tot een ander beeld, zoals bijv. ook blijkt uit de hierboven al genoemde publicatie van de Europese commissie. Daaruit blijkt dat het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans in 1970 van bijna 10 miljard dollar, voor ten minste 4 miljard verklaard moet worden uit een nadelig saldo van de kapitaaluitgaven en -inkomsten. Dat is niet zo verwonderlijk daar het voor Amerikaanse investeerders onaantrekkelijk is in de V.S. zelf te investeren, waar de produktiviteitsstijging in 1969 en 1970 praktisch nihil was en de inflatie tot 8% opliep. Ernstiger is nog dat de Amerikaanse autoriteiten een jaarlijks tekort op kapitaalbewegingen op lange termijn voorzien van 6 miljard, terwijl ze tegelijkertijd de opheffing op de controle op de uitvoer van particulier kapitaal hebben aangekondigd. Interessant is het te zien dat op de betalingsbalans van 1970 de Amerikaanse defensieuitgaven in het buitenland voor 3,4 miljard dollar bijdragen aan het tekort, hetgeen minder is dan in de sfeer van de kapitaalbewegingen.

Wat kan dit alles nu zeggen over de Amerikaans-Europese verhoudingen? Tot zover weinig of niets. De cijfers krijgen pas hun betekenis als men weet dat de Amerikanen wel degelijk toegeven dat zij aan hun investeringen in Europa goed verdiend hebben, maar dat het probleem is dat zij de laatste jaren niet genoeg verdiend hebben om er hun militaire uitgaven mee te kunnen dekken. Zij zeggen dat dit niet ernstig was toen de betalingsbalans i.h.a. in evenwicht was, maar dat de zaken nu geheel anders liggen omdat het Amerikaanse betalingsbalanstekort kritische afmetingen heeft aangenomen, in economische en financiële termen, maar vooral in politieke termen. De Amerikanen wijzen er dan op dat het cumulatieve betalingsbalanstekort voor militaire uitgaven in West-Europa bijna 7 miljard dollar bedraagt, hetgeen een nettobedrag is na aftrek van de inkomsten voor de aankoop van militair materieel etc. in de V.S.

Dit zijn toch duidelijke indicaties voor de aard van de oorzaak van de huidige Amerikaanse moeilijkheden. Desondanks argumenteert de Amerikaanse regering niet met deze feiten in de hand voor bijv. een herziening van de militaire lastenverdeling. Dat zou veel zinniger zijn want het zou de aanhangers van de protectionist Wilbur Mills een goed deel van hun argument ontnemen. Daar staat tegenover dat de Mansfieldaanhangers juist wel aan deze feiten argumenten ontleen voor de eenzijdige terugtrekking van troepen uit Europa. De Amerikaanse regering zelf heeft zich tot nu toe met handelsargumenten sterk gemaakt, waarschijnlijk geïnspireerd door het verwachte politieke pres-

tigeverlies als zij de ware aard van haar probleem moest toegeven. Het zit erin dat de regering-Nixon na de devaluatie van de dollar wellicht een wat realistischer standpunt in gaat nemen. Dat betekent in elk geval dat de oplossing niet direct gezocht kan worden in handelspolitieke maatregelen. De Europese Gemeenschap uitte via haar woordvoerder op de bijeenkomst in augustus van de Raad van het GATT een soortgelijke opvatting: 'De Gemeenschap geeft opnieuw uiting aan haar overtuiging dat handelsmaatregelen geen geschikt middel waren om het hoofd te bieden aan de ernstige moeilijkheden waarmee de Amerikaanse autoriteiten te kampen hebben. Zij kan het niet eens zijn met de Amerikaanse regering over de oorzaken waaraan deze moeilijkheden worden geweten'.

De Gemeenschap zei in deze verklaring niet dat de oorzaken gezocht moesten worden in de militaire uitgaven in Europa van de V.S. De Gemeenschap heeft geen gemeenschappelijke defensiepolitiek en dat is waarschijnlijk ook de reden waarom de dingen niet bij hun naam worden genoemd: de Amerikanen zijn te zwak geworden om binnen de NATO de lasten te blijven dragen voor een Europa dat zij zelf hebben helpen krachtig maken. Dat leidt ons tot het probleem van de zgn. 'burden sharing'.

De financiële verdeling van de militaire lasten

Het is uiterst belangrijk bij de discussie over de financiële verdeling van de kosten van de militaire lasten vast te stellen waar precies over gesproken wordt. Het gaat daarbij naar mijn mening om de volgende gedachte: zonder dat er wijziging komt in de verdeling van bevoegdheden en verantwoordelijkheden tussen met name de Amerikanen aan de ene kant en de andere leden van de NATO aan de andere kant, is het mogelijk een verdeelsleutel voor de bijdrage aan de kosten van het westelijk verdedigingssysteem i.h.a. vast te stellen, op vrijwillige basis en meestal uitgedrukt in een percentage van het BNP én voor de bijdrage in de kosten van de Amerikaanse aanwezigheid i.h.b. bij formele overeenkomst neergelegd.

Analytisch is het zonder twijfel nuttig deze twee aspecten van de 'burden-sharing' te onderscheiden, maar het is van belang onmiddellijk vast te stellen dat zeker vanuit Amerikaans gezichtspunt deze twee zaken, in elk geval politiek-psychologisch, nauw met elkaar verbonden zijn. Vervolgens is het zo dat wanneer wij spreken over 'burdensharing', wij uitsluitend het oog hebben op de conventionele bewapening. Het debat over deze kwestie maakt naar ik meen een nogal verwarde indruk, zeker aan Amerikaanse kant waar allerlei argumenten of buiten hun context gebruikt worden of voor andere politieke doeleinden. Het is, dat moet opgemerkt worden, op dit moment nog niet mogelijk aan te geven welke invloed op de discussie zal uitgaan van de vaststelling van de nieuwe pariteiten zoals die onlangs in Washington zijn overeengekomen. Die invloed wordt daarom hier buiten de discussie gelaten.

Een goed deel van die argumenten van Amerikaanse kant zijn terug te vinden rondom het zgn. Mansfield-amendement dat in mei van het vorig jaar in de

Amerikaanse Senaat ter discussie stond en waarbij gevraagd werd om de terugtrekking van 150 000 man Amerikaanse troepen van de 300 000 die in Europa zijn gestationeerd. Het amendement werd afgestemd in de senaat, maar ik ben van mening, dat ondanks de geruststellende woorden van president Nixon aan het adres van bondskanselier Willy Brandt tijdens hun gesprek in december 1971 in Florida, deze zaak in de Amerikaanse Senaat opnieuw ter discussie zal komen. Dit blijkt ook uit het feit dat in augustus van het vorig jaar bij het Amerikaanse Congres een rapport werd ingediend welke opnieuw vroeg om troepenreducties. Het rapport is in de handelingen van het Congres terug te vinden op pagina S 12809, gedateerd 2 augustus 1971.

Senator J. W. Fullbright, voorzitter van de Senaatscommissie voor Buitenlandse Betrekkingen mengde zich op 18 mei 1971 met een verklaring in het debat over de troepenreducties. Daarbij ging hij nogal demagogisch te werk, want hij pleitte voor de troepenreducties in Europa met argumenten die niet direct ontleend zijn aan de Amerikaans-Europese betrekkingen. Zijn argumenten mogen simplistisch zijn, politiek effectief zijn ze ook. Wat zei hij namelijk?

Amerika besteedt ongeveer 9 % van het BNP aan zijn defensie-inspanningen, de andere leden van de NATO alle minder dan 5% van hun BNP. De Amerikanen hebben per capita in 1969 391 dollar aan defensie betaald; geen enkel ander Europees land behalve Frankrijk besteedt meer dan 100 dollar per capita. Zelfs na aftrek van de kosten per capita van de oorlog in Vietnam besteedden de Amerikanen bijna 300 dollar. Verder zette hij uitvoerig uiteen hoe de V.S. over de gehele wereld bijna 2000 grote en kleine militaire bases onderhouden. Zijn conclusie is dan: trek dus maar 150 000 man uit Europa terug, want dat alles bij elkaar is te duur.

De hele manier van redeneren is uiterst oppervlakkig, maar nogmaals: politiek effectief. Fullbright zet niet uiteen dat in het allergunstigste geval 50% van de Amerikaanse defensie-inspanningen toegerekend kunnen worden aan inspanningen binnen de NATO en evenmin dat de minimumberekeningen over de kosten binnen de NATO tot 15% van de Amerikaanse inspanning komen.

De argumenten van Fullbright mogen de ene zijde vertegenwoordigen, de andere kant van de zaak kan goed weergegeven worden door wat professor Timothy Stanley hierover geschreven heeft. Hoewel hij momenteel aan het Hopkins Instituut in Washington is verbonden, krijgt zijn opvatting over de *burden-sharing* gewicht door het feit dat tot voor kort zijn officiële functie was: Assistant to the U.S. Secretary of Defense for NATO Force Planning.

Naar mijn mening is het belangrijkste dat hij erop wijst dat 'notwithstanding the defeat of the Mansfield Amendment by 61 to 36 votes in may 1971, I am convinced that a majority of the Senate will be prepared to force the Administration's hand on the "troops in Europe" question before the end of the next political season, which starts in 1972, *unless the political issue can be neutralized*'. (cursief door H. v. d. B.) Terwijl Fullbright dus schermt met

argumenten, ontleend aan de mening dat er sprake is van een onevenwichtige verdeling van de werkelijke kosten, argumenteert Stanley, zoals ik hieronder zal aangeven, dat er niet of nauwelijks sprake is van onevenwichtigheid in de verdeling van de lasten. Daarvoor heeft hij twee hoofdargumenten. In de eerste plaats stelt hij dat 'part of the american problem is, that it has never been properly presented tot Congress and the public'. Naar de mening van Stanley is het onjuist te stellen dat de last van de Amerikaanse aanwezigheid in Europa werkelijk drukkend is. Daarbij moet er wel van uitgegaan worden dat die Amerikaanse aanwezigheid ook een essentieel veiligheidsbelang van de V.S. vertegenwoordigt. (Afgezien van de zuiver militaire en politieke kanten van het veiligheidsvraagstuk, mag hierbij best vermeld worden dat de Amerikaanse investeringen in Europa geschat worden een boekwaarde te hebben van ongeveer 100 miljard gulden.)

In de tweede plaats meent Stanley dat, indien men de Amerikaanse NATO-bijdrage zou calculeren op basis van het Amerikaanse aandeel in het totale BNP van alle NATO-partners gezamenlijk, waarvan de V.S. dan ongeveer 2/3 voor zich zou kunnen opeisen, de Amerikanen in dat geval nog onder deze naar rato-verdeling zouden zitten: 'Thus, if the NATO-defense burden were allocated under an equitable progressive taxation scheme, the american taxpayers, with more than twice per capita income of most europeans, would be paying more, not less than they do now'.

Zo staan deze beide benaderingen analytisch gezien, scherp tegenover elkaar. Dit betekent niet dat Stanley niet tot de conclusie zou komen dat er aan de lastenverdeling iets zou moeten gebeuren. De vraag is: wat en op welke gronden. Zoals ik hierboven al enkele malen heb aangegeven, is het naar mijn indruk vooral het politieke effect van het feit dat de Amerikaanse troepen in Europa bijdragen aan het totale betalingsbalanstekort van de V.S., dat gewicht in de schaal legt. De gedachte die hier achter zit, is dat de Amerikaanse troepen in Europa wel een veiligheidsaspect voor de V.S. vertegenwoordigen, maar dat de kosten daarvan *bijdragen* aan het betalingsbalanstekort (ondanks de Europese offset-betalingen). Het is juist dat het betalingsbalanstekort als zodanig, in politieke termen, voor vele Amerikaanse politici en een groot deel van de publieke opinie, onaanvaardbaar is. M.a.w.: de wezenlijke discussie gaat niet over de Amerikaanse aanwezigheid, gezien in economische en veiligheidstermen, maar over het element dat dit feit bijdraagt aan de politiek onaanvaardbare situatie van een te groot betalingsbalanstekort, ongeacht de vraag welk deel daarvan veroorzaakt wordt door V.S.-troepen in Europa. Stanley is daar ook zeer duidelijk over: 'The problem of the american balance of payments deficit has now reached critical proportions both in economic and financial terms—and in terms of political attitudes'. (cursief door H. v. d. B.)

Fullbright's wijze van argumenteren lijkt mij, vanuit het perspectief van de noodzaak van een westelijk defensiesysteem (tot het moment dat oost en west het eens zijn over een zinniger algemeen veiligheidssysteem, inclusief de afbouw van de bewapening) niet erg vruchtbaar. Zo is ook de benadering van

Stanley aardig beperkt. Wat hem betreft moet de oplossing gezocht worden in een nieuwe, multilaterale benadering van de dekking van de kosten. Op de conferentie in september 1971 in Londen van de Atlantic Treaty Association, deed prof. Stanley daartoe een voorstel, dat ik nergens in de discussies heb teruggevonden en dat toch de moeite waard zou zijn nader bestudeerd te worden. In het kort komt het voorstel hier op neer dat de gezamenlijke NATO-partners een 'International Security Fund' moeten oprichten dat als een clearingcentrum moet fungeren om de foreign exchange costs van de gemeenschappelijke defensie te neutraliseren. Op deze wijze zouden betalingsbalansproblemen hun politieke scherpte kunnen verliezen. Het probleem lijkt mij echter aan te geven welke criteria geformuleerd kunnen worden om de verdeling van de lasten tot een politiek aanvaardbaar geheel te maken. En ook daarbij zal men er niet onderuit kunnen de nauwelijks meetbare veiligheids- en politiek-psychologische aspecten aan een nader onderzoek te onderwerpen. Met het aangeven van 'objectieve' percentages zal men er niet komen. Mijn eerste indruk van een dergelijk plan is niet dat men de politieke problemen van de lastenverdeling oplost, in eerste instantie althans, maar dat men de gelegenheid krijgt ze in een multilateraal verband scherp te onderkennen en te formuleren.

Hetzelfde geldt hier dus naar mijn mening als bij het probleem van de landbouw en de kapitaal- en export: tot nu toe zijn de meningsverschillen inadequate onderzocht, geformuleerd en dientengevolge onvolledig besproken.

In het hierboven al genoemde rapport van een aantal leden van het Amerikaanse congres wordt voor een aanpak gekozen, die naar het mij toeschijnt, realistischer mogelijkheden verschaft. Om duidelijk te maken waar dit rapport van uitgaat, is het nodig er op te wijzen dat wel een andere lastenverdeling nodig is volgens de Congresleden Drinan en Frenzel, maar dat daar ook een andere verdeling van de verantwoordelijkheden uit voortvloeit. M.a.w. verschuiving in de lasten, parallel aan verschuiving in de verantwoordelijkheden. Zij zeggen dan: alleen in dit kader zijn troepenreducties in Europa een realistische mogelijkheid.

Ik moet zeggen, alvorens hier in detail op in te gaan, dat deze aanpak mij meer aanspreekt omdat de onderliggende veronderstelling beter de werkelijke betekenis van een economisch krachtig geworden Europa weerspiegelt en beter aansluit bij de werkelijkheid die zal ontstaan in Europa, wanneer we daarbij de toetreding van Engeland mede in overweging nemen en de groei naar een economisch, monetair en politiek geïntegreerd Europa.

Er op allerlei punten op wijzend dat we ervan uit moeten gaan dat een ander politiek klimaat tussen oost en west is ontstaan zeggen de auteurs dat in NATO-verband troepenreducties gerealiseerd moeten worden in het kader van een beter geïntegreerde Alliantie, waarin ook tegelijkertijd verschuivingen in de verantwoordelijkheden nodig zijn. Enkele citaten zijn op dit punt zeer illustratief.

'To make NATO a more coherent and credible deterrent, we must begin to

relocate the responsibility for european defense within the nations whose security is directly at stake. We must find ways to make the NATO-membership less dependent on the United States and more meaningfully interdependent. The impetus of american troopreduction will help, but our political and diplomatic leadership will also be required . . . To strengthen NATO, Germany and Britain must share more equitably in its strategy and decision-making. This may be effected under circumstances in which Germany would continue to have no nuclear weapons on its territory and the U.S. would continue to maintain custody of the nuclear explosives stockpiled in western Europe. A NATO-conference on joint deterrence should be held as soon as possible to work out political arrangements which would develop the roles of Germany and Britain in the alliance. We should attempt to bring France closer into a relation with this more integrated alliance. The U.S. should, for example, take the initiative in preparing for the appointment of a European Supreme Commander . . . At least in western europe, where we have stable governments and who do not pretend to empire, we ought to be most prepared to forgo the illusions of hegemony.'

Ik vrees dat dit voor vele Europeanen een geluid is waarvan zij nauwelijks beseffen dat het in de V.S. opgang doet. Nog minder Europeanen realiseren zich op dit ogenblik dat zij onvermijdelijk met de vraagstukken, hieruit voortvloeiende in de nabije toekomst geconfronteerd zullen worden. Men is nog niet eens begonnen er over na te denken wat de gevolgen ervan voor de V.S. kunnen zijn.

Defensie: toetssteen tussen Europa en Amerika

Toch is het noodzakelijk, om een scherper inzicht te krijgen in wat er zal gebeuren, een poging te ondernemen een kleine toekomstprojectie te maken. Die hoeft dan niet te lopen tot het jaar 2000, want het is heel waarschijnlijk dat al lang daarvoor beslist zal worden of Amerika's en Europa's wegen uit elkaar zullen gaan lopen. Ik wil hier resoluut afstand nemen van degenen die menen dat het ontwikkelen van een Europees kernwapen de integratie van Europa zou bevorderen. Ik beschouw dit als een uiterst gevaarlijke machts-politieke vorm van denken, verhuld in het kleed van het wonderschone verenigd Europa. In wezen komt dit neer op een vereuropeaniseerd Gaullisme, gevaarlijk door zijn uitgangspunten en minstens zo riskant in zijn gevolgen. Terwijl een Europees kernwapen gebaseerd is op Europees machtspolitiek denken, met al zijn mogelijke kwalijke gevolgen, is het ook nog gebaseerd op een overschatting van de machtspolitieke rol die Europa op korte termijn zou kunnen spelen.

In dit verband publiceerde Anthony Hartley in de Adelphi-paper no. 70, november 1970: 'Europe and America in the 1970s' een interessante analyse van de mogelijkheden van Europa's rol. Hij onderscheidt 3 casusposities: Europa in een neutrale rol, als wereldmacht en als regionale macht. De meest onwaarschijnlijke rol is, geloof ik, die van de neutrale mogendheid. De reden

daarvan is betrekkelijk eenvoudig: andere wereldmachten zullen simpelweg niet kunnen tolereren dat een zo vitaal gebied zich tot een neutrale mogendheid ontwikkelt, terwijl een 'neutraal' Europa, met zijn enorme economische betekenis intern en extern, geen toestand kan aanvaarden waarin die neutraliteit bedreigd kan worden door niet-geneutraliseerde supermogendheden als Amerika en de Sovjet-Unie.

De Amerikanen schijnen nogal eens gedacht te hebben Europa te kunnen stimuleren tot het spelen van een wereldrol. Ze waren daarin vooral zo geïnteresseerd omdat in die gedachtengang Europa dan wat van de verantwoordelijkheden van de V.S. als politiemans van de wereld zou kunnen overnemen. Afgezien van de feitelijke mogelijkheden daartoe, zal nog nauwelijks een Europeaan in die termen denken na de demoraliserende ervaringen (overigens terecht) die de Amerikanen daarbij hebben opgedaan. Blijft dus over de regionale rol. Hartley ziet die vooral mogelijk in de contacten met het oostblok, in de Middellandse Zee en in Zwart Afrika. Wat belangrijk is is dat hij die mogelijkheid op tweeërlei wijze begrensd of mogelijk acht: door de aard van de Europese integratie enerzijds en anderzijds door de ontwikkeling van de Amerikaanse en Russische buitenlandse politiek, in relatie tot elkaar en elk afzonderlijk tot Europa.

Ik geloof inderdaad dat hier zich de contouren zullen aftekenen van wat wel of niet mogelijk zal blijken te zijn. Ik ben er echter allesbehalve zeker van dat zich niet binnen die contouren een ontwikkeling zal voordoen die zal leiden tot een wellicht voorlopig beperkte, desondanks onafhankelijke opstelling van Europa, inclusief Europese kernbewapening. Ik wil echter nadrukkelijk herhalen dat ik deze ontwikkeling onaanvaardbaar acht wanneer de inspiratie daarvan een Europees gaullistisch machtspolitiek denken is. Ik wil de mogelijkheid niet uitsluiten dat deze ontwikkeling zich 'natuurlijkerwijze' zal voordoen, mede op grond van wederzijdse politieke frustratie, ontstaan (en daardoor niet alleen) door de ervaringen op de terreinen die ik hierboven heb beschreven. Het politieke gevolg daarvan zal zijn dat de Amerikanen Europa een nieuwe rol opdringen en de Europeanen zich gedwongen zullen voelen voor zichzelf een nieuwe rol te creëren. Zeker ben ik ervan dat de traditionele bondgenootschappelijke gevoelens binnen de zgn. Atlantische Alliantie nu al tot de verleden tijd behoren. In het beste geval zal dit leiden tot een nieuwe verdeling van de verantwoordelijkheden in de zin van het rapport van de Congresleden Drinan en Frenzel, in het slechtste geval tot een volledig militair onafhankelijk Europa, inclusief de aanzienlijke opvoering van de defensie-uitgaven, zoals supergaullist Michel Debré reeds heeft bepleit, en resulterend in een complete Europese kernmacht.

Ik moet erop wijzen dat met de toetreding van Engeland tot de Europese Gemeenschap, in Europa het debat over de eerste mogelijkheid eigenlijk al ruimschoots op gang is gebracht door verschillende toonaangevende politici. Het is een onbegrijpelijke zaak dat deze ontwikkeling in de Nederlandse politiek nog geen rol van betekenis speelt. Toch zijn er een aantal uitspraken

die deze discussie ook hier te lande inmiddels wel op gang hadden kunnen brengen. Daar is in de eerste plaats Edward Heath zelf die in twee toespraken, in Zürich bij de Churchillherdenking en in Londen op 20 september voor de Atlantic Treaty Association, aan deze ontwikkeling refereerde. In Londen formuleerde hij dit heel duidelijk. Terwijl Heath de band binnen de NATO benadrukt, stelt hij ook dat hij er ' . . . zeker van is dat een uitgebreide Gemeenschap het bondgenootschap zal versterken, omdat samenwerking op economisch en politiek terrein kan leiden tot nauwere samenwerking op het gebied van de defensie. Dit kan de Europese partners in staat stellen een grotere rol te spelen met betrekking tot de eigen verdediging dan tot dusverre mogelijk was. Terwijl wij ons allen bewust zijn van de essentiële rol die de Verenigde Staten in onze organisatie spelen, erkennen wij tegelijkertijd steeds meer dat het Amerikaanse aandeel in de verdediging van Europa gepaard dient te gaan met een doeltreffende inspanning van de Europese bondgenoten t.a.v. de eigen defensie. Met toenemende duidelijkheid gaan wij de verschillende hoewel aanvullende functies erkennen die Europa en de V.S. in de wereld hebben te vervullen. Onze defensie-belangen zullen even nauw verbonden zijn met die van de V.S. als tevoren en deze bereidheid om lasten gezamenlijk te dragen dient te leiden tot meer consultatie, niet tot minder'.

Edward Heath is niet de enige die zich zo uitdrukt. Er zijn meer politici die zich zo uitspreken dat bespeurbaar is dat men wel degelijk waarneemt dat de verhouding van de Europeanen tot de V.S. aan een proces van verandering onderhevig is, waarvan het resultaat naar mijn mening verdergaand zou kunnen zijn dan op dit ogenblik al uitgesproken wordt. In het engelse tijdschrift 'Defence' van 15 september 1971 gaf ook Helmut Schmidt, de Duitse minister van defensie, deze trend binnen het bondgenootschap aan. Zijn opvatting komt erop neer dat Europa ook inzake defensie met één stem gaat spreken, dat Europa binnen de NATO een gelijkwaardige partner (Kennedy sprak 10 jaar geleden al van het 'equal partnership') wordt, dat het een stabiliserende invloed krijgt in het krachtenveld van de wereldmachten en dat het tegenover de Sovjet-Unie de basis legt voor een ontspanningspolitiek. Voeg daarbij het pleidooi dat François Duchêne in 'Foreign Affairs' houdt voor 'A new european defense community' en men heeft een aantal toonaangevende stemmen die duidelijk, al is het niet de lijn-Debré, de nieuwe koers aangeven. Daarbij is het van wezenlijk belang te onderkennen dat het uitsluitend het karakter zal zijn van de Amerikaans-Europese dialoog die zal bepalen of het blijft bij een andere verdeling van verantwoordelijkheden (onder de paraplu van de Amerikaanse atoommacht) of dat dit alles regelrecht zal uitlopen op de ontwikkeling van een complete Europese nucleaire strijdkracht. Ik wil niet verhullen dat ik van oordeel ben, mede t.g.v. het klimaat in de V.S. na het Vietnamdrama, dat tenzij de Europese veiligheidsconferentie (E.V.C.) het niet alleen bij woorden laat, maar wezenlijk stappen doet in de richting van ontwapening, het eerder zal uitdraaien op Europese nucleaire aspiraties, waaraan dan ook Duitsland zal deelnemen, dan op een simpele herziening van de verdeling van verantwoordelijkheden.

Nixon - China; Sovjetunie - Europa

Tot zover heb ik deze hele kwestie uitsluitend gezien in de context van de Amerikaans-Europese verhoudingen. Deze benadering is inderdaad beperkt en levert ook geen hulpzaam criterium voor wat zou kunnen gebeuren. Naar mijn oordeel ligt de sleutel van de richting van deze ontwikkeling voor wat Europa betreft bij:

a. waartoe Nixon de Chinezen kan overtuigen welke koers te kiezen in hun machtspolitiek;

b. wat de Sovjetunie bereid is te doen om Europa veiligheid te garanderen en de Europese gemeenschap zich vrijelijk politiek en economisch te laten ontwikkelen.

Hoezeer *a* ook van wezenlijk belang is, de vraag valt buiten de context van dit artikel en kan ook nu nog nauwelijks beoordeeld worden. Duidelijk is in elk geval dat de Russische defensie-inspanning nauw zal correleren met wat de koers zal zijn van de Chinese veiligheidspolitiek. Hoe nuttig het ook is het onderscheid aan te houden tussen 'intentions' en 'capabilities', Russische capabilities ondanks goede op Europa gerichte intentions, zullen Europa's veiligheidspolitiek diepgaand beïnvloeden.

Meer is er te zeggen over *b*. De Europeanen moeten er daarbij van uitgaan dat de criteria die zij zullen aanleggen voor 'Europese veiligheid' andere kunnen zijn dan die van de Amerikanen. Binnen de NATO kunnen dan ook op een E.V.C. twee veiligheidspakketten aan de orde zijn. Daartoe is het noodzakelijk dat Europa zich op korte termijn afvraagt of dit inderdaad zo is en vervolgens, bij een positief antwoord, dit pakket criteria ontwikkelt.

Ik kom daarom tot de conclusie dat de Europese Veiligheids Conferentie een nieuwe fase zal inluiden in de Amerikaans-Europese verhoudingen, in de betekenis geënt op de hierboven door mij gesignaleerde ontwikkeling in de financiële, economische en commerciële betrekkingen, en dat van daaruit een nieuwe impuls kan uitgaan op de eenheid van Europa. Tot welke defensie-ontwikkeling dit zal leiden, kan nauwelijks voorspeld worden. Het resultaat van de E.V.C. zal doorslaggevend zijn voor de vraag of Europa zal besluiten tot de ontwikkeling van een Europese kernmacht. Ik meen dat de doorslaggevende sleutel tot deze ontwikkeling niet bij de Amerikanen ligt. Daarvoor denkt Europa al te onafhankelijk en zijn de Amerikanen te veel met zichzelf bezig. In dit geval zal Moskou kunnen bepalen wat Europa gaat doen. Nederlandse politici houden nog nauwelijks met deze mogelijkheid rekening. Ik zie niet in waarom Nederland niet het initiatief kan nemen tot het ontwikkelen van de criteria als hier bedoeld. Het politieke initiatief inzake de E.V.C. ligt al te veel bij het oostblok, met alle gevolgen vandien. Dat zou niet zo belangrijk zijn, ware het niet dat meer gespreide politieke initiatieven inzake de E.V.C. ook degelijker resultaten zouden kunnen brengen.

LITERATUUR

- Adelphi paper nr. 70: 'Europe and America in the 1970s', ISS, London
Bilderberg Meetings Report, Woodstock Conference 23-25 april 1971
Voorlichtingsdienst Europese Gemeenschappen: 'Overzicht van de Betrekkingen tussen de Europese Gemeenschap en de V.S.'
Guido Colonna di Paliano: 'European and Atlantic Solidarity', ATA-conference, 19-24 september 1971, London
Harald Malmgren: 'The U.S., the european Community and the international trading system' Foreign Affairs Club, London
Die Zeit 9 juli 1971, Klaus Peter Schmid: 'Auch die GI's werden teurer'
Timothy Stanley: 'Atlantic Security in the seventies', ATA-conference 19-24 sept. London
J. W. Fullbright, 18 mei 1971: 'The Mansfield Amendment on troops in Europe'
François Duchêne: 'A new european defense community', Foreign Affairs, october 1971
Jean-Francois Deniau, Le Monde 19 en 20 oktober 1971
Congressional Record-Senate, august 2, 1971, Representatives Robert F. Drinan and Bill Frenzel: 'Report on NATO troop strength'
The Annals of International Studies, 1971, Geneva, Michael C. Pyrgos: 'The growth of U.S. direct investment in western europe in the post-war period' Publikaties Bureau voor de Statistiek van de Europese Gemeenschap
14 november 1971, International Herald Tribune, Investments abroad by U.S. companies
NRC/AH, 5 dec. 1971
NRC/AH 9 dec. 1971
Dr. S. Mansholt: 'Europa, Amerika en de Europese Gemeenschap' Intern. Spectator, 8 juli 1971
Die Zeit, 31 december 1971, Rainer Weis: 'Wenn Mister Eberle kommt . . .'
Alastair Buchanan ed.: 'Europe's Futures, Europe's Choices', ISS, Londen 1969

E. SCHILLEBEECKX

De progressieve christen en zijn politieke partijkeuze

De vraag die mij is voorgelegd: 'Waarom doen zich progressief noemende christenen niet de stap naar een progressieve politieke partij?' is, als aan mij voorgelegd, uiteraard een vraag naar een theologisch antwoord, aangezien politicologie, psychologie en sociologie buiten mijn competentie vallen. Intussen weet ik wel, dat juist sociale kenmerken de politieke voorkeur bepalen en dat daardoor het zgn. 'levensbeschouwelijke' aspect bij de politieke partijkeuze reeds gerelativeerd wordt. Juist deze niet-theologische factoren zouden eerst onderzocht dienen te worden, alvorens de theoloog daarover nog iets zinvols kan zeggen. Anderzijds is er inderdaad een conservatieve interpretatie van het christelijk geloof mogelijk mede op grond van psychologische en sociologische factoren, en dit heeft uiteraard gevolgen op de politieke keuze. Bescheiden maar toch reëel heeft de theoloog toch iets zinvols te zeggen in dezen. Ik wil daarom eerst spreken over progressieve politiek, nadien over de politieke relevantie van het christelijk geloof en tenslotte over de keuze van een politieke partij door een christen.

1. Christendom en progressieve politiek

1. *Progressieve politiek*

Door politicologen wordt politiek bepaald als 'het streven naar doelbewuste vormgeving aan de toekomstige samenleving bij middel van machtsuitoefening' (prof. dr. A. Hoogerwerf, Nijmegen). Politiek impliceert aldus 'een verwijzing ook naar het overheidsbeleid en naar de totstandkoming en effecten daarvan'.

Onder 'politisering' wordt dan bedoeld 'het huidige toenemen' van een doelbewuste vormgeving van de komende samenleving, 'enerzijds door de groeiende omvang van het overheidsbeleid, anderzijds door een evenzeer toenemend streven van de burgers om de inhoud en totstandkoming van het beleid te beïnvloeden, alsmede de streving naar vergroting van de effectiviteit van het overheidsbeleid'. In dit perspectief heeft binnen het politieke ethos van een democratisch bestel en binnen het maatschappelijke pluralisme de politieke partijvorming inderdaad de betekenis van een concentratie van macht, die zich evenwel zal moeten legitimeren, zowel door haar democratische instelling als door de politieke relevantie van haar inhoud.

Progressieve politisering is maar mogelijk doordat en in zover het besef

aanwezig is dát de mensen zelf inderdaad gestalte kunnen geven aan een toekomstige samenleving, m.a.w. wanneer in de mensheid het bewustzijn is gegroeid dat—tot op zekere, steeds betrekkelijke, hoogte—de toekomst ook een produkt is van menselijke creativiteit, een menselijk maaksel: resultaat van menselijke prognose, van een rationeel toekomstproject en van concrete planning. Pas op de basis van dit—historisch nieuwe—bewustzijn is progressieve politiek mogelijk.

Dat bewustzijn ontbrak vroeger ten enenmale; vanuit de klassieke cultuur zag men voorheen de bestaande 'orde' (zowel in de natuur als) in de maatschappelijke samenleving veeleer als een eens en voor goed vastgelegde, onveranderlijke ordening, hetzij vanuit de normatieve waarde van de aarts-vaderlijke overleveringen, hetzij later, binnen een godsdienstige interpretatie in zulk een patriarchale samenleving, vanuit God-gegeven wetten (al konden intussen keizers, feodale heren en koningen op hun manier evenzeer de toekomst aardig 'manipuleren' ondanks dit statische maatschappijbeeld). Als de grondpijlers van deze statische politiek kunnen, in een kleine handgreep, genoemd worden: de bepaalde woongemeenschappen, zoals de clan, later de steden en naties met hun eigen waarden en rechten waarvan de eenheid bewaard moet worden, het gezin als de kern van die maatschappelijke ordening, de arbeidsgemeenschap als een organisch verband waarin werkgevers en werknemers samenwerken, de machthebbers in de staat als een natuurlijke elite geroepen om leiding te geven en tenslotte de overgeleverde cultuurwaarden die als normatief worden beschouwd: in kunst (de onsterfelijke Griekse artefacta), in het filosofisch denken (*philosophia perennis*) in de Grieks-Romeinse juristiek en maatschappelijke structurering en die welke werden gezien als een depositum en erfpand van menselijke prudentie en wijsheid, exemplarisch voor alle volken. Deze statische cultuur en politiek hadden bijgevolg een pretentie van universaliteit en, ondanks alle beweeglijkheid rond een vaste kern, ook van onveranderlijkheid.

Deze visie kreeg een fikse deuk, toen door het moedig experiment van de mens zelf, door wetenschap en techniek, bleek dat de wereld, de samenleving en de toekomst grotelijks cultureel historische gegevens waren, door mensenheden gemaakt, derhalve door mensen zelf te ont-maken of veranderbaar, zodat een komende samenleving tot op een zekere hoogte geprojecteerd kan worden op basis van diagnose, prognose en planning. Daarom kan men pas van conservatieve politiek of van 'rechts' spreken, vanaf het ogenblik dat de concrete mogelijkheid van ook fundamentele veranderingen als realiteit in het vizier komt; het is dan een neén op de uitdaging van de progressieve politiek. Anders gezegd: conservatisme en progressiviteit zijn beide moderne categorieën. Er was een tijd, dat men politiek conservatisme geen naam kon geven 'not because there was none but because there was nothing else' (H. Cecil, *Conservatism*, Londen 1912, p. 25).

Naarmate iemand alleen denkt aan bestending van de overgeleverde waarden en structuren kan men hem globaal genomen 'conservatief', behoudszinnig, noemen. Naarmate hij denkt aan en handelt voor de creatieve uitbouw

van een komende, betere wereld en samenleving, kan men hem, globaal genomen 'progressief' noemen. De toenemende politisering is dus een onderdeel van het brede proces van rationalisering van de cultuur,—ook wel eens, zij het in een meer ideologisch perspectief, seculariseringsproces genoemd. Opmerkelijk daarbij is, dat progressieve politiek wezenlijk tevens de verwetenschappelijking van de politiek impliceert, in deze zin dat de politiek steeds meer afhankelijk wordt van de wetenschap. Het proces van wetenschappelijke en technologische doordringing van onze maatschappij is een onmiskenbaar feit.

Hiermee is reeds gezegd dat moderne politiek progressief van structuur en doelstelling is. Daarmee is als zodanig evenwel niets gezegd over de progressiviteit van haar antropologische inhoudelijkheid. Alvorens dit te ontleden, wil ik spreken over de politieke relevantie van het christelijk geloof.

2. Progressiviteit van de politieke relevantie van het christelijk geloof

Het christelijk geloof in het heil en de bevrijding door God in Christus toegezegd aan alle mensen, en zelfs met een duidelijke voorkeur voor de armen, de ontrechten en verdrukten, zet de christenen uiteraard aan tot solidariteit met alle mensen, ook in het bijzonder met de ontrechten en armen, vooral met allen die geen stem hebben en nergens zijn vertegenwoordigd. Over menselijke bevrijding en ontwikkeling spreken is daarom uiteraard ook een zaak van christelijk geloof: het is spreken over de betekenis en relevantie van het christelijk geloof voor de samenleving en over de zending van de kerk in de wereld. Wat christenen ertoe beweegt actief deel te nemen aan de pogingen van alle goed- en vooruitwillenden tot de bevrijding van de mens uit alle sociale en politieke vervreemding is de christelijke overtuiging dat de Blijde Boodschap van het Evangelie in strijd is met onderdrukking en vervreemding in onze samenleving.

Dit betekent in eerste instantie dat de Kerk als Kerk in politicus vooral een praktisch-kritische functie heeft die, vanuit haar geloof in een inderdaad volkomen 'nieuwe hemel en nieuwe aarde' kritiek uitoefent op elke maatschappelijk bereikte status, in zover deze dreigt zich te bestendigen. In die zin brengt zij de maatschappelijke status quo onder kritiek, en evenzeer de heersende politieke machten en ideologieën. Men kan het aldus formuleren: het christelijk geloof functioneert als een utopisch-kritische en ideologisch kritische kracht t.a.v. de polis en haar politiek. Daarenboven is daarin tevens medegegeven een actieve en constante zorg van de christen voor de gaafheid van het politieke ethos.

Wezenlijk voor de christelijke geloofsovertuiging is het geloof in de mogelijkheid van een reële betere toekomst voor de mens, in zijn persoonlijke én maatschappelijke dimensie, een radicaal-betere toekomst waarvan de aanzet reeds in de historische dimensie van onze tijdelijke samenleving kan en moet gerealiseerd worden. Dit christelijk geloof in een radicaal-progressieve wereldverbetering drijft de christen ook tot politiek handelen.

3. Noodzakelijkheid van de geanalyseerde en geïnterpreteerde menselijke ervaring, als bemiddeling tussen geloof en politiek handelen

Ondanks zijn sociaal-politieke relevantie kan de bijbel of het christelijk geloof uit zichzelf direct geen enkel concreet politiek actieprogramma leveren. De stuwkracht en inspiratie—alsook een zekere oriëntatie van het politieke handelen door afsluiten van bepaalde richtingen (zie daarover verderop de slot-paragraaf van dit artikel)—welke vanuit het Evangelie uitgaan op het politieke project, de programmering van de politieke actie en de politieke praxis, verloopt daarom dialectisch, nl. indirect: via contrast-ervaringen enerzijds, en anderzijds via de bemiddeling van een (wetenschappelijke) analyse van de maatschappelijke structuren en een (hermeneutische) interpretatie daarvan.

Vaak wordt politiek handelen onmiddellijk ingegeven door contrast-ervaringen. Spartacus voelde aan den lijve het mens-onwaardige van de slavernij en ging over tot de politieke daad van de bevrijding. De contrast-ervaring dicteerde hem hier en nu de politieke imperatief. Een eerste (blijvende) bemiddeling tussen het geloof en het concreet politieke handelen is derhalve de concrete menselijke ervaring *in* en aan de samenleving. Zonder de bemiddeling van de concreet gesitueerde ervaring blijft de bijbelse inspiratie in het luchtledige hangen.

Van deze maatschappelijke ervaringen is de wetenschappelijke analyse en de interpretatie van het geanalyseerde slechts de noodzakelijke moderne verlenging. Daarom is zonder de bemiddeling van de analyse én interpretatie van deze ervaringen en samenleving, waarin zij ontstonden, de stuwkracht en inspiratie van het Evangelie politiek krachteloos en insignificant; want dan is er een vacuüm tussen de eisen van het politiek relevante Evangelie en de eis tot concrete inhoudsbepaling van het politieke handelen. Tekenend is het wel, dat het tenslotte geen christenen zijn geweest die vanuit hun *caritas* of christelijke zorg voor de medemens het eerst en massaal de mensheid attent hebben gemaakt op de institutionele en persoonlijke verdrukking van de proletariërs, ofschoon deze zorg toch de innerlijke eis van de christelijke *caritas* is. Al hebben toen en voorheen vooral, en bijna uitsluitend, de christenen vanuit hun zorgende *caritas* voor de mens er veel toe bijgedragen om de verdrukten althans sociaal-therapeutisch op te vangen, zij werden niet onmiddellijk er toe gedreven de structuren zelf, die oorzaak waren van dit lijden, transformerend aan te grijpen. Dit vooronderstelt immers het groeiende inzicht dat deze structuren veranderd kunnen worden, en dit besef veronderstelt een analyse ervan, welke laat zien hoe deze bepaalde structuren op een historisch-contingente wijze tot stand zijn gekomen en daarom ook veranderd kunnen worden. Dit laat duidelijk zien dat de christelijke *caritas* (naast haar evenzeer interpersoonlijke efficiëntie en zinvolheid) niettemin pas ten volle efficiënt wordt door de bemiddeling van het politieke handelen, waarvoor de imperatieven gegeven worden vanuit de concrete empirische ervaringen van de mens, en wel zo dat een rationeel verantwoord politiek

project opgebouwd zal moeten worden vanuit de analyse én interpretatie van onze samenlevingsstructuren.

De conclusie blijkt klemmend: het christelijk geloof met zijn caritas-inspiratie is pas dan concreet politiek relevant en actief, wanneer door de analyse en interpretatie van 's mensen ervaring en van de samenlevingsstructuren, en dus ook op grond van politieke deskundigheid en verbeeldingskracht bij de programmering van een project voor een komende samenleving, de bemiddeling is gelegd tussen geloof en politiek handelen. De bemiddeling—van de utopie, van de wetenschappelijke tijds- en maatschappij-analyse en de interpretatie daarvan, en tenslotte van het ethos—is nodig, om het geloof in het rijk Gods te ontwikkelen op het register van de menselijke, maatschappelijke en politieke geschiedenis. Zonder deze eigen, zelfstandige bemiddeling ontstaan de gevaarlijkste en naïefste kortsluitingen. Anders gezegd, de onmiddellijke basis van een efficiënte politiek is een consensus op politieke grondslag; het christelijk geloof kan als geloof geen directe grondslag zijn voor een politieke partij, zelfs in feite dan niet, wanneer een partij zich toch confessioneel zou opstellen. Want ook in dat geval berust zulk een partij in politicus op criteria die niet uit de christelijke godsdienst als zodanig direct voortvloeien. Het christenzijn op zichzelf functioneert zelfs dan niet als criterium van de politieke keuze. Dan is er op de naad ontleed, politiek en religieus gezien, eigenlijk geen directe binding tussen de (confessionele) partij en het christelijk *geloof*, wel tussen deze partij en een bepaalde sociale grootheid waaruit men concreet recruteert: katholieken of christenen (niet: het katholieke geloof of het christelijke geloof). Een theoloog moet zich dan ook meestal gek zoeken om in een christelijk of katholiek partijprogramma iets authentiek-christelijks te vinden—wat daar soms voor doorgaat is meestal een conservatieve interpretatie van een geloofsinhoud—waaruit blijkt dat de grondslag van een confessionele partij niet een godsdienstige maar een politieke consensus is, m.a.w. niet-confessioneel.

Een confessionele partij bezit als politieke partij historisch slechts een bestaansgrond in situaties waar een deficiënte politieke constellatie een normale politieke bestaansontplooiing van bepaalde burgers, nl. de christenen als staatsburgers, niet tot hun volle recht laat komen; m.a.w. waar het politieke bestel zelf al fout zit. De zgn. confessionaliteit van een politieke partij is daarom nooit een principekwestie maar een historische opportuniteitskwestie. En daartoe bestonden in het verleden inderdaad redenen. Grond van heel dit betoog blijft: de slechts indirecte, dialectische, politieke relevantie van het christelijk geloof en dus de noodzaak van de bemiddeling van de analyse en interpretatie van niet-theologische factoren. Op de analyse en de interpretatie van de samenlevingsstructuren berust immers de directe aanzet voor een concreet politiek actieprogramma. En die interpretatie, basis van de politieke keuze, kan ook onder christenen uiteenlopend uitvallen. Het teruglopen van de confessionele partijen (nu de achterstand der christenen is ingelopen) wijst er op, dat een partij op basis van een gemeenschappelijk godsdienstige overtuiging politiek niet efficiënt blijkt. Men kan m.a.w. een po-

litieke consensus niet direct op een religieuze consensus bouwen (tenzij in een fundamentalistisch en biblicistisch opgevat christendom dat zijn politiek actieprogramma rechtstreeks uit de Bijbel meent te kunnen putten; deze zijn inderdaad politiek consequent). De geschiedenis leert dan ook, dat een politieke partij, gebaseerd op een min of meer gemeenschappelijk godsdienstige geloofsovertuiging in haar politiek stellingnemen 1. enerzijds inhoudelijk soms minder christelijk van inspiratie kan zijn dan niet-confessionele partijen, 2. anderzijds gedwongen wordt om in haar programma en politieke praxis vaak een zekere terughoudendheid in acht te nemen vanwege de feitelijke afwezigheid van een politieke consensus onder de christenen, onder wie zulk een partij in hoofdzaak toch zal recruterende. Het groeiend besef dat politieke criteria tot de keuzebepaling van een partij leidt, wordt dus manifest in het teruglopen van de aanhangers van confessionele partijen. Derhalve: wie een partij wil vormen, die althans over de fundamentele sociaal-politieke kwesties politiek eensgezind denkt (en dus effectief kan werken), zal zijn leden niet recruterende op basis van een nagenoeg gemeenschappelijk godsdienstige overtuiging, maar op basis van een gemeenschappelijk politieke overtuiging, en deze kan dwars door alle christelijke confessies en niet-christenen heen gaan.

De innerlijke consequentie van confessionele partijen in de huidige omstandigheden zou, bij handhaven van het confessionele beginsel door al hun leden, inderdaad zijn: een rechts én links uiteenvallen in telkens twee confessionele partijen: een rechtse K.V.P. en een linkse K.V.P. en zo voor A.R.P., enz.;—een innerlijke dynamiek, die men in Nederland vaak door het 'centrum'-idee meent te kunnen onderscheppen. In een centrum-partij zou het polarisatieproces worden afgeremd en een gezonde koers zijn gewaarborgd. Wat daarvan in een abstract-bespiegelende theorie ook waar moge zijn, de harde feiten van de geschiedenis van centumpartijen laten steeds een ander beeld zien: een centrum-partij is praktisch hetzij rechts met een malcontente linkse minderheid, hetzij links met een even ontevreden rechtse minderheid; haar politiek heeft geen reliëf: tot de 'spanningseenheid' springt. De eerste progressieve confessionele partij moet in elk geval nog opgericht worden.

Ik kom aldus tot een eerste conclusie: *enerzijds* vanuit de erkenning van de politieke relevantie van het christelijk geloof, *anderzijds* vanuit het theologisch inzicht dat deze relevantie politiek slechts indirect werkzaam is, nl. door de bemiddeling van een analyse én interpretatie van de samenleving, welke tenslotte tot een eensgezinde politieke optie leiden, zie ik de volgende formule, theologisch zowel als politiek, op het ogenblik het zuiverst verantwoord:

a. van de ene kant: een politiek relevante of politiek actieve kerk of geloofsgemeenschap, die vrij, niet gebonden aan een politiek systeem of politieke partij, zich als kerk utopisch-kritisch én ideologisch-kritisch opstelt: als het kritische bewustzijn van de maatschappij en van al haar politieke partijen. (Al zal het zich kritisch opstellen van de kerken meer direct zijn gesteund op concrete contrast-ervaringen dan op wetenschap, toch schuilt hiermee te-

gelijk een gevaar van pseudo-profetie of van profetisme 'aan het verkeerde adres'.)

b. van de andere kant: christenen verenigen zich mét anderen die gezamenlijk (fundamenteel) eenzelfde politieke consensus delen, m.a.w. christenen verenigen zich politiek niet op basis van een katholieke of christelijke min of meer gemeenschappelijke geloofsovertuiging, maar op basis van een gemeenschappelijk politieke overtuiging.

II. De stap naar een concrete progressieve partij

1. *Solidariteit der christenen met een progressieve partijpolitiek*

Gezien het bovengezegde heeft het christelijk geloof inderdaad innerlijke verwantschap met progressieve politiek. In de Pastorale Constitutie 'Gaudium et Spes' heeft het katholieke tweede Vaticaans Concilie kennelijk in die richting gewezen (n.25; n.26; n.27; n.28; n.29; n.30; n.31; n.34; n.35; enz.). Christendom heeft wezenlijk te maken met progressieve bevrijding van alle mensen. Als zodanig moeten de christenen partijgangers zijn van de armen, de ontrechten, de nergens vertegenwoordigden. Een politieke partij die dit in haar programma voert zal dan ook vanzelf de eerste politieke partijkeuze van de christen zijn. Vanuit een christelijke inspiratie, maar op basis van een inzicht in de concrete samenlevingsstructuren aldaar, steunen daarom bijv. vele priesters van Chili kritisch Allende's politiek. De christen moet solidair zijn met het historisch bevrijdingsproces van het mensdom en dus met politieke partijen die elke discriminatie, verknechting en persoonlijke en institutionele uitbuiting uit de wereld willen helpen door een situationeel verantwoord politiek actieprogramma.

2. *Ambigüiteit van de term 'progressief'*

Daaruit volgt niet onmiddellijk, dat de christen dus de stap zal doen naar één van de bestaande zich progressief noemende Nederlandse politieke partijen. Progressiviteit als zodanig is immers een tamelijk leeg en formeel begrip. Er is onkritische progressiviteit en er is kritische progressiviteit. Sinds 1789 hebben begrippen als rechts en links in de zin van behoudsgezind en progressief een functie in het politieke leven van haast alle landen. Maar sinds enkele jaren is men tot het inzicht gekomen dat de identificatie van links met progressief, van rechts met conservatief, een wat eenvoudige voorstelling van zaken is. Rechtse partijen in sommige landen kunnen bovendien progressiever zijn dan linkse partijen in andere landen. Het andere dan men heeft, en in die zin 'het nieuwe', hoeft bovendien per se nog niet het betere, en in die zin progressief te zijn. Er is ook verandering, vernieuwing door terugval beneden het reeds bereikte niveau mogelijk. Al ben ik, laat ik zeggen zowel op grond van enige historische kennis als vooral op grond van mijn christelijk geloof-in-de-mens ondanks alles, er persoonlijk wel van overtuigd

dat de geschiedenis van het mensdom in zijn geheel, globaal gezien, veeleer een duidelijk progressief proces te zien geeft, toch zijn deel-momenten van regressie en terugval inderdaad mogelijk en vaak een feitelijkheid. Als dus het woord 'verandering' valt, eist het menselijk realisme dat we ons de vraag stellen, of we met een progressieve dan wel met een regressieve verandering worden geconfronteerd. Tegenover het reeds bereikte is een regressie inderdaad ook 'iets nieuws', maar geen progressiviteit.

3. Project van een komende samenleving en mensbeeld

Een progressief christen—ik bedoel progressief in zijn christelijk geloof (mét de politieke relevantie daarvan)—kan in een concreet gegeven, zich progressief noemende partij, wellicht ook allerlei elementen ontdekken die hij niet als progressief zal kunnen erkennen. Of hij kan kiezen voor andere middelen tot en wegen naar een niettemin zelfde progressief project, omdat er nu eenmaal diverse alternatieven kunnen bestaan, en de christen, mede op grond van de eigen geaardheid van zijn christelijk geloof, een voorkeurverwantschap kan bezitten bij een keuze tussen alternatieven (bv. voor non-violence tegenover violence). Tenslotte is er de mensvisie, de kijk op de mens, het antwoord op de vraag: 'voor welke wijze van menszijn kiés je ten slotte?', 'welk idee vormen mensen zich van een 'goed leven'?. Dit is een vraag waarop, uitdrukkelijk of onbesproken maar toch onvermijdelijk, het antwoord gestalte krijgt in de concrete maatschappelijke samenhangen van de samenleving die de mens zelf in het leven roept. Het gehanteerde mensbeeld kan dus een fundamentele reden zijn, waarom christenen niet toetreden tot zich progressief noemende partijen. Een bewust of onbewust mensbeeld ligt immers steeds ten grondslag aan de concrete organisatie of articulatie van een maatschappij, in welke tijd dan ook, en aan alle instituties daarvan. Door een gegeven maatschappij te analyseren kan men het daarin model staande mensbeeld inderdaad achterhalen en zo kan men de beperktheden en onvrijheden van gegeven sociale formaties en instituties ontmaskeren. Dit analytisch en interpreterend onthullen van het althans aanvankelijk vaak onbewuste mensbeeld dat ten grondslag ligt aan de geledingen van grote sociale samenhangen, is zelfs een noodzakelijke voorwaarde om de beperktheden en onvrijheden van een gevestigde orde te kunnen overstijgen naar een betere toekomst toe.

Welnu, het bewust of onbewust maar niettemin metterdaad gehanteerde mensbeeld in een bepaalde, partijpolitieke programmering van een toekomstige, in die zin progressieve, samenleving kan voor de appreciatie van een niettemin progressieve christen inderdaad een torso lijken waarop hij een komende samenleving echt niet bouwen wil. Hier blijkt hoe, na de analyse van de samenlevingsstructuren, in de interpretatie daarvan als basis voor het overstijgen van het status quo naar een betere toekomst, fundamentele verschillen kunnen rijzen. Daarin spelen antropologische visies wezenlijk een rol. Een greep uit voorbeelden moge hier volstaan. Voor de christen is de

mens niet alleen een persoon, maar wezenlijk ook sociaal, niet alleen wezenlijk sociaal maar ook een onaantastbaar persoon. Daardoor worden voor hem, als mens en gelovige, zowel individualisme en liberalisme als totalitarisme politiek niet acceptabel, ook wanneer deze zich in een veeleer progressieve gestalte zouden aanbieden. Bovendien is de mens niet alleen een 'homo oeconomicus' maar ook een 'homo faber'; niet alleen een 'homo ludens' maar ook een dénker en vorser, 'homo philosophicus' en wetenschapsmens; niet alleen een 'homo eroticus' maar ook een 'homo contemplativus', een 'homo ethicus' en vaak ook een 'homo religiosus', enz. Daarom kan men inderdaad een torso van een mensbeeld gestalte geven in een politiek partijprogramma. Vraag voor de christen, zowel als voor het politieke ethos zelf, is daarbij bovendien welke waarden prioriteit bekomen in het programma, —een prioriteit niet volgens een abstracte waarden-scala van hoog naar laag, maar als humane eis van de concrete menselijke noodsituaties (zo kán bijv. de materiële woningnood concreet een eis tot hoge prioriteit stellen). Men kan bovendien de mens ook volkomen 'functionaliseren', hem reduceren tot een toekomstprodukt van wetenschappelijke en technologische planning, en deze wetenschappelijke technocratie onkritisch zonder meer progressief noemen, terwijl deze maatschappelijke eendimensionaliteit niettemin een gevaarlijke bedreiging van ons menszijn kan betekenen.

Men stelde mij vragen als theoloog; ik somde daarom slechts mogelijkheden op, zonder kritiek uit te oefenen, óf in de ten lande zich progressief noemende partijpolitieke programma's een torso van een mensbeeld is te vinden. Zonder in details de programma's te kennen zie ik in Nederland in bedoelde partijen nergens een fundamentele reductie van het menszijn; en waar discussie over opvattingen soms mogelijk is, zie ik ook in confessionele partijen hetzelfde verschil in opvattingen. De niet-keuze van progressieve partijen door (progressieve) christenen berust derhalve vermoedelijk op niet-theologische gronden. Deze kunnen belangrijk zijn, maar daarover heb ik als theoloog niets te zeggen.

Wel wil ik er andermaal op insisteren dat de (in het politieke actieprogramma beantwoorde) vraag: 'hoe wil je tenslotte je menszijn beleven?' een ethische eindvraag is die wezenlijk ook te maken heeft met de gerichtheid van het christelijk geloof. Natuurlijk is het zo, dat we het antwoord op hier en nu ethische uitdagingen niet kunnen uitstellen totdat alle mensen tot een eensgezinde opvatting zijn gekomen inzake de uiteindelijke zin van 's mensen leven. In die zin heeft m.i. in de politiek het ethos een prioriteit op de godsdienst. Ondanks levensbeschouwelijk pluralisme moet immers hier en nu geantwoord worden op concrete noden. De situatie zelf stelt me concreet voor een ethische eis, of ik christen ben, boeddhist of wat dan ook. Het historisch-concrete uitgangspunt van de ethiek is niet een voor-gegeven orde die niet gekrenkt mag worden; maar de concrete (door individuele personen en gewelddadige structuren) rééds gekrenkte mens die hulp nodig heeft. Men kan christen of boeddhist, mohammedaan, humanist of nog atheïst zijn, zonder dat daarbij de wereld zichtbaar in haar voegen zal worden geschokt. Maar

het ethische (zij het binnen zeer vloeiende, historische grenzen) kan niet aan willekeur worden overgelaten, zonder dat de wereld erdoor op z'n grondvesten gaat trillen. Want, hier is de vraag in het geding, of de mens het recht en de plicht heeft tenslotte niet te leven als een hond (zoals de marxist E. Bloch terecht zei). De bedreiging van het Humanum en de wil om dit Humanum te realiseren zal voor een christen een criterium blijven op grond waarvan hij zijn partijkeuze doet. En als ik goed toezie, is dit alles bij de kiezers niet alleen afhankelijk van het partijprogramma als zodanig, maar ook van heel het image waarin de partij zich samen met allerlei formele, niet-formele, quasi-officiële en tenslotte zelfs zelfstandige organisaties (met een enigszins zelfde partij-gezindheid) presenteert aan de openbaarheid. Hier spelen sociaal-psychologische factoren kennelijk een niet steeds onbegrijpelijke rol.

4. Fundamentele reserve van de christen tegenover elke politiek die steunt op een theoretische of praktische verabsolutering van een historische factor

In het verzet tegen mens-onwaardige situaties met het oog op een betere samenleving manifesteert zich, zij het alleen op negatieve en indirecte wijze maar reëel, een vaag weet-hebben van wat mens-waardigheid hier en nu positief betekenen moet. Maar in de identificatie van dit positieve blijft er bij de christen een constitutieve huiver voor en afwijzing van elk theoretische systeem of elk actieprogramma dat het Humanum voortijdig zou identificeren en dit geïdentificeerde dan tot doel en inhoud zou maken van alle politieke handelen (al zijn in de geschiedenis ook kerkelijken niet vrijgebleven van dit totalitarisme). Dit christelijk geloofsinzicht stelt, dat er geen binnen-historisch universeel subject van de geschiedenis is. Dit inzicht is slechts een nieuwe articulatie van een oude geloofswaarheid, nl.: individu, noch gemeenschap, noch de gehele mensengeschiedenis hebben hun uiteindelijke zin in en uit zichzelf maar uit God. Hoezeer de christen inziet, dat de individuele mensen tezamen met anderen hun lot en toekomst effectiever in de hand kunnen nemen dan vroeger, het benoemen van 'de mensheid' tot universeel subject van de geschiedenis kan hij slechts als fictieve abstractie veroordelen (dit werd de laatste jaren vooral door P. Ricoeur en W. Pannenberg ontleed). De cultuurfilosoof kan bovendien aantonen, dat overal waar men theoretisch of praktisch zulk een bevoorrecht universeel subject binnen onze mensengeschiedenis identificeert—hetzij het individu, hetzij de maatschappij, hetzij een deel van de maatschappij: een partij, een ras, het proletariaat, of de bezittende klasse—en vanuit deze identificatie zijn politieke praxis laat bepalen, de politiek onvermijdelijk ideologisch en totalitair wordt. De christen weigert elk hegeliaans totalitair 'theoretisch systeem', alsook (zij het tevens dankbaar o.m. voor de analyse-media die K. Marx hem aan de hand deed) marxistisch-leninistische opvattingen betreffende een persoonlijk, sociaal of politiek aanwijsbare en historisch identificeerbare drager van de zin van de universele geschiedenis. Want dan ligt het gevaar voor de hand dat de mensheid inderdaad een torso wordt en metterdaad gekrenkt: hetzij de

persoon, hetzij deze generatie die opgeofferd wordt aan een komende betere generatie, hetzij één deel van het volk dat wordt opgeofferd aan een ander deel. Dit geldt evenwel evenzeer waar geen 'theoretisch systeem' wordt gehuldigd maar men in het politieke handelen zelf er feitelijk van getuigt dat men alle anderen ondergeschikt maakt aan de bezittende klasse en deze derhalve praktisch bejegt als de eigenlijke drager van de zin der geschiedenis.

Om de sociaal-politieke niet-identificeerbaarheid van de zin van de universele geschiedenis kan de gelovige de reële bevrijding van het mensdom dan ook niet vereenzelvigen met wat, met wetenschappelijke en technische hulp, de politiek daarvan in onze geschiedenis kan realiseren. Deze totaal-bevrijding impliceert weliswaar dit politieke handelen maar overstijgt het tegelijkertijd. Daarvandaan: de utopisch-kritische functie van het christelijk geloof t.a.v. de polis en haar politiek. Maar deze functie van het christelijk geloof, dat ons rechtstreeks geen politieke theorie, geen concreet politiek actieprogramma aan de hand kan doen, is anderzijds ook niet slechts een vage, algemene en ongerichte inspiratie, welke men dan ook evengoed zou kunnen inruilen tegen een of andere, even vage bijv. humanitaire utopie. Christelijke identiteit impliceert menselijke integriteit en oriënteert daarom vanuit de grondvisie van het Evangelie van het komen van het rijk Gods, zoals dit in het leven en de dood van Jezus zichtbaar werd, in een bepaalde richting: door in elk geval macht, ideologie en verheffing van enige wereldlijke factor tot alomvattende zin van de geschiedenis, uit te sluiten. Door afsluiting van al deze richtingen wordt door het geloof inderdaad ook in een bepaalde richting gewezen voor de politiek, al zal alleen ervaring, analyse en interpretatie deze richting telkens kunnen invullen en concretiseren. Dit is een bescheiden maar tegelijk beslissende functie van het christelijk geloof t.a.v. het politieke handelen der politieke partijen. Want op grond daarvan zal het christelijk geloof voor de mens vrijheden kunnen opeisen waaraan (ook confessionele) politieke partijen wegens hun eendimensionele gerichtheid niet eens denken.

Omdat het christelijk geloof het heil en de bevrijding van allen wil, stuwt het bovendien het politieke handelen bij voorkeur naar dezulken toe, die het meest van heil en bevrijding verstoken blijven: de mensen zonder stem, de gekrenkten, de ontrenten, de verdoemden dézer wereld. Om—na al wat gezegd is—het paradoxaal uit te drukken: indien ooit een christelijk politieke partij wegens contingente historische omstandigheden nodig mocht blijken, dan zou het juist hier kunnen zijn: om een machtige stem te verheffen ten voordele van hen die nergens een stem hebben in onze samenleving (zonder zelf dan weer in verabsolutering te vervallen).

J. IN 'T VELD

Over de Club van Rome en nog wat

Tot mijn genoegen heb ik bemerkt, dat ook S. en D. enige aandacht schenkt aan de waarschuwing, welke de Club van Rome aan de mensheid heeft gericht. In het nummer van december 1971 heeft De Ruiter daaraan een korte beschouwing gewijd (blz. 585 en 586).

Dat deze beschouwing mij geheel bevredigt, kan ik niet zeggen. Als gesteld wordt, dat de verdienste van de Club van Rome is, dat zij redelijk hard heeft weten te maken wat vele mensen al jaren, zij het meer intuïtief, zagen aankomen, lijkt dit mij toch een onderschatting van de wezenlijke betekenis van wat genoemde Club ons te zeggen heeft. Waarop zij de nadruk legt, is, dat wij hier te doen hebben met een probleem van wereld-wijde strekking, dat het voortbestaan van de mensheid raakt. Ik zou graag zien, dat De Ruiter eens namen noemde van politici, die al vóór 1971 het probleem in die wijde omvang aan de orde hebben gesteld.

Het is waar, er waren mensen, die toen al gewezen hebben op het gevaar van voortgaande milieu-vervuiling, die tenslotte zó ernstige vormen zou kunnen aannemen, dat het leven zelf in gevaar kwam. Zo een was bijv. Ginjaar, die wees op de verontreinigingen, die *mondiale* betekenis hebben, zoals de mogelijkheid van klimatologische veranderingen ten gevolge van een hogere concentratie aan kooldioxyde en vaste deeltjes in de atmosfeer; de vervuiling van de oceanen met organische stoffen, waardoor de functie van zuurstof-producent wordt verstoord; metaalverbindingen en andere persistente verbindingen; de eventuele gevolgen van de uitlaatgassen van supersonische vliegtuigen; de ophoping van persistente pesticiden in de natuurlijke keten (zie Maatschappij-Belangen van juli 1971, blz. 204 e.v.).

Hoe weinig met name onze economen van de ernst van dit probleem doordrongen zijn, blijkt uit een rede, tezelfder tijd gehouden door prof. Klaassen, waarin hij stelde: 'de avantgarde van de milieu-beschermers zorgt ervoor, gebruik makend van dezelfde communicatiemiddelen als de fabrikanten, dat wij ons steeds onbehaaglijker voelen in onze omgeving. Hoe succesvoller beiden zijn in hun streven, des te ongelukkiger zullen wij ons voelen. En dat betekent niets meer of minder dan dat ons welzijn daalt of in ieder geval aanzienlijk minder stijgt dan zonder deze acties het geval zou zijn geweest'.

Ik had verwacht, dat tegen zo'n wijze van voorstellen uit de kring van de economen zelf verzet zou rijzen. Toen dit uitbleef, heb ik als niet-econoom dit op mij genomen (zie mijn artikel 'Economie en welzijn' in Ec.-Stat.

Berichten van 29 september 1971, blz. 866 e.v.). Ook op dit artikel kwam geen reactie. Men gelooft het blijkbaar wel.

Intussen is het gevaar, waarop Ginjaar doelt, slechts een *symptoom* van de ernstige ziekte, waaraan onze maatschappij lijdt. Hetzelfde geldt voor de in snel tempo toenemende roofofbouw, gepleegd op de in ieder geval beperkte voorraden grondstoffen, voor de vorming waarvan honderden miljoenen jaren nodig zijn geweest. Het waardevolle in de suggesties van de Club van Rome lijkt mij nu, dat zij ons wijst op het verband tussen de verschillende symptomen en daarmee op de noodzaak dieper door te stoten en aldus te komen tot een diagnose, welke de kern van de ziekte bloot legt.

Een belangrijke aanzet tot zodanige studie is te vinden in de nota, uitgebracht door Barry Commoner, Directeur van het *Centre for the biology of natural systems*, Washington University, St. Louis, voor het tweede symposium van parlementsleden, deskundigen op het gebied van de volksgezondheid, dat gehouden is te Stockholm van 1-4 juli 1971. Het was georganiseerd door de Raad van Europa, bij welke de nota wel verkrijgbaar zal zijn.

Het is weer tekenend, dat deze uiterst belangwekkende uiteenzetting in de kringen der politici zo weinig aandacht heeft gekregen.

Commoner wijst er op, dat tot aan de tweede wereldoorlog de ecosfeer gekenmerkt werd door een zelf-regulerend proces. Water, lucht en bodem hadden in zichzelf de mogelijkheid afvalstoffen af te breken, waardoor een zelf-reinigende ecologische cyclus was gewaarborgd. Doordat in de productie plantaardig materiaal overheerste, kon ook de aanslag op minerale grondstoffen beperkt blijven, ook al omdat de ontwikkeling zich nog niet voltrok in een zó stormachtig tempo als in de laatste 10 jaren. En plantaardig materiaal heeft de eigenschap, dat het zichzelf niet uitput; het is reproduceerbaar.

Zo kon eeuwenlang een natuurlijk ecologisch evenwicht in stand blijven. Pas na de tweede wereldoorlog verandert het beeld. Synthetische grondstoffen, die niet afbreekbaar en slechts ten dele reproduceerbaar zijn, vinden steeds meer toepassing. Wasmiddelen en toeneming van het motorverkeer dragen ook hun steentje bij, evenals de wegwerpverpakking. Daarbij de bevolkings-explosie, gevolg van verbetering van de gezondheidszorg. Sterke bevolkingstoename stelt hogere eisen aan de voedselvoorziening, waarvoor kunstmest, insecticiden en herbiciden de mogelijkheid bieden, maar deze dragen op hun beurt weer bij tot de milieu-vervuiling. Ook de energie-voorziening gaat zorgen baren. Kernenergie zal wel uitkomst brengen, als steenkool, olie en aardgas ons in de steek laten, maar dan duikt weer een nieuw probleem op: door de grote behoefte aan koelwater kan de temperatuur van het rivierwater zodanig stijgen, dat dit nieuwe moeilijkheden geeft.

De conclusie luidt dan ook: als wij zo blijven doorgaan, leidt het onherroepelijk tot een catastrofe. Nu begint gelukkig wel het besef te rijzen, dat er iets gedaan moet worden om deze onheilspellende ontwikkeling te stuiten.

Het duidelijkst spreekt dit, waar het geldt afremming van de te snelle bevolkingsgroei. Alleen Paus Paulus schijnt het nog niet te zien; het is blijkbaar

nog niet tot hem doorgedrongen, dat hij met zijn ongetwijfeld eerlijk gemeend gepreek de mensheid een weg naar de afgrond wijst. Blijft de bevolkingsgroei in hetzelfde tempo doorgaan, dan betekent dit een verdubbeling van de wereldbevolking in ongeveer 35 jaren, hetgeen wil zeggen, dat wij hebben te rekenen met een bevolking van p.m. 7 miljard in het jaar 2000, ongeveer 14 mld. in 2035, 28 mld. in 2070 en 56 mld. omstreeks 2100. Er is niet veel fantasie voor nodig om in te zien, waartoe dit leiden moet. Zou de Paus zich niet in deze vraag verdiept hebben? Het is toch moeilijk aan te nemen, dat hij hongersnood op een ongekende schaal en andere rampen zou verkiezen boven aanvaarding van het gebruik van voorbehoedsmiddelen.

Ook is er de bereidheid om maatregelen te nemen tegen vervuiling, waarmede wij direct geconfronteerd worden, zoals de luchtvervuiling in Rijnmond, de vervuiling van de Rijn en de vervuiling van de Noordzee. Zelfs is er al een geneigdheid om industrieën, die te veel bijdragen tot milieu-verontreiniging of extra gevaar opleveren, volstrekt te weren. Tegen het geruchtmakende plan 2000 plus van Rotterdam kijkt men nu al heel anders aan dan toen het gepubliceerd werd.

Er is dus stellig vooruitgang, maar van een krachtige aanpak kan bepaald nog niet gesproken worden. Bovendien—wat nog veel belangrijker is—dit zijn slechts maatregelen, die zich tegen bepaalde symptomen richten, maar die de kern van het probleem nog niet raken.

Waarom het in wezen gaat, wordt beknopt door Commoner als volgt geformuleerd: 'It seems probable, if we are to survive economically as well as biologically, that much of the technological transformation of the industrialised economy since 1946 will need to be, so to speak, redone in order to bring productive technology much more closely into harmony with the inescapable demands of the ecosystem'.

Het komt hierop neer, dat wij zoveel mogelijk de synthetische materialen moeten vervangen door natuurlijke produkten (bijv. kunstvezels door katoen, linnen, wol en natuurzijde, synthetische rubber door natuurrubber, synthetische wasmiddelen door groene zeep en soda). Voor zover zij niet gemist kunnen worden om een redelijk levenspeil te handhaven, zal een nieuwe technologie moeten worden ontwikkeld, erop gericht uit de afvalstoffen en uitlaatgassen die bestanddelen af te scheiden, die voor enig doel nog bruikbaar zijn, zodat ook voor de anorganische stoffen een—zij het niet geheel sluitend—cyclisch proces wordt verkregen (recycling). Ook de niet-bruikbare, maar schadelijke bestanddelen zullen zoveel mogelijk moeten worden afgescheiden om onschadelijk te worden gemaakt. Voorts zal moeten worden gestopt met wegwerpverpakking en zal een verkeerssysteem moeten worden ontwikkeld, dat luchtverontreiniging, gevaar en hinder tot het uiterste beperkt, zo weinig mogelijk grond in beslag neemt en toch aan de behoeften van het publiek tegemoet komt. Aan een doelmatig gebruik van de bodem zal de grootste zorg moeten worden besteed. En bovenal: versterkte actie voor geboortebepanking. Als de bevolkingsgroei niet heel sterk wordt afgeremd, missen alle andere maatregelen hun doel.

De problemen zijn zeker niet onoplosbaar. Ook voor de problemen van het koelwater en de fall-out van kernenergie-centrales schijnt wel een oplossing te zijn. Maar wij moeten ons er van bewust zijn, dat dit alles enorme investeringen vergt. Commoner voorziet alleen voor de USA reeds bedragen van vele honderden miljarden dollars. Daarbij komen dan nog de kosten van herstel van schade, door vervuiling reeds teweeg gebracht, en van voorzieningen op het gebied van recreatie, stadsvernieuwing, betere huisvesting, enz. Ook valt te verwachten, dat althans op wat langere termijn aan een teruglopen van de produktie van met name meer duurzame gebruiksgoederen niet zal zijn te ontkomen.

Het is dus duidelijk, dat zware offers zullen moeten worden gebracht. Het is dan ook een illusie te menen, dat een voortgaande verhoging van het reële loon met 2 a 3% per jaar mogelijk zal blijken en dat, zoals futurologen ons hebben voorgerekend, als gevolg daarvan het reële loon in het jaar 2000 ongeveer 2 maal zo hoog zal zijn als nu.

Als de bereidheid er is bij de bevolking van de rijke landen om de noodzakelijke offers te brengen, kan deze ontwikkeling ook bijdragen tot een betere verhouding tussen rijke en arme landen. Terugschakeling naar natuurprodukten zal immers niet mogelijk zijn zonder de ontwikkelingslanden een belangrijk aandeel te geven in de voortbrenging. Dat kan helpen de kloof wat op te vullen. Zodanige oplossing is zeker aantrekkelijker dan de ontwikkelingslanden te doen treden in het voetspoor van de hoog-ontwikkelde industrielanden met alle kwalen, waaronder deze thans te lijden hebben. Voor de wereld als geheel zou daardoor de toestand trouwens nog nijpender worden. Dit wil intussen niet zeggen, dat de ontwikkelingslanden geen industrie zouden mogen krijgen. Te denken valt vooral aan de verwerking van eigen bodemprodukten. Maar geen industrie, die bijdraagt tot milieu-vervuiling, en bij voorkeur industrieën, die meer arbeids- dan kapitaalintensief zijn.

Twee vragen

Geheel zonder moeilijkheden is de door Commoner voorgestane oplossing uiteraard niet. De eerste vraag is, of verhoogde produktie niet alleen van voedsel, maar daarnaast ook van vorenbedoelde natuurprodukten mogelijk is zonder overvloedig gebruik van kunstmest, insecticiden en herbiciden. Wordt daarvoor geen oplossing gevonden, dan zijn wij nog niet veel verder. Een tweede vraag is, of de behoeften, die landen als de U.S.A. voelen uit een militair oogpunt, t.w. onafhankelijkheid van andere landen met betrekking tot grondstoffen-voorziening, niet in conflict komen met deze nieuwe internationale taakverdeling. Ook uit dit oogpunt is een verandering van mentaliteit nodig.

Met het voorgaande heb ik willen aantonen, dat wij hier te doen hebben met een complex van sterk in elkaar grijpende problemen, die een wereld-wijd karakter hebben. Zoals Commoner het uitdrukt: 'Like the ecosystem itself, the environmental crisis is a global problem which demands global solutions'.

Nu kan men natuurlijk De Ruiters toestemmen, dat dit geen excuus mag zijn om er dan verder in eigen huis niets aan te hoeven doen. Maar het omgekeerde is evenzeer waar. Men kan niet volstaan met er op te wijzen, dat men nationaal al het een en ander doet. Daarmede is het voortbestaan van de mensheid niet verzekerd, zelfs niet van het handjevol op Nederlands grondgebied. Als het met de mensheid mis loopt, zijn ook wij de dupe.

Ook in Europees verband, waarvoor Mansholt in een televisie-interview een sterk pleidooi leverde, komt men er niet geheel uit, ten minste als men het probleem in de volle, hiervóór geschetste omvang wil aanpakken. Zo'n aanpak raakt ook de andere continenten, naast de kapitalistische ook de communistische en de ontwikkelingslanden. Uiteraard hebben alle deel-acties haar nut, zelfs die van huisvrouwen, die ageren tegen het gebruik van chemische wasmiddelen. Maar zij zullen moeten uitlopen in een mondiaal actie-program.

Voor een *mondiale* aanpak van het vraagstuk, waarvoor wij met ons allen de verantwoordelijkheid dragen, is uiteraard de *Organisatie van de Verenigde Naties* (UNO) het meest aangewezen. De Nederlandse regering zou een goede beurt maken met het aanhangig maken van dit wereldprobleem. Niet in die zin natuurlijk, dat nu al concrete maatregelen worden voorgesteld. Het zou al heel wat waard zijn, als de grote betekenis van dit vraagstuk door de UNO zou worden onderkend en maatregelen zouden worden genomen om het aan een grondige studie te onderwerpen. Dit ligt trouwens in het verlengde van een weg, die de UNO reeds heeft ingeslagen. Onder haar auspiciën zal nl. deze zomer in Stockholm een groots opgezette conferentie worden gehouden, gewijd aan de problemen van het milieubeheer. Mijn bezwaar is alleen, dat het probleem klaarblijkelijk weer te beperkt wordt gesteld: milieubeheer als een min of meer op zichzelf staand vraagstuk. Maar het kan er toe leiden, dat begrip ontstaat voor het bredere verband, waarin het vraagstuk moet worden gezien.

Het aanvatten van de taak in dit bredere verband zou aan de UNO een nieuwe impuls en haar wat beslagen imago weer nieuwe glans kunnen geven. Er kan zelfs bezieling van uitgaan: het besef samen te werken in de bestrijding van een gevaar, dat de mensheid in haar geheel bedreigt, kan belangrijk bijdragen tot betere internationale verhoudingen.

Zouden de Tweede-Kamer-fracties van de progressieve drie niet eens in overweging kunnen nemen aandrang in deze geest op de regering uit te oefenen? Of laten zij het initiatief liever aan de fracties van de Eerste Kamer?

Natuurlijke levensblijheid

Het lijkt mij van belang er nog op te wijzen, dat de offers, welke van de bewoners der rijke landen gevraagd worden, niet te zwaar moeten worden gewogen. Daartegenover staat immers de mogelijkheid om veel meer zorg te besteden aan het *welzijn*. Daartoe strekkende maatregelen hebben het voordeel, dat zij het milieu niet vervuilen, maar juist verbeteren, en dat zij slechts een beperkte aanslag plegen op niet-afbrekbare en niet-reproduceer-

bare grondstoffen. Ik denk aan recreatiemogelijkheid zoveel mogelijk in de naaste omgeving, zodat zij per fiets bereikbaar zijn, aan schone stranden en schone binnenwateren, aan voldoende accommodatie voor de hengelen en watersport. Niets is bevorderlijker voor de innerlijke rust dan een verblijf op het water, mits er voldoende ruimte is. De nota TP 2000 van het ministerie van Verkeer en Waterstaat voorspelt een toeneming van het aantal pleziervaartuigen van 80 000 tot 800 000. Er zal dan toch heel wat moeten worden gedaan om 'overcrowding' te voorkomen. Dezelfde nota voorziet een toeneming van het aantal auto's van 2,5 mln. tot 7,5 mln. Ik vrees, dat, als dit werkelijkheid mocht worden, het aantal zenuwlijders in even sterke mate zal toenemen, ook al slagen wij er in de auto's reuk- en geluidloos te maken.

Laten wij het liever zoeken in een verdere verbetering van woon- en leefmilieu, in het beoefenen van hobby's, waarin de persoonlijke kwaliteiten zich kunnen ontwikkelen, in een opgewekt cultureel en sociaal leven. Misschien komt er dan weer iets terug van de natuurlijke levensblijheid, waaraan onze tijd zo arm is.

Mansholt heeft gevraagd om een nieuwe Marx. Ik meen, dat wij met de oude Marx in een nieuw kleed al een heel eind komen.

Het onderdeel van Marx' leer, dat mij het meest aansprak, was dat, bekend als het historisch materialisme. Deze betiteling is niet erg gelukkig, omdat zij misverstand kan wekken. Ook de leer zelf heeft veel aanleiding gegeven tot misverstand. Ik wil in de daarover gevoerde discussies niet terugtreden, maar het probleem bezien in het licht van de maatschappelijke ontwikkeling, zoals deze zich thans aan ons voordoet.

Duidelijker nog dan in Marx' tijd zien wij thans de technische ontwikkeling, steunende op door geen traditie belemmerde ontwikkeling van de natuurwetenschappen in combinatie met de wiskunde, de toon aangeven in het proces van de maatschappelijke ontwikkeling. Dit beïnvloedt in sterke mate de economische verhoudingen. Fusies en schaalvergrotingen zijn het gevolg. De econometrie, eveneens steunende op de wiskunde, wees de weg naar beheersing van de conjunctuur. Volledige werkgelegenheid bleek een dicht benaderbaar ideaal. Dat versterkte de positie van de vakbeweging. De sterke stijging van de welvaart maakte ook een ruimere sociale politiek mogelijk. Dit alles moest wel betaald worden met de prijs van een regelmatig voortschrijdende inflatie, maar daarover maakte men zich tot voor kort niet zo erg druk. Het leek, alsof het kapitalisme de weg naar het paradijs had gevonden.

Maar de voorspelling van Marx, dat het kapitalisme zijn eigen graf graaft, blijkt toch uit te komen, zij het in een wat andere vorm dan Marx gedacht heeft. Het zijn de door een ongebreideld kapitalisme opgeroepen problemen van milieu-vervuiling en dreigende grondstoffen-schaarste, die het besef doen rijpen, dat wij op een verkeerde weg zijn. Een radicale oplossing van deze problemen—en met minder kunnen wij niet volstaan, willen wij de mensheid van de ondergang redden—is niet denkbaar in een maatschappelijk systeem,

dat het vrije ondernemerschap en het daaraan inherente winststreven als basis heeft. In de plaats daarvan zal moeten komen een veel meer sociaal gerichte mentaliteit en daarmee gepaard gaande grotere invloed van gemeenschapsorganen. Het ondernemerschap behoeft niet te verdwijnen, maar zal een totaal andere functie krijgen, een functie als dienaar van de gemeenschap met verantwoordingsplicht tegenover de gemeenschap.

Ook de inkomensverdeling zal de invloed ondergaan. Als er beperkt moet worden, zal dit niet ten koste mogen gaan van de laagst betaalde groepen en als er nog enige ruimte blijft voor stijging, zullen deze groepen daarvan het eerst moeten profiteren. De daaruit voortvloeiende nivellering zal niet automatisch tot stand komen, maar verwacht mag worden, dat het sociale bewustzijn, dat steeds sterker wordt, voldoende aandrang in die richting zal uitoefenen.

De geschetste maatschappelijke ontwikkeling zal—al weer in de marxistische gedachtengang—met enige vertraging leiden tot een verandering van mentaliteit, minder op het materiële en meer op het culturele gericht. De eerste tekenen daarvan zijn er al. Vooral onder de jongeren is een groeiend gevoel van onbehagen waar te nemen. Hopelijk zullen zij de rol vervullen, die Marx aan de arbeidersklasse had toegedacht: de rol van doodgraver van het kapitalisme. In dit opzicht heeft Marx verkeerd gezien; hij ging er van uit, dat het kapitalisme niet in staat zou blijken de arbeiders een bevredigende levenspositie te verschaffen; wat hij voorzag, was een 'Verelendung' van de arbeidersklasse, die tot opstand zou nopen.

Aan de *Verelendungstheorie* in deze vorm is de basis ontvallen. Wat ons nu te wachten staat, is meer een geestelijke 'Verelendung'. Het gevoel van onbehagen zal sterker en sterker worden. Maar het is niet de arbeidersklasse, die hierbij de pioniersrol vervult. Die lijkt meer weggelegd voor wetenschapsmensen. En merkwaardigerwijs zijn het dan opnieuw de bèta-wetenschappen, die de toon aangeven, al begint er gelukkig steeds meer respons te komen uit de kringen van de sociale wetenschappen.

Jo Cals †

Hij was zo'n ongewoon levendige man, Jo Cals. Hij kon moeilijk stilzitten, maar nog veel ongeduriger, leniger, speelser was zijn geest. Hij had een geweldige hekel aan mensen, vooral aan politici, die te lui waren om hun verstand goed te gebruiken. Gemakzucht was hem vreemd, hij nam zijn werk altijd erg serieus op. Zijn optreden was in de puntjes voorbereid. Zelf formuleerde hij zijn gedachten, zowel mondeling als op papier, moeiteloos maar zorgvuldig. Hoe kon hij zich ergeren aan stukjes tekst die óf nietszeggend waren óf kennelijk slordig op papier waren gesmeten. Hij hield van de Nederlandse taal, óók omdat hij van een goeie, precieze gedachtenwisseling hield.

Mr. Jozef Maria Laurens Theo Cals was met hart en ziel de politiek toegeedaan. Op één week na is hij vijftien jaar minister en staatssecretaris geweest. Een uitzonderlijk lange tijd voor een Nederlandse politicus. Het gebeurde omdat hij bekwaam was. Hij kende zijn zaken, kon goed met zijn collega's, de Kamer en met zijn medewerkers op het departement opschieten. Toch méér solist, als ik het zo mag zeggen, dan dirigent. Dat is misschien de reden, dat hij meer als bewindsman van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen indruk heeft gemaakt dan als minister-president. Maar het kan ook best zijn dat hij te weinig tijd heeft gekregen om ook in die functie uit te blinken. Hij werd op de plaats van minister-president geroepen toen zijn partij, de KVP, in grote moeilijkheden zat. Zoals altijd was hij dienstvaardig en bereid een moeilijke taak op zich te nemen. Hóe moeilijk bleek pas kort daarna toen zich verwickelingen rond het Koninklijk huis, de nationale economie en de partijpolitieke verhoudingen voordeden. Niet het feit dat de Kamer al na anderhalf jaar zijn kabinet ten val bracht heeft hem de schok van zijn leven gegeven, maar de manier waarop dat gebeurde, in het bijzonder door zijn politieke vrienden, die hem niet tijdig van hun voornemen op de hoogte hadden gebracht. De kabinetscrisis van oktober 1966 versterkte bij hem de mening, dat de partijvorming in Nederland niet deugde en dat een grondige hervorming ervan wenselijk was. Hij wilde daarvoor méér tijd nemen dan anderen in zijn partij, die ongeduldiger waren. Er zijn toen, in 1968, een aantal misverstanden gerezen, die Cals sindsdien buiten de partijpolitiek hielden.

Met grote ijver en liefde heeft hij zich de laatste jaren gezet aan het werk voor een grondwetsherziening. Daarbij heeft zonder twijfel ook een belangrijke rol gespeeld dat hij een groot voorstander was van een betere maatschappelijke en staatkundige vorming van de jeugd. Een moderne, begrijpelijke, heldere grondwet kan daaraan grote diensten bewijzen. Ook

de jurist die Cals was kon zich in dat werk goed uitleven. Gelukkig heeft hij die arbeid in de Staatscommissie Cals-Donner tot een goed einde kunnen brengen.

Cals was niet bang om leiding te geven, openhartig voor zijn mening uit te komen en daar voor te stáán. Hij was evenmin bang om van mening te veranderen als hij dat na een zeer grondig en gewetensvol onderzoek nodig vond.

Hij was een stuk gróter dan de meesten van ons.

donderdagavond 30 december 1971

Vondeling

De Wiardi Beckman Stichting 25 jaar

Er is wellicht wat voor te zeggen om een jubileum van de WBS te vieren in herinnering aan de eerste publikatie. Eén jaar na oprichting verschenen namelijk in 1947 preadviezen over 'de grondslagen van het socialisme', opgesteld door J. de Kadt en G. Ruygers. Een kwart-eeuw nadien is dit onderwerp stellig niet minder actueel. Uitgangspunten en doelstellingen aangaande de besturing van onze samenleving—zeker ook in internationaal verband—worden opnieuw ter discussie gesteld, gevoed door theoretisch-kritische bespiegelingen én praktisch handelen.

De WBS wil bij haar 25-jarig bestaan vooral een perspectief openen. Met 140 studies die het politiek handelen in 25 jaar hebben gestuwd en begeleid zou er overigens reden zijn om terug te blikken, als niet de problemen van de toekomst ons leven zouden beheersen. Daartoe houdt de WBS op 4 maart a.s. een conferentie.¹ Het gespreksthema zal zijn: 'Maatschappelijke ontwikkeling, politieke besturing en persoonlijke vrijheid'. S. L. Mansholt, J. Tinbergen, P. Thoenes en J. M. den Uyl zullen als inleiders optreden.

Deze conferentie beoogt een discussie te openen over de spanningen die voortvloeien uit de noodzaak tot verdergaande politieke besturing en schaalvergroting enerzijds én de behoeften aan en de huidige tendensen in de richting van vrijheidsbeleving, verwezenlijking van gelijkheid en zeggenschapsverdeling anderzijds.

Dat we het probleem van de besturing van onze samenleving zo gesteld hebben vloeit voort uit de volgende gedachtengang. Ontwikkelingen als groei van het produktie-apparaat, bevolkingsgroei, verslechtering van het milieu, de wereld-grondstoffenvoorraad en de voedselsituatie in de wereld vragen om schaalvergroting in economisch, politiek en bestuurlijk opzicht. Het beheersen en besturen van deze ontwikkelingen zal noodzakelijk zijn. Dit werpt tegelijkertijd het probleem op hoe we in een dergelijke ontwikkeling ook andere waarden als gelijkheid, vrijheid, zeggenschap voor iedereen tot uitdrukking kunnen brengen.

Tussen de noodzaak tot politieke besturing én de drang naar vrijheid en zeggenschap doen zich allerlei spanningen voor. Versterking van de politieke democratie gaat niet noodzakelijkerwijs hand in hand met het uitbouwen van de zeggenschap in velerlei leef- en werkverbanden—sociale democratie.

In een ander opzicht kunnen spanningen gesignaleerd worden tussen de noodzaak tot beheersen van de kapitaal-allocatie op basis van politieke besluitvorming én de werking van het marktmechanisme als prijsregulator en verdelingsstelsel. In dit spanningsveld ligt de invloedssfeer van het politieke stelsel en de autonomie van de particuliere onderneming.

Eveneens zien we problemen waar het erom gaat vanuit de politiek het aanbod en de diversiteit van consumptiegoederen te beïnvloeden. Daarmee komen misschien de voorkeuren van de consument in het gedrang om wille van de bestedingen van de overheid.

Maar ook buiten de economische sfeer kunnen talloze spanningsvelden onderkend worden waarvan bevolkingspolitiek versus persoonlijke vrijheid en autonomie van gezin en andere samenlevingsverbanden slechts één voorbeeld zou kunnen zijn.

De hier genoemde spanningsvelden vormen stellig geen uitputtende opsomming van alle aspecten welke bij het gekozen onderwerp betrokken kunnen worden, maar zijn wellicht dienstig om de gedachte te bepalen.

Deze opzet van de conferentie werd niet in de laatste plaats mede bepaald door binnen WBS-verband gevoerde discussies over het rapport dat het Massachusetts Institute of Technology heeft opgesteld in opdracht van de 'Club van Rome'. Ondanks ernstige twijfel aan geldigheid en betrouwbaarheid van deze publikatie lijkt het stellig gewenst de politieke en maatschappelijke consequenties van de in het desbetreffende rapport gesignaleerde ontwikkelingen onder ogen te zien.

Behoeft tot beheersing der ontwikkelingen vanuit de politieke sfeer zal o.i. evenzeer getoetst dienen te worden aan eisen en mogelijkheden van menselijke vrijheid, verdeling van zeggenschap en mogelijkheden tot ontplooiing. Vandaar dat dus het conferentie-thema geplaatst is in de sfeer van spanning tussen de noodzaak tot verdergaande politieke besturing én—in het algemeen gesteld—eisen van menselijk welzijn, meer speciaal met betrekking tot het beleven van vrijheid en het uitoefenen van zeggenschap over eigen leven en toekomst.

Vanzelfsprekend wordt niet bedoeld te stellen, dat hierbij zonder meer of überhaupt van tegenstellingen sprake is.

H. A. van Stiphout

1. De conferentie 'Maatschappelijke ontwikkeling, politieke besturing en persoonlijke vrijheid' vindt plaats op

4 maart a.s. te Amsterdam, RAI-gebouw, Glazen Zaal.

Opgave voor deelneming te zenden aan de WBS,
Tesselschadestraat 31,
Amsterdam.

Toegangsprijs f 6; voor WBS-donateurs en leden van WBS-secties en -werkgroepen f 2,50; te storten op postrekening 30603 t.n.v. WBS, Amsterdam.

Na ontvangst van het desbetreffend bedrag wordt een documentatiemapje toegezonden.

DE PEN OP PAPIER

Kiesstelsels

Binnen korte tijd zijn door Ger Klein^{1,2} twee artikelen gepubliceerd over het meest wenselijke kiesstelsel in het geval dat men stemt over een aantal gelijkwaardige plaatsen. Terecht verwerpt Klein het thans binnen de Partij van de Arbeid gebezigde systeem van het uitbrengen van evenveel gelijkwaardige stemmen als er plaatsen te vergeven zijn. Kleins argument is, dat in dit stelsel een bij een aanzienlijke minderheid favoriete kandidaat door de meerderheid van de kiezers desondanks buiten spel gezet kan worden; dit dient bij verkiezingen als voor het partijbestuur, partijraadsdelegaties en universitaire raden als een overwegend bezwaar te gelden, al behoeft dat niet zo te zijn bij bijv. wethoudersverkiezingen, wanneer men de voorkeur geeft aan een programcollege. Een ander bezwaar tegen het binnen de PvdA gebruikte stelsel is, dat men in dit stelsel het risico loopt mee te werken aan het overstemmen van zijn favoriete kandidaat, wanneer men tevens stemt op een andere kandidaat die men niet onwelgezend is. Het moet dan ook toegejuicht worden, dat Klein tracht een discussie op gang te brengen over dit onderwerp, en men dient te hopen, dat die discussie ertoe zal leiden, dat het thans binnen onze partij geldende stelsel zal worden vervangen door een beter. In de twee hierboven geciteerde publikaties worden door Klein verschillende alternatieven naar voren gebracht. Beide voorstellen worden niet alleen gebracht als alternatieven voor het in de PvdA geldende stelsel, maar ook als alternatief voor het onlangs aan de universiteiten ingevoerde stelsel van de enkele overdraagbare stem.³ Ik meen dat beide door Klein voorgestelde systemen het van het stelsel van de enkele overdraagbare stem dienen te verliezen. Wat betreft het in Universiteit en Hogeschool gedane voorstel lijken mij de door van Wijnbergen⁴ gegeven argumenten voldoende. Wat betreft het in S & S gedane voorstel wil ik mijn voorkeur met een voorbeeld verduidelijken.

Terecht stelt Klein de eis van de evenredigheid. M.i. betekent dat, dat wanneer er twee groepen zijn, die beide stemmen overeenkomstig een van te voren gemaakte afspraak, de grootste van deze groepen ook het grootste aantal zetels dient te verwerven. Stel nu: men heeft te vergeven 3 plaatsen en er zijn 41 kiesgerchtigden, uiteenvallend in twee groepen A en B, met resp. 21 en 20 aanhangers. De kiesdeler bedraagt dan $13\frac{2}{3}$. In groep A bestaat geen verschil van mening over de volgorde binnen de groep, en men stemt dienovereenkomstig:

21 maal: A_1, A_2

0 maal: A_2, A_1

Groep B bestaat uit de betere rekenmeesters, en men stemt:

10 maal: B_1, B_2

10 maal: B_2, B_1

In de eerste ronde komt alleen A boven de kiesdeler. In de tweede ronde krijgt A_2 $10\frac{1}{2}$ stem, en komen B_1 en B_2 elk op 15 stemmen, waarmee groep A slechts één vertegenwoordiger krijgt, en groep B twee vertegenwoordigers. Dit druist in tegen het ook door Klein aangehangen evenredigheidsbeginsel. Wat uit het hier gegeven voorbeeld blijkt, is dat het onjuist is, dezelfde waarde toe te kennen aan de tweede voorkeur van iemand over wiens eerste voorkeur reeds beslist is, als aan de tweede voorkeur van iemand over wiens favoriete kandidaat nog beslist moet worden. Kenmerkend voor het stelsel van de enkele overdraagbare stem is dat in dit stelsel op een veel juistere wijze met de volgende door de kiezer aangegeven voorkeuren gewerkt wordt; om deze reden wil ik invoering van dit stelsel bepleiten bij de stemmingen over personen die plaats vinden binnen onze partij.

P. Bordewijk

1. Universiteit en Hogeschool, nov. 1971, p. 209.

2. S & D, jan. 1972, p. 11.

3. Universiteit en Hogeschool, juni 1971, p. 504.

4. Universiteit en Hogeschool, nov. 1971, p. 221.

Klein antwoordt:

Geen verschil van mening tussen Bordewijk en mij wat het eerste gedeelte van zijn commentaar betreft. Er kan alleen nog aan worden toegevoegd dat bij de verkiezing voor een klein aantal plaatsen zowel het stelsel van de enkelvoudig overdraagbare stem als de beide door mij voorgestelde stelsels veel overeenkomst met een meerderheidsstelsel vertonen.

Gaat het dus verder om een vergelijking tussen het stelsel van de enkelvoudig overdraagbare stem en de door mij gegeven alternatieven.

Dat Van wijnbergen voldoende argumenten zou hebben gegeven welke pleiten voor het eerste wordt door mij bestreden. Dit was dan ook de strekking van mijn artikel in Universiteit en Hogeschool (voor belangstellenden die niet over deze tekst beschikken zijn overdrukken beschikbaar), waarin ik de feiten van dat stelsel aantoonde: unfair, o.a. vanwege de grote kans dat reële kanshebbers vroegtijdig uit de strijd worden genomen vanwege hun kleine aantal eerste voorkeuren, ondoorzichtig voor de kiezer en een onnodig gecompliceerde rekenpartij.

Bordewijk zal het met mij eens zijn dat het zowel bij de verkiezingen voor de Universitaire instellingen als die van de partij in de eerste plaats om de verkiezing van personen gaat en veel minder om die van groepen van personen (lijsten). Zijn voorbeeld heeft nu juist betrekking op een lijstenverkiezing en dan nog wel een zeer extreem geval: de verkiezing voor drie plaatsen tussen

twee lijsten, ieder bestaande uit twee personen, waarbij er één stem verschil tussen de lijsten bestaat, het verschil tussen de kandidaten van één lijst zeer groot is en er geen verschil is tussen die van de andere lijst. In dit geval mag de toewijzing van wat dan toch wel de restzetel mag worden genoemd niet als criterium voor de deugdelijkheid gelden en zeker niet tot een voorkeur voor het stelsel van de enkelvoudig overdraagbare stem worden besloten. Is het zo unfair dat de tien eerste voorkeuren die B_1 en B_2 meer hebben dan A_2 het winnen van diens elf tweede voorkeuren die A_2 meer heeft?

Bordewijks evenredigheids criterium geldt het zuivere lijstenstelsel maar dat is voor de beschouwde verkiezingen nu juist niet toegestaan. Met hem hoop ik dat de partij deze zaak snel in studie zal nemen, opdat we zo gauw mogelijk van het huidige stelsel afkomen.

Wat krijgen we nou?

Winter 1971-'72. De voor de PvdA niet slecht afgelopen verkiezingen zijn krap 10 maanden achter de rug. In het parlement begint de oppositie er lekker in te komen. Het beleid van het kabinet-Biesheuvel – gesteund door de KVP – wordt terecht gekraakt.

Binnen de partij komt de discussie over 'socialisme nu' op gang. Er wordt een begin van uitvoering gegeven aan de congresresolutie, waarin het streven naar een progressieve volkspartij is neergelegd. Een vernieuwde PvdA begint op koers te raken. Buiten sneeuwt het. Vrede op aarde.

En dan . . . 'De openingzoekers zijn onder ons' schrijft de Ruiters in S & D van januari 1972.

Sommigen zeggen dat hun streven te maken heeft met persoonlijke ambities. Anderen beweren dat het meer een gebrek aan vertrouwen is in het – n.b., of liever: g.v.d. – nauwelijks een jaar tevoren uitgestippelde beleid. Weer anderen spreken (en schrijven) zelfs van proefballonnetjes, waarvan de opperste politieke leiding van tevoren op de hoogte was.

Het partijbestuur reageert, in elk geval naar buiten toe, uiterst gematigd op het gebeuren. En gaat daarna in, een overigens al tevoren belegd, conclaaf.

Wat krijgen we nou, vraag ik me in gemoede af:

- De KVP is toch niet te vertrouwen?
- De KVP voert, samen met anderen, toch al sinds jaar en dag een slecht beleid?
- Er is toch sprake van polarisatie teneinde de kiezers duidelijke keuzen te bieden?

- We zouden toch eindelijk serieus gaan proberen de 'confessionele arbeiders' (vooral in het zuiden) tot ons te trekken?

Dat is toch allemaal zo? Joop en André en al die anderen hebben dat er toch zelf ingehamerd?

Tja, maar als dr. ir. Dick nu zélf zegt dat de KVP gehéél anders gaat worden. Niet conservatief meer, niet confessioneel meer, maar bijv. een progressieve volkspartij, die wezenlijke hervormingen nastreeft.

Hé, maar wacht eens even. Zijn wij daar ook niet mee bezig? Waarom wordt die man, en de mannen en vrouwen die het met hem eens zijn, eigenlijk geen lid van de PvdA?

Bovendien: Hoeveel divisies heeft de Zeeuw? Namens wie spreekt hij zijn geseculariseerde dagsluiters-proza?

En tenslotte: Door wie wordt het - door ons zo fel, en naar ik aanneem, eerlijk en oprecht bestreden - beleid van het kabinet-Biesheuvel gesteund en vergoelikt?

Ik hoor het mijn dochtertje al zeggen: 'Hoe kan dat nou, pappa, dat openingen zoeken?' En ik zeg: 'Ja, kind, dat is moeilijk uit te leggen, dat is nou "politiek", je weet wel, van het gezegde: "Politiek-me-neus-uit".'

Eigenlijk zouden - om op een wat volwassener toer te eindigen - de openingzoekers verplicht moeten worden het artikeltje van de Ruiters boven hun bed te hangen (na het eerst 1000 maal te hebben overgeschreven). Misschien zou het helpen.

g.j. heyne den bak
medewerker w.b.s.

De grondslag van 'Socialisme nu' een wrak fundament

Pragmatisch of normatief?

D'66 is principieel pragmatisch ingesteld. Volgens deze partij moeten in de politiek alleen ad hoc beslissingen worden genomen. Zij worden niet op normen gericht. Waaraan ik wel wil toevoegen dat m.i. die normen toch wel verdekt aanwezig zullen zijn.

De Franse Revolutie stelde de normen: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Voor de tegenwoordige tijd kan men die beter afwijzen. Niet op grond van de leer van Groen van Prinsterer, die de Franse revolutie verklaarde uit ongeloof. Voor de destijds heersende afschuwelijke misstanden had hij onvoldoende

oog. Maar op de leuze 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' drukt een zware hypotheek. Die leuze heeft nl. in de 19e eeuw de bourgeois gediend voor het verwezenlijken van zijn liberaal-individuele idealen.

Maar er moeten zedelijke normen zijn op grond waarvan de maatschappij wordt beoordeeld. Er moet zijn een leidend beginsel, een kritische maatstaf.

Gelijkheid of gelijkwaardigheid?

Het discussieschema voor gespreksgroepen van de PvdA 'Socialisme nu' wil ook terecht een grondslag zijn bij het doen van een politieke keuze. Als normen worden gesteld: gelijkheid en vrijheid.

De vrijheid laat ik thans rusten. Om twee bezwaren te noemen:

1. de gelijkheid had gelijkwaardigheid moeten zijn;
2. de gerechtigheid wordt als norm pijnlijk geheel gemist.

Dit is geen spelen met woorden of begrippen. Het gaat hier om de fundamentele kwestie van socialistische uitgangspunten. Daarbij is m.i. ook een confrontatie met de bijbel gewenst.

De norm *gelijkheid* is veel te absoluut. Dat geeft bij de propaganda misverstanden. Zo wekt deze norm bij het behandelen van de inkomensverdeling de indruk alsof iedere Nederlander, ongeacht zijn taak en prestatie eenzelfde inkomen moet ontvangen. En dat is natuurlijk helemaal niet de bedoeling. Bij het verkondigen van de gelijkheid moet daarom dan direct weer sterk worden gerelativeerd. Er zijn immers tal van verschillen in sekse, leeftijd, milieu, aanleg enz. Neem nu het laatstgenoemd verschil, het verschil in aanleg met de daaruit voortspruitende inkomensverschillen. Alle op zichzelf voortreffelijke maatregelen als lager onderwijs naar milieu, kosteloze opleidingen, bevorderen van gelijke kansen enz. zullen de verschillen in aanleg nooit uitwissen.

Daarom moet de norm *gelijkwaardigheid* worden gehanteerd. Deze norm brengt tot uitdrukking dat ieder als *mens* eenzelfde waarde heeft. Drie schrijvers, Den Uyl, Vondeling en De Kadt, gebruikten haar terecht in hun adviezen over Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat. In de brochure, waarin de W.B. Stichting haar program voor de jaren 70 ontvouwde, heeft zij als basis voor het socialistische denken gekozen: de menselijke gelijkwaardigheid. Terecht, omdat daarmee mechanische gelijkmakerij—om niet van een Procrustusbed te spreken—wordt voorkomen. Ik begrijp daarom niet waarom in 'Socialisme nu' ineens op de gelijkheid wordt overgestapt. Bij confrontatie met de bijbel vindt ook de gelijkwaardigheid haar plaats. Zij is op klassieke wijze uitgedrukt door Paulus wanneer hij wijst op de eenheid in Christus, waarin geen sprake is van Jood of Griek, van slaaf of vrije, van man of vrouw (Galaten 3 : 28).

Bij gelijkwaardigheid wordt gelijkheid gebracht waar mogelijk en nodig. Terecht wordt de vrouw bij het toekennen van het kiesrecht en het bepalen van het loon of salaris met de man gelijkgesteld. Als mens hebben man en vrouw gelijke waarde. Maar er blijven toch allerlei verschillen die o.a. uit het verschil in wezen van man en vrouw voortspruiten. Een waarschuwing tegen Dolle Mina's, voor zover zij mechanische gelijkmakerij nastreven.

Gerechtigheid

In 'Socialisme nu' wordt de norm gerechtigheid of sociale rechtvaardigheid met geen enkel woord genoemd. Een onbegrijpelijke nalatigheid!

Laten wij eerst teruggaan naar Marx. Zijn dialectisch materialisme dwong hem zedelijke normen zwaar te relativieren. Maar het is toch duidelijk dat de maatschappelijke ontwikkeling, die hij voorzag hem tevens uit een oogpunt van gerechtigheid bevredigde omdat in zijn nieuwe maatschappij alle doemwaardige klassentegenstellingen zouden zijn opgeheven.

De Socialistische Internationale heeft eveneens in haar strijd voor het socialisme steeds een grote waarde toegekend aan de drijfveer der gerechtigheid. Dat blijkt uit de 'Doelstellingen en taken van het democratisch socialisme', vastgesteld in 1951 in Frankfort en in 1962 in Oslo.

Ook het Beginselprogram van de PvdA is er mede op gebouwd. Citeren zou veel te uitvoerig worden. Ik verwijs daarom naar de Inleiding en de artikelen I-4, II-7, V, VI-17.

Ik behoef er nauwelijks aan toe te voegen welk een belangrijke plaats de notie der gerechtigheid in het Oude Testament inneemt. De profeten zijn er vol van. Ik noem alleen Amos 5 : 24 met de eis dat het recht als water strome, gerechtigheid als een immer vloeiende beek.

Vanuit deze positie zal harde strijd moeten worden gevoerd tegen alle onrecht in de maatschappij als de opeenhoping van macht, de ontrechting van de underdogs enz. enz. Het rechtscriterium is daarbij onmisbaar. De veranderingen zullen moeten worden opgenomen in een sterk gewijzigde rechtsorde. Maar waarom daarover dan te zwijgen?

Ik hoop dat knappe koppen in onze partij—er zijn er genoeg—zich nog eens over de grondslag van 'Socialisme nu' zullen buigen. Want het heeft nu nog maar een wrak fundament.

A. A. van Rhijn

P.v.d.A. en directe actie

Naar aanleiding van een deel van het artikel 'De P.v.d.A. en de directe actie' van drs. H. A. A. Molleman in S. en D. nov. 1971, jaargang no. 28, no. 11 wil ik gaarne de volgende opmerking maken.

Op blz. 560 stelt hij: 'Ruim driekwart van de 80 à 90% van de kiezers, die de voorkeur geven aan minder partijen vindt kunstmatige ingrepen als het invoeren van een kiesdrempel een gerechtvaardigde maatregel. Uit een recent opinie-onderzoek blijkt, dat de meerderheid ook instemt met harde maatregelen'.

Het doet vreemd aan het resultaat van een opinie-onderzoek aan te grijpen

als argument om het meest volledige opinie-onderzoek, dat denkbaar is, t.w. ons tegenwoordige kiesstelsel, de nek om te draaien. Bovendien is een kiesdrempel niet te rechtvaardigen. Het ontnemen aan minderheden van de vrijheid om op haar wijze van het kiesrecht gebruik te maken, is ontoelaatbaar. Nog afgezien van het feit, dat het effect van een beperkte kiesdrempel gering en bij een hogere kiesdrempel te rigoreus is.

Het met veel moeite tot stand gekomen voorstel van de Staatscommissie Cals-Donner (9 tegen 8 stemmen), (gekozen kabinetsformateur en kiesgebiedenstelsel) is nog minder een gewenste vernieuwing. Uitbreiding van door genoemde commissie uitgevoerde berekeningen (eerste rapport blz. 83 e.v. bijlage II) (tweede rapport blz. 225 e.v. bijlage XIII) voor enige verschillende verdelingen in 12 kiesgebieden en verdelingen in 8 tot en met 16 kiesgebieden toont aan, dat, behalve de grote onevenredigheid van het aantal zetels in totaal aan iedere partij, de wisselvalligheid bij de zetelverdeling in zo sterke mate optreedt, dat meermalen ontoelaatbare gokverschijnselen voorkomen. Het is dus gewenst, dat ook deze pogingen achterwege blijven. Degenen, die zgn. vernieuwing nastreven, moeten iets beters bedenken.

Maastricht

F. Allema

Gelijkheid vertaald naar de helft

Gelijkheid is een oud ideaal van de democratie dat de laatste jaren weer volop in de belangstelling staat. Want 'nieuwe' typen van ongelijkheid die vroeger niet zo opvielen, worden steeds meer als schandelijk ervaren. Dit speciale nummer van S en D is een produkt van dit soort ergernis.

Dat de PvdA het denken over gelijkheid opnieuw wilde stimuleren was overigens al op andere wijze gebleken: in 1971 werd een WBS-brochure, gewijd aan dit thema, gepubliceerd en 'gelijkheid' is één van de belangrijke discussie-onderwerpen in 'Socialisme nu'. De moeilijkheid die kleeft aan een algemene behandeling van dit soort thema's is dat men vaak in de nobele abstracties blijft steken. Wat er allemaal vastzit aan de verwezenlijking van het gelijkheidsideaal wordt dikwijls pas zichtbaar wanneer men concrete situaties analyseert of wanneer men nagaat hoe het gelijkheidsideaal gehanteerd wordt als het speciale groepen betreft.

Dit nummer is dus een poging de gelijkheid over te brengen van de theorie naar de praktijk. De praktijk van een bepaalde groep, die er niet zo erg aan te pas komt, de helft van de bevolking. Daarom heet het: gelijkheid vertaald naar de helft.

Wanneer iemand stelt dat man en vrouw gelijk horen te zijn, reageert men vaak met enige verbazing: vrouwen zijn toch *anders* dan mannen? En als er dan geen verhalen losbreken over hartinfarcten en Olympische kampioenen komt men wel op de proppen met voetballende jongetjes en poppen spelende meisjes, of, in een omgeving waar de discussie al eerder heeft gewoed, met jongens die een pop hanteren alsof het een bal was en meisjes die een autootje toespreken als een baby.

De verwarring die ontstaat heeft te maken met het lastige gegeven dat het woord 'gelijk' in het Nederlands, evenals in sommige andere talen, óók betekent 'identiek', en iedereen weet dat mannen en vrouwen niet eender zijn: je hebt de chromosomen met hun scheikundig gevolg en niemand weet nog precies wat daar allemaal aan vast zit.

De term gelijkheid wordt hier niet gebruikt in de zin van eender zijn. Als wij stellen dat er gelijkheid moet zijn tussen mannen en vrouwen bedoelen wij dat er gelijke rechten moeten zijn, gelijke kansen, gelijke mogelijkheden en een gelijke situatie. Gelijke plichten ook natuurlijk, maar pas als de andere vier er al zijn of er zeker zullen komen. Want meestal worden de

gelijke plichten al te voorschijn gehaald in een stadium waarin ze de ongelijkheid alleen maar zullen vergroten. Denk aan het hier en daar bestaande voornemen voor meisjes een sociale dienstplicht in te voeren.

Een tweede groep mensen vraagt zich af of vrouwen wel een groep vormen. Er zijn toch grote economische verschillen? Wat is bijv. de verwantschap tussen mevrouw Philips en een Verkade-meisje? De verwantschap is dat zij allebei behoren tot een minderheidsgroep, wier defecten worden opgehangen aan het extraatje dat zij van de natuur gekregen hebben: het vermogen kinderen te baren. Dat extraatje maakt dat vrouwen uit allerlei functies worden geweerd. Want als ze getrouwd zijn en kinderen hebben zouden ze kunnen verzuimen, als ze alleen maar getrouwd zijn zouden ze kinderen kunnen krijgen en als ze ongehuwd zijn zouden ze kunnen trouwen. De weerstand kan andere vormen aannemen: je bent als vrouw net zo lang te jong tot je te oud bent, zo werd het geformuleerd door een briefschrijfster die een dossier had aangelegd van antwoorden op sollicitatie-brieven.

Een groepskenmerk van vrouwen is dat zij uit allerlei functies worden geweerd. Dat mechanisme werkt niet altijd en overal even sterk; het werkt zelfs helemaal niet als het gaat om werk dat gastarbeiders niet kunnen en waar verder niemand zin in heeft.

Dubbele suggestie

Er is nog een gemeenschappelijk kenmerk. Zoals mensen zich altijd boos maken over de jeugd van tegenwoordig (óók een minderheidsgroep), zo maakt men zich altijd zorgen over de veranderende positie van de vrouw en de gevolgen daarvan voor de samenleving. Evelyne Sullerot¹ die de vrouwenpers over een tijdvak van bijna tweehonderd jaar bestudeerde geeft daarvan vermakelijke voorbeelden. Die bezorgdheid heeft een dubbele uitwerking: ten eerste dat vrouwen altijd denken dat *nu* de grote veranderingen op til zijn, ten tweede dat ze zich voortdurend schuldig voelen. Want die gevolgen waren altijd slecht. Eerst waren het de goede zeden die zouden verdwijnen, toen dreigde het gezin op drift te raken (kiesrecht), vervolgens vroeg men zich angstig af of de kinderziel geen schade zou lijden als moe niet steeds in de buurt was en het nieuwste soort bezorgdheid dat ik heb aangetroffen is dat het buitenshuis werken van getrouwde vrouwen de inkomensongelijkheid zou vergroten. Immers, juist de beter opgeleiden . . . , enzovoorts. Alsof de overheid niet over uitstekende middelen beschikt om een inkomenspolitiek te voeren. En alsof ze dat niet meer dan doeltreffend doet in deze sector. Die dubbele suggestie is een uitstekend middel gebleken om vrouwen in het gareel te houden. Want als de grote veranderingen al 'op til' zijn hoef je daarvoor niet zo hard te vechten en als ze dan nog kwalijke gevolgen hebben ook kun je het vechten maar beter laten.

Het laatste kenmerk van deze groep is haar bijzondere verhouding tot de gelijkheidsnormen. Vroeger lag dat tamelijk eenvoudig: toen had je de dubbele moraal. Die bestaat nog altijd enigszins: als een ongehuwde moeder

haar kind verzorgt doet zij haar plicht; als een ongehuwde vader de verzorging op zich neemt raakt men in extase. Als van een buitenshuis werkend echtpaar de man kookt is hij verdienstelijk; als de vrouw het doet spreekt het vanzelf. Maar sinds de 'emancipatie'—wanneer die dan ook moge hebben plaats gevonden—leven we onder een nieuw systeem, dat van de verspringende normen. Dat houdt in dat van het gelijkheidsideaal een selectief gebruik wordt gemaakt. Soms wordt het van stal gehaald, soms blijft het daar staan.

Een voorbeeld levert het gebruik van statistisch materiaal. Soms wordt het opgesplitst naar sekse, soms niet. Iedereen weet dat meisjes minder vaak afstuderen dan jongens, dat vrouwen conservatiever stemmen dan mannen en dat vrouwelijke arbeidskrachten meer verzuimen. Ook al zijn de verschillen klein (stemmen) of te verwaarlozen (verzuim) en worden ze correct weergegeven, dan nog mist het opsplitsen zijn vergroevende werking niet zodat de onderhuidse conclusie luidt:

jongens zijn goede studenten	meisjes zijn slechte studenten
mannen zijn progressief	vrouwen zijn conservatief
mannen zijn goede arbeidskrachten	vrouwen zijn slechte arbeidskrachten

In andere gevallen wordt er niet opgesplitst naar sekse, met name als er sprake is van aanzienlijke opleidings- en inkomensverschillen. Veel mensen weten daardoor niet dat meisjes tweederde van de werkende jongeren vormen en in tegenstelling tot jongens praktisch niet verder worden geschoold. Zij weten evenmin dat het percentage meisjes onder de studenten al vijftienvintig jaar niet is toegenomen² en buiten het feminisme ben ik nog nooit iemand tegengekomen die wist dat vrouwelijke blanken in de V.S. met een gelijk opleidingsniveau minder verdienen dan mannelijke negers.³

Nu wil ik niet zeggen dat die verschillen niet terug te vinden zijn: ze staan wel eens in vakbladen, met name in internationale overzichten—een ont-hullende bron om te ontdekken hoe slecht de Nederlandse situatie is op dit gebied—, en als een statisticus een dagje gaat rekenen wil allerlei CBS-materiaal zijn geheimen best prijsgeven. Maar de conclusie die zich de laatste jaren aan mij heeft opgedrongen is dat er wel belangstelling is voor gegevens waaruit 'blijkt' dat vrouwen niet deugen, maar geen voor gegevens die aantonen hoe slecht hun positie is.

Soms wordt over het hoofd gezien dat vrouwen een aparte groep zijn: in de stroom van artikelen gewijd aan districtenstelsels heb ik nooit het feit vermeld gevonden dat ze het percentage gekozen vrouwen nog kleiner maken. Soms ziet men vrouwen wel als aparte groep maar blijft dat verder een dood gegeven: uit het 'Talentenproject' van Van Heek c.s. blijkt dat dochters van ongeschoolde arbeiders er nog slechter aan toe zijn dan zoons. Maar men vond het destijds te ingewikkeld daar verdere consequenties aan te verbinden. Soms gaat men zover dat de verschillen worden betreurd, maar helaas: gelijke betaling in niet-gemengde functies kan niet omdat de betreffende bedrijfstakken zo slecht zitten. En als vrouwen dan aarzelend

protesteren wordt ze te verstaan gegeven dat ze—typisch vrouwelijk—weer bezig zijn met details: je moet de dingen zien in het grotere verband van de Democratie, de Arbeidersklasse of de Economie. Hetgeen niet wegneemt dat ze steeds worden gemaand voor die gelijkheid te strijden: na de ratificatie van het Verdrag van Rome stond in de krant te lezen dat vrouwen nu goed uit moesten kijken als er c.a.o.'s werden vastgesteld,—een aardige aansporing als er niet met sancties kan worden gezwaaid. Het maken van gebaren is toegestaan en zelfs verplicht. Want zolang je daar je energie aan besteedt ben je toch niet doeltreffend.

Een geraffineerde vorm van het spel—want het systeem is eigenlijk een spel—wordt gespeeld als voor vrouwen vervelende maatregelen of wetten op handen zijn. Dan wordt de afkeer van discriminatie te voorschijn gehaald om te kunnen discrimineren, dan wordt de ongelijkheid vergroot met het argument dat de gelijkheid bevorderd moet worden, dan wordt de gelijkheidsideologie met een schijnheilig gezicht verkracht. In de discussies rond de herziening van de echtscheidingswetgeving werd herhaaldelijk betoogd dat alimentatie voor de ex-echtgenote eigenlijk uit de tijd was: vrouwen waren immers 'geëmancipeerd'. En het rapport van de commissie Andriessen dat aanbeveelt iedereen, ongeacht later inkomen, zijn rentedragende studielening te laten terugbetalen⁴ wenst geen onderscheid te maken naar sekse, want dat zou discriminatie zijn.

Daarbij wordt een gelijkheid verondersteld die niet bestaat. Het is niet zo dat de gehuwde vrouw in Nederland geacht wordt economisch zelfstandig te zijn en als ze werkt verdient ze gemiddeld aanzienlijk minder dan haar man. Van mensen die zeggen zo voor gelijkheid geporteerd te zijn zou je minstens verwachten dat ze pleitten voor gelijkheidsbevorderende maatregelen-in-de-diepte, zoals het subsidiëren van kindercentra en het via het onderwijs uitdragen van het idee dat ieder mens, ongeacht burgerlijke staat, zijn of haar kost hoort te verdienen. Maar die consequentie wordt nooit getrokken.

Het spel van de verspringende normen wordt nog een graadje smeriger als één en dezelfde persoon de gelijkheidsnorm hanteert en de gelijkheidsbevordering afwijst. Een voorbeeld vormt drs. R. M. de Haan, directeur van het Instituut voor onderzoek van overheidsuitgaven, die in 'Verlaging van de verhoging' (Kluwer 1971)⁵ schrijft: 'Meisjes die niet serieus van plan zijn een opleiding af te maken of later te gebruiken in de beroepsuitoefening dienen natuurlijk niet van het afbetalen van de opgelopen schuld te worden vrijgesteld. Nu het gewoon wordt dat steeds meer vrouwen (blijven) werken is daar ook geen noodzaak voor'.

Het bontst maakt het echter de heer Biesheuvel, wiens regering op het punt staat de voorstellen van de commissie Andriessen over te nemen maar die desondanks aan het Vrouwencontact van de PvdA honingzoet schrijft⁶ dat hij 'het een verheugend verschijnsel acht dat nog steeds zeer veel vrouwen kiezen voor het echtgenote en moeder zijn, waardoor ze z.i. hun zeer belangrijke bijdrage leveren aan een evenwichtige ontplooiing van onze samen-

leving en maatschappij'. De conclusie moet dan wel luiden dat de heer Biesheuvel de bijdrage van deze (a.s.) echtgenoten en moeders zó belangrijk vindt dat hij voorstelt de poorten van de universiteit maar voor hen te sluiten.

Het stelsel van de verspringende normen moet niet worden afgeschaft, het moet alleen de andere kant op worden gebruikt. Want vrouwen en mannen zijn niet gelijk. Wat scholing en maatschappelijke vaardigheden betreft liggen vrouwen een flink stuk achter. Vrouwen hebben nooit gelijke kansen gehad en ze hebben die nog steeds niet. Dat is tot nog toe een reden geweest om ze als surrogaat te behandelen—technisch gezegd: om negatieve discriminatie toe te passen. Als wij naar de gelijkheid toe willen moet dat nu een reden zijn ze een voorkeursbehandeling te geven, positieve discriminatie toe te passen.

Daat zit het een en ander aan vast. Het vereist dat wij ophouden vrouwen eigenschappen toe te dichten die 'ze' niet hebben. Dat we ophouden te geloven dat de stoel achter de schrijfmachine de 'natuurlijke' plaats is voor een vrouw. Dat we leren 'vrouwelijk' gedrag te zien voor wat het is: reactiegedrag, gedrag van mensen die het op de 'gewone' manier niet kunnen of niet mogen.

Het betekent met andere woorden dat wij moeten streven naar een andere mentaliteit. Met artikelen over die mentaliteitsverandering zou een heel nummer van S en D te vullen zijn, maar dat is niet ons doel geweest. Want S en D is het blad van een politieke partij. Dus hebben wij geprobeerd verschillende vormen van ongelijkheid te inventariseren, te analyseren en na te gaan wat daaraan vanuit de politiek kan worden gedaan. Dat is werken vanuit één invalshoek, maar vanuit een belangrijke.

1. Evelyne Sullerot: *Histoire de la presse féminine* en *La presse féminine*, Paris, 1964.
2. Sinds de oorlog schommelt het rond de 20%.
3. Vrouwelijke negers verdienen uiteraard nog minder.
4. Bij de huidige studiefinancieringsplannen van de regering betekent dat voor iedere student of studente een schuld van minstens een halve ton.
5. Geciteerd in K.L.Poll: *De geldpest 1971*. De regering proclameert het eigenbelang tot beginsel van staatspolitiek, *Hollands Maandblad*, november 1971.
6. 30-11-'71.

HEDY D'ANCONA

De noodzaak van een culturele revolutie

Mevrouw G. is 30 jaar. Ze woont met haar man—vertegenwoordiger in koffiezetapparaten—en haar drie kleine kinderen op een rottige driekamerwoning in de Haagse Schildersbuurt. Tot de geboorte van haar eerste kind werkte ze als eerste verkoopster in een dure kledingzaak. Ze vond dat werk leuk en deed het goed. Dat goed doen had ze overigens in de praktijk geleerd; een speciale opleiding voor verkoopster had ze niet gevolgd. Haar onafgemaakte mulo en het Engels, opgedaan gedurende een éénjarig au-pairverblijf in Londen, verschaftte haar de entree tot deze redelijke baan met een redelijke beloning. Hoé leuk ze die baan vond merkte ze pas toen ze dag in dag uit twee kleine kinderen moest verzorgen en bezighouden in een té kleine ruimte zonder uitwijkmogelijkheden in zandbakken, klimrekken of parkjes. Die vind je niet in de Schilderswijk. Dat ze nog een derde kind kreeg was dan ook dom en onverantwoordelijk. Maar de abortus, die ze voorzichtig aan haar man voorstelde, ging niet door omdat hij er niet van wilde horen; waar plaats is voor twee—daar ook voor drie. En zo werd haar gesjouw met kinderwagens langs twee smalle trappen, haar zweterig gereis met het openbaar vervoer naar het Scheveningse strand, haar dagelijks gereis naar en van de kleuterschool, nog eens met zo'n jaartje of wat verlengd. Op een dag merkt mevrouw G. dat haar man een vriendin heeft. Best te begrijpen van mijnheer G. Het passeren van je vrije tijd in zo'n ongelukkig huis met een vrouw die haar bestaan niet alles vindt, met drie kinderen die al hun energie moeten lozen op 40 vierkante meter, is een weinig opwindende aangelegenheid. Mijnheer G. zocht en vond dus wat vertier buiten de deur, mevrouw maakt een scène, mijnheer pakt z'n pick-up uit de boekenkast maar voordat hij toe is aan 't uitzoeken van z'n eigen platen wordt de zaak gesust. Mevrouw kiest eieren voor haar geld. Ze overziet het hopeloze van haar situatie; geen geld, geen mogelijkheid voor haar om dat te verdienen, geen kennissen of vrienden om op terug te vallen. Mevrouw G. ervaart voor het eerst haar machteloosheid en ze zal het iedere keer wéér ervaren als haar echtgenoot in de talloze ruzies die nog zullen volgen naar de boekenkast zal lopen om de stekkertjes uit z'n pick-up te trekken. Dat dit verhaal écht is, is niet zo bijzonder. Belangrijker is het dat het een vrij gewoon verhaal is. Met kleine wijzigingen duizenden malen invulbaar. Er wonen meer mensen slecht dan goed, er zijn meer mensen met een kind te veel dan een te weinig, meer vrouwen zonder behoorlijke vooropleiding dan mét. Voor socialisten zijn er dan ook redenen genoeg om door al die

verhalen gemotiveerd te blijven in hun streven. De kwalitatieve woningnood dient te worden aangepakt, de abortus gelegaliseerd, de pil opgenomen in het ziekenfondspakket. Er moeten betaalbare en goed geoutilleerde dagverblijven komen, herscholingsmogelijkheden voor vrouwen en ga zo maar door. Maar de machteloosheid van vrouwen dat is andere koek, feministisch geleuter, ongrijpbaar, onoplosbaar en daarom ook geen probleem. Want alleen oplosbare problemen zijn 'legaal' en het overdenken waard. Toch is het vooral dit aspect dat in dit artikel aan de orde zal komen, waarbij de centrale vraag is: waarom zijn vrouwen machtelozer dan mannen en welke wegen kunnen er gevonden worden om tot een evenwichtiger verdeling van macht te geraken?

Van de vele honderden definities die over het begrip macht bestaan gebruik ik hier de volgende: macht is de mogelijkheid om de gedragalternatieven van anderen te beperken.¹ Het voordeel van die definitie schuilt in het feit dat hieronder zowel positieve als negatieve, zowel legale als illegale machtsuitoefening begrepen kan worden. De consequenties van dergelijke machtsuitoefening zullen nauw samenhangen met degeen die over de macht beschikt, alsook met degeen over wie macht uitgeoefend wordt en zullen daarom niet voorspelbaar onaangenaam of afschrikwekkend zijn. Tenslotte kan in dit verband nog opgemerkt worden dat deze definitie in het kader van dit artikel haar bruikbaarheid tevens ontleent aan het feit dat ook zonder directe acties of waarneembaar gedrag sommige mensen macht hebben over anderen aangezien hier gesproken wordt van 'de mogelijkheid om . . .'. Dit houdt in dat slechts in bepaalde situaties van die mogelijkheid gebruik gemaakt zal worden en dat brengt dus weer mee dat het gevoel over macht te beschikken of aan macht onderhevig te zijn veelal niet manifest aanwezig zal zijn.

In het geval van mevrouw G. werd haar machteloosheid pas manifest op het moment dat zij geconfronteerd werd met de verschillende uitwerking van een moeizaam huwelijksleven voor haar en haar echtgenoot; voor hem de baan en dus het geld en een warm welkom elders, voor haar misschien een beetje van dat geld, dat allenige zorg over haar kinderen en door dat laatste nóg minder bewegingsvrijheid, nóg meer vastgepindheid aan huis en haard.

Nu verkeren niet alleen mannen in de positie om de gedragalternatieven van vrouwen te beperken. Hetzelfde geldt voor ouders t.a.v. kinderen, werkgevers t.a.v. werknemers, hoogleraren t.a.v. studenten om maar een paar voorbeelden te noemen. In de sociale structuur neemt nl. ieder mens een aantal posities in, ieder individu onderhoudt vanuit die verschillende posities relaties met anderen en de situering van die posities waartussen relaties bestaan bepaalt of men in de betrokken relatie over macht, initiatief en 'het laatste woord' kan beschikken. Zo kunnen mensen náást werknemer ook vader zijn, echtgenoot, voorzitter van de hengelclub, huurder van een huis of lid van een oudercommissie waarbij van geval tot geval zijn positie t.o.v. de andere posities, hoger, gelijk of lager zal liggen. Toch kunnen de

relaties tussen mensen niet alléén verklaard worden uit de hiërarchie van posities binnen de sociale structuur. Aan iedere positie is nl. nog een geheel van verwachtingen verbonden, culturele waarden en normen, die voorschrijven hóe men zich in de relatie die men vanuit één positie onderhoudt met een andere dient te gedragen. Deze verwachtingen, verbonden aan posities, noemt men rollen. En tenslotte speelt dan nog in het uiteindelijk en waarneembaar gedrag de persoonlijke interpretatie van de culturele voorschriften mee.

Deze uiteenzetting is nodig om de complexiteit van menselijke verhoudingen en gedragingen enigszins te kunnen ontrafelen, om te kunnen begrijpen dat in het totale rollenpakket van ieder mens, ongeacht zijn andere posities, altijd de sex-rol—de culturele verwachtingen t.a.v. het man- of vrouw zijn—ligt opgesloten. En geen man of vrouw, hoe onafhankelijk hij of zij zich op dit moment ook kan voelen, kan—al is het maar enkele malen in zijn of haar leven—de consequenties daarvan ontlopen. Kunnen in tal van menselijke relaties wijzigingen in de structuur, dus veranderingen in de posities, ervoor zorgen dat de eertijds aanwezige onevenwichtige verdeling van macht ter discussie wordt gesteld en eventueel verdwijnt, in de verhouding tussen de seksen is dat niet te verwachten. Met andere woorden: de sociale revolutie kan veroorzaken dat de posities van vrouwen onderling niet meer hiërarchisch gerangschikt zullen zijn (en op zichzelf zou dat al van enorme betekenis zijn) maar zal niet automatisch tot gevolg hebben dat de culturele verwachtingen t.a.v. mannelijk of vrouwelijk gedrag verdwijnen. Om een verandering teweeg te brengen in normen en waarden die al vanaf de vroegste jeugd verinnerlijkt worden en daardoor fundamenteeler zijn dan iedere andere rol, daarvoor is een culturele revolutie noodzakelijk.

Aanvaarding van macht nu, is inherent aan de vrouwelijke rol. Meisjes worden opgevoed en opgeleid met de gedachte dat anderen het voor haar zullen uitmaken, want afhankelijkheid, volgzzaamheid en passiviteit schijnen kenmerkende adjectieven te zijn voor de vrouwelijke rol.²

De beperking van gedragsalternatieven mag overduidelijk zijn op het moment dat je echtgenoot je in de steek dreigt te laten—deze is in feite reeds lang daarvóór aanwezig. Beperking en aanvaarding daarvan zijn de sleutelwoorden in de opvoeding van meisjes. Ze mogen minder, hun drang naar avontuur wordt kort gehouden, hun bewegingsvrijheid ingedamd. Hun koesterend vermogen wordt positief gewaardeerd evenals hun conflictvermijdend gedrag, hun agressiviteit daarentegen negatief evenals hun ambitie. Hoe vroeg die verschillende verwachtingen t.a.v. het gedrag van jongens en meisjes al verinnerlijkt zijn blijkt uit talloze onderzoeken.³ Eén daarvan werd een tijdje geleden nog gedemonstreerd in het VARA-televisieprogramma '... En een dikke zoen van de juffrouw', waarin Kohnstamm aan kleine jongens en meisjes vroeg een verhaal in te vullen over de ijsavonturen van Jan en Els. Alle dappere en avontuurlijke zaken werden volgens deze kleine

respondenten door Jan verricht, Els was sussend, aardig en verzorgend in de weer. Bij een ander onderzoek werd aan middelbare scholieren éénzelfde essay ter beoordeling voorgelegd, de ene helft van de formulieren was echter voorzien van een vrouwelijke auteursnaam, de andere van een mannelijke. Er bleek een duidelijke samenhang te bestaan tussen lagere waardering en de gedachte dat men met een schrijfster te doen had gehad. Het leveren van intellectuele prestaties is nu eenmaal geen specifiek vrouwelijk kenmerk; past minder goed in het verwachtingspatroon t.a.v. de vrouw. Dat dergelijke verwachtingen niet zullen nalaten hun stempel te drukken op het feitelijk gedrag zal duidelijk zijn, maar het is niet de belangrijkste reden voor het feit dat meisjes zoveel slechter opgeleid dan jongens het arbeidsproces binnenstappen. De reden dáárvoor is eerder te zoeken bij de verschillende aspiratieniveaus die ouders voor hun dochters en zonen hebben. Die veroorzaken bijvoorbeeld dat van de meisjes een veel groter percentage de opleiding voortijdig, d.w.z. vóór het behalen van een eindexamen, staakt. De combinatie van een gebrekkige vooropleiding met de zgn. premaritale rol van meisjes⁴, is verantwoordelijk voor hun overbevolking in de lagere beroepsregio's, hun concentratie in een klein aantal beroepen en hun gebrek aan interesse voor carrière-planning of promotiemogelijkheid binnen het bedrijf. Nu kunnen de typische rolkenmerken van de vrouw verantwoordelijk gesteld worden voor het feit dat zij maatschappelijk gezien slechts voor de achtergrondmuziek zorgt via haar eigen tekortkomingen voor die sector —haar gebrek aan belangstelling en vooropleiding—; ingewikkelder wordt het als we een verklaring moeten vinden voor het feit waarom ook goed opgeleide vrouwen ondervertegenwoordigd zijn in leidinggevende posities, waarom ieder jaar weer een kader van kundig en intelligent vrouwvolk afvloeit naar 'moderne' beroepen (hostess, stewardess, scriptgirl etc.) die geen carrière-lijn kennen en daarnaast het adjectief vrouwelijk vooral ontlenen aan hun dienstverlenend, gezellig en kortstondig karakter. Verkeren dus sommige vrouwen in de omstandigheid—vnl. door de sociaal-economische situatie van hun vader—dat zij posities kunnen bekleden die hen niet voortijdig beroven van hun ontplooiingsmogelijkheden, dan nóg zijn zij onderhevig aan de verwachtingen die horen bij hun positie als vrouw; ook van hen wordt verwacht dat zij in de eerste plaats macht accepteren, niet uitoefenen. Dit werd recentelijk nog eens aangetoond door de onderzoeksresultaten van een Amsterdams reclamebureau, dat mannelijke sollicitanten testte op hun bereidheid een vrouwelijke chef te aanvaarden. Tachtig procent van deze mannen uitte hiertegen bezwaren, dertig procent zou in dat geval de begeerde baan zelfs laten varen. Dat het hier niet gaat om stereotypie, vooringenomen opinies van één categorie t.o.v. een andere, maar werkelijk om waarden en normen die vanuit de cultuur het gedrag dirigeren en waarop iederéén anticipeert blijkt wel uit ander onderzoek dat aantoonde dat ook vrouwen bezwaren hebben om onder een vrouw te werken.

Het moderne feminisme richt zich vnl. op de ontmaskering van de vrou-

welijke rolkenmerken in zoverre dat het laat zien dat de beloningen of rechten die eraan verbonden zijn, niet opwegen tegen de opofferingen of plichten. Dat velen dat vertalen als mannenhaat is niet verwonderlijk; het ontnemen van privileges waarover beminden beschikken is een moeilijke aangelegenheid. Voor vrouwen gaat dat kennelijk makkelijker als ze de daarvoor benodigde agressie niet alleen richten op het verkrijgen van bepaalde attributen maar ook op degenen die tot nog toe over die attributen konden beschikken; voor mannen is het simpeler om aan te nemen dat 'boze moeders' of 'krenge van schooljuffrouwen' hun van een geliefd stukje speelgoed willen beroven. Maar dit wanbegrip is niet het enige binnen de feministische beweging; belangrijker is het onvermogen van vrouwen om zich te kunnen identificeren met strijdsters voor belangen die de hare niet lijken. Hoe kan mevrouw G. warm lopen voor het 'het openbaar plasrecht', hoe al die andere vrouwen uit haar omgeving voor het recht om te werken terwijl velen van hen met walging terug denken aan de ponsmachine of de lopende band? En hoe kunnen aan de andere kant vrouwen die het 'gemaakt' hebben in het openbare leven, in de politiek, de wetenschap of de beroepsarbeid nog alert zijn voor sexbarrières als hun belangrijkste problemen moties of promoties vormen? Kortom, de positie 'vrouw' is er maar één die zij bekleedt, haar vrouwelijke rol is er slechts één temidden van andere en haar uiteindelijke situatie wordt evenzeer bepaald door andere posities die bovendien uitmaken hoeveel persoonlijke vrijheid zij bezit bij de 'vertaling' van culturele voorschriften, verbonden aan haar vrouwelijke positie. Zelfs dat objectieve verschil in vrijheid om met hun rollen te 'onderhandelen', om naar eigen welbevinden de ene rol te laten prevaleren boven de andere, zal niet door alle vrouwen als zodanig worden ervaren. Sommige vrouwen immers hebben in het socialisatieproces de verwachtingen, verbonden aan hun vrouwelijke positie, zó geïnternaliseerd of eigenlijk moeten internaliseren dat zij zélf denken dat hetgeen zij doen ook uit vrije wil geschiedt. Nu zullen sommigen ook denken dat je slapende honden niet wakker hoeft te maken; dat is ook zo ware het niet dat de laatste tijd sommige van die honden zélf wakker worden en zich bewust worden van de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen enerzijds en die tussen vrouwen onderling anderzijds. Het is in de eerste plaats dit laatste obstakel dat verhinderd heeft en voorlopig zál verhinderen dat de vrouwenbeweging ook een massabeweging wordt, zal verhinderen dus dat vrouwen als groep politieke pressie zullen kunnen uitoefenen.

En op die manier is de cirkel rond; wil je vrouwen ooit bewust maken van het feit dat zij als categorie onderdrukt worden dan moet je politieke actie bedrijven op grond waarvan de structuur zich zó wijzigt dat het verschil in posities verdwijnt—een politieke actie echter waartoe men vrouwen niet bereid zal vinden zolang hun verschillende posities binnen die structuur het hun onmogelijk maken om zich in de eerste plaats als vrouw te kunnen identificeren met andere vrouwen.

Dat betekent dus dat er andere kanalen gezocht moeten worden om de

ongelijkheid in verwachtingspatronen tussen mannen en vrouwen—die de a-symmetrische machtsverhouding tussen de seksen in zich draagt en die resulteert in de zwakkere maatschappelijke positie van het merendeel der vrouwen—te veranderen. Het betekent dat een partij als de onze zich niet alleen moet inzetten voor wijzigingen van de maatschappelijke structuur met als uiteindelijk doel de eliminatie van de hiërarchie der posities, maar dat zij vooraan zou moeten lopen in de ideologische strijd, gericht op veranderingen in normen en waarden; in dit geval de normen en waarden verbonden aan het man of vrouw zijn.

Politieke actie, gericht op structurele wijzigingen kan leiden tot gelijke kansen in onderwijs of beroepsuitoefening van mannen en vrouwen, kan leiden tot 'de pil' in het ziekenfondspakket en legalisering van abortus, tot kinderdagverblijven en gratis kleuteronderwijs, tot herscholingsmogelijkheden van gehuwde vrouwen of tot gelijke beloning van mannen en vrouwen. Ongetwijfeld nuttige zaken allemaal, bedoeld om vrouwen dezelfde kansen te geven als mannen. Maar als men wil dat die kansen ook aangegrepen worden, tot reële mogelijkheden worden, dan dient men een culturele revolutie te bepleiten; dan dient men een onderwijs- en bevolkingspolitiek te voeren, een huisvestings- en arbeidsbeleid, dat er in de eerste plaats op gericht is, vrouwen te stimuleren en te begeleiden die tegen de stroom van gevestigde opvattingen in zullen moeten roeien.

Natuurlijk vinden er ook wel veranderingen plaats in de persoonlijke opvatting van vrouwen zonder die politieke ruggesteun⁵, maar het lijkt niet in overeenstemming met het socialistisch principe om slechts enkelingen de vrijheid te gunnen hun persoonlijke opvatting ook om te kunnen zetten in feitelijk gedrag.

1. Van Doorn, J. A. A. en Lammers, C. J., *Moderne Sociologie*, Utrecht 1959, pg. 66.
2. Kirkpatrick, C., The construction of a belief-pattern scale for measuring attitudes toward feminism, *Journal of Social Psychology*, november 1936, pp. 421-437.
3. Hedy d'Ancona, *Huisvrouw-Thuisvrouw? Een emancipatieproces krijgt nieuwe impulsen*, Alphen a.d. Rijn, 1971. Van pg. 40-43 staan een aantal korte samenvattingen van onderzoekingen naar het rolgedrag van kinderen.
4. In 't Veld-Langeveld, H., *Vrouw-Beroep-Maatschappij*, Utrecht, 1969, pg. 72.
5. Haavio-Mannila, E., Sex differentiation in role expectations and performance, *Journal of Marriage and the Family*, 1967, pp. 568-578. Hieruit blijkt dat in de arbeidssfeer, rol, rolopvatting en rolgedrag consistent zijn; men accepteert als vrouw de mindere posities omdat men vindt dat vrouwen op dit gebied minder capaciteiten hebben. In het huishouden blijkt dit echter niet het geval; er bleek verschil van mening te bestaan tussen de echtgenoten over de verdeling van huishoudelijke taken en dat wil dus zeggen dat de persoonlijke rolopvatting van vrouwen in deze sector niet meer overeen kwam met haar 'traditionele' rol.

IEN VAN DEN HEUVEL

Een vrouwenorganisatie in de Partij van de Arbeid . . .

Moet dat??

'De diepe betekenis van de socialistische vrouwenbeweging is altijd geweest: strijd voor Bevrijding; bevrijding uit kapitalistische overheersing; bevrijding uit sekse overheersing. Is die strijd thans in 1952 volstreden?'

Met deze woorden eindigt Mathilde Wibaut-Bedenis van Berlekom, de oprichtster van de Bond van sociaal-democratische vrouwenclubs, haar herinneringen. Deze woorden zouden ook in 1972 geschreven kunnen zijn. De vraag die hier gesteld wordt is ook in deze tijd volop aan de orde.

Er lijkt nauwelijks een organisatie te bestaan, waar men, zowel naar binnen als naar buiten gericht, zo regelmatig de vraag naar het bestaansrecht stelt, als in de vrouwenorganisatie van de grote socialistische partij in Nederland. Voortdurend vragen ook diegenen—misschien juist diegenen die een groot deel van hun tijd in dienst van de socialistische vrouwenorganisatie stellen—, zich af, of het werk waarmee men bezig is (nog) zinvol is.

Er zijn immers verschillende voor de hand liggende argumenten aan te voeren tegen het bestaan van een vrouwenorganisatie in de partij; De emancipatie van de vrouw is, zo die al niet voltooid is, een heel eind in de goede richting gevorderd. Een vrouw heeft nagenoeg dezelfde mogelijkheden als de man. Als hieraan in de maatschappij nog het een en ander mag mankeren, binnen de Partij van de Arbeid wordt in ieder geval geen onderscheid gemaakt.

Het lijkt bijna overbodig in dit feminisme-nummer van S en D, waarin op de nog steeds bestaande maatschappelijke ongelijkheid wordt ingegaan, aan te tonen, dat deze ongelijkheid, deze muurvaste rolverdeling, ook binnen de Partij van de Arbeid haar gevolgen heeft. Ongetwijfeld zullen de meeste leden van onze partij zich distantiëren van de gedachte aan vastliggende rolpatronen. Maar ook binnen de partij kan men—door mannen, maar vooral ook door vrouwen— de stelling horen verdedigen, dat een vrouw haar buitenshuse activiteiten zo moet indelen, dat haar gezin 'er niets van merkt'. Het zou bijzonder kortzichtig zijn in dit verband alleen rekening te houden, met een kleine intellectuele en duidelijk geavanceerde bovenlaag. Grote groepen socialistische vrouwen plegen verschrikt te reageren op

de uitspraak, dat het werken buitenshuis (betaald of niet-betaald) ook nadelige gevolgen heeft voor de gezinsleden.

Maar ook wanneer men van mening is, dat de emancipatie van de vrouw binnen de partij nog menig duwtje in de goede richting nodig heeft, is de vraag gerechtvaardigd: Wordt die emancipatie bevorderd door het optreden van een afzonderlijke vrouwenorganisatie in de Partij van de Arbeid?

De Partij van de Arbeid is een socialistische partij, een partij waar vooral in de laatste maanden, uitvoerig gediscussieerd is over 'gelijkheid'. Van deze socialisten mag men toch verwachten, dat zij zich inzetten voor die gelijkheid, ook voor de vrouwen. Men zou het mogen verwachten . . . En toch blijkt maar al te dikwijls, dat ook in die socialistische partij de natuur sterker is dan de leer. Dat is niet helemaal onbegrijpelijk: politiek bestrijkt een zo groot terrein; de problemen zijn zo talrijk en diegenen, die niet dagelijks worden geconfronteerd met de nog steeds bestaande ongelijkheid tussen man en vrouw, zullen niet zo'n sterke neiging hebben de discriminatie van vrouwen als probleem aan hun pakket toe te voegen.

Geraffineerde discriminatie

Elke gediscrimineerde groep zal voor zichzelf moeten opkomen. Vrouwen kunnen dat slechts doen met de hoop, dat de mannen op grote schaal zullen gaan meedoen, als zij ontdekken dat zij op hun beurt op een ontstellende manier worden gedwongen zich te schikken in het hun opgelegde rolpatroon. Natuurlijk wordt op dit punt in de discussie tegengeworpen, dat het onzinnig is te beweren dat vrouwen gediscrimineerd worden. Het betreft nl. een vorm van discriminatie, die zo geraffineerd is, dat die door velen—ook degenen die er het slachtoffer van zijn—nauwelijks wordt opgemerkt. Vrouwen worden op een voetstuk gezet. Zij staan daar op dat comfortabele voetstuk iets te vertegenwoordigen: het goede, het andere, het moederschap, het vrouwelijke. En omdat het voetstuk zo comfortabel is, omdat het aureooltje dat vrouwen daar omgeeft de ijdelheid streelt, vliegen we er in. Vrouwen gaan beantwoorden aan het beeld dat van hen gemaakt wordt: ze willen lief zijn, zacht, vrouwelijk. Tot men tot de ontdekking komt, dat het voetstukkenwereldje wel erg beperkt is, dat er in het geheel geen rekening wordt gehouden met wat die vrouw daar op dat voetstuk werkelijk is: een mens.

Gedwongen worden tot een zodanig beperkt leven is iets, dat zich vroeg of laat moet wreken. Het is niet verwonderlijk, dat juist in een tijd, waarin geroepen wordt om democratisering en mondigheid een nieuwe golf van protest is ontstaan. Vrouwen overal in de wereld komen in opstand. Zij ontdekken ook, dat, als er wat veranderd moet worden, zij dat in hoofdzaak zelf moeten doen.

Ook het vrouwencontact van de Partij van de Arbeid is duidelijk beroerd door die nieuwe emancipatiegolf. De vrouwen die hierin actief zijn hebben met schade en schande geleerd, dat het van hun activiteiten afhangt, wat

er in en door de partij op dit punt wordt gedaan. Het is geen leuk werk. Mentaliteitsverandering is een zaak van lange adem. Bij alle gelegenheden moet de emancipatietrom worden geroerd. Dat irriteert. Iedereen die de 'vrouwenaangelegenheden' moet verdedigen voelt die irritatie. In down-periodes geven we onszelf de namen 'handelaar in blanke slavinnen' of 'reiziger in vrouwenzaken'. Toch moet het gebeuren.

Het grootste gevaar dat vrouwen bedreigt die naar de top weten door te stoten, is te vergeten, dat de overgrote meerderheid van de vrouwen niet volgt. Het risico om als symbolische figuur naar voren geschoven en misbruikt te worden, is erg groot. Veel vrouwen zijn dan ook bezweken voor deze verleiding. Zij distantiëren zich zo snel mogelijk van alle emancipatiegedoe om aan te tonen, dat zij op gelijke voet staan met hun manlijke collega's.

Omdat al deze verschijnselen ook binnen de Partij van de Arbeid te constateren zijn, omdat vrouwen met een groot aantal extra problemen worden geconfronteerd als zij hun plaats in die partij, in de politiek (een mannenpartij en mannen-politiek) willen innemen, is frontvorming niet overbodig. Dat is een van de bestaansredenen van het vrouwencontact.

Maar het mag niet blijven bij het ondersteunend werken naar onszelf toe. We zullen, zoals ik in een open brief aan Joke Kool-Smit schreef, toen zij de Amsterdamse gemeenteraad verliet: 'we zullen onze manlijke partijgenooten duidelijk moeten maken, dat het niet aangaat de mond vol te hebben over gelijkheid en ontplooiingskansen voor iedereen en daarbij slechts een aarzelend vingertje uit te steken naar de andere helft van de mensheid...'. Dat betekent, dat het vrouwencontact pressiegroep zal moeten zijn in de partij en—met of zonder instemming van de partij—naar buiten. Dat is een andere bestaansreden.

Dat er daarnaast door grote aantallen vrouwen nog grote achterstanden in te halen zijn wat betreft opleiding maar ook wat betreft de mentale training voor het naar buiten optreden, maakt vorming van vrouwen dringend noodzakelijk. Dat moet het vrouwencontact ook doen. Tenslotte zal het vrouwencontact dan nog moeten werken aan de recruitering van méér vrouwen voor politieke functies. Natuurlijk is het niet zo, dat de hierboven genoemde functies van een socialistische vrouwenorganisatie door het huidige vrouwencontact op adequate wijze worden vervuld. Maar er wordt aan gewerkt. Het werk wordt bemoeilijkt door financiële belemmeringen, maar ook door het feit dat velen zich van ons afkeren met het gevoel, dat die vrouwenclub voor hen niet interessant is. Dat is jammer, we zouden alle krachten zo nodig hebben om de Nederlandse socialistische vrouwen haar plaats in de politiek te doen innemen.

We willen graag samenwerken met alle actiegroepen die zich op dit gebied bewegen: en we hebben daar heel goede ervaringen mee. Maar we weten tegelijkertijd, dat een eenzijdig op de emancipatieproblemen gerichte groep nooit de oplossing kan zijn.

We kunnen niet verwachten, dat de traditionele opvatting over rolverdeling wordt doorbroken in een maatschappij die in de eerste plaats uitgaat van het kapitalistische winstprincipe; waar de waarde, de werkelijke vrije ontplooiing van de mens pas op een veel latere plaats komt. Daarom kan de strijd voor vrouwenemancipatie alleen gevoerd worden binnen een socialistische partij. We moeten ons er voortdurend van bewust zijn, dat het uiteindelijk gaat om een maatschappijstructuur die uitgaat van een andere mensbeschouwing. Binnen een kapitalistische maatschappij kunnen wel wat scherpe kantjes worden weggeslepen, kunnen hier en daar wat kindercentra worden opgericht, kan wat gesleuteld worden aan opleidingsmogelijkheden voor meisjes, maar het gaat om meer.

Als socialistische vrouwen wensen we er onze ogen niet voor te sluiten dat er aan de vrijheid van heel wat mannen ook veel ontbreekt. Miljoenen, die wel de vrijheid heten te hebben om te gaan werken, zijn in werkelijkheid niets anders dan slaven binnen een economisch systeem dat allerminst gericht is op optimale ontplooiing. De socialistische vrouwen hebben zich, hoezeer zij ook voor zichzelf het kiesrecht wensten, destijds niet zonder meer aangesloten bij de beweging, die vooral gericht was op het kiesrecht voor de 'dames'. Wij willen deze lijn uit het verleden doortrekken.

Voorlopig lijkt het ons nodig binnen de partij over een organisatie te beschikken, die de aandacht vestigt op de extra problemen waarmee vrouwen worden geconfronteerd, naast de dingen, die zij delen met de mannen uit hun klasse, van hun ras enz. Hoe lang die organisatie er nog zal moeten zijn is nu niet te overzien.

In afwachting van de opheffingsvergadering gaan we door met ons werk.

S. ROZEMOND

Het kleine verschil

Sinds *Socialisme nu* zijn we er als partij eindelijk achter dat gelijkheid van kansen nog maar een kleine stap is op de weg naar een rechtvaardige samenleving. Wanneer we verder niets doen blijft het een meedogenloze wedren om macht, prestige en vette baantjes, met als grootste kanshebbers degenen die volgens een traditionele waardenschaal met de meest gevraagde begaafdheden geboren zijn. Het enige onderscheid zou zijn dat gelijke kansen een open inschrijving waarborgen. Anders gezegd: alle kaarten komen in het spel, geen jokers uit de mouw, maar de aas blijft het hoogste. Voor de tweeën en drieën maakt het allemaal dus niet veel uit, nog afgezien van de vraag wie eigenlijk beslist wat de hoogste kaart is. Tot zover weten we het dus. Maar niet iedereen beseft dat het met heren en vrouwen precies eender gaat als met azen en tweeën. Ook hier is gelijkheid van kansen hoogstens het halve werk.

Stuart Mill meende ruim een eeuw geleden dat de gelijkheid van kansen voor alle sociale milieus al was bereikt. Hij had natuurlijk geen oog voor alle maatschappelijke en culturele drempels die aan gelijke kansen voor gelijke natuurtalenten in de weg staan. Hij meende dat vrouwen de enige groep vormden die werd gediscrimineerd. Reden waarom hij pleitte voor haar wettelijke gelijkheid in de gedachte dat daardoor de concurrentievervalsing zou worden weggenomen. Voor wie nog geen weet heeft van alle sociale en culturele hindernissen die in het bijzonder de vrouwen op hun weg ontmoeten geven andere bijdragen aan dit nummer voldoende stof tot overdenking. Waar het mij in dit artikel om gaat is dat ook volledig gelijke kansen nog geen gelijkheid hoeven brengen. En dat die gelijkheid misschien zelfs niet wenselijk is.

Eén ding staat vast. Er is verschil in rechtspositie en rechtsgenot en er is een bevooroordeelde bejegening. Deze aflevering staat vol met voorbeelden. Alom discriminatie, zij het zonder apartheid 's nachts. De strakke rolverdeling tussen de geslachten werkt vaak ten ongunste van de vrouw. Maar ook wel tegen de man: als jongen wordt hij uitgelachen als hij met een pop wordt betrappt, hij moet zich exponeren bij de uitnodiging voor het eerste bal, hij mag pas op zijn achttiende trouwen, hij komt in aanmerking voor militaire dienst, hij is voorbestemd voor de vervreemding van de arbeidsverdeling en—ergst van al—hij mag niet eens huilen (waarbij het voorbeeld van Jan de Wit hem inspireren moet). En dat terwijl hij toch al minder

taai is. (Zijn gemiddelde levensduur is korter, evenals in het dierenrijk; het manlijk percentage aan miskramen is zelfs véél hoger.)

Waarín verschillen nu de beide seksen?

Ten eerste zijn er de kenmerken die maken dat iemand tot de ene of de andere sekse wordt gerekend. Er zijn uiterlijke verschillen waarvan sommige naar de mogelijkheid tot moederschap voor de vrouw verwijzen. Een en ander vindt zijn oorsprong in het feit dat mannen van hun vader een Y-chromosoom meekrijgen en vrouwen een X-chromosoom. Dit noemt men dan 'la petite différence'.

Ten tweede zijn er verschillen tussen de gemiddelde man en de gemiddelde vrouw. De doorsnee man is langer, sterker en leeft korter. Dat is makkelijk meetbaar en daarom algemeen aanvaard. Maar er zijn andere verschillen, die minder in het oog lopen en daarom vaker worden ontkend. Laten we beginnen bij de ratten. De vrouwtjes zijn actiever in de tredmolen (zij het ook met inzinkingen die overeenkomen met de ovariumcyclus). De mannetjes nemen meer initiatief bij de paring: maakt hij aanstalten dan holt het vrouwtje weg en gaat op afstand met de oren wiegelen. Verder zijn mannetjes vechtlustiger. Dit laatste geldt trouwens voor alle zoogdieren behalve hamsters en wellicht hyena's. Dit wil niet zeggen dat alle vrouwtjes zich op dit gebied onbetuigd laten: bij oorlogen tussen rode mieren (waaraan alleen werksters deelnemen) kunnen aan beide zijden aantallen slachtoffers vallen in de orde van 80 000.¹ Maar om nog even terug te keren naar de rat, de vrouwtjes staan bekend als emotioneler, hetgeen onder meer gemeten wordt aan de hoeveelheid uitwerpselen na overplaatsing in een vreemde omgeving. En tenslotte blijken de mannetjes een meer ontwikkeld ruimtelijk voorstellingsvermogen te bezitten.

Dit laatste is interessant omdat het overeenstemt met de resultaten van intelligentietesten bij de mens. Hier scoort de gemiddelde man hoger bij visueelruimtelijke vraagstukken, terwijl de gemiddelde vrouw betere resultaten boekt bij verbale probleemstellingen. Over het geheel genomen is de gemiddelde uitslag voor mannen en vrouwen echter gelijk. Dat het verschil in soorten van begaafdheden samenhangt met het onderscheid van die ene chromosoom is wetenschappelijk aangetoond. Dit klopt dan met de waarneming dat in het prille begin van het mensenleven meisjes gemiddeld op alle terreinen voorlijk zijn, behalve in visueel-ruimtelijk opzicht. Bij apen is het vermoedelijk al niet anders, gezien de grote voorliefde van de mannetjes voor het mikken met voorwerpen.

Dit wil allemaal nog *niet* zeggen dat de rolverdeling tussen man en vrouw overal in de natuur eens en vooral vastligt. Om te beginnen gaat het om gemiddelden. Maar bovendien is het best mogelijk (de uitzondering van de hamsters stemt immers tot nadenken), dat in de regel alleen die zoogdieren overleven waarvan het mannetje agressiever, seksueel initiatiefrijker of vi-

sueel-ruimtelijk begaafder dan het vrouwtje is. Het wil *wel* zeggen dat we er rekening mee moeten houden dat zelfs bij volstrekt gelijke kansen het aanbod van letterkundige vrouwen en manlijke ingenieurs onevenredig groot zal blijven.

Ten derde zijn er sociale verschillen die een uitvloeisel zijn van fysieke verschillen. Hiertoe moeten we rekenen de psychische bijverschijnselen van de menstruatiecycclus en verder de angst voor zwangerschap. Deze twee handicaps kunnen door de pil worden teruggedrongen. 'Het zou wel eens kunnen blijken', zo schreef een arts, 'dat de invloed van de ovariumcycclus op de hersenen van de vrouw een zeer belangrijke bijdrage levert tot het stel van factoren die de sociale ongelijkheid van de geslachten bepalen.'²

Ten vierde zijn er de cultureel bepaalde verschillen. Deze kunnen berusten op een vooroordeel aangaande een hele sekse (een kenmerk in het ene opzicht gaat de kansen op heel ander gebied bepalen). Ofwel op het feit dat de gemiddelde eigenschappen van een sekse ten onrechte worden toegeschreven aan elke individuele vertegenwoordig(st)er ervan. En ook kunnen zij berusten op economische uitbuiting (goedkope arbeidskrachten, afschuiven van vervelend werk). Welk van deze drie factoren in het spel is, valt soms moeilijk te zeggen. Zij komen in elk geval samen in de rolverdeling binnen het gezin. Dit is van een economische maatschappij geworden tot een rigide vorm van arbeidsverdeling. Liefde van een vrouw voor een man wordt omgezet in een beroepskeuze, namelijk de huishouding. En buiten het gezin krijgen daardoor de mannen vrij spel om maatschappelijke waarden en beloningen vast te stellen overeenkomstig een schaal die hun, gezien de eigenschappen en verworvenheden waarin zij gemiddeld een voor-sprong op vrouwen hebben, het beste uitkomt.³

Is met dit al de vrouw ongelukkiger dan de man?

Naar men zegt is de wereld van de man veelzijdiger, kan hij zijn eigen geschiedenis maken. Dit gaat zeker niet voor alle manlijke arbeid op. Wel is het zo dat de vrouw die probeert haar geschiedenis in het gezin te maken de tijd tegen zich ziet werken. 'Whereas the worker is unlikely to have the illusion that he controls or owns the fruit of labour, both parents, and perhaps especially the mother, are culturally encouraged to feel that in some sense they have special rights of possession over their biological product.'⁴ Maar als de kinderen opgroeien lopen deze rechten als zand tussen de vingers weg.

Ook lijdt de vrouw zonder twijfel onder een mythe (die hoogstens ten dele zou kunnen worden verklaard uit een gemiddelde eigenschap, maar misschien dit zelfs niet), de mythe van vrouwelijkheid, die inhoudt dat zij is voorbestemd om 'zorgend in het leven te staan'. Daargelaten of zij daar inderdaad beter voor is toegerust (wat ik volstrekt niet weet), is het wel op-

vallend dat het hier vaak gaat om taken die een man niet graag verricht maar toch ook niet op hun waarde weet te schatten. Al eerder heb ik in dit blad geschreven dat het volstrekte willekeur is, een theorie van gerechtvaardigde inkomensverschillen enkel op te hangen aan de aard van de arbeid van de kostwinner en in het geheel niet aan de prestaties van degene die min of meer verdienstelijk het huishouden doet.⁵

Maar de man gaat evenzeer gebukt onder de mythe van manlijkheid. En de vrouw lijdt ook daar indirect onder. Van kindsbeen af leert de man dat hij flink moet zijn. Deze rol vraagt dikwijls te veel van hem. Dit blijkt onder meer uit het feit dat componisten van liederen hun emotionele hoogtepunten bereiken als zij voor een vrouwestem schrijven: dan mogen ze zich eindelijk uitleven.

Gevolg van zijn krampachtige houding is, dat de man in de vrouw wil vinden wat hij zelf niet mag zijn. De vrouw wordt een toevluchtsoord voor zijn opgekropte gevoelens. Hij heeft haar wel tot vazal gemaakt, maar is —zoals volgens Hegel alle meesters—daardoor ook zelf in een verhouding van verslaving of slavernij geraakt.

Tenslotte lijdt de vrouw dikwijls onder het bezitsinstinct van de man. Maar ook hier is een wisselwerking. De vrouw neemt doorgaans minder seksueel initiatief. Net als de vrouwelijke rat gaat zij op afstand met de oortjes wiegelen. Dit verhoogt de jachtlust van de man. Zij wakkert deze aan door te laten voelen dat hij haar niet vanzelfsprekend krijgt. Hij houdt hier de vrees aan over haar weer te zullen verliezen en klampt zich aan zijn rechten vast. Hier komt nog de factor bij van de economische binding. De vrouw weet soms na verloop van tijd niet meer of het bezitsinstinct van de man voortkomt uit emotionele behoefte of uit economische en seksuele gemakzucht. Zij krijgt aversie tegen een houding waarvan zij het liefdesgehalte niet kan peilen en een verhouding waaraan zij haar eigen onvervangbaarheid niet kan aflezen. Dit verhoogt weer de manlijke bezitsdrang enz.

Alles wijst er op dat de oplossing voor de vrouw wel eens zou kunnen samenvallen met de oplossing voor de man. Het probleem is overigens ingewikkelder dan sommige Freudianen en Marxisten denken. Alles is niet gezegd met de mededeling dat een meisje als eerste 'facts of life' ontdekt dat zij een penis mist of dat de man de meerwaarde opstrijkt. Het terrein zit trouwens vol open vragen: zo menen sommigen dat de grotere behoefte aan poppen bij het doorsnee meisje van nature is gegeven, maar anderen menen dat de mannenmaatschappij poppen hanteert als opium voor de vrouw. Het kan beide waar zijn.

Natuurlijk, er moet rechtsgelijkheid komen, we moeten over de seksen niet langer aan de hand van gemiddelden spreken, de mythe van vrouwelijkheid en manlijkheid als gedwongen rolverdeling en als emotionele opdracht moet worden bestreden, de economische afhankelijkheid binnen het gezin moet zoveel mogelijk worden weggenomen, gelijker kansen voor de vrouw vragen op tal van gebieden speciale voorzieningen, er is dringend behoefte aan 'part-time jobs' voor vrouwen én mannen.

Maar ook moeten we ons afvragen of de schaal van waarden en het bijbehorende stelsel van beloningen niet een te eenzijdig manlijk stempel draagt. Wat dit betreft zou ik de gemiddelde vrouwen graag in drommen de vertegenwoordigende lichamen zien binnentrekken. Niet terwille van de rekenkundige gelijkheid. Ook niet alleen om hun doorgaans eigen ervaringswereld. Maar mede omdat—gezien de verstandelijke en wellicht ook bij de mens emotionele verschillen tussen de doorsnee vrouw en de doorsnee man—de politiek er mogelijk evenwichtiger op wordt. In Oslo hebben vrouwen de meerderheid in de gemeenteraad veroverd. Commentaar van de conservatieve fractievoorzitter voor *Achter het Nieuws* was dat de wegenbouw er misschien onder zou lijden. Dit lijkt me een typisch visueel-ruimtelijke reactie. Voor mijn part mogen de wegenbouwers even terugtreden. Gelijker kansen? Graag. Maar liefst ook een wat andere waardenschaal.

En er is wel haast bij, want ook al zouden alle vooroordelen over man, vrouw en maatschappij zijn weggenomen, dan zullen ze waarschijnlijk door de afzonderlijke overdracht van stereotypen tussen kinderen onder elkaar nog langer voortleven dan zelfs de opvoeders verhinderen kunnen.

1. Dies-college Leiden 1972 door drs. A. A. Mabelis onder de titel 'Het verband tussen predatie en agressie van de rode bosmier'.
2. Dr. J. J. van der Werff ten Bosch, 'Beknopt XYZ der geslachten, twee sociaal-endocrinologische problemen', *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, april 1966. Aan dit artikel heb ik verschillende van mijn gegevens ontleend, evenals aan Dr. Jeffrey Gray, 'The biology of sex differences', *The Times (Saturday review)* van 11 december 1971.
3. Voor verdere uitwerking zie de artikelen van Miklós Rácz en A. J. Tjaden in *Interlinks* van mei 1971.
4. Robin Blackburn in *New Left Review* van maart-april 1971.
5. 'Linkse signatuur', *S & D* van juli 1971.

Wij en de politiek

Na de verkiezingen schreef een boze partijgenote een brief aan de redactie van PK waarin zij haar misnoegen uitte over het feit dat zo weinig vrouwen waren gekozen. De brief werd geplaatst met als redactioneel commentaar dat men wel anders zou willen, maar dat vrouwelijke kandidaten zo moeilijk te vinden waren. Dit antwoord was niet onjuist, maar wel onvolledig. Als het volledig was geweest had er bij gestaan dat de partij nooit serieuze pogingen had ondernomen om de maatschappij zo in te richten dat vrouwen zich kandidaat konden stellen en evenmin ooit ernstig had nagedacht over de vraag hoe vrouwelijke kandidaten konden worden opgekleefd. De inspanningen van onze partij (en de andere) beperken zich er meestal toe dat beoordelingscommissies hun best doen uit de groslijst enkele acceptabele vrouwspersonen op te diepen die dan met een aanmoedigend praatje van de voorzitter, al of niet vergezeld van wat emancipatiekreten, worden gepresenteerd.

In dergelijke situaties krijg je meestal drie soorten reacties:

1. Als vrouwen het dan zo graag anders willen hebben moeten ze het zelf maar opknappen.
2. Het doet er niet toe of het een man is of een vrouw, het enige wat telt is de bekwaamheid van de kandidaat.
3. Waarom zouden mannen de belangen van vrouwen niet evengoed kunnen behartigen als vrouwen zelf?

De eerste reactie is er één van ergernis: vrouwen hebben altijd wat te mopperen, maar als puntje bij paaltje komt laten ze verstek gaan. Deze reactie is begrijpelijk maar kortzichtig. Want ze houdt geen rekening met het feit dat er tussen vrouwen en mannen een rol- en taakverdeling bestaat in onze maatschappij, met een opvoeding die hierop voorbereidt, waarbij meisjes wordt geleerd dat zorgen voor anderen en op de achtergrond blijven het mooiste is wat je op deze aardbol kunt beleven, en jongens te verstaan wordt gegeven dat je je in het strijdgewoel hoort te mengen wil je een echte man zijn. Die reactie houdt, anders gezegd, geen rekening met het feit dat vrouwen een reeks extra psychologische en materiële barrières moeten nemen. Het merkwaardige is dat die reactie achterwege blijft als er sprake is van vergelijkbare situaties of groepen. Over ontwikkelingslanden wordt niet gezegd dat ze het zelf maar moeten zien te klaren en wie taalprogramma's

en extra leerkrachten voor kinderen in rotbuurten onzin vindt is een reactionaire schoft.

De eerste reactie berust op een misvatting: het idee dat vrouwen en mannen op voet van gelijkheid in de wereld bezig zouden zijn. Nog duidelijker komt dat tot uiting in de tweede reactie: wij willen een bekwame kandidaat. Mensen die zoiets zeggen trekken altijd een verlicht gezicht: zij zijn over die onbelangrijke onderscheidingen heen. Het gevolg van die verlichtheid is dat de zwakkere groep moet meedoen op de condities van de sterkere groep: als je even goed bent mag je ook. Wie stelt dat mannen evengoed vrouwenbelangen kunnen behartigen als vrouwen heeft in principe geen ongelijk. Alleen, er zitten wat haken en ogen aan.

Het kost energie en tijd nieuwe ideeën om te zetten in beleid. In fase 1 is degene die ze verkondigt een roepende in de woestijn. In fase 2 is men voor het idee gewonnen en wordt het eindeloos en in alle toonaarden gepredikt, maar pas in fase 3 wordt het uitgevoerd. Tussen fase 1 en fase 3 kunnen heel wat jaren liggen.

Het bovenstaande geldt voor 'neutrale' ideeën, d.w.z. ideeën wier verwezenlijking geldt kost, denkwerk en overleg en een grotere of kleinere verschuiving van machtsposities.

Daarnaast bestaat een ander soort ideeën: de ideeën met een extra lading. Dat zijn ideeën die verband houden met de seksualiteit, het gezin en de rang- en rolverdeling tussen de seksen, en vaak bestaat er een samenhang tussen de drie. De lading is die van het taboe en daardoor is degene die begint met ze te verkondigen niet alleen een roepende in de woestijn maar ook iemand die zichzelf in een kwalijk daglicht plaatst, die griezelse reacties van de anderen op zichzelf geprojecteerd ziet. Wie—lang geleden—overspel geen grond voor echtscheiding vond was vast niet zuiver op de graat, wie—korter geleden—ijverde voor seksuele voorlichting had vast een snaakse levenswandel, wie—nog korter geleden—openlijk zei dat homofilie als iets doodgewoons moest worden beschouwd had zelf natuurlijk van die neigingen en de vrouw die pleitte voor crèches was (is?) ergens een ontaarde moeder.

Niet dat zoiets openlijk wordt uitgesproken of zelfs maar bewust gevoeld, behalve als de dingen uit de hand lopen, maar het speelt wel een rol en het heeft tot gevolg dat politici meestal pas met dit type ideeën kunnen werken wanneer ze al een heel eind in fase 2 zijn, wanneer het midden dat zichzelf altijd ziet als de verlichte voorhoede, al druk bezig is ze te verteren.

Wanneer een man in het openbaar pleit voor de belangen van vrouwen krijgen we een variant van de vorige situatie. Ook dan keren taboes, die verband houden met de onderscheidingen tussen de seksen—onderscheidingen die worden verdoezeld maar desondanks bestaan—zich licht tegen de pleitbezorger.

Nu is er met die sekse-onderscheidingen iets merkwaardigs aan de hand. Ze berusten op overduidelijke lichamelijke verschillen, zegt men. Maar het

opvallende daaraan is dat ze niet belangrijk hoeven te zijn. Soms krijgen ze een sociale betekenis, soms niet. Er lopen in Nederland mensen rond met blond en met donker haar, maar alleen in de oorlog was dat onderscheid van belang, ervoeren joden blonde landgenoten als 'behorend tot het andere kamp'. Het verschil blond-donker had een tijdelijke 'zij' en 'wij' functie; het verschil blank-zwart heeft een veel duurzamer 'zij' en 'wij' functie. Desondanks duurt het enige tijd eer blanke en zwarte kinderen elkaar als anders gaan zien.

Nu zitten sekse-onderscheidingen nog veel sterker in sociale structuren ingebakken dan onderscheidingen naar huidskleur. De eerste mededeling die over een baby wordt gedaan is dat het een jongen is of een meisje, en terwijl het onderscheid blank-zwart alleen bestaat in enkele uithoeken van de taal is het onderscheid hij-zij een element dat men door het hele taalsysteem terugvindt.

Wanneer nu een man publiekelijk opkomt voor de belangen van de vrouwen-groep is er kans dat hij als een afvallige wordt ervaren.¹ Dat is een bedreiging voor hemzelf en voor de groep. Een vrouw die zich in mannenkleding steekt wordt niet serieus genomen, maar een jongetje moet het stiften van zijn lippen ijlings afderen, een homo dient niet met zijn heupen te wiegen en laat die knaap in godsnaam geen balletdanser worden, want anders accentueren zij hun lichamelijkeheid, *alsof zij vrouw waren*, en zetten zij de groep voor schut.

Wanneer een man opkomt voor de belangen van vrouwen kan hij op een andere manier aan status inboeten. Hij wekt licht de indruk dat hij zich door de lagere groep laat commanderen: het Jan Hen effect. Vandaar dat mannen die hun rechtvaardigheidsgevoel toch willen laten spreken proberen zich veilig te stellen. Ze doen wat agressief tegen vrouwen in de buurt of beginnen met grapjes. Maar er blijven risico's en daarom kunnen mannen het zich vaak pas permitteren voor de belangen van vrouwen op te komen of te pleiten voor verandering van de rolverdeling tussen de seksen als het gaat om zaken die al bij de nobele stokpaarden zijn ondergebracht. En dat geldt in het bijzonder voor de politiek. Want de politiek is een terrein waar de mannelijkheidshiërarchie en het kerelschap helaas nog altijd zeer belangrijk zijn.

De moeilijkheid is dat het voor vrouwen die in een mannengroep zitten ook niet eenvoudig is. Een vrouw mag daarin best meedoen, op voorwaarde dat ze het spel meespeelt, dat ze zich opstelt als een fidele meid. Als ze nu over sekse-ongelijkheden gaat praten is ze een spelbreekster, legt ze verschillen bloot die men graag toegedekt wil houden en zo bedreigt ze de samenhang van de groep. De reacties liegen er dan meestal ook niet om. Ze variëren van rechtstreekse agressie tot grappen en spot. De fidele meid wordt een zure tante. Dat leidt gemakkelijk tot een zelfcensuur die je ook vindt bij de media in landen met een lichtgeraakte overheid.

Dat is het eerste mechanisme dat maakt dat vrouwenbelangen in de politiek

zo weinig aandacht krijgen. Het leven is voor alle betrokkenen veel gemakkelijker als er gezwegen wordt.

Het tweede mechanisme heeft een historische oorsprong. Toen vrouwen als afgevaardigden konden worden gekozen moesten zij zich waarmaken, laten zien dat zij buiten het getto konden optreden. De neiging bestond immers vrouwen op te bergen in het vrouwenhoekje. Toen Rosa Luxemburg in Duitsland aankwam en de socialisten aldaar haar diensten aanbood wilde men haar naar het vrouwenwerk afschuiven. Rosa weigerde, ze had geen zin in een tweederangsrol.

De eerste generaties vrouwen in de politiek moesten hun volwaardigheid bewijzen en dat vereiste dat ze zich bezighielden met de algemene politiek. Ze leefden trouwens in de gedachte dat zij een voorhoede vormden met een heel leger achter zich: als er één schaap over de dam is volgen er meer. Dus hoefden zij de politiek—en wat voor de politiek gold gold ook voor andere sectoren van de maatschappij—niet te gebruiken om een beleid uit te stipelen ten behoeve van hun seksegenoten (al roerden zij zich wel wanneer daar aanleiding toe was), maar zagen zij die als een middel om te bewijzen dat vrouwen het evengoed konden als mannen. Als dat bewijs geleverd was zou de weg naar de volwaardigheid geëffend zijn.

Vijftig jaar later is duidelijk dat het niet gewerkt heeft. We zitten nog steeds met dat ene schaap, in de wandeling symbolische vertegenwoordiging geheten. Dat komt doordat wij behoren tot een minderheidsgroep. En daarvoor geldt: als iemand het goed doet dan is hij/zij de uitzondering die de regel bevestigt, als iemand het slecht doet dan klinkt het 'zie je wel'. Positief materiaal telt niet mee, negatief materiaal heeft de volle bewijskracht. Het enige waar een lid van een minderheidsgroep die het 'maakt' op kan rekenen is dat tegen hem of haar gezegd wordt: ja, maar jij bent anders.

Vijftig jaar hebben vrouwen in de politiek en elders hun goede wil getoond. Vijftig jaar lang hebben ze meegedaan op de voorwaarden van het 'vak'. Het resultaat is dat vrouwen in hogere regionen nog altijd ontbreken of uitzonderingen zijn. Dat meisjes nog altijd de volwassenheid ingaan met een fikse onderwijsachterstand. Dat vrouwen nog altijd kunnen worden ontslagen wegens huwelijk of zwangerschap (over benoemen spreken we nu maar niet). Dat door het Nederlandse parlement een anti-discriminatiewet wordt aangenomen waarin de woorden sekse en burgerlijke staat niet worden aangetroffen.² Dat programmapunten vrouwen betreffende sneuvelen als er geregeerd moet worden (VVD en abortus) of papieren kreten blijven als er geld op tafel moet komen (progressieve concentratie en kinderopvang). Kortom, dat vrouwen nog altijd de sluitpost vormen op de begroting, gesteld al dat ze erin voorkomen.

'Jij bent anders'. Die uitlating is bedoeld als een compliment, maar de boodschap ervan is: jij hoort niet bij dat stel. En hier komen we terecht bij een derde mechanisme dat maakt dat vrouwen vaak zulke slechte pleitbezorgers zijn voor hun eigen sekse: het mechanisme van de wankelende loyaliteit.

Vrouwen die enigszins meetellen hebben dikwijls een leerschool achter de rug die andere vrouwen missen: zij weten meer, kunnen meer, begrijpen meer, raken dus van hun eigen groep vervreemd en gaan zich ergeren aan het onbenul, de beperktheid, de klungeligheid van andere vrouwen. Daardoor ontstaat de neiging zich af te zetten tegen de eigen groep, de minderheidspositie te ontkennen (ik heb nooit iets van discriminatie gemerkt), op hun eigen status te reageren met een mengsel van nederigheid en hoogmoed en van daaruit de groepsgenoten vermanend toe te spreken: als jullie nu maar net zo goed je best doen als ik zijn we van het gezanik af. Maar om bij de andere groep te kunnen horen moet je niet alleen je groepsgenoten aanraden zich 'goed' te gedragen, je moet zelf ook bewijzen leveren van goed gedrag. Vandaar dat 'symboolvrouwen' licht gaan overcompenseren, royalistischer optreden dan de koning. Leden van minderheidsgroepen hebben de reputatie dat ze rancuneus zijn, dat ze overdrijven, dat ze kleinigheden zo geweldig opblazen. Dus laten de 'uitzonderingen' zien dat ze redelijk zijn, dat ze verheven zijn boven dat soort kinderachtig gedrag, dat ze de proporties in het oog weten te houden. Mannelijke volksvertegenwoordigers die over vrouwenproblemen komen spreken³ geven daarover hun standpunt; sommige vrouwelijke volksvertegenwoordigers kunnen dat niet doen zonder de toevoeging dat er nog andere problemen zijn en dat die wellicht hogere prioriteit genieten. Daarmee plaatsen ze zichzelf op God's troon, een ongeschikte plaats voor leden van minderheidsgroepen, en in het bijzonder voor vrouwen.

Vrouwen in hogere regionen, en dus in politieke lichamen, zijn niet automatisch een zegen voor hun seksegenoten, integendeel. Want aan de ene kant doen ze dienst als excuus—we hebben er toch een vrouw bij—, aan de andere kant worden ze door de hierboven beschreven mechanismen vaak gedwongen de eigen groep te verloochenen en versterken zij de meerderheidsgroep in de houding dat er toch eigenlijk niets aan de hand is. Ze leveren het alibi waarmee het systeem in stand wordt gehouden.

Vandaar mijn stelling dat 'een vrouw' op de lijst of in de commissie geen goed uitgangspunt is. Als het ons doel is dat mannen en vrouwen in de samenleving op voet van gelijkheid verkeren en dus dat er een soort maatschappij ontstaat waarin dat mogelijk is en als wenselijk wordt gezien dan heb je in de politiek en in de beleidsorganen feministen nodig, vrouwen die zichzelf beschouwen als afgezanten van de slecht vertegenwoordigde groep en die ook als zodanig welkom zijn.

Wat zijn feministen? Vrouwen die weten dat ze tot een tweederangsgroep behoren en die daar niet als individu onderuit proberen te komen. Die zich solidair voelen met de eigen groep. Die de prioriteiten, de proporties, de spelregels van de andere groep niet als vanzelfsprekend aanvaarden en die zich niet laten gebruiken als hun partij—of het lichaam waarin zij zitting hebben—met woorden denkt te kunnen volstaan. Die de politiek openlijk beschouwen als een middel om gelijke kansen te scheppen voor de helft. Die weten dat in toekomstmodellen—of die nu reformistisch zijn of revolu-

tionair—de belangen van hun seksegenoten plegen te worden vergeten en die eisen dat daarover wordt nagedacht. Die als ze constateren dat andere vrouwen zich voor de zoveelste maal hebben laten beëtnemen denken: hoe lang nog laten wij dit met ons doen. Vrouwen die weten dat ze in de politiek tweederangspersonen zullen blijven. Want sinds de dag waarop Rosa Luxemburg de burelen van de Duitse socialisten binnenstapte is er wel iets veranderd, maar niet dit. Wie zich met vrouwenzaken inlaat is tweederangs. Bij Indira Ghandi en Golda Meir moet je niet met feminisme aankomen.

Niet alleen tweederangs, maar ook lachwekkend. Want je hebt de nobele tweederangsburgers, het proletariaat of de negers—en die welke altijd bruikbaar zijn voor een goede grap. De V.S. senator Smith maakte van de indiening van het sekse-amendement bij de anti-discriminatie wetten een cabaretnummer; Biesheuvel deed hetzelfde met de benoeming van een vrouw in zijn kabinet. Want politiek is mannenterritorium, dus een gebied waar mannen elkaar knipogend grappen toewerpen over de hoofden van het vrouwvolk heen. Slaven hebben immers geen ogen en geen oren.⁴ Feministen zijn vrouwen die dit alles met opgeheven hoofd trotseren. Die het, om met Sartre te spreken, wagen authentiek te zijn.

En die als zodanig welkom zijn. Dat betekent dat zij psychisch en materieel de ruimte krijgen. Psychisch doordat van hen initiatieven op dit gebied worden verwacht in plaats van getolereerd. Materieel doordat zij de tijd krijgen aan een beleid te werken. Dat beleid ontbreekt op 't ogenblik volkomen. Wie kamer- of commissiehandelingen uitvlooit komt daarin bijzonder weinig tegen over vrouwen. En om aan dat beleid te werken is het nodig heen en weer te pendelen tussen politiek en achterland. Daarvoor moet tijd worden vrijgemaakt, want onder het regime van de algemeenheid is die er niet. De algemeenheid levert al een overvolle werkweek op. De consequentie daarvan is dat andere taken drastisch moeten worden beperkt. En de consequentie daarvan is weer dat er meer hulpkrachten aangetrokken zullen moeten worden. Gelijkheid kost geld.

Maar wat is dat achterland? Op het eerste gezicht is het antwoord duidelijk: andere vrouwen en de vrouwengroepen binnen de eigen partij. Maar bij nader inzien ligt het niet zo eenvoudig. Want niet alleen in de binnenste kringen van de politiek, maar ook in de buitengewesten wordt de mythe van de algemeenheid aangehangen. Het is immers aangenamer te doen of je een mens bent waar niets mee aan de hand is dan de angel van het vrouw zijn te voelen. Deze struisvogelpolitiek heeft tot gevolg dat de meeste vrouwen geen notie hebben van de situatie en als ze dan eens boos worden zich laten afscheppen met dooddoeners. En als het over andere categorieën vrouwen gaat die duidelijk in het verdomhoekje zitten zal het ergens wel hun eigen schuld zijn.

De eerste taak van de pendelaars is dus het achterland wakker te schudden, duidelijk te maken dat hier geen sprake is van persoonlijke fouten, maar van een foute structuur. Daarbij kunnen de vrouwenorganisaties van politieke

partijen een nuttig instrument zijn. Maar hier komen we terecht bij een nieuw probleem. Want die vrouwenorganisaties zijn niet opgezet om de belangen van vrouwen een kans te geven via de politiek, maar om de politiek een kans te geven bij de vrouw. Met het gevolg dat zij een subcultuur vormen, zonder de geruchtmakende hobby's en het lastigheidseffect waarmee jongerenorganisaties nog wel eens iets voor elkaar krijgen.

Onder het algemeenheidsregime zijn al wel eens stemmen opgegaan die voorstelden de vrouwengroeperingen op te heffen. En voor algemene problemen is dat terecht, omdat daarbij de taboe-effecten niet werken, althans niet hoeven te werken. Zodra wij van onze minderheidsstatus verlost zullen zijn worden vrouwenorganisaties overbodig. Maar voorlopig hebben we ze nog hard nodig.

Wanneer wij besluiten voorshands onze eigen minderheidspositie als uitgangspunt te nemen voor het bedrijven van politiek is de weg vrij om naar vrouwen en vrouwengroepen in andere partijen toe te stappen en gezamenlijk een pakket van eisen te formuleren en een termijn waarbinnen dat dient te worden gerealiseerd. Want welke ideologische en politieke verschillen er ook zijn, naar mijn ervaring liggen ze niet zozeer op dit terrein.

Als die samenwerking tot stand komt ontstaat de mogelijkheid wensen in beleidsvoorstellen te vertalen. Want verlangens van vrouwelijke zijde worden altijd onder de tafel gewerkt met de argumenten 'het kan niet' of 'vertel me dan maar eens hoe dat moet'. Het gebrek aan economische, juridische en algemeen-maatschappelijke kennis is een factor die ons steeds opnieuw parten speelt. Maar kennis is te koop of zelfs gratis te krijgen als er gewerkt kan worden aan een project dat zinvol is en gedragen wordt door genoeg groepen om een kans van slagen te hebben. Wanneer het de vrouwen-groepen in de politiek zou lukken een gezamenlijk eisenpakket te formuleren is de volgende stap de fracties daarop vast te pinnen en een interdepartementale coördinatie-groep te eisen die een meerjarenplan gaat opstellen. Als die groepen zoiets gezamenlijk doen en bereid zijn daaraan consequenties te verbinden wordt het voor een regeringscombinatie, hoe die dan ook mag zijn samengesteld, wat minder eenvoudig verlangens van vrouwelijke zijde over het hoofd te zien. Dit betekent dat er gezamenlijk en systematisch gewerkt wordt aan een onderhandelingspositie, zoals de vakbeweging die ook heeft opgebouwd.

Dat is niet alleen politiek belangrijk, maar ook psychologisch. Want het hoort bij de vrouwenrol te denken dat macht 'vies' is, iets voor een smeerlap als Nixon of zo. Streven naar macht is niet netjes voor mensen wier taak in het leven het is te zorgen dat de anderen aan hun trekken komen. Het gevolg is dat we in de politiek uitermate ondoeltreffend plegen op te treden. Dat we voorzichtig mompelen 'het zou toch eigenlijk zo moeten zijn dat', op 't laatste ogenblik een telegram sturen en vervolgens teleurgesteld zijn dat het weer niet is gelukt. Politiek bedrijven betekent dat je tijdig aan blokvorming doet, een strategie uitstippelt en gezamenlijk afspreekt wat je sanc-

ties zijn. Dat je bereid bent publiekelijk boos te worden op je eigen partij. Dat je aankondigt seksesolidariteit zo nodig hoger te stellen dan partij-solidariteit. Want politieke partijen zijn een middel tot een rechtvaardiger samenleving, niet een doel op zich.

In die gedachtengang past dat het 'vrouwen stemt op vrouwen' in ere wordt hersteld. Onder het regime van de algemeenheid was dat een verdachte leus geworden, en gezien de inkapselingseffecten van dat regime had het stemmen op vrouwen meestal ook weinig zin. Maar als wij ons erop toeleggen feministen op te kweken voor de politiek wordt het wél belangrijk. Tenslotte kan het nodig zijn gebruik te maken van de macht van het getal. Maar daarvoor is weer nodig dat lang van te voren zorgvuldig en gezamenlijk een campagne wordt gepland. Want de leus moet worden verkocht. En op het 'vrouwelijk element' is men uitgekeken, figuurlijk althans.

Dat is overigens maar een deel van het verhaal. Politieke partijen mogen de verwezenlijking van hun gelijkheidsidealen in dit vlak niet overlaten aan hun vrouwelijk kader. Zij dienen als partij met voortvarendheid te werken aan afbraak van de rolverdeling en aan een betere toerusting van de vrouw. In de eng-politieke sector moet men ophouden God's water over God's akker te laten lopen. Vrouwelijke volksvertegenwoordigers worden niet vanzelf gekozen, alle opbouwende taal van vooraanstaande personen ten spijt. De partij zou zich daarom moeten uitspreken voor een geleidelijkaan op te voeren streefpercentage vrouwelijke kandidaten op een verkiesbare plaats. Een streefpercentage van een kwart voor '74-'75 kan waarschijnlijk niet; voor '78-'79 moet het te doen zijn. Als nu onmiddellijk op basisniveau met het ploegwerk wordt begonnen. En dat ploegwerk zou kunnen inhouden:

- Een systematische campagne om kadercursussen van de partij voor de helft door vrouwen te laten bezoeken; er voor zorgen dat vrouwen tijdens die cursussen even goed leren hun stem te verheffen als mannen; zorgvuldige evaluatie na afloop samen met vrouwelijke cursisten (waar zitten de drempels, waar zitten de lacunes in kennis).
- Een goed voorbereide enquête onder vrouwelijke partijleden om er achter te komen waar hun weerstanden tegen het politieke bedrijf nu precies zitten.

Het zou wel eens zo kunnen zijn dat de uitkomsten van deze enquête de partij ertoe zouden nopen na te gaan denken over haar eigen model van politieke organisatie. Want daarin wordt op 't ogenblik ontstellend ondoelmatig omgesprongen met menselijke energie en enthousiasme. In de huidige organisatie wordt de dienst uitgemaakt door afdelingen en gewesten, door algemene lichamen, wier vergaderpraktijk wordt beheerst door oudere of jongere mannen die nooit volwassen zijn geworden, die nog altijd het spel spelen van de tegen elkaar opbiedende jongetjes die erop uit zijn zoveel mogelijk plaats in te nemen met behulp van woorden. Het gevolg is dat politieke bijeenkomsten vaak verworden tot een spel van emoties dat uitmond in een spel van moties.

Daar knappen vrouwen vaak op af. Want voor vrouwen zijn woorden in het openbare leven een functioneel artikel dat je gebruikt om kwijt te raken wat je op je hart hebt. Vrouwen spreken dan ook meestal kort—op mannencongressen moet de voorzitter de afgevaardigden voortdurend aan hun spreektijd herinneren, op vrouwencongressen hoeft dat zelden of nooit. Vrouwen, ook al zijn zo politiek geïnteresseerd, knappen dus vaak af op de officiële vergaderpraktijk. Die staat hun tegen, zij kunnen niet met twinkelende oogjes meegenieten van het 'spel'. Maar datzelfde geldt voor een heleboel mannen die wél in de volwassenheid zijn beland. Dat zijn mannen die de politiek zien als een middel om de wereld te veranderen of te verbeteren en nu—gedeeltelijk terecht—constateren dat je daarvoor niet bij de politieke partijen moet zijn (de afkeer die actiegroepen hebben van de officiële politiek is in dit verband onthullend) en mannen die graag hun kennis en interesse willen inbrengen, maar die zich ergeren aan discussies waarin domheid en kreten het toneel beheersen. Enkelen houden het uit terwille van de goede zaak, maar de meesten verdwijnen weer snel. Er is in de politiek een ontstellend verloop van mensen.

De oplossing zou wel eens kunnen zijn dat in de partij-organisatie meer de nadruk wordt gelegd op werkgroepachtige verbanden. In goed functionerende werkgroepen bestaat een evenwicht tussen geven en ontvangen. Ze zijn een zegen voor volksvertegenwoordigers die van allerlei markten thuis moeten zijn en dus dringend behoefte hebben aan informatie en ideeën en mensen die helpen bij het vorm geven daaraan. Ze zijn ook een zegen voor de andere deelnemers die zien dat er met hun ideeën iets gebeurt.

Een zaak die verdere studie verdient zou zijn hoe die werkgroepen een stem te geven bij het nemen van beslissingen en het kiezen van kandidaten. Op 't ogenblik beschikken zij daarover niet. Op 't ogenblik wordt de dienst uitsluitend uitgemaakt door de leutercolleges. En dat betekent dat het stemrecht is voorbehouden aan drukteschoppers en aan mensen die in staat zijn een grote hoeveelheid ergernis en verveling te verdragen. Het lijkt mij een onjuiste selectie.

1. In de bres springen voor één vrouw kan geen kwaad, dit is ridderlijk gedrag.
2. Seksuele geaardheid evenmin: homofielen hebben blijkbaar ook nergens last van.
3. Hetgeen ze meestal weigeren, en als ze het doen blijken ze vaak slecht op de hoogte. Ze kennen het doen en laten van hun eigen fractie soms niet eens. Daarmee onthullen ze duidelijk hoe serieus ze hun vrouwelijke kiezers wel nemen.
4. Men leze maar eens na wat Biesheuvel tegen de Dolle Mina's zei toen ze bij hem kwamen protesteren. Het was een stroom van gijntjes van mannen onder elkaar, bestemd voor luisterende journalisten.

De vrouw als consument moest in de politiek gaan!

Ofschoon wordt aangenomen dat een groot deel van het nationaal inkomen door vrouwen weer wordt uitgegeven is daar zelden iets van te merken in de vorm van een soort vrouwelijk economisch machtsblok. Hoe komt dat? Om te beginnen is het kenmerkend voor onze gezinnen dat ze apart van elkaar optreden. Een natuurlijke solidariteit ontbreekt. Voorts zijn vrouwenverenigingen altijd tot stand gekomen met een ander doel dan het uitoefenen van economische macht. Hiermee hebben ze zich dan ook niet bezig gehouden; een vereniging die zich op het nastreven van nevendoelen gaat richten riskeert immers onvrede in eigen gelederen. Waar economische nevendoelen tot gelding konden komen waren ze zelfs veeleer tegen het consumentenbelang gericht (boerinnenbonden!). Het meest consequent in het behartigen van het huisvrouwen-consumentenbelang is nog de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen geweest. Maar ook daar bemoeit men zich niet graag met de politiek. *En consumentenproblemen zijn politieke problemen!*

Geen politieke problemen in de zin dat ze partijpolitieke tegenstellingen oproepen, wel in de zin dat ze samenhangen met de ordening van onze samenleving. Ze moeten en kunnen (gedeeltelijk) opgelost worden door verandering in wetgeving. Daartoe moet en kan er in alle fracties belangstelling voor gewekt worden. Hoe dit moet gebeuren en op welke punten zal in dit artikel aan de orde komen. Een efficiënte pressiegroep zal blijken een nuttig instrument te zijn.

Wij doen een greep uit de vragen waarmee de vrouw als consument in de loop van de dag geconfronteerd kan worden. Bij de beantwoording daarvan zal blijken of en waar pressie noodzakelijk is.

Kleine Consumenten Catechismus

Vraag 1: Kan ik er op rekenen dat de normale levensmiddelen die in de winkels en op de markt verkocht worden van een voor de gezondheid aanvaardbare kwaliteit zijn?

Antwoord: Over het algemeen wel. Er is een Warenwet, en de Keuringsdienst van Waren houdt toezicht. Mocht u toch klachten hebben dan kunt u die bij de Keuringsdienst van Waren in uw rayon deponeren.

Vraag 2: Waar kan ik voorlichting krijgen over gezonde voeding en speciale diëten?

Antwoord: Bij het Voorlichtingsbureau van de Voeding, Laan Copes van Cattenburgh 42, Den Haag.

Vraag 3: Hoe kan ik bij het inkopen van levensmiddelen de meeste waar voor mijn geld krijgen?

Antwoord: Zelf uitkijken en letten op prijs en hoeveelheid. Voedingswaren moeten geprijsd zijn. Helaas is slechts voor enkele waren voorgeschreven dat de hoeveelheidsaanduiding op de verpakking staat. De zozeer gewenste verplichting om de prijs per standaardhoeveelheid (per liter, kilo of andere eenheidsmaat) te vermelden ontbreekt.

Vraag 4: Moet ik speciale margarine met veel onverzadigde vetzuren kopen?

Antwoord: Daarover lopen de meningen uiteen.

Vraag 5: Maar ik wil het toch, waar zit het meeste in?

Antwoord: Zie de desbetreffende brochure van de Stichting Vergelijkend Warenonderzoek, ook gepubliceerd in de Consumentengids van maart 1971.

Vraag 6: Wat zijn dat, de Stichting Vergelijkend Warenonderzoek en de Consumentengids?

Antwoord: De Stichting VWO is een voor meer dan 90% door het Rijk gesubsidieerde stichting, die zich onder bepaalde voorwaarden bezig houdt met vergelijkend warenonderzoek. De resultaten worden in brochures gepubliceerd. Het adres is Spui 27, Den Haag. In de Stichting VWO participeren de Consumentenbond, het NVV, het NKV en het CNV, de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, de COOP-Nederland en de Stichting Nederlandse Gezinsraad. De Consumentengids is het maandblad van de Consumentenbond. De Consumentenbond is een onafhankelijke vereniging, die nu ruim 330 000 leden telt. De Consumentenbond heeft geen andere inkomsten dan de contributies van de leden. De Bond doet vergelijkend onderzoek naar goederen en diensten en publiceert die in de Consumentengids. De onderzoeken van de Stichting VWO worden ook in de Gids afgedrukt. De Gids bevat voorts informatie, eigen vergelijkend onderzoek, andere informatie op consumententerrein, opiniërende artikelen en commentaren. Het adres is Leeghwaterplein 26, Den Haag, de contributie bedraagt f 15 per jaar.

Vraag 7: Zijn onze voedingsmiddelen te duur?

Antwoord: Doorgaans zijn op ieder gebied goedkope artikelen te vinden. In de kruideniersbranche is de concurrentie groot, zodat we mogen hopen dat daardoor de prijzen worden gedrukt. Agrarische produkten worden door de landbouwpolitiek soms duurder gehouden dan nodig zou zijn.

Vraag 8: Mag hetzelfde artikel in de ene winkel meer kosten dan in de andere?

Antwoord: Ja, en dat is maar goed ook, want alleen als de winkelier zelf zijn prijs mag bepalen kan er sprake van concurrentie zijn.

Vraag 9: Controleert de overheid of het etiket op een kledingstuk juist is?

Antwoord: Nee, nog niet. Het zou wel wenselijk zijn. Het zal er ook wel komen, te verwachten is een verplichte etikettering voor de samenstelling van textiel.

Vraag 10: Waarom zijn de maataanduidingen op kledingstukken niet gelijk?

Antwoord: Omdat de fabrikanten allen hun eigen systeem willen aanhouden en er wettelijk niets voorgeschreven is.

Vraag 11: Kan ik er op rekenen dat elektrische apparaten, zoals ze in de winkel worden aangeboden, veilig zijn?

 Antwoord: Nog niet. Er is een elektriciteitsbesluit, maar dat heeft nog onvoldoende invloed gehad op de markt.

Vraag 12: Welke elektrische apparaten kan ik het beste kopen?

Antwoord: Zie de vergelijkende onderzoeken van de Stichting VWO en de Consumentenbond. Dit geldt bovendien voor zeer vele andere aanschaffingen!

Vraag 13: Zijn we goed af met zegeltjes en cadeausystemen?

Antwoord: Nee, lagere prijzen zijn beter. Als u bonnen of cadeau-artikelen echt gratis krijgt, laat ze dan niet lopen: u hebt ze al betaald. Of u zegeltjes voor spaarsystemen koopt moet u zelf weten.

Vraag 14: Wat moet ik van de reclame geloven?

Antwoord: Slechts wat met uw eigen ervaring overeen komt. Als u vindt dat het niet klopt kunt u klagen bij de Codecommissie voor het Reclamewezen, p/a Genootschap voor Reclame, Nieuwezijdsvoorburgwal 288, Amsterdam (voor gedrukte bioscoopreclame), resp. bij de Reclameraad, Florapark 11, Haarlem (voor aetherreclame). U kunt ook schrijven aan de Consumentenbond.

Vraag 15: Ik heb wat aan de deur gekocht. Is er tegenwoordig niet een regeling dat ik daar binnen bepaalde tijd weer van af kan?

 Antwoord: Nee. Er is een wetsontwerp in de maak, en pas als dat wet geworden is zult u binnen 5 dagen een aan de deur gesloten koop weer ongedaan kunnen maken.

Vraag 16: Wie maakt uit wanneer de winkels open zijn?

Antwoord: De Winkelsluitingswet stelt vast wanneer de winkels gesloten moeten zijn. Het gemeentebestuur kan bepalen wanneer de verplichte halvedagsluiting is en of en wanneer er een koopavond gehouden mag worden. De Winkelsluitingswet is sterk verouderd en moet dringend herzien worden.

 Vraag 17: Ik heb een ameublement besteld dat vóór ons trouwen geleverd zou worden. Nu is het al 3 maanden later en het is er nog niet. Ik heb de zaak opgebeld en gezegd dat ze het nu wel kunnen houden. Dat willen ze niet. Zit ik er aan vast?

Antwoord: Ja, wanneer u althans een overeenkomst gesloten hebt onder leveringsvoorwaarden waarin dit bedongen is. In vele branches worden standaardleveringsvoorwaarden gehanteerd waarnaar in de opdracht die u tekent alleen maar verwezen wordt en die vaak voor de consument zeer ongunstige clausules bevatten. Dit is een misstand, maar volgens de geldende regels van ons Burgerlijk Wetboek is daar niets aan te doen. Dat Wetboek zou op dit punt dan ook moeten worden herzien!

 Vraag 18: Ik heb een maand geleden een wasmachine gekocht waarop ga-

rantie is. Nu is hij kapot, en er worden mij toch reparatiekosten in rekening gebracht. Moet ik betalen?

Antwoord: Lees het garantiebewijs. U kunt niet meer vorderen dan daarop staat. Garantiebewijzen geven zelden meer en meestal minder dan wat u op grond van het normale burgerlijk recht zou kunnen vorderen!

Vraag 19: Ik heb een nieuwe vloerbedekking, die al direct enige slijtplekken vertoonde. Wat moet ik doen?

Antwoord: U kunt van de leverancier een behoorlijke levering verwachten en verlangen dat hij het geleverde, als dat duidelijk ondeugdelijk is, vervangt of in orde brengt. Wanneer hij daartoe niet bereid is zoudt u uw eis aan de rechter kunnen voorleggen. In de praktijk is dat echter nogal moeilijk en kostbaar. Er moeten mogelijkheden komen voor een eenvoudiger en goedkopere rechtsprocedure voor serieuze consumentenklachten. Het bestaande recht schiet hier tekort. Een andere manier om uw zaak te bepleiten is een klacht in te dienen bij de Consumentenbond. Als u lid bent, tenminste! Er wordt dan voor u bemiddeld en in bepaalde gevallen zelfs voor u in rechte opgetreden.

Vraag 20: Moet ik gaan wassen (machinaal) met zeep en soda?

Antwoord: Nee. Tenminste niet als uw leidingwater harder is dan 7 graden Duitse hardheid (informeer bij uw waterleidingbedrijf). Anders gewoon doorgaan met waspoeder gebruiken. Elk wasmiddel bevat veel fosfaten, 'anti-kalk' of niet. Zie brochure Stichting VWO of Consumentengids januari 1972. Om overbemesting van de binnenwateren door fosfaten te voorkomen kan de overheid maatregelen nemen: de plaatselijke rioolwaterzuivering kan van een extra trap worden voorzien, en—beter waarschijnlijk—het leidingwater kan van te voren centraal worden onthard, zodat fosfaten overbodig worden.

Vraag 21: Ik kan geen tandarts vinden die nog 'plaats' voor me heeft. Is zo'n man niet verplicht om me te helpen?

Antwoord: Nee, hij is vrij ondernemer. Een andere organisatie van de gezondheidszorg zou misschien soelaas bieden, maar in elk geval zullen er meer artsen en tandartsen moeten komen!

Vraag 22: Ik wil geen koffie uit Angola, en wel rietsuiker uit Cuba. Is er controle op de beweringen van de handelaren over het land van herkomst?

Antwoord: Nee.

Vraag 23: Alle auto- en ziektekostenverzekeringen lijken mij zowat hetzelfde. Is de een safer of voordeliger dan de ander?

Antwoord: Op de soliditeit is toezicht. Er is veel verschil in tarieven (zie Consumentengids aug./okt./dec. 1971). Wat de dekking betreft, op het oog zijn er veel kleine verschillen, maar praktisch zijn die van weinig betekenis. Unificatie van polissen is uiterst wenselijk. Enkele risico's worden door alle maatschappijen slecht gedekt: die van poliklinische psychiatrische en fysiotherapeutische zorg. En er staan nogal eens in de polissen voor de verzekerde heel vervelende bepalingen, die men licht over het hoofd ziet. De overheid zou hier regelend moeten optreden. Zie ook het recente WBS-rapport.

Vraag 24: Als ik wat geld over heb en ik breng het naar de spaarbank, is dat safe?

Antwoord: Ja. Er zijn regels voor het beheer van de *echte* spaarbanken, en er is toezicht op. Tegen geldontwaarding is hierbij geen kruid gewassen.

Vraag 25: Dan maar liever aandeeftjes in beleggingsfondsen. Maar is dat safe?

Antwoord: Er zijn in Nederland geen voorschriften voor of controle op beleggingsfondsen. In het buitenland vaak wel. Het wordt hoog tijd dat er in ons land hiervoor ook regels worden gesteld!

Vraag 26: Geld lenen lijkt me riskant. Stel dat ze het plotseling terug vragen en ik heb het niet. Kan mijn boeltje dan onder me uit verkocht worden?

Antwoord: Niet gauw, wanneer u tenminste bij een normale bank, spaarbank of kredietbank bent geweest. Er gelden voor banken diverse regels voor het verstrekken van kleinere kredieten aan consumenten. Er zijn echter grote rentever verschillen en de markt is zeer ondoorzichtig (zie Consumentengids januari 1972). Eigenlijk zou bij iedere kredietaanbieding moeten worden vermeld hoeveel het werkelijke kostenpercentage bedraagt. Dat zou wettelijk voorgeschreven moeten worden!

Vraag 27: We zouden wel een huis willen laten bouwen, maar men zegt dat dat zo moeilijk is.

Antwoord: Inderdaad is dit een terrein vol voetangels en klemmen. Het soort klachten dat op dit gebied bij de Consumentenbond binnenkomt wijst er op dat de zwakke marktpositie die de consument hier heeft tot zodanige consequenties leidt, dat het ontbreken van wettelijke bescherming uiterst pijnlijk voelbaar kan worden. Hier moet nodig ingegrepen worden!

Vraag 28: Last but not least: de prijsstijgingen, kan daar nou niet eens wat aan gedaan worden?

Antwoord: Heel weinig. De inflatie lijkt wel in onze huidige westerse economie te zijn ingebakken. Er zijn theoretische oplossingen, maar tot op heden heeft nog niemand de moed *en* de macht gehad om zijn therapie door te drukken. Over politieke pressie gesproken!

Vraag 29: Maar dat is het hem juist. Ik hoor van wetwijzigingen en politieke acties, is er nou niets wat ik zelf kan doen?

Antwoord: Jawel, u kunt lid worden van de Consumentenbond. Hoe meer leden, hoe sterker de pressie die uitgeoefend kan worden! Verder kunt u trachten in uw partij belangstelling voor deze kwesties te wekken. De Consumentenbond zal u daarbij gaarne helpen!

Tot zover de catechismus. U ziet: het consumentenleed is best wat te verzachten, maar er moet wel aan gewerkt worden. Overal waar het figuurtje in de marge stond is politieke pressie gewenst. En dit lijstje pretendeert op geen enkele wijze volledig te zijn!

Een sterke pressiegroep is onontbeerlijk. In Nederland treedt de Consumentenbond als zodanig op. De Bond geeft de Consumentengids uit, geeft indi-

viduele ledenservice en bemiddelt bij klachten, maar daarnaast treedt hij als consumentenvertegenwoordiger op in allerlei raden en commissies, adresseert aan Kamer en Kabinet als het nodig lijkt, en is—als gezegd—bereid binnen- en buitenparlementaire acties op dit terrein met raad en daad te steunen.

Maar daarmee zijn we er niet! *Tenslotte moet de maatschappelijke pressie vertaald worden in politieke pressie om de noodzakelijke wetwijzigingen tot stand te brengen!* Er is wel kans op gunstig resultaat: in Zweden bijv. komen juist in deze jaren verschillende van de hierboven bepleite maatregelen tot stand. In de meeste gevallen zal de politieke pressie uitgeoefend moeten worden in de Tweede Kamer, soms in Provinciale Staten of in Gemeenteraad.

Leden van de Tweede Kamer zullen moeten gaan aandringen op nieuwe wetten (vragen 3, 19, 23, 25, 26 en 27), wetwijzigingen (vragen 16 en 17), bespoediging van wetgevende arbeid die reeds in een voorbereidend stadium is (vragen 9 en 15), uitbreiding van bestaande voorzieningen (vraag 21), of een krachtiger handhaving van reeds bestaande regels (vraag 11). In de Provinciale Staten zullen kwesties van milieu en volksgezondheid aan de orde komen (vraag 20), terwijl in de Gemeenteraden zaken als koopavond en waterontharding zullen gaan spelen (vragen 16 en 20).

Het is dus zaak dat u uw partijgenoten in onze vertegenwoordigende colleges hierop attendeert. Nu hebben deze mensen reeds zeer veel aan het hoofd, en zij zullen vermoedelijk op dit terrein pas in actie komen als zij van vele kanten daartoe aangemaand worden. Schrijf dus brieven, stel vragen op afdelingsvergaderingen, bezoek spreekuren, het moet van de grond komen!

Het is niet in te zien waarom juist vrouwen dat zouden doen, mannen hebben er net zoveel mee te maken. Maar misschien is dit een goede 'binnen-komer' voor de zozeer gewenste meerdere vrouwen in onze politiek? Zusters, wat let ons eigenlijk? Tot ziens op de barricaden!

⚡ Een onderwerp waarover nog beslissingen moeten worden genomen; mogelijkheid voor acties de beslissing te beïnvloeden of te versnellen.

Vrouwenemancipatie in Zweden

In Zweden werkt momenteel rond 50% van de gehuwde vrouwen buitenshuis, in Nederland ongeveer 25%.

Dit gegeven vormde de aanleiding tot een korte studiereis naar Zweden.* Doel van de studie was na te gaan enerzijds hoe een dergelijk verschil in ontwikkeling te verklaren valt en anderzijds welke repercussies een zo grote inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces op een samenleving bewerkstelligt.

In het onderstaande artikel wordt speciaal ingegaan op de rol van de overheid bij de begeleiding van het veranderingsproces. De onderstaande verklaringen en conclusies hebben dan ook een sterk tentatief karakter. De vele feitelijke gegevens spreken echter voor zichzelf.

De uitgangspunten ten aanzien van de positie van de vrouw hebben—in Zweden evenals in Nederland—in het begin van deze eeuw meer tot een formele dan tot een reële emancipatie geleid. De vrouw verkreeg kiesrecht, ze kon alle opleidingen in principe volgen, maar van een maatschappelijke integratie was door het ontbreken van stimulerende en ondersteunende maatregelen geen sprake. Sterker nog, de maatregelen hadden eerder een beschermend dan een stimulerend karakter.

Langzamerhand is echter een kentering in de opvattingen opgetreden. Hier toe werd baanbrekend werk gedaan door het echtpaar Alva en Gynnar Myrdal, die reeds in 1934 een schets gaven van een nieuwe samenleving waarin naast de man ook aan de vrouw een maatschappelijke taak werd toegekend. Misschien is het mede aan hun invloed te danken geweest dat ook tijdens het dieptepunt van de economische crisis de gehuwde vrouw in Zweden niet werd ontslagen.

Na de oorlog hebben verschillende factoren tegelijkertijd tot een grotere maatschappelijke integratie van de vrouw geleid. Zo bewerkstelligde de snelle overgang van de agrarische naar een industriële samenleving een structureel tekort op de arbeidsmarkt.

Een belangrijke rol hebben de vakbonden hierbij gespeeld. Ze herkenden reeds in de eerste besprekingen met de werkgeversorganisaties over een nieuw arbeidsmarktbeleid de gehuwde vrouw als een nieuwe en permanente arbeidsgroepering met heel eigen specifieke problemen.

Tegelijkertijd werd de vrouwenorganisaties duidelijk, dat de werkelijke emancipatie nog niet was bereikt. Zolang het perspectief van vrouwen eenzijdig op het huwelijk is gericht, volgen ze te weinig opleidingen die met hun capaciteiten in overeenstemming zijn en doen ze geen maatschappelijke ervaring in een werkkring op.

Als resultante van deze factoren was er zo rond 1960 in Zweden een redelijke consensus tussen de verschillende belangengroeperingen met betrekking tot de inschakeling van de vrouw in het arbeidsproces. Men ging akkoord met de inschakeling, mits de vrouw niet als arbeidsreserve werd beschouwd en dezelfde kansen en mogelijkheden als de man in de arbeidssituatie kreeg. Vanuit deze consensus kon de regering actief en stimulerend werken. De aandacht voor de vrouw werd ingepast in het planmatige en sterk gedecentraliseerde beleid.

De inschakeling van de vrouw in het arbeidsproces als een laatste stap naar de voltooiing van het emancipatieproces sluit overigens aan bij de totaalvisie, die de sociaaldemocraten ontwikkeld hebben ten aanzien van de verhouding tussen individu en samenleving. De sociaal-democratie in Zweden kenmerkt zich niet langer door een overmatige bescherming van achtergebleven groepen maar thans meer door het scheppen van structuren waardoor en waarbinnen het individu zich op eigen kracht kan ontplooiën en handhaven. Echter met erkenning dat een complexe en veranderende samenleving het individu niet aan zijn lot kan overlaten.

De Nederlandse regering beschikt niet over dezelfde instrumenten als in Zweden om een reeds op gang gekomen veranderingsproces te begeleiden. Aangezien het echter waarschijnlijk is dat met de geleidelijke democratisering van onze samenleving ook de positie van de vrouw zal veranderen, is het zinvol de Zweedse ervaringen nader te analyseren. Hiertoe zal eerst worden ingegaan op het Zweedse overheidsbeleid om vervolgens de veranderingen in de totale samenleving te beschouwen.

2. Het Zweedse overheidsbeleid

Om een veranderingsproces te begeleiden is het noodzakelijk aandacht te schenken aan de culturele en structurele elementen, die voor het proces van belang zijn. Onder de culturele elementen wordt het geheel van waarden, normen en opvattingen verstaan, die in een samenleving aanwezig zijn of van overheersende invloed zijn. Onder de structurele elementen wordt in dit verband verstaan het geheel van condities, mogelijkheden, kortom het kader waardoor of waarbinnen een veranderingsproces kan optreden.

Midden in een veranderingsproces treedt vaak een *culturele* of een *structurele* achterstand op.** Men kan een samenleving of een onderdeel ervan beschouwen als een systeem van op elkaar inwerkende culturele en structurele elementen. In een bepaalde ontwikkelingsfase kan het ene cultuurdeel bij het andere achterblijven; hetzelfde kan optreden bij de structurele elementen, terwijl er ook nog een achterstand van de culturele delen ten opzichte van de structurele delen en andersom kan plaats vinden. In concreto: als men het wenselijk acht vrouwen in het arbeidsproces in te schakelen (een cultuurelement) dienen de opvattingen over haar positie in het gezin en in de arbeidssituatie te veranderen (andere cultuurelementen), ter-

wijl de structuur haar het ook feitelijk mogelijk moet maken zich als een normale werknemer te gedragen. Gebeurt dit niet, dan zullen velerlei spanningen optreden, hetzij bij het individu zelf, hetzij in de gezins- of arbeidssituatie etc.

Het is de grote verdienste geweest van de Zweedse regering het interdependente karakter van de culturele en structurele elementen reeds in een vroeg stadium te hebben herkend. Daaruit trok zij de conclusie dat het gehele veranderingsproces bewust moest worden gestuurd om nadelige effecten te vermijden.

a. De culturele elementen

De invloed van de regering op het culturele klimaat is vooral aanwijsbaar in het onderwijs. De traditionele rolverdeling tussen man en vrouw als ook de relaties tussen man en vrouw in het huwelijk of in de arbeidssituatie worden in aparte lessen in de hoogste klassen van de 'comprehensive' school en in het middelbaar onderwijs ter discussie gesteld. Uit de schoolboekjes worden de oude opvattingen verwijderd. In de beroepenvoorlichting op de scholen wordt nadrukkelijk gesteld dat alle beroepen zowel voor meisjes als voor jongens open staan. Ook de ouders worden in speciale voorlichtingsavonden bij de problematiek betrokken.

Overigens ontwikkelen de culturele elementen zich vrij autonoom als het proces eenmaal op gang is gezet. De herwaardering van de relatie tussen man en vrouw, de functievoerschuiving van het gezin en de plaats van de arbeid in het persoonlijk leven zijn steeds weerkerende discussieonderwerpen in verenigingen, op conferenties, in de massacommunicatiemedia etc.

De culturele stimulans heeft er toe geleid dat meisjes langere en meer volwaardige opleidingen kiezen. Merkwaardig is echter dat de beroepskeuze van jonge meisjes voornamelijk beperkt blijft tot de sociale, verzorgende en administratieve beroepen. Heel anders ligt dit bij de scholing van volwassenen. Daar blijken de vrouwen wel degelijk technische beroepen te kiezen. Bij deze groep is echter een voorkeur voor de relatief kortere opleidingen waarneembaar.

Als conclusie kan men stellen dat de culturele beïnvloeding, vooral als er een zekere consensus over het te voeren beleid bij vele groeperingen aanwezig is, in betrekkelijk korte tijd (stel 10 jaren) plaats kan vinden. Voor een volledige beïnvloeding is echter een langere tijd noodzakelijk.

b. De structurele elementen

De structurele stimulans betreft een wijd terrein van maatregelen. Door het *arbeidsmarktbeleid**** heeft de regering de toegang tot vele beroepen voor de vrouw bevorderd. De Raad voor de Arbeidsmarkt heeft in Zweden meer instrumenten tot zijn beschikking dan het Directoraat voor de Arbeidsvoorziening in Nederland om de vraag en het aanbod zo goed mogelijk op elkaar

af te stemmen. Men besteedt hierbij veel aandacht aan een goede voorlichting. Voor huisvrouwen worden vier-weekse introductiecursussen georganiseerd, waar alle aspecten van het werken buitenshuis en van de opleidings- en beroepsmogelijkheden worden behandeld. Voor de her- en bijscholingscursussen werkt de Raad voor de Arbeidsmarkt samen met de Raad voor het Onderwijs. De opleidingsmogelijkheden betreffen bijna alle beroepen en ze zijn de laatste jaren bovendien uitgebreid tot algemeen vormend onderwijs. De sterke belangstelling voor deze cursussen is uit de volgende tabel af te lezen:

Tabel 1. *Deelnemers aan arbeidsmarkttrainingscursussen in Zweden.**

Jaar	Totaal aantal deelnemers	Vrouwen	
		absoluut	%
1960	17 827	3 239	18
1963	36 814	14 557	40
1966	53 729	21 449	40
1969	103 800	44 200	43

* Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan: Woman in Sweden, in the Light of Statistics, Arbetsmarknadens Kvinnoämnd, Stockholm, april 1971.

Gedurende de cursus ontvangen alle deelnemers een vaste uitkering vanaf 525 Kr per maand.

Een hoog percentage, vooral van de vrouwen, maakt de cursussen af:

Tabel 2. *Percentage deelnemers, dat de cursussen van de arbeidsmarkttraining afmaakt.**

Mannen	Vrouwen	Vrouwen boven 55 jaar
77	89	95

* Deze gegevens zijn van 1969.

Ook andere vormen van *onderwijs aan volwassenen*, bijvoorbeeld binnen de driejarige dagopleidingen van de Volkshogescholen, bleken de integratie van de vrouw op een voor haar geschikt niveau in het arbeidsproces te bevorderen. Van de 14 000 cursisten in 1971 bij deze vorm van onderwijs bestaat de helft uit vrouwen.

Een andere reeks voorzieningen heeft betrekking op de *verbetering van de infrastructuur*. Alle maatregelen, die het werken van de vrouw buitenshuis ook werkelijk mogelijk maken, kunnen hiertoe worden gerekend. Ze hebben betrekking op een efficiënte huishoudvoering en op de verzorging van de kinderen.

Voor de *efficiënte huishoudvoering* zijn cursussen georganiseerd, terwijl aan pas gehuwden leningen worden verstrekt om reeds van het begin af vol-

doende apparatuur ter beschikking te hebben om de werkzaamheden te verminderen. Ook bij de bouw van de woning wordt steeds meer rekening gehouden met het feit dat beide echtgenoten werken, o.a. door het inrichten van gemeenschappelijke ruimten met taakverlichtende apparatuur.

Eén van de meest interessante vormen betreft enkele projecten, die reeds in de oorlog zijn opgezet voor werkende echtparen. Het zijn grote flatgebouwen met aparte woningen maar veel gemeenschappelijke voorzieningen, zoals een restaurant, een kinderdagverblijf en een gemeenschappelijke tuin. Het is niet duidelijk waarom men sindsdien niet is doorgegaan met de bouw van deze projecten, die enerzijds een maximum aan privacy aan de bewoners bieden, maar anderzijds juist op alle cruciale moeilijkheden van gezinnen met werkende echtparen of alleenstaanden kunnen inspringen.

Uiteraard heeft het merendeel van de infrastructurele maatregelen betrekking op de *verzorging van de kinderen*. De kinderdagverblijven worden bijna exclusief opgericht door de gemeenten, hierin bijgestaan door een commissie van belanghebbenden uit vrouwenorganisaties of vakbonden. Interessant is in dit verband, dat de plaatselijke raden voor de arbeidsmarkt het stimuleren van de oprichting van kinderdagverblijven tot hun taak rekenen.

Het aantal plaatsen in kinderdagverblijven en andere vormen van kinderopvang is sinds 1960 aanzienlijk toegenomen:

Tabel 3. *Het aantal plaatsen bij de verschillende vormen van kinderopvang.**

Jaar	Kinderdag- verblijven	In private gezinnen	Vrijtijds- centra	Totaal
1960	8 250	4 000	2 450	14 700
1965	11 900	8 000	3 000	22 900
1970	32 600	± 30 000	6 400	± 69 000

* Deze tabel is samengesteld uit gegevens in 'Woman in Sweden' en 'The trade unions and the family', Stockholm, 1970. Aangezien de gegevens niet helemaal parallel liepen is steeds het laagste aantal aangehouden.

Men streeft er naar een netwerk van kinderdagverblijven op te richten zodat de kinderen hun eigen buurtvriendjes daar weer kunnen treffen. De dagverblijven zijn over het algemeen klein, ze bestaan uit in elkaar overlappende verschillende ruimten voor ongeveer 30 kinderen. Voor een dergelijke groep zijn vier leidsters, waaronder zo mogelijk één of meer leiders, aanwezig. De door mij bezochte kinderdagverblijven maakten een moderne, frisse indruk en ze kunnen meer mogelijkheden tot ontplooiing voor het jonge kind bieden dan kleine huizen of flats. De kinderdagverblijven zijn open van half 7 tot half 7, maar het is de gewoonte dat een kind slechts een deel van de dag aanwezig is.

Bij ziekte zorgt de gemeente voor een verzorgende hulp thuis, tenzij de ouders zelf oplossingen kunnen vinden. De verzorgende hulp thuis vormt een onderdeel van de gezinsverzorging.

De kosten voor de kinderdagverblijven variëren, afhankelijk van het gezinsinkomen, van 1 Kr tot 35 Kr per dag. De rest wordt door de gemeente gesubsidieerd.

Ondanks de stijging van het aantal plaatsen in kinderdagverblijven is de behoefte aan plaatsen nog veel groter. Dit heeft geleid tot een heel aparte vorm van kinderopvang, de zogenaamde 'dagmoeders'. Dagmoeders zijn vrouwen, die na een korte opleiding één tot vier kinderen overdag in hun eigen huis verzorgen. Ze worden betaald door de gemeente, die ook een goed toezicht op de kwaliteit van de verzorging houdt. Over het algemeen ziet men in Zweden deze ontwikkeling als een noodoplossing. In de kinderdagverblijven kan men met beter geschoolde krachten en met meer ruimtelijke mogelijkheden de ontplooiing van het kind bevorderen.

De grotere kinderen eten op school, maar zijn reeds vroeg in de middag vrij. Aan de scholen worden langzamerhand vrijetijdscentra verbonden, waar het kind ook nog na schooltijd enige uren kan blijven. Ook hier treft weer het veel groter aantal mogelijkheden, dat men het kind op deze wijze kan bieden. Op sommige scholen is het aantal na schooltijd uit te oefenen hobby's uitgebreid tot 30!

In de lange vakantietijd (3 maanden!) zorgt de gemeente voor vakantie-activiteiten in de vorm van het organiseren van dagtochten of vakantie-kampen.

Over het algemeen staat men zeer positief ten opzichte van de vroege socialisatie van het kind buiten het gezin, zoals bijvoorbeeld uit enkele vakbondspublikaties blijkt. Wel zoekt men de laatste tijd naar mogelijkheden om de heel jonge kinderen voor een groot deel van de dag door de vader of moeder thuis te laten verzorgen. Hoewel uit onderzoekingen geen nadelige lichamelijke of psychische gevolgen voor het kind aan de dag zijn getreden is men toch van oordeel, dat er voldoende gelegenheid moet zijn voor de ouders om met het kind een goede band aan te knopen. De meest recente ideeën hebben betrekking op een evenwichtige verdeling tussen ouders en samenleving bij de opvoeding van het opgroeiende kind.

c. De effecten van het overheidsbeleid

De effecten van het overheidsbeleid zijn uit enkele statistische gegevens af te leiden. Het percentage werkende gehuwde vrouwen nam toe van 26% in 1960 tot 48% in 1969. Daarvan werkt ongeveer de helft voor de volledige werktijd. De sterkste concentratie van de werkende gehuwde vrouwen ligt tussen de 35 en de 55 jaar:

Tabel 4. *Percentage werkende vrouwen, naar leeftijd en burgerlijke staat.*

<i>Leeftijd</i>	<i>Gehuwde vrouwen</i>	<i>Ongehuwde vrouwen</i>
20-25 jaar	57	75
25-35 jaar	54	82
35-45 jaar	64	82
45-55 jaar	61	76
55-65 jaar	39	55

De samenhang tussen arbeid en gezinsomstandigheden komt duidelijk tot uiting in de volgende tabel betreffende de leeftijd van de kinderen. Hier zijn ook de niet gehuwde moeders in opgenomen:

Tabel 5. *Percentage werkende vrouwen met kinderen, naar leeftijd van het jongste kind.*

<i>Leeftijd van het jongste kind</i>	<i>Werkende moeders in %</i>
beneden 3 jaar	42%
tussen 3-7 jaar	52%
tussen 7-17 jaar	66%

Vooral uit het feit dat de moeders van de oudere kinderen voor 66% deelnemen aan het arbeidsproces kan worden afgeleid dat het aanvaarden van een werkkring door de vrouw met gezinsverantwoordelijkheid in Zweden tot het normale cultuurpatroon is gaan behoren.

3. Arbeid en samenleving

De arbeid buitenshuis van de gehuwde vrouw op zo grote schaal als dat in Zweden plaats vindt, heeft aan de samenleving een geheel ander karakter gegeven.

Bij alle beleidsmaatregelen wordt er rekening mee gehouden dat de arbeid buitenshuis van de vrouw een normaal verschijnsel is. Dit houdt in dat de traditionele taken van de vrouw als de verzorging van kinderen of van oudere familieleden steeds meer tot de gezamenlijke verantwoordelijkheid van gezin en samenleving worden gerekend. Hoezeer hier sprake is van een volledige omkering in het beleid kan blijken uit enkele voorbeelden.

Als één van beide huwelijkspartners door bijzondere omstandigheden in het gezin niet of tijdelijk niet aan het arbeidsproces kan deelnemen worden er speciale gezinstoelagen verstrekt.

Als in een bepaald gebied het percentage werkende gehuwde vrouwen beduidend lager is dan elders, wordt dit gebied tot werkloosheidsgebied verklaard, ook al hebben de vrouwen zich niet als zodanig laten registreren.

Als een werkloze werknemer uit het noorden van het land bepaalde faciliteiten wordt geboden om zich elders te vestigen, worden bij de beoordeling hiervan ook de mogelijkheden voor zijn vrouw en kinderen in de nieuwe streek betrokken.

Het beleid ten behoeve van de gehuwde vrouw begint hierdoor steeds meer het karakter van een *gezinsbeleid* aan te nemen. Ditzelfde verschijnsel vinden we terug in de *herwaardering van de positie van de man als vader*. Verschillende regelingen zijn bedoeld om de vader daadwerkelijk bij het gezin te betrekken. Zo hebben werknemers en werkneemsters in overheidsdienst beide recht op veertien verlofdagen met een gereduceerd inkomen, als de gezinsomstandigheden daartoe aanleiding geven (bijv. ziekte van de kinderen). Er is een wet in voorbereiding om tijdens het lange zwangerschapsverlof van de vrouw (6 maanden) ook de vader in de gelegenheid te stellen enige tijd thuis te blijven.

Interessant is dat met de voortschrijdende emancipatie er tevens een *herwaardering van de arbeid* is opgetreden. Enerzijds wordt arbeid als positief ervaren, waar ieder individu van moet kunnen profiteren, tegelijkertijd treedt er een zekere distantie op ten aanzien van de allesoverheersende invloed van de arbeid in het persoonlijke leven. Parallel aan deze herwaardering vindt er momenteel een discussie plaats over de mogelijkheden te komen tot een aanzienlijke arbeidstijdverkorting, tot ongeveer 30 uren per week. Ook wordt er gewerkt aan plannen om de sociale verzekeringswetten aan te passen bij de feitelijke omstandigheid dat een deel van de bevolking gedurende een bepaalde tijd in zijn leven parttime of geheel niet werkt.

Ondanks de betrokkenheid met het individu in zijn arbeidssituatie is er in Zweden nog weinig bereikt op het gebied van de werkomstandigheden. Wel hebben de raden voor de arbeidsmarkt de mogelijkheid om verouderde ruimten te verbeteren, maar de nieuwe inzichten ten aanzien van werkstructurering of taakverruiming (job enlargement) hebben, overigens evenmin als in ons land, nog geen grote toepassing gevonden. Eerder zoekt men de oplossing in verdergaande mechanisatie, begeleid door onderwijs aan volwassenen voor hoger gekwalificeerd werk. Door het accent te leggen op dit onderwijs hoopt men de positie van het individu in een snel veranderende samenleving te verbeteren.

4. Betekenis van de Zweedse situatie voor Nederland

Tot nu toe werd de inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces in Nederland voornamelijk als een conjunctureel middel gezien, toe te passen in tijden van een overspannen arbeidsmarkt. Dit heeft tot gevolg dat er nauwelijks maatregelen zijn genomen om het werken buitenshuis van de gehuwde vrouw positief te begeleiden. De buitenshuis werkende gehuwde vrouw verricht haar taak in Nederland onder bijzonder ongunstige omstandigheden en vaak op een niveau, dat ver beneden haar capaciteiten ligt. Juist de laatste paar jaren wordt de arbeid van de gehuwde vrouw door vele groepen herkend als een middel om de maatschappelijke integratie te bevorderen. Juist nu dit inzicht doorbreekt en ook de overheid in haar jongste Memorie van Toelichting op de Begroting van Sociale Zaken iets actiever lijkt te zullen optreden, zijn er nieuwe moeilijkheden opgetreden.

In de eerste plaats lijkt de huidige recessie niet het meest geschikte kader om een nieuwe bevolkingsgroep op de arbeidsmarkt toe te laten. In de tweede plaats leiden de verontrustende gegevens van de Club van Rome tot de wens de produktie te verminderen. Juist in ons land waar door de grote bevolkingsdichtheid de verwaarlozing van de milieufactoren in het dagelijks leven merkbaar zijn, vindt de gedachte van produktievermindering veel aanhang.

Voor zover de recessie van invloed kan zijn op de inschakeling van de vrouw in het arbeidsproces, dienen we er wel rekening mee te houden, dat de werkloosheid juist in bepaalde sectoren optreedt; in de meer verzorgende sectoren blijft nog een groot arbeidstekort bestaan. Ook bij een verminderde produktie vanwege de milieufactoren zou er eerder een verschuiving naar de culturele en verzorgende beroepen plaats kunnen vinden. Het algehele levenspeil zou dan wel lager worden, maar dit zou eerder van invloed zijn op de consumptie van produktiegoederen dan op het sociale en culturele klimaat.

In Zweden is het zelfs niet meer mogelijk dat bovenstaande factoren van invloed kunnen zijn op het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw. De emancipatie is zover voortgeschreden, dat er geen weg terug meer is. Vrouwen worden als normale werknemers beschouwd, een recessie zou alle groepen in gelijke mate treffen, waarbij het zelfs niet uitgesloten is dat bepaalde parttime krachten—man of vrouw—door hun hoge produktiviteit een relatief gunstige positie op de arbeidsmarkt innemen.

In Nederland staan we op dit moment voor de keus of we de deelneming van de vrouw aan het arbeidsproces alleen als een economische gelegenheid willen blijven beschouwen of dat we de emancipatorische argumenten in ons beleid willen betrekken. Opteren we voor de laatste mogelijkheid, dan kan het uitgewerkte Zweedse beleid ons veel steun verschaffen.

* De auteur bracht in september 1971 een bezoek aan vele instellingen en bedrijven in Stockholm. De reis werd gefinancierd door het blad 'Margriet' voor een project over de 'werkende vrouw'.

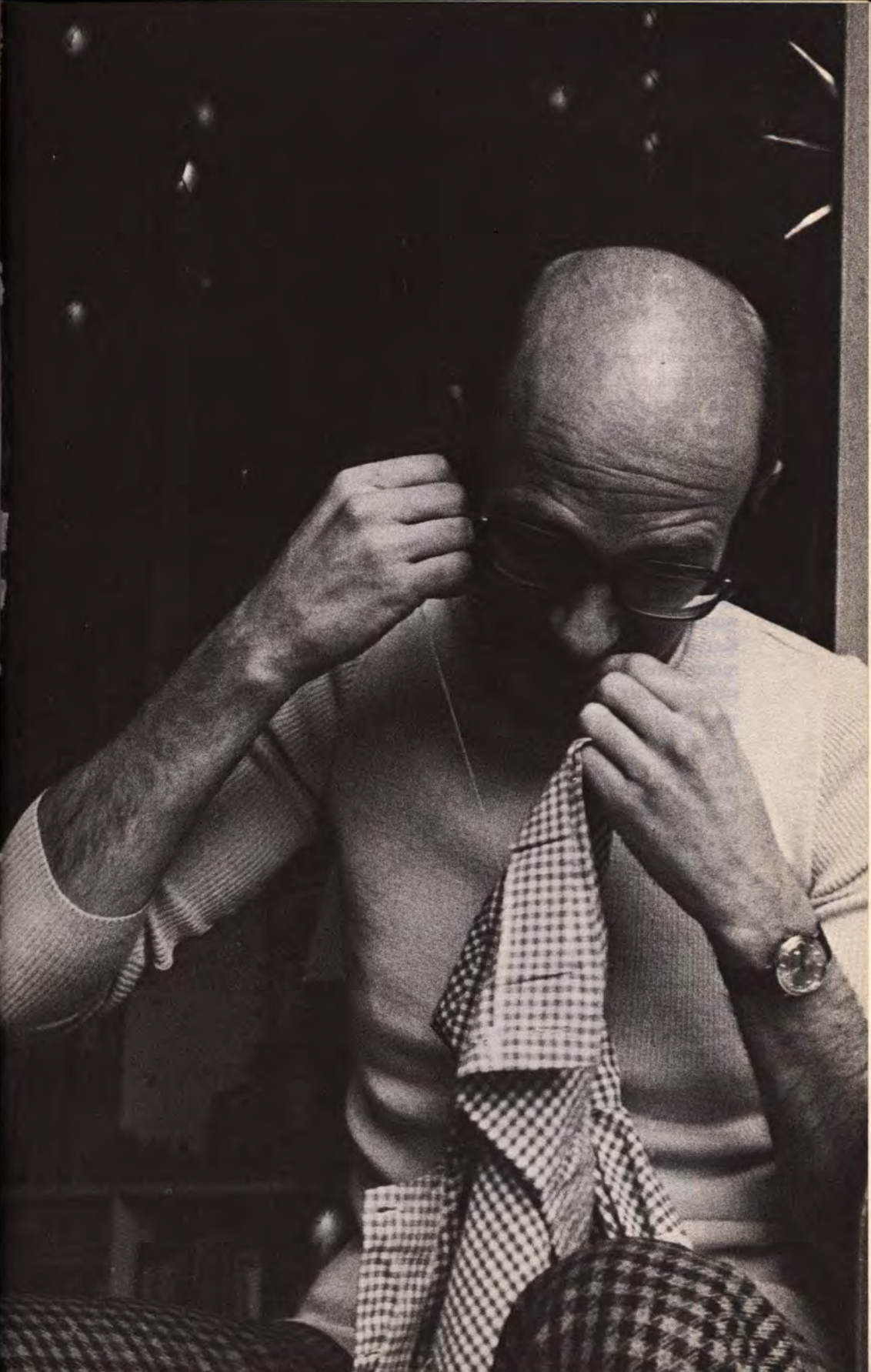
** Sociologische termen uit het Engels vertaald: cultural and structural lag.

*** Meer gedetailleerde informatie over het Arbeidsmarktbeleid en het Onderwijs aan volwassenen kunt u aantreffen in een artikel in 'Mens en Onderneming' dat in de vroege zomer van 1972 zal verschijnen.

Literatuur

1. Adult Education in Sweden, Swedish Ministry of Education, Stockholm 1970.
2. R. van der Burg, Het institutionele kader van het Arbeidsmarktbeleid in Nederland, ongepubliceerde scriptie.
3. Labour Market Training, National Labour Market Board of Sweden, May 1971.
4. Labour Resources 1965-1990, Statistiska centralbyrån, Stockholm, 1971: 5.
5. Manpower and social policy in the Netherlands, OECD, Paris 1967.
6. The status of women in Sweden, Report to the United Nations 1968, Serie: Sweden Today.
7. Swedish Employment Policy, National Labour Market Board, 1970.

8. The trade unions and the family, Swedish Trade Union Confederation (L), Stockholm 1970.
9. Woman in Sweden, in the Light of Statistics, Arbetsmarknadens Kvinnönämnd, Stockholm, 1971.
10. Women and the Labour Market, National Labour Market Board of Sweden, z.j.

NEL BARENDREGT

Wel praten, niet zeuren

Vrouwen in de politiek praten niet vaak over vrouwenzaken. Mannen trouwens ook niet. En als die vrouwen er over praten blijkt er weinig verschil van inzicht met mannen te bestaan. De vrouw en de politiek is niet een kwestie van tellen. Meer vrouwen in het parlement, de gemeenteraden of de regering helpt niet zonder meer. Dat kun je proberen te verklaren, maar omdat het bij dat soort verklaringen niet mogelijk is om na het noemen van allerlei vermoede oorzaken de onvermijdelijkheid van het gevolg aan te tonen begeef ik mij er niet in.

Ik wil het wel illustreren. Het aardigste voorbeeld is de uitroep van Hannie van Leeuwen van de A.R. bij de behandeling van de Echtscheidingswet in de Tweede Kamer. Iets als: moeder is toch het mooiste beroep van de wereld! zei ze met veel gevoel, en vooral aan mijn adres, en als er in het Kamerverslag geen uitroepteken achter die zin staat zou die er alsnog gezet moeten worden. Voor uw volledige informatie, het was een reactie op voorstellen onzerzijds om, in afwachting van een regeling voor onvolledige gezinnen, alvast een klein beetje verbetering te brengen in de bijstandsuitkeringen voor alleenstaande moeders die er iets bijverdienen. Op het ogenblik wordt er van die bijverdiensten zeer veel gekort, zodat er-bij-gaanwerken voor de meeste vrouwen, aangewezen als ze zijn op minst-betaalde baantjes, niet veel opbrengt. Als anekdote kan hierbij nog worden gemeld dat minister Polak mejuffrouw Van Leeuwen prees om haar zakelijke benadering en mejuffrouw Barendregt verweet dat zij kennelijk op verkiezingswinst uit was.

Kortom, zelfs bij de behandeling van de Echtscheidingswet, die bij uitstek de gelegenheid zou hebben geboden om vrouwenproblemen aan de orde te stellen, werd dat door vrijwel niemand gedaan. Eigenlijk werd er tijdens die discussie vooral gesteld, dat er niet zoveel specifieke vrouwenproblemen zijn. Eén van de redeneringen was dat de vrouwenemancipatie toch eigenlijk wel op een haar na voor elkaar was. En dat werd ook gesteld door fracties die niet zolang daarvoor een behoorlijke financieringsregeling voor kinderdagverblijven op de lange baan schoven en de opzet van goede, aangepaste opleidingsmogelijkheden voor volwassen vrouwen—net zoals die voor mannen bestaan—van de hand wezen. Ik noem maar een paar eenvoudige voorbeelden.

Minister Polak deed verrast dat de sociaal-economische positie van de vrouw juist bij deze wet door onze fractie zo naar voren werd gehaald.

Maar al ruim een jaar tevoren was dit punt bij het begin van de behandeling van deze wetswijziging vanuit de Kamer aan de orde gesteld. Juist bij echtscheidingszaken, die natuurlijk voor alle betrokkenen bijzonder pijnlijk zijn, hadden de niet zo dolle feministen onder de mensen in de politiek, zonder valse schaamte kunnen spreken over de gevolgen van de zeer zwakke positie van de vrouw, haar economische en sociale afhankelijkheid van de man, haar isolement, versterkt door het feit dat zij degenen is die in de meeste gevallen de kinderen na de scheiding zal verzorgen, het gebrek aan behoorlijke georganiseerde hulp van buitenaf hierbij en bij het inhalen van haar achterstand bijvoorbeeld over het punt beroepsopleiding.

Het enige waar de behandeling van deze wetswijziging desalniettemin goed voor is geweest als het gaat om vrouwenzaken, is dat de meningen van een aantal fracties over de rol van de vrouw er al of niet expliciet duidelijk door zijn geworden.

Vrije keus genegeerd

A.R., CHU en KVP hebben ongeveer de volgende mening: de rolkeuze van vrouw en man binnen het huwelijk is een vrije keus. Als ervoor gekozen wordt dat de vrouw de verzorging van man en kinderen als een volledige dagtaak op zich neemt staat men daar voor 100% achter omdat men 'het voorbereiden van jonge mensen op hun volwassenheid één van de meest zinnige en waardevolle taken vindt die een mens kan vervullen'. In deze visie wordt even heengelopen over de vrije keus. Een beetje schrijnend in deze voorstelling van zaken is dat er dan ook geheel geen probleem wordt gemaakt van het ogenblik dat de kinderen het huis uitgaan of volwassen zijn geworden. Wat blijft er dan over voor die vrouw of van de inkomenspositie van die vrouw als het tot scheiding of verlating komt en van wie, ook met de beste financiële regeling die op dit ogenblik in Nederland denkbaar zou zijn, toch het inkomen in de meeste gevallen ruim beneden een gemiddeld verdiend inkomen ligt. Want hoezeer men ook in Nederland gesteld blijkt te zijn op de rol van de vrouw in het gezin, de consequenties daarvan om dan een regeling te aanvaarden dat alle werkenden in Nederland een zodanig deel van hun inkomen afstaan, dat de alleen met de kinderen achtergebleven vrouw relatief in haar inkomenspositie er niet te veel op achteruit gaat, zie ik nog niet getrokken worden.

De VVD vindt de ontwikkeling, dat de vrouw ook buitenshuis gaat werken, terwijl het tegelijk aanvaardbaar wordt gevonden dat ze niet dag en nacht voor huisgenoten gereed staat, maatschappelijk gewenst. Maar behalve op het gebied van belastingvoorstellen, (belastingaftrek is belastingverlaging en werkt door ons progressieve belastingstelsel sterk ten gunste van de hogere inkomens, laat ons dat toch vooral niet vergeten) waar de VVD pleitbezorger is van meer belastingaftrek voor werkende gehuwde vrouwen, is de sfeer ten aanzien van kinderdagverblijven, betere beroepsopleiding en dergelijke toch vooral, dat mensen voor hun eigen pretjes ook zelf moeten

betalen en dat degeen die de handen eens fors uit de mouwen steekt en echt wat wil, dat ook kan bereiken. Een ontkenning dus van de gevolgen van de huidige concrete achterstand voor vrouwen.

D'66 heeft bij monde van Anneke Goudsmit tijdens het echtscheidingsdebat doen weten dat D'66 weinig voelt voor regelingen als een verzekering voor onvolledige gezinnen die op de solidariteitsgedachte steunt. Een gescheiden vrouw hoort een volstrekt normaal zelfstandig en geen hulp nodig hebbend mens te zijn, zij kan als zodanig aan het economische proces deelnemen en moet zich een inkomen kunnen verwerven.

D'66 is dan ook bereid maatregelen te steunen die ertoe kunnen leiden dat een dergelijke onafhankelijke positie van de vrouw ook metterdaad bereikbaar wordt. Maar het lijkt erop dat D'66 zich onvoldoende realiseert dat voorzieningen als betaalbare kinderdagverblijven en inhaalmogelijkheden in de sfeer van onderwijs en opleiding en nog meer van zulke onmisbare zaken niet zonder meer een oplossing bieden. De huidige positie van de vrouw is niet alleen maar een gevolg van te weinig betaalbare voorzieningen, maar van het normen- en waardenpatroon dat we onszelf en anderen opleggen. Het vergt meer van een vrouw om daar doorheen te breken dan de eerder genoemde op zich noodzakelijke, voorzieningen. Sommige vrouwen hebben daartoe een betere startpositie dan anderen. Ook binnen de groep vrouwen zijn de kansen ongelijk verdeeld.

Vrouw als werknemer: extra moeilijk

Wat een baan-erbij vooral oplevert is dubbel werk. Schuldgevoelens tegenover het gezin; daartegenover staan voordelen als een extraatje in het gezinsbudget en de één of andere vorm van contact met mensen. Bij een beetje redelijke beloning is er dan ook nog de kans op een gevoel van economische onafhankelijkheid. Deze voor- en nadelen moeten worden opgeteld bij de algemene nadelen van de werknemerssituatie. Ook voor mannen is 'werken buitenshuis' niet altijd aantrekkelijk om het zacht te zeggen.

Huisvrouw zijn biedt meer mogelijkheden om je eigen tijd in te delen en om er veel of weinig tijd aan te besteden, om langdurig te koken, veel tijd aan de kinderen te besteden en minimaal te wassen en te poetsen of omgekeerd. Er heerst weinig concurrentie, dat zijn de voordelen van het huisvrouw zijn. En de nadelen worden niet zo erg gevoeld als je weet dat bijna iedere andere vrouw in dezelfde positie terecht komt, erger nog dat het toch ook wel erg zielig zou zijn als je niet trouwt. Trouwens, wat heet nadelen? Per slot van rekening mag de vrouw toekijken hoe man en kinderen genieten van haar werk. Ze kookt en houdt de boel schoon en gezellig, ze voedt de kinderen op. Het is goed om dat offer te mogen brengen.

Veranderingen in het functioneren van het huwelijk en het gezin, veranderingen in de taakverdeling tussen man en vrouw zijn onderwerpen die door politici het liefst worden gemedend. Ze hebben te maken met seksualiteit, met zeer persoonlijke relaties tussen mensen, met wat mensen als geluk be-

schouwen. Dat is privé en het lijkt ook dat politieke doelstellingen zich daar niet moeten opdringen. Glad ijs, gevaar. Maar hoewel ik niet behoor tot diegenen die stellen dat elke persoonlijke ervaring van mensen uiteindelijk met politiek te maken heeft—verre van dat—ik ben toch van mening dat we dat gladde ijs op moeten. Maar hoe?

Een andere verdeling van het inkomen tussen mensen spreekt velen wel aan; zeker de groep die nu minder heeft voor een andere verdeling van zeggenschap, bijvoorbeeld tussen werkgevers en werknemers, geldt hetzelfde. Maar een andere taakverdeling tussen man en vrouw zegt zeer veel mensen nog helemaal niets. Dat is in de politiek een bijna onoverkomelijke zaak, zeker in een instituut als het parlement. Groepen die al wel wat willen en dat ook op gezette tijden laten merken, komen er aan bod. Anderen nauwelijks.

Voor dié vrouwen die al wél wat anders willen dan huisvrouw zijn en die mening ook kenbaar maken, wordt nog wel iets gedaan. De kinderdagverblijven, de opleiding, gelijke beloning enz. worden op gezette tijden op de agenda gezet. En het is erg genoeg dat het daarna jaren duurt voor er iets in het beleid op deze punten verandert. Maar de rest van de vrouwen vormt geen groep, de rest van de vrouwen weet ook eigenlijk niet of ze wel wat anders wil. Zelfs binnen de socialistische fractie zijn er mensen die van mening zijn dat 'de vrouw' eigenlijk geheel tevreden is met alleen de rol van echtgenote en moeder. En de anderen, die dat ten eerste betwijfelen en ten tweede willen veranderen, weten dat het een zaak van lange termijn is. Alleen maar geen voorwaarden voor een intensieve bemoeienis van het parlement. Een parlement is geen avant-garde.

Vrouw in de politiek

Uit de vele reacties van vrouwen-in-de-politiek op de afscheidsrede van Joke Kool-Smit bij het verlaten van de Amsterdamse gemeenteraad is dan ook wel gebleken dat zij vinden dat het specialisme 'vrouwen als minderheids-groep' in de politiek ook eigenlijk niet kan. Dat klinkt op het eerste gehoor zeer redelijk. Er zijn nog zoveel andere belangrijke zaken. Maar als ik dan naga, dat datzelfde argument mij nooit heeft bereikt, omtrent de vele specialisten in mijn fractie op het gebied van buitenlandse zaken, ontwikkelingssamenwerking, onderwijs, bejaarden, enz., dan blijkt ineens dat er meer achter moet zitten. De vrouw blijkt in de politiek geen specialisme waard. De situatie waarin de vrouw verkeert wordt te weinig algemeen als verkeerd en ongelukkig gezien. En diegenen die eigenlijk wel zo'n beetje aanvoelen dat er wat aan hapert, schrikken van de consequenties. Want die consequenties zijn meer dan alleen kinderdagverblijven.

Rest ons nog de vraag wie verder gaat in zijn consequenties. De feminist die omverwerping van de kapitalistische samenleving als noodzakelijke voorwaarde ziet voor een verandering in de positie van de vrouw—een regel-

matig opduikende stelling—, of diegene die aantasting van de functie van het huidige gezin onvermijdelijk vindt. Ik ga nu gemakshalve maar voorbij aan het feit dat sommigen zeggen dat het gezin, zoals dat nu functioneert, en het kapitalisme zeer oorzakelijk samenhangen. Een waterdichte beschouwing van hoe het één tot het ander leidde lijkt me onwaarschijnlijk en in kip- of eivraagstukken stel ik niet zo'n belang. Om over de eerste voorwaarde te kunnen spreken zal deze doelgericht ingevuld moeten worden en dat gebeurt niet zo vaak, en als het gebeurt is het een erg lang verhaal. Zo zie ik bijv. inderdaad niet dat medebeslissingsrecht in de onderneming ertoe leidt dat met de belangen van de vrouw voldoende rekening wordt gehouden. Maar een zeker verband is er wel te leggen: ik acht het wel waarschijnlijk dat de doelstellingen waarmee ondernemingen werken een extra-drempel zullen vormen. Het belang van ondernemingen bij het bestaan van vrouwen als arbeidsreserve voor het lichte routinewerk is wel duidelijk en nog eens onbewust onderstreept door oud-minister Roolvink bij het schrijven van de Nota werkende jeugd. Het belang van ondernemingen bij het inschakelen van vrouwen voor meer dan dat, namelijk ook beter werk, ligt minder voor de hand. De problemen stapelen zich dan op. Een onderneming is er niet om mensen een plezierige manier van werken te verschaffen of een stuk deelname in het maatschappelijk leven. Maar nogmaals, ook met een andere ondernemingsstructuur is dat allemaal niet automatisch anders.

Huwelijk en gezin

Hetgeen ons brengt op het andere aangrijpingspunt, de functie van huwelijk en gezin. De meest directe weg om iets aan de positie van de vrouw te veranderen ligt naar mijn mening daar en het is duidelijk dat dat een lange weg zal zijn. Mensen bewust maken van een onbehaaglijke positie zonder daarvoor op redelijk afzienbare termijn oplossingen te bieden zit in politici nou niet direct ingebakken. Toch zal de Partij van de Arbeid wegen moeten zoeken om aan die bewustwording te werken, ook nog onder haar eigen vrouwelijke leden. De keuze voor de huidige situatie, waarbij de helft van de bevolking bij het nemen van het merendeel van de beslissingen niet betrokken is, moet voor de meesten van ons toch onaanvaardbaar zijn. Een vergroting van keuzevrijheid en beslissingsmacht als recht voor de sterksten evenmin. In het parlement zullen de pogingen voortgezet moeten worden om het onderwijs anders te oriënteren, om betaalbare kinderdagverblijven te krijgen en vult u de hele verdere rij maar in. Want bij alle goede langetermijnvoornemens blijkt ook nu al de groep van vrouwen, die niet zo tevreden zijn als vele mannen wel denken, te groeien. Zonder het al te ingewikkeld te maken is daarvoor al een heleboel te doen. Voor de verdere politiek om de vrouwen tot meer dan alleen het gezin en het huishouden te stimuleren, de man daaraan aan te passen, daarvoor moeten vrouwen zich organiseren, veel actie voeren en praten, liefst zonder erover te zeuren

of chagrijnig te doen, maar dat is meer een kwestie van tactiek. In het parlement kan op basis van die actie de zaak keer op keer aan de orde gesteld worden. Tot er een commissie wordt ingesteld om de positie van de vrouw te onderzoeken en beleidsvoornemens te formuleren. Het zal velen van u, mede- en tegenstanders, als een noodlot in de oren klinken, maar toch als die commissie een goede opdracht krijgt en bestaan zou uit mensen die werkelijk verandering willen en capabel zijn, is het minder erg dan het lijkt.

Ik ben er, zacht gezegd, niet van overtuigd dat omverwerping van de maatschappijstructuur een effectief middel zal zijn. Hoe dan ook, het zou allemaal erg lang duren. U kunt het geloven of niet, een commissie werkt sneller.

Den Uyl over vrouwen en politiek

Een vraaggesprek met Hedy d'Ancona en Bram Peper

1. Heeft het streven van de socialistische partij naar collectieve emancipatie niet geleid tot onvoldoende aandacht voor de specifieke positie van de vrouw en is dat wellicht de oorzaak van het feit dat binnen de Partij van de Arbeid het vrouwelijk element ook nu nog zo uiterst zwak vertegenwoordigd is?

Dat is volkomen waar, maar dan moet je daarbij wel in rekening brengen dat de Partij van de Arbeid in belangrijke mate dat deel van de bevolking vertegenwoordigt dat qua opleiding en inkomen beneden het gemiddelde ligt. Als je de vergelijking zou maken met een partij als de VVD die overwegend trekt op de hogere inkomensgroepen waar het aantal mensen met opleiding naar verhouding veel groter is, dan moet je toch zeggen dat het er vrij redelijk uitziet bij de Partij van de Arbeid. Wat het eerste deel van de vraag betreft meen ik dat bij de opkomst van het socialisme de emancipatie van de vrouw inderdaad begrepen was in de emancipatie van de arbeidersklasse, maar dat men daarbij steeds heel nadrukkelijk wees op een stuk vrijmaking van de vrouw. Het feit dat binnen de socialistische beweging al praktisch vanaf het begin eigen vrouwenorganisaties bestaan hebben duidt daar al op.

2. Maar Joke Kool schrijft in haar bijdrage aan dit nummer van S & D dat die vrouwenorganisatie binnen de partij er niet is om de vrouwen een kans te geven in de politiek, maar de politiek een kans bij de vrouwen.

Dat is wel een leuke tegenstelling, maar helemaal waar is het niet. Natuurlijk is het niet te ontkennen dat de organisatorische bemoeiingen met vrouwen mee geïnspireerd werden en worden door de behoefte om de politiek bij vrouwen een kans te geven. Maar wat je je af moet vragen is of niet in dezelfde mate waarin de politiek bij de vrouwen ingang heeft gevonden ook de participatie van de vrouwen in de politiek bevorderd is. Wat wél waar is, is dat nóch de socialistische partij nóch de socialistische vrouwenorganisatie primair waren opgezet om de vrouwen gelijkwaardige posities aan die van mannen te verschaffen; het ging om de sociale strijd en de vrouwenorganisatie fungeerde daarin als een onderdeel.

Maar als ik er nog iets aan toe mag voegen dan is het zo dat deze hele

benaderingswijze van Joke Kool—zo vaak als ik haar lees valt me dat op—volkomen voorbij gaat aan het feit dat er natuurlijk geen enkele emancipatie van de vrouw denkbaar is zonder dat die begeleid wordt door of vooraf gegaan wordt door die noodzakelijk sociale emancipatie. En zolang die sociale barrières voor mannen en vrouwen van de achterliggende of onderdrukte sociale klasse blijven gelden, is elk pogen om gelijkwaardigheid voor vrouwen te scheppen in de maatschappij gedoemd te mislukken. Anders gezegd: in een maatschappij die in een zo sterke mate gedomineerd wordt door mannen daar is het ondenkbaar dat men gelijkstelling van de vrouw zou kunnen bewerkstelligen zonder dat eerst of gelijk op daarmee gelijkstelling van mannen wordt bewerkstelligd. Want waar de gevoeligheid voor de achterstelling van mannen ontbreekt daar is de gevoeligheid voor de achterstelling van vrouwen zonder meer afwezig.

3. Maar feministen geloven dat het mogelijk is om dwars door alle nu heersende sociale ongelijkheid heen vrouwen te organiseren als ze zich maar bewust zouden zijn van het feit dat ze behoren tot een minderheidsgroep.

Dat wijs ik niet af, maar het probleem is wát is nu eigenlijk functioneel in onze maatschappij en wat zou nu voorop moeten staan. We zijn het er geloof ik gemakkelijk over eens dat één van de allerbelangrijkste dingen voor een andere, vrijere, een bevrijde rol van de vrouw in de samenleving is, beter, ander, meer, onderwijs. Er is een duidelijke achterstand voor meisjes t.o.v. jongens. Jongens krijgen gemiddeld genomen langer en beter onderwijs dan meisjes. Maar dat hele probleem hangt voor driekwart, misschien wel voor 90%, het zou gewoon statistisch te berekenen zijn, samen met het feit dat de achterstand in opleiding en onderwijs vooral sociaal bepaald is. De meisjes uit de rijke milieus gingen ook een generatie geleden al naar de universiteit. De meisjes uit de middengroepen kregen allemaal een middelbare opleiding ook al in een vroegere generatie. De achterstand van de meisjes bij de jongens doet zich in het bijzonder voor in het werkmilieu, de volkswijken. En daar is die ten dele ook altijd nog financieel-economisch bepaald. Maar niet alleen, dat geef ik volkomen toe. Hij is ook bepaald door—als je wilt—mentaliteitsverschillen, mentaliteitsachterlijkheid, discriminerende ideeën over de rol van het meisje in de maatschappij. In de eerste plaats gezin enz. enz. Het meisje moet trouwen. Maar hoe bestrijd je die achterstand het meest effectief. Naar mijn mening door het opheffen ervan voor de lagere inkomensgroepen, voor de volkswijken, voor de arbeiderskinderen; jongens en meisjes. Dat vind ik enorm veel belangrijker en ook veel doeltreffender voor de vrouwenemancipatie dan uitsluitend een beweging voor het opheffen van de achterstand in opleiding die op het ogenblik meisjes hebben bij jongens. En daar vind ik dus een van de kernpunten namelijk dat voor de opheffing van de onderwijsachterstelling niet een specifieke vrouwenorganisatie doelmatig is maar de Partij

van de Arbeid of die bewegingen of groeperingen die er terecht op uit zijn om die onderwijsachterstand open te breken.

4. Volgens u dus geen politieke vrouwenpartij maar welke functie hebben dan de georganiseerde vrouwen binnen de partij?

Een doelmatige en onmisbare functie daarvan is, dat zo'n Vrouwenkontakt fungeert als pressiegroep voor gelijkstelling van de vrouw. Twee jaar geleden heeft het Vrouwenkontakt zich bijvoorbeeld op een nogal provocerende manier tot de Kamerfractie gewend met een aantal vraagpunten. We hebben daar toen een club voor gevormd, een commissie, onder voorzitterschap van Van Lier en van daar uit is toen een redelijke bijdrage geleverd tot een stuk eigen vrouwenprogram van de fractie. Ik behoor dan ook tot degenen die niets voelen voor opheffing van dat Vrouwenkontakt omdat ik gewoon vind dat dat een broedplaats is voor het creëren van acties, van ideeën, over het omturnen van de maatschappij waarin de rol van de vrouw een meer bevrijde zal zijn.

5. Maar als het Vrouwenkontakt niet alleen haar ideeën maar ook haar eigen vertegenwoordigers binnen de fractie zou willen hebben en daartoe de leus 'vrouwen stemt op vrouwen' zou gebruiken, hoe zou u daar dan tegenover staan?

Ik vind het iets wat ik kan accepteren als middel in een bepaalde situatie, als een demonstratie, als een protest. Maar ik vind het voor een regeling van blijvender aard buitengewoon ongelukkig omdat het de suggestie oproept dat vrouwen per definitie andere opvattingen hebben over denkbeelden dan mannen. Het is als het ware weer een bevestiging van de eigen rol van de vrouw en daarom een volstrekt discriminerende maatregel. Kijk, we hebben ook de leuze gehad: arbeiders kiezen arbeiders. Het was een fatale leus en het ligt ook voor de hand waarom. De emancipatie van de arbeiders daar is in wezenlijke mate toe bijgedragen door de niet-arbeiders. En dat is niet alleen van grote betekenis als uiting van solidariteit maar ook omdat het voor degenen die een voorsprong hebben vanzelfsprekend moet zijn dat zij hun capaciteiten dienstbaar maken aan degenen die een achterstand hebben. Daarom vrees ik ook dat als vrouwen alleen op vrouwen stemmen, het gemiddelde niveau van die vrouwen lager zal liggen gewoon op grond van het nuchtere feit dat vrouwen een schandalige achterstand in opleiding hebben.

6. Maar mannelijke kamerleden zijn toch ook geen afspiegeling van het gemiddelde mannelijke partijlid; ze worden gerecrueteerd uit een kader. En nu zou het wel eens zó kunnen zijn dat het huidige recruiterings- of selectiesysteem wél dat mannelijke kader aanboort maar in veel mindere mate het vrouwelijke. Moeten we ons dan niet eens bezinnen op een

selectiesysteem dat voor vrouwen de barrières wegneemt die nu nog bestaan?

Ja, goed, dan heb je dus gewoon alleen de vraag: hoe doorbreek je nou de bestaande achterstand, de bestaande ongelijkheid? Nou kun je dus beginnen bij een vraag die naar mijn mening vrij sterk aan het eind staat: nl. hoe schep je nu in het bestuur van de maatschappij een evenwaardige representatie van de vrouw. Dat kun je natuurlijk doen door acties binnen de partijen van verschillende aard of dat kun je doen door reglementaire bepalingen zoals die in de Scandinavische landen bestaan. Ik ben daar geen tegenstander van, ik vind alleen dat je heel erg moet oppassen voor het versieren van die zaak, omdat je die zaak daarmee zelfs schade berokkent, omdat je goed moet zien dat voor een belangrijk deel het feit dat maar 10 of 12 à 13% van de kamerleden vrouwen zijn, zijn oorsprong vindt in veel fundamenteelere achterstanden en die moet je eerst aanpakken. Die fundamentele achterstanden zijn van tweeërlei aard. In de eerste plaats de historisch gegroeide en feitelijk bestaande achterstand in opleidingsduur en opleidingsniveau. En in de tweede plaats de mentaliteit in de maatschappij waarbij er nog altijd van wordt uitgegaan dat de vrouw trouwt, de vrouw het huishouden doet, de vrouw de kinderen opvoedt, de vrouw een specifieke rol heeft in de maatschappij, die heel sterk traditioneel bepaald is en de man heeft dan die andere rol. De man leidt, bestuurt, is creatief in bestuurlijke en commerciële zin. De man dicteert, regeert, overheerst, loopt voorop, is sterk, krachtig, zeer strijdbaar en kan tegen klappen enz. enz. Welnu, het is dat onderlinge samenspel van die twee basisfactoren, waarvan onze wetgeving de uitdrukking is, die de achterstelling van de vrouw bepaalt en als gevolg van die twee basisfactoren, het feit dat ze een mindere opleiding heeft, het feit dat ze minder mogelijkheden bezit tot het zichzelf uitleven, zelf tot expressie brengen in maatschappelijke functies, dat leidt tot het feit dat er naar verhouding zoveel minder vrouwen zitten in gemeenteraden, in een regering, in de kamer enz. En nou vind ik, dat dus bij het samenstellen van een kabinet, bij het samenstellen van een kandidatenlijst, het heel erg interessant is om te zeggen vrouwen, kijk vrouwen helpen vrouwen. Maar zodra het betekent, dat je een vrouw die kwalitatief minder is dan een man, boven een man gaat plaatsen, omdat ze vrouw is, dan zit je verkeerd—even verkeerd als op het ogenblik een vent die eigenlijk niks waard is, maar omdat hij zich kan vrijmaken of omdat hij een functie heeft gehad, daarom voorrang zou krijgen, en dat gebeurt natuurlijk elke dag duizendvoudig. En ik vind dus de hele aanpak in de vorm van die geforceerde acties voor tenminste zoveel vrouwen hier en vrouwen daar, die vind ik een beetje aan het verkeerde eind beginnen en daarvan vind ik dat die het gevaar in zich houden dat je dus de reacties krijgt van: 'dat is toch eigenlijk maar magertjes wat ze ervan terechtbrengt en goed we hebben haar op die lijst gezet omdat we per se een vrouw moesten hebben en als je nou ziet wat ze ervan terecht brengt, dat is nou toch niet geweldig hè'.

Daar moet de vrouw zich keihard tegen verzetten. Iedere keer dat men het gevoel heeft, dat er een vrouw op een plaats wordt gebracht omdat ze vrouw is, dan moet ze er hard tegenin gaan. Ik vind één van de grote fouten en bedreigingen van de vrouwenbeweging dat men vrouwen op plaatsen gaat brengen omdat ze vrouw zijn en dat moet niet gebeuren, dat mag niet gebeuren, dat schaadt de hele zaak.

7. Maar uit onderzoek blijkt, dat afgezien van die achterstand op macro-niveau, vrouwen gewoon te kampen hebben met de weerzin jegens haar zodra zij leidinggevende posities ambieert. In de normale menselijke relaties wenst men haar niet als baas, óók niet als zij daartoe over de benodigde capaciteiten beschikt. Dat zal toch ook van invloed zijn op haar kansen in het politieke bedrijf dat zowel voor mannen als voor vrouwen als een typische mannenaangelegenheid geldt.

Ja, ik ken dat onderzoek, waaruit bleek dat 80% van mannelijke sollicitanten niet onder een vrouw wenst te werken. Nou goed, in dat licht zie ik wel dat we af en toe geforceerd vooruit moeten grijpen; ik accepteer een zekere voorrang voor vrouwen. Maar nogmaals mentaliteitsverandering is belangrijker. Als die verandert dan is een dergelijke positieve discriminatie onnodig, kijk maar naar India of Israël. Maar dan ook mentaliteitsverandering bij de vrouwen zélf; ze moeten de specialisatie kiezen. En we moeten ons daarom vooral verzetten tegen iedere barrière die haar dat onmogelijk maakt zoals bijvoorbeeld de verhoging van de collegegelden. Ik zie dat laatste als een gevaarlijke aanslag op de gelijkberechtiging van de vrouw.

8. Tenslotte zouden we nog iets willen vragen op het gebied van vrouwenproblematiek als politiek issue. Is het eigenlijk wel een politiek punt, krijgt het aandacht?

Ja en daar zijn ook vele voorbeelden van te geven. Als je de verslagen erop doorleest zul je zien dat onze fractie, ook door de feministische strijders die er in vertegenwoordigd zijn, altijd een voor de vrouw positieve houding heeft ingenomen. Ik ben in dat opzicht ook zélf een bekeerling omdat ik in de jaren '60 mijn geloof van voordien, dat het allemaal wel vanzelf zou gaan als er maar gewerkt werd aan de fundamentele voorwaarden, heb veranderd. Ik geloof nu dat doelgerichte actie noodzakelijk is om de ingebouwde weerstanden te slechten. Maar ik blijf het van het grootste belang vinden dat men de interrelatie aantoonst tussen deze zgn. vrouwenzaken en het algemeen sociaal-politiek gebeuren; je moet het niet isoleren. Maar het is wél waar dat wij er als partij nog niet in geslaagd zijn een op alle terreinen geïntegreerd beleid te voeren waar het dit punt betreft. En dan zou ik nog dit willen opmerken: we zijn op dit moment in de westerse samenleving op een punt beland waarop scepsis ontstaat ten aanzien van het arbeidsethos. En dat is met name voor de vrouwen interessant, want het zou kunnen be-

tekenen dat zij van hun achterstand een voorsprong maken. Juist dat deel van de vrouwen dat kans heeft gezien om los van het verrichten van betaalde arbeid een zinnig en zinvol bestaan te voeren, dat deel zou wel eens de richting kunnen aangeven voor de inhoud van ons toekomstig bestaan. De vrouwenbeweging zou meer aandacht aan die pioniers moeten besteden en attent moeten zijn op de ontwikkeling van een maatschappij die minder op het economische is afgestemd.

C. KOOL

Literatuur van en over het radicale feminisme

Boeken over vrouwen zijn er in overvloed. In deze korte notitie beperk ik mij dan ook tot de recente literatuur in boekvorm vanuit de radicaal feministische hoek. Dit is ook niet bedoeld als een opstel over het radicale feminisme, maar slechts een pogen om het verschijnsel via een literatuurlijst toegankelijk te maken.

Wie een systematische inleiding wil kan het beste bij Mitchell¹ terecht, wie, wat waarschijnlijk meer bij de stijl past, er in wil duiken kan een van de artikelenbundels ter hand nemen.

Op boeklengte verschenen inmiddels drie studies, die bezig zijn klassiek te worden. Firestone² is het meest programmatisch en het best toegankelijk. Millet³ kan voor een deel gekarakteriseerd worden als literatuurkritiek van feministisch standpunt. Greer⁴ gaat voornamelijk in op de verschillen tussen mannen en vrouwen en de mythen daarover. Een overzicht van groepen, methoden en programmapunten vindt men in de boekjes van Ellis⁵ en Ware⁶.

Ter oriëntatie volgen hier nog enkele handvaten. In 1963 verscheen het inmiddels zeer bekend geworden boek van Betty Friedan (*The feminine mystique*) dat een eerste aanzet gaf tot hernieuwde feministische activiteiten met name op het gebied van de burgerrechten ('ook voor vrouwen'). In 1966 leidde dit tot de oprichting van NOW (National Organization for Women). NOW presenteert zichzelf als een civilrights organization en stelt uitdrukkelijk, dat het geen vrouwenorganisatie is, maar een groep mannen en vrouwen die de remmen op de ontwikkeling van vrouwen willen wegnemen. NOW's positie en werkwijze wordt vaak vergeleken met die van de National Association for the Advancement of Coloured People.

De nieuwe radicale groepen, die omstreeks 1968 beginnen op te komen kunnen in dit verband dan ook vergeleken worden met de radicale negergroepen (cf. de titel van het boek van Ware: *Woman Power*). Deze groepen zien de machtsverdeling tussen de geslachten als fundamenteel, dan die tussen de klassen. De man is de onderdrukker. Doel is de bevrijding uit deze seksuele onderdrukking: Women's liberation of kortweg Women's Lib. Samenwerking met mannen wordt dan ook afgewezen. Het accent ligt sterk op bewustwording (Consciousness raising). De vrouw moet zich haar positie bewust worden (en dan breekt de revolutie los, of dat is eigenlijk de revolutie). Er is een sterke oriëntatie op het anarchisme. Een van de groepjes is dan ook ontstaan als protest tegen het feit, dat NOW er op

uit was machtsposities in de maatschappij (mede) door vrouwen te laten bezetten. Waar het echter om zou moeten gaan is de machtsposities te vernietigen. Ook intern geldt dit: er is een beweging: The Women's Lib Movement of kortweg The Movement, maar er is geen organisatie. De kleine meest plaatselijke groepen staan los van elkaar, al vinden zij elkaar soms in grotere acties.

Bij deze ietwat ongenueanceerde aanduidingen moet ik het hier laten. Rest mij slechts te vermelden dat ook in het meer traditionele emancipatievlak de activiteiten opgebloeid zijn, en dat alle westerse landen met uitzondering van IJsland, Oostenrijk en Zwitserland Women's Lib groepen hebben.

1. Mitchell, Juliet: *Woman's estate* Harmonswoth, Penguin books 1971, 182 p.
2. Firestone, Shulamith: *The dialectics of sex, the case for feminist revolution* 1970, goedkope uitgave: New York Bantam books 1971, 242 p.
3. Millet, Kate: *The politics of sex*, 1969, goedkope uitgave: London Sphere books 1971, 393 p.
4. Greer, Germaine: *The female eunuch* 1970, goedkope uitgave: London Paladin 1971, 354 p.
5. Ellis, Julie: *The revolt of the second sex*, New York Lancer books, 189 p.
6. Ware, Cellestine: *Womanpower The movement for women's liberation*, New York Tower publications 1970, 176 p.

Overige literatuur

7. *The New women A motive anthology on women's liberation*, edited by Joanne Cooke, Charlotte Bunch-Weeks and Robin Morgan. Indianapolis The Bobbs-merril company, 196 p.
8. *Notes from the second year: Women's liberation, major writings of the radical feminists* 1970, 126 p.
9. Robins, Joan *Handbook of women's liberation. The book on the coming evolution in women's rights* North Hollywood Now library press 1970, 279 p, uitvoerige bibliografie.
10. *Sisterhood is powerful, An anthology of writings from the women's liberation movement* edited by Robin Morgan. New York Random house vintage books 1970, 602 p, uitv. bibliografie.
11. *Voices from women's liberation*, compiled and edited by Lesly B. Tanner New York Signetbook 1970, 443 p.
12. *Women's liberation Blueprint for the future*, compiled by Soaky Stambler New York Acebooks 1970, 283 p.

N.B. Nederlandse vertalingen van een aantal stukken zijn in voorbereiding en zullen als project van samenwerkende feministen tegen de zomer van 1972 door het MVM secretariaat in omloop gebracht worden.

P. A. DE RUITER

Backlash

'Dat stuit mij tegen de borst.' Dat zei mij een, ook voor de lezers van S & D niet onbekende partijgenoot in antwoord op mijn vraag of hij het rapport van de 'Commissie van Zes' reeds had gelezen. Naar mijn hart gesproken. Eindelijk eens iemand die er rond voor uitkomt dat hij zijn zakken vol heeft van die Club-van-Rome-humbug. Deze, op waardige toon gesproken woorden deden mij de volgende dag de plastic vuilniszak weer met opgeheven hoofd aan de stoeprand zetten. Wordt het inderdaad niet tijd dat er eens wordt afgerekend met al die onheilsprofeten, die de mond vol hebben over 'uitputting van grondstoffenreserves' en 'exponentiële groei'? Al die acties tegen plastic verpakkingsmiddelen houden de arbeiders alleen maar af van de klassenstrijd. Alhoewel, ze moeten toch ergens hun energie op kunnen richten, nu ze van Den Uyl niet meer naar inkomensgroei mogen streven.

Neem nou die De Galan. Vorig jaar nog onze alternatieve minister van Economische Zaken, zit hij nu ijverig in de Club van Zes mee te pleiten voor matiging en voor een produktiesysteem dat meer rekening houdt met de milieuvervuiling. Maar intussen stopt hij nog steeds zijn pijp uit een plastic tabakszak. Kijk maar naar die foto in de Na-kijk-krant van Knippenberg, waarin het rapport van de Commissie-Mansholt is afgedrukt (en weet U hoeveel bommen er voor zo'n krant moeten worden gekapt?). En waar ze zich tegenwoordig al niet druk over maken! Als Jan Terlouw (Kamerlid voor D'66) geen vragen stelt over de gevolgen die plastic balletjes, gebruikt voor het naar boven brengen van gezonken schepen, hebben voor de verontreiniging van de zee, dan is het onze eigen Ad Oele wel die zich druk maakt over een raffinaderij in Ternaaien. Alsof juist een Europese parlementariër niet zou moeten beseffen dat ook arbeiders in België brood op de plank willen hebben.

Moeten we ons niet diep schamen dat uitgerekend de VVD, bij monde van mevrouw Van Someren, ons eraan moet herinneren wat onze taak als socialisten is? Te zorgen namelijk dat ook de arbeider zich een autootje kan permitteren. Alsof het al niet erg genoeg is dat we Drees hebben gesteund bij het uitzuigen van de kleine man door de hogere benzine-accijns, willen we nu ook eens met Jan Pronk de 'externe effecten gaan internaliseren'. En wat betekent dat? Alleen maar nog minder nieuwe wegen en duurdere auto's en benzine. Maar niemand van al die intellectuelen die de arbeiders eens gaat vragen of ze voor het autobezit misschien wel een beetje vervuiling overhebben.

Het zou al die socialisten, die zo driftig de uitkomsten van het rapport van de Club van Rome hebben omhelsd, toch te denken moeten geven dat die Club is opgericht en gefinancierd door een aantal groot-industriëlen. En nog wel uit Rome! Zoals het op zijn minst toch ook opmerkelijk is dat de Nederlandse vertaling van het rapport van de Club van Rome verschenen is bij Het Spectrum, een onderneming die toch een zekere reputatie heeft opgebouwd in het uitgeven van Roomse moraal-filosofische werkjes. Het is het maandblad Burgerrecht dat de eer toekomt mij definitief de ogen te hebben geopend voor de werkelijke bedoeling van het rapport van de Commissie van Zes. 'Een lokvogel voor de langverbeide doorbraak' wordt dit rapport genoemd in de vlijmscherpe analyse van Lodewijk Sas. Inderdaad, het is de Rooms-rode samenwerking die langs deze achterdeur weer naar binnen wordt gehaald. Trouwens, Frits van der Poel heeft voor de t.v. al de vraag gesteld of het nu de bedoeling was dat het rapport van Mansholt c.s. aan de confessionelen zou worden voorgelegd om tot een soort oorlogskabinet te komen. En dat stuit mij nu zo geweldig tegen de borst!

Economische orde, maatschappelijke orde en rechtsorde¹

De theorie van Farjat

Dit jaar verscheen voor het eerst na de tweede wereldoorlog een algemene leer van het economisch recht en wel van de hand van Gérard Farjat.² Deze algemene leer is toegespitst op Frankrijk. Haar betekenis wordt echter aanzienlijk versterkt, doordat zij gebaseerd is op uitgebreid rechtsvergelijkend onderzoek van het economisch recht in West-Europa, Oost-Europa en de Verenigde Staten. Haar aantrekkelijkheid wordt vergroot, doordat zij leidt tot een buitengewoon eenvoudige basishypothese. Deze hypothese luidt, dat de ontwikkeling van de economische functies van de Staat in laatste instantie bepaald wordt door de ontwikkeling van de concentratiegraad van het bedrijfsleven.³

Het boek wijst er bovendien op, dat alle belangrijke ontwikkelingsfases van het economisch recht gepaard gaan met heftige ideologische discussies over de wenselijke economische en maatschappelijke orde. Farjat illustreert dat vooral aan de hand van de ontwikkeling in de Sovjetunie, maar in Nederland hebben wij dit verband tussen ideologische discussies en de ontwikkeling van het economisch recht ook kunnen zien. Eerst in de twintiger en dertiger jaren. Na de tweede wereldoorlog opnieuw bij de discussies over de Wet op de Bedrijfsorganisatie. Meer recent juist in de discussies over het concentratieverschijnsel, dat bij Farjat een zo centrale plaats inneemt.

De begrippen economische orde, maatschappelijke orde en rechtsorde

Het boek vormt daarom een goede aanleiding voor enkele zeer algemene opmerkingen over de verhouding tussen economische orde, maatschappelijke orde en rechtsorde.

Allereerst een enkel woord over deze drie begrippen. Algemeen aanvaarde definities bestaan hier niet.

Om aan te geven waarover ik het zal hebben, geef ik de volgende omschrijvingen:

Onder economische orde versta ik het stelsel, gevolgd voor de opheffing van het welvaartstekort, of iets uitvoeriger: het stelsel, gevolgd voor de allocatie der schaarse middelen aan een van de diverse toepassingsmogelijkheden.⁴

Onder maatschappelijke orde versta ik de verdeling van vermogens, inkomens en—mede op andere wijze gefundeerde—maatschappelijke macht. On-

der rechtsorde versta ik het geheel van geschreven en ongeschreven rechtsnormen in werking.

Typen van economische orde, maatschappelijke orde en rechtsorde

Theoretisch en tot op zekere hoogte ook in de economische realiteit kan men in de ontwikkelde landen drie typen van economische orde onderscheiden: Het *eerste type* is het klassiek-liberale type van de vrije verkeershuishouding. Goederen en diensten worden geproduceerd en verdeeld door ondernemingen, die zo klein zijn, dat zij geen invloed op de globale ontwikkeling van vraag, aanbod en prijzen op de markt kunnen uitoefenen. Hoe dit type in zijn ideale vorm werkt, kan men nalezen bij Adam Smith en de klassieke prijstheoretici, die nog steeds een grote rol spelen. Wat de *maatschappelijke orde* betreft leidt het type tot een overallocatie van vermogens, inkomens en maatschappelijke macht aan ondernemende burgers en hun geestverwanten in kerk en staat ten nadele van de arbeiders. Deze laatsten komen dan ook vanaf het midden van de negentiende eeuw in verzet. Van werkelijk grote concentratie van maatschappelijke macht in de handen van weinigen is echter als regel geen sprake. Ook de Staat heeft weinig invloed op de maatschappelijke ontwikkeling (*laissez faire—laissez passer*). Alle belemmeringen van de vrijheid van bedrijfsuitoefening werden door de Franse Revolutie opgeruimd. Wat de *rechtsorde* betreft ligt de nadruk op de individuele particuliere eigendom, ook van de produktiemiddelen en op de vrijheid van overeenkomst.⁵ Het toen ontstane overwicht van het burgerlijk recht werkt in de huidige juristenopleiding nog steeds na, al is de inhoud van dit burgerlijk recht door de latere ontwikkeling van de maatschappelijke orde aanzienlijk gewijzigd. Het *radicaal tegenovergestelde type* van economische orde is het stelsel van de volledig centraal geleide economie. Omvang, aard en prijs van de produktie, de organisatie van de handel, alsmede de arbeidsverhoudingen binnen de ondernemingen en het verkeer tussen de afzonderlijke ondernemingen worden evenals de structuur der ondernemingen volledig en planmatig bepaald door de Staat. Wat de maatschappelijke orde betreft, gaat dit in de meeste Oosteuropese landen gepaard met een concentratie van alle vormen van maatschappelijke macht bij staat en partijtop. In West-Europa, waar dit type van economische orde in oorlogstijd eveneens benaderd werd, ging dit echter niet gepaard met een concentratie van de eigendom van de produktiemiddelen bij de Staat en werden ook de inkomens uit de produktiemiddelen, de ondernemingswinsten, in beginsel gerespecteerd. Dit type van economische orde is derhalve in principe met verschillende typen van maatschappelijke orde verenigbaar. Wat de rechtsorde betreft, blijft in het tijdelijk meest extreme voorbeeld van dit type van economische orde, namelijk Tsjecho-Slowakije, voor het burgerlijk recht slechts gereserveerd de regeling van de interindividuele verhoudingen tussen burgers en de regeling van de transacties tussen individuele consumenten en ondernemingen. Met name het gehele handelsrecht en het gehele ondernemingsrecht worden in Tsjecho-Slo-

wakjige geabsorbeerd door de Codificering van het economisch recht in 1964. In deze Codificering worden de collectieve eigendom van de produktiemiddelen, de economische planning en de beslissingsbevoegdheden der ondernemingen en de economische overeenkomsten tussen ondernemingen geregeld.⁶ Andere socialistische landen, waaronder de Sovjetunie gaan op dit punt echter minder ver.⁷ De verscheidenheid van rechtsorden, waarmede het type van de centraal geleide economie gepaard kan gaan, is dus nog groter dan de verscheidenheid van maatschappelijke orden.

Het *derde type* van economische orde levert een combinatie op van centrale leiding en markteconomie (economische beslissingen op ondernemingsniveau met werkzame mededinging). Anders dan de twee vorige typen geeft dit type echter niet alleen varianten te zien met betrekking tot maatschappelijke orde en rechtsorde. Ook de economische orde zelf vertoont hier een aantal varianten. De twee hoofdvarianten van economische orde die hier optreden zijn:

1. economische orden, waarbij de centrale leiding domineert en het marktmechanisme aanvullend optreedt;
2. economische orden, waarbij het marktmechanisme domineert en de centrale leiding corrigerend en aanvullend optreedt.

Voor de huidige praktijk zijn deze hoofdvarianten van het derde type van economische orde veruit de belangrijkste.

Alle Oosteuropese en Zuideuropese socialistische landen met uitzondering van Joegoslavië behoren thans tot de eerste variant van het derde type, alle kapitalistische Westerse landen, alsmede Joegoslavië tot de tweede variant van het derde type. Volgens de convergentieleer van Tinbergen en de variant van die leer, welke door het Tweede Kamerlid Van den Doel in zijn dissertatie werd uitgewerkt⁸, groeien de Oosteuropese en Westeuropese economische orden bovendien naar elkaar toe. Ik kom daarop nog terug in verband met de theorie van Farjat.

Zowel op het punt van de economische orde, als vooral met betrekking tot de maatschappelijke orde en de rechtsorde vertonen beide hoofdvarianten van het derde type een groot aantal subvarianten.

Wat de economische orde betreft, bestaan zowel verschillen in doelstellingen van economische politiek en het relatieve gewicht van elk van die doelstellingen als verschillen in de mate van centralisatie en decentralisatie van de economische beslissingen. Wat de doelstellingen betreft kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het relatieve gewicht, dat wordt toegekend aan doelstellingen als economische groei, prijsstabiliteit, volledige werkgelegenheid, inkomensverdeling, ruimtelijke ordening, milieuhygiëne, ontwikkelingshulp. Wat de mate van centralisatie en decentralisatie van economische beslissingen betreft bestaat een duidelijk verschil tussen de verschillende landen.

De sterkste centralisatie van economische beslissingen vindt men in de meeste socialistische Oost- en Zuideuropese landen. Zij behoren alle tot de eerste hoofdvariant. In de eerstvolgende groep van Europese landen, die echter reeds tot de tweede hoofdvariant behoren, vindt men landen als Frankrijk en Italië. Tot de groep van landen met de sterkste decentralisatie van economi-

sche beslissingen behoren landen als de Verenigde Staten van Amerika, Groot-Brittannië, de Duitse Bondsrepubliek, Nederland en Joegoslavië. Zeer opvallend is de overeenkomst van algemene conceptie van economische orde tussen de Duitse Bondsrepubliek en Joegoslavië.⁹ Beide landen beperken de centrale leiding zoveel mogelijk tot globale instrumenten om globale doeleinden als economische groei en prijsstabiliteit te realiseren.

Juist het voorbeeld van de Duitse Bondsrepubliek en van Joegoslavië is geschikt om duidelijk te maken, dat verwantschap van economische orde volstrekt niet samen hoeft te gaan met verwantschap van maatschappelijke orde. De Joegoslavische maatschappelijke orde verschilt hemelsbreed van die in West-Duitsland. De eigendom van de produktiemiddelen is in Joegoslavië wel niet genationaliseerd, maar wel gesocialiseerd, terwijl in West-Duitsland de kapitalistische eigendomsverhoudingen bij de produktiemiddelen overheersen. De beslissingen over de arbeidsinkomens zijn in Joegoslavië sterker naar ondernemingsniveau gedecentraliseerd dan in West-Duitsland en het gehele politieke en maatschappelijke krachtenveld is in beide landen fundamenteel anders opgebouwd.

De mate van nationalisatie of andere vormen van socialisatie van de produktiemiddelen loopt ook tussen de Westeuropese landen onderling sterk uiteen. De graad van socialisatie van de produktiemiddelen en vooral het gebruik van de gesocialiseerde ondernemingen als instrument van economische politiek is het sterkste ontwikkeld in Italië en Frankrijk. De centrale leiding van de inkomensverdeling is daarentegen binnen de EEG het sterkst ontwikkeld in Nederland, ook onder de huidige vrije loonpolitiek.¹⁰ De machtsverdeling bij de economische politiek tussen maatschappelijke organisaties van werkgevers en werknemers enerzijds en politieke partijen anderzijds vertoont eveneens grote verschillen van land tot land. Hetzelfde geldt voor de wijze van institutionalisering van deze machtsuitoefening. Een machtige instelling als de Sociaal-Economische Raad in Nederland wordt bijvoorbeeld in Duitsland principieel afgewezen. De machtsverdeling tussen vakbeweging en acties aan de basis loopt voorts evenzeer van land tot land uiteen als de machtsverdeling tussen parlement en regering op economisch gebied. Hetzelfde geldt voor de opvattingen over werknemersmedezeggenschap op ondernemingsniveau. Duitsland en Nederland staan hier ondanks belangrijke verschillen nog betrekkelijk dicht bijeen, in vergelijking tot de geheel andere opvattingen in België, Frankrijk en Italië. Medeverantwoordelijkheid van werknemersvertegenwoordigers in vennootschapsorganen wordt in deze laatste drie landen door een groot deel van de vakbeweging afgewezen.

De aldus globaal aangeduide varianten in maatschappelijke orde gaan uiteraard gepaard met varianten in rechtsorde. Op het punt van de eigendom van de produktiemiddelen, het ondernemingsrecht en de institutionalisering van de besluitvorming op economisch gebied is dit zonder meer duidelijk. Wel moet ik ten aanzien van de institutionalisering van de besluitvorming thans toevoegen, dat naast het centrale niveau en het ondernemingsniveau een tussenniveau van bedrijfstak of andere groep van ondernemingen kan worden

onderscheiden. In Nederland kan men hier denken aan de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, in alle Westeuropese landen daarnaast aan collectieve arbeidsovereenkomsten, collectieve ondernemersovereenkomsten, standaardcontracten, adhesiecontracten en andere vormen van groepsrecht.

Op het engere terrein van het economisch recht bestaan voorts belangrijke verschillen in de mate van juridische binding van de gebruikte instrumenten van economische politiek.

In West-Duitsland werd tot omstreeks 1965 iedere vorm van centrale economische planning afgewezen, zelfs de onschuldige vorm van centrale prognoses over het toekomstig globaal verloop van investeringen, werkgelegenheid, besparingen, particulier verbruik, overheidsuitgaven, betalingsbalans, lonen en prijzen. Mede onder invloed van de EEG worden thans echter in alle EEG-landen centrale prognoses, alsmede niet bindende globale taakstellingen op de genoemde punten aanvaard. Slechts op het punt van binding aan deze taakstellingen en op het punt van de precisering van de taakstellingen naar bedrijfstakken blijven de meningen uiteenlopen. Een zekere mate van binding van het overheidsbeleid aan de taakstellingen wordt thans echter algemeen aanvaard.

Niet juridisch bindende indirecte instrumenten als al dan niet voorwaardelijke financiële 'incentives' worden ter bereiking van de doelstellingen van het economisch beleid thans eveneens in alle EEG-landen in beginsel aanvaard.

De mate waarin en de wijze waarop een meer of minder vergaande binding van ondernemingen wordt nagestreefd loopt daarentegen weer ver uiteen van land tot land. De mate van binding varieert van voorwaarden, gekoppeld aan financiële steunmaatregelen via globale en soms in details uitgewerkte programma-overeenkomsten tot rechtstreeks bindende voorschriften met strafrechtelijke, civielrechtelijke of administratieve sancties. De jurist krijgt uiteraard het meeste met deze laatste groep van rechtstreeks bindende voorschriften te maken. In Nederland vinden deze nog altijd hun grondslag in tientallen meer of minder belangrijke wetten, die een zee van interessante juridische problemen met zich brengen. Het dwingende sociaal-economisch recht van de Europese Gemeenschappen brengt weer geheel andere juridisch problemen mede, onder meer omdat het anders dan het nationaal recht slechts bij uitzondering de ondernemingen en in hoofdzaak de lid-staten bindt.

De theorie van Farjat en de convergentieleer van Tinbergen en Van den Doel

Na deze globale uiteenzetting over de verhouding tussen economische orde, maatschappelijke orde en rechtsorde keer ik weer terug tot de theorie van Farjat. Ik herinner eraan, dat zijn centrale hypothese luidt, dat de ontwikkeling van de economische functies van de staat in laatste instantie bepaald wordt door de ontwikkeling van de concentratiegraad van het bedrijfsleven. Deze hypothese heeft natuurlijk ook gevolgen voor de instrumenten waarmee de economische functies van de staat worden uitgeoefend en dus voor

de inhoud en het rechtsgehalte van het sociaal-economisch recht (Farjat en de buitenlandse literatuur in het algemeen spreken van economisch recht zonder meer).

Geheel in de lijn van zijn basishypothese omschrijft Farjat economisch recht als het recht van de concentratie of de vergemeenschappelijking van de produktiemiddelen en van de organisatie van de economie door particuliere of overheidsmacht.¹¹

Ik wil thans aan de hand van een tweede figuur globaal nagaan, hoe de ontwikkeling van de overheidsinterventies in de economie en dus ook van het sociaal-economisch recht zich in de werkelijkheid verhoudt tot de ontwikkeling van de concentratiegraad. Daarbij is van een uiterst grove benadering sprake, daar algemeen aanvaarde maatstaven en kwantificeerbare gegevens niet voor de concentratiegraad en nog minder voor de intensiteit van de overheidsinterventies beschikbaar zijn.

Deze tweede figuur is anders dan de eerste figuur zo opgezet, dat op de horizontale lijn de tijd is afgezet en verticaal enerzijds de ontwikkelings-tendens van de concentratiegraad en anderzijds die van de economische overheidsinterventies. De figuur heeft enerzijds betrekking op de ontwikkeling van de economische overheidsinterventies in de Sovjetunie en anderzijds op die in de EEG-landen. Ter vergelijking geef ik de ontwikkelingslijnen van concentratiegraad én overheidsinterventies aan volgens de hypothese Farjat. Deze vallen als gezegd in die hypothese volledig samen. Om de tekening niet te gecompliceerd te maken ga ik van één algemene tendens ten aanzien van de concentratieontwikkeling uit, alsmede van een gemiddelde van de ontwikkeling van de overheidsinterventies in de zes of in de toekomst in tien EEG-landen. Ondanks de aanzienlijke verschillen op de genoemde punten van land tot land lijken deze vereenvoudigingen mij voor mijn doel van vandaag verantwoord. Voor een vergelijkend onderzoek van het economisch recht van de afzonderlijke EEG-landen zou een verificatie van de hypothese van Farjat zowel een uitsplitsing van de concentratielijnen als een uitsplitsing van de interventielijnen naar landen en eventueel bedrijfstakken vergen.

Wat wij nu zien is het volgende.

De interventies in het economisch leven van overheid, gilden en andere corporaties, alsmede de daarmee gepaard gaande concentratievormen van economische macht vóór de Franse Revolutie storten tijdens de Franse Revolutie ineen. Gedurende de gehele negentiende eeuw is de concentratiegraad van het bedrijfsleven in geheel Europa te verwaarlozen, met zeer weinig uitzonderingen als de spoorwegen. Met deze geringe concentratiegraad gaat een liberale economische politiek gepaard, zonder noemenswaardige interventies. Wél wordt met de ontwikkeling van het vennootschapsrecht enerzijds en de daarop aansluitende machtsongelijkheid tussen werkgevers en werknemers anderzijds, de kiem gelegd voor de latere ontwikkeling van sociale en economische machtsconcentratie en eerst sociale en veel later economische interventiewetgeving. Alleen in de USA ontstaat reeds aan het einde van de

negentiende eeuw een begin van moderne economische wetgeving in de vorm van de Sherman (Anti-Trust)-Act. Deze sluit rechtstreeks aan op de concentratieontwikkeling.

Tot zover klopt de hypothese van Farjat als een bus en wanneer wij in dit ontwikkelingsstadium afzien van de oorlogseconomische interventies van de eerste wereldoorlog blijft de hypothese kloppen tot het begin van de Russische Revolutie.

Voor goed begrip van de verdere ontwikkeling moeten wij nu echter eerst vanaf 1900 tot op heden de ontwikkelingstendens van de concentratiegraad in het bedrijfsleven verder volgen. Deze begint langzaam en vervolgens steeds sneller te stijgen. Wellicht vertoeven wij momenteel in het steilste stuk van de curve, hetgeen dan de bezorgde discussies over het concentratieverschijnsel begrijpelijk en de verdere ontwikkeling onzeker maakt. Ik kom op die verdere ontwikkeling nog terug. Ook in de leer van Farjat zal die mede afhangen van de aard van de verdere overheidsinterventies.¹²

Waarop het nu voor ons onderzoek naar het waarheidsgehalte van de hypothese van Farjat aankomt, is de vaststelling, dat de Russische overheidsinterventies in de economie bij een veel lagere concentratiegraad tot ontwikkeling komen dan de Amerikaanse en de Westeuropese.¹³ Vanaf 1920 schieten zij zo steil omhoog, dat zelfs gedurende de tweede wereldoorlog geen belangrijke toeneming meer nodig is. In de zestiger jaren ontstaat een—overigens nog altijd zwakke—decentralisatietendens met meer autonomie op ondernemingsniveau.

De economische wetgeving in vrijwel alle Westeuropese landen dateert uit de dertiger jaren. Zij vertoonde toen een bijna even snelle ontwikkeling als de Russische in de twintiger jaren en bereikte een hoogtepunt tijdens de tweede wereldoorlog. In de dertiger jaren trad m.a.w. een convergerende ontwikkeling van de Oost- en Westeuropese economische orde op die ook tijdens de tweede wereldoorlog bleef bestaan. Anders dan in Oost-Europa werd de centralisatiegraad van het economisch beleid in West-Europa echter van 1948 af in even snel tempo weer verminderd, zij het niet tot beneden het niveau van omstreeks 1938. Bovendien was de aard van de interventies aanzienlijk gewijzigd onder invloed van Keynes en in ons land Tinbergen, de eerste directeur van ons Centraal Planbureau. De convergentie maakt dus plaats voor een divergerende ontwikkeling, maar in de zestiger jaren gaat de centralisatiegraad in West-Europa weer toenemen. De planning wordt verder ontwikkeld. Kartelpolitiek en subsidiepolitiek worden belangrijker en de discussie over concentratiecontrole begint aan te lopen. Doeleinden van regionale politiek, sectorpolitiek, milieuhygiëne en maatschappelijke orde leiden tot nieuwe interventies in het economisch leven. De convergentie tussen Oost en West neemt weer toe en ook de convergentie met de hypothese Farjat.

Wat de zeventiger jaren ten aanzien van de drie ontwikkelingslijnen te zien zullen geven is nog onzeker. Farjat zelf veronderstelt echter een verscherping van de antitrustpolitiek en dan waarschijnlijk ook een fusiecontrole.¹⁴ De regeringsplannen in Duitsland en Nederland en de ontwikkeling in EEG-

verband wijzen in dezelfde richting. De versterking van de overheidsinterventies krijgt dan mede juist ten doel een zeker minimum aan decentralisatie van economische beslissingsmacht veilig te stellen.

Conclusies en slotopmerkingen

- a. Hoewel op conjunctuurpolitieke en ideologische gronden aanzienlijke afwijkingen van de hypothese van Farjat blijken te bestaan, lijkt deze op lange termijn gezien toch een belangrijke kern van waarheid te bevatten. Wel is de precisering gewenst, dat de graad van overheidsinterventies niet slechts afhankelijk is van een zich autonoom ontwikkelende concentratiegraad in het bedrijfsleven, maar dat deze laatste omgekeerd weer afhankelijk is van de aard van de overheidsinterventies. Het gildewezen, de concentratietendens in de landbouw, de concentratie van de Russische industrie na de Russische Revolutie en omgekeerd waarschijnlijk de antitrustpolitiek illustreren deze stelling.
- b. De ook door Farjat aangehangen convergentieleer ten aanzien van de economische orden van Oost- en West-Europa lijkt in de versie Van den Doel eveneens steun te vinden in figuur 2. De verwachting van volledige samenvloeiing van die economische orden blijft vooralsnog daarentegen zeer hypothetisch. Op het punt van maatschappelijke orde en rechtsorde lijkt zij zeker binnen afzienbare tijd nog minder te verwachten.
- c. Het is frappant, dat de periodes van toenemende divergentie tussen de economische orden van Oost- en West-Europa (twintiger en vijftiger jaren) gepaard zijn gegaan met grote politieke spanningen en omgekeerd de periodes van convergentie (1930-1950 en ontwikkeling sinds zestiger jaren) met politieke toenadering. Zonder nader onderzoek zou het echter niet verantwoord zijn hier een causaal verband te leggen. De omstandigheid, dat zowel de eerste als de tweede wereldoorlog is ontstaan tussen landen met een vergelijkbare economie maant hier tot grote voorzichtigheid.
- d. De gehele leer van Farjat is sterk toegespitst op de institutionele aspecten van de rechtsontwikkeling. Het zou interessant zijn, daarnaast een algemene leer van het economisch recht te ontwikkelen, die uitgaat van de materiële inhoud van het economisch recht. Van Gerven heeft daartoe onlangs een boeiende aanloop gepubliceerd, die uitgaat van het vrijheidsbeginsel, het gelijkheidsbeginsel en het solidariteitsbeginsel van de Franse Revolutie.¹⁵ Hij vat daarin globaal een zorgvuldig onderzoek samen van het materiële Belgische economische recht in dezelfde periode die ik hier globaal onderzocht heb voor de meer institutionele aspecten aan de hand van Farjat. Het is duidelijk, dat een dergelijk onderzoek ter aanvulling van de studie van Farjat nodig is. Om maar één voorbeeld te noemen, het is duidelijk, dat de intensieve Amerikaanse overheidsinterventies tegen kartels en fusies een totaal ander juridisch karakter hebben en van andere

materiële rechtsbeginselen uitgaan dan een even intensieve sectorprogrammering in Frankrijk. De mate van overheidsinterventie in de economie zegt nog niets over de daaraan ten grondslag liggende materiële economische doelstellingen en nog minder over de daaraan ten grondslag liggende materiële rechtsbeginselen.

e. Wat de rechtsorde betreft, blijven er ten slotte twee belangrijke punten over, waar de convergentie tussen Oost- en West-Europa geenszins vaststaat. Farjat merkt aan het slot van zijn boek op, dat van recht slechts sprake is wanneer bij conflicten op het betrokken gebied (tussen ondernemingen of tussen ondernemingen en overheid) een objectieve conflicten-procedure is gegeven.¹⁶ Terwijl dit criterium neerkomt op een eis van onafhankelijke rechtspraak als minimale eis van een rechtstaat, kan men daaraan, dunkt mij, ook nog een democratische eis toevoegen. Van een democratische procedure bij de keuze tussen verschillende aanwendingsmogelijkheden van schaarse middelen is slechts sprake, wanneer de burger gedeeltelijk via de vrije besteding van zijn inkomen en gedeeltelijk via een referendum of via vrij gekozen vertegenwoordigers deze keuzebeslissing kan beïnvloeden.¹⁷ Op beide punten, rechtsgehalte van het economisch recht en democratische vaststelling van de fundamentele keuzen over de besteding van de schaarse middelen, zou alleen een nader onderzoek kunnen vaststellen, in hoeverre eveneens van een convergerende ontwikkeling tussen Oost en West sprake is.¹⁸

1. Uitwerking van openingscollege keuzevakken sociaal-economisch recht Utrecht, 13 september 1971.
2. G. Farjat, *Droit économique*, Presses universitaires de France, Paris 1971.
3. Farjat, blz. 238.
4. Vgl. de vertaling van de gezaghebbende definitie van Halm in E.S.B. 1969, p. 1098.
5. Vgl. C. H. Schouten, *Opstellen over economisch orderingsrecht*, blz. 14-15.
6. Farjat, blz. 356.
7. Vgl. Farjat, blz. 321-362 en de opstellen van 7 Oosteuropese juristen in Gerd Rinck, *Begriff und Prinzipien des Wirtschaftsrechts*, Siebzehn Landesberichte, Alfred Metzner Verlag, Frankfurt-Berlin 1971.
8. Goede samenvatting in *Intermediair* nr. 32, 13 augustus 1971.
9. Vgl. hiervoor de bijdragen van Rinck en Goldstajn bij Rinck, o.c.
10. Buiten de EEG waarschijnlijk in Zweden.
11. Farjat, blz. 14. De polen waartussen dit economisch recht zich beweegt zijn onderneming en plan (o.c., blz. 85). In een overwegend centraal geleide economie wordt het ondernemingsrecht evenals de regeling der verhoudingen tussen ondernemingen volledig opgeslokt door het economisch recht. In een overwegend gedecentraliseerde economie is dit niet het geval en wordt het ondernemingsrecht gerekend tot het handelsrecht of tot een 'micro-economisch' recht (o.c., blz. 107), het laatste ter onderscheiding van een 'macro-economisch' recht. Dit macro-economisch recht houdt zich bezig met de centralisering van economische beslissingen en macht (blz. 419) en valt goddeels samen met het Nederlandse begrip sociaal-economisch recht.
12. Farjat, blz. 237.
13. In het geciteerde boek van Rinck herinnert de Hongaarse marxistische jurist J. Mezneries er terecht aan, dat de theorie van Marx en Engels, dat de socialistische revolutie in de sterkst ontwikkelde landen zou beginnen, niet klopt (o.c., blz. 223).

14. Farjat, blz. 237.
15. W. van Gervan, Schets van een Belgische Economisch Grondslagenrecht, SEW 1971, blz. 404-428. Ook in dit opstel zijn rechtsvergelijkende beschouwingen opgenomen aan de hand van Duitse, Franse en Nederlandse literatuur.
16. Farjat, blz. 406.
17. Vgl. daarover uitvoeriger mijn artikel in SEW 1971 over de wettelijke basis van de Nederlandse economische politiek op korte en middellange termijn in een economische en monetaire unie, blz. 381-403.
18. Vgl. ter zake van de vermindering van het rechtsgehalte van het economisch recht in de meeste landen echter reeds Farjat, blz. 385-410.

Lidmaatschap juridische sectie WBS

De juridische sectie van de Wiardi Beckman Stichting adviseert de organen en de kamerfracties van de Partij van de Arbeid over aangelegenheden, welke ressorteren onder het Ministerie van Justitie. De sectie entameert voorts studies over deze onderwerpen.

Binnenkort zal de juridische sectie zich gaan bezighouden met:

- wetswinkels
- verzekering juridische bijstand
- politievraagstuk
- organisatie reclassering
- w.o. slachtoffers delicten

Het lidmaatschap van de juridische sectie staat open voor de partijgenoten-juristen die een bijdrage kunnen en willen leveren over nu deze, later andere, onderwerpen.

Voorzitter van de juridische sectie is mr. G. E. Langemeijer.

Juristen, die aan het sectiewerk willen deelnemen, worden uitgenodigd zich schriftelijk aan te melden bij **mr. P. M. G. P. Janssens, secretaris van de juridische sectie van de Wiardi Beckman Stichting, Tesselschadestraat 31, Amsterdam**, onder opgave van naam, adres, telefoonnummer, beroepswerkzaamheden en van de juridische deelgebieden, die hun speciale belangstelling hebben.

De leden van de sectie die van deze aankondiging geen mededeling hebben ontvangen, worden verzocht contact op te nemen met het secretariaat.

A. P. OELE

Pleidooi voor een pluriform en meer democratisch wetenschapsbeleid

Sinds 1966 is gewerkt aan de voorbereiding van een samenhangend wetenschapsbeleid. Men wist, dat dit geen eenvoudige zaak zou zijn. Daarom werd dit werk toevertrouwd aan de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid. Die Raad is stug bezig geweest. Veel adviezen zijn uitgebracht en vele voorstellen zijn gedaan. Desondanks is dat samenhangende beleid, waarop men eigenlijk zat te wachten, niet uit de verf gekomen.

Er zijn vele oorzaken aan te geven voor dit minder dan matige resultaat. Een aantal daarvan waren van het begin af aan te verwachten. Men wist, dat in het bijzonder op het departement van Onderwijs en Wetenschappen de meeste tijd en aandacht besteed moest worden aan onderwijskundige problemen. Dat werd er niet beter op, toen de reorganisatie van bestuur en inhoud van het wetenschappelijk onderwijs mede beslag ging leggen op de direct of indirect bij het onderzoekbeleid betrokken diensten. Het ziet er naar uit, dat deze remmende factor in de komende jaren zal verdwijnen. Veel zal afhangen van de reorganisatie van de diensten. Het ontbreken van een besluitvaardige bovenbouw in het overleg tussen de departementen was niet bevorderlijk voor een goed en vruchtbaar samenspel tussen de ambtelijke diensten en de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid. De adviezen bleven soms lang liggen, en nieuwe lijnen in de besluitvorming waren niet te herkennen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de Raad van Advies steeds meer de nadruk ging leggen op de noodzaak van een valabele gesprekspartner op ambtelijk en ministerieel niveau.

De misère is echter niet uitsluitend het resultaat van de hierboven genoemde en op zichzelf te verwachten obstakels. Er waren ook andere oorzaken. De formulering door de Raad van Advies van de doelstellingen van een nationaal wetenschapsbeleid muntte niet uit door helderheid en door een duidelijke keuze van de prioriteiten. Die doelstellingen waren in tegendeel vaag en als zodanig niet bevorderlijk voor de werfkracht van de adviezen. Er ontbrak bovendien een duidelijk maatschappelijk referentiekader in internationaal en supranationaal verband. Het beleid was sterk economisch en zelfs nationalistisch georiënteerd. Dat hing samen met teleurstellende ervaringen bij tal van internationale onderzoekprojecten. Dit bevorderde de neiging tot behoudend pragmatisme. Het gelijk op willen blijven lopen met andere landen en de sterk geadverteerde gevaren van de technologische kloof ten opzichte

van de Verenigde Staten bleken echter weinig doeltreffende uitgangspunten te zijn voor een samenhangend nationaal wetenschapsbeleid.

Bij de oprichting van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid was het hoofdmotief de noodzaak van selectie tegen de achtergrond van de snelle groei van de uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling. Die noodzaak is thans nog veel duidelijker aanwezig dan destijds. Het is dan ook zonder meer teleurstellend, dat nu de rem wordt aangezet zonder dat men een duidelijke conceptie heeft van de hier te verrichten essentiële taken.

Sommige insiders menen, dat een overkoepelend en samenhangend wetenschapsbeleid naar de inhoud moeilijk en naar de organisatorische vorm onpraktisch zal zijn. Alleen de afzonderlijke departementen en deskundigen kunnen uitmaken, welk onderzoek ze nodig hebben. Voor de uiteindelijke afweging en daaraan verbonden toewijzing van gelden is de Raad van Advies niet nodig. Die afweging kan als vanouds het beste in de ministerraad worden gedaan. Wel is er behoefte aan wetenschappelijke assistentie voor het regeringsbeleid. Zo'n benadering echter legt de nadruk op 'science for policy' en niet op 'policy for science'. Zonder de zin van een wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid te ontkennen, moet toch worden gesteld, dat daarmee de opgaven van het toepassen van een behoorlijk wetenschapsbeleid onvervuld blijven.

De wijze waarop de wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid thans naar voren wordt geschoven wekt het vermoeden, dat men zich daarmee een alibi tracht te verschaffen voor het verwaarloosde wetenschapsbeleid. Zo nieuw is de inschakeling van wetenschapsmensen bij het politieke bedrijf nu ook weer niet. Leonardo da Vinci had er in zijn tijd en in zijn stadsstaat reeds mee te maken en was er niet verrukt van.

Geen wetenschapsbeleid is ook een beleid. Het is het beleid, waarbij de maatschappelijke krachten beslissend zijn voor de toewijzing van gelden voor het onderzoek. Enige correctie vanuit een politieke visie is natuurlijk niet uitgesloten, maar zal weinig gewicht in de schaal kunnen leggen zolang een aanvaardbare visie ontbreekt. Het gevaar is levensgroot aanwezig, dat men van zo'n visie op de wisselwerking tussen wetenschap en maatschappij en de daaruit voor besluitvorming te trekken beleidsconclusies niets verwacht. In veel landen van West-Europa wordt zo gedacht; in elk geval daar waar het gaat om het toegepast onderzoek en het daaraan verbonden technologische ontwikkelingswerk. Op grond van teleurstellende ervaringen met tal van overheidsprojecten wil men nu die activiteiten zoveel mogelijk aan de industrie overlaten. De industrie immers kent de markt en de daar bestaande maatschappelijke behoeften. Zij zal haar geld niet steken in weinig belovende projecten. De industrie zal bovendien op tijd weten te stoppen, indien een project te kostbaar gaat worden. Er zijn echter vele voorbeelden te geven van mislukte ontwikkelingsprojecten, die helemaal door de industrie zijn opgezet. Daarover wordt dan niet zoveel rumoer gemaakt, als het geval is bij mislukte projecten van de overheid. Zelfs echter, als men aanneemt, dat de industrie dit werk beter aankan, dan nog dreigt er een gevaarlijke éénzijdigheid. De

keuze immers gebeurt in eerste instantie door zuiver economische overwegingen. Bij het doen van die keuze wordt geen samenhangende en controleerbare filosofie toegepast. Het is dan ook geen wonder, dat nu in het kader van de milieuverontrusting moet worden vastgesteld, dat tal van opgaven van onderzoek, ook in de publieke sector, zijn blijven liggen.

Wisselwerking wetenschap en maatschappij

Met deze stand van zaken kan geen genoegen worden genomen. We mogen de verdere ontwikkeling van de wetenschap en haar toepassingen niet uitsluitend overlaten aan de gevestigde maatschappelijke krachten in bedrijf en wetenschap. Meer nog dan in de zestiger jaren is er een grondige herbezinning en herwaardering nodig op de wisselwerking tussen wetenschap, technologie en maatschappelijke ontwikkeling. De met grote letters aan de muren van deze tijd geschreven vragen over het verstoorde natuurlijke evenwicht zijn even zovele aanmaningen tot nieuw en baanbrekend wetenschappelijk onderzoek, waarover de beloning niet in de eerste plaats in het markt- en prijsmechanisme is te vinden.

Onmiddellijk naast en in nauwe samenhang met dit milieu-onderzoek is er een nieuw terrein van toegepast onderzoek, waarvoor de overheid in de eerste plaats de verantwoordelijkheid dient te dragen. Dat is datgene wat de Amerikanen development science noemen. Men verstaat hieronder de gemeenschappelijke studie vanuit de disciplines van maatschappijwetenschappen en techniek bij de beoordeling van de directe en sociale gevolgen van de toepassing van nieuwe produkten en nieuwe technologieën. Men komt hier op het grensgebied van science for policy en policy for science. Het is de taak van de democratisch gekozen overheid om er voor te zorgen, dat de toekomststudies van de techniek begeleid worden ook door maatschappelijk georiënteerd onderzoek. Niet slechts in de fase van het onderzoek, maar ook in de fase van de planning dienen deze verschillende disciplines in onderling verband te worden toegepast en het is de taak van de overheid om voor dat verband te zorgen.

Het spreekt vanzelf, dat bij dit alles het fundamentele onderzoek niet kan worden gemist. Ook hier maakt de financiële situatie beperking en keuze onvermijdelijk. Het gevaar is niet denkbeeldig dat hierbij met het badwater ook het kind zal worden weggegooid. Vooral nu de aanvankelijk grote belangstelling hier te lande voor het fundamentele onderzoek in de industrielaboratoria sterk terugloopt, is de handhaving van een redelijk aandeel van dit onderzoek van essentieel belang. Voor die noodzakelijke basis zal de overheid garant moeten zijn. Daarbij gaat het in de eerste plaats om een zodanig peil van fundamenteel onderzoek, dat daarmee de overdracht en de overneming van kennis in essentiële sectoren mogelijk blijft. Daarnaast lijkt een zekere concentratie op de voor het toegepast onderzoek interessante terreinen onvermijdelijk.

Tot dusver enkele zeer algemene en onvolledige opmerkingen over de inhoudelijk aanwezige taken. Waar het gaat om de organisatorische vormgeving en de uitvoering kan men zich eigenlijk niet beperken tot de mogelijkheden van ons kleine land. We leven hier niet op een eiland. Zeker niet als het gaat om de technologische ontwikkelingen en de invloed ervan op de maatschappij. Nieuwe inzichten over de onderlinge beïnvloeding van technische en maatschappelijke ontwikkeling zullen slechts in samenwerking met onderzoeken elders tot stand kunnen komen. Wanneer het bovendien gaat om de toepassing van die inzichten, dan lijkt het te veel gevraagd om op grond daarvan in Nederland tot een geheel zelfstandige sociale toekomst te komen. Het samengaan van technologisch beheer en sociaal beheer kan slechts op supranationale schaal een werkelijke verwezenlijking vinden. In het rapport van Harvey Brooks van de OECD is daar terecht op gewezen.

Europese structuur is nog handicap

Nu is bij dit alles de Europese verbrokkelde staatkundige structuur een grote handicap. Die hindernis kan pas overwonnen worden, wanneer de thans bijna uitgewerkte doelstellingen van de Gemeenschappelijke Markt worden aangevuld met vërreikende doelstellingen van gemeenschappelijk sociaal beleid en gemeenschappelijk milieubeheer. Dit mag echter ons land niet ver verhinderen om een begin te maken met de inschakeling van de maatschappijwetenschappen en van de milieukennis in de tot nu toe voornamelijk technisch getinte toekomststudies.

In feite is het werk van de Club van Rome een prikkelende uitdaging in die richting. Weliswaar zullen de door deze Club gehanteerde modellen nog in belangrijke mate moeten worden verfijnd, alvorens ze in ons land en in Europa tot in de praktische politiek hanteerbare conclusies kunnen leiden. Het vele werk dat daarvoor nodig is, is bij uitstek een zaak, waarvoor in het verband van de gemeenschap de noodzakelijke middelen dienen te worden opgebracht.

Onlangs heeft minister De Brauw in het tijdschrift voor natuurkunde (no. 37, december 1971) zijn visie gegeven op de organisatorische vormgeving van het wetenschapsbeleid. In deze uiteenzetting zijn duidelijk enkele nieuwe aanzetten te vinden voor een meer gericht beleid. Inhoudelijk blijkt de minister begrip te hebben voor de grote betekenis van het fundamentele onderzoek. De bewindsman blijkt een voorstander van de versterking van het onderzoek aan de universiteiten.

Duidelijk blijkt het voornemen om met behulp van de Raad voor het Wetenschapsbeleid als onderraad van de ministerraad meer gecoördineerd te werk te gaan. De nadruk blijkt daarbij te vallen op de planning en het dirigisme van het beleid. De minister wil namelijk voor de kostbare takken van het wetenschappelijk onderzoek oriënterende programma's naar hoofdlijnen voor meerdere jaren vaststellen. Daarbij moeten globaal de onderzoekdoelstellingen en de nodige financiële personele middelen worden aangegeven.

De minister ziet deze onderzoekprogrammering in het verlengde van het nu in discussie zijnde totale planningsysteem voor het onderwijs. Hij erkent echter, dat de relatie tussen het onderwijs en het onderzoek nog nader moet worden uitgewerkt.

Het kan niet worden ontkend, dat een meer projectgebonden organisatie en programmering van het onderzoek zinvol zal zijn. Over deze aanpak is thans een interessante discussie aan de gang in TNO-verband, waar tot nu toe de afzonderlijke instituten een overheersende rol hebben gespeeld. Het zal stellig de moeite waard zijn een dergelijke discussie aan de gang te brengen in de sfeer van de universiteiten. De projectsgewijze reorganisatie biedt kansen voor de versterking van een goede begeleiding van het onderzoek via de tweede geldstroom van de stichting ZWO. Voorstellen in deze richting zijn reeds eerder gedaan in de studie van de WBS: 'Wetenschapsbeleid; Planning en Democratisering'.

Het beeld, dat zich nu ontwikkelt, is het volgende. Voor het direct door de overheid gefinancierde onderzoek bij TNO en bij de industrie wordt het keuzeprocés en de begeleiding verbeterd door meer coördinatie op ambtelijk en ministerieel niveau. In de sfeer van het universitaire onderzoek zal een systeem van planning worden ingevoerd, dat ongetwijfeld zal berusten op de indeling van het onderzoek naar projecten. Onduidelijk is, hoe deze projecten zullen worden beoordeeld en begeleid en in welke mate daarbij de stichting ZWO dan wel nieuw in te stellen stuurgroepen zullen worden betrokken. De industrie, die voor de ontwikkeling van nieuwe produkten en nieuwe procédés het geld van de belastingbetaler niet kan missen, zal niet slechts bij de nationale overheid, maar in toenemende mate ook bij de Europese overheid gaan aankloppen.

De vraag is nu aan de orde in hoeverre deze ontwikkeling aanvaardbaar is. Naar de inhoud stelt men zich de vraag naar de plaats van het milieu-onderzoek en het onderzoek met behulp van de maatschappijwetenschappen in deze structuur. Ook kan men zich afvragen, in hoeverre het onderzoek ten bate van de publieke sector bij dit alles aan zijn trekken kan komen. Naar de inhoud is er de vraag van de doorzichtigheid, de flexibiliteit en het democratisch karakter van de besluitvorming. In dit stadium kunnen deze vragen niet positief worden beantwoord. Dat kan men niet uitsluitend de regering verwijten. Ook het parlement als democratisch toporgaan heeft het in de afgelopen jaren laten afweten. Ook daar is het accent steeds gevallen op het onderwijs en niet op het onderzoek. De pogingen om te komen tot een gemengde parlementaire commissie voor het wetenschapsbeleid en daarmee ook tot een regelmatige dialoog tussen parlementsleden en sleutelfiguren uit de kringen van wetenschap en techniek zijn tot nu toe op niets uitgelopen. Het wordt tijd, dat hierin verandering komt omdat ten slotte het parlement de enige sterke garantie kan vormen voor een wetenschapsbeleid, waarin ook de economisch en internationaal-politiek minder interessante sectoren aan hun trekken kunnen komen. Slechts een actie in en met behulp van het parlement kan een al te eenzijdige van boven naar beneden gerichte organisatorische

structuur voorkomen. Daartoe zal het parlement echter meer direct bij het wetenschapsbeleid betrokken dienen te worden. Tot nu toe was dat nauwelijks het geval, omdat de behandeling van het wetenschapsbudget plaatsvond nadat alle daarin vervatte beslissingen waren genomen en in afzonderlijke begrotingen waren vastgelegd. Het lijkt mij al te optimistisch te verwachten, dat langs deze weg van jaarlijkse begrotingscontrole in de toekomst een meer directe greep op dat beleid kan worden verkregen. Het gaat immers in toenemende mate om de projectkeuze.

Parlementaire verantwoordelijkheid

Daarom is een nieuw instrument noodzakelijk. Dat instrument lijkt mij de instelling van een raad voor toegepast wetenschappelijk onderzoek. Deze raad krijgt het beheer over een dienovereenkomstige stichting. Deze stichting krijgt tot taak de financiering van projecten van voldoende maatschappelijke betekenis, die noch in de departementale sfeer, noch bij de industrie van direct belang worden geacht. Via deze stichting, die als een soort derde geldstroom gaat functioneren, kunnen de universiteiten gevoed worden met opgaben voor toegepast onderzoek. Uiteraard dienen de voorgestelde projecten op een wetenschappelijk niveau te worden getoetst door het bestuur van de stichting.

Verantwoordelijk voor de hoofdlijnen van het beleid van de stichting is de hierboven genoemde raad. De raad zal erop toe moeten zien, dat de projecten zoveel mogelijk bij de universiteiten en universitaire instituten worden ondergebracht, hetgeen overigens de mogelijkheid niet uitsluit van uitbesteding bij TNO, of zelfs bij de industrie. Met deze derde geldstroom kan het toegepaste onderzoek aan de universiteiten en in het bijzonder in de postdoctorale fase worden bevorderd.

De samenstelling van deze raad is in dit stadium niet definitief aan te geven. In elk geval is het van belang, dat vertegenwoordigers van maatschappelijk georiënteerde verenigingen van onderzoekers in deze raad zitting hebben. Daarnaast verdient het ernstige overweging om parlementsleden, die krachtens hun belangstelling en specialisatie te maken hebben met het wetenschapsbeleid direct te betrekken bij het werk van deze raad. Daarmede kan het parlement, zij het slechts bij wijze van gedeelde verantwoordelijkheid voor niet direct-economisch en niet zuiver wetenschappelijk onderzoek, inspelen op haar taak ten aanzien van het toekomstverkennd onderzoek. Los van deze parlementaire inschakeling lijkt de creatie van een derde geldstroom de weg aan te geven voor een pluriforme en meer evenwichtige opbouw van de wetenschapsorganisatie in ons land. Op deze wijze kan ruimte geschapen worden voor projecten van geheel eigen maatschappelijke betekenis en voor de verdere ontwikkeling van het universitaire onderzoek in breder maatschappelijk verband.

D. A. TH. VAN OOIJEN

Historische kanttekeningen bij het 'katholieke' in de Nederlandse politiek

De nieuwe voorzitter van de KVP, Dick de Zeeuw, zou graag een partij creëren, die naast het evangelie ook andere inspiratiebronnen erkent en die dus niet exclusief christelijk is. In die partij zou hij graag alle mensen samenbrengen 'die onze politieke filosofie onderschrijven', heeft hij zijn partijraad laten weten. Betekent dit een breuk met het verleden, nu 'filosofie' wordt ingevuld waar vroeger 'theologie' leek te staan?

Het komt ons nuttig voor om—mede ter beantwoording van deze vraag—de geschiedenis van een eeuw katholieke politiek in Nederland eens nader te bezien.

In het algemeen wordt gedacht, dat de politieke activiteiten van de katholieken in Nederland in de vorige eeuw grotendeels werden bepaald door de achterstand die katholieken in dit land in velerlei opzichten hadden in vergelijking met andere bevolkingsgroepen. Deze constatering is ongetwijfeld juist voor het begin en het midden van de negentiende eeuw, maar geldt voor de zeventiger jaren in geringere mate. Weliswaar was een van de doelstellingen van het politiek streven van Schaepman, de 'oprichter' van de Katholieke Staatspartij, 'dat de katholieke Nederlanders allereerst niet een niet-volk zijn, maar in het Nederlandsche volk een eigenaardige en eigen plaats bekleeden'¹, maar dit slaat—naast op de bij katholieken bestaande achterstand—evenzeer op de nieuwe dreiging die hij voor zijn geloofsgenoten zag: het liberalisme. En deze 'vijand' hadden de katholieken gemeen met andere christenen, óók met de reformatorische christenen die zolang de katholieken hadden achtergesteld. Daarom zocht Schaepman contact met mensen als Groen van Prinsterer en De Savornin Lohman, die eveneens het liberalisme bestreden.

Dit door H. J. A. M. Schaepman (1844-1903) zo verafschuwde liberalisme was van godsdienstige aard en was voor hem een uitvloeisel van de Franse Revolutie. 'Liberaal is revolutionnair', zo schrijft hij in 1882. 'Voor den liberaal is het beginsel der Revolutie het eenige en waarachtige beginsel, is de mensch of de menschheid het eenige, waarmede hij in de dingen van Staat en maatschappij rekening heeft te houden. Niet de eeuwige orde Gods, zoals die door God in 's menschen rede is gelegd, is voor hem het hoogste en alles beslissende, maar dat wat de mensch voor het oogenblik eisch van recht en rede acht en als zoodanig wil.'² In het liberalisme zag Schaepman de verwerping van alle gezag over het menselijke verstand en de loochening van een

goddelijke openbaring. Daarom moest het bestreden worden, omdat het 'alle godsdienstige overtuiging zoekt te vernietigen'.³ Omdat het liberalisme in zijn ogen revolutie betekende, noemde hij zich zelf anti-revolutionair, omdat hij anti-liberaal was.

Schaepman bleef lange tijd gebiologeerd door het Duitse voorbeeld van het Centrum: een open middenpartij, wel christelijk gefundeerd, maar niet steunend op een bepaalde confessie. In 1877 schreef hij nog: 'Tegenover de beginselen der heerschende liberale meerderheid behooren de minderheden zich te vereenigen, vast aaneengesloten om één centrum, één bepaalde kring van beginselen door allen aangenomen, door allen erkend. Die aaneensluiting der minderheden voert den naam Centrum. Want het is geen oppositie, ook geen regeringspartij. Het is daar om te waken voor de rechten en belangen van het volk, die het vertegenwoordigt.'⁴ En elders heet het: 'Geen katholieke partij. De strijd onzer dagen is vóór of tegen Christus, en naar dien eisch heeft het Centrum voor alle christelijke minderheden plaats.' En tegen zijn geloofsgenoten die apart willen blijven staan, merkt Schaepman nog op: 'Door hun geschreeuw van "katholieke partij", "Roomsch Centrum", zullen onze tegenstanders hen die door plicht van beginselen en belijdenis tot het Centrum moesten behooren, daarvan terughouden. Zij zullen het vormen eener echt anti-revolutionnaire partij beletten.'⁵

Maar Schaepman's plan voor een anti-revolutionnaire partij werd geen werkelijkheid. Groen van Prinsterer bleek niets te voelen voor samengaan met de katholieken. Voor hem bleek 'het anti-revolutionnaire beginsel . . . niets anders dan het Christelijk en Protestantsch beginsel, het beginsel van de Reformatie, dat alleen in naam van de Openbaring en van de Historie, met goed gevolg het tegengodsdienstige en tegenmaatschappelijke beginsel kan bestrijden'.⁶

Toen de mogelijkheid om te komen tot één anti-revolutionnaire partij van katholieken en protestanten onmogelijk bleek, bleef voor Schaepman slechts de hoop om te komen tot een zo nauw mogelijke samenwerking met de in 1879 opgerichte Anti-Revolutionnaire Partij.

In 1880 werd Schaepman gekozen tot lid van de Tweede Kamer. Hij was daarmee de eerste priester die daarin zitting nam sinds de Bataafse Republiek. Hij was overigens niet de eerste katholiek. Vele katholieken—vooral Papo-Thorbeckianen—hadden reeds zitting in de volksvertegenwoordiging. Maar een katholieke partij bestond niet en de meeste katholieke afgevaardigden volhardden in een bewust isolement (de 'politiek van de vrije hand') of gaven steun aan de conservatieven. Voor hen schreef Schaepman een 'Proeve van een program', dat in 1883 het licht zag. En omdat de protestanten met hem niet wilden samengaan, was daarmee de weg ingeslagen naar een katholieke partij.

Programma centraal

Doch dit 'katholieke partij' betekende niets anders dan 'het zich vereenigen van Katholieken in Nederland om een politiek program'.⁷ Want: 'Zij willen

geen kerkelijke partij zijn. Wat zij willen vermijden, wat zij voor de toekomst onmogelijk willen maken is juist dit: dat zij ook op staatkundig gebied als niets anders gelden dan als aanhangers van het Roomsche geloof. Daarom willen zij een staatkundig program, een program, dat hen niet plaatst tegenover protestanten, maar tegenover liberalen en conservatieven.⁸

Centraal staat bij Schaepman dus het programma, het voeren van een politiek met een eigen gezicht. Niet het zich presenteren als een machtsgroep van Nederlandse katholieken. Het zijn ook niet 'de' katholieken, die zich in de katholieke partij presenteren, maar katholieken. Want: 'Indien toch een katholieke partij niets anders kon beteekenen dan een partij, wier program een dogmatisch karakter droeg, wier beginselen als geloofsartikelen en leerstukken moesten gelden, tot welke ieder zou moeten behooren op straffe van geloofsverzaking, dan zou deze naam (Katholieke Partij) niet alleen moeten worden gewraakt, maar onvoorwaardelijk verworpen. Dit is echter niet het geval, dit kan het gevolg niet zijn. Reeds de naam bewijst het: waar van een katholieke partij sprake is, is de noodzakelijkheid der toetreding opgeheven, de vrijheid der vereeniging geboekstaafd. Het gebied waarop zij zich beweegt is bewijs des te meer; het is het gebied der staatkunde, niet het gebied des geloofs.'⁹

En als om elk misverstand uit te sluiten, antwoordt Schaepman op de vraag of de eigenheid van zijn partij in het katholieke te zoeken is: 'Neen, waar men zou besluiten dat zij, die niet tot deze partij wilden gerekend worden, het recht op de naam van katholiek zouden hebben verloren; waar men zou willen gissen dat bij de zoodanigen het persoonlijk geloofsleven minder krachtig moest worden geacht. Ja echter, waar deze naam niets anders zou aanduiden dan dat de leden dezer partij behooren tot de katholieke kerk.'¹⁰

Dat niet alle katholieken het met Schaepman eens waren, toen hij trachtte een partij van katholieken tot stand te brengen, en dat wat hem betreft ook in het geheel niet behoefden, moge duidelijk blijken uit zijn discussie met Julius Verwer.¹¹ Ook werd door Schaepman de uitspraak van Jos. Alb. Thijm nimmer bestreden: 'Ik geloof ook niet in de mogelijkheid noch oirbaarheid ener Katholieke Partij. Daarvoor worden wij hier te lande niet genoeg gekneveld, en daartoe gaan onze dagbladen-schrijvers te licht tot verbintenissen met onze erfvijanden over.'¹²

Dr. Herman Schaepman begon zijn politieke activiteiten tijdens het pontificaat van paus Leo XIII. Het zou overdreven zijn het pontificaat van Leo als een plotselinge breuk met het verleden te beschouwen. Vele jaren van kerkelijke diplomatie hadden hem trouwens overtuigd van het nut van gematigdheid. Maar vooral op politiek en sociaal gebied mikte hij op een betere verhouding tussen de Kerk en de moderne wereld. Zijn encyclieken vormen daarvoor een aanwijzing. De verschijning van 'Rerum Novarum' (over de toestand van de arbeiders) in 1891 riep in de kerk echter de nodige weerstand op. Toen in 'De Telegraaf' de eerste letterlijke citaten verschenen, zou M. A. Thompson, de Rotterdamse priester die vrome zielen er toe bracht 'novenen

ten hemel te stieren voor de bekering van den doctor (Schaepman)', hebben uitgeroepen: 'Zoo kan een paus niet geschreven hebben.'¹⁸

Bedrijvigheid in eigen kring

Maar de tijden veranderen. Ook in de katholieke gemeenschap op het einde der 19e eeuw. Paus Leo XIII nam weliswaar jegens vernieuwingen in wetenschap en samenleving een meegaande houding aan, maar hij werd drieënegentig en raakte in zijn laatste jaren kennelijk in de ban van reactionaire raadgevers. Na zijn dood in 1903—hetzelfde jaar waarin ook Schaepman overleed—waren de laatste sporen van tegemoetkoming aan de moderne wereld snel aan het verdwijnen. De vrome paus Pius X keerde terug tot de politiek van vóór Leo XIII. Hij voelde zich toch al onwennig tegenover de wetenschap, zodat het H. Officie geen belemmeringen meer ondervond ten strijde te trekken tegen de geest van een godvergeten tijd. Aan Pius viel de historische rol toe op te treden als uitroeper van een complex van dwalingen, dat wordt aangeduid met de verzamelnaam 'modernisme'. Hij veroordeelde deze dwalingen o.a. in de encycliek 'Pascendi' in 1907, een pauselijk schrijven dat opvalt door het gebruik van invectieven. De modernisten heetten tot in het merg van hun beenderen van venijn doortrokken, muntten uit in heiligschennende vermetelheid, bedienden zich van verraderlijke listen en waren werktuigen in de hand van Satan.

Het modernisme is meer een denktrant dan een systeem. Het wenste de geloofsinhoud van het christendom op adequate wijze te verkondigen aan de mensen van die tijd. Een dergelijk streven komt niet alleen rechtmatig voor, maar lijkt zelfs te moeten worden aangemerkt als een strikte plicht voor geloofsverkondigers. Doch in het licht van de verregaande vervreemding van de kerkelijke én buitenkerkelijke wereld in het begin van deze eeuw, is enigermate begrijpelijk dat mensen die zich engageerden met de politiek of de wetenschap een sfeer van verdachtmaking om zich heen hebben opgeroepen. De kerk en de wereld stonden in veel opzichten tegenover elkaar. De katholieke kerk bouwde zich over de grenzen van de nationale staten heen een eigen wereld op, rondom het supra-nationale centrum, de paus, met een eigen filosofie, met een eigen scholensysteem van kleuterscholen tot en met universiteiten, met eigen charitatieve en sociale instellingen en organisaties, in sommige landen ook met eigen pers, radio en politieke partijen. 'Afgesloten van de wereld' ontwikkelde de katholieke kerk alle nodige bedrijvigheid, maar dan in eigen kring.

De eerste aanzet van een dialoog tussen beide werelden liep uit op een mislukking. Het kerkelijk leergezag greep in. Deze maatregel maakte niet alleen een einde aan de kwalijkheden van het modernisme, maar ook aan tal van ontwikkelingen, die wél geheel in overeenstemming konden zijn met de christelijke geloofsopvatting. In 1914 heeft Paus Benedictus XV de veroordeling van het modernisme van zijn voorganger Pius X nog eens herhaald en eraan

toegevoegd: 'Wij willen dus, dat men de wet onzer vaders voor heilig blijve houden: Niets nieuws, behalve als het in de overlevering ligt opgesloten. Al is het waar, dat deze regel ongeschonden moet onderhouden worden waar het gaat over geloofszaken, toch moet hij ook het richtsnoer zijn in zaken, die wél aan verandering onderhevig kunnen zijn.'¹⁴

Wanneer men daarbij nog in aanmerking neemt, dat er in de kerk lieden waren die in de geest van de encycliek 'Pascendi' opriepen tot principiële onverdraagzaamheid jegens alle geloofsgenoten die een vreedzaam gesprek wensden te voeren met hen die buiten de kerk stonden, dan zal het duidelijk zijn dat elke frisse gedachte en elk nieuw initiatief met argusogen werd gezien. Tal van hoogst integere katholieken werden door deze anti-modernisten of integralisten in een kwaad daglicht gesteld en zelfs van hun eer beroofd. De machtigste onder deze 'vijfkwart katholieken' was de Romeinse priester Umberto Benigni, die met het oog op zijn zelf-gecreëerde inquisitietaak een net van plaatselijke correspondenten organiseerde. Een van deze correspondenten was A. Jonckx uit het Belgische Gent, een domme geest die zowel in de eerste als in de tweede wereldoorlog de zijde van de Duitse bezetter koos, als gevolg daarvan jaren in de gevangenis en in ballingschap doorbracht en intussen naast het predikaat 'landverrader' ook de titel 'verrader van geloofsgenoten' wist te verwerven. Hij stond in contact met de Rotterdammer M. A. Thompson, die hem de nodige 'informatie' wist te verschaffen over zeer verdienstelijke Nederlandse katholieken als Poels, Van Noort en Ariëns.¹⁵

In dit klimaat werd de oproep van Paus Pius X tot het stichten van uitsluitend katholieke verenigingen niet aan dovemansoren gezegd. De Nederlandse bisschoppen namen geheel in die lijn ook de nodige maatregelen, opdat via het isolement van de katholieken het gevaar van buiten zou kunnen worden bezworen. Daarom uitsluitend katholieke verenigingen. 'Deze moeten niet slechts verenigingen van katholieken, maar inderdaad katholieke verenigingen zijn, waarin de katholieke beginselen tot hun volle recht komen', schreven de bisschoppen in 1909.¹⁶

De houding van de Nederlandse bisschoppen werd ook ingegeven door de ontdekking, dat katholieke arbeiders in toenemende mate zich wendden tot socialistische organisaties vooral in de grote steden in het Westen, waar bij gebrek aan mannen als Ariëns, Poels, Rijken en Hermans nauwelijks door katholieken aandacht was besteed aan de problemen van haven- en fabrieksarbeiders. Ook in de politiek werd het isolement van de katholieken regel. De uitroep 'rode katholiek, dode katholiek' was niet van de lucht. En als Troelstra in 1922 in de Tweede Kamer verklaart, dat hij in de verkiezingstijd krasse verklaringen heeft gehoord uit de mond van de voorzitter der Staatspartij: 'een zeer geringe afwijking van de katholieke politiek kan leiden tot een sterven buiten de Heilige Kerk en het missen van een katholieke begrafenis', wordt deze uitspraak niet ontkend.¹⁷

Ik heb aan de tekening van de sfeer in de katholieke kerk in het begin van de eeuw wat uitgebreid aandacht besteed, omdat het juist die sfeer is die bepalend werd voor de politieke opstelling van de katholieken in die tijd.

In deze periode van strikt katholiek isolement en van angst voor dwaling krijgt de priester dr. W. H. Nolens (1860-1931) enige jaren na het overlijden van Schaepman de leiding van de katholieke Kamerfractie. Hij was zonder twijfel een briljant man, iemand met grote eruditie en met grote verdienste voor de Nederlandse politiek. Maar hij was uitermate voorzichtig en—geheel passend in het tijdsgewricht—begiftigd met een bijzonder geringe zucht naar nieuwigheid. Deze laatste eigenschap komt het treffendst tot uiting in zijn neiging om terug te vallen op citaten, niet in de laatste plaats op die van hemzelf. Van Nolens en 'Rerum Novarum', waarop hij zich in 1897 tijdens zijn maiden-speech in de Kamer had beroepen, kon in 1927 nog gezegd worden: 'Dat standpunt en dat gezelschap van 1897 zijn nog de zijne in 1927.'¹⁸ Ook kon men van hem zeggen in 1927 'dat Dr. Nolens, de Rerum Novarum als grondwet aanvaardend, nimmer verder ging dan hij krachtens deze gaan mocht en naar eerlijke overtuiging gaan moest'.¹⁹ En dit geschiedde in de jaren dat de druk uit de kerk op de paus zo sterk werd, dat deze in 1931 besloot de sociale encycliciek van zijn voorganger uit 1891 uit te werken en aan de eisen des tijds aan te passen.

Christenheid contra sociaal-democratie

Belangrijker dan Nolens' karakter en de sfeer waarin hij optrad, is natuurlijk in het verband waarin wij spreken, de visie van de katholieke fractie zoals die door hem werd verwoord.

Kon men zeggen, dat bij Schaepman het verwerkelijken van zijn politieke visie centraal stond, in de loop van de jaren kwamen de accenten anders te liggen. Ten dele omdat wat ten tijde van Schaepman nog wens was intussen was bereikt, zoals de vrije schoolkeuze, het algemeen kiesrecht en de invoering van een aantal sociale wetten. Voor een ander deel omdat de eenheid van de katholieken onder aandrang van de hiërarchie een overwegende betekenis had gekregen. 'Iedere Katholieke kiezer vindt in haar (de katholieke partij) zijn plaats. In een andere partij hoort een Katholiek niet thuis', zo sprak Nolens in 1918, terwijl hij hetzelfde in 1924 nog eens citeerde.²⁰

Een nog ingrijpender verandering had zich intussen op het politieke front voorgedaan. De liberalen, van wie paus Pius X zou hebben gezegd: 'Bestrijd ze met de vuist. Sla ze, waar ge ze raken kunt. Oorlog kan men nu eenmaal niet met zachtheid voeren . . .'²¹, hadden in ons land sinds de invoering van het algemeen kiesrecht duidelijk aan politieke macht ingeboet. Hun plaats ter linker zijde was in groeiende mate ingenomen door de sociaal-democraten. Van hen dachtte men nu in katholieke én protestantse kring het gevaar. 'De tegenstelling kapitalistisch-socialistisch bestaat', schrijft Nolens in 1913 aan de koningin, 'maar tenslotte overheerst in de praktijk de tegenstelling tussen christelijk en sociaal-democratisch.'²² Over het liberalisme wordt niet meer gerept.

Wat men thans vreest, is 'het gevaar, dat steeds breder scharen alleen zouden letten op stoffelijk voordeel. Wie het meest biedt, heeft dan het grootste aan-

hang. En men behoeft niet te vragen aan welke zijde de minstbedeelden zich op den duur zullen voegen. Het is de plicht der rechterzijde voor vertroebeling op dit gebied te waken.' Aldus Nolens in zijn brief aan de koningin na de verkiezingen in 1913.²³

De zorg om de eenheid van de katholieken onderling te bewaren werd centraal thema, en niet minder het behoud van de samenwerking van rechts, die sinds de pacificatie van de schoolstrijd nog nauwelijks inhoud had. Al heeft het niet aan critici ontbroken—zoals J. A. Veraart en de jongeren van 'de Gemeenschap'—toch heeft zich voor de tweede wereldoorlog niet veel gewijzigd in de Katholieke Staatspartij. Niet een politieke visie stond centraal, maar het handhaven der eenheid.

De ontwikkelingen van de Katholieke Volkspartij na de oorlog zijn genoegzaam bekend. In brede kring bleef de opvatting levend, dat de eenheid van de katholieken in politicis noodzakelijk was. Het verschijnen van het Bisschoppelijk Mandement in 1954 is daarvan een duidelijk teken, dat meer bekendheid geniet dan het verdiende.

Politieke visie voorop

Uit het voorafgaande zijn mijns inziens de volgende conclusies te trekken:

1. Schaepman is tot zijn politieke activiteiten gekomen en heeft geestverwanten willen verenigen rond een programma op grond van een politieke visie. Deze visie was: het tot stand brengen van een Nederlandse samenleving, waarin ook aan minderheden de hun toekomstige rol en plaats werd toegekend. Dit hield in, dat christenen in die samenleving konden leven in overeenstemming met hun christelijke roeping.

2. Schaepman heeft allen willen bijeenbrengen rond zijn programma, die zijn politieke visie konden delen, ongeacht tot welke confessie zij behoorden. Dat zijn partij tenslotte uitsluitend uit katholieken werd gevormd is hem door de omstandigheden opgedrongen en is door hem zelf herhaaldelijk betreurd. In 1900 schreef hij nog: 'Steeds ben ik ter wille van het beginsel en om redenen van praktijk een voorstander van samenwerking met de anti-revolutionnaire partij geweest.'²⁴

3. Schaepman heeft in de Katholieke Partij nimmer alle katholieken van Nederland willen bijeenbrengen, ongeacht hun politieke visie. Het politieke programma stond bij hem centraal.

Zoals gewoonlijk ziet L. J. Rogier heel juist als hij zegt: 'De katholieke eenheid en de zaken van de coalitie interesseerden Schaepman blijkbaar minder dan het verwerkelijken van zijn politieke visie.'²⁵

4. Ten gevolge van de klimaatverandering in de katholieke kerk, welke leidde tot een toenemend isolement—bevorderd door de angst voor modernisme én

door de integralistische reactie daarop—kreeg het aaneensluiten van alle katholieken in een politieke partij een zó centrale plaats, dat de politieke visie op de samenleving daarbij in de schaduw werd gesteld.

Nu vooral sinds het Tweede Vaticaans Concilie het klimaat in de katholieke kerk milder is geworden en de kerk zich meer openstelt naar de wereld, blijken de katholieken hun politieke keuze meer te laten bepalen aan de hand van een politieke visie, dan door het verlangen naar eenheid onder de katholieken. Ook de KVP blijkt dit te beseffen en gaat haar koers herzien. De verkiezing van dr. De Zeeuw is hiervoor een aanwijzing.

Ik hoop dat we ook van deze katholieke politieke leider straks zullen kunnen zeggen, dat de katholieke eenheid en de samenwerking met de protestanten hem blijkbaar minder interesseerden dan het verwerkelijken van zijn politieke visie.

1. H. J. A. M. Schaepman: 'Een katholieke partij. Proeve van een program', Utrecht 1883, blz. 17.
2. Dagblad 'De Tijd', 25 januari 1873.
3. Dagblad 'De Tijd', 1 december 1877.
4. Dagblad 'De Tijd', 4 december 1877.
5. Dagblad 'De Tijd', 4 december 1877.
6. G. Groen van Prinsterer: 'Ongeloof en Revolutie', 1847.
7. Schaepman a.w. blz. 7.
8. Schaepman a.w. blz. 8.
9. Schaepman a.w. blz. 18.
10. Schaepman a.w. blz. 19.
11. H. J. A. M. Schaepman: 'Een woord over de "beoordeling" van mr. Julius Verwer', Utrecht, 1884.
12. J. H. Witlox: 'Varia Historica', blz. 201.
13. L. J. Rogier: 'In vrijheid herboren', Den Haag 1958, blz. 422.
14. Encycliek 'Ad beatissimi apostolorum', 1 nov. 1914, blz. 34.
15. L. J. Rogier: 'Op- en Neergang van het Integralisme' in: Archief voor de geschiedenis van de Kath. Kerk in Nederland, 12e jg. (1970), blz. 333.
16. Communiqué van de Nederlandsche Bisschoppen, juni 1909.
17. P. J. Oud: 'Het Jongste Verleden', Assen 1948, deel II, blz. 42.
18. L. N. Deckers: 'Dr. Nolens in het parlement' in: Dr. Nolens, Utrecht 1927, blz. 27.
19. Deckers a.w. blz. 28.
20. Oud a.w. blz. 6.
21. A. Dansette: 'Histoire religieuse de la France contemporaine', II, Paris 1951, p. 355.
22. W. J. van Welderen baron Rengers: 'Schets eener parlementaire gesch. van Nederland', Den Haag 1950-55, deel III, blz. 253.
23. Van Welderen baron Rengers a.w. blz. 254.
24. H. J. A. M. Schaepman, in: 'Chronica' no. 1, 15 sept. 1900, blz. 7.
25. L. J. Rogier: 'In vrijheid herboren' blz. 555.

J. H. N. GRANDIA

Onderwijs en sociaal milieu

Een sociaal-pedagogisch onderwijsproject in Rotterdam

I. Vermaatschappelijking van het onderwijs

In het bijzonder maken kinderen en jeugdigen, die wonen in de verouderde en vaak verwaarloosde volkswijken der grote steden, onvoldoende gebruik van de educatieve mogelijkheden die ons schoolstelsel biedt. Niet meer leerplichtig zijnde gaan deze jongeren arbeid in loondienst verrichten en versterken zij de gelederen der werkende jeugd om na enige jaren te ontdekken, dat zij maatschappelijk achterblijven en achtergesteld zijn. Formeel is het wel zo dat het onderwijs voor een ieder toegankelijk is, maar materieel komt het hoger en universitair onderwijs vooral ten goede aan de kinderen en jeugdigen uit de zogenaamde middengroepen en de sociaal hogere milieus van onze samenleving.

Een bedenkelijk verschijnsel is voorts, dat leergedrag en leerprestaties van kinderen, die in volksbuurten opgroeien, significant minder zijn dan van kinderen uit de middengroepen en de sociaal hogere milieus. Vandaar dat men eigenlijk niet kan zeggen dat talenten verloren gaan. De leerplichtige kinderen uit de volksbuurten zijn momenteel in het algemeen niet in staat om onderwijs te volgen op een school voor h.a.v.o., een atheneum of een gymnasium. Zij zijn daarvoor niet bekwaam genoeg; hun leerniveau is te laag en hun leermotivatie is te gering.

In feite betekent dit dat het sociale milieu, waarin een kind wordt verzorgd, in hoge mate bepalend is voor diens persoonlijkheidsvorming en maatschappelijke toekomst. Hoe hoger het beroepsniveau van de vader is, des te groter zijn de mogelijkheden voor diens kinderen om zich psychisch en karakterologisch te ontwikkelen en om later op universitair niveau te studeren.

Hoe lager het beroepsniveau van de vader is, des te geringer zijn de mogelijkheden voor diens kinderen om zich psychisch en karakterologisch te ontplooiën en om profijt te hebben van de instellingen voor voortgezet onderwijs. Dit betekent in feite dat, mede door een onvoldoende functioneren van ons schoolstelsel, de standenmaatschappij bestendig wordt. In onze maatschappij is namelijk het beroepsniveau in hoge mate bepalend voor het sociale en culturele niveau der volwassenen en dit werkt door in het gezinsleven.

Vandaar dat het uit overwegingen van sociale rechtvaardigheid gewenst is om te streven naar een vermaatschappelijking van ons schoolstelsel waarmee wordt bedoeld het onderwijs ten goede te doen komen aan de gehele bevolking. Ieder kind, ongeacht of het in een moderne woonwijk of een achterbuurt woont, heeft recht op volledige persoonlijkheidsontplooiing. Ieder

kind, ongeacht het opleidingsniveau van zijn ouders, heeft er recht op dat zijn in aanleg meegekregen disposities tot ontwikkeling worden gestimuleerd en niet retarderen zoals nu bij jeugdigen, wier ouders niet aan voortgezet onderwijs zijn toegekomen, het geval is. Ieder kind, ongeacht zijn sociale afkomst, moet gebruik kunnen maken van de instellingen op het gebied van het middelbaar, hoger en universitair onderwijs. Het vermaatschappelijken van het onderwijs heeft derhalve tot strekking het bevorderen van een toenemende deelname aan het middelbaar, hoger en universitair onderwijs door jeugdigen, die opgroeien en volwassen worden in de zogenaamde sociaal lagere milieus van onze maatschappij en die woonachtig zijn in de volkswijken van onze steden.

II. Het project Onderwijs en Sociaal Milieu

Vanuit het Wetenschappelijk Bureau voor het Onderwijs van de gemeente Rotterdam is het project Onderwijs en Sociaal Milieu tot ontwikkeling gebracht. De strekking van het project is het onderwijs voor alle kinderen, ongeacht hun sociale afkomst en aanleg, zodanig aantrekkelijk te maken dat hun leergedrag verbetert, hun leerprestaties toenemen en zij, na het doorlopen van de basisschool, een voortgezette opleiding gaan volgen die hun verdere ontplooiing stimuleert.

In het verleden zijn in ons land reeds experimenten uitgevoerd, die de bedoeling hadden het kind optimale onderwijsmogelijkheden te bieden. Daarbij heeft men evenwel te weinig rekening gehouden met de uiterst belangrijke invloed die het gezinsmilieu op het leergedrag van de leerlingen en het door hen te bereiken leerniveau uitoefent.

In het onderhavige project wordt dan ook een positieve beïnvloeding van het gezinsmilieu nagestreefd teneinde de kinderen meer en betere mogelijkheden te bieden om hun in aanleg meegekregen talenten tot ontplooiing te brengen.

Doelstellingen van het project

- Het positief beïnvloeden, mede in verband met hun schoolloopbaan en verdere beroepsopleiding, van de opvoedingssituatie der kinderen, die opgroeien in de sociaal lagere milieus en wonen in verouderde volksbuurten.
- Het verbeteren van de leersituatie en het leergedrag van deze kinderen.
- Het opvoeren van de leerbekwaamheid van het kind.
- Het bevorderen van het deelnemen aan het voortgezet onderwijs en het voltooien van deze opleiding.
- Het voorbereiden op de maatschappelijke intrede.

Toelichting op de doelstellingen

—In de gezinnen van de sociaal lagere milieus is in het algemeen weinig begrip voor de eisen, die de school aan de leerlingen stelt. Deze terzake in te

- lichten kan de opvoedingssituatie voor het kind in zoverre verbeteren, dat ouders zich niet alleen op de hoogte gaan stellen van de leervorderingen van hun kind, maar ook bereid zullen zijn medewerking te verlenen opdat het zo goed mogelijk zijn leertaken kan verrichten.
- Het verbeteren van de leersituatie der kinderen dient voornamelijk op school plaats te vinden. Zo zal onder meer gepoogd worden om binnen de bestaande onderwijswetgeving het klassikale systeem te doorbreken opdat het lerende kind meer persoonlijke aandacht krijgt. Voorts zal er gelegenheid moeten zijn om huiswerktaken op school te verrichten, daar de woonomstandigheden van de kinderen uit de sociaal lagere milieus in het algemeen weinig comfortabel zijn.
 - Het opvoeren van de leerbekwaamheid en het verbeteren van het leergedrag van de leerling is een zaak van het kind zelf, van het gezin waarin het wordt verzorgd en van de school die het bezoekt. Vele factoren blijken te moeten samenwerken om tot bevredigende leerprestaties, dat wil zeggen min of meer in overeenstemming met de in aanleg aanwezige mogelijkheden van het kind, te komen.
 - De kinderen dienen niet het voortgezet onderwijs te bezoeken om hun leerplicht uit te zitten maar om een verderstrekkende opleiding te voltooien. In de basisschool dient dan ook de leerlingen een beeld van het leven te worden bijgebracht zodanig, dat het kind het vanzelfsprekend vindt om naar het voortgezet onderwijs te gaan. In de sociaal lagere milieus, dit in tegenstelling met de middengroepen en sociaal hogere milieus, is het namelijk nog geen traditie om voortgezet onderwijs te volgen.
 - Ondanks alle inspanningen van de leerkrachten van basisscholen zal een aantal leerlingen niet kunnen of willen toekomen aan het volgen van voortgezet onderwijs. Deze leerlingen dient in hun laatste leerjaar een sociaal-cultureel programma te worden geboden, dat hun intrede in de maatschappij vergemakkelijkt en dat voorts van betekenis kan zijn voor hun besteding van de vrije tijd.

Realisering van de doelstellingen

Voor het realiseren van de doelstellingen wordt gewerkt aan:

- Het ontwerpen van een speelleerplan voor kleuterscholen, die gevestigd zijn in typische volksbuurten en hun leerlingen betrekken uit de sociaal lagere milieus, om deze kinderen meer schoolbekwaam te maken en hen voor te bereiden op het 'gaan naar de grote school'.
- Het betrekken van de moeders van deze leerlingen bij het werk van de kleuterscholen.
- Het opstellen van een flexibel leerplan voor basisscholen.
- Een didactische begeleiding van deze scholen om het leergedrag van het kind te verbeteren, zijn leerbekwaamheid op te voeren, het doubleren drastisch te verminderen en het vertrouwd te maken met de gedachte om, na het

- verstrijken van de leerplichtige leeftijd, de schoolopleiding voort te zetten.
- Contact, overleg en samenwerking tussen gezinnen, scholen en instellingen voor het sociaal-cultureel vormingswerk om te komen tot een gunstiger opvoedingsklimaat voor het kind dat opgroeit in de sociaal lagere milieus en woont in verouderde volksbuurten.

De keuze der woonwijken

Na ampele overwegingen is besloten in twee stadswijken, nl. het Oude Noorden en de Afrikaanderwijk, met voornoemd project een aanvang te maken. De keuze berust op de volgende overwegingen:

- Het Oude Noorden is sociaal in kaart gebracht zodat over de maatschappelijke toestanden van deze wijk concrete gegevens bekend zijn.
- Het is een typische volksbuurt. Uitgezonderd twee of drie straten bij het Noordplein, waarvan de huizen thans worden afgebroken, is er geen opeenhoping van a-sociale of criminele gezinnen. Overwegend bestaat de bevolking uit ongeschoolde en geofende arbeiders, die op fabrieken en in de transport werkzaam zijn.
- In deze wijk, waar sinds decennia veel buurt- en straatverenigingen hun activiteit ontplooiën, zijn aanknopingspunten voor het op gang te brengen overleg tussen de aldaar gevestigde scholen en sociaal-culturele instellingen.
- Het Oude Noorden is voorts een wijk die voorlopig niet wordt gesaneerd. Het is dus van betekenis daar sociaal-pedagogisch werkzaam te zijn mede om te voorkomen, dat deze woonbuurt verpaupert.
- De Afrikaanderwijk is een verouderde woonbuurt met veel gezinnen, die wat moeizaam schijnen te leven ondanks de verkregen welvaart. Om deze gezinnen voorlichting en hulp te bieden is ingaande 1963, met medewerking en financiële steun van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, het Bijzonder Project Afrikaanderwijk opgezet voor een periode van 5 jaar.
- De werkzaamheden, die eind 1968 zijn afgesloten zonder dat blijvende en doeltreffende veranderingen tot stand gekomen zijn, hebben er echter wel toe geleid, dat een geregeld overleg en nauwe samenwerking is ontstaan tussen de onderscheidene levens- en wereldbeschouwelijke instellingen op het terrein van het sociaal-cultureel vormingswerk. Voorts is er, vanuit de particuliere sector, een begin gemaakt met crèche- en peuterwerk.
- Zowel in het Oude Noorden als de Afrikaanderwijk komen de kinderen onvoldoende aan het volgen van voortgezet onderwijs toe.

Organisatorische opzet

- Voor het project is een innovatie-team gevormd dat als volgt is samengesteld:
 - een sociaal-pedagoog, die optreedt als projectleider;
 - een sociologe/organisatiedeskundige;

- 4 didactici voor het begeleiden van leerkrachten van kleuter- en basisscholen;
 - 2 pedagogische consultants voor het contact met de gezinnen;
 - een onderwijskundige voor onderzoekwerkzaamheden;
 - een sociale contactman voor het overleg en de samenwerking met de sociaal-culturele instellingen;
 - een socioloog voor het verzamelen van gegevens over de woonwijken waarin het experiment plaatsvindt, de woonomstandigheden, het gezinsleven, de mogelijkheden voor ontspanning en ontwikkeling in deze wijken, etc. en het verwerken van deze gegevens in rapporten;
 - een administratieve kracht van middelbaar niveau voor de administratieve begeleiding van het project.
- Voor het kritisch en stimulerend begeleiden van het project zijn een stuurgroep, die twee maal per jaar bijeenkomt, en twee werkgroepen gevormd, die vijf maal per jaar vergaderen.
- Het innovatie-team brengt jaarlijks verslag uit over zijn werkzaamheden aan de stuurgroep, die het ter behandeling in handen stelt van de werkgroepen waarvan één functioneert voor het onderwijs en de andere voor de sociale problematiek.

Omvang van het project

- 2 stadswijken;
- 12 kleuterscholen (openbaar en bijzonder);
- 16 basisscholen (openbaar en bijzonder);
- 49 kleuterleidsters;
- 119 leerkrachten van basisscholen;
- 1452 leerlingen van kleuterscholen;
- 3212 leerlingen van basisscholen;
- ± 3100 gezinnen.

Uitvoering van het project

Een aanvang is gemaakt met het begeleiden van de bij het project betrokken kleuterscholen om de kleuters meer schoolbekwaam te maken.

De didactische begeleiding van de bij het project betrokken basisscholen is gericht op het verhogen van de leerbekwaamheid der leerlingen.

Getracht wordt om alle kinderen van de bij het project betrokken kleuterscholen in hun schoolloopbaan te volgen tot en met twee jaar voortgezet onderwijs. In de basisscholen is een begin gemaakt met een didactische begeleiding van de eerste klas. Het jaar daarop van de nieuw gevormde eerste klas en van de klas van het jaar daarvoor, die dan de tweede klas is geworden. Ieder jaar komt er dus een klas bij.

Voorts wordt overwogen om in de vijfde en zesde klas van de bij het project te betrekken basisscholen de leerlingen een sociaal en cultureel verrijkingprogramma aan te bieden.

Het project is dus vanuit drie startpunten opgezet: kleuters, basisschool eerste jaar, basisschool vijfde en zesde leerjaar. De opzet van het project leidt er toe dat iedere generatie schoolkinderen tien jaar didactisch zal worden begeleid:

- twee jaar op de kleuterschool;
- zes jaar op de basisschool;
- twee jaar bij het voortgezet onderwijs.

Project- en evaluatiescholen

De 12 kleuterscholen en de 16 basisscholen zijn aangeduid met de naam 'projectscholen'. Daarnaast zullen kleuter- en basisscholen, gelijksoortig wat de sociale samenstelling der leerlingen, de te gebruiken leermiddelen en het leerniveau betreft, worden aangewezen. Deze scholen zullen worden aangeduid met de naam 'evaluatiescholen'. Zij worden didactisch niet begeleid en nagelaten zal worden enige invloed uit te oefenen op de gang van zaken op deze scholen. Het is namelijk de bedoeling jaarlijks de leerresultaten van de leerlingen van de projectscholen te vergelijken met die van de evaluatiescholen. Voorts zal worden nagegaan het percentage leerlingen, dat toekomt aan het volgen van voortgezet onderwijs en het niveau van deze opleiding om dit te kunnen vergelijken met het percentage leerlingen, dat van de evaluatiescholen naar het voortgezet onderwijs gaat en met het niveau van hun opleiding.

Overleg en samenwerking met de leerkrachten

Serieuus wordt getracht de leerkrachten volledig inspraak te geven en hen te betrekken bij de opzet en uitvoering van het project. Zij kunnen zich voor het project slechts mede-verantwoordelijk voelen indien zij in de gelegenheid worden gesteld mee te denken, mee te beraadslagen, mee te beslissen.

Gepoogd wordt het overleg en de samenwerking te realiseren door:

1. het toezenden aan alle leerkrachten van zogenaamde rondzendbrieven, die drie maal per jaar verschijnen, waarin mededeling wordt gedaan over de voortgang van het project en voorlichting wordt gegeven over de daarmee samenhangende problemen;
2. het beleggen van besprekingen om verslag te doen over de verrichte werkzaamheden, initiatieven aan de orde te stellen en waar gelegenheid is zich kritisch te uiten.

Samenwerking tussen gezin en school

Een min of meer geïnstitutionaliseerd contact tussen gezin en school moet voor het kind van sociaal-pedagogische betekenis worden geacht, daar ouders niet altijd voldoende onderlegd en te weinig geïnformeerd zijn over het schoolwezen om met de leerkrachten te spreken over leercapaciteiten en opleidings-

mogelijkheden. Vandaar dat in het innovatie-team plaats is ingeruimd voor twee pedagogische consulenten om ouders te informeren over het leergedrag en de leervorderingen van hun kind en hen intenser te betrekken bij het schoolleven.

Daar het voor de twee pedagogische consulenten niet goed mogelijk is in alle 3100 bij het project betrokken gezinnen op huisbezoek te gaan, is door hen de gedachte geopperd om aan de scholen zogenaamde moedergroepen te formeren. In samenwerking met het in Rotterdam gevestigde Regionaal Centrum voor Kinderverzorging en Opvoeding is daarmee in het schooljaar 1970/1971 een begin gemaakt voor moeders, die in dit schooljaar hun kind hebben laten inschrijven op een kleuterschool.

Samenwerking met instellingen voor het sociaal-cultureel vormingswerk

In feite gaat het in het project om het opheffen van maatschappelijke achterstelling en het voorkomen van maatschappelijk achterblijven, onder andere ten gevolge van het onvoldoende benutten van de mogelijkheden om deel te nemen aan het voortgezet onderwijs. In het bijzonder in de sociaal lagere milieus wordt 'de sleutelmacht van de school', voor de verrijking van de persoonlijkheid, te weinig onderkend.

Dit achterblijven is niet altijd het gevolg van intellectueel onvermogen, maar wordt tevens in niet geringe mate veroorzaakt door sociaal-culturele factoren. Vandaar dat zal worden gepoogd om in de wijken, waar de bij het project betrokken scholen gevestigd zijn, overleg en samenwerking tot stand te brengen tussen de scholen en de aldaar werkzame instellingen voor het sociaal-cultureel vormingswerk.

Een meer omvattende beïnvloeding van de opvoedingssituatie der kinderen uit de maatschappelijke achterhoede zal dan mogelijk kunnen zijn.

III. Het project Onderwijs en Sociaal Milieu in ontwikkeling

1. De didactische begeleiding der kleuterscholen

In de kleuterscholen is het afgelopen jaar geëxperimenteerd met een speeltaalprogramma om bij de kleuters:

- hun woordenschat uit te breiden;
- het mondeling taalgebruik te stimuleren;
- het kunnen luisteren te bevorderen;
- de motoriek te ontwikkelen;
- het waarnemen op te voeren;
- het inzicht te vergroten;
- het geheugen te trainen;
- de concentratie te versterken.

Verscheidene tests zijn samengesteld om het prestatieniveau van de kleuters na te gaan. Deze tests zijn diagnostische middelen ten dienste van het didac-

tisch proces en zijn door de kleuterleidsters afgenomen. De resultaten zijn verwerkt door de onderwijskundige van het innovatie-team. De verwerking omvatte de correctie van het gemaakte werk en de vergelijking van de prestaties van elke leerling ten opzichte van de populatie van zijn school. In het bijzonder zijn de prestaties nagegaan op het gebied van het voorbereidend lezen en rekenen. Naar aanleiding van de testresultaten zijn de kleuterleidsters didactische aanwijzingen verstrekt over ieder van hun kleuters. Afgewacht moet worden in hoeverre deze kinderen straks meer schoolbekwaam de basisschool zullen gaan bezoeken.

2. De didactische begeleiding van basisscholen

a. De speelleerklassen

In het kader van de werkzaamheden voor het project OSM is een cursus speelleerklas georganiseerd met het doel voor het kind de overgang van de kleuter- naar de basisschool geleidelijker te doen verlopen. Voor de leerkrachten van de eerste klassen der basisscholen is daartoe een cursus van 22 middagen georganiseerd waar onder meer de volgende onderwerpen zijn behandeld:

- aansluiting kleuteronderwijs—basisonderwijs;
- speelleermaterialen;
- tekenen en handenarbeid;
- het voorbereidend rekenen;
- het voorbereidend lezen;
- het creatief spel;
- de lichamelijke opvoeding;
- zang.

Alle leerkrachten, die deze cursus volgen, hebben per leerling f40 kunnen besteden voor het inrichten van een speelleerklas met spelmateriaal.

De cursus heeft aan het gestelde doel beantwoord daar de verkregen informatie wordt toegepast in de basisscholen. In het schooljaar 1971/1972 wordt de cursus, in de vorm van besprekingen tussen de leerkrachten van de speelleerklassen, voortgezet om ervaringen uit te wisselen en nieuwe ideeën op te doen.

b. Het projectonderwijs

Voorts is een begin gemaakt met het zogenaamde projectonderwijs om enerzijds de leerlingen culturele en sociale informatie te verschaffen en anderzijds voor hen de leerstof meer zinvol te maken.

In totaal zijn in het schooljaar 1970/1971 aan de scholen een zestal projecten verstrekt: een sinterklaasproject voor klas 1, een lenteproject voor klas 2, een herfstproject voor klas 3, een winterproject voor klas 4, een project over de Noord-Oostpolder voor klas 5 en een havenproject met een haventocht voor klas 6.

Voor het projectonderwijs hebben zowel de leerlingen als de leerkrachten belangstelling. Afgewacht moet worden in welke mate het projectonderwijs

er toe bijdraagt de leermotivatie der leerlingen te versterken en hun leerniveau te verhogen.

Voor niet-onderwijsmensen moge dienen dat het projectonderwijs een vorm van totaliteitsonderwijs is en wel in deze betekenis dat, uitgaande van het project, les wordt gegeven in taal, rekenen, lezen, aardrijkskunde, geschiedenis, plantkunde. De leerstof wordt derhalve, daar ze dienstbaar wordt gemaakt aan de uitwerking van het project, voor de leerlingen meer functioneel.

c. Alfabet en woordenboek

Voor de leerlingen van de vijfde klas der basisscholen is een experimenteel programma 'Alfabet en Woordenboek' ontwikkeld in de vorm van geprogrammeerde instructie. Dit programma bestaat uit drie geprogrammeerde leerlingenboekjes, een serie antwoordbladen en toetsen voor de leerlingen en een handleiding voor de onderwijzer(es).

Doelstelling van dit programma is de leerlingen het alfabetiseren te leren en hun te leren woordenboeken en encyclopedieën te gebruiken. Voorts kunnen de leerkrachten ervaring opdoen met geprogrammeerde instructie.

Met dit programma zijn aanmerkelijk goede resultaten bereikt. De leerkrachten zijn er zeer over te spreken en de leerlingen zijn enthousiast.

d. Creatief spel

Op de projectscholen is voor de leerlingen het leervak creatief spel in het tweede leerjaar ingevoerd om:

- emotionele belevingen lichamelijk tot uiting te brengen;
- de motoriek te leren beheersen;
- de taalontwikkeling te stimuleren;
- het samendoen te bevorderen;
- de innerlijke discipline te versterken.

Voor dit leervak zijn, via het Nieuw Rotterdams Toneel, spelleidsters aange trokken in part-time dienst. De lessen zijn een succes geworden. Leerlingen en leerkrachten zijn zo enthousiast dat besloten is deze lessen te continueren en voort te zetten in het derde leerjaar.

3. De relatie school en gezin

Eén der door het project OSM te realiseren doeleinden is het betrekken van de ouders bij het onderwijs van hun kinderen. Daarmede is in het schooljaar 1970/1971 een begin gemaakt, m.n. bij de kleuterscholen.

Op alle kleuterscholen zijn gespreksgroepen gevormd met ouders van vierjarige kleuters. Voor iedere gespreksgroep zijn drie bijeenkomsten in het afgelopen schooljaar belegd. De gespreksleidsters voor deze oudergroepen zijn aangetrokken via het Regionaal Centrum voor Kinderverzorging en Ouder voorlichting te Rotterdam dat tevens deze activiteit wetenschappelijk begeleidt.

Op deze bijeenkomsten zijn, aan de hand van aanschouwelijk materiaal, de

volgende onderwerpen besproken: spel en speelgoed; televisie en boeken in het gezin; feestvieren en knutselen.

Ook is met de ouders eenvoudige handenarbeid gedaan. Voorts zijn door de ouders nog onderwerpen aan de orde gesteld als: speelruimte in de wijk, werkende moeders en hun gezin, seksuele opvoeding, het doorleren van kinderen, het zindelijk worden, eetproblemen en bedtijd.

Aan deze gespreks- en werkbijeenkomsten heeft 50% van de daarvoor in aanmerking komende gezinnen deelgenomen. Bij ouders, die zich wel hebben opgegeven maar niet zijn verschenen, is door de pedagogische consulenten op huisbezoek gegaan met bevredigende resultaten. Het experiment is, mede door de zeer deskundige gespreksleidsters van het Regionaal Centrum voor Kinderverzorging en Opvoeding, dermate geslaagd dat het in het schooljaar 1971/1972 is voortgezet en uitgebreid met ouders van vier- en vijfjarige kleuters.

IV. Achtergronden

De filosofie van het project Onderwijs en Sociaal Milieu is: sociale gerechtigheid opdat een ieder, ongeacht zijn sociale afkomst, zijn persoonlijkheid kan ontwikkelen.

ENIGE LITERATUUR

1. Calcar, C. van—Leren lezen. Enschedese Onderzoekingen, Groningen, 1967.
2. Deutsch, Martin—Minority group and class status as related to social and personality factors in scholastic achievement. Cornell University, Ithaca, New York, 1960.
3. Deutsch, Martin—The role of social class in language development and cognition, New York, 1964.
4. Floud, J. E.—Educational Opportunity and Social Mobility. The Year Book of Education, London, 1950. pp. 117/135.
5. Fraser, E.—Home environment and the school, London, 1959.
6. Grandia, J. H. N.—Uitdaging en Antwoord. Zutphen, 1968.
7. Grandia, J. H. N.—Onderwijs en Sociaal Milieu. Purmerend, 1969.
8. Grandia, J. H. N.—Kind, School en Milieu. Baarn, 1971.
9. Harvard Educational Review—Equal Educational Opportunity. Cambridge, 1968.
10. Havighurst, Robert J.—The Urban Lower Class School. Human Development Symposium, University of Chicago, April, 1962.
11. Havighurst, Robert J.—Educating the Children of Our Slums. New City, 1963, vol. 1, No. 17, pp. 9/12.
12. Heek, F. van—Maatschappelijke weerstanden tegen verticale sociale mobiliteit. In: Socialisme en Democratie, 1959, jg. 16, pag. 401/411.
13. Heek, F. van—Het begaafdheidsprobleem als opgave voor de democratie. In: De selectie en ontwikkeling der meer begaafden. Een goede doorstroming van begaafdheden naar intellect, technisch vermogen en karakter, een eis van de moderne democratie. Publikatie van de Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie, Haarlem, 1962.
14. Heek, F. van—Schoolgeschiktheid, intelligentie en milieufactoren bij de doorstroming van l.o. naar v.w.o. (v.h.m.o.). Amsterdam, 1964.
15. Heek, F. van, e.a.—Het verborgen talent. Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid. Meppel, 1968.

16. Herriott, R. E. and N. H. St. John—Social Class and the Urban School. New York, 1966.
17. Jackson, B. and Marsden, D.—Education and the Working Class. London, 1962.
18. Ministry of Education—15 to 18. A report of the Central Advisory Council for Education (England). London, 1962². Ministry of Education—Half Our Future. A report of the Central Advisory Council for Education (England) H. M. S. O., London, 1963.
19. Nuttin, J.—De verstandelijke begaafdheid van de jeugd in de verschillende sociale klassen. Brussel, 1965.
20. Passow, A. H.—Education in depressed areas. New York: Teachers College Bureau of Publications, Columbia Univer, 1963.
21. Vaizey, J.—Education in the modern world. London, 1967.
22. Wijnkoop, A. A.—Verder leren. Groningen, 1965.

In S & D van mei

betwijfelt drs. K. Zijlstra het realiteitsgehalte van het rapport van de Club van Rome. 'De kromme spijker van de kleinzoon' noemt hij zijn artikel.

M. Brongers analyseert de problemen die Noorwegen en de EEG hebben bij het toetredingsvraagstuk. En ook, hoe de Noorse Arbeiderpartij met de EEG worstelt.

W. Koning neemt het advies van de commissie Andriessen (studiefinanciering) onder de loep. Kern van zijn stellingname: 'Keuzevrijheid is pas werkelijk gelijkmatig verdeeld als iedereen evenveel kan verdienen (per uur - dan kun je meer voor jezelf doen, als je daaraan de voorkeur geeft).'

Verschijningsdatum: plm. 20 mei.

De burgemeester en de polarisatie

Het is stil geworden rond de burgemeester. Na de geanimeerde discussie over de wijze van verkiezen of benoemen van de burgemeester en over de wijze van verkiezen, na het afwijzen van het initiatiefvoorstel van Thijn/Franssen over het recht van aanbeveling van de gemeenteraad ten aanzien van de burgemeestersbenoeming is er helaas nu al enige tijd rust op dit front.

De cijfers, die minister Geertsema bij de behandeling van de begroting van binnenlandse zaken voor 1972 te voorschijn toverde over de politieke kleur van burgemeesters hebben daar geen verandering in gebracht. Merkwaardig eigenlijk, want het zijn onthullende cijfers, onthullend ook door de wijze van opstellen.

Naast elkaar worden opgesomd: het percentage dat een politieke partij bij de Tweede Kamerverkiezingen (!) haalde, het aantal gemeenten waarin een lid van die partij burgemeester is en de verhouding tot het aantal gemeenten en tot het aantal inwoners.

Dat levert onder meer het volgende beeld op¹:

	verkiezingen Tweede Kamer 1971 (in pct)	aantal gemeenten	in verhouding tot aantal gemeenten (in pct)	in verhouding tot aantal inwoners (in pct)
KVP	21,9	355	40,7	37,1
PvdA	24,6	141	16,2	27,5
VVD	10,3	77	8,8	9,3
CHU	6,3	151	17,3	13,3
ARP	8,6	133	15,3	9,5

Deze cijfers zijn zo onthutsend, dat ik alleen al om deze reden graag voldoe aan het verzoek van de redactie in te gaan op de vraag of, en in hoeverre 'partij-gebonden' burgemeesters benoemd dienen te worden, ook en vooral in het licht van de vraag of 'we moeten koersen naar afspiegelings- of programcolleges'.

Voorop wil ik stellen dat de burgemeestersfunctie nu al een politieke functie is. Burgemeester is in de huidige gemeentelijke bestuursstructuur vooral bestuursexpert en politiek manager.² Hij is voorzitter van de gemeenteraad en van het college van burgemeester en wethouders. De burgemeester is, zeker als voorzitter van B en W, belast met de algemene leiding van het gemeentebestuur. In kleinere gemeenten zal hij daarnaast als portefeuillehouder daad-

werkelijk deelnemen aan het besturen van bepaalde sectoren. Naarmate de gemeente groter wordt, zal het accent meer komen te liggen op de algemene leiding en de coördinatie.

Daarnaast is de burgemeester zelfstandig bestuursorgaan, omdat de wetgever hem heeft belast met de uitvoering van een aantal (zelfbestuurs) taken. Dit alles betekent dat de burgemeester vooral manager is, die dient te stimuleren, te coördineren, te animeren, maar vooral te inspireren.^{3, 4}

De burgemeester kan al deze activiteiten alleen verrichten als hij bepaalde opvattingen heeft over het te voeren bestuursbeleid. Dat zijn per definitie politieke opvattingen. Het werkelijk boven de partijen staan is voor de burgemeester dan ook een feitelijke onmogelijkheid. 'De burgemeester dient volgens ons onpartijdig te zijn, in die zin, dat hij door de wijze waarop hij zich gedraagt aanvaardbaar moet zijn voor alle partijen.'⁵

Het burgemeestersambt is dus duidelijk een politiek ambt en de burgemeester is in deze zin politicus, hoewel veel burgemeesters moeite zullen hebben dit ook na het tijdstip van hun benoeming te erkennen. Op het eerste gezicht lijkt het dan ook vanzelfsprekend dat de burgemeester van een gemeente behoort tot de grootste politieke partij in die gemeente, uiteraard volgens de cijfers van de gemeenteraadsverkiezingen. Of moet de burgemeester behoren tot een van die partijen die samen de meerderheid hebben, bijv. samenwerkende confessionele partijen?

Hiermee zitten we midden in het probleem van de politisering en de polarisatie op het gemeentelijk vlak.

Polarisatie: geen tegenstelling om de tegenstelling

Het is voor mij geen vraag of op het terrein van de gemeentelijke politiek gekoerst zal en moet worden in de richting van verdere politisering en polarisatie. Natuurlijk zal het die kant op gaan, al was het alleen al omdat de polarisatie op het landelijk vlak gelukkig niet meer terug te draaien is en onvermijdelijk door zal werken op gemeentelijk terrein. Het ligt ook zo voor de hand. Het is een gemeenplaats geworden op te merken dat de politieke scheidslijnen niet meer samenvallen met de partijpolitieke scheidslijnen. Daarom is partijpolitieke vernieuwing, bundeling van gelijkgezinde politieke krachten, noodzakelijk.

Polarisatie op het landelijke vlak, het tegen elkaar komen te staan van twee polen, bijv. twee (blokken van) politieke partijen op basis van reële politieke tegenstellingen is een groot winstpunt. Tegenstellingen, niet om de tegenstellingen, maar om het duidelijk zichtbaar maken van bestaande 'inhoudelijke politieke tegenstellingen'. Het is zo logisch, dat ik me—als ik dr. Veerman, voorzitter van de ARP, de polarisatie onchristelijk hoor noemen—afvraag of hij er nu werkelijk niets van begrijpt of bezig is met een poging het aantal buitenkerkelijken verder op te voeren.

Onvermijdelijk heeft deze landelijke polarisatie consequenties voor de gemeentelijke politieke verhoudingen. PvdA, D'66, en de PPR komen ook

plaatselijk anders tegenover elkaar te staan dan voorheen. Ze kunnen moeilijk doen alsof ze ondanks de landelijke partijpolitieke samenwerking niets met elkaar te maken hebben. De confessionele partijen gaan ook plaatselijk steeds meer samenwerken. Ook in de gemeenteraden zal dit alles in toenemende mate merkbaar zijn. Op zich is dat een goede zaak en er zou ook geen vuiltje aan de lucht zijn als gemeentelijk precies dezelfde politieke tegenstellingen bestonden als landelijk het geval is. En daar zit nu net de moeilijkheid. Dat is namelijk niet zo. Dit is een van de belangrijkste redenen voor het tot voor kort steeds verder in het slop raken van de gemeentelijke democratie.

De diepste betekenis van democratie is dat de mensen het voor het zeggen hebben, rechtstreeks of via hun volksvertegenwoordigers. Zij moeten aangeven wat er bestuurlijk moet gebeuren. 'Wie beslist er nou eigenlijk' was in 1970 onze verkiezingsleus. Wij hoopten toen dat iedereen spontaan zou uitroepen 'ik'. De harde realiteit is dat dit in het gemeentelijk bestuur niet zo was en meestal nog niet zo is. De rechtstreekse invloed van de kiezers was uitermate gering. De beste en in feite enige reële mogelijkheid voor de kiezers om aan te geven welk beleid zij gevoerd willen zien zouden de gemeenteraadsverkiezingen moeten zijn.

Voor 1970 waren de plaatselijke verkiezingsprogramma's veelal verlanglijst-programma's die niet de pretentie hadden aan te geven welk concreet beleid er de komende 4 jaar gevoerd zou moeten worden volgens die partij. De plaatselijke programma's van verschillende partijen leken dan ook vaak als twee druppels water op elkaar. Voor zover er al politieke programmatische verschillen waren viel daar meestal in die 4 jaar erg weinig van te merken. Niet waar: 'We willen toch allemaal het beste voor onze gemeente?'. 'We moeten niet zoeken naar hetgeen ons scheidt, maar naar datgene wat ons bindt. Of moeten we in de gemeenteraad ook al aan partijpolitiek doen?'

Verkiezingen moeten echter de mogelijkheid bieden dat de kiezers door op een bepaalde partij en voor het door deze partij gepresenteerde beleidsprogramma te stemmen aan geven welk beleid zij gevoerd willen zien. Als echter die programma's alleen maar al dan niet vrome politieke wensen bevatten en als die programma's dan ook nog erg veel op elkaar lijken moet ik constateren dat onze gemeentelijke politieke democratie goed verzielt is.

Welk recht hebben de verschillende politieke partijen dan nog tijdens verkiezingsacties de mensen op te roepen vooral op hun partij te stemmen? Welke zin hebben de gemeenteraadsverkiezingen dan nog? Wat dan nog over blijft is het kiezen van volksvertegenwoordigers, hoewel men die vaak niet eens persoonlijk kent. Het is ongetwijfeld niet zonder betekenis, maar al met al zijn we dan toch wel erg afgedwaald van de opzet van ons democratisch systeem. Het gevolg is onder meer een vergroting van het bij veel mensen bestaande gevoel van politieke machteloosheid: Het haalt toch niets uit of ik wat zeg, ze doen toch wat ze zelf willen.

Het gaat om het beleid

Het was en is vaak nog een tweesprong voor de gemeentelijke democratie. Naar mijn overtuiging is de keuze óf ophouden met het tot voor kort geldende systeem van gemeenteraadsverkiezingen met deelname van politieke partijen aan de verkiezingen, óf politisering en polarisatie van het gemeentelijk bestuur. Bij verkiezingen in een politieke democratie moet het primair gaan om het beleid en niet om de bestuurders, hoe belangrijk die ook zijn.

'Willen de kiezers in staat zijn een uitspraak te doen over het beleid dan is het nodig dat:

- a. Verschillende beleidsalternatieven aan de kiezers worden voorgelegd.
- b. Deze beleidsalternatieven duidelijk herkenbaar zijn.
- c. Deze herkenbaarheid berust op politieke kenmerken.
- d. Het bestuur wordt gepolitiseerd.
- e. De gemeentelijke politieke verhoudingen worden gepolariseerd.

Dit is de eerste voorwaarde voor vernieuwing van gemeentelijke democratie.⁷⁶

Het is evenzo duidelijk dat deze politisering geen wondermiddel is. Naast deze voorwaarde van politisering zijn er de voorwaarden van beleidsplanning en van openbaarheid van de besluitvorming.

De kern van de zaak is dat de kiezers bij het uitbrengen van hun stem weten dat hun stem inderdaad telt, dat zij kunnen aangeven welk beleid gevoerd moet worden. Daarom: Beleidsplannen die de inzet zijn van de verkiezingen. De bedoeling daarvan is uiteraard dat het gekozen plan, het gekozen 'werkprogramma' na de verkiezingen uitgevoerd wordt. Dit geeft al aan dat het politiseringsproces waarschijnlijk een langdurig proces is. Alternatieve beleidsmogelijkheden kunnen pas opgesteld worden als er sprake is van een goede meerjaren beleidsplanning in het gemeentelijk bestuur. Het kunnen kiezen houdt ook in dat de kiezers en hun volksvertegenwoordigers beschikken over alle informatie die zij voor hun oordeelsvorming nodig hebben.

In dit politiseringsproces kunnen een aantal fasen onderscheiden worden.

De *eerste* fase is die van het begin van politisering en polarisatie van het gemeentelijk bestuur. De raadsfracties en de dagelijkse bestuurders gaan na wat hun politieke uitgangspunten, hun politieke conceptie concreet betekent voor het gemeentelijk beleid. Eventuele politieke verschillen moeten hierbij ook duidelijk blijken, bijvoorbeeld bij stemmingen, door initiatiefvoorstellen en door minderheidsnota's van de desbetreffende leden van het college van B en W. De bedoeling is uiteraard niet dat politieke tegenstellingen kunstmatig gekweekt worden. In de ene gemeente zullen de politieke verschillen groter zijn dan in de andere. Het valt trouwens ook niet te verwachten dat na een zeer lange periode van vervlakken en wegmasseren van politieke verschillen nu ineens felle, fundamentele politieke verschillen zullen ontstaan.

De *tweede* fase is die waarin wel sprake is van een gevorderde politisering en polarisatie van het bestuur, onder meer inhoudende het opstellen van alternatieve 'werkprogramma's' die de inzet zijn van de gemeenteraadsverkie-

zingen. Deze programma's dienen zeer concreet weer te geven welk beleid de betreffende partij gevoerd wil zien in de komende 4 jaar. Als zulke programma's inzet van de verkiezingen zijn geweest is het uiteraard de bedoeling dat zo'n uitverkozen programma na de verkiezingen gerealiseerd wordt. 'Wij menen dat dan alleen zij tot wethouder gekozen kunnen worden, die het verkozen programma geheel of vrijwel geheel onderschrijven en ten aanzien van wie de zekerheid bestaat dat zij het programma bekwaam uitvoeren in een vruchtbare samenwerking.'⁷

Beoordelen op de inhoud

In deze situatie betekent de wethoudersverkiezing een afstappen van de afspiegelingsgedachte ten aanzien van het samenstellen van het college van B en W. Het criterium bij de wethoudersverkiezing is niet meer het zoveel mogelijk partijen in het college van B en W vertegenwoordigd te laten zijn, maar het al dan niet kunnen onderschrijven van het werkprogramma. Ik zie echter onvoldoende redenen om bij een overwinning van bijv. de progressieve partijen een KVP'er voor een wethoudersverkiezing uit te sluiten omdat hij KVP'er is, hoewel hij geen enkele moeite heeft het gekozen programma te onderschrijven. Zo'n uitsluiting zou m.i. een gevaarlijke en zinloze polarisatie zijn. Polarisatie is en mag niet zijn het verketteren van andere politieke partijen en leden van die partijen zonder meer, los van hun programmatische en feitelijke politieke opstelling.

De tragiek van ons partijstelsel is onder meer dat mensen, die hetzelfde politieke doel nastreven in verschillende partijen zitten. Zolang dit het geval is, zolang ons partijstelsel niet de noodzakelijke vernieuwing heeft ondergaan, zullen dit soort schemertoestanden blijven bestaan. Een bezwaar dat tegen deze politisering aangevoerd wordt is dat dit in strijd zou zijn met het collegialiteitsbeginsel. Een wethouder is allereerst lid van het college van B en W, heeft een duidelijke eigen verantwoordelijkheid tegenover de raad en tegenover zijn eigen fractie. Dit verdraagt zich niet met een partijpolitieke stellingname, zo redeneert men dan.

Dit bezwaar lijkt mij volkomen ongegrond. Ons gemeentelijk systeem is duidelijk monistisch. De raad is het hoogste bestuursorgaan. De wethouders worden door en uit de raad gekozen. Het college van B en W staat niet als een regering tegenover het parlement, maar is het dagelijks bestuur van de gemeente. Het feit dat een wethouder als lid van het college van B en W een zekere eigen verantwoordelijkheid heeft doet hieraan niets af. Een wethouder is gekozen als lid van een politieke partij, op de lijst en het politieke programma van zijn partij. Hij is dan ook allereerst lid van de raad en lid van zijn fractie.

Niet een scheiding van wethouders en raadsmeerderheid enerzijds en raads minderderheid anderzijds, maar juist de scheiding B en W tegenover raad is in strijd met het monistisch systeem van onze gemeentewet.

De *derde* fase is die aan het einde van het proces van politisering en polarisa-

tie. Als dan eventueel de situatie is ontstaan, dat de alternatieve werkprogramma's essentieel althans zeer duidelijk van elkaar verschillen zal dat dienen te betekenen dat alle wethouderszetels worden bezet door de winnende (groep van) partijen. Het is voor mij een open vraag wanneer dit eindstadium bereikt zal worden. Zolang geen werkelijke partijvernieuwing heeft plaats gevonden, zeker niet.

Essentiële randvoorwaarden zijn verder een drastische bestuurlijke schaalvergroting met de daarbij behorende herverkaveling van taken en een grondige vernieuwing van de financiële verhouding tussen rijk en lagere organen. Ik ben dan ook van oordeel dat 'zolang en waar niet aan deze vereisten is voldaan het bezetten van alle wethouderszetels door de winnende partij of groep van partijen onlogisch en ongewenst is'.⁸

Functiewijziging voor de burgemeester

Het is duidelijk dat de vraag in hoeverre een burgemeester partijgebonden moet zijn samenhangt met en afhangt van de mate waarin het gemeentelijk bestuur is gepolitiseerd. Door dit proces zal immers de functie van de burgemeester veranderen: Of de burgemeester krijgt steeds meer de functie van eerste wethouder, een duidelijke partijpolitieke functie, óf hij wordt zeker, als burgemeesters ook in de toekomst benoemd en niet gekozen worden, min of meer neutrale voorzitter van de raad en B en W, die zelf niet deelneemt aan het dagelijks bestuur van de gemeente.

In de *eerste* fase van het politiseringsproces is het gewenst dat er overeenstemming is tussen de politieke opvattingen van de burgemeester en die van de meerderheid in de raad. Zolang de partijpolitieke verhoudingen op het gemeentelijk vlak nogal wazig zijn hoeft dit niet noodzakelijkerwijs te betekenen dat de burgemeester behoort tot de grootste politieke partij. In de meeste gevallen zal deze overeenstemming in politieke opvattingen het beste bereikt kunnen worden als de burgemeester wel lid is van de grootste politieke partij in de gemeente. Ik ga er hierbij van uit dat in de raad geen blokvorming heeft plaatsgevonden en dat de burgemeester wat politieke opvattingen betreft thuis hoort bij de partij waarvan hij lid is.

In de *tweede* fase geldt uiteraard ook voor de burgemeester dat hij het door de kiezers gekozen werkprogramma onderschrijft. Wat voor de wethouders geldt is dan ook voor hem van toepassing.

In de *derde* fase waarin meerderheidscolleges gevormd worden is het onvermijdelijk dat de burgemeester behoort tot een van de regerende partijen.

Door dit hele proces van politisering, dat gelukkig op gang is gekomen en door de landelijke ontwikkelingen vrijwel niet meer te stuiten is zal de benoemde burgemeester vaak in een steeds moeilijker positie komen te verkeren. Zoals de cijfers aantonen vormen de partijpolitieke verhoudingen in de gemeente en de politieke kleur van de burgemeester slechts een van de vele criteria, die kennelijk een rol spelen bij het benoemingsbeleid. Het komt dus

nog al eens voor dat er geen overeenstemming is tussen de politieke opvattingen van de burgemeester en die van de meerderheid in de raad. Als het gemeentelijk bestuur verder gepolitiseerd wordt, zal nogal eens de burgemeester óf een politieke kameleon moeten worden óf zich moeten beperken tot een strikt neutrale voorzittersrol, als hij politieke opvattingen heeft die afwijken van die van de raadsmeerderheid.

Nog afgezien van het feit dat de ambtstermijn van een burgemeester iedere keer 6 jaar duurt, kan het systeem van benoemingen van burgemeesters tot ernstige fricties aanleiding geven. Het wordt dan én uit doelmatigheidsoverwegingen én uit democratisch oogpunt noodzakelijk over te gaan tot het verkiezen van burgemeesters.⁹

Alleen zo kan echt bereikt worden dat de burgemeester het politieke vertrouwen geniet van de meerderheid van de bevolking en van de raad en in dat vertrouwen een belangrijke rol kan blijven spelen in het gemeentelijk bestuur. Wat mij weer vertrouwen geeft is dat in veel gemeenten uitgerekend de partijen, die zich het hardst verzetten tegen het verkiezen van burgemeesters, namelijk de confessionele partijen, volop bezig zijn met dit politiseringsproces en blokvorming.

Zou hier dan ook gaan gelden dat men door schade en schande wijs wordt?

1. Handelingen Tweede Kamer, 1971-1972, blz. 496.
2. Mr. J. J. van der Lee: Verkiezing van de burgemeester, 'De Gemeente', febr. 1970, blz. 81.
3. Vgl. A. Kleyn: 'De burgemeester als manager', Bestuurswetenschappen, juli 1964, blz. 209 e.v.
4. De burgemeester, studie van de sectie gemeente en provincie van de WBS, Socialisme en Democratie, 1969, blz. 563 e.v.
5. De gekozen burgemeester, uitgave van de PvdA, dec. 1970.
6. Gemeentelijke democratie, WBS-cahier, Kluwer, blz. 44.
7. Gemeentelijke democratie, WBS-cahier, blz. 73.
8. Gemeentelijke democratie, WBS-cahier, blz. 74.
9. Zie ook: De politieke kleur van de burgemeester, art. van drs. A. W. Eysenring in Intermediair van 4 febr. 1971.

Het advies

Economische groei, milieubeheer, maatschappijstructuur. Kernbegrippen uit het advies van de groep van zes (leden: De Galan, Mansholt, Den Uyl, Van Mierlo, Gruijters, Jurgens). Wie het gehele advies wil bestuderen kan de zgn. 'Nakijk-krant' bestellen bij de PvdA (giro 18218) te Amsterdam. Leden betalen f 1,25; niet-leden f 1,50. Wie gegireerd heeft krijgt een exemplaar toegestuurd.

BOEKBESPREKING

Tweeërlei maatschappijkritiek

Ernest Zahn, Meningsvorming en maatschappelijke orde. J. H. de Bussy, Amsterdam 1971, prijs f12,50.

De Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel heeft ook in het verleden wel pretenties van algemeen vormende aard getoond. Niet voor niets was jarenlang mr. J. Bierens de Haan haar secretaris, die vlak voor de Tweede Wereldoorlog een knappe, maar zeer abstracte studie over Gemeenschap en Maatschappij het licht deed zien. Thans heeft zij de Amsterdamse hoogleraar in de economische sociologie, Ernest Zahn, te hulp geroepen. Wat aanvankelijk een studie-opdracht was over de wijze, waarop de meningsvorming in Nederland tot stand komt, is uitgedijd tot een verhandeling over de hedendaagse maatschappelijke problematiek en haar verschijningsvormen in de publiciteit. Dat het werkje daardoor een wat tweeslachtig karakter kreeg, zoals in de tweedeling van sociaal-psychologische en politiek-wetenschappelijke problemen ook tot uiting komt, was onvermijdelijk. De schr. heeft echter wel de meningsvorming en communicatieproblemen telkens als kader voor zijn betoog gebruikt. Hij heeft bovendien een thema centraal gesteld, waarvoor zijn functie hem wel voorbestemde, nl. het probleem van de groeiende vervreemding tussen de wereld van het bedrijfsleven en die van de universiteit.

Het resultaat is in elk geval geen aan de praktijk ontheven abstract betoog, maar een levendige confrontatie met een groot aantal zeer concrete problemen en verschijnselen van de hedendaagse samenleving, waarbij de schr. zijn eigen betrokkenheid en stellingname niet onder stoelen of banken steekt.

Het eerste deel is vnl. aan de openbare meningsvorming, commerciële media, pers en journalistiek gewijd. Verschijnselen als propaganda, enquêtes, opiniepeilingen, verkiezingen, stereotypen in de meningsvorming, worden aan de hand van vooral Amerikaanse sociologische en politicologische literatuur, maar met allerlei voorbeelden ook aan de Nederlandse praktijk ontleend, behandeld. Die voorbeelden lagen uiteraard nogal eens in de economische sfeer. Het controversiële element ontbreekt daarbij niet. Zo leek de kritiek van prof. Zahn op velerlei onvoldoende doordacht opinie-onderzoek terecht; lang niet alle 'neuzentellerij' is gefundeerde research. De hele notie van 'openbare mening' wordt, niet voor het eerst overigens, in twijfel getrokken. Zij is inderdaad vaak weinig meer dan een 'sociale mythe' en men doet beter van publieke opinies in het meervoud te spreken, als van de min of meer stabiele opvattingen van allerlei bevolkingsgroepen.

Het probleem van het vaststellen van het 'algemeen belang', waarachter ook

heel wat 'Unfug' schuil kan gaan, levert meer problemen op. Met het enkel constateren van het feit, dat op langere termijn bekeken, een momentele meerderheid niet bij voorbaat gelijk heeft, komt men er niet. Een oplossing voor het probleem van de haalbaarheid van een noodzakelijk, doch impopulair beleid, doet schr. ook niet aan de hand. De sociaal-psychologische constatering, dat de Amerikaan (wie is dat trouwens?) met een 'kruipende inflatie' heeft leren leven, zegt nog niets omtrent zijn reactie op de momentele 'stagflatie'.

Aardig is het gegeven voorbeeld van de overschatting van de rol van de pers bij de meningsvorming, een vooroordeel, waartegen schr. samen met persdeskundigen als Diemer en Rooy tevergeefs optornde in een congres, waar de deelnemers stellig overtuigd waren van de funeste invloed van de 'legendarische linkse concentratie bij pers, radio en televisie'. Zahn is er dan wel als de kippen bij, een T.V.-man, die wat naïef reageerde, te kijk te zetten—maar daartegen moet deze q.q. bestand zijn. Zo wijst Zahn ook met graagte op de anomalie, dat 'onze' orde het verzet tegen zichzelf in de vorm van allerlei protestgroepen produceert, in stand houdt en commercieel exploiteert, alsof de leidende contesterenden zich van deze innerlijke contradictie van het door hen bestreden systeem niet terdege bewust zouden zijn. En alsof het een bijzondere verdienste van de kapitalistische maatschappij is, zoals de schr. in ander verband poneert, dat zij contesterende artiesten (w.o. dan ook bijv. een Jan Cremer paradeert) door financiële successen corrumpert. Schr. is voorts erg lankmoedig tegenover de sociaal-conserverende en veelal ronduit reactionaire strekking van de geïllustreerde bladen. Die is getuige bijv. de Springerpers in Berlijn, waarlijk zo onschuldig of onschadelijk niet. En dat velen daarin hun 'maatschappelijke oriëntering' zoeken, die dan bestaat uit informatie over huwelijksproblemen baby-verzorging e.d., is bepaald geen geruststelling.

Sympathiek is daartegenover weer de wijze waarop Zahn in intellectuele kringen gangbare kritiek op de consumptiecultuur in de massa-samenleving, vanaf het begin van deze eeuw 'bête noir' voor alle cultuurfilosofen, ontzenuwt: deze massa-samenleving is veel fijner gestructureerd dan veelal verondersteld. 'Massa-maatschappij: dat is geen amorfe, homogene, naïeve, krietkloze, domme, plebejische horde mensen, wier cultuur het tegendeel zou zijn van de elite-cultuur uit vroeger eeuwen. Mass-society: dat is de meest algemene uitdrukking van de omstandigheden, waaronder wij in de 20ste eeuw leven.'

Deze realistische visie op de wereld, waarin wij leven, heeft haar keerzijde, wanneer zij verleidt tot wat in de kern een aanvaarding van de huidige maatschappelijke orde is. Het is begrijpelijk, dat Zahn tegenover allerlei onbekookte maatschappijkritiek ook eens op de zegeningen van een 'stabiele politieke en geestelijke orde' wijst. 'Het kunnen leven in een veilig, intact staatsbestel, met betrekkelijk goed functionerende instellingen is een voorrecht, net zoals materiële welvaart.' Inderdaad, maar waarom is het een voorrecht? En mag dat verleiden tot een instelling, die getuige de continue uitvallen tegen de

oppositievolle jongere generatie en haar uitingsvormen onwillekeurig een stemming van 'wet en orde' in de kaart speelt? Want dat is, bij alle prijzenswaardige nuancering, toch wel de teneur van vele beschouwingen in het tweede deel over politiek-wetenschappelijke problemen.

Liever dan de schr. verder in zijn bonte verzameling van incidentele en paradigmatische verschijnselen uit het hedendaagse cultuurleven verder op de voet te volgen, zou ik vooral n.a.v. dit tweede deel tegen de hele opzet en methodiek een principiële bedenking willen opwerpen. Ongetwijfeld kan men met tal van zijn bezwaren tegen de radicale maatschappijcritici en hun vaak arrogante en ongefundeerde optreden meevoelen; de problematiek van de democratisering en vooral de politisering van de universiteit is mij uit de praktijk voldoende vertrouwd om in vele opzichten de bezorgdheid van de schr. hierover te delen. Maar wie aan de sociologie, zoals schr., vanouds een kritische functie toekent, kan zich, en dan zeker niet met een beroep op de grote initiators uit de vorige eeuw, in die kritiek beperken tot de formele en uiterlijke aspecten van de processen, die zich rondom hem afspelen. Wie zoals hij, als uitgangspunt neemt, dat wij in een snel veranderende samenleving verkeren, zal althans een poging moeten doen, uitzicht te bieden op een alternatieve maatschappij, waarbij het niet alleen om tactische, methodische, op compromissen gebaseerde aanpassingen gaat, maar tevens om nieuwe structuren, gebouwd op beginselen van en verlangens naar meer rechtvaardigheid en welzijn voor allen, waardoor ook de contesterende groepen gedreven worden.

Wie een groeiende kloof en vervreemding tussen het bedrijfsleven en de universitaire wereld, vooral de jongere elementen daaruit, wil overbruggen, mag zich er niet toe beperken de wederzijdse attitudes te analyseren en te kritiseren, om door omhuiging daarvan tot een coördinatie en harmonisering te komen, waarin de schr. toch eigenlijk de hogere functie van de politiek ziet. Hij zal zijn kritiek ook moeten uitstrekken tot de grondslagen van de maatschappelijke orde, die in de conflictsituaties, zoals die zich op allerlei gebieden voordoen en die eveneens realistisch onder het oog moeten worden gezien, in het geding worden gebracht. Kortom, hij zal het radicale karakter van de—toegegeven: vaak onbehouwen en ongenueanceerde—maatschappijkritiek serieus moeten nemen en dan liefst niet in hun karikatuurale exponenten. Prof. Ernest Zahn blijkt telkens voldoende doordrongen van de tekortkomingen, de onbevredigende toestanden in de huidige samenleving, die volgens hem verkeert in een permanente crisis—een begrip, waar ik als historicus, gezien de vele eeuwen, waaraan dit crisis karakter wordt toegekend, wat aarzelend tegenover sta. Maar men behoeft als socioloog noch als historicus zijn objectiviteit en integriteit in zijn wetenschapsbeoefening te verloochenen, als men subjectief—op grond van een ideologie, die men, bij erkenning van alle gevaar voor verabsolutering niet bij voorbaat in een verdacht licht mag stellen—de maatschappij waarin men leeft en werkt, kritisch analyseert en zich daarbij eventueel oriënteert op een fundamenteel andere maatschappij.

Men zou van prof. Zahn, mede vanuit zijn universitaire achtergrond, eerder mogen verwachten, dat hij zijn opdrachtgevers op de fundamentele tekorten en tegenstrijdigheden van het door hen gedragen maatschappelijk bestel had gewezen, dan zich in een min of meer anekdotische schildering van de radicale critici daarvan te verlustigen. Een sociologie, die zich tot een conflict-verzoening beperkt en verder tot dat schroefjes-verstellen en dat morrelen aan de marge, dat de Nederlandse politiek jarenlang heeft gekenmerkt en in wezen ook door schr. wordt gelegitimeerd, schiet in haar wezenlijke functie tekort, nl. als een sociaal-kritische wetenschap, die het ook waagt radicale alternatieven serieus aan de orde te stellen.

B. W. Schaper

Jaargang 1971 S & D

Bij het februari-nummer van S & D hebben wij een bestelbiljet voor jaargangband 1971 gevoegd. Degenen die de 28e jaargang willen laten inbinden kunnen tevens gebruik maken van de titelbladen die in dit nummer zijn gelegd. Deze pagina's komen voorin de band, daarna volgt het register (ook meegezonden met de februari-aflevering) en tenslotte de nummers van 1971.

Er zijn nog banden verkrijgbaar à f 5 per band.

Kluwer - Deventer - Postbus 23, tel. 05700-74411.

In memoriam Hein Vos

Met Hein Vos is een man heengegaan die voor de socialistische beweging in Nederland en in Europa een zeer kostbaar bezit vormde. Weinigen hebben zozeer onze beweging gediend als hij. Hij kon haar dienen door zijn bijzondere gaven van hoofd en hart. Hij was niet alleen een kundig ingenieur, die op de Octrooiraad het gebied van de automatisering van de telefoon behandelde—een der moeilijke onderwerpen uit die dagen—hij was ook een econoom van betekenis, uit eigen kracht. Zijn wiskundige kennis kwam hem daarbij goed te pas en maakte het hem gemakkelijk om ingewikkelde economische vraagstukken te begrijpen, op te lossen en de oplossing aan anderen duidelijk te maken. Want hij hanteerde de taal eveneens gemakkelijk en had reeds vroeg een grote ervaring op het gebied van het toespreken van gewone mensen. En hier kwam dan zijn hart bij, dat hem van jongs af aan zich solidair deed voelen met de slachtoffers van de maatschappij. Een hart dat zich ook bewogen voelde door de schoonheid van de natuur en dat hem, onder de schuilnaam van Hans Wispel, tot het schrijven van een aantal fijngevoelige gedichten dreef. Een daarvan, over de vier granen: tarwe, rogge, haver en gerst is mij altijd bijzonder dierbaar geweest, omdat ik zijn vreugde van het lopen langs de korenvelden zo volkomen deelde.

De tijd waarin hij en ik afstudeerden was maar kort vóór de grote crisis van 1929 en weldra zat de hele wereld in de diepste depressie van de geschiedenis, met legers van honderdduizenden werklozen in ons kleine land en overeenkomstige cijfers in de andere industrielanden.

Het was in die tijd dat Hendrik de Man zijn constructieve Plan van de Arbeid in België lanceerde en daarmee een groep jonge sociaal-democraten in Nederland inspireerde om een soortgelijk Plan voor Nederland op te stellen. In het Wetenschappelijk Bureau van de SDAP, waarvan Vos de directeur werd, werd dit Plan opgesteld, geholpen door een reeks werkcommissies en onder toezicht van een Curatorium, waarin de beste deskundigen op dit gebied uit de SDAP zaten; o.a. Van der Waerden, Van Gelderen, Van den Bergh en IJzerman.

Er is in die dagen hard gewerkt om een vleugje nieuwe hoop te geven aan de in armoede gedompelde gezinnen der werklozen. Hein Vos was de spil waarom deze activiteiten draaiden, bijgestaan door Gerard Nederhorst als adjunct-directeur. Naast bekende oude programapunten van de socialistische beweging, zoals marktordering voor een aantal produkten en andere ingrepen van de overheid, werden ook de toen nog zeer nieuwe en voor vele ouderen onwennige ideeën van Keynes verwerkt, nl. het werken met een met opzet teweeggebracht begrotingstekort, waardoor geld in de volkshuishouding moest worden gepompt om deze weer aan te zwengelen. Ofschoon een man als Van der Waerden, aan wie wij jongeren zoveel te danken hadden, dit niet helemaal 'zag', gaf hij ons zijn volle vertrouwen; dit was een van de mooiste trekken in diens persoonlijkheid. Hij hoeft er geen spijt van te hebben gehad, want tegenwoordig is iedereen het er over eens dat grote depressies aldus moeten worden behandeld.

Hein Vos trok, toen het Plan eenmaal aanvaard was, 'de boer op' om het overal te propageren. Een eindeloze reeks spreekbeurten kwamen er uit voort, evenals een eindeloze hoeveelheid brochures, voor alle maatschappelijke groepen. Natuurlijk raakte Vos ook slaags met de werkgeversverbonden, die toen heel wat conservatiever waren dan nu; maar Hein stond zijn mannetje en op een zeer kritische brochure van

werkgeverszijde: 'Waarom het gaat' volgde een duidelijk antwoord: 'Waarop het staat'.

Duisterder wolken nog pakten zich samen door de politiek van Hitler en tegen het eind van de dertiger jaren wierpen zich de schaduwen van de Tweede Wereldoorlog al vooruit, waaraan Nederland deze keer niet ontkwam. Hein Vos speelde zijn rol in de illegaliteit, naast mannen als Drees Sr., Wiardi Beckman en Vorrink en zovele anderen.

Dat maakte het na de oorlog niet vreemd dat hij onmiddellijk tot de hoge post van Minister van Handel en Nijverheid werd geroepen en vele van zijn denkbeelden in een noodzakelijk sterk gereguleerde volkshuishouding kon toepassen. Hij wilde echter niet alleen elk afzonderlijk probleem te lijf gaan, doch ook een algemeen raam hebben, dat de herstellpolitiek zou behoeden voor tegenstrijdigheden. Daartoe was een samenhangend geheel van richtcijfers voor de economische en sociale politiek nodig en Vos nam het initiatief tot het oprichten van een Centraal Planbureau. Dit begon met het achtervoegsel 'in oprichting' zijn werk aanstonds, in de zomer van 1945, doch zou pas in 1947 door de Tweede Kamer worden aanvaard, toen de post van Vos was overgenomen door Minister Huysmans. Het CPB heeft echter steeds zijn grote belangstelling en steun gehad; en nog bij het niet zolang geleden gevierde 25-jarig bestaan kwam Vos, na reeds een waarschuwing ten aanzien van zijn precaire gezondheid te hebben gehad, ons, schijnbaar geheel de oude, door zijn aanwezigheid verrassen.

Er hadden zich toen in zijn leven al veel veranderingen voorgedaan. Nadat hij de portefeuille van Verkeer en Waterstaat had beheerd, verdween hij bij een volgende regeringswisseling—men bewoog zich toen al weer duidelijk naar rechts—als Minister. Het is ook wel bekend dat hij het met het optreden tegenover Indonesië niet eens was.

Als lid van vele officiële lichamen heeft hij nog zeer belangrijke verdere bijdragen geleverd tot de hervorming van Nederland; met name als voorzitter van de Commissie uit de SER die de AOW heeft voorbereid. Naast zijn officiële taken, die hem ook nog als Directeur van De Centrale (Arbeidersverzekeringsbank) doen optreden en als lid van het Europese parlement en in de Socialistische Internationale een rol doen spelen, vond hij tijd voor wetenschappelijk werk én voor een grote reeks spreekbeurten. Hij was een geliefd spreker op vergaderingen van de Partij van de Arbeid en dat was zonder twijfel aan zijn eerlijk en open karakter toe te schrijven.

Zijn wetenschappelijk werk had hij het meest intensief kunnen verrichten gedurende de ledigheid in de oorlogstijd. Toen heeft hij de zeer verdienstelijke studie verricht, later in boekvorm uitgegeven door het Nederlands Economisch Instituut, waarin hij, voorzover mij bekend als eerste, berekend heeft hoe het inkomen in Nederland (in 1935/6) werd herverdeeld. Hij berekende niet alleen —dat was betrekkelijk eenvoudig—wat elke inkomensgroep aan belasting betaalde, maar ook—en dat is heel wat minder gemakkelijk—hoeveel iedere inkomensgroep uit de belastingopbrengsten ontving als gevolg van de activiteit van de overheid op sociaal gebied; bijv. door werkloosheidsuitkeringen of door kosteloos onderwijs. Van dit soort studies zijn er in de hele wereld ook nu nog maar enkele beschikbaar; voor ons land opnieuw voor het jaar 1962 (in de Nota over de Inkomensverdeling, als bijlage 15 toegevoegd aan de Miljoenennota-1970).

Later had Hein Vos het te druk om opnieuw zulke diepgaande studies te verrichten; maar wel vond hij tijd om geregeld bijdragen te publiceren in Het Vrije Volk en

andere organen van onze beweging, die vaak een originele kijk verrieden op vraagstukken van de dag.

De arbeidersbeweging heeft aan deze gave persoonlijkheid heel veel te danken. Wij, zijn vrienden, hebben het gevoel dat er weer een belangrijke bladzijde is omgeslagen van het boek der geschiedenis. We missen een kundige en trouwe vriend.

Jan Tinbergen

K. ZIJLSTRA

De kromme spijker van de kleinzoon

Over het rapport van de Club van Rome

Kortgeleden heeft de heer Mansholt op zeer aanschouwelijke wijze duidelijk gemaakt wat de projecties van de Club van Rome in de praktijk kunnen betekenen. Als ik me goed herinner, zei hij, dat zijn grootvader eerst een kromme spijker recht moest slaan als hij een plank wilde vastmaken, dat hij zelf meteen een nieuwe spijker neemt, maar dat zijn kleinzoon wel weer in de bak met kromme spijkers zal moeten grijpen. Inderdaad een treffende illustratie van wat ons te wachten staat als het waar is wat de Club van Rome vertelt over de uitputting van de grondstoffenreserves. Het voorbeeld is in zoverre slecht gekozen, dat de ijzerertsreserves groot genoeg zijn om anderhalve eeuw een exponentieel stijgend verbruik¹ te dekken en er voor nog veel langere tijd steenkool beschikbaar is om ijzererts in ijzer om te zetten. Wat de grondstoffen voor de spijkerproductie betreft, komen de problemen dus pas bij de zeer verre nakomelingschap van de heer Mansholt, in de vijfde generatie of zo.

Maar we hebben niet alleen met de natuurlijke hulpbronnen te maken. Misschien maakt de toenemende vervuiling het ons onmogelijk tot zover in het nageslacht überhaupt hoogovens te laten werken, zelfs al zijn er genoeg grondstoffen. Het is interessant deze kant van het probleem nog even uit te diepen, omdat de ijzer- en staalindustrie een oud type nijverheid is met een tamelijk stabiel produktieproces, waar men veel ervaring heeft kunnen opdoen met de afvalprodukten. Wel, een hoogoven doet de volgende kwalijke dingen: hij werpt gas, stof (vliegias) en slakken uit en maakt lawaai. Het gas wordt voor ondervuring gebruikt en de vliegias verwijderd; de slakken kunnen bij de wegebouw en de huizenbouw gebruikt worden en dit gebeurt dan ook reeds op grote schaal. De belangrijkste bijprodukten kunnen dus weer in het produktieproces ingezet worden, behalve het lawaai. Maar ook de overlast, die het lawaai van de blaasinrichtingen en dergelijke in bevolkingsagglomeraties veroorzaakt, kan door geluidsisolatie sterk beperkt worden. Voor de rest van de ijzer- en staalindustrie is de situatie minder mooi, maar met de Thomas-converters verdwijnt langzamerhand de beruchte bruine rook en de grootste boosdoeners op het gebied van de vliegiasvervuiling, de Siemens-Martin-fabrieken, sterven op langere termijn uit. Deze ontwikkeling heeft ertoe geleid dat, volgens deskundigen ter plaatse, in het Roergebied de

belasting door vliegias en zwaveldioxyde in de laatste tien jaar tot de helft is verminderd.² Ook elders neemt de vervuiling door de ijzer- en staalindustrie af: een bijzonder frappant voorbeeld is de Amerikaanse staalstad Pittsburgh, die twintig jaar geleden nog de bijnaam 'smoke city' droeg en waar nu het maanlicht weer ongehinderd tot het plaveisel kan doordringen. Zeker is het niet allemaal rozegeur en maneschijn: bij de cokes-fabrieken is het vliegias-probleem moeilijk op te lossen en meer in het algemeen gaan verbindingen van fluor, stikstof en molybdeen de laatste tijd steeds meer storen. Maar het is zeer waarschijnlijk, dat bij de ijzer- en staalindustrie ondanks een sterk expanderende produktie de vervuiling in de laatste decennia niet is toegenomen, mogelijk zelfs is verminderd. Gezien deze ervaring is er geen reden om aan te nemen, dat deze industrie in enkele generaties zo'n smerige uitworp zou krijgen, dat men de produktie zou moeten beperken. De voorlopige conclusie, dat de kleinzoon van de heer Mansholt heus nog wel nieuwe spijkers zal kunnen kopen, blijft dus geldig.

Nu is er nog een laatste tegenwerping mogelijk. Men zou, in het voetspoor van Forrester-Meadows, kunnen zeggen, dat de spijkerproduktie op zichzelf misschien wel geen moeilijkheden oplevert, maar dat de geringe vervuiling van de ijzer- en staalindustrie tezamen met alle andere verontreinigingen toch over een paar decennia een 'pollution crisis' zou oproepen, die ons zou dwingen hoogovens stil te leggen. Of deze tegenwerping steek houdt, hangt ervan af of de modellen van Forrester en Meadows, die in principe met alle factoren rekening houden, realistisch genoeg zijn en als dat zo is of ze dan wel zo onverbiddeijk naar de afgrond voeren. Hierover is wel het een en ander te zeggen en dat zal ik aan het eind van het artikel in het kort doen.

Eerst wil ik een factor, die in zo'n model een belangrijke rol behoort te spelen, eruit lichten en wel de energievoorziening. Energie is in dubbel opzicht interessant. Het is een volkomen onontbeerlijke produktiefactor en wellicht zelfs, om met Faust te spreken 'die originäre Kraft, die unsere Welt im innersten zusammenhält'. Maar het is ook een van de ergste vervuilers, zowel in de lucht als te water. Een realistisch overzicht van wat ons op het gebied van de energie te wachten staat, kan daarom een nuttige bijdrage tot de discussie vormen.

De verscheidenheid van ideeën over de toekomst van de energie moet op een buitenstaander een effect van grote verbijstering teweegbrengen. De prognoses gaan van het zwartste pessimisme tot het meest rooskleurige optimisme:

- *Mansholt, Club van Rome* (S & D): In enkele tientallen jaren loopt de zaak volkomen vast!
- *Reinhagen* (NRC-Handelsblad): Mits er tijdig wordt overgeschakeld op kweekreactoren kan de kernsplitsing gedurende duizenden jaren de energievraag dekken.
- *Oele* (S & D): We plegen in Nederland op schandelijke wijze roofofbouw met ons aardgas.

– *Burchard (B.P.)*³: Wir verfügen für die überschaubare Zukunft über ausreichende Ölvorräte. Jede Tonne Rohöl, die in 1970 gegenüber dem Vorjahr mehr verbraucht wurde, war von einem durchaus beruhigenden Schatten von 54 t zuwachsender Reserven begleitet.

Er is er zelfs één (Mathijs de Vreede in het Parool van 7 oktober 1971) die zózeer in de ban van de Club-van-Rome-paniek kwam, dat hij het bijzonder bruin ging bakken: ‘. . . We hebben onszelf, toen we zagen dat de steenkool en de aardolie opdraakten, bijvoorbeeld goedkope energie uit de kerncentrales beloofd . . .’ en dat terwijl zelfs de meest zwartgallige voorspeller het feit niet kan loochenen, dat er nog voor eeuwen exponentiële groei kolenreserves in de aardkorst zitten.

De groei van het energieverbruik

Hoe is het nu werkelijk? Wel, de produktie van energiedragers, en ook het verbruik ervan, heeft zich gedurende de tijd die we min of meer kennen, inderdaad volgens de exponentiële wet van Forrester-Meadows ontwikkeld. Sinds een eeuw heeft het energieverbruik van de gehele wereld zich ongeveer elke vijftien tot twintig jaar verdubbeld; dat komt overeen met een gemiddelde stijging van 3,5% tot 4,5% per jaar. Maar gedurende de laatste twintig jaar heeft een soort aardverschuiving plaatsgevonden binnen de energiedragers zelf: in 1950 was steenkool nog tweemaal zo belangrijk als aardolie en in 1970 was het praktisch omgekeerd: het aardolieverbruik was opgelopen tot bijna het dubbele van het kolenverbruik. Achter de 3,5% tot 4,5% jaarlijkse toename voor het gehele energieverbruik gaan daarom enorm verschillende percentages schuil per energiedrager: ongeveer 1% gemiddeld per jaar voor steenkool en tegen de 8% voor aardolie, alles voor de laatste twintig jaar en voor moeder aarde in haar geheel. Maar de aardolie kon dit hoge percentage alleen realiseren dank zij het achterblijven van de te duur geworden steenkool. Wanneer dit proces voortduurt en aardolie een steeds groter deel van het totale energieverbruik blijft opeisen, dan moet in de naaste toekomst het jaarlijkse accres steeds meer in de buurt van de 3,5% tot 4,5% voor het totale energieverbruik komen te liggen. Deze vertraging bij de aardolie zal nog geaccentueerd worden door de sterke expansie van aardgas en atoomenergie. De bedoeling van deze redenering is aan te tonen, dat het niet aangaat de 8% jaarlijkse toename van het oliebruik eenvoudig exponentieel te extrapoleren en dan te zeggen: zie je wel, over 30 jaar loopt het mis.

Voor het verbruik van aardolie lijkt zelfs een gemiddelde jaarlijkse toename van 4% op lange termijn nog rijkelijk aan de hoge kant. Maar zelfs zo'n toename kan voortduren tot het jaar 2040, wanneer men uitgaat van de laagste schattingen van de aangetoonde en potentiële aardoliereserves. De reserves in olieschalie en oliezanden zijn hier niet in begrepen; telt men daarvoor de laagste schattingen erbij dan wordt het tijdvak tot voorbij het midden van de volgende eeuw verlengd.⁴

Een tegenstrever zou kunnen opmerken: alles goed en wel, maar dan hebben we toch maar over een eeuw de pot geheel verteerd en zelfs als andere energiedragers de opwekking van warmte en van mechanische energie kunnen overnemen, dan blijft toch aardolie onvervangbaar als grondstof voor de chemische industrie. Een dergelijke gedachtengang heeft het Committee on Resources and Man⁵ enkele jaren geleden ertoe gebracht een programma tot het behoud van aardolie en aardgas voor te stellen, om tenminste de chemische verwerking veilig te stellen.

Daar zit veel goeds in, maar laten we nu eens veronderstellen, als advocat du diable, dat de mensen er toch maar op los leven en alle aardolie opmaken. Zou ons verre nageslacht het dan zonder plastics, kunstvezels, synthetische wasmiddelen, grammofonplaten, anti-vries, films, insecticiden, nylons, deodorant, springstoffen, kunstmest, parfum, enz. enz. moeten stellen? Het lijkt mij niet, want olefinen en aromaten, de basischemicaliën van al deze cultuurproducten kunnen ook uit steenkool gewonnen worden; voordat de petrochemie zo'n grote vlucht nam, gebeurde dat reeds in de carbochemie. En zelfs wanneer er over een eeuw nog auto's op benzine zouden rijden en de aardolie zou werkelijk opraken, dan zou de benzineproductie uit steenkool het over kunnen nemen. Steenkool zou er zelfs dan nog in gigantische hoeveelheden zijn, want bij een veronderstelling van 4% groei per jaar voor het oliegebruik behoeft het verbruik van steenkool maar heel langzaam te stijgen om in de behoefte aan energie te voorzien. Deze 'besparing' zou nog groot genoeg zijn om de inmiddels onvoorstelbaar hoog geworden olieproductie (80 miljard ton per jaar tegenover 2 miljard ton in 1970) tot voorbij het jaar 2100 volledig over te nemen en dat nog steeds met een exponentiële toename van 4% per jaar.

Dit is natuurlijk een enigszins wereldvreemde redenering, want de kolen zouden nooit van de ene dag op de andere een eventuele failliete olieboedel geheel kunnen overnemen. In de praktijk zou door veranderende kostenverhoudingen de aardolieproductie al veel eerder afgeremd worden en langzaam uitlopen, terwijl de kolen hun opmars steeds meer zouden versnellen. Maar hoe dat ook verder in de tijd verdeeld zou worden, het is zeer waarschijnlijk, dat de aardolie- en steenkoolreserves voldoende groot zijn om het leeuwedeel van de energievoorziening tot het einde van de volgende eeuw te verzorgen, zelfs wanneer de sinds 1860 geobserveerde groei van rond 4% per jaar onverminderd voortduurt.

Dit leeuwedeel zou volgens de veronderstellingen ongeveer 75% moeten bedragen, dat is het aandeel van steenkool en aardolie in het huidige energiegebruik. De rest wordt gevormd door natuurlijk gas, bruinkool, waterkracht en atoomenergie en daar zit nog muziek in. Heel belangrijke muziek, want wanneer deze 'kleine vier' sterk gaan groeien en in de toekomst meer dan 25% van het energiegebruik voor hun rekening gaan nemen, dan kan het aandeel van steenkool en aardolie gaan dalen en hun levensavond nog verlengd worden. We zullen de kleine vier dus wat meer van dichtbij moeten bekijken.

Voor bruinkool zijn de verhoudingen ongeveer dezelfde als voor steenkool, de geschatte reserves komen ongeveer overeen met $4000 \times$ de huidige jaarproductie. Over natuurlijk gas is nauwelijks iets zinnigs te vertellen. Deze energiedrager is eigenlijk de grote onbekende, de exploratie is in het grootste deel van de wereld nauwelijks begonnen of werd belemmerd door te lage prijzen, zoals in de Verenigde Staten. Dit vindt z'n weerslag in de schattingen van de reserves, die enorme sprongen vertonen, altijd naar boven wel te verstaan. Op grond van de huidige bewezen reserves, hun regelmatige sprong naar boven en een passabele verhouding tussen bewezen en potentiële reserves, lijkt het niet onredelijk de reserves van natuurlijk gas te schatten op een 80 jaar verbruik, altijd weer uitgaand van een exponentiële groei van 4% per jaar. Het lijkt erop, dat de jaarlijkse toename voorlopig hoger zal blijven, zo tegen de 7%, en dat supplement zal dan de aardolie enigszins ontlasten.

Wat natuurlijk gas betreft zou ik terzijde nog even willen opmerken, dat de Amerikanen per hoofd het hoogste gasverbruik ter wereld hebben en daarbij slinkende reserves. Wanneer zij op deze voet willen doorgaan, zal een vloot van methaantankers natuurlijk gas in vloeibare vorm uit de overschotgebieden, zoals Noord-Afrika, het Midden-Oosten en de USSR moeten ophalen. Dat zal aan het begin van de volgende eeuw of al eerder wellicht ook met bestemming West-Europa moeten gebeuren. Zo iets bijzonders is dat niet, een analoge situatie bestaat immers al voor aardolie. In dit licht is de opmerking van de heer Oele, dat wij op schandelijke wijze roofofbouw plegen op ons aardgas⁶, lichtelijk voorbarig. Wat die kwalificatie eerder verdient, is het affakkelen van aardoliegas. Dit gas, dat met aardgas samen de energiedrager natuurlijk gas vormt, komt bij de aardoliewinning als koppelproduct mee naar boven en vindt dan, onder andere in het Midden-Oosten, nagenoeg geen emplooi. In plaats van het terug te pompen of uit te voeren wordt het veelal eenvoudig verbrand. Niet alleen gaan zo grote hoeveelheden energie verloren, maar wordt er ook danig vervuild. Natuurlijk gas kan meestal veel schoner verbranden als kolen of olie, maar alleen met de juiste behandeling en de passende branders en daarom bekommert men zich in de woestijn weinig of niet, bij mijn weten.

De derde van de 'kleine vier' is de waterkracht, die slechts ongeveer 6% van het energieverbruik op de wereld dekt. In de literatuur wordt aangenomen, dat in het jaar 2000 ongeveer drie keer zoveel hydro-elektrische energie zal worden gewonnen als nu en dat komt neer op een jaarlijkse toename van tegen de 4%. Waterkracht zal dus haar aandeel in de totale energievoorziening kunnen behouden en de andere energiedragers niet extra belasten. Ook niet na de eeuwwisseling, want de potentiële reserves verdragen nog lang na het jaar 2000 een exponentiële ontwikkeling: in Europa is weliswaar al 30% van de mogelijke waterkracht benut, maar in Noord-Amerika pas 16% en op alle andere continenten slechts 2%.

Atoomenergie

En dan belanden we bij de atoomenergie, het piepkleine lelijke eendje, dat hopelijk eens tot een smetteloze reuzezwaan zal uitgroeien. Op het ogenblik verzorgt nucleaire energie nog minder dan 1% van het totale wereldenergieverbruik, maar het ontwikkelt zich snel, met een verdubbeling elke drie tot vier jaar en dat komt neer op een jaarlijkse toename van rond de 20%. Enige jaren geleden was men er nog bang voor, dat een dergelijke expansie tot uitputting van de uraniumreserves tegen het eind van deze eeuw zou leiden en wel voordat de kweekreactoren het van de huidige typen over zouden kunnen nemen. Dat zou een vergissing van de eerste orde geweest zijn, want de 'fast breeders' kunnen meer dan 40 maal zoveel energie uit een kilo verrijkt uranium halen als de reactoren van de eerste generatie. Inmiddels is deze vrees ongegrond gebleken. Niet alleen heeft een intensievere exploratie voortdurend nieuwe reserves hoogwaardig uraniumerts aan het licht gebracht, maar ook zullen dank zij de kweekreactoren allerlei armere ertsen ingezet kunnen worden. De reserves, die van deze ertsen gevonden zijn, schijnen meer energie te herbergen dan de hele voorraad kolen en olie in de aardkorst.⁷ Niettemin zal het de grote opgave van de energie-economie in de naaste toekomst zijn ervoor te zorgen, dat de kweekreactoren snel worden geïnstalleerd en dat in de produktieketen 'stroomopwaarts' voldoende capaciteit beschikbaar komt, vooral aan verrijkingsfabrieken. Het heeft geen zin nog verder exponentiële toenames te gaan berekenen en over de uitputting van de reserves te gaan koffiedik kijken. Sommige deskundigen zeggen, dat de energieproductie met kweekreactoren gedurende duizenden jaren in de behoeften kan voorzien, maar zelfs twee of drie eeuwen is al heel aardig. Zonder overdrijving kunnen we wel aannemen, lijkt me, dat minstens tot het jaar 2100 de kernsplijting een exponentieel stijgend verbruik van aanmerkelijk meer dan 4% per jaar zal kunnen dekken. Maar zelfs dat zal lang voor dat wazige jaar al niet meer nodig zijn en wel vanaf het moment, dat de kernenergie de hegemonie op de energiemarkt zal hebben overgenomen van de fossiele brandstoffen, ergens in de eerste helft van de komende eeuw. *We kunnen nu de conclusie trekken: Zelfs wanneer het energieverbruik even snel zou blijven toenemen als in het verleden, zouden aardolie en steenkool hun aandeel tot aan het eind van de volgende eeuw kunnen blijven leveren. Dat zal echter niet nodig zijn, omdat het aandeel van andere energiedragers en vooral de kernenergie snel zal stijgen. Daarmee wordt dan tevens de levensduur van de fossiele brandstoffen, in hun geheel genomen, tot voorbij het jaar 2100 verlengd.*

*En we kunnen tevens de vraag stellen: Is dit 'op een grandioze manier potverteren'?*⁸

Ik wil het gedeelte over vraag en aanbod van energie niet afsluiten zonder iets over de toekomstige prijsontwikkeling van deze produktiefactor te zeggen en over de invloed daarvan op het verbruik. Ook dat ligt natuurlijk in de schoot der goden verborgen, maar het lijkt waarschijnlijk dat we een

trendmatige prijsstijging van energiedragers in het verschiet hebben. Naarmate de reserves minder toegankelijk worden, zullen de kosten, ook in reële termen, kunnen stijgen. Er zou dan een definitief einde komen aan de periode van steeds goedkoper wordende energie. Want dat heeft in feite de zestiger jaren gekenmerkt: een dalende of stabiele energieprijis bij een flink stijgende prijs van het bruto nationaal produkt. Maar vloeibaar aardgas over de oceaan vervoeren of benzine uit steenkool halen is een dure aangelegenheid en daar komt nog bij dat over enige tijd de raffinaderijen ontzwevelingsinstallaties zullen moeten gaan inbouwen en de centrales tot luchtkoeling overgaan, om slechts twee voorbeelden van milieubeschermdende maatregelen te noemen, die de energie duurder zullen maken. Met duurder energie zal men zuiniger omspringen. Het nutteloos laten weglipen of wegvliegen van warmte, wat in tijden van overvloed normaal leek, wordt dan verspilling. Mogelijkheden om die verspilling te beperken zijn er te over en het aardige is, dat het 'milieu' er vaak ook wel bij vaart.

Dit geldt bijvoorbeeld voor de afvalwarmte van elektrische centrales, die door langstromend water wordt opgenomen en zo bijvoorbeeld de temperatuur van de Rijn doet stijgen. Deze warmte kan ook gebruikt worden voor allerlei industriële processen en dit gebeurt al in de zogenaamde warmtekrachtcentrales. Men slaat hier twee vliegen in één klap: door de overtollige warmte te gebruiken verhoogt men het rendement van het energieverbruik en vermindert men de thermische verontreiniging. Er zijn nog andere mogelijkheden de afvalwarmte te benutten. In Nederland heeft de heer Sanders erop gewezen, dat de elektrische centrales in staat zijn met deze warmte al het afvalwater tot drinkwater te destilleren. Praktisch alle energie, die nu aan de waterzuivering en de drinkwatervoorziening wordt besteed, wordt dan bespaard en er zou een einde komen aan de 'waaninnige trias van energie- en kapitaalverspilling'.⁹ Dan bestaan er nog methodes, die weliswaar het rendement van het energieverbruik verhogen, maar niet of slechts ten dele de verontreiniging te lijf gaan. Dat is het geval bij de elektrische centrales, die het koelwater gebruiken voor stadsverwarming. De verspilling van warmte wordt verminderd, dat is waar, maar alleen in de winter. 's Zomers moet het buitenwater er toch aan geloven, tenzij men air-conditioning toepast. Dit is ook het nadeel van de zogenaamde total-energy-installaties, die alle energie van bijvoorbeeld een woonwijk leveren, zowel voor verwarming en verlichting als voor mechanisch gebruik en koeling, maar het in onze streken vaak zonder air-conditioning zullen moeten stellen. Ook wordt wel gewezen op het feit, dat de luchtvervuiling als het ware naar de stad gehaald wordt, want ook de kleine centrale van de woonwijk produceert verbrandingsgassen. Hoe dit ook zij, in gunstige gevallen kan tot tweemaal zoveel energie uit dezelfde hoeveelheid brandstof gehaald worden en dat zal bij duurder wordende energiedragers steeds meer gaan meetellen. Men kan zo nog doorgaan en wijzen op de brandstofcellen, de nieuwe energiedrager waterstof, die wellicht op een goede dag reukloze auto's zal laten rondrijden, en op de magnetohydrodynamische (MHD) opwekking

van elektriciteit, allemaal systemen, die meer uit de brandstof halen. Door de MHD-methode bijvoorbeeld, die vooral in Rusland wordt ontwikkeld, kan uit dezelfde hoeveelheid brandstof bijna anderhalf maal zoveel elektrische stroom worden opgewekt en daalt de hoeveelheid afvalwarmte per kW met een derde. Dit is overigens ook van groot belang voor de toekomstige kerncentrales, die als belangrijkste nadeel hebben, dat ze veel meer thermische verontreiniging veroorzaken dan gewone centrales: ca. 1,3 maal zoveel warmte moet met het koelwater worden afgevoerd. Zodra een kernreactor met een MHD-generator kan worden gecombineerd zal de afvalwarmte tot bescheidener proporties kunnen worden teruggebracht.

Zoals men ziet, zit in het energieverbruik nog wel de nodige ruimte. Maar niet alleen op industrieel niveau zullen prijsstijgingen een remmende invloed uitoefenen. Ook in de particuliere sector, zowel voor verwarming als voor de auto, zal men wellicht wat zuiniger worden, al moet de prijsgevoeligheid bij dit verbruik niet overschat worden. In ieder geval zal het de energiemarkt ontlasten en nog minder reden geven tot zwaarvoedige overpeinzingen.

Het jaar 2040

Ik zou me er met een Jantje van Leiden afmaken, als ik het hierbij liet. Men zou terecht kunnen opmerken, dat het dan met de hoeveelheid energie wel mee zal vallen, maar dat er toch een gigantisch vuiltje aan de lucht is: net als bij het ijzer zou de lucht- en waterverontreiniging immers wel eens het knelpunt kunnen worden. Zo redeneert Forrester: als er geen 'natural-resource depletion' komt, dan komt er wel een 'pollution crisis':

'We see . . . how one technological success (reducing our dependence on natural resources) can merely save us from one fate only to make us the victims of something worse (a pollution catastrophe).'¹⁰

Een antwoord hierop is gemakkelijk te geven. Forrester plaatst het cruciale punt van de milieu-crisis in het jaar 2040; dan begint de curve van de 'quality of life' scherp naar beneden af te buigen. Wel, uit het voorgaande blijkt, dat tegen die tijd de atoomenergie waarschijnlijk het leeuwedeel van de energievoorziening voor haar rekening zal nemen. Zelfs wanneer er dan nog wat auto's op benzine rijden en een gedeelte van de huizen met aardgas in plaats van met koelwater verwarmd wordt, zelfs wanneer we ook het verbruik van fossiele brandstoffen voor de chemie en voor wat ouderwetse hoogovens in aanmerking nemen, zelfs dan kan de kernenergie minstens twee derden van het totale energieverbruik voor haar rekening nemen. Wanneer men eraan twijfelt of zoiets in 70 jaar verwezenlijkt kan worden, moge eraan herinnerd worden, dat 70 jaar geleden steenkool meer dan 90% van de energievoorziening verzorgde en dat nu nog maar 25% over is gebleven. Maar waar het om gaat is, dat kernenergie een verhoudingsgewijs schone vorm van energie is.

Verreweg het grootste deel van de luchtverontreiniging, door koolmonoxyden en -dioxyden, zwaveloxyden, koolwaterstoffen, stikstofoxyden en stof, valt weg. Er komen andere stoffen voor terug, niets is volmaakt, maar deze luchtvervuilers (tritium en krypton 85) zijn veel minder lastig en zullen waarschijnlijk pas lang na de eeuwwisseling zorgen gaan baren. Voor de lastigste van de twee, het krypton 85, schijnen overigens al methoden te bestaan, die ontsnapping in de atmosfeer verhinderen. Het lijkt erop, dat Forrester met deze substitutie door een schonere energiedrager geen rekening heeft gehouden. Daarmee wordt het exponentiële verloop van zijn vervuilingcurve zeer onwaarschijnlijk.

Wanneer de baby's van nu gepensioneerd worden, zal het met de luchtvervuiling dus wel meevallen. Meer reden tot zorg lijkt de overgangperiode van fossiele brandstoffen naar kernenergie te geven, in feite tot het moment waarop het aardolieverbruik culmineert. Er is dus alle reden om te proberen deze tijd met zo weinig mogelijk kleerscheuren door te komen. Dat kan gebeuren door met versnelde pas op de weg voort te gaan, die in het begin van dit artikel voor de ijzer- en staalindustrie werd aangeduid. Ik denk in de eerste plaats aan de ontzwaveling van brandstoffen of rookgassen, want zwaveldioxyde is het belangrijkste schadelijke verbrandingsresidu. Betrouwbare, maar veelal kostbare ontzwavelingsinstallaties bestaan reeds of worden beproefd. Sommige maatschappijen schijnen er evenwel de voorkeur aan te geven ongereinigde rookgassen met behulp van hoge schoorstenen te verwijderen en de ontzwaveling slechts toe te passen bij de ovens, die via lage schoorstenen lozen of daarvoor zwavelarme olie te gebruiken. Het is duidelijk, dat men zich dan een rad voor de ogen draait: de naaste burens worden weliswaar verschoond, maar de verre vrienden ondervinden de overlast. En tenslotte worden we toch allemaal met fijn verdeelde zwavelderivaten besproeid, onder andere in de vorm van zure regen. Op het gebied van de vliegastbestrijding in de industrie is men al veel verder, maar vooral de verwijdering van het fijne stof kan nog verbeterd worden. Het minst voortgeschreden is de techniek om de uitworp van stikstofoxyden tegen te gaan, maar doelmatige methoden zijn reeds bekend.

Bij het onderzoek naar de luchtvervuiling door de industrie dringt zich steeds meer de conclusie op, dat schonere lucht technisch heel goed mogelijk is als men het geld er maar voor uit wil geven. De industriële installaties, die het meest vervuilen, zijn beperkt in getal en het probleem blijft overzichtelijk. Dat geldt helaas niet voor de vervuiling door de particuliere huishoudingen. Het is praktisch ondoenlijk alle particuliere verwarmingsinstallaties en auto's regelmatig te controleren op luchtverontreiniging. Men moet proberen globale oplossingen te verwezenlijken: het zeer aantrekkelijk maken of verplicht stellen van bepaalde brandstoffen, in het geval van woningverwarming, of het stellen van uitermate strenge eisen bij de constructie van de installatie, in het geval van de automotoren. Op het gebied van de verwarming is al veel vooruitgang geboekt, vooral in de geprivilegieerde streken, waar natuurlijk gas beschikbaar is. Van de vervuilingstriaas koolmonoxyde, zwavel-

dioxyde en stikstofoxyden zijn bij de particuliere huishoudingen met aardgasverbruik alleen de stikstofoxyden overgebleven. Maar zelfs in plaatsen waar men van natuurlijk gas verstoken was, heeft men door passende maatregelen de lucht van huisbranddampen kunnen zuiveren: dank zij de clean air act van 1968 bestaat de Londense smog niet meer. Ongetwijfeld is de luchtverontreiniging door het particuliere vervoer de hardste noot om te kraken. De kwalijke gassen verminderen, wanneer men zeer stringente voorschriften bij de bouw van auto's stelt, zoals in enkele staten van de V.S. al gebeurt. Men kan zich afvragen of het kwaad niet aan de wortel zou moeten worden bestreden, bijvoorbeeld door verbod voor autoverkeer in alle agglomeraties boven een bepaalde bevolkingsdichtheid. Zodra de elektrische auto, de brandstofcelauto of de waterstofauto er is, kan men weer wat scheutiger worden.

Waternvervuiling

Niet alleen op het gebied van de luchthygiëne is er in de komende decennia werk aan de winkel, maar vooral ook bij de waterhuishouding. De eigenlijke waternvervuiling is van chemische aard en wordt veroorzaakt door de industrie, zoals de chemie en de papierindustrie, door de particuliere huishoudingen, de landbouw en het vervoer. Maatregelen tegen deze vormen van milieuverontreiniging zijn naar mijn idee nog dringender dan het bestrijden van de luchtverontreiniging. Maar er is geen reden voor paniek. De technische installaties bestaan en we hebben dicht bij huis een aardig voorbeeld hoe een miljoenenstad de problemen onder de knie kreeg. Dank zij streng gecontroleerde zuiveringsinstallaties voor industrieel afvalwater en rioolwater, toevoeging van zuurstof en dergelijke werd de Londense Theems praktisch weer een schone rivier; na twintig jaar zwemt er weer vis bij de Tower Bridge. Misschien kunnen we in de leer gaan bij de Thames Conservancy, die samen met het Londense stads- en havenbestuur dit resultaat bereikte.

De thermische 'waternvervuiling', die grotendeels op rekening van de energie-sector komt, verergert de chemische verontreiniging nog en het is dus zaak ervoor te zorgen, dat het rivierwater niet boven een bepaalde toelaatbare temperatuur komt. Er zijn berekeningen gemaakt over de te verwachten verwarming van het oppervlaktewater in dichtbevolkte gebieden, wanneer niets ondernomen wordt om het afvalwater te recycleren, en de uitkomst is alarmerend. Maar ook voor dit probleem tekenen zich allerlei oplossingen af, die bovendien als een tweesnijdend zwaard werken, omdat ze leiden tot een zuiniger gebruik van energie. De voorbeelden, die ik in het voorgaande heb gegeven, zoals warmtekrachtcentrales, total-energy-systemen en drinkwatervoorziening, kunnen nog aangevuld worden met verbruik van afvalwater voor landbouw-irrigatie en tuinbouw. Voor dit alles is een doelbewuste vestigingsplaatspolitiek nodig. Met name een langzame maar zekere herallocatie van sommige industrie-typen zal verwezenlijkt moeten worden en wel

vooral bij de industrieën die grote hoeveelheden proceswarmte verbruiken. Waar de afvalwarmte niet voldoende kan worden benut is er altijd nog een laatste mogelijkheid: de luchtkoeling. Merkwaardigerwijs wordt deze oplossing in de populariserende artikelen over milieuhygiëne niet of zelden vermeld. Men geeft hoogstens toe dat er wel oplossingen zijn, maar dat die enorme investeringen vergen.¹¹ Of dat juist is, kan de lezer zelf beoordelen, als hij weet, dat de produktiekosten van elektriciteit met 10% stijgen, wanneer alleen met lucht wordt gekoeld en met 5%, wanneer een gemengde installatie wordt aangebracht, die aanzienlijk minder water gebruikt dan bij waterkoeling alleen het geval is. Nu heeft ook deze medaille haar keerzijde: de grote koeltorens ontsieren het landschap. Maar dat doen de schoorstenen en de hoogspanningsleidingen ook al; men zal hier moeten kiezen of delen. Behalve de lucht- en de watervervuiling is er nog een vorm van verontreiniging, die aan de energie moet worden toegeschreven en in de toekomst gevaar kan opleveren: de mogelijke verspreiding van radio-actief afval van de kernindustrie in de grond. Ik bedoel dus niet de radio-actieve nevenprodukten, die bij atoomcentrales in de atmosfeer terecht komen, want die hebben een uitwerking die normaliter zelfs ver beneden de normale zonbestraling ligt. Waar het om gaat is het opbergen van het afval afkomstig van de verrijkingsinstallaties. Deze uraniumresten worden in teer, beton of glas verpakt en aan de oceaanbodem of aan zoutholen toevertrouwd. Vooreerst lijkt de methode om dikke zoutlagen plaatselijk uit te logen en de radio-actieve resten in de ondoordringbare cavernes te plaatsen, de beste. Gevaar voor besmetting lijkt dan niet meer te bestaan. Bovendien helpt de natuur ons een handje, want na gemiddeld drie jaar is de radio-actieve uitstraling al tot de helft verminderd. Naarmate de kernenergie belangrijker wordt, neemt ook de produktie van atoomafval exponentieel toe, maar zoutlagen zijn er in overvloed en gelukkig neemt de straling snel af. Ik kan er nog aan toevoegen, dat bij de kernfusietechniek, die volgens atoomdeskundigen rond het einde van de eeuw operationeel kan worden, dergelijk afval niet meer wordt geproduceerd. In het algemeen kan men zeggen, dat de angst voor kernenergie ongerechtvaardigd is en op een atoombom-trauma berust. Iemand heeft eens gezegd, dat atoomenergie net zo weinig met de atoombom te maken heeft als elektriciteit met de elektrische stoel en daar sluit ik me graag bij aan. Van de catastrofe-curves van Forrester en Meadows blijft niet veel over, althans wat energie en vervuiling door energie betreft. Hun hypothesen zijn te globaal en ze zijn teveel onder de indruk van typisch Amerikaanse schaarsteverschijnselen. Dit neemt niet weg, dat ook bij ons spoedig onaangename toestanden kunnen ontstaan. Om ze te vermijden zou men op sommige gevoelige punten kunnen ingrijpen:

- *bevorderen of opleggen van zulk een standplaatskeuze, dat zoveel mogelijk afvalwater van de elektrische centrales nuttig wordt aangewend;*
- *op de plaatsen waar dat niet mogelijk is, luchtkoeling bevorderen of verplicht stellen;*

- *de inbouw van ontzwavelingsinstallaties bevorderen of opleggen, ook voor de productieprocessen die via hoge schoorstenen lozen;*
- *afsluiten voor particulier autoverkeer van alle agglomeraties boven een bepaalde bevolkingsdichtheid;*
- *verplicht stellen van waterzuivering in navolging van de Engelse praktijk;*
- *meer objectief voorlichten over de kernenergie om het atoombom-trauma kwijt te raken.*

Ontwikkelingslanden

Dat een exponentiële toename van het energieverbruik met 4% per jaar op z'n minst tot in de wazige verte van het eind van de volgende eeuw mogelijk is, betekent niet dat zo'n ontwikkeling ook wenselijk is. Integendeel, de meeste problemen zullen gemakkelijker een oplossing vinden als het niet zo vlug gaat. Op de prijsstijgingen, die voor de meeste energiedragers te verwachten zijn, heb ik al gewezen. Maar behalve door deze factor zal de stijging van het energieverbruik afgeremd kunnen worden door vertraging van de economische groei. Er zijn algemene economische structuurveranderingen, die in die richting wijzen, zoals de toename van het aandeel van de diensten-sector in het nationaal inkomen, met een lagere produktiviteitsstijging als de overige sectoren. Er zijn ook oorzaken die meer in het bijzonder met de milieuhygiëne samenhangen en de groei zullen terugdrukken. Steeds meer produktiefactoren zullen in beslag genomen worden voor milieubeschermdende voorzieningen, zonder dat het nationale inkomen, in reële termen, toeneemt. Wanneer ontzwavelingsinstallaties worden gebouwd, bindt men kapitaal en arbeid, die elders niet meer ingezet kunnen worden. De lucht wordt er weliswaar beter op, of niet slechter, maar dat telt niet mee. Of dit nu neerslaat in sterker stijgende prijzen of in een langzamer verhoging van de nominale netto inkomens is in dit verband om het even, het leidt in ieder geval tot minder snelle toename van het reële nationale inkomen per hoofd.

En daarmee zullen we in het ontwikkelde gedeelte van de wereld dan meteen ook de belangrijkste component van de snelle economische groei van de galop in de draf gebracht hebben. In de totale groei van Europa, Noord-Amerika, Japan en de USSR weegt immers deze component, de welvaarts-toename per hoofd, veel zwaarder dan de bevolkingstoename, de andere component. De verhouding is ongeveer vier op één, hetgeen grof gesproken betekent, dat in deze gebieden een vijfde van de produktiestijging nodig is om de supplementaire inwoners te verzorgen en dat vier vijfden besteed worden aan de verrijking van iedereen. Wat er dus inhakt is een vertraging in de toename van de rijkdom per hoofd; vermindering van de bevolkingsgroei is van ondergeschikt belang.

In het onderontwikkelde deel van de wereld liggen de verhoudingen bijna omgekeerd. Daar woedt de demografische revolutie in alle hevigheid: de helft of meer van de economische groei wordt opgeslokt door de bevolkings-

explosie en niet meer dan de andere helft of zelfs minder blijft over voor verhoging van de levensstandaard. Als de vrees van de Club van Rome en ten onzent van prof. Pen¹² bewaarheid wordt, dat de arme landen nooit ofte nimmer ons levenspeil kunnen bereiken, dan zal dat mijns inziens niet in de eerste plaats gebeuren, omdat we lang voor die tijd al in de vervuiling stikken, maar omdat in de arme landen veel te veel kinderen geboren worden.

Het is in dit verband zeer instructief een paar verdubbelingsperioden bij verschillende gemiddelde toename-percentages in herinnering te brengen. Wanneer de bevolking in Europa in de toekomst met hetzelfde jaarlijkse percentage blijft toenemen als in de laatste vijf jaar, d.w.z. met circa 0,8%, dan hebben we over tachtig tot negentig jaar tweemaal zoveel inwoners. Hetzelfde geldt in grote lijnen voor de natuurlijke bevolkingstoename in de Verenigde Staten, de USSR en Japan. Maar als de Zuid Amerikanen voortgaan op het pad van de laatste jaren, met 2,9% per jaar, dan zijn er daar al over vijftientig jaar twee keer zoveel monden te vullen. Ook voor Zuid-Azië vinden we een verdubbelingsperiode van vijftientig jaar en voor Afrika een paar jaar meer.

Zo kom ik tot mijn laatste conclusie. Geboortebeperving in Europa, om dicht bij huis te blijven, zet geen zoden aan de dijk. De aanbevelingen van de 'Commissie-Mansholt' om bij ons het geboortecijfer te drukken, pakken een schijnprobleem aan. Het meest wezenlijke vraagstuk van onze tijd is de demografische revolutie in de arme landen. Wij hebben daarop weinig invloed; het enige middel, dat ons ter beschikking staat, is de ontwikkelingshulp. Het terugbrengen van de bevolkingsexplosie in de arme landen zou het centrale punt moeten worden van onze ontwikkelingspolitiek. Wat denkt U van deze aanbeveling: *Driekwart van de ontwikkelingshulp voor geboortebeperving . . . ?*

1. Wanneer men uitgaat van een jaarlijkse stijging van de produktie van 5%, dekken de aangetoonde reserves ca. 80 jaar verbruik en de potentiële reserves nog eens ca. 100 jaar.
2. Congres Energiewirtschaftliches Institut van de Universiteit van Keulen over het onderwerp 'Energiewirtschaft und Umwelt', 23-24 september 1971.
3. Zie H. J. Burchard, 'Entwicklungstendenzen des Weltenergiemarktes', in het tijdschrift Aussenpolitik, Heft 10, 1971.
4. De bedoelde reserves van olieschalie en oliezanden bevinden zich niet, zoals wel wordt verondersteld, onder zee, maar op het vasteland, voornamelijk op de Amerikaanse continenten.
5. National Academy of Sciences—National Research Council, Verenigde Staten.
6. Socialisme en Democratie, jaargang 28, no. 11, blz. 581.
7. H. Grümme, Österreichische Studiengesellschaft für Atomenergie, in een artikel in het tijdschrift 'Atomwirtschaft-Atomtechnik', juni 1971.
8. Dr. S. L. Mansholt, S & D, jaargang 28, no. 11, nov. '71, blz. 536.
9. G. A. Sanders in De Tijd, 11 nov. 1971.
10. Jay W. Forrester, World Dynamics, 1971, blz. 10, 11 en 74.
11. Bijv. J. in 't Veld in S & D, jaargang 29, no. 2, blz. 80 en 82, die wel over de moeilijkheden van waterkoeling spreekt, maar niet rept over de voor de hand liggende relatief goedkope oplossing met koeltorens.
12. Economisch-Statistische Berichten van 16 februari 1972.

M. C. A. BRONGERS

Noorwegen en de EEG

De EEG als zodanig is in Nederland zelden onderwerp van gesprek, laat staan van debat. Wel worden de besluiten van Brussel besproken en soms tamelijk heftig bekritiseerd door bepaalde groepen (ik denk bijv. aan het landbouwprijzenbeleid), maar de keren dat men zich de vraag stelt wat de EEG nu in wezen is, of het geworden is wat we ervan verwacht hadden, zijn zeldzaam. Wie vraagt zich bewust af hoeveel soevereiniteit er inmiddels overgedragen is aan een ministerraad en een commissie, die slechts uiterst gebrekkig parlementair gecontroleerd kunnen worden? Wie verdiept zich in het wezen van de associatieverdragen met de ontwikkelingslanden? Wie krijgt meer dan een voorbijgaand gevoel van onbehagen als de Bondskanselier van onze oosterburen de mogelijkheid van een Europees leger oppert? Waarschijnlijk niet velen, en de reden ligt voor de hand: Wij hebben de EEG geboren zien worden, wij zijn ermee opgegroeid, het is als het ware onze dagelijkse omgeving. En maar weinigen geven zich dagelijks rekenschap van de omgeving die hen omringt. Pas als men geconfronteerd wordt met een volkomen vreemd landschap, wordt men alert en neemt men dit landschap met meer dan gewone interesse in zich op. En als men te horen krijgt dat men zich misschien voorgoed in dit nieuwe, andere landschap zal moeten vestigen, dan zal men proberen een zo volledig mogelijk beeld van dit landschap te krijgen om voor zichzelf te kunnen beslissen of men er zou kunnen wennen.

In een dergelijke situatie bevinden zich op het ogenblik de Noren. Eind januari heeft Noorwegen namelijk, samen met de drie andere kandidaat-leden van de EEG (Engeland, Ierland en Denemarken), de resultaten van haar onderhandelingen met de EEG ondertekend. Niet in het minst door de beknoptheid van de berichtgeving in de Nederlandse pers heeft bij veel Nederlanders de mening post gevat dat Noorwegen nu dus lid van de EEG wordt. Dit zou de afsluiting kunnen zijn van een al meer dan tien jaar durende periode van debat in Noorwegen en enkele jaren onderhandelen in Brussel. Zou, want het is nog geenszins zeker dat Noorwegen ook inderdaad met ingang van 1 januari 1973 lid zal zijn van een vergrote EEG. Het feit dat de Noorse regering de onderhandelingsresultaten in Brussel heeft ondertekend, betekent nog niet dat het Noorse volk en het parlement deze stap van de regering zal goedkeuren. De Noren zijn druk doende het EEG-landschap vanuit alle denkbare gezichtshoeken te onderzoeken. Reden waarom het zin kan hebben de situatie in Noorwegen, gezien in het licht van de mogelijkheid van toetreding tot de EEG, eens nader te bezien.

Voorgeschiedenis

Nadat Noorwegen, evenals Engeland, bij de oprichting van de EEG buiten dit nieuwe economische blok was gebleven, trad het toe tot het Europa-van-de-zeven, de EFTA. Daarmee werden de banden met Engeland, een van Noorwegens belangrijkste handelspartners, wat nauwer aangehaald. Maar al spoedig kwamen de EFTA-landen tot de ontdekking dat zij, door buiten de EEG te blijven, zich op economisch gebied in een minder gunstige positie hadden gemanoeuvreerd.

Voorals Engeland, dat als lid van de Westeuropese Unie wat nauwere betrekkingen met de EEG-landen had dan de andere EFTA-landen, begon haar voelhorens in Brussel uit te steken. Hoe de eerste pogingen van Engeland om lid van de EEG te worden mislukt zijn, behoeft ik hier nauwelijks te recapitulieren. Wat voor ons van belang is, was de houding van Noorwegen. Men volgde de Engelse pogingen met belangstelling, en sterke stromingen in Noorwegen waren ervan overtuigd dat als Engeland lid werd, Noorwegen het zich economisch niet kon permitteren buiten de EEG te blijven staan. De Noren verbonden hun lot ongevraagd aan dat van Engeland. Toen De Gaulle met zijn veto de deur voor de Engelsen op de knip deed, was voor Noorwegen de EEG voorlopig ook van de baan.

Maar de EEG werd niet vergeten, en toen enkele jaren geleden Engeland besloot opnieuw over toetreding tot de EEG te gaan praten, werd de zaak ook voor Noorwegen weer actueel.

Inmiddels was de binnenlandse politieke situatie in Noorwegen gewijzigd. Na een kort maar belangrijk intermezzo in 1963, waarin de burgerlijke partijen aantoonde dat een burgerlijke coalitie-regering tot de mogelijkheden behoorde, verloor de sociaal-democratische Arbeiderparti (AP) de parlementsverkiezingen van 1965. Voor het eerst sinds 30 jaar moest de AP in de oppositie gaan. De vier burgerlijke partijen: Høyre (conservatief), Venstre (liberaal), Senterparti (de voormalige Boerenpartij, met vooral aanhang onder de gegoede plattelandsbevolking) en de Christelijke Volkspartij vormden een coalitie-regering. De Socialistische Volkspartij (links-socialistisch), die in 1963 door haar wip-positie een beslissende rol had gespeeld, vormde geen factor meer bij de regeringsvorming in 1965, doordat de overwinning van de coalitie-partijen in ieder geval in zetelaantal zeer overtuigend was.

De zetelverdeling in het parlement (150 zetels) werd nu als volgt: sociaal-democraten: 68, conservatieven: 31, liberalen: 18, Senterparti: 18, Christelijke Volkspartij: 13 en Socialistische Volkspartij: 2. Deze uitslag was vooral teleurstellend voor de Socialistische Volkspartij, die 6% van de stemmen verwierf, maar door het districtenstelsel, waarbij elk van de 20 provincies een bepaald aantal vertegenwoordigers afvaardigt, haar zetelaantal van 2 slechts kon handhaven.

De premier voor de coalitie-regering, Per Borten, werd geleverd door de Senterparti, omdat de drie zgn. middenpartijen (Senterparti, liberalen en Christelijke Volkspartij), die gezamenlijk goed zijn voor $\pm 30\%$ van de

stemmen, het erover eens geworden waren dat de premier uit hun partijen moest komen en niet uit de conservatieve partij. Minister van Buitenlandse Zaken werd John Lyng (conservatief), die in 1963 drie weken premier had mogen zijn van de burgerlijke tussenregering.

In de periode 1965-1969 week het beleid van de regering-Borten niet belangrijk af van dat van de voorgaande sociaal-democratische regering. Dit was ook nauwelijks te verwachten, aangezien elke regering in Noorwegen geconfronteerd wordt met een aantal constante factoren: een sterke vakbeweging, waardoor ingrijpende wijzigingen van het inkomensbeleid onmogelijk zijn; een uitgestrekt, maar dunbevolkt land met alle problemen van dien; een lidmaatschap van de NATO, dat weinig speelruimte laat op het gebied van de buitenlandse en defensiepolitiek, enz. Bovendien hebben alle Noorse politieke partijen, ook de conservatieve, de theorieën van Keynes aanvaard als grondslag van de economische politiek. Een klein nuance-verschil met de vorige regering was misschien dat het beleid wat minder centralistisch werd. Bij de parlamentsverkiezingen van 1969 liep de meerderheid van de gezamenlijke coalitie-partijen terug tot 76. De sociaal-democraten wonnen 6 zetels en kwamen op 74. De Socialistische Volkspartij verloor haar twee zetels. De coalitie verloor doordat bij de kiezers niet overgekomen was, wat nu het wezenlijke verschil tussen een burgerlijke en een sociaal-democratische regering was. Bovendien traden de coalitie-partijen veel minder als een blok op bij de verkiezingen.¹ Tenslotte had de Arbeiderparti door een wat moderner verkiezingscampagne de jeugd weer gedeeltelijk teruggewonnen. De winst van de Arbeiderparti ten koste van de Socialistische Volkspartij was voornamelijk het gevolg van de Russische inval in Tsjecho-Slowakije. Alles wat linkser was dan de vertrouwde sociaal-democraten kwam hierdoor in Noorwegen in diskrediet. Van de coalitie-partijen verloren de conservatieven en de liberalen, terwijl de Senterparti en de Christelijke Volkspartij een lichte winst boekten.

Hoewel de meerderheid van de burgerlijke partijen in het parlement nu minimaal was, besloot de regering-Borten aan te blijven, tot groot ongenoegen van de Arbeiderparti, die zich als de echte overwinnaar van de verkiezingen beschouwde. Belangrijke wijzigingen werden er niet aangebracht in de regering. Alleen John Lyng (conservatief) werd na enige tijd op Buitenlandse Zaken opgevolgd door zijn partij-genoot Svern Stray.

De tendensen die tijdens de verkiezingen van 1969 aan de dag getreden waren, zetten zich door, zoals bleek uit de maandelijkse opinie-peilingen. De burgerlijke partijen (met name de liberalen) verloren steeds meer terrein, de Arbeiderparti groeide langzaam maar constant. Begin 1971 werd zelfs de magische 50%-grens gepasseerd. Dit ging mede ten koste van de Socialistische Volkspartij, die geen kans zag de klap van 1969 op korte termijn te boven te komen.

EEG-onderhandelingen

In de loop van 1970 werd de EEG-kwestie weer actueel. De EEG zette de

deur weer op een kier en met Engeland besloten Ierland, Denemarken en Noorwegen te gaan onderhandelen over toetreding. Direct al op de eerste officiële zitting in Luxemburg (juni 1970) bleek uit de toespraak van de Noorse minister van Buitenlandse Zaken Stray dat de meningen over de EEG in de Noorse regering verdeeld waren. De spanningen binnen het kabinet werden door een Noorse krant onder woorden gebracht met een kop: 'Het was de tong van Svenn (Stray), maar de geest van Per (Borten) die sprak.' Met andere woorden: de conservatief Stray (voorzitter van toetreding) was, ter wille van het voortbestaan van de regering, gedwongen een compromis-toespraak te houden, die sterk geïnspireerd was door Per Borten (Senterparti, fel tegenstander van toetreding). Dat het toch tot onderhandelingen heeft kunnen komen was te danken aan de Arbeiderparti, die in meerderheid voor toetreding was, zodat er in het Storting een ruime meerderheid vóór onderhandelen was.

Standpunten van de partijen

Dat de conservatieve partij voorzitter van toetreding is, behoeft nauwelijks verwondering te wekken. Het vooruitzicht van een vergroot tolvrij afzetgebied voor industrieproducten, vrij verkeer van kapitaal en arbeidskracht is voor een typische ondernemerspartij aantrekkelijk genoeg om voor 100% te streven naar toetreding. Even logisch is het dat de Senterparti, met haar aanhang op het platteland, zich met hand en tand tegen toetreding verzet. Bij toetreding tot de EEG zijn de vooruitzichten voor de Noorse landbouw, die nu profiteert van een sterk protectionistisch beleid, bijzonder slecht. Alleen al door de ongunstige geografische ligging zullen de Noorse boeren zo goed als zeker niet kunnen concurreren met hun collega's in de andere EEG-landen.

Het standpunt van de Christelijke Volkspartij was onduidelijk. Binnen deze partij bevonden zich sympathisanten met zowel het conservatieve als het Senterparti-standpunt, die hun standpunten fundeerden op rationele sociaal-economische argumenten. Daarnaast baseerden velen zich op min of meer irrationele argumenten (eng nationalisme, religie, vreemdelingenhaat, taalstrijd e.d.).

De liberale partij, de vierde coalitie-partner, vertoonde het meest bonte beeld. Dit is het gevolg van het feit dat deze partij eigenlijk fungeert als een soort federatie van twee sterk verschillende groeperingen, een Westnoorse vleugel en een Oslo-vleugel. De Westnoorse vleugel, met haar aanhang in het fjorden-gebied, vertoont wat haar EEG-standpunt betreft veel gelijkenis met de Christelijke Volkspartij (deze partij is overigens ook van oorsprong een afsplitsing van de liberale partij). De Oslo-vleugel is niet zozeer een politieke partij als wel een radicale factor in het sociaal-culturele debat. Het gevolg is dan ook, dat er in de bij uitstek politieke EEG-kwestie in de Oslo-vleugel haast evenveel standpunten voorkomen als de partij leden heeft.

Inmiddels hebben de liberalen als eerste politieke partij een congres gehouden

over de EEG (3-5 maart). Bij de stemming bleken 128 afgevaardigden tégen en 95 vóór toetreding te zijn. Geheel in overeenstemming met de traditie in de liberale partij, kon men het slechts over één punt eens worden, nl. dat men het niet met elkaar eens zou zijn. Kenmerkend voor deze partij is ook, dat besloten werd dat de uitspraak van het congres te zijner tijd niet bindend zou zijn voor de vertegenwoordigers in het parlement (momenteel 8 voorstanders en 5 tegenstanders).²

De Socialistische Volkspartij mag dan haar zetels in het parlement verloren hebben, in het EEG-debat is deze partij een factor van grote betekenis. De links-socialisten zien de EEG, waarschijnlijk niet geheel ten onrechte, als een hyper-kapitalistische aangelegenheid, waarbinnen voor het socialisme (dat in Nederland maar al te vaak wordt verward met sociaal-democratie) geen plaats is weggelegd. De Socialistische Volkspartij heeft vooral aanhang en sympathie onder de intelligentsia en de jeugd en speelt een belangrijke rol in de *Volksbeweging tegen de EEG*. Deze Volksbeweging, die dwars door de politieke partijen heen loopt, is in anderhalf jaar uit het niets gegroeid tot een buitengewoon actieve massa-beweging met een ledental van maar liefst 75 000. Ik kom op deze Volksbeweging nog terug.

Hebben wij tot nu toe kunnen spreken over politieke partijen zonder meer, voor de grootste partij, de Arbeiderparti, moet het voorbehoud gemaakt worden, dat de stelling, dat de Arbeiderparti in meerderheid vóór toetreding is, slechts geldt voor de partij-leiding. Over de kiezers komen wij later te spreken.

Waren de sociaal-democraten in 1962 vooral voorstanders van toetreding op grond van sociaal-economische argumenten, in 1970 was de economische positie van Noorwegen zó goed dat de Arbeiderparti nu politieke redenen aanvoerde als argument voor toetreding: Noorwegen zou het sociaal-democratische element in Europa kunnen versterken en samen met Labour, dat toen in Engeland nog regeerde, en de Duitse SPD mogelijk de EEG in sociaal-democratische richting kunnen ombuigen. Dit argument, dat ontwapenend is door zijn naïveteit, kan nauwelijks de enige beweegreden zijn geweest voor de Arbeiderparti om naar toetreding te streven. De werkelijke oorzaak ligt dan ook veel dieper.

Het karakter van de Arbeiderparti

De Arbeiderparti kwam na een korte regeringsperiode in 1928 voor het eerst werkelijk aan de regering in 1935. De partij, die een in hoofdzaak revolutionair verleden had (de Arbeiderparti was bijv. van 1919 tot 1923 lid van de Derde Internationale), zag zich toen genoodzaakt vanuit een minderheidspositie orde te gaan scheppen in de chaos die na de krach van Wallstreet in 1929 ook in Noorwegen was ontstaan. De regering-Nygaardsvold was realistisch genoeg om in te zien, dat met revolutionaire parolen weinig aan te vangen was in een dergelijke situatie. Het belangrijkste doel voor de sociaal-democratische regering werd het terugdringen van de werkloosheid. Daartoe

moest de industriële machinerie weer op gang gebracht worden. Aangezien de crisis in de dertiger jaren zeer ernstig was, heeft deze crisis en de poging haar op te lossen diepe sporen achtergelaten in de Arbeiderparti. Zij (en de met haar gelieerde vakbeweging) meende haar doel, volledige werkgelegenheid, het snelst te kunnen bereiken door de omstandigheden zo gunstig mogelijk te maken voor de investeerders, het particuliere initiatief. Na enkele jaren begonnen de sociaal-democraten succes te krijgen met hun politiek, al zal de aantrekkende conjunctuur in wereldverband (de voorbereidingen op de Tweede Wereldoorlog) ook een belangrijke rol hebben gespeeld.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de periode van wederopbouw. Hetzelfde recept als in de dertiger jaren was weer bruikbaar. Het particuliere initiatief werd aangemoedigd. Voor sociaal-democratische 'stokpaardjes' was nauwelijks of geen ruimte. Belangrijk in deze periode was de steeds hechter wordende band tussen de werkgevers en de vakbeweging. Stakingen kwamen nauwelijks voor. De welvaart, zowel nationaal gezien als voor de individuele arbeider, nam toe. Maar bij iedere teruggang in de conjunctuur dook het spookbeeld van de werkloosheid der dertiger jaren weer op, zodat iedere teruggang de bereidheid van de sociaal-democraten om de investeerders terwille te zijn vergrootte. Steeds meer kwamen de sociaal-democraten tot de overtuiging dat alleen een krachtig expansiebeleid volledige werkgelegenheid waarborgde. Het tot investeren bereide internationale kapitaal werd met open armen in Noorwegen binnengehaald. Vooral veel energie-verslindende bedrijven, zoals aluminium-smelterijen, zochten Noorwegen op, omdat de regering bereid bleek door een ongelimiteerde uitbouw van de waterkracht-reserves voor goedkope energie te zorgen.

Gezien tegen deze achtergrond is het niet vreemd dat de Arbeiderparti zich van begin af aan een even sterk voorstander van toetreding tot de EEG getoond heeft als de conservatieve partij.

Verloop van de onderhandelingen—Regeringswisseling

De onderhandelingscommissie die medio 1970 door de regering-Borten naar Brussel werd gezonden om met de EEG te praten over de Noorse toetreding, had geen blanco volmacht gekregen van het Storting. Met betrekking tot de landbouw en de visserij was vastgesteld dat het verkrijgen van *permanente uitzonderingsregelingen* een *conditio sine qua non* was voor de Noorse toetreding.

Aangezien deze regelingen voor landbouw en visserij door beide partijen als het moeilijkste onderdeel van de onderhandelingen werden beschouwd, werd besloten dit hete hangijzer te laten wachten tot het laatste stadium van de onderhandelingen.

Over vele andere kwesties werd met wisselend succes onderhandeld. De ernstige verdeeldheid binnen de burgerlijke coalitie kon niet verhinderen dat op een groot aantal punten overeenstemming bereikt werd tussen Noorwegen en de EEG. Maar toen men in het voorjaar van 1971 toekwam aan de land-

bouw en de visserij, kwam het tot een regeringscrisis in Noorwegen.

De onmiddellijke aanleiding was een memorandum van het Franse EEG-commissielid Deniau aan de Noorse regering, waaruit bleek dat Noorwegen onder geen enkele omstandigheid zou kunnen rekenen op *permanente* speciale regelingen voor haar landbouw en visserij. Dergelijke regelingen zijn nu eenmaal in strijd met het verdrag van Rome, en dit verdrag zou dus gewijzigd moeten worden om Noorwegen tegemoet te komen. Hiertoe waren de EEG-landen niet bereid.

Dit memorandum zou waarschijnlijk al voldoende zijn geweest om de val van de Noorse regering te bewerkstelligen, maar het verloop van de gebeurtenissen werd nog versneld doordat premier Borten op weg van Brussel naar Oslo de voorzitter van de Volksbeweging tegen de EEG, Arne Haugestad, inzage gaf in dit memorandum. Ook de Noorse krant Dagbladet bleek enkele dagen later op de hoogte van de inhoud. Over de bedoelingen van premier Borten en het onderling verband van de gebeurtenissen is uiteraard veel gespeculeerd, maar het belangrijkste was dat Borten weinig anders meer te doen stond dan de ontslagaanvraag van zijn kabinet in te dienen. Na een mislukte poging om de coalitie te herstellen kreeg de leider van de sociaal-democratische oppositie, Trygve Bratteli, opdracht een minderheidsregering te vormen. Deze regering zette de onderhandelingen voort.

In plaats van 'permanente uitzonderingsregelingen' hebben de Noren voor hun landbouw een overgangsregeling gekregen van 4 à 5 jaar. De EEG heeft toegezegd, dat de Noorse boeren er qua inkomen niet op achteruit zouden gaan. Het belangrijkste punt is wel, dat Noorwegen zal moeten omschakelen van een produkt-gebonden naar een producent-gebonden subsidiebeleid, wat de Noorse boeren doet vrezen dat zij in de toekomst in leven zullen moeten blijven met behulp van sociale uitkeringen.

Op het punt van de visserij leken de onderhandelingen in december 1971 te zullen stranden. Maar toen bleek dat de EEG inderdaad niet bereid bleek om een *permanente* uitzonderingsregeling toe te staan, heeft de regering-Bratteli genoeg genomen met een overgangsregeling voor 10 jaar. In deze periode zal er een 12-mijlszone gelden vanaf een punt tussen Kristiansand en Stavanger in noordelijke richting, waarbinnen alleen door Noorse vissers gevestigd mag worden. Na 31 december 1982 zal de situatie opnieuw bezien worden. Visserij-minister Knut Hoem van de Arbeiderpartij zag hierin onvoldoende waarborgen voor de toekomst van de Noorse visserij en nam ontslag. De onderhandelingsresultaten konden ondertekend worden.

Waarom permanente uitzonderingsregelingen?

De concurrentiepositie van de Noorse landbouw binnen de EEG is uitermate zwak. Slechts in enkele delen van Noorwegen zoals Trøndelag (bij Trondheim), het gebied rond Stavanger en Hedmark (rond Hamar) komen bedrijven voor met een grootte als die van rendabele bedrijven in de EEG. Maar de overgrote meerderheid van de landbouwbedrijven is kleiner dan 10 ha.

Rationalisering van de Noorse landbouw naar EEG-model zou massale werkloosheid betekenen. Misschien nog ernstiger is, dat grote delen van Noorwegen ontvolkt zouden raken.

De positie van de Noorse visserij is vergelijkbaar met die van de landbouw. Vooral in Noord-Noorwegen voorzien velen in hun levensonderhoud door kustvisserij met kleine boten (vaak éénmansboten). Bij overschakeling op moderner materieel, zoals trawlers, zal er niet alleen voor veel vissers geen plaats zijn op deze schepen, maar wordt tevens de voortzetting van de kustvisserij onmogelijk gemaakt omdat trawl-visserij en traditionele kustvisserij nu eenmaal niet samen kunnen gaan: de trawl vernielt de uitgezette netten en lijnen; bovendien wordt de zee door trawlers zo zwaar bevestigd dat kustvisserij niet lonend meer is.

Bij de bespreking van landbouw en visserij moet ook de zgn. beroepscombinatie genoemd worden. Hiermee wordt de, vooral in Noord-Noorwegen nog vrij veel voorkomende, combinatie landbouw – visserij bedoeld. Op het mini-boerenbedrijfje wordt meestal juist zoveel geproduceerd als de boer met zijn gezin nodig heeft. Daarnaast wordt in éénmansboten kustvisserij bedreven om een contant inkomen te verwerven. Met dit contante inkomen wordt de verschuldigde belasting betaald en worden die artikelen gekocht, die het bedrijf zelf niet voortbrengt. Ook deze bestaansmogelijkheid wordt uiteraard ernstig bedreigd bij toetreding tot de EEG. Bovendien is voor deze mensen, die altijd een zeer grote vrijheid gewend zijn geweest en die in redelijke welvaart hebben kunnen leven, tewerkstelling in de industrie (als die er zou zijn) een volkomen onacceptabele 'oplossing'.³

Rationalisering van de Noorse landbouw en visserij zal op districtsniveau een grotere trek naar de centra veroorzaken. Omdat industrie-vestiging in de buitengewesten nu al een hachelijke zaak is door o.a. de grote afstanden naar eventuele afzetgebieden, vreest men dat bij toetreding tot de EEG de stroom werkzoekenden voornamelijk naar Oslo en omgeving zal gaan, een gebied dat naar het besef van de Noren nu reeds zo zwaar belast is dat het leefmilieu in het gebrang komt.

Procedure voor toetreding

Het besluit om met de EEG te gaan onderhandelen kon door het Storting genomen worden met een gewone meerderheid. Zo eenvoudig ligt het niet als over enkele maanden gestemd moet worden over daadwerkelijke toetreding. Dan zal nl. een 3/4 meerderheid nodig zijn om het regeringsvoorstel aangenomen te krijgen. Zou de kwestie op dit ogenblik in behandeling komen, dan zou de regering-Bratteli een nederlaag lijden, aangezien het aantal verklaarde tegenstanders van toetreding in het parlement momenteel 40 is (van de 150).

Maar voordat het parlement zich over toetreding zal uitspreken wordt er eerst, op 24 en 25 september, een adviserend referendum⁴ gehouden. De kans lijkt groot dat bij deze volksstemming meer dan 50% van de stemge-

rechtigden tegen zal stemmen. Strikt genomen kunnen de leden van het Storting de uitslag van dit referendum natuurlijk voor kennisgeving aannemen, maar een factor van belang is dat Noorwegen een districtenstelsel heeft. De volksvertegenwoordigers die er prijs op stellen bij de volgende parlementsverkiezingen (in 1973) herkozen te worden, zullen goede nota nemen van de uitslag van het referendum in hun district.

Hierbij is het nadelig voor de regering (en andere voorstanders van toetreding) dat de districten die bij toetreding de zwaarste klappen zullen krijgen, nl. de buitengewesten, in het parlement oververtegenwoordigd zijn, terwijl districten met een relatief groot aantal voorstanders, zoals bijv. Oslo, sterk ondervertegenwoordigd zijn. (Oslo zou op grond van haar inwonertal 20 afgevaardigden in het parlement moeten hebben, maar heeft er slechts 13.)

Een onzekere factor bij de uiteindelijke stemming is het gedrag van de tegenstanders in de Arbeiderparti-fractie. Gewoonlijk heerst er in de A.P.-fractie een sterke stemdiscipline. Zou Bratteli deze traditie willen benutten om toetreding door te drijven, dan is de kans groot dat veel sociaal-democratische kiezers, die tegen toetreding zijn, zich van de partij zullen afwenden. In het belang van de toekomst van de partij zou Bratteli er dus verstandig aan doen deze zaak tot een vrije kwestie te verklaren. Maar voorlopig wijst niets erop dat hij dat inderdaad zal doen.

Opiniepeilingen

Naar aanleiding van de EEG-kwestie worden er in Noorwegen met de regelmaat van een klok opiniepeilingen⁵ gehouden. In de loop van 1971 werd daarbij vaak gewerkt met hypothetische situaties zoals: 'Gesteld dat Engeland en Denemarken toetreden tot de EEG, zoudt U dan vóór of tégen toetreding van Noorwegen zijn?' Daarbij bleek steeds dat het aantal voorstanders van toetreding iets, zij het weinig, groter was wanneer uitgegaan werd van toetreding van andere EFTA-partners. Toen echter Engeland in principe besloten had toe te treden, bleek dit nauwelijks van invloed op de opinie in Noorwegen.

Een opiniepeiling in Dagbladet van 5 februari jl., uitgevoerd door het instituut voor opiniepeiling FAKTA, geeft een duidelijk beeld van de opinie, verdeeld naar politieke partijen. Het materiaal is verzameld in december 1971, dus toen de onderhandelingen nog niet afgesloten waren. Bij dit onderzoek bleek dat 45% tegen toetreding zou stemmen, 16% voor, 14% zou niet deelnemen aan de stemming en 25% had nog geen standpunt bepaald. Wanneer men alleen rekent met degenen die wél gaan stemmen en hun standpunt reeds bepaald hebben, blijkt dat 74% tégen toetreding is en 26% vóór.

Aangezien de ondervraagden ook verzocht werd op te geven met welke politieke partij zij sympathiseerden, werd het mogelijk de resultaten naar politieke partij uit te splitsen. Dergelijke peilingen werden ook verricht in augustus, oktober en november, zodat uit onderstaande tabel het verloop van de opinie gedurende het laatste halfjaar van 1971 blijkt. (De getallen

voor de communistische partij zijn statistisch gezien niet betrouwbaar door de kleine aantallen ondervraagden; vermeld zij echter dat deze mini-partij tot de tegenstanders van toetreding gerekend moet worden.)

Percentage dat tegen zal stemmen (van degenen die hun standpunt reeds bepaald hebben), opgesplitst naar politieke partijen:

	<i>Arbeider- parti</i>	<i>Cons.</i>	<i>Senter- parti</i>	<i>Chr. Volksp.</i>	<i>Lib.</i>	<i>Soc. Volksp.</i>	<i>Comm.</i>	<i>Totaal</i>
augustus	50	21	93	78	63	100	(100)	62
oktober	65	24	95	86	65	98	(90)	71
november	70	23	97	90	71	94	(100)	71
december	73	22	94	92	63	97	(100)	74

Constant zijn de conservatieven, de Senterparti en de Socialistische Volkspartij. Een opvallende verschuiving doet zich voor bij de Christelijke Volkspartij (waarvan de kiezers, nu hun partij niet langer regeringspartij is, zich vrijer opstellen) en bij de Arbeiderparti. Terwijl de regering, en dus de top van de A.P., zich voor 100% inzet voor toetreding, verzetten de kiezers zich in toenemende mate tegen de officiële partijlijn. Dit wordt nog eens duidelijk onderstreept door de maandelijkse Gallup die de aanhang van de diverse politieke partijen meet en in alle grote Noorse dagbladen wordt gepubliceerd:

	<i>Arbeider- parti</i>	<i>Cons.</i>	<i>Senter- parti</i>	<i>Chr. Volksp.</i>	<i>Lib.</i>	<i>Soc. Volksp.</i>	<i>Comm.</i>	<i>Totaal</i>
(Parlementsverkiezing 8 sept. '69: Gallup	46,5	19,6	10,5	9,4	9,4	3,5	1,0	99,9)
maart '71	50,4	18,0	12,0	8,6	6,7	3,3	1,0	100
augustus '71	46,9	19,0	11,8	9,0	7,3	5,0	1,0	100
oktober '71	42,5	18,4	12,0	9,6	8,2	7,9	1,4	100
november '71	42,9	18,0	12,6	9,3	8,2	7,8	1,2	100
december '71	43,2	18,4	12,5	10,2	7,2	7,4	1,1	100

Tot nu toe heeft Bratteli zich door de sterke teruggang van de A.P. nog niet laten beïnvloeden. Waarschijnlijk laat hij zich bij zijn beleid leiden door de gedachte dat de aanhangers van de A.P. in het verleden altijd bijzonder trouw zijn geweest aan de partijlijn. Het is voor mij echter zeer de vraag of Bratteli in de komende maanden kans zal zien het voor hem ongunstige tij te keren. Natuurlijk zal er een intensieve campagne gevoerd worden om de Noren over te halen naar het standpunt van de voorstanders. Maar daarbij heeft de A.P. een ernstige, en naar mijn gevoel beslissende, achterstand opgelopen op de Volksbeweging tegen de EEG.

Volksbeweging tegen de EEG

De Volksbeweging tegen de EEG is een beweging die losstaat van de politieke partijen. Natuurlijk zijn de partijen die zich tegen toetreding hebben

verklaard duidelijk oververtegenwoordigd in de gelederen van de Volksbeweging, maar het is niet zo dat het louter een aangelegenheid is van de Senterparti en de Socialistische Volkspartij. Ook de linkervleugels van de Arbeiderparti en de liberale partij spelen een zeer belangrijke rol in deze beweging.

De Volksbeweging heeft de steun van alle politieke jeugdbewegingen in Noorwegen, behalve van die van de conservatieve partij. Vooral de steun van de Arbeiderparti-jeugd telt zwaar. Ook vele 'grote namen' zijn lid van of sympathiseren met de Volksbeweging: De rechtssociologen Vilhelm Aubert en Torstein Eckhoff, de econoom Ragnar Frisch (Nobelprijswinnaar), de internationaal bekende polemoloog Johan Galtung, de directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek Odd Aukrust en vele anderen.

Voor veel tegenstanders van de EEG is natuurlijk de toekomst van de Noorse landbouw en visserij van beslissende betekenis. Maar ook in het principiële vlak worden veel bezwaren aangevoerd:

- 1. Een belangrijk bezwaar tegen de EEG is het gebrek aan democratie. Zelfs het Europese parlement wordt niet rechtstreeks gekozen. Het in Nederland veel gehoorde argument dat toetreding van Engeland en de Scandinavische landen het democratische element in de EEG zal versterken, is voor de Noren een aanwijzing dat er duidelijk iets mis is met de democratie in de EEG. De experts maken de dienst uit in de EEG. (Hieraan moet worden toegevoegd dat in Noorwegen ook nu al de experts voor een groot deel de dienst uitmaken, ondanks een rechtstreeks gekozen parlement. De tegenstanders vrezen dus dat het wat dit betreft bij toetreding van kwaad tot erger zal komen.)

- 2. Velen zijn principieel tegen de vrije beweging van de arbeidskracht. Hierdoor wordt de weg geopend voor industrievestiging op plaatsen die alleen gunstig liggen voor de investeerders. Het belang van de werknemers wordt verwaarloosd (vgl. het verschijnsel gastarbeiders).

- 3. De EEG-politiek ten opzichte van de ontwikkelingslanden wordt verworpen. Deze landen worden door importheffingen op half- en eindfabrikaten ertoe veroordeeld dezelfde rol als grondstoffenleveranciers te blijven spelen als in de koloniale tijd. Toetreding zou het Noorwegen onmogelijk maken een eigen politiek tegenover de ontwikkelingslanden te voeren.

- 4. Ernstige bezwaren worden ook gemaakt tegen de tendensen in de richting van een Europese defensie-unie. Sommigen verwerpen zowel de NATO als een eventuele Europese defensie-unie. Zij die de NATO accepteren, vrezen dat een verenigd militair Europa zich zal gaan afzetten tegen de V.S., terwijl alleen de V.S. met haar Polaris-onderzeeërs geacht wordt een maximale veiligheidsgarantie te kunnen geven voor Noord-Noorwegen.⁶

Noorwegen en Scandinavië

Kort voordat Noorwegen en Denemarken begonnen te onderhandelen over toetreding tot de EEG, strandde een poging om een soort Noordse Benelux

(de NORDÖK) tot stand te brengen op een veto van Finland. De Finnen waren bang dat Noorwegen en Denemarken de NORDÖK alleen wilden gebruiken als springplank naar de EEG. Finland, dat door haar bijzondere positie geen lid kan worden van de EEG, vreest van een Noors/Deens EEG-lidmaatschap een verslechtering van haar positie. Inmiddels hebben de Finnen laten doorschemeren dat zij bereid zijn opnieuw te praten over Scandinavische economische samenwerking als Noorwegen en Denemarken geen lid worden.

Zweden is op het ogenblik bezig te onderhandelen met de EEG over een vrijhandelsovereenkomst. Dit overleg wordt door de Noren met argus-ogen gevolgd, omdat het er naar uitziet dat Zweden voor haar industrie redelijk gunstige resultaten gaat behalen, zonder dat de bezwaren van een volledig lidmaatschap op de koop toe genomen moeten worden.

Denemarken tenslotte heeft evenals Noorwegen de onderhandelingsresultaten ondertekend. Op economisch gebied is toetreding waarschijnlijk gunstig voor Denemarken. Maar de Denen voelen er weinig voor als enig Scandinavisch land toe te treden tot de EEG. Daarom heeft de sociaal-democratische minderheidsregering van Jens Otto Krag besloten het referendum, dat in tegenstelling met het Noorse een beslissend karakter heeft, pas te laten houden op 2 oktober, dus een week na het adviserende Noorse referendum.⁷ Op die manier kunnen de Deense kiezers de resultaten van de Noorse volksstemming in hun beslissing incalculeren. Bovendien behoudt Krag zodoende de mogelijkheid om, als de Noren tegen toetreding stemmen en de kans bestaat dat de Denen, door toch voor te stemmen, Denemarken los zouden maken van de rest van Scandinavië, het referendum niet te laten houden. De situatie is uiterst gecompliceerd. De Deense noch de Noorse regering acht het opportuun dat Denemarken en Noorwegen in verschillende economische blokken terechtkomen. Alleen wijs staatsmanschap zal dit kunnen verhinderen.

Invloeden van buitenaf

In het Noorse EEG-debat heeft steeds de positie van Engeland een belangrijke rol gespeeld. Nu echter de waarschijnlijkheid van Englands toetreding vrijwel tot zekerheid geworden is, lijkt het alsof Engeland ineens veel minder belangrijk is geworden als factor voor wel of niet toetreding van Noorwegen. Veel belangrijker lijkt op het ogenblik het lot van de regering-Brandt in verband met de ratificering van de verdragen met de Oostblok-landen. Veel Noorse voorstanders van toetreding zijn bij het bepalen van hun standpunt uitgegaan van een Duitsland dat een ontspanningspolitiek ten opzichte van de Oostbloklanden voert. Zou de ratificering van de ontspanningsverdragen onverhoopt schipbreuk lijden in de Westduitse Bondsdag (en veel wijst helaas op het ogenblik in die richting), dan zullen waarschijnlijk veel Noorse (en ook Deense) voorstanders van toetreding daarin aanleiding zien hun standpunt te herzien.

Wat de invloed van het Franse Europa-referendum op de opinie in Noorwegen zal zijn, laat zich op dit ogenblik nog niet voorspellen. Vaststaat in ieder geval, dat niet uitgesloten moet worden geacht dat zich in de periode tot eind september ontwikkelingen in de wereldpolitiek kunnen voordoen die van grote invloed kunnen zijn op de Noorse opinie in EEG-aangelegenheden.

Consequenties van niet-toetreding

Een nadeel voor de regering-Bratteli is, dat zij niet aannemelijk kan maken dat niet-toetreding funest zal zijn voor de Noorse economie. Weliswaar stellen voorstanders van toetreding het voor alsof de Nooren moeten kiezen tussen de hemel (toetreding) en de hel (niet-toetreding), maar zou Noorwegen geen lid worden, dan bestaat er altijd nog de tussenoplossing van een vrijhandelsovereenkomst. Vooral ook door de belofte van de EEG dat er geen nieuwe tolmuren opgetrokken zullen worden tussen de voormalige EFTA-partners, zullen de kosten van niet-toetreding voor Noorwegen hooguit 1% van het bruto nationaal produkt bedragen.

In het nadeel van de voorstanders van toetreding werkt ook dat Noorwegen op het ogenblik vrijwel volledige werkgelegenheid heeft, terwijl de werkloosheid in de EEG-landen, zoal niet van structurele aard, dan toch bijzonder ernstig is. Veel tegenstanders geloven dat de kans op continuering van de gunstige werkgelegenheidssituatie bij niet-toetreding veel groter is dan bij toetreding. En aangezien de volledige werkgelegenheid door de jaren heen een van de hoofddoelen van de politiek van de Arbeiderparti is geweest, zou het meer in de lijn der verwachtingen hebben gelegen als de Arbeiderparti zich geschaard had bij de tegenstanders van toetreding in plaats van bij de voorstanders.

Men kan zich afvragen wat de consequenties van een verwerping van het toetredingsvoorstel moeten zijn voor de sociaal-democratische regering. Het is niet zo dat de EEG-problematiek uit de wereld is voor Noorwegen als het parlement zich tegen toetreding uitspreekt. Het landsbelang vraagt dat er in dat geval een zo gunstig mogelijke vrijhandelsovereenkomst afgesloten wordt met de EEG. Zou de regering-Bratteli de logische parlementair-democratische consequentie uit de verwerping van haar voorstel trekken, dan zouden deze onderhandelingen gevoerd moeten worden door een nieuwe burgerlijke coalitie-regering (het parlement kan in Noorwegen niet ontbonden worden). De kans is groot dat de onderling sterk verdeelde burgerlijke partijen het onderhandelen over een vrijhandelsovereenkomst graag aan de sociaal-democraten zullen overlaten. Het moet dus niet uitgesloten worden geacht dat, nadat het regeringsvoorstel niet de vereiste 3/4 meerderheid heeft gekregen, een motie van vertrouwen in het regeringsbeleid-in-het-algemeen een gewone meerderheid verwerft. Aan de andere kant bestaat de mogelijkheid dat de sociaal-democraten in een dergelijke situatie het partijbelang vóór het landsbelang laten gaan. Immers, in september 1973 zijn er weer parlementsver-

kiezingen. De Arbeiderparti heeft door de EEG-kwestie veel goodwill verspeeld bij de kiezers. Het is gemakkelijker de gunst van de kiezers terug te winnen vanuit de oppositie dan vanuit regeringspositie. Uit partij-politieke overwegingen zou de Arbeiderparti dus weleens de Zwarte Piet van de regeringspositie aan de burgerlijke partijen kunnen terugspelen.

Ook de Volksbeweging zal zich moeten bezinnen op de toekomst, als het haar mocht lukken Noorwegen buiten de EEG te houden. De verhindering van Noorwegens toetreding mag geen doel op zichzelf zijn. Het feit dat zo sterk geageerd wordt tegen toetreding wordt in hoge mate veroorzaakt door het bewustzijn, dat allerlei bestaande tendensen in de Noorse maatschappij (ontvolking van het platteland, industrialisering waarvan het nut voor het individu wordt betwijfeld, ontmenselijking van de samenleving, enz.) bij toetreding tot de EEG versneld zullen worden. Deze ontwikkelingen worden niet tot stilstand gebracht als Noorwegen buiten de EEG blijft, ongeacht of de Arbeiderparti-regering aanblijft of dat er weer een burgerlijke coalitie-regering komt. Zouden de leden van de Volksbeweging na het behalen van een succes op korte termijn verheugd over dit succes hun acties staken, dan heeft de Volksbeweging naar mijn gevoel gefaald.

Maar welke mogelijkheden zijn er om de door de Volksbeweging uitgestippelde lijn ook na verwerping van het toetredingsvoorstel door te trekken? Omvorming van de Volksbeweging tot een politieke partij lijkt weinig zinvol: daarvoor is het gezelschap te heteroog. De leden die afkomstig zijn uit de Senterparti en de Socialistische Volkspartij zullen hun oude partij niet in de steek laten. Een nieuwe partij zou het dus voornamelijk moeten hebben van dissidente sociaal-democraten. Een dergelijke partij zal nauwelijks enig gewicht in de schaal kunnen leggen. Ik geloof dat de enige begaanbare weg zal zijn, dat de uit de Arbeiderparti afkomstige leden van de Volksbeweging gaan proberen deze partij van binnenuit te hervormen. Dit is geen gemakkelijke weg. Zolang het belangrijkste streven is Noorwegen buiten de EEG te houden, varen de principiële bezwaren tegen de 'moderne Westerse samenleving' wél bij de meewind die veroorzaakt wordt door de emoties rond een eventuele toetreding van Noorwegen. Wordt Noorwegen geen lid, dan zullen deze principiële bezwaren op eigen benen moeten staan. Moeilijker dan het op de been brengen van een meerderheid tegen de EEG, zal het misschien blijken om in de Arbeiderparti een meerderheid te verwerven voor de ideeën die aan de Volksbeweging ten grondslag liggen. Hiertoe zal een fundamentele verandering van de mentaliteit van leiding en kiezers van de Arbeiderparti nodig zijn. Dit is een kwestie van zeer lange adem, maar gezien de ernst van de problematiek is het het proberen waard.

1. Bij de parlamentsverkiezingen van 1965 was door de vier burgerlijke partijen nauw samengewerkt. In districten waar een partij geen zetel verwachtte, werden soms geen kandidaten gesteld. De aanhangers van die partij werden dan opgeroepen op de andere burgerlijke partijen te stemmen. Ook had men de indruk dat veel kiezers tactisch gestemd hadden. Als gevolg hiervan behaalden de niet-samenwerkende linkse partijen (Arbeiderparti, Socialistische Volkspartij en Communisten) een nipte overwinning in

stemmental, terwijl de wel samenwerkende burgerlijke partijen het grootste aantal zetels veroverden.

2. De gang van zaken vóór en tijdens het congres van de liberale partij was overigens een toonbeeld van goede democratie. Op alle niveaus (plaatselijk, provinciaal, nationaal) werd het debat ingeleid door een voor- en een tegenstander. Na de stemming werd steeds een delegatie afgevaardigd naar het congres op het naast-hogere niveau die een zo nauwkeurig mogelijke afspiegeling was van het resultaat van de stemming. In schrille tegenstelling hiermee staat wat tot nu toe bekend geworden is over de voorbereidingen van het congres van de Arbeiderpartij. Door de partijtop wordt sterke druk uitgeoefend op de lagere kaders om slechts één inleider, t.w. een voorstander van toetreding, aan het woord te laten. In de delegaties naar het landelijke congres krijgen de tegenstanders, die in de meeste provincies in de minderheid blijken, op geen stukken na een evenredige vertegenwoordiging, zodat het landelijk congres van de Arbeiderpartij zich over enkele maanden met overweldigende meerderheid vóór toetreding zal kunnen uitspreken.
3. De behandeling van alle aspecten van de beroepscombinatie zou het kader van dit artikel te buiten gaan. Belangrijke sleutelwoorden bij een dergelijke bespreking zouden o.a. zijn: welvaart/welzijn, moderne Westerse levensstandaard, bijdrage aan het BNP, algemeen belang, etc. Helaas is mij over dit onderwerp geen literatuur in de moderne talen bekend. Een belangrijke Noorse studie is: *Ottar Brox: Hva skjer i Nord-Norge?* Oslo (Pax), 1966.
4. Gezien de politieke achtergronden van de diverse tegenstanders van toetreding lijkt het mij waarschijnlijk dat veel van de principiële tegenstanders vanuit parlementair-democratisch oogpunt ook niet onverdeeld gelukkig zullen zijn met het verschijnsel referendum. Toch ben ik nog geen *principiële* protesten tegen de volksstemming tegengekomen. Ik schrijf dit toe aan het feit dat het parlement nauwelijks meer als een functionerende volksvertegenwoordiging wordt gevoeld. Met name de Arbeiderpartij, die zoveel mogelijk zaken in de fractie probeert af te doen en de parlementaire debatten degradeert tot schijnvertoningen, draagt ertoe bij dat velen het vertrouwen in de parlementaire democratie verliezen (vgl. ook het slot van noot 2).
5. Diverse opinie-peilingen laten een scheef beeld zien, doordat de hoofdvraag: 'Voor of tegen aansluiting?' voorafgegaan wordt door een aantal vragen waarvan redelijkerwijs verwacht kan worden dat zij de beantwoording van de hoofdvraag beïnvloeden. Vooral de Europa-beweging, een pro-Europese vereniging die beheerst wordt door topfiguren uit de Arbeiderpartij en de conservatieve partij, heeft verscheidene malen dergelijke opinie-peilingen laten houden, waardoor het beeld in ieder geval voor lezers van de conservatieve en de arbeiderspers ernstig vertroebeld is.
6. Links van de Volksbeweging opereert het 'Arbeiderscomité tegen de EEG en de duurt'. De aanhang van dit comité, dat volledig gecontroleerd wordt door de marxist-leninisten, is veel kleiner dan het grote aantal publikaties en vlugschriften en door dit comité georganiseerde protest-meetings doet vermoeden. Wel kan het enkele vooraanstaande jonge Noorse schrijvers (zoals Björn Nilsen en Dag Solstad) tot zijn sympathisanten rekenen.
In februari is een 'Ja tegen de EEG'-beweging opgericht. Deze beweging, die zich evenals de Volksbeweging voorziet van het etiket 'niet-partijgebonden', lijkt voorbestemd om het werk van de weinig succesvolle Europa-beweging over te nemen. De beweging is nog te kort actief om er een oordeel over uit te kunnen spreken.
7. De late datum van dit referendum moet gezien worden als een belangrijk succes voor de Deense Volksbeweging tegen de EEG, die eind 1971 is opgericht. Aangezien de Denen niet zo sterk anti-EEG zijn, speelt deze Volksbeweging het voornamelijk over de boeg van de Scandinavische samenwerking die in gevaar komt als Denemarken wel en Noorwegen niet zou toetreden.

W. KONING

Hoger onderwijs, als privé-investering of algemeen goed?

Na vier jaar studie is midden vorig jaar het rapport-Andriessen gepubliceerd. De discussie over de studiefinanciering komt dus in een beslissend stadium. Maar wat is er sinds 1967 niet veranderd! Ging het er toen om studenten al of niet de mogelijkheid te geven onafhankelijk van de steun van hun ouders te kunnen studeren, nu staan de onrechtvaardig hoge academische inkomens en daarmee het profijt dat de student persoonlijk van zijn studie kan hebben, centraal. Minister De Brauw wil zelfs, nog voordat hij de studiefinanciering als geheel beschouwt, dit jaar al de toegangsprijs tot het wetenschappelijk onderwijs tot f 1100 verhogen. Een aarzelende poging van zijn voorganger Bot in 1964 een verdubbeling tot f 400 door te voeren werd zonder veel moeite door de Tweede Kamer tegengehouden. Tot nu toe schijnt minister De Brauw op minder tegenstand te hoeven rekenen.

Deze 'ommezwaai der geesten' heeft ook in de PvdA plaats gevonden. Enkele jaren geleden prijkte de wens naar een integrale studiekostenvergoeding in een partijprogramma. Dit jaar heeft de Tweede Kamerfractie zich tijdens de begrotingsbehandeling bij monde van Masman uitgesproken voor het meerderheidsvoorstel-Andriessen, waarbij studenten veroordeeld worden tot terugbetaling van studieleningen, wat zich gemakkelijk tot na de pensionering kan voortzetten. Daarbij gaf Masman de indruk geen principiële bezwaren te hebben tegen verhoging van het collegegeld. Hij kante zich slechts fel tegen de ontkoppeling van lastenverhoging en een nieuw financieringsstelsel, zoals De Brauw dat van plan is.

In het Hollands Maandblad van februari vertelt W. Drees nog eens waaraan de kentering in de gedachtengang te wijten is. In de jaren vijftig werd algemeen aangenomen dat de samenleving als geheel sterk zou profiteren van grote deelname aan het hoger onderwijs; inmiddels heeft men ontdekt dat het persoonlijk voordeel van academici minstens zo groot is. Drees is blij dat deze wetenschappelijke bevinding nu ook politieke gevolgen heeft, want naar zijn mening moet de overheid zo min mogelijk goederen en diensten gratis verstrekken, opdat de burgers maximale ruimte voor persoonlijke keuzevrijheid hebben. Hij voegt eraan toe dat onrechtvaardige inkomensverschillen beter rechtstreeks door inkomensoverdrachten (zoals AOW ed.) kunnen worden gecompenseerd dan door (prijs)subsidies.

Opmerkelijk is dan wel dat Drees niet pleit voor een directe overheveling van die hoge academische inkomens (maximuminkomen, academicibelasting etc.), maar de profijtgedachte voor onderwijs propageert. Uit verwante rede-

neringen in het rapport-Andriessen kan ik slechts constateren dat hier liberaal-economische dogma's voortwoekeren die funeste gevolgen kunnen hebben voor eventuele maatschappelijke hervormingen in socialistische richting.

De lastenverzwaring voor student en academicus wordt namelijk niet alleen verdedigd met profijtgedachte en het streven naar een rechtvaardiger inkomensverdeling, maar ook om een betere 'allocatie' van schaarse goederen te verkrijgen. Tengevolge van de hoge toegangsprijs voor het onderwijs zal de (aspirant)student voor- en nadelen van studie (en ook van studies onderling als de prijs gedifferentieerd wordt) beter afwegen. Het marktprincipe blijft met andere woorden voor deze economen nog steeds heilig. Zij menen blijkbaar in ernst dat mensen hun carrière uitsluitend op financiële motieven kiezen (of althans zouden moeten kiezen). Consequente doorvoering van deze gedachten moet onvermijdelijk leiden tot versterking van zelfzuchtig eigenbelang en tegelijk ontwikkeling in de richting van meer socialistische saamhorigheid in de samenleving blokkeren.

Ook het argument van de externe effecten (voordelen voor de hele samenleving bij groeiende deelname aan het hoger onderwijs) mag echter niet zonder meer terzijde worden geschoven. Tot nu toe heeft het verzet tegen de profijtgedachte in het onderwijs zich vooral op dit motief beroepen. Daarbij is zover ik weet, niet gewezen op het ontstellend lage percentage van de omstreeks twintigjarigen dat in Nederland (hoger) onderwijs volgt. De recente nota 'Op weg naar hoger onderwijs nieuwe stijl' noemt 10% dagonderwijs en nog 3% parttimers (vooral in het zgn. hoger beroepsonderwijs). In Rusland en de Verenigde Staten loopt dit percentage op van 40 naar 50%, terwijl de meeste andere Westeuropese landen en Japan van de 20 naar de 30% op weg zijn. Kan Nederland het zonder een dergelijke ontwikkeling stellen? De economische allocateurs menen blijkbaar van wel, want hun bezwaar tegen 'ongeprijsd' hoger onderwijs betekent nu juist dat zij menen dat te veel van deze gratis dienst gebruik wordt gemaakt. Juist het risico dat in de praktische Andriessenvoorstellen de boventoon voert, zal velen van studeren moeten afschrikken.

In het rapport-Andriessen is consequent de onvergeeflijke fout volgehouden om op grond van geconstateerde gemiddelde ontwikkelingen gelijke individuele lastenverzwaringen voor te stellen. Als academici tijdens hun leven gemiddeld zoveel tienduizenden guldens meer verdienen dan hun vroegere schoolgenoten die hun arbeidskracht eerder te gelde zijn gaan maken, wil dat toch niet zeggen dat elk individu dat gemiddeld meerinkomen binnenhaalt? Alle Andriessenvoorstellen zijn echter gebaseerd op de mogelijkheid vaste studieleningen af te sluiten, die later moeten worden terugbetaald. Wie snel (studeert en) hoge meerinkomens verwerft, kan zijn schuld snel aflossen (in bepaalde gevallen zelfs met flinke belastingvoordelen). Wie minder terecht komt, zal al gauw tot na zijn pensionering aan het afbetalen blijven; in het begin kan de schuld tengevolge van rente (of 'inflatiecorrectie') nog gemakkelijk oplopen. In de meer humane voorstellen bestaat de plicht tot

terugbetaling echter alleen uit een percentage van het inkomen boven de aanslaggrens voor de inkomstenbelasting; en bij overlijden vervalt de schuld. Maar dat neemt niet weg dat deze grove onbillijkheid bij de afbetalingsregeling zeer zwaar zal drukken op studenten die de studie niet weten te volbrengen (omdat ze bijv. door Postumus of capaciteitsbeperkingen worden weggesaneerd) en op echt)paren academici die geen enkele compensatie voor de dubbele schuld zouden krijgen, wanneer ze kinderen willen grootbrengen. Anderzijds kunnen kinderen van rijke ouders in de gevallen waarin het collegegeld niet al te sterk kostprijsdekkend wordt opgetrokken, wel zonder leningen studeren. Als stimulans daartoe zou de kinderaftrek bij de ouderlijke inkomensbelasting moeten blijven bestaan.

Nu is het helemaal niet zo moeilijk om bij de introductie van de profijtgedachte voor hoger onderwijs in plaats van het botte gemiddelde gewoon het draagkrachtbeginsel toe te passen. Daarvoor wordt de term 'academicibelasting' gebruikt, die zou kunnen bestaan uit een extra zware progressie voor afgestudeerden van het hoger onderwijs (bijv. 25% van het inkomen boven de aanslaggrens). In de tussentijdse discussie in de commissie-Andriessen heeft deze academicibelasting wel een rol gespeeld, maar in het uiteindelijke rapport heb ik er zelfs geen toespeling op kunnen vinden. Wellicht was men toch bang dat op deze manier de materiële prikkel om na het afstuderen snel veel te verdienen, zou verdwijnen.

De onbillijkheden van het leningensstelsel komen niet voor in een academicibelasting; anderzijds bestaat de benadeling van Nederlandse afgestudeerden tegenover buitenlandse academici in beide systemen. Wie bang is voor grote vlucht naar het buitenland om de afbetaling van de studieschuld te vermijden, en toch geen 'muur' aan de grens wil bouwen, moet ook aan het leningensstelsel niet beginnen.

Er is zelfs kans dat in de praktijk het starre leningensstelsel in de richting van een omslagsysteem met gespreid risico zal evolueren. Particuliere verzekeringen tegen mislukking van de studie of succes in de liefde zullen immers niet lang uitblijven. Waarom zouden verzekeringsbedrijven dan ook niet een aandeel in de studiewinst (meerinkomen) bij succes voor zich opeisen?

De vergelijking met de gezondheidszorg ligt nu voor de hand. Dat is immers ook een welzijnssector met voordelen voor samenleving en individu tegelijk. Door middel van fondsen en verzekeringen is daar het risico gespreid; alleen het draagkrachtprincipe zou pas bij een nationale organisatie en progressieve premieheffing ten volle tot gelding komen. Nu komt een overmaat aan draagkracht voornamelijk ten goede aan artsen en specialisten met grote particuliere praktijken.

Academici-belasting is niet 'het einde'

Het verschil tussen gezondheid en (hoger) onderwijs is echter ook duidelijk. Hulp en profijt voor het ene kan ieder ongeveer gelijk verwachten, terwijl van het tweede slechts een beperkte groep profiteert. Dat lijkt me de reden waarom

niet alleen Drees en De Brauw, maar ook de PvdA en een deel van de vroegere studentenoppositie dat zich nu met de arbeiders solidariseert, neigt naar een lastenverzwaring voor het academisch onderwijs.

In dat geval geef ik dus vooralsnog verre de voorkeur aan een speciale academicibelasting boven de Andriessenleningen (met of zonder basis-studie-loon). Maar er zijn nog veel betere mogelijkheden. Want waarom zouden alleen academici met hoge inkomens extra worden aangeslagen? Hebben andere veelverdieners niet evenzeer van de gemeenschap allerlei faciliteiten gekregen om zich te verrijken? Maatschappelijke bevoorrechtiging bestaat zowel in lage successierechten en bestaande eigendomsverhoudingen als in mogelijkheden voor het benutten van zakelijke of verstandelijke vermogens. Gemeenschappelijk gefinancierd onderwijs verschilt dan niet wezenlijk van het verstrekken van vestigingsvergunningen. Met andere woorden (zoals Drees ook opmerkt, maar niet uitvoert): voor onrechtvaardige inkomensverschillen bestaat geen betere oplossing dan inkomenshervreiding.

Beperking van het onderwijs door financiële barrières lijkt me voor de verdere ontwikkeling van de Nederlandse samenleving bijzonder gevaarlijk. Het voordeel dat voltooid en benutte academische studies nu opleveren, moet eenvoudig worden wegbelast zoals ook andere top- en zgn. 'midden'-inkomens als ongerechtvaardigde voordelen van allerlei min of meer toevallige begunstiging moeten verdwijnen. Keuzevrijheid is pas werkelijk gelijkmatig verdeeld als iedereen evenveel kan verdienen (per uur—dan kun je meer voor jezelf doen, als je daaraan de voorkeur geeft).

Wat heeft een politicus aan dergelijke toekomstmuziek wanneer hij morgen over de verhoging van het collegegeld en de invoering van studieleeningen moet beslissen? Hij zal in ieder geval moeten nagaan of de voorgestelde maatregelen de ontwikkelingen in de gewenste richting niet zullen versperren of bemoeilijken. Ik meen dat dat zowel bij het collegegeld als bij de studieleeningen het geval is. Toch moet zowel het bestaande toelagensysteem dat door de koppeling aan de ouderlijke bijdrage nu wel genoeg frustraties heeft veroorzaakt, worden vervangen als de financieringen van het hoger onderwijs worden veiliggesteld. Een algemene belastingverhoging laat inderdaad grote bevolkingsgroepen die nu door het milieu-discriminerend onderwijs van voortgezette opleidingen uitgesloten worden, voor een groot deel opdraaien voor deze kosten die aan een kleine groep ten goede komen, welke daarvoor nu geen compensatie wordt afgedwongen. Gerichte belastingverhoging voor de hoge inkomens (in die orde van 20 tot 25% van het meerkomen boven de f 20 000) is dan inderdaad de aangewezen weg. Daaruit kan zowel het hoger onderwijs zelf, als het levensonderhoud van alle bijv. meerderjarige studenten worden betaald. Een speciale academicibelasting kan pas over vele jaren enige vruchten afwerpen, omdat invoering voor de huidige afgestudeerden verworven rechten en de gelijkheid van alle Nederlanders voor de wet zou aantasten. Daarom is dit idee alleen geschikt als reservemogelijkheid, wanneer de Kamermeerderheid niet met de wezenlijke hervormingsplannen meegaat.

Bij een dergelijke integrale studiekostenvergoeding bekostigd uit belastingverhoging nu, of de academische bestemmingsheffing later (de Andriessenplannen!), zal minister De Brauw moeten afzien van de duizenden gulden die ouders in betere doen nu met groot genoeg aan hun studerende kinderen geven. Maar het huidige aanvullende systeem heeft afdoende aangetoond tot welke absurditeiten (bijv. rondom de grote leugen van de weigerachtige ouders) het beginsel van de verantwoordelijkheid van de ouders leidt. Wie het serieus meent, zou eigenlijk ouders tot een heffing moeten veroordelen voor de tijd dat hun kinderen studeren, maar daarmee wordt de gezinsband zeker stukgemaakt.

Hopelijk keert de PvdA-fractie nog tijdig terug van de dwaalwegen die Andriessen en de zijnen, aangevuurd door de kille 'allocatie'-aanbidders van DS'70 vanuit de bosschages, hebben aangewezen. Commissielid De Galan verdedigde zich tegen mij met het voortreffelijk understatement: 'Wij hebben vooral de verhouding tussen academici en niet-academici willen verbeteren; aan de onderlinge verhoudingen tussen de academici zelf hebben we weinig gedaan'. Tegenover de waanzin van het gelijke offer voor een gemiddeld meerinkomen stel ik eenvoudig de politieke wens van een gelijk inkomen. Welke socialist moet dan nog aarzelen?

P. DANKERT

The Yankees go home

Het Gulf Coast College in Panama City (Fa.) is geen Center for International Studies. Maar dat wist ik, en ik had mijn inleiding erop ingesteld. 'Openhartig' en 'provocerend' noemde de leraar die mij schriftelijk bedankte m'n verhaal van 45 minuten over de verhouding V.S.—Europa. Maar wat die inleiding ook was, commentaar, discussie van de kant van de leerlingen van het Gulf Coast College bleef uit. Zij waren uitsluitend geïnteresseerd in mijn reactie op Amerika's drugs, geweld, wapenbezit, milieucrisis, werkloosheid, problemen van de grote steden etc. Prof. Stanley Hoffmann bevestigde in het traditioneel sterk in buitenlandse politiek geïnteresseerde Harvard mijn indruk: buitenlandse politiek is in de V.S. in toenemende mate een zaak van oude, vaak bittere, mannen, de jongeren hebben uitsluitend belangstelling voor binnenlandse vraagstukken. En de pers weerspiegelt die belangstelling. Amerika keert zich naar binnen, dat is in vier weken V.S. wel te constateren, zeker met vergelijkingsmateriaal, van een bezoek acht jaar eerder, bij de hand. De boeiendste of mij meest aansprekende Amerikanen, en het deed er niet toe waar je ze ontmoette, waren zonder uitzondering, of als gekozen vertegenwoordiger of als lid van een actiegroep, bezig met vraagstukken van het milieu, het openbaar vervoer of het onderwijs. Bijna allemaal waren ze anti-Vietnam, maar daarbij speelde altijd, soms zelfs uitsluitend, dat Vietnam aan de V.S. de middelen onttrekt die thuis nodig zijn. De Vietnamese oorlog krijgt er de schuld van dat in Amerika zelf veel tot nog toe niet gebeurde. 'Nu Vietnam zo goed als voorbij is zal de defensiebegroting aanzienlijk naar beneden moeten', zei me de financieel directeur van een van de vestigingen van een bedrijf in de elektronische sector dat zelf een staatssecretaris aan defensie leverde. De Republikeinse senator voor Alaska bevestigde me de toenemende druk op het defensiebudget: 'We hebben de laatste jaren als tijgers gevochten om de defensie-uitgaven op een uit defensie-oogpunt redelijk niveau te houden, maar het is een strijd die we onverbiddeijk gaan verliezen'.

Het doorslaan van het uitsluitend bezig zijn met Vietnam naar het uitsluitend bezig zijn met de 'urban crisis' wordt vergemakkelijkt doordat het Amerikaanse buitenlandse beleid, zoals dat naar de publieke opinie doorkomt, de indruk wekt meer bezig te zijn met het afwikkelen van de laatste warme en koude oorlogszaken (de terugtrekking uit Viëtnam, Nixon's Peking- en Moskoureizen) dan met het ontwikkelen van een beleid dat uitzicht biedt op enige stabiliteit in de internationale verhoudingen in de komende jaren. Het beeld van de buitenlandse politiek lijkt te verkleuren van een onbevredigend zwart-wit naar een zo mogelijk nog onbevredigender grijs: de vijanden zijn

niet meer wat ze geweest zijn en met de vrienden weet men ook al niet meer wat men aan moet.

Dat alles krijgt extra nadruk doordat het State Department duidelijk voelt niet meer tot grote dingen te dienen, de hoogleraren in de internationale betrekkingen en de medewerkers van 'think-tanks' als Brookings het contact met de policy-makers, voorzover aanwezig, verloren hebben en, in het bijzonder in de Europese hoofdsteden, de vervanging van bekwame beroepsdiplomaten door Nixon's stockbrokende partijgangsters de kwaliteit van de communicatie tussen West-Europa en de V.S. ook al niet ten goede komt. In een periode waarin verwarring en onzekerheid in de internationale betrekkingen de toon aangeven—reden voor president Nixon om zijn drie jaar geleden geprogrammeerde vredespolitiek onveranderd trouw te blijven en het jaar van de presidentsverkiezingen te laten samenvallen met dat van de 'emerging structure of peace'—in zo'n periode kan het geen kwaad de Amerikaanse 'policy-planners', beleidsmensen en diplomaten wat dichter bij het buitenlands beleid te betrekken dan vandaag het geval is. Natuurlijk is er Dr. Kissinger, Nixon's eigen Metternich, die al machtsevenwichtend de vredesstructuur op zijn eentje boven water probeert te halen. Maar wat is de Herr Doktor meer dan een tijdelijk zeer invloedrijk raadgever? Een machtsbasis heeft hij niet. President Nixon, die volgens sommige van mijn zeggelieden meer geïnteresseerd is in de buitenlandse politiek dan goed is voor het buitenland kan hem ontslaan wanneer hij wil. Bovendien, het bestaat niet dat Kissinger zich met meer dan een aantal actuele onderwerpen bezig kan houden, zeker niet nu hij ook nog in toenemende mate de uitvoering van het beleid ter hand neemt. De ongelukken in het India-Pakistanbeleid tijdens de afscheiding van Bangla Desj, het uit enthousiasme over de nieuwe China-koers volstrekt over het hoofd zien van meer dan alleen maar gevoeligheden van de Japanners, mogen aanduiden wat ik bedoel.

Is de Amerikaanse buitenlandse politiek voldoende doordacht in die zin dat de Nixon-doctrine van beperking van verplichtingen, van een zich ingraven op een beperkter gebied, inderdaad bijdraagt aan vrede en stabiliteit? Men kan Nixon nauwelijks verwijten dat hij de naoorlogse politiek van wereldwijd engagement, van vanuit een oogpunt van direct nationaal belang overtrokken verplichtingen wil herzien. Niet alleen de binnenlandse toestand van de V.S., ook de ingrijpende veranderingen in de internationale verhoudingen van de laatste tien jaar maken dat noodzakelijk. Het Russisch-Chinese conflict is diepgaand genoeg om er een beleid op af te stemmen. De Europese eenwording is, ondanks de in de voorzienbare toekomst te verwachten conflicten over de inhoud en de kwaliteit van de samenwerking, na de Britse toetreding een niet meer terug te draaien feit. De stormachtige economische ontwikkeling van Japan en het terugtrekken van de Amerikaanse grondstrijdkrachten uit Indo-China vragen, mede tegen de achtergrond van het Russisch-Chinese conflict, een nieuwe Amerikaanse 'West-politiek'.

Japan als nucleaire macht

President Nixon heeft, ook dit jaar weer, uit die ontwikkelingen de conclusie getrokken dat nu het met de bipolariteit gedaan is andere landen met hun middelen betrokken moeten worden bij het bouwen van nieuwe structuren. 'Onze vriendschappen zijn blijvend, maar de middelen waarmee zij tot uitdrukking worden gebracht moeten worden aangepast naar mate de toestand in de wereld verandert. Voor de continuïteit en de kracht van onze bondgenootschappen is het nodig dat onze vrienden grotere verantwoordelijkheden aanvaarden voor onze gemeenschappelijke ondernemingen.'¹

Wat dat precies betekent is niemand geheel duidelijk. In het Pentagon, het State Department en op Capitol Hill komt men over het algemeen niet veel verder dan: 'Jullie zullen meer moeten betalen'. Aan de universiteiten (Bowie en Hoffmann hebben er al over gepubliceerd, hun collega's aan de Westkust stemden met hun opvattingen in) werd aanzienlijk dieper gegraven: de Verenigde Staten zijn actief bezig door middel van het stimuleren van regionale evenwichten van macht het accent in de internationale betrekkingen te verplaatsen van het bipolaire en mondiale naar het pentagonale (in de letterlijke betekenis van het woord) en het regionale. Bowie, de directeur van Harvards Center for International Studies, en door Hoffmann waarschijnlijk geïdentificeerd bij de bittere, oude mannen, maakt zich over die ontwikkeling ernstig zorgen. Hij vreest dat door die accentverschuiving de interdependentie, de onderlinge afhankelijkheid, als doelstelling van beleid uit het oog verloren wordt met als gevolg dat zowel West-Europa als Japan meer eigen armslag moeten gaan zoeken dan voor de 'emerging structure of peace' goed kan zijn.

In het geval Japan zijn het duidelijk de Amerikaanse monetaire en handelspolitiek geweest die de discussie over Japans plaats in de wereld, en in Zuid- en Oost-Azië in het bijzonder, nieuwe stimulansen gegeven hebben. De nieuwe Chinapolitiek van de V.S. heeft aan die discussie politieke en militaire, ook nucleaire, elementen toegevoegd. De vraag of Japan zich verder moet bewapenen is al bevestigend beantwoord. Voorlopig schrikt men nog terug voor een nucleaire ontwikkeling. Maar de Japan-expert van Stanford, Emmerson, kort tevoren nog Amerika's tweede man in Tokyo, was ervan overtuigd dat als Japan er niet in slaagt zowel vriendschappelijke betrekkingen met Moskou als met Peking aan te knopen een dergelijke nucleaire ontwikkeling welhaast onvermijdelijk is.

West-Europa heeft door een strategisch ongelukkige ligging alleen al duidelijk minder mogelijkheden. Daar tegenover staat, dat is me wel van alle kanten verzekerd, dat het Amerikaans belang bij een goede relatie met de EEG een zeer vitaal belang is. Maar onmiddellijk na zo'n verzekering volgt dan al de eerste waarschuwing: de handelsbesprekingen die in 1973 met de EEG gevoerd zullen worden zijn voor de V.S. van buitengewone betekenis en het mislukken ervan kan aan de Europees-Amerikaanse relatie ernstige schade berokkenen. Misschien moet men dat dreigement wat minder zwaar

nemen dan het klinkt. In Washington kon men tenminste al het gerucht horen dat Kissinger en de zijnen bezig zijn te voorkomen dat het bulldozerbeleid van de ministers van Financiën en Handel in deze onderhandelingen tot nodeloze brokken leidt. Of Kissinger dat kan voorkomen is overigens de vraag. Conally is de held van 'big business', dat is me tijdens een lunch met het bestuur van de Kamer van Koophandel in Los Angeles wel gebleken. En ook al is de campagne van de rechtse Ashbrook voor het presidentschap geen succes, het feit van die campagne is wel een aanwijzing dat Nixon het bij de traditionele financiers van de Republikeinse partij niet al te best doet. Er zijn meer wolven aan de Atlantische hemel. Voor het komende begrotingsjaar heeft Nixon zich er opnieuw op vastgelegd dat de Verenigde Staten niet eenzijdig tot reducties in hun Europese troepenbestand van ruim 300 000 man over zullen gaan. Alleen in geval van een overeenkomst over wederzijdse evenwichtige vermindering van strijdkrachten (MBFR) met de landen van het Pact van Warschau zou zo'n vermindering mogelijk zijn. In Washington gelooft men niet al te zeer in de mogelijkheid van zo'n overeenkomst. Manlio Brosio's kandidatuur voor de Italiaanse senaat wijst in dezelfde richting. MBFR is, zo het Westen en het Warschaupact al tot een op elkaar afgestemde benadering van onderhandelingen zouden kunnen komen, een zowel technisch als politiek uiterst gecompliceerde zaak. De fase van onderhandelingen zal echter wel nooit bereikt worden omdat overeenstemming over de aanpak van die onderhandelingen niet mogelijk lijkt. De USSR heeft doen weten dat het denken in Moskou gaat in de richting van symmetrische reducties. Voor de NAVO-landen kunnen alleen asymmetrische reducties aanvaardbaar zijn, omdat anders onevenwichtige ingrepen in het conventionele en tactisch nucleaire evenwicht tussen Oost en West het gevolg zullen zijn. Niet alleen de voor de NAVO ongunstige geografie, ook de verschillen in bewapening en in aantallen manschappen maken voor ons de asymmetrische benadering tot de enig acceptabele. De USSR heeft geen reden, zeker voorlopig niet, voor die benadering grote belangstelling te koesteren. Vandaar dat men in Washington nu druk studeert op mogelijkheden om in de wat uitgerekte context van MBFR nu met Oost-Europa te gaan praten over maatregelen die de veiligheid en het onderling vertrouwen moeten vergroten. Bij deze zgn. 'collateral constraints' valt te denken aan inspectie van het frontgebied van de tegenpartij, van diens knooppunten voor de aanvoer e.d. Men moet wel aannemen, dat wat een toevallig Washington aandoende WEU-commissie van Defensie op kan vangen ook voor Amerikaanse senatoren niet verborgen blijft. Het zou me dan ook niet verbazen als Nixon's belangrijkste argument in de strijd tegen Mansfield, namelijk dat je juist nu er een kans op MBFR is die kans door eenzijdige reducties niet om hals moet brengen, in de komende maanden stevig wordt uitgehold. Mansfield zal dan ook (gedeeltelijk) zijn zin wel krijgen, al vond men in het Pentagon dat dit dan wel meer de schuld van de Denen dan van de Russen zou zijn.

De flexible response-strategie

Ook als senator Mansfield niet zijn zin krijgt zal het nodig zijn de door McNamara in 1962 ingevoerde strategie van het aangepaste antwoord (flexible response) grondig te revideren. Met de Nixon-doctrine als achtergrondmuziek is dat geen ongevaarlijke operatie. Dat er nu al spanningen over die revisie zijn mag afgeleid worden uit Nixons boodschap van 9 februari: 'some doctrinal issues have required reexamination in the light of new strategic conditions; a joint and better Alliance understanding of the complexities inherent in nuclear defence now permits the refinement of other elements of our doctrine. These are difficult and crucial issues, on which there are some divergencies of view. We will not impose our view, but doctrines cannot be improved in times of crisis and left to chance.'²

Men mag wel aannemen dat de onenigheid in de Alliantie betrekking heeft op de Europese behoefte het conventionele en vooral het tactisch nucleaire potentieel van de NAVO in te bouwen in de Amerikaanse afschrikkingsmacht. Toen McNamara met 'het aangepaste antwoord' kwam was het wel degelijk de bedoeling van de Amerikanen van de automatische inzet van nucleaire wapens—de schrikdraad-strategie—af te komen en de mogelijkheid te scheppen een conventionele aanval met conventionele middelen te beantwoorden. Bij die bedoeling is het altijd gebleven. Bijna drie jaar geleden schetste Denis Healey, met instemming een meer met de werkelijkheid in overeenstemming zijnde theorie: een kleine grensoverschrijding kan zonder gebruik van nucleaire middelen door NAVO-strijdkrachten worden ingedamd maar voor een meer omvangrijke inval op NAVO-gebied zal slechts zolang van de conventionele wapens gebruik gemaakt moeten worden tot de regeringen de beslissing over de inzet van nucleaire wapens kunnen nemen. Inmiddels zijn de strategen het er wel over eens dat die zeer beperkte aanval weinig waarschijnlijk is. En in 1972 zijn we dan op het punt aangeland waarop elke te verwachten aanval van het Warschaupact met in ieder geval tactische, atoomwapens beantwoord zal moeten worden. Het is zelfs de vraag of we bij zo'n aanval nog tijd genoeg hebben om de beslissingen van de regeringen over de inzet van die nucleaire wapens af te wachten. Het is hier niet de plaats om uitvoerig uit de doeken te doen waarom dat zo gekomen is. Ik wil met een korte verwijzing zowel naar de vergeleken bij andere uitgaven relatief sterkere stijging van de kosten van materieel en personeel bij defensie, als naar het toenemend gewicht van andere prioriteiten binnen de nationale begrotingen volstaan.

Het mag duidelijk zijn dat een zo onmiddellijke afhankelijkheid van de Amerikaanse afschrikkingsmacht niet zo best past in de Nixondoctrine. De schrikdraad mocht een aanvaardbaar middel zijn in de goeie oude tijd van Amerikaans strategisch overwicht, in de dagen van strategische pariteit ligt zo iets wel even anders. Dat te meer omdat, zoals Laurence M. Martin, de voorzitter van het Department of War Studies van Kings College, University of London opmerkt: 'Dominance of Western Europe is no longer necessary

nor sufficient to ensure American immunity from direct attack'. Even verder op de hierboven geciteerde pagina stelt Martin ook dat West-Europa dan wel van vitaal belang is voor de V.S. 'but an interest readily distinguishable from the physical immunity of the United States itself'.³ Daar kunnen geen 300 000 en minder nog 200 000 Amerikaanse soldaten in Europa wat aan veranderen. Ze dienen op zijn best om de Westeuropeanen het vertrouwen te geven dat de politieke beslissing van de president van de Verenigde Staten, als het ooit zover mocht komen, gunstig zal uitvallen.

Ook al valt dat in Nederland misschien niet zo goed er is dus wel een doorwrocht rationeel betoog op te zetten voor het zo stevig mogelijk inbouwen van de conventionele en, vooral, van de tactisch nucleaire wapens in West-Europa in de Amerikaanse afschrikkingsmacht. Met name van Westduitse zijde zijn dit soort betogen geleverd. Dat ligt ook voor de hand omdat de Bondsrepubliek het onvermijdelijke eerste slachtoffer van een aanval op het centrale front is.

Het 'werkelijke probleem' wordt niet opgelost door een grotere defensie-inspanning van de Westeuropese landen binnen de huidige strategie. Zo'n vergrote inspanning kan hoogstens verhinderen dat de bestaande situatie in de eerstkomende jaren verder verslechtert. Alleen in het kader van een nieuwe strategische conceptie, die de West Duitsers hun politiek onmisbare 'voorwaartse verdediging' laat—zij het waarschijnlijk in een wat andere vorm⁴, en tegelijkertijd de ruimte naar Atlantische Oceaan en Noordzee benut door er hoogwaardige, uiterst mobiele, en dus zeer dure eenheden in te stationeren, zou de onmiddellijke afhankelijkheid van West-Europa van Amerikaanse nucleaire wapens wat geringer worden en zou een atoomdrempeltje, zaliger nagedachtenis, weer ingevoerd kunnen worden. Blijft het feit, dat toch een politiek besluit van de president van de Verenigde Staten nodig is om Amerika's atoomparaplus boven West-Europa in tijden van dreiging uit te steken. Zolang de V.S. bezig is Vietnam te vietnamiseren en Azië aan de Aziaten te laten, zolang zal West-Europa in twijfel blijven over de richting van dat besluit. Het mag voor de Westeuropeanen een troost zijn dat men in Moskou met dezelfde onzekerheden kampt als in Bonn. Maar het is de vraag of die troost voor Bonn, Parijs en Londen ook een bevrediging is. Het is waarschijnlijk—en een terugtrekken van slechts enkele tienduizenden Amerikaanse soldaten uit Europa kan dat alleen maar verhaasten—dat steeds meer Europeanen valse zekerheden zullen gaan zoeken in de een of andere vorm van eigen kernmacht. Valse zekerheden omdat zo'n ontwikkeling de Amerikanen die niet bereid zijn zich garant te stellen voor de veiligheid van West-Europa vanwege een dan gerust geweten aan overtuigingskracht doet winnen.

Wat dan? Ik heb geen panklare oplossingen, hoogstens wat voorlopige, en nog magere gedachten. Dat West-Europa zich zal moeten inspannen om een zo groot mogelijk deel van de Amerikaanse troepen hier te houden is wel

duidelijk. Evenzeer dat een geloofwaardiger conventionele inspanning van de Westeuropeanen nodig is.

Maar de kern van de zaak is dat de ontwikkeling naar een EEG die steeds meer met zichzelf bezig is en een Verenigde Staten die datzelfde doet doorbroken moet worden. Een bevredigende gang van zaken bij de komende economische onderhandelingen tussen EEG en V.S., na de komende presidentsverkiezingen, kan het geschikte klimaat scheppen om tot die doorbreking te komen. Het zou verkeerd zijn die nieuwe betrekkingen te uitsluitend te beperken tot kwesties van defensie en buitenlandse politiek, hoe belangrijk die ook zijn. Wel heeft het zin het bestaande overleg over militaire en daarmee samenhangende politieke zaken te versterken en te voorkomen dat dit wordt uitgehold door een teveel aan rechtstreeks contact tussen Moskou en Washington of door een groeiende neiging bij de Tien, zaken die het NAVO-bondgenootschap als geheel raken daaruit af te zonderen in het Europees politiek overleg. Tegelijk dient er over NAVO-zaken wat meer contact te zijn tussen Europese en Amerikaanse parlementariërs dan thans het geval is. Met name in verband met het Europees Politiek Overleg lijkt het me daarbij van bijzonder belang dat er naar gestreefd wordt een redelijk aantal leden van het Europese parlement, zo mogelijk als Europese parlementariërs, bij het werk van de NAVO-Assemblee te betrekken.

Even belangrijk is dat Amerika en Europa regelmatig met elkaar in gesprek zijn over onderwerpen die in de Westerse samenleving aan de orde zijn. Nu als gevolg van de uitbreiding van de EEG bezinning op de functie van Europese instellingen als de Raad van Europa en de Westeuropese Unie nodig is, zou overwogen moeten worden in hoeverre bijvoorbeeld de Raad van Europa uitgebouwd kan worden tot een platform voor Europees-Amerikaanse ontmoetingen over onderwerpen waar de niet-defensie- en de niet-buitenland-specialisten dagelijks mee te maken hebben. Ik acht het bijvoorbeeld heel goed mogelijk om een zitting van de Raadgevende Vergadering in Straatsburg te wijden aan Europees-Amerikaans parlementair overleg over zaken als milieuhygiëne, bevolkingspolitiek, drugs, openbaar vervoer en misdadbestrijding, om maar een willekeurige greep te doen. Dat zou ertoe bij kunnen dragen een Europees-Amerikaanse gemeenschappelijkheid te creëren met een breder draagvlak dan defensie alleen. Want zelfs als 'the Yankees go home' dan moeten we er in Europa wel voor zorgen dat de Amerikanen, en hun nucleaire garantie, blijven.

1. US Foreign Policy for the 1970's, A report to the Congress by Richard Nixon, President of the United States, February 9, 1972.
2. US Foreign Policy for the 1970's, op. cit. pag. 43-44.
3. Dr. Laurence M. Martin, The Nixon Doctrine in Europe. Symposium Paper for 'National Strategy in a decade of change'. Airlie House, Warrenton, Virginia, 17-20 February 1972, pag. 1.
4. Zie hiervoor het eerder aangehaalde symposiumpaper van Martin.

DE PEN OP PAPIER

Een vrouwenorganisatie in de PvdA... Moet dat??

Na lezing van het artikel van mijn partijgenote Ien van den Heuvel ben ik er te meer van overtuigd geraakt dat het *niet* moet.

Het artikel ademt de geest van het vaag radicale, vrouwen eigen. Bij de benadering van het vrouwenvraagstuk, zo noemen we dat maar even, moet wel eerst gesteld worden dat het woordje 'gelijkheid' snel vertaald moet worden in gelijkberechtigdheid. Want mannen en vrouwen zijn niet 'gelijk'. Dat is geen reactionaire uitspraak maar steunt op een natuurlijk feit.

In het biologisch gebeuren baart de vrouw de kinderen met alle gevolgen van dien. En dat zijn er nogal wat. De sterke binding aan het voortgebrachte kind, de wil tot bescherming, het geduld in liefde op te brengen, de dagelijks weerkerende taak tot verzorging; een in de loop der jaren wisselende taak, maar de vrouw blijft er mee bezig. Dit natuurlijke gegeven mag niet uit het oog verloren worden.

Miljoenen vrouwen voelen zich in de gezinsverzorgingstaak erg lekker. Te meer als er een band met de kinderen en de vader is die goed kan zijn en veelal is. Daarbij behoeven we niet over het hoofd te zien dat vele vaders, zich bewust dat zij de centen thuis brengen, de neiging hebben om in plaats van overleg een soort dictatuur uit te oefenen. Om acht uur op een vergadering sprekend als voorstander van de democratie, dan is die in het gezin wel eens ver te zoeken. Om daarin verbetering te brengen is geen aparte vrouwenorganisatie nodig, dat is onderling uit te praten en het mag door wijze bestuurders aan de leden voorgehouden worden. De apostel Paulus drong er al op aan bestuurders te kiezen die in hun gezinsleven jegens vrouw en kinderen de beginselen in praktijk brachten. Trouwens, wie belet een vrouwelijk partijgenote om in een vergadering deze zaak de mannen eens op hun brood te geven? Maar dat kan zonder specifieke vrouwenorganisatie in de partij.

Verder. Er is discriminatie van de werkende vrouw. Het loon is vaak niet gelijk aan het loon van de man. Het heeft zijn ontstaansgrond: de aard van de arbeid was vaak anders, nu begint het anders te liggen en vakbeweging en partij hebben hierin een taak om het gelijkberechtigingsproces te voltooien. Er is in de emancipatiebeweging de sterke neiging om de vrouw uit het huishouden te halen. We kunnen het er wel over eens zijn dat de vrouw, de gehuwde vrouw, die gaat werken dat niet doet omdat de gezinsverzorging haar zo zwaar drukt. In de meeste gevallen doet de gehuwde vrouw arbeid buiten de deur om aan geld te komen.

In de vroege jaren der socialistische beweging eiste men dat de man voldoende zou verdienen om zijn gezin van het mogelijk nodige te voorzien. Er

werd gestreden tegen vrouwen- en kinderarbeid. Dat was geen leus om gelijkberechtiging tegen te gaan maar omdat men vond dat de vrouw met haar specifieke taak van zorg voor de kinderen niets in de weg gelegd mocht worden. Gehuwde werkende vrouwen zijn niet op de vlucht voor hun gezin, eer wensen zij de inkomsten te vergroten ten voordele van het gezin. De gehuwde vrouw die gaat werken voelt dit niet als een overwinning van de emancipatie maar als noodzaak, ook zij schaart zich in het slavenbestaan van de man.

Ien van der Heuvel schreef aan Joke Smit-Kool: 'we zullen onze mannelijke partijgenoten duidelijk moeten maken dat het niet gaat de mond vol te hebben over gelijkheid en ontplooiingskansen voor iedereen en daarbij slechts een aarzelend vingertje uit te steken naar de andere helft van de mensheid . . .'. Dat betekent, zegt Ien, dat het vrouwencontact pressiegroep zal moeten zijn in de partij . . . En hier ligt de foute redenering. Dat is nu wat de partij steeds minder gaat verdragen. Wie in de partij over gelijkberechtiging van de vrouw roept, trapt open deuren in. Wij mannen in de socialistische partij willen met de vrouwen samen voor die verdere doorstoot naar gelijkberechtiging opkomen. Niet de vrouwen moeten naar buiten als groep optreden voor vrouwenrechten maar *de gehele partij*. Als de buitenwereld die acties alleen maar ziet gebeuren door een vrouwencontact in de partij dan is de logische conclusie dat het in die partij nog niet serieus genomen wordt met de vrouwenemancipatie.

Het bestaan van een speciale vrouwenorganisatie in onze partij is een belediging voor de partij. Wat in het belang van vrouwen moet worden gedaan is de partij heus wel duidelijk en het halsstarrig vasthouden aan die aparte organisatie in de partij maakt nu net zo een indruk als wanneer mensen, na het verkrijgen van de achturedag, op het overleefde stramien door gaan zitten zagen. Laten we het nu als werkers voor de partij maar eens praktisch gaan bekijken.

Mijn ervaring is dat in vrouwenbond, en vrouwencontact later, vrouwen be-
wezen in staat te zijn, zeer accuraat te werken. Voor ons mannen deden ze
beslist niet onder, we konden er vaak een voorbeeld aan nemen. De partij,
als massapartij met heel veel taken, zit te springen om meer kader. Voor
iedere zinnige en sterk 'geëngageerde' vrouw is er direct werk en invloed
mogelijk. Ien kan het geloven of niet maar wij mannen hebben tabak van
het aparte vrouwenwerk, het kost ons veel geld dat voor mij door de gehele
partij gebruikt kan worden om eens alle vrouwen in ons land aan te spreken,
zij het met nuances.

In onze partij moet men het vrouwenpressiesyndroom maar eens snel over-
winnen. De buitenwereld moet kunnen zien dat wij als socialisten dat discri-
minatieprobleem allang te boven zijn. Als het vrouwencontact, bij de op-
heffing ervan, dat nu eens duidelijk aan ons volk vertelde werd onze image
verbeterd wat bij het voortbestaan van een pressiegroep in de partij bepaald
niet het geval is.

Van die pressie kon je verwachten dat wij mannen de neiging krijgen een

mannencontact op te gaan richten. Maar eer dat gebeurt zetten wij mannen de vrouwen onze pressie voor. Hef het vrouwencontact op, wees verstandig en lief. Jullie zullen het goed krijgen.

C. Pronk Sr.

Antwoord van Ien van den Heuvel

Partijgenoot Pronk spreekt zichzelf op zóveel punten tegen, dat het erg moeilijk is hierop in een kort naschrift te reageren.

1. Uit de biologische functie van de vrouw vloeien volgens Pronk wel erg veel psychische eigenschappen voort: sterke binding aan het kind, de wil tot bescherming, geduld enz. Vele eigenschappen die *vaders*, als zij die—naar mijn mening als gevolg van de maatschappelijke situatie—niet hebben, snel zouden moeten aankweken.

2. Vrouwen voelen zich lekker in de gezinsverzorgende taak. Heeft Pronk het maartnummer van S & D écht gelezen? Dan zou het niet nodig moeten zijn te verwijzen naar wat bijv. Hedy d'Ancona schrijft: 'Sommige vrouwen immers hebben in het socialisatie-proces de verwachtingen, verbonden aan hun vrouwelijke positie, zo geïnternaliseerd of eigenlijk móeten internaliseren, dat zij zelf denken dat hetgeen zij doen, ook uit vrije wil geschiedt.' Moet ik Pronk erop wijzen, dat de materiële onderbouw van de maatschappij consequenties heeft voor de geestelijke bovenbouw?

3. Dat alles zou niet tot de conclusie hoeven te leiden, dat een vrouwenorganisatie binnen de partij nodig is. Als de partij voldoende begrip zou hebben voor de problematiek van de vrouw, zou pressie niet nodig zijn.

Hoewel Pronk verwijst naar de ondemocratische instelling van vele de democratie predikende mannen, vindt hij het bestaan van een vrouwenorganisatie een belediging voor de partij. Een belediging? Nee, wel een onbetaalde rekening.

En om dan uitgerekend het bestaan van het vrouwencontact aan te vallen omdat het geld kost . . . dat gaat werkelijk te ver.

De keuze is m.i. duidelijk: We zien de problematiek van de vrouw en zijn bereid daar met alle (ook financiële) middelen wat aan te doen. (En dan kan misschien in de toekomst voor een andere organisatievorm gekozen worden dan de huidige.) Óf we zeggen dat het allemaal onzin is en we raden de vrouwelijke partijgenoten aan—overeenkomstig de traditie van eeuwen—lief, verstandig en inschikkelijk te zijn.

Over vaag radicaal gesproken . . .

Smerig spelletje?

Tot mijn verrassing las ik in het maartnummer van S en D dat ik een 'smerig' spel heb bedreven 'van verspringende normen'. Verder schijn ik met anderen verdacht te worden van 'verkrachting der gelijkheidsideologie met een schijnheilig gezicht'. Alleen Biesheuvel heeft het nog bonter gemaakt.

Het is Joke Kool-Smit blijkbaar onmogelijk om in geëngageerde stukjes haar (pseudo-?)emoties de baas te blijven. Zij zal mij, als haar boze bui is overgedreven, wel weer schrijven dat ze het niet zo erg heeft bedoeld, maar de vraag blijft toch of MVM gediend is met zo'n opvliegende woordvoerster. Terugbetalen van studiekosten en betalen voor opvoeding en verzorging van

kinderen zijn kwesties die in eerste instantie niets met achterstelling van de vrouw te maken hebben. Mijn afwijzing van subsidie voor kindercentra betekent natuurlijk niet dat ik iets tegen heb op de werkende gehuwde vrouw; het is wel een afwijzing van de positieve discriminatie waarvan Joke Kool-Smit zo verrukt is. De werkende echtgenoten zullen normaliter samen moeten opkomen voor de werkelijke kosten, *omdat anders de lasten worden afgeschoven op gezinnen met mogelijk nog minder inkomsten*. Voorts, als alleen 'werkende' gestudeerde dames de studiekosten zouden moeten terugbetalen, zal er voor de baan buitenshuis nog minder animo zijn dan nu al—door de belastingprogressie—het geval is. Ook blijft dan het bezwaar volop aanwezig, dat men onvoldoende of onjuist gemotiveerd aan de studie begint. Daaraan verspilde gelden blijven onttrokken aan bijvoorbeeld een verbetering van het basisonderwijs.

Enfin, sneren is altijd gemakkelijker dan argumenteren. Het is te hopen dat het feminisme ten aanzien van doel en middelen over sterkere argumenten beschikt dan uit het stukje van Joke Kool-Smit naar voren komt.

Rob de Haan

Antwoord van Joke Kool-Smit

Mij wordt verzocht—kort—in te gaan op het stukje van de heer De Haan.

Subsidie van kinderopvang acht de heer De Haan verwerpelijk, want, zegt hij, de lasten worden dan afgeschoven op gezinnen met minder inkomsten. Nu dacht ik dat subsidie voor kinderopvang één post was (voor Nederland: zou kunnen zijn) op een begroting met eendeloos veel posten en dat iedere post moest worden gezien binnen het geheel van de begroting. Het lijkt me dus ietwat demagogisch juist deze uit te roepen tot een post die komt ten laste van de minder draagkrachtigen. Bovendien: ik heb nooit gepleit voor *gratis* kinderopvang—dat lijkt me nl. alleen maar eerlijk in een stelsel met een totaal andere inkomensverdeling, waar ik overigens voorstander van ben—maar voor ouderbijdragen naar *draagkracht* Zolang er geen subsidie is, ontbreekt kinderopvang of is die juist voor weinig verdienende ouders onbetaalbaar, dus wordt vrouwen met weinig opleiding—en dat zijn er heel wat—het werken buitenshuis onmogelijk gemaakt, alle hartelijke gevoelens van de heer De Haan aan hun adres ten spijt.

Vervolgens betreurt de heer De Haan—met mij—dat betrekkelijk weinig gehuwde ex-studentes het in hen geïnvesteerde gemeenschapsgeld rendabel maken via een betaalde functie in de maatschappij. Door de progressie* in de belastingen werken ze toch al niet, zegt hij, laten we dan maar zorgen dat ze helemaal niet gaan studeren, tenzij ze uitzonderlijk gemotiveerd zijn. Dat is een aardige gedachte: om het ene afschrikmechanisme te compenseren voor je een ander afschrikmechanisme in. Maar deze gedachte is wel lijnrecht in strijd met de gelijke-kansen-ideologie. Wie het euvel dat de heer De Haan signaleert, wil bestrijden volgens *deze* ideologie, zorgt dat er voorzieningen komen, dat de maatschappij-inrichting op buitenshuis werkende ouders wordt afgestemd, dat de rol-indoctrinatie (de man is er voor het werk, de vrouw is er voor het gezin) o.a. via het onderwijs de wereld uit wordt geholpen. En die probeert tevens de onderwijs-achterstand van meisjes op te heffen;

* Een mening die ik overigens niet deel. Niet de progressie veroorzaakt de drempels, maar het optellen. Vandaar dat ik samen met anderen op het congres in Groningen gepleit heb voor individuele belastingheffing naar het Zweedse model, d.w.z. met handhaving van het draagkrachtbeginsel. Daar zou toen op gestudeerd gaan worden. Ik vraag me af hoe het ermee staat.

tenslotte vormen meisjes nog altijd maar 20% van het aantal studenten, en dan spreken we alleen nog maar over de 'top'.

De heer De Haan vermoedt voorts, dat ik hem 'wel weer' een vriendelijk briefje zal schrijven. Dat heb ik nl. indertijd gedaan na een discussie tussen ons in Het Parool. Ik begin nl. altijd met bij de andere partij goede trouw te veronderstellen: het komt zowel bij mannen als vrouwen erg veel voor dat ze nog nooit over deze materie hebben nagedacht. En dan is een wantrouwende benadering m.i. niet op zijn plaats, al heb ik zuchtend moeten ervaren dat die open benadering t.a.v. emancipatie zelden werkt. Bij de heer De Haan in elk geval niet, en daarom krijgt hij van mij geen vriendelijke briefjes meer. Want hij zit voor mij niet langer in de categorie die er nooit over heeft nagedacht, maar in de categorie die weigert erover na te denken. Tot nader order hebben vriendelijke briefjes dus geen zin.

Intussen, het ziet er naar uit dat emancipatie en feminisme doorzetten. Voor de heer De Haan in zijn functie kan het dus nuttig zijn daar iets meer van te weten. Aangezien ik bij hem overkom als een opvliegend persoon met (pseudo-)emoties, kan hij mij voortaan beter overslaan. Maar er zijn andere bronnen. Het jongste verkiezingsprogramma van de PvdA bijv., of het betreffende nummer van S & D, dat — afgezien van mij — volgeschreven is door verstandige mensen. En als hij gesteld is op een zeer klinische aanpak, kan ik hem Juliet Mitchell's Penguin '*Woman's Estate*' aanbevelen.

Tenslotte: de stukken van mijn hand in het feminisme-nummer van S & D zijn niet geschreven door een woordvoerster van MVM maar door een lid van de PvdA.

W. J. VEENSTRA

Over de strategie van de parlementaire oppositie

Op 28 april 1971 troffen de kiezers van dit land 's morgens bij het ontbijt een kaartje aan met een foto van het alternatieve kabinet van de Progressieve Concentratie. 'Vandaag kunt u voor het eerst in uw leven uw eigen regering kiezen.' Beleefd aanbevelend: de PC. Een nieuw element leek in onze politiek te zijn geïntroduceerd. Kenners noemden het polarisatie. In elk geval waren er deze keer voor het eerst duidelijk twee soorten partijen. Aan de ene kant de nieuwe combinatie PvdA-D'66-PPR, die vóór de verkiezingen al een kant-en-klaar regeerprogramma had gemaakt en nu aan de kiezers voorlegde. Daartegenover confessionelen en liberalen (van het onbekende DS'70 kon moeilijk anders worden verwacht), die het regeren liever nog een poosje volgens het oude, vertrouwde recept van het 'praten achteraf' wilden regelen.

Een en ander ontsnapte, zo wees de uitslag uit, niet geheel aan de aandacht van het electoraat. De sinds 1956 niet anders dan verliezende PvdA won niet on aardig, D'66 handhaafde zich royaal.

Men zou het inmiddels al bijna vergeten zijn, maar in die dagen riep vrijwel iedereen dat er iets in beweging was gezet door het verenigde optreden van de Progressieve Concentratie. Wie herinnert zich niet de paniek bij politieke tegenstanders die om strijd verklaarden dat het succes uitsluitend en alleen te danken was geweest aan de 'stunt' van het schaduwkabinet.

Er kwam, geheel volgens het boekje, een formatie zonder de PC. Maar de progressieve voormannen hielden zich gereed, zeiden ze. De regeringscombinatie die bij gebrek aan beter op stapel stond, zou immers geen lang leven beschoren zijn. Dit was geen *wishful thinking* van nog namokkende oppositieleiders. Steenkamp zelf kwam met zijn twee klippen op de proppen waarop de ploeg te pletter kon slaan.

De stabiliteit van de regeringscoalitie is er sindsdien eerder slechter dan beter op geworden. Kamerleden van bevriende fracties doen steeds minder moeite om hun verzet tegen en onbehagen over het super-gedetailleerde regeerakkoord te verbergen. Het is een keurslijf, hoort men alom. De geheime afspraken van de fractieleiders hebben de irritatie nog verder aangewakkerd. Geen wonder dat, nu over het regeerakkoord zo langzamerhand wat gras begint te groeien, de strijd op gang begint te komen om nog zoveel mogelijk van de eigen wensen en verlangens te redden. Een sprekend bewijs van deze ontwikkeling is de koele relatie tussen de KVP- en VVD-fracties (defensie, kinderbijslag, belastingdruk etc.). Dat de vijf fractieleiders zich zorgen maken over de stemming, bleek onlangs uit een mededeling van Berger. Het kabinet is de laatste

tijd homogener dan ooit, zei hij. Met andere woorden: neem er een voorbeeld aan. Een niet geheel overbodige aansporing in een situatie waarin het kabinet nog niet meer dan de eerste hobbel (begroting 1972) heeft genomen en de voorpostgevechten over waarschijnlijk het grootste 'gat' aller tijden (is het tekort voor volgend jaar inmiddels al vier miljard?) nog maar net begonnen zijn. Zelfs trouwe supporters van Biesheuvel stokt de adem in de keel. Krantekoppen: 'Het kabinet wankelt'.

Op het eerste gezicht een comfortabel uitgangspunt voor een oppositie, zou je zeggen. Vermoeidheid en onbehagen binnen de regeringsclub en daarbovenop nog de vrijwel onmogelijke opgave voor het kabinet om het zowel de bezuinigers als de belastingverhogers naar de zin te maken. Het wordt de leider van *Her Majesty's Opposition* op een presenteerblaadje aangereikt. Wat stelt de Progressieve Concentratie, geboren bij de gratie van het 'alternatief', daar nu tegenover? Mijn conclusie na bijna een jaar observatie in het parlement: het valt tegen. In de lijn van het bij de verkiezingen uitgezette alternatief leek een oppositie 'nieuwe stijl' voor de hand te liggen. Wie dat had verwacht, moet zich nu toch wel een beetje teleurgesteld voelen. Vooral na de begrotingsbehandeling is het stil geworden bij de oppositie. Steeds meer lijken de progressieven een afwachtende houding aan te nemen, meer die van geïnteresseerde buitenstaanders dan van potentiële regeermacht (wat toch steeds de bedoeling was, als ik het goed heb begrepen). Mankeert er iets aan het spoorboekje dat Den Uyl en Van Mierlo na de verkiezingen hebben gevolgd?

Schaduwkabinet

Het begon met de geruisloze ontbinding van het schaduwkabinet onmiddellijk nadat de echte formatie was gelukt. Dat je mensen uit het bedrijfsleven en van de wetenschap niet eindeloos kunt laten opdraven als schaduwminister, ligt voor de hand. Maar er kwam totaal niets voor in de plaats. Er bleef zelfs geen kernkabinet van bijvoorbeeld zes Kamerleden over dat aan het hoofd van de oppositie zou staan. Het zou de slagvaardigheid ten goede zijn gekomen. Afgezien nog van het politieke succes dat zou kunnen worden behaald als de ministers uit het kabinet-Biesheuvel voortdurend geattaqueerd zouden worden door hun evenknieën in de Kamer, zouden ook de debatten zelf veel levendiger geworden zijn. Een kernkabinet zou een logische *follow-up* geweest zijn in de strategie van het alternatief. Ook buiten het parlement. Ook daar valt een zekere passiviteit bij de progressieven op. Weinig spreekbeurten, weinig statements, vaak ook nog slecht in de publiciteit gebracht. Biesheuvel met zijn wekelijkse personality-show op de tv en de fractieleiders van de regeringspartijen, die elkaar steeds maar het balletje toespelen, liggen wat dit betreft stukken voor. Ik wil niet beweren dat de oppositie er helemaal niets van maakt, maar een kernkabinet had zowel in als buiten de Kamer de ontwikkeling krachtiger richting kunnen geven. De PC zou het initiatief niet zo gemakkelijk uit handen hebben gegeven.

Oppositie-akkoord

Verder kwam de Progressieve Concentratie met een eigen tegenbegroting. Een verdienstelijke poging daartoe althans, al bleken de verschillen met het echte kabinet opvallend gering. Er werd enkele malen, zij het niet steeds eensgezind, tegen een begroting gestemd. Het regende moties en amendementen. Allemaal geweldig ijverig, allemaal ontzettend goed bedoeld. Maar wie bij al die papieren drukte nog een glimpje opvangt van het 'andere beleid' dat Den Uyl zegt voor te staan, mag zijn hand opsteken. Er is een oppositie-akkoord. Er wordt achter de schermen druk vergaderd. Toch toont de dagelijkse gang van zaken in de Kamer aan, dat er feitelijk maar heel weinig verschil is met de oppositie zoals die onder het kabinet-De Jong werd gevoerd met gescheiden optrekken-de fracties die elkaar bij stemmingen vaak vonden. Zelfs zoiets simpels als met één spreker aan het debat deelnemen ('Ik spreek, mijnheer de voorzitter, namens de gehele Progressieve Concentratie' zou best aardig klinken) hebben de progressieven nog niet voor elkaar. De confessionelen al wel. Ik heb wel eens gehoord, dat men bang zou zijn om met de samenwerking in het parlement al te zeer vooruit te lopen op partijpolitieke ontwikkelingen. Partij-organen zouden dan weer op hun achterste benen gaan staan. Het lijkt me zeer overdreven. Uiteindelijk hebben zowel bij PvdA als bij D'66 en PPR de congressen zich vorig jaar óók voor het oppositie-akkoord uitgesproken. Het zou overigens niet best zijn als eerst gewacht moest worden op de vaak traag en omslachtig werkende partijmachines. De politiek staat niet stil, zeker niet in de Tweede Kamer.

Niets menselijks is ook de oppositie vreemd. Evengoed als bij de regeringsfracties zullen wrevel en vermoeidheid langzamerhand een woordje meespreken. Bovendien zullen Kamerleden van PvdA en D'66 nog wel wat aan elkaar moeten wennen. Toch krijg je soms de indruk dat men er zelf ook niet erg meer in gelooft. Het lijkt of de progressieven zelf geen raad weten met de ontwikkeling die zij een jaar geleden willens en wetens in het leven hebben geroepen. Daarbij past alleen maar een hecht oppositieblok dat vertrouwen uitstraalt, ondanks de wetenschap dat er nog een achterstand van heel wat Kamerzetels is op de regeringscoalitie. Ik geloof niet dat de kiezers er erg van onder de indruk zijn.

Strategische fouten

Tot nu toe heb ik het voornamelijk gehad over het parlementaire optreden van de PC. Wat ik wil beweren is, dat er in het verlengde van het verkiezingsoptreden strategische fouten zijn gemaakt met het zomaar laten vallen van het schaduwkabinet en de slechte uitwerking van het oppositie-akkoord. Ik ga er daarbij gemakshalve van uit dat de Progressieve Concentratie nog steeds bereid is om regeringsverantwoordelijkheid te dragen. Het tegendeel heb ik nooit vernomen.

Er zijn natuurlijk ook andere factoren te noemen die een rol hebben gespeeld

bij het matig uit de verf komen van het alternatief. De kwaliteit van de nieuwe PvdA-fractie bijvoorbeeld. Ik zie daar 39 beslist aardige en op hun terrein ook heel deskundige dames en heren. Nieuw Links heeft wel eens kritiek gehad op de dominerende rol van Den Uyl, die de anderen geen kans zou geven. Zonder persoonlijk te worden moet ook van de nieuwe fractie worden gezegd, dat Den Uyl nog steeds in feite de enige all-round politicus is. Het ontbreekt de PvdA doodgewoon aan politici—een euvel waaronder de meeste andere fracties nog meer gebukt gaan. Maar nu kan de PvdA ze nog minder missen. In een oppositie 'nieuwe stijl' zijn mensen met een scherpe politieke neus bitterhard nodig. Wel plannen, geen mannen. Ik denk dat de sterk gedecentraliseerde kandidaatstelling bij de PvdA wel iets te maken zal hebben met het gebrek aan *politieke* (let wel: niet deskundige) kwaliteit in de fractie.

Veel tijd en energie besteden de progressieve politici tenslotte aan de partijpolitiek. De Commissie-Mansholt, discussies over de progressieve volkspartij, noem maar op. Het was al langer bekend, dat praten over partijvernieuwing slechts bij zeer weinigen het hart sneller doet kloppen. Wat moet de kiezer overigens beginnen met de 'eindigheid der aarde', zoals Mansholt hem die voorhoudt. Hij zal vinden dat de progressieven maar wat theoretiseren over een verre toekomst. Het 'morgen regeren we' van de verkiezingen lijkt verder dan ooit. Ook qua mankracht lijkt de partijpolitieke affaire een dure operatie te worden. Den Uyl kan in zijn fractie eigenlijk geen moment gemist worden, maar hij moet wél steeds opdraven in het overlegorgaan, in het partijbestuur etc. De Progressieve Concentratie zou wat zuiniger met de schaarse echte politici in haar midden moeten omspringen.

Samenvattend

Menselijk gezien zijn twijfel en aarzeling bij de PC best verklaarbaar. Maar die zullen, als Den Uyl en Van Mierlo woord houden, ondergeschikt gemaakt moeten worden aan de grimmige verbetering om het te willen halen. Van dit laatste geven de heren steeds minder blijk. Maar misschien waren de verwachtingen van honderdduizenden kiezers wel te hoog gespannen en moeten ze weer met beide benen terug op Nederlandse grond. Er is dus wat de oppositie betreft heel weinig nieuws onder de zon. Maar misschien wacht men gewoon op 1975 en dan weer met de KVP.

Sisterhood

Over de hele wereld zijn vrouwen de strijd begonnen om zich te bevrijden uit hun eeuwenlange culturele en economische achterstelling. Zoals zovele nieuwe gedachtenstromingen is ook het huidige feminisme in Amerika ontstaan en van daaruit is het zijn tocht over de wereld begonnen. En het trof op deze reis overal een gretige voedingsbodem aan, speciaal in de westelijke landen waar de bereikte welvaart nu de mogelijkheden biedt ons bezig te houden met de welzijnsnood waarvan de vrouwenemancipatie een onderdeel is.

Als men de publikaties die over dit onderwerp in Amerika met grote stromen van de pers rollen vergelijkt met wat er in Engeland en Frankrijk verschijnt en met het feministennummer van S & D, dan valt op dat de klachten van vrouwen internationaal dezelfde zijn. In Amerika is er bovendien nog een groep vrouwen die het dubbel moeilijk heeft, omdat ze én vrouw én zwart zijn. Iedere emancipatiebeweging gaat door een fase waarbij geprobeerd wordt in samenwerking met mannen te komen tot het verheffen van de status van de vrouw, omdat men zich realiseert dat het toch de bedoeling is te komen tot een gemengde samenleving waarin beide seksen ieder hun eigen waarde en talenten kunnen inbrengen. Daarom komen hier groepen vrouwen en mannen bij elkaar die proberen gezamenlijk tot een nieuwe bewustwording te komen. Dat in Nederland precies dezelfde pogingen worden ondernomen blijkt uit het bewustwordingsnummer van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij van februari 1972. Voorlopig echter kunnen van dergelijke beperkte experimenten geen werkelijke resultaten voor de verbetering van het lot van de vrouw in de maatschappij worden verwacht. De tijd is nog ver dat ook politici en parlementariërs zich vrijwillig aan dit bewustwordingsproces zullen overgeven en omdat daar niet op gewacht kan worden zijn de Amerikaanse vrouwen nu bezig zich aaneen te sluiten tot een pressiegroep. Want vrouwen worden onderdrukt als groep en zullen zich daarom als groep moeten bevrijden. Dat betekent dat vrouwen elkaar als strijdsters voor eenzelfde zaak, nl. hun bevrijding, zullen moeten ontdekken; in nationaal en internationaal verband. Politieke en filosofische verschillen zullen daarbij voorlopig op de achtergrond moeten blijven.

Juliet Mitchell geeft in haar boek *Woman's Estate*¹ drie kenmerken waarin de huidige feministen zich onderscheiden van hun voorgangers:

1. Juliet Mitchell: *Woman's Estate*, Pantheon Books 1971.

1. de beweging heeft zich afgescheiden van een meer groepen omvattend internationaal revolutionair protest en kan zich daar later eventueel weer mee verenigen;
2. alle sociale klassen en alle rassen worden in de strijd betrokken;
3. er is niet één vastomlijnd doel zoals indertijd het kiesrecht; deze keer zijn vrouwen vastbesloten op alle gebieden tot gelijkheid met mannen door te stoten.

De geschiedenis van de nieuwe feministen gaat terug tot in het begin van de zestiger jaren toen in Amerika de Civil Rights-beweging begon als een strijd van onderdrukten tegen hun onderdrukkers. Daaraan namen negers, studenten, hippies en andere radicalen deel. Vrouwen waren actief binnen al deze groepen in de hoop met al die anderen de weg naar gelijkberechtigdheid in te kunnen slaan. Maar toen de vrouwen beseften dat ze ook in deze meer groepen omvattende revolutionaire beweging gedoemd zouden worden een tweedetrangsplaats in te nemen, hebben ze zich afgescheiden tot wat we nu kennen als de Women's Liberation Movement. Deze Amerikaanse feministenbeweging is vaak bitter en agressief gestemd en hier en daar fel anti-man. In Nederland werden dezelfde gevoelens geventileerd in de verbitterde rede die Joke Kool-Smit hield bij haar uittreden uit de Amsterdamse gemeenteraad waar ze als lid van de PvdA-fractie feministenbelangen trachtte te behartigen.

Er zijn over het hele Amerikaanse continent allerlei groepen ontstaan, de grootste daarvan is the National Organization for Women met 255 afdelingen in 48 staten. Het is een reformistische organisatie die actief is op alle gebieden van vrouwenbevrijding: wetgeving, politiek, gezinsverhoudingen etc. tot aan het organiseren van een wereldconferentie in 1973.

Slapende honden worden wakker

Hoe pakt men hier nu de zaken aan? Op grote schaal is men begonnen met het verhogen van de bewustwording van vrouwen en door sommigen wordt dat op het ogenblik gezien als de belangrijkste taak. Met andere woorden, de slapende honden worden wakker gemaakt en hun wordt bijgebracht hoe elendig ze er wel aan toe zijn. Onnodig en gemeen? Dat hebben de werkgevers ook gezegd toen de socialistische proletariaat uit zijn misère probeerden te verheffen. Laat ze toch, zei men, ze drinken zich één keer per week laveloos in de kroeg en dan zijn ze de rest van de week weer blij met hun werk. Ze willen niet anders!

Van vrouwen zegt men nu: wat hebben ze te klagen, ze kunnen de hele dag winkelen, koffie drinken of bridgen en als ze een baantje willen dan kunnen ze gaan typen of verpleegster worden. Dat vele vrouwen dat niet als hun levensideaal zien blijkt uit het groot aantal vrouwen—met neurotische klachten—die je in de doktersspreekkamer ziet, tevens uit het psychiaterbezoek, de verdovende middelen en . . . de drank. Het lijkt niet toevallig dat in Amerika voor het eerst meer zelfmoorden plaats vinden van vrouwen dan van mannen.

Geprobeerd wordt zoveel mogelijk vrouwen te bereiken via: een grote stroom publikaties over alle aspecten van vrouwenbevrijding, het organiseren van lezingen met debat erna, het bieden van heroriënteringscursussen voor vrouwen die weer aan het werk willen, het bekendmaken van telefoonnummers waar alle mogelijke inlichtingen kunnen worden verkregen en het verspreiden van ideeën via radio en televisie.

Onlangs is het eerste nummer verschenen van Ms., een blad voor vrouwen die als eersteklasburgers willen deelnemen aan de politieke en zakenwereld, het onderwijs, de kunst en het gezin. De titel Ms. is gekozen als tussenvorm van Miss en Mrs. en zal in het vervolg alle vrouwen vergezellen onafhankelijk van hun burgerlijke status. In korte tijd is deze titel ingeburgerd, ook bij regeringsinstanties.

Wat zaken op juridisch gebied betreft bedienen de vrouwen zich van de wetgeving die indertijd is aangenomen om discriminatie van negers tegen te gaan en waarop een zuidelijke senator, in een poging de wet aanvaardbaarder te maken voor zijn kiezersvolk, een sekse-amendement heeft ingebracht. Uitvoerder van deze Civil Rights Act van 1964 is de Equal Employment Opportunity Commission waar vrouwen die vinden dat tegen hen gediscrimineerd wordt in het beroepsleven op grond van hun sekse, een klacht kunnen indienen. De commissie heeft tot nu toe nog gewerkt via overreding van de werkgever maar zal binnenkort de klachten voor het gerecht kunnen brengen.

Dan wordt krachtig ten strijde getrokken tegen de culturele hersenspoeling die niet beter kan worden weergegeven dan met een citaat uit Simone de Beauvoir: 'On ne naît pas femme: on le devient'.²

De meeste artikelen in het feministennummer ruimen een centrale plaats in voor dit fundamentele punt, dat stelt dat vrouwen bevrijd moeten worden uit hun culturele rol en niemand zal bestrijden dat mannen daar evenzeer aan toe zijn. Dat wil niet zeggen dat velen daarna niet toch vrijwillig hun huidige levenswijze zullen verkiezen; de vrouw het moederschap, zorg voor anderen, het hof verzorgen—de man het hof verdedigen en de beer doden. Dat is een ieders goed recht maar het moet een bewuste keuze zijn en aan die grote groep die met een dergelijke taakverdeling niet tevreden is moet de mogelijkheid worden geboden zich te ontplooiën en haar eigen waarden te kiezen zonder dat anderen daar schande over spreken. Het is duidelijk dat daar de culturele revolutie van Hedy d'Ancona voor nodig is. En dat zal een langdurig werk worden dat zoals gezegd moet beginnen bij de wieg met het rose en blauwe lintje en via speelgoed, lectuur (er worden hier lijsten opgesteld van kinderboeken waarin de sekserollen niet duidelijk afgebakend zijn), kleding en onderwijs worden voltooid. Laten vrouwen daarbij bij zichzelf beginnen en beseffen dat het vaak de moeder is die haar zoon het knopen aannaaien niet leert en hem de minachting voor alle vrouwenwerk en dus voor vrouwen bijbrengt. En dan tevens haar dochters voorhoudt dat ze vrouwelijk moeten zijn, anders missen ze de grote

2. Simone de Beauvoir: *Le deuxième sexe* 1, Editions Gallimard, 1949.

levensverzekering in de vorm van het huwelijk. Nu zijn die moeders ook weer een produkt van hersenspoeling, maar we moeten ergens beginnen.

De Man Muskie in tranen

Eén van de aspecten van de rolverdeling tussen vrouw en man is het taboe dat er rust op het huilen van een man en niet voor niets is dat dan ook naar voren gebracht door de enige man in het feministennummer. Voor een interessant voorbeeld zorgde recentelijk de meest vooraanstaande democratische kandidaat voor het presidentschap Senator Muskie, die in het openbaar in tranen uitbrak toen hij sprak over een minderwaardige aanval die in de pers op zijn vrouw was gedaan. De algemene mening was dat deze emotionele uitbarsting Muskie zeker stemmen zou kosten, want wat moeten we met een president die in huilen uitbarst als Breznjev hem zou sarren. Men is blijkbaar van mening dat van een man in het bezit van traanklieren niet verwacht kan worden dat hij zijn persoonlijke en zakelijke emoties weet te scheiden.

Vanaf het begin heeft de Women's Liberation Movement felle protesten laten horen tegen het gebruik van vrouwen als 'seksuele objecten' in de reclame-industrie. Deze laatste heeft in Amerika een nog veel grotere invloed dan in Nederland, speciaal ook op kinderen die urenlang televisie kijken—10 jaren van een mensenleven—en daarbij zo een vijftien minuten per uur reclame voorgeschoteld krijgen. Volgens de Boston group Action for Children's Television ziet een Amerikaans kind 350 000 t.v.-reclamespots voor het achttien jaar is (en en passant ook nog 18 000 moorden voor het veertien jaar is).

In de reclamespots verkopen vrouwen met hun lichaam produkten aan andere vrouwen en mannen, allang niet meer omdat het produkt zo goed zou zijn, maar omdat de aanbieder een opgepoetst, seksueel aantrekkelijk wezen is waar vele vrouwen zich graag mee identificeren. Beïnvloedbare mensen en dus vooral kinderen krijgen uit deze spots uiteraard de indruk dat vrouwen uitsluitend hun leven slijten met het glanzend maken van keukenvloeren en het witmaken van hun was en dan vervolgens stralend met deze prestaties op hun man gaan zitten wachten, die goedkeurend knikt en zelfs in één van de reclamespots zegt: 'ik denk dat ik je maar houd'.

Er zijn allerlei acties aan de gang om de producenten van de diverse produkten tot andere reclamemethoden te brengen en vrouwen zijn als consumentenpressiegroep natuurlijk machtig. Als ze zich zouden organiseren tot het voeren van boycotacties tegen een bepaald produkt dan zou de producent gauw eieren voor zijn geld kiezen en dat ziet men hier in enkele gevallen dan ook al gebeuren.

Senator McGovern, één van de democratische kandidaten voor het presidentschap, heeft laten weten dat hij niet meer met een bepaalde vliegtuigmaatschappij zal vliegen uit protest tegen een reclame-actie die beledigend voor vrouwen is. Deze reclame stelt een aantrekkelijke stewardess voor, die invi-

teert: 'I'm Cheryl. Fly me'. Dit bewijst dat politieke kandidaten oog gaan krijgen voor het vrouwelijk kiezerscorps.

Wat is de reactie van mannen op de nieuwe vrouwenbeweging? Die loopt van 'Lesbians all of them, what they need is a good fuck', via geamuseerde verdraagzaamheid tot pure angst en dan zijn we natuurlijk weer bij de eerste reactie. Deze angst wordt veroorzaakt doordat een zekerheid in het mannenleven wordt aangetast: het instituut van moeder de vrouw thuis. Er is uiteraard een groep mannen die zich vanaf het begin achter de feministenbeweging heeft gesteld. Die groep zal in omvang zeker van land tot land verschillen en afhangen van de verwachtingen die aan het begrip 'man' worden gesteld. Speciaal de Amerikaanse man is bang in zijn manlijkheid te worden aangetast en als een 'sissy' te worden beschouwd. Eigen ervaring leert dat een vrouw welkom is als 'one of the boys' zowel op intellectueel als op sportgebied maar geen man zal het als een compliment beschouwen als 'one of the girls' door vrouwen te worden binnengehaald in hun groep.

Zolang de huidige sekserollen man en vrouw dwingen tot een bepaalde groep te behoren zal er een gescheiden manlijke en vrouwelijke denkwijze en gedragspatroon bestaan. Men kan zich afvragen waarin het denkproces van de gemiddelde vrouw met dat van de gemiddelde man verschilt.

Mannen beroepen zich er op 'logisch' te denken, daarmee implicerend dat vrouwen dat niet doen. En dan wijzen ze op de bruggen die ze gebouwd hebben en op de astronauten die naar de maan gaan. Daar is geen speld tussen te krijgen, de bruggen zakken niet in als we er over rijden en de astronauten zitten weer veilig bij moeder thuis. Vrouwen kunnen natuurlijk wel koel constateren dat deze zelfde 'logica' onze wereld nu—volgens een schatting gedaan in het Meadows-report—tot op 100 jaar van een totale ondergang heeft gebracht. Zuivere logica eist dat men regelrecht op zijn doel afgaat, men kan zich niet veroorloven ook neveneffecten in beschouwing te nemen; dat zou het gestelde doel kunnen verwateren en dus de brug doen inzakken of de astronaut voor eeuwig het heelal inzenden. Maar mannen verliezen vaak uit het oog dat deze denkwijze niet op alle terreinen heilzaam werkt; dat het doel soms de middelen niet heiligt. Een oorlog hoeft niet gewonnen te worden als de prijs daarvoor de vernietiging van een heel volk is en het heeft geen zin een supersonisch vliegtuig te bouwen als daardoor een onaanvaardbare milieuverontreiniging veroorzaakt wordt. Mannen worden opgeleid tot deze denkwijze, vanaf het begin zijn ze toegespitst op één ding: een gespecialiseerd beroep en er is geen tijd zich nog met andere aspecten van de door hen op te lossen problemen bezig te houden.

Zouden vrouwen dat anders doen met hun denkwijze? Waarschijnlijk wel, want zij leren in het leven honderd dingen tegelijk te doen, kinderen verwachten, opvoeden, huishouden, intellectueel bijblijven—en weet één man wat dat betekent als je de bronnen zelf moet opzoeken—ze springen van het één naar het ander en worden zich daardoor bewust van de onderlinge samenhang en beïnvloeding van vele zaken. Daarmee wordt bepaald niet gezegd dat vrouwen

het per se beter zouden doen dan mannen, maar het lijkt tijd de manlijke en vrouwelijke denkwijze te paren in het openbare leven, niet, zoals Rozemond terecht opmerkt terwille van de rekenkundige gelijkheid, maar omdat de wereld er wel bij zal varen. Wanneer in een verre toekomst de sekserollen gaan vervagen en in elkaar gaan overlopen dan zullen mensen gekozen kunnen worden op grond van hun eigen waarde voor een bepaalde functie en niet om het feit dat ze behoren tot een bepaalde groep.

Te weinig vrouwen politiek actief

Ook de Amerikaanse vrouwen zijn er tot nu toe niet in geslaagd door te dringen tot het politieke bedrijf en evenmin om in voldoende mate verkiesbare plaatsen te bezetten. Martin Gruberg doet in zijn boek 'Women in American Politics'³ een poging de oorzaken daarvan te analyseren. Hij wijst o.a. op het gebrek aan informatie dat vrouwen over het algemeen hebben en hij citeert de twee fundamentele oorzaken die Senator Margaret Chase Smith geeft voor het geringe succes van vrouwen in de politiek. Deze zijn: a. mannen en b. vrouwen. Mannen omdat ze zich heftig verzetten tegen de verkiezing van vrouwen in openbare functies en vrouwen omdat ze niet schouder aan schouder staan en de macht van hun stemmenaantal uitoefenen.

Op dit ogenblik zijn de Amerikaanse vrouwen bezig zich te organiseren in de National Women's Political Caucus. Er zijn afdelingen over het hele land en de bedoeling is groepen politiek belangstellende vrouwen bij elkaar te krijgen, ze vervolgens te scholen en aan te moedigen zich kandidaat te stellen voor een openbare verkiesbare functie. Dit alles onder het motto: 'Let's stop making coffee, let's start policy making'.

Deze organisatie heeft al zoveel pressie uitgeoefend op de democratische partij dat voorzitter Larry O'Brien een schriftelijke instructie aan alle afdelingen in de staten heeft gestuurd, waarin staat dat de delegaties naar de nationale conventie voor de verkiezing van de democratische presidentskandidaat dit jaar voor vijftig procent uit vrouwen zullen moeten bestaan.

Iedereen die in Amerika iets van politici gedaan wil krijgen doet dit via 'lobbying', een soort officiële buitenparlementaire actie en voor vrouwen de aangewezen weg om de wetgeving te beïnvloeden. Met grote energie wordt er op het ogenblik gelobbyd voor het Equal Rights amendement op de grondwet. Wanneer dit amendement door het parlement zal zijn aangenomen zal er geen verschil meer bestaan tussen de rechten en plichten van vrouw en man. Er zijn nog senatoren die een poging doen 'de meisjes voor hun eigen bestwil te beschermen', maar de algemene mening is toch wel dat dit soort paternalisme uit de tijd raakt.

De relatie van de feministenbeweging met het socialisme wordt door Juliet

3. Martin Gruberg: Women in American Politics, Academia Press 1968.

Mitchell in haar hiervoor genoemde boek uitvoerig behandeld. Zij toont aan waarom wij menen het recht te hebben met onze eisen juist bij onze socialistische partij aan te komen.

Alle grote socialistische denkers van de 19de eeuw zoals Marx, Engels, Bebel en Lenin erkenden de noodzaak van de bevrijding van vrouwen.

Een voorbeeld is een citaat uit 'De vrouw en het socialisme' uit 1883 van de hand van August Bebel: 'Sinds mensenheugenis was onderdrukking gelijkelijk het lot van de vrouw en van de arbeider . . . De vrouw was het eerste menselijk wezen dat kennismaakte met lijfeigenschap, de vrouw was een slaaf nog voor de slaaf bestond'.

Toen daarna de grote strijd van de socialisten voor de bevrijding van het proletariaat losbarstte werden de vrouwen als helpsters geaccepteerd maar hun eigen bevrijding raakte in het vergeetboek. Daarom wordt vandaag aan het socialisme gevraagd zijn schuld bij de vrouwen in te lossen. Ze willen geen privileges, ze willen niet vóór hun manlijke collega's gaan staan, maar ook niet meer er achter. Vrouwen zijn bereid dezelfde plichten te aanvaarden als mannen, maar willen daarmee ook dezelfde rechten en dat betekent dat ze als gelijkwaardige partners naast de mannen willen staan om samen toe te werken naar gelijke kansen en ontplooiingsmogelijkheden voor iedereen.

De feministenbeweging in Amerika heeft in deze strijd al de eerste successen geboekt. Zoals het er nu uitziet zullen de vrouwen in Nederland met dezelfde problemen geconfronteerd worden en daarom lijkt het een goed idee om nauw contact te houden met de Amerikaanse zusters.

Democratisering van de bedrijven: voorwaarde voor gelijke kansen in het onderwijs?

Dertien jaar geleden gaf de Wiardi Beckman Stichting het rapport 'Gelijke kansen' (1959) uit. Dat de socialistische grondgedachten over de gelijke kansen in het onderwijs gewijzigd zijn bewijst wel een vergelijking van dit rapport met het discussieschema. 'Socialisme nu: Gelijkheid' (Partij van de Arbeid, 1971). In de laatstgenoemde brochure wordt —naar onze mening terecht—het gelijke-kansenidee als te eenzijdig en onvoldoende bestempeld. Er wordt gewezen op het versterken van de onderlinge wedijver, op het feit dat niet iedereen evengoed kan leren en dat niet iedereen het er over eens is wat de moeite waard is om naar te streven. Een meritocratie (Young, 1958)—een maatschappij, waarin voornamelijk prestaties en capaciteiten (en dan alleen bepaalde) tellen—wordt daarmee als te eenzijdig afgewezen. Het gaat er niet alleen meer om 'het ver te schoppen'; iemand wordt niet alleen meer beoordeeld op grond van zijn merites in zijn baan en vakgebied (het Engelse woord 'merit' betekent verdienste). In het 13 jaar oudere 'Gelijke kansen' komen de gevaren van een meritocratie nog niet zo naar voren, nu worden deze beter onderkend (vergelijk bijv. ook het ontstaan van de term 'vakidoot').

Het bovenstaande neemt echter niet weg dat, zoals de brochure van 1971 zelf vermeldt, de gelijke kansen er nog lang niet in alle opzichten zijn. In dit artikel zullen we nu een aantal factoren nagaan die als verklaring worden gegeven voor de nog steeds geringe doorstroming van het sociaal lager milieu naar het algemeen voortgezet onderwijs en de universiteit. Onze bedoeling is om vooral te wijzen op een factor die te weinig aandacht heeft gekregen. Op de invloed van erfelijke en financiële factoren en de invloed van de moeder is al vaak gewezen, maar over het feit dat de beroepspositie van de vader, en vooral de verwachtingen, perspectieven en mogelijkheden tot uitgroei in zijn beroep wel eens van groot belang kunnen zijn wordt weinig vermeld. We zullen daarom de verklaringstheorie van Rolff (1967) uiteenzetten en daarmee aangeven dat de beroepsuitoefening van de vader wel eens de grondslag kan leggen voor de mogelijkheden die een kind heeft in het onderwijs, en dat democratisering van de bedrijven de meest geëigende oplossing lijkt om deze grondslag te wijzigen. Voor Marx-kenners (we denken vooral aan 'Die Deutsche Ideologie') zal de theorie minder spectaculair zijn omdat aan hen de gedachte wel bekend is dat de produktieverhoudingen (de beroepspositie is daarvan een onderdeel) van essentieel belang zijn. Rolff beschrijft zijn theorie echter zonder enige verwijzing naar Marx.

De doorstroming valt hard tegen: 3 mogelijke oorzaken

Van de vele gegevens over de doorstroming van de verschillende sociale klassen naar de verschillende typen onderwijs is ons een vergelijking van Dahrendorf (1965) over de doorstroming naar de universiteit het meest bijgebleven. Hij vermeldt dat er in Duitsland in 1958/59 ongeveer evenveel ambtenaren als landarbeiders waren. Er studeerden echter 80 kinderen van landarbeiders en 52 199 kinderen van ambtenaren. De cijfers mogen misschien niet altijd zo sprekend zijn, maar de doorstroming van arbeiderskinderen blijft niet groot. Voor Nederland vermeldt Van Heek (1968) bijvoorbeeld dat een jongeman afkomstig uit het hoger milieu der middelgrote en grote steden een 23 maal grotere kans heeft student te worden dan een leeftijdsgenoot uit het lager milieu in genoemde steden.

In dit zelfde boek (Het verborgen talent) beschrijft van Heek een 10-tal visies betreffende de doorstroming van de lagere sociale lagen in het onderwijs. Zoeken we de achter deze visies liggende verklaringsgronden voor de geringe doorstroming, dan zijn deze terug te voeren tot een drietal factoren: erfelijke, financiële en (andere dan financiële) gezinsfactoren. Dat er zeker *erfelijke factoren* mee zullen spelen is te verwachten op grond van verschillende onderzoekingen. Identieke tweelingen die afzonderlijk zijn opgevoed (er is dan verschillende gezinsinvloed bij gelijke aanleg) blijken vrij weinig af te wijken wat betreft intelligentie (de gemiddelde correlatie is 0,79), en ook wat betreft schoolprestaties nog sterk overeen te komen (de gemiddelde correlatie is 0,60) (Van Heek 1967). Dat er ook andere invloeden zijn dan de aanleg wordt bewezen door de lagere correlatie bij schoolprestaties. Bovendien vonden reeds 44 jaar geleden Freeman, Holzinger en Michell (Ausubel 1968) dat weeskinderen die geboren waren in een lager sociaal milieu een toename in intelligentie vertoonden als zij op jonge leeftijd in een pleeggezin uit hoger milieu werden geplaatst. Geringe doorstroming, *alleen* op grond van een geringere aanleg van het lager sociaal milieu is daarom onverdedigbaar.

Financiële factoren zijn eveneens een verklaringmogelijkheid. Het reeds genoemde rapport 'Gelijke kansen' wees er bijvoorbeeld op dat ouders met een laag inkomen de studiekosten minder goed kunnen betalen. Bovendien neemt hun gezinsinkomen toe als hun kinderen gaan werken, terwijl het afneemt als deze doorstuderen. Ook Rolff (1967) noemt een aantal financiële belemmeringen: als er geen geld is kunnen geen bijlessen betaald worden (in Duitsland bijv. had 45% van de leerlingen van een gymnasium bijles), door kleine behuizing zal er geen eigen kamer om te studeren beschikbaar zijn: er is geen geld voor reiskosten naar de soms ver afgelegen school. In een t.v.-uitzending wees ook van Calcar op financiële factoren: omdat er geen geld is voor een vakantie—laat staan een buitenlandse—en geen geld voor speelgoed zullen de kinderen van arme ouders minder kans hebben om ervaringen op te doen die belangrijk worden geacht in het onderwijs (vergelijk de onderwijzer die zegt: 'Douane, je weet wel als je de grens overgaat', deze kinderen weten dit nu juist niet!). Toch zijn de financiële factoren onvoldoende als verklaringgrond, omdat on-

danks ongeveer gelijke inkomsten van lagere ambtenaren en arbeiders toch veel minder kinderen van arbeiders doorstromen naar het algemeen voortgezet onderwijs (Rolff 1967).

Andere *gezinsfactoren* dan de financiële situatie spelen een rol: de ouders uit een lager sociaal milieu hebben minder informatie over en zijn minder gemotiveerd voor het vervolgonderwijs (Van Heek 1967, Ausubel 1968). Zij gebruiken andere opvoedingsmethoden dan de middenklasse, hebben een ander taalgebruik en hebben veel minder voor ogen welk onderwijs zij hun kind willen laten volgen. Dit laatste in tegenstelling tot bijv. ambtenaren. Als deze kinderen op het gymnasium hebben, hebben zij in meer dan de helft van de gevallen al in de eerste klas van het basisonderwijs besloten hun kinderen het gymnasium te laten volgen (Rolff 1967). Andere gezinsfactoren dan financiële blijken daarom ook de doorstroming te bepalen. Rolff vroeg zich echter af *waarom* zijn de ouders uit een lager sociaal milieu (gemiddeld!) minder gemotiveerd, geïnformeerd en doelbewust?

Steeds vroeger ingrijpen

Men is het er tegenwoordig wel over eens dat de oorzaken van de geringe doorstroming niet vroeg genoeg gezocht kunnen worden. Een eenmaal opgelopen achterstand blijkt nl. in de loop van de tijd steeds groter te worden (het zgn. cumulatieve effect (Ausubel 1968). Een 10 jaar geleden werd de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs als de grote hinderpaal gezien, die doorstroming verhinderde. Van Heek begon een onderzoek om te zien of veel 'verborgen talent' bij deze overgang verloren ging. Zeven jaar later vraagt hij echter niet voor niets aan Van Calcar, Soutendijk en Tellegen om een hoofdstuk te schrijven in de rapportage van het onderzoek. De problemen van de geringe doorstroming liggen vroeger. Van Calcar en zijn medeauteurs leggen de problematiek in ieder geval 6 jaar eerder en wel in de eerste klas van het basisonderwijs. Zij stellen: 'Goede leesvaardigheid: sleutel voor kennisverwerving'. De achterstand van scholen met leerlingen uit een sociaal lager milieu op het gebied van lezen blijkt overduidelijk. Nog duidelijker wordt deze als ook een aanpak in de eerste klas van het basisonderwijs te laat komt: activeringsprogramma's worden geschreven voor kleuterschool en crèche en op de t.v. wordt een programma vertoond waarin negermoeders geleerd wordt hun kinderen al in de eerste twee levensjaren te activeren. 'Kleine kinderen kunnen lezen' (Eva Margadant) en 'Kinderen kunnen meer' (Maya Pines) verschijnen. In een krant komt het bericht dat reeds na 6 weken verschillen te constateren zijn tussen baby's uit een sociaal lager en een sociaal hoger milieu. De invloed van de ouders op de vroege ontwikkeling blijkt enorm. Maar *waarom* doen ouders van arbeiderskinderen het zo anders dan bijv. ouders van de middenklasse?

De theorie van Rolff

Het leven van een ouderpaar wordt voor een groot gedeelte bepaald door het

werk van de man (zolang de vrouw niet werkt tenminste). Waardoor kenmerkt zich nu het werk van een arbeider? Hij bevindt zich onderaan een bedrijfshiërarchie, krijgt werk van bovenaf opgedragen en merkt al snel dat de mogelijkheden om hogerop te komen zeer gering zijn (zoals o.a. blijkt uit enquêtes). Er zijn voor hem twee soorten mensen: arbeiders en 'witte boorden' en tot de laatste zal hij nooit behoren, voelt hij. Wel is er een sterk collectief bewustzijn—wij arbeiders—maar een individueel prestatiestreven gericht op een betere positie in het bedrijf ontstaat niet. Hij zit onderaan en blijft onderaan. Een gevolg is dat een niet toekomstgerichte, passieve houding ontstaat waarbij geen drang opkomt individueel vooruit te komen. Een kantoorbediende in een zelfde bedrijf ziet de zaak heel anders: voor hem zijn er geen twee partijen, arbeiders en 'witte boorden', maar is er een hiërarchie waarin hij niet helemaal onderaan staat en ook ziet hij nog de mogelijkheid om vooruit te komen (m.b.v. één van de vele schriftelijke cursussen bijv.). Hij is niet zo zeer collectief georiënteerd maar individueel (hij wil vooruit), daarmee is hij tevens actief en toekomstgericht.

Dit verschillende waardenpatroon slaat nu over op de kinderen. Zij imiteren hun ouders en identificeren zich met hen. De wijze waarop beloning en straf gegeven worden weerspiegelt het waardenpatroon van de ouders. Als arbeiderskinderen mogen kiezen: je krijgt nu f 2,50 of over 2 weken f 5 als beloning voor een werkje, dan kiezen zij het eerste, ze zijn niet toekomstgericht (hun vader krijgt toch ook een weekloon en geen maandloon). Als deze kinderen naar school gaan krijgen zij echter te maken met een onderwijzer (es) die activiteit, toekomstgerichtheid en individueel prestatiestreven op prijs stelt: er moet lezen en rekenen geleerd worden—voor later—je moet goed je best doen voor cijfers, een symbolische beloning waar thuis weinig waarde aan wordt gehecht. Kortom de aanpak op school sluit niet aan bij het reeds ontwikkelde waardenpatroon en de reeds aanwezige achterstand (minder taalbeheersing, minder ervaring met spelletjes, puzzels bijv.) wordt daardoor nog vergroot (cumulatief effect). Naast de ouders en de school spelen ook de leeftijdsgenoten een belangrijke rol in de ontwikkeling van een kind. Welnu de opgelopen achterstand wordt zeker niet dank zij vriendjes en vriendinnetjes uit een ander milieu ingehaald. De kinderen met wie ze omgaan komen vrijwel allemaal uit hetzelfde milieu, waardoor het waardenpatroon eerder versterkt dan verzwakt wordt.

Kort samengevat (en gesimplificeerd) komt het er dus op neer dat de beroepspositie van de vader (voor een groot gedeelte) het waardenpatroon van het gezin bepaalt. De kinderen nemen dit patroon over (opvoeding!). In het onderwijs wordt een waardenpatroon verlangd dat gekenmerkt wordt door toekomstgerichtheid, activiteit en individueel prestatiestreven. Dit zijn juist niet de waarden die een arbeiderskind van zijn ouders heeft overgenomen. De toch al opgelopen achterstand (de gebrekkige ontwikkeling van de moeder zorgt bijv. voor geringe taalvaardigheid) wordt alleen nog maar groter omdat het niet 'klikt' tussen het waardenpatroon dat op school geëist wordt en dat van het arbeiderskind. Omdat er geen compensatie optreedt dankzij de leeftijds-

genoten zal de kans zeer groot zijn dat het—door de geringe schoolopleiding—weer net als zijn vader onderin de bedrijfshiërarchie terecht komt met als gevolg een nog vaster waardenpatroon dat collectivistisch, passief en op het heden is gericht. En wat er met zijn kinderen gebeurt heeft u al gelezen.

Democratisering van de bedrijven

Op grond van het bovenstaande is het niet verwonderlijk dat juist veel kinderen van kaderleden en vakbondsbestuurders wel doorstromen (persoonlijke mededeling van Grandia van het Rotterdamse project 'Onderwijs en Sociaal milieu'). Voor kaderleden ontstaat een beeld dat veel meer overeenkomt met dat van de bovengenoemde kantoorbediende dan dat van de gemiddelde arbeider. Zij krijgen daardoor een meer actieve, toekomstgerichte houding (die weer overslaat op de kinderen), omdat zij verder kunnen (en moeten) kijken dan de dagelijkse arbeidsplek.

Rolff zelf trekt nu niet de conclusie die volgens ons uit zijn theorie volgt. De conclusie namelijk dat, wil de uitspraak 'Gelijke kansen voor iedereen' inhoud krijgen, een verandering van de beroepspositie van de arbeider noodzakelijk is. Natuurlijk is het ook van belang dat gewerkt wordt aan beïnvloeding van de school en het gezin. Als de beroepspositie van de vader echter de basis legt voor het waardenpatroon van het gezin dan moet aan de beroepspositie gesleuteld worden. Het geven van verantwoordelijkheid, het meedenken en meebeslissen over aangelegenheden in het bedrijf zijn hiertoe geëigende middelen. Democratisering van de bedrijven lijkt dan ook noodzakelijk. Immers als democratisering leidt tot een actief-toekomstgerichte houding van de vader zal dit via de opvoeding in het gezin leiden tot grotere mogelijkheden op school voor zijn kind(eren).

LITERATUUR

Ausubel D.P. Educational psychology: a cognitive view, Holt, Rinehart en Winston, New York, 1968.

Dahrendorf R. Arbeiterkinder an deutsche Universitäten, Tübingen, 1965.

Heek van F. e. a. Het verborgen talent; milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid, J. A. Boom en zoon, Meppel, 1968.

Rolff H.G. Sozialisation und Auslese durch die Schule, Quelle Meyer, Heidelberg, 1967.

Wiardi Beckman Stichting Gelijke kansen, Amsterdam, 1959.

Young M. The rise of meritocracy 1870-2033, Londen, 1958.

Vredespolitiek in soorten

Wij hebben de mond vol van vredespolitiek. Hoeveel denkwerk zijn we bereid daarin te steken? Vraagstukken van strategie en wapenbeheersing zijn weinig in trek. Onze vredespolitiek is in feite opgetrokken op een paar axioma's:

Ten eerste dat samenwerking tussen Oost en West leidt tot ontspanning en ten tweede dat ontwikkelingshulp van Noord aan Zuid de veiligheid dient. Zou blijken dat samenwerking en ontwikkeling hand in hand kunnen gaan met zich toespitsende tegenstellingen, dan weten we met het woord 'vrede' niet goed raad meer. Hooguit zeggen we dan, dat we een tussenfase doormaken, waarachter de vrede reeds wenkt. Zou evenwel blijken, dat door gebrek aan onmiddellijke veiligheidsvoorzieningen deze fase gaat uitlopen op een wereldoorlog of op een veelvoud aan kernmogendheden, dan kunnen we die wenkende vrede wel afschrijven. Dan beginnen we weinig meer met abstracte modellen van economische verstrengeling en nivellering, waar de vrede als gaaf produkt uit zou moeten voortkomen. Daargelaten of die modellen te verwezenlijken zijn en zo ja, of zij het einde van het wapengeweld zullen brengen, is de vraag of we dit doel kunnen bereiken voordat de huidige machtscentra ons naar de ondergang hebben gevoerd. Daarom moet vredespolitiek op verschillende terreinen tegelijk werkzaam zijn. Sommige onderwerpen zijn weerbarstiger dan andere. Op enkele rusten bovendien taboes. Zo voelen we heimwee naar een tijd waarin weerloosheid een gerede oplossing leek, maar hebben we tegelijk nog de schrik te pakken dat we het gevaar van Hitler hebben onderschat. Gevolg is dat we niet graag worden lastiggevallen met militaire kwesties, maar toch evenmin willen worden herinnerd aan het gebroken geweertje. En dat we de oorzaken van wantrouwen en wapengeweld graag zoeken waar ons dat toevallig het beste uitkomt. Dit laatste geldt trouwens evenzeer voor bepaalde stromingen in de vredeswetenschap.

Vrede en onrecht

Het socialisme is voor vrede en gerechtigheid. Maar hier en daar in de polemologie kan men horen dat het socialisme heeft afgedaan en moet worden opgevolgd door de vredesbeweging. Argument is dan bijv. dat de bewapening gemeenschapsbezit is en tóch tot oorlog leidt. Dit zijn extreme uitlatingen, maar intussen groeit de neiging van de polemologie zich bij uitstek geroepen te voelen het onrecht te bestrijden.

Deze opvatting gaat gepaard met nieuwe benamingen voor oude begrippen.

'Uitbuiting' wordt vervangen door 'structureel geweld', 'gerechtigheid' door 'positieve vrede'. Ik heb wat moeite met die naamsveranderingen. Al meteen omdat zij ons het zicht benemen op allerlei zinnigs dat in het verleden over uitbuiting en gerechtigheid al is gezegd. En verder omdat een woordkeus die zich verwijderd van normaal spraakgebruik wel de elite epateert maar de aansluiting bij de massa bemoeilijkt. Omgekeerd zie ik niet in, waarom mensen die rechtvaardigheid als hoofdonderwerp van wetenschappelijke bezigheid kiezen, zich nu uitgerekend polemoloog willen noemen. Wanneer zij zich verdiepen in sociale zekerheid of ontwikkelingshulp, kunnen ze gelden als juristen, economen of landbouwkundig ingenieurs. Willen ze bovenal nagaan, welke menselijke hebbelijkheden en verschijnselen aan meer gelijkheid in de weg staan, dan dienen zich wel een tiental bestaande disciplines aan. Raakt de vredeswetenschap hiermee niet wat ver van honk?

Op het eerste gezicht niet, want—zal men zeggen—onrecht voert tot oorlog. Maar die stelling gaat niet altijd op. Soms leidt meer rechtvaardigheid tot meer conflict en elders duurt het ergste onrecht van de wereld voort zonder kans op wapengeweld. Daarnaast zijn er inderdaad gevallen waar het verband tussen uitbuiting en oorlog wél aanwijsbaar is. De polemologie zou het tot een van haar taken kunnen rekenen, uit te vinden onder welke omstandigheden die samenhang zich voordoet en onder welke niet. In feite echter zien we, hoe zij meer en meer het onrecht tot haar wetenschappelijke domein rekent ook los van de vraag of het tot oorlog leidt.

Aanleiding hiertoe is, dat de scheidslijn tussen oorlog en vrede moeilijker valt te trekken dan menigeen vroeger wel dacht. Het volkenrecht zit al met de vraag of spontane blokkade een oorlogsdaad is. Nemen we dit inderdaad aan, dan rijst hetzelfde probleem voor een protectionistische handelspolitiek. Het begrip vrede schijnt nauwelijks verenigbaar met uithongering van de halve wereldbevolking door een op autobezit en overvoeding belust blank ras, evenals het lastig te rijmen lijkt met de opstelling van duizenden atoomraketten in het kader van de zogeheten afschrikking. Bij nader inzien evenwel kan aan een vredesideaal waarin de gerechtigheid al is opgenomen, alleen dan behoefte ontstaan, wanneer men erop uit is, vrede tot een allesoverheersende waarde te verheffen.

Dit laatste bijv. omdat men mentaal niet in staat is twee hoofdwaarden te erkennen, vrede én gerechtigheid, en per geval af te wegen welke van beide de voorrang moet krijgen. Ook is denkbaar, dat men alles onder de term vrede wil vangen, omdat anders de tweede waarde ten dele buiten het eigen vakgebied zou vallen en dit vak daardoor zou verschromelen.

Zelf geef ik er de voorkeur aan, de twee begrippen naast elkaar te hanteren en aanvaard ik dat vrede soms voor iets anders moet wijken. Neem Hitlers bezetting van het Rijnland in '36. Het ware te wensen dat Frankrijk toen Duitsland was binnengerukt. Toch ging het hier nauwelijks om 'structureel geweld'. Wél om onheilspellende verdragsbreuk en om een onvermogen bij het Franse opperbevel, bij de Britse regering en zelfs bij Churchill, in te zien dat hierop met een oorlogsdaad moest worden gereageerd. Trouwens de hele theorie van

rechtvaardige revoluties zou in het luchtledig komen te hangen, als men het wapengeweld niet in vergelijking bracht met de mogelijkheid daarmee een bepaalde graad van onrecht te keren.

Mij dunkt dat de gezichtspunten van vrede en van rechtvaardigheid los van elkaar *kunnen* (zij het niet steeds *hoeven*) staan. Vredesonderzoek moet de oorzaken van oorlog opsporen. Deze houden soms verband met een dubbelzinnige grensregeling of een misrekening in elkaars vastberadenheid ofwel met een verzuim van staatslieden of volkeren, zichzelf of een buurland gezichtsverlies te besparen. Maar zij kunnen ook liggen in de sfeer van het onrecht. Nu schuilt dit hetzij in onbillijke regels, hetzij in willekeurige toepassing van (al dan niet onbillijke) regels. Het kan berusten op ongelijkheid (welke discrepantie leidt dan tot geweld?) of op rechtsonzekerheid (die ook bevoorrechten kan treffen en tot geweld prikkelen). Veelal gaat het rechtstreeks om bestaansnood of wel menselijke vernedering. Of om machteloosheid, vaak de gedaante waarin rechteloosheid ervaren wordt.

Wie het in de eerste plaats om rechtvaardigheid te doen is, kan op *al* deze terreinen aan de slag. Maar wie hier een van de vrede afgeleide waarde ziet, zal enig onderscheid moeten aanbrengen, waarbij hij voor de probleemstelling nog zijn licht zou kunnen opsteken bij de rechtsfilosofie.

Voorzover bepaalde verschijningsvormen van onrecht wapengeweld in de hand werken, behoort de bestrijding van dat onrecht zonder meer tot de taak van de vredespolitiek.

Tegelijk zullen we moeten bedenken, dat het nauwelijks mogelijk zal zijn bijv. ontwikkelingshulp steeds in zodanige vorm te gieten, dat zij niet af en toe conflicten in het leven roept. Dit is alleen te verwerken, wanneer we gerechtigheid, ongeacht de vraag of zij telkens wel voor handhaving van de vrede vereist is, als zelfstandige waarde handhaven. Dat afkeer van oorlog en van onrecht gemeenschappelijke wortels heeft in een bepaalde mensopvatting, doet niets af aan de noodzaak, hier twee kwaden te onderscheiden. Kortom, ik loop gauwer warm voor de leuze 'Vrede en recht voor allen' dan voor de leuze 'Voor positieve vrede, tegen structureel geweld'.

Hoe speelt nu het tegenwoordig vaak verfoeide woord 'veiligheid' hier doorheen? Voor mijn gevoel is het een verwarrende term, die kan slaan op uitbanning van oorlogskansen, maar vaak gebezigd wordt in verband met belangenbescherming. Zo spreekt senator Van Riel over defensie als hoedster van onze sociaal economische orde. Dit maakt zijn veiligheidsbegrip verdacht voor wie zijn binnenlands-politieke idealen niet deelt. Voordat ik achter veiligheidspolitiek in termen van belangenbehartiging ga aanlopen, wil ik eerst precies weten, welke waarden men zoal tegen agressie of pressie wil beschermen. We kunnen de veiligheid echter ook heel anders opvatten. Om met Røling te spreken: 'Het begrip verwijst naar de toekomst. Het ziet op een toestand, waarin de verhoudingen zó zijn, dat aanleidingen tot oorlog ontbreken.' Toch zal ik, om misverstand te vermijden, dit woord verderop achterwege laten. Vrede

noem ik dan het tegendeel van wapengeweld; en er zijn meer vredeskansen naarmate er minder oorlogsgevaaren zijn.

Vredespolitiek aldus opgevat dient aandacht te schenken aan alle bronnen van oorlogsgevaar. Dit zijn, behalve sociaal-economische en sociaal-psychologische factoren, ook feilen en gebreken op het terrein van diplomatie, volkenrecht en wapenbeheersing. Dit laatste is in de vredeswetenschap verre van algemeen aanvaard. Wie zich met deze onderwerpen bezighoudt, ontmoet nogal eens het verwijt dat hij de echte problemen helpt verdoezelen. Bij de huidige stand van de wapentechniek echter is het zinvol, ook op te komen voor elke procent waarmee de kansen op een kernoorlog omlaag kunnen. Beslissend is of wapenbeheersing in het raam van een afschrikkingsevenwicht het leven van het slechtst denkbare systeem of het leven van de mensheid rekt.

Vrede en afschrikking

Wie stelt dat het huidige afschrikkingsevenwicht verwerpelijk en ondeugdelijk is, heeft sterke argumenten aan zijn kant. Deze luiden als volgt.

—De kernbewapening schiet als middel tot bescherming haar doel voorbij. Geen enkel te verdedigen belang weegt op tegen een dodental van vele honderden miljoenen.

—Nucleaire afschrikking is ongeloofwaardig. Zij veronderstelt dat een tegenstander in het verloop van een crisis zal wijken voor een dreigement dat men zegt zelf te zullen trotseren. Men gaat dus uit van een rationele wederpartij en tegelijk van eigen irrationaliteit.

—Een afschrikkingverhouding neemt nooit een einde, ook al is het oorspronkelijke gevaar of conflict allang voorbij. Afschrikking vergt vijandschap en deze op haar beurt weer afschrikking. Zo'n verhouding belet partijen het beeld dat zij van elkaar hebben te toetsen. Zij bevordert denken in sjablonen. Bovendien wil deze strategie elk denkbaar risico dekken: de wederpartij wordt geen gelegenheid gelaten straffeloos aan te vallen, maar daardoor krijgt deze ook nooit kans om—door een leemte bij de ander onbenut te laten—zijn vreedzaamheid te bewijzen.

—Een afschrikkingstrategie drijft op economische belangen. De elite wendt het afschrikkingsklimaat vooral aan om haar positie in eigen land te bestendigen.

—Wil afschrikking zo overtuigend mogelijk zijn, dan moeten partijen af en toe laten merken, dat zij niet terugschrikken voor gebruik van geweld. Zij moeten blijf geven geen papieren tijger te zijn en zij doen dit met expedities tegen kleinere staten als Viëtnam en Tsjecho-Slowakije.

Hoe hecht zijn nu deze argumenten?

Om met het laatste te beginnen: inderdaad vereist afschrikking een ondubbelzinnige afbakening van verdragsgebieden. Indien deze niet waren omljnd, dan zou de slag om de vagere invloedssferen waarschijnlijk nog heviger ont-

branden. Viëtnam onderstreept niet zozeer Amerika's nucleaire geloofwaardigheid als wel zijn conventionele ongeloofwaardigheid.

En wat Tsjechoslowakije betreft, het werd tot de orde geroepen omdat in de Sowjet-ideologie geen plaats is voor een terugkeer op de weg naar het communisme. Met kernwapens heeft een en ander niet direct van doen.

Meer centraal staat het argument als zou geen enkel belang opwegen tegen het verwachte dodental in een derde wereldoorlog. Dit is zonder twijfel juist. Het woord 'defensie' (letterlijk: afslaan) past niet voor het gebruik van kernwapens. Als deze middelen aanvaardbaar zijn, dan alleen om oorlog te voorkomen. Ook voor vergelding mogen zij niet dienen. Hooguit voor afschrikking: de bereidheid tot inzet wordt dan een uitvloeisel van het vereiste dat het dreigement indruk maakt en ernstig wordt genomen. Is dreigen met kernwapens immoreel, nu de waarschuwing haar betekenis ontleent aan de bereidheid tot gebruik?

Persoonlijk kan ik de ethiek hier niet los zien van een kansberekening. Of afschrikking eigenlijk wel geloofwaardig kan zijn, zullen we straks nog bezien. Maar laten we een willekeurige (misschien wel rooskleurige) hypothese kiezen: een afschrikingskans van 99% behorend bij een gebruikskans van 10%, ingeval de afschrikking zou falen. Dit wil zeggen dat de strategie één kans op honderd loopt haar doel (eigen onaantastbaarheid) te missen. Doet dit zich onverhoopt voor, dan gaat het kanspercentage op daadwerkelijke inzet van kernwapens een rol spelen. Dit hadden we gesteld op tien. Conclusie: in deze veronderstelling zou de kans op een atoomoorlog tien procent van één procent zijn, dus één op duizend. Wie zich wil uitlaten over morele verwerpelijkheid van een nucleaire strategie, zou in gedachten een promillage als toelaatbaarheidsgrens moeten bepalen. Is dit een te kille benadering? Verre daarvan! Elke automobilist die met zijn gezin de snelweg opgaat, zou voor zichzelf zo'n soort berekening dienen te maken. Wie de kwade kansen onverantwoord hoog vindt, weet daarmee overigens nog niet wat hem te doen staat. Nederland heeft zelf geen kernwapens: hoogstens kunnen we onze bondgenoten de rug toedraaien. Zou dit hun voorzichtigheid en ontvankelijkheid voor ontspanning gunstig of ongunstig beïnvloeden? Hier dreigt het gewetensonderzoek voorlopig te stranden in giswerk. Laten we daarom eerst eens zien of afschrikking in wezen niet redeloos en onzinnig is.

Het is—zo luidde de stelling—niet plausibel, eigen gedrag in het vooruitzicht te stellen zonder de wederpartij mentaal in staat te achten hetzelfde terug te doen.

Kan men, met andere woorden, zelf voor irrationeel doorgaan en intussen de ander ervoor aanzien dat hij rationeel zal blijven handelen? Deze houding is niet dwazer dan die van de vliegtuigkaper die hoog in de lucht zijn handgranaat te voorschijn haalt en aanneemt dat zijn medereizigers meer aan hun leven hechten dan hijzelf voorgeeft te doen. Het mag erg boud klinken, klaarblijkelijk werkt het wel. Ook tussen twee kernmogendheden is niet beslissend of elk van beiden werkelijk vastbesloten is om desnoods op de knop te drukken. Wél of de een rekening houdt met de kans dat de ander, mits tot het uiterste getart,

zal overwegen toe te slaan in de hoop dat de eerste alsnog zal retireren. Veronderstel dat de Russen schoon genoeg krijgen van de Westduitse televisie omdat die de Oost Duitsers het hoofd op hol brengt, en dat zij die zenders onschadelijk willen maken. Houden ze dan voor mogelijk, dat Nixon liever met vuur speelt dan zich door toegeeflijkheid een verkiezingsnederlaag op de hals te halen? Dat hij dus op een krachtproef aanstuurt in de overweging dat dit hem, als de Russen afdruipten, niets kost en zijn volgende ambtstermijn veilig stelt? Mij lijkt dat de Russen dan Nixons bewering, ook al vinden zij het een stug verhaal, niet als grootspraak zullen durven wegzuiven. De huidige nucleaire strategie valt niet af te doen als kale bluff. Zij is me eerder té imposant dan dat zij—zoals sommigen menen—niet imposant genoeg zou zijn.

Maar, zo luidde een ander bezwaar, afschrikking overleeft haar ontstaansreden, zij kiest zich een zondebok, bevordert sjablone-denken en komt nimmer ten einde. Gaat dit wel altijd op? Ook degenen die dit opperen, erkennen dat afschrikking wel eens ontspanning toelaat, overigens vooral wanneer de bewapening eenmaal een eigen leven is gaan leiden. Zij geven toe dat gepropageerde tegenstellingen—met behoud van het afschrikkingsapparaat—tijdelijk aan intensiteit kunnen verliezen, en dat dan samenwerkingsvormen kunnen opleven. Inderdaad, zo zeggen zij, afschrikkingspolitiek zonder vijandbeeld is voorstelbaar, maar de werkelijkheid is anders.

Hier staat tegenover, dat volksoorlogen (en zeker de theorie van de geweldloze weerbaarheid of sociale defensie) een veel grotere psychische mobilisatie incalculeren dan de huidige strategie, die vooral een onkwetsbaar arsenaal vergt en een geloof dat de elite-top dit apparaat desnoods in werking zou kunnen zetten. Een gemobiliseerde publieke opinie kan in uren van crisisafhandeling juist een onwelkome handenbinder voor de staatslieden worden.

Nu zal men tegenwerpen, dat dan wel niet de strategie maar toch de bereidheid om die te betalen een vijandbeeld nodig maakt. Ik zou evenwel onderscheid willen maken tussen vijandschap en (al dan niet overdreven) behoedzaamheid. Een feit is dat volgens steekproeven het Russische imago er bij de Amerikaanse kiezers op vooruitgaat, hoewel deze toch hun belasting voor de bewapening blijven opbrengen. Overigens is ook dit weer niet noodzakelijkerwijs geruststellend.

Kern van de zaak is, of voor de behoedzaamheid waarop onze strategie steunt wel voldoende reden is. Afschrikking op grond van zelfbedrog is wel mogelijk, maar is zoiets inderdaad nu in het spel? De redenering van de Duitse polemoloog Dieter Senghaas, aan wie ik een aantal van de genoemde bezwaren tegen afschrikking ontleen, blijft hier helaas abstract. Hij beroept zich op geleerden uit allerlei wetenschappen om te staven dat wapenarsenalen een eigen dynamiek kunnen ontwikkelen los van de 'oorspronkelijke, misschien echte dreiging'. Hij neemt aan dat 'aanvankelijk reële conflicten de neiging vertonen, naarmate ze hoger oplopen, door irreële componenten te worden overwoerd'. En welke conflicten noemt hij reël? Antwoord: conflicten die 'althans na verloop van tijd oplosbaar zijn'. Toegepast op de tegenstelling tussen Oost en

West zou dit betekenen, dat er eerst een oplosbare controversie was, die inmiddels door een onoplosbare animositeit is vervangen. Dit betwijfel ik. Beide zijden hebben elkaar dikwijls de vreemdste verwijten naar het hoofd geslingerd, maar het conflict is ten dele hetzelfde gebleven. Willen we het wantrouwen allengs overwinnen, dan moeten we ons eerst wel rekenschap geven waar het om draait.

Vrede en wantrouwen

Waarop berust het wantrouwen aan Russische kant? Voor mijn gevoel op een bezorgdheid in drie lagen. De leiders bekommeren zich om de Russische veiligheid, om de communistische zuiverheid en om hun eigen positie. In deze optiek speelt naast China het Westen een geduchte rol.

De drie zorgen hangen trouwens onderling nauw samen. Wanneer het huidige leiderschap valt, kan het communisme verwateren en Oost-Europa zijn verdediging gaan verwaarlozen. Voor en na staat hier de Westelijke aandrang op een vrij verkeer van informatie en ideeën centraal. De huidige topfiguren in Oost-Europa zouden zo'n ontwikkeling politiek niet overleven. Zij weten dat het Westen dit beseft, en zien er daarom een voortzetting met andere middelen in van oude interventieplannen om het communisme ten val te brengen.

Zij kunnen hiervoor aanknopen bij de Westelijke veldtocht van 1919, bij de Frans-Britse plannen van 1939 om in plaats van Duitsland de Kaukasus aan te vallen en tenslotte bij Dulles' verkiezingscampagne van 1953 rond het thema van de 'roll-back'. Ook al zou ditmaal het Westen de vrije omgang tussen volkeren voorstaan uit puur idealisme, dan nóg zou dit het Kremlin niet geruststellen. Zoal niet het communisme dan toch de heersende opvatting daarvan zou het in een vrije ontmoeting van idealen afleggen. Dit betekent nog niet dat het Westelijke stelsel zo superieur is, wél dat het beter in de markt ligt. Daarom moet Moskou vrijdenkerij op afstand houden. Dit staat ons na Tsjecho-Slowakije helderder voor ogen dan voordien, maar een nieuw gezichtspunt is het niet. Churchill, een grondlegger van de koude oorlog, riep al een kwart eeuw geleden uit: 'The men in the Kremlin dread our friendship as much as our hostility.'

De overtuiging dat de Russische leiders er persoonlijk belang bij hebben het Westen monddood te maken, levert, afgezien van alle paniekzaaij, de harde kern voor het Westelijk wantrouwen jegens de Sowjet-Unie. Is dit conflict oplosbaar, voorwaarde voor Senghaas om het ook reëel te achten? Kunnen we onszelf van onze vrees bevrijden door het Kremlin gerust te stellen? Zeker niet door ons tot het communisme te bekeren, want dat zou het evenwicht binnen het 'socialistisch gemenebest' verder ten ongunste van Moskou verstoren. Nog minder door de convergentieleer te prediken, want niets zou de Oosteuropese eenheid heviger ondermijnen. Wél zouden we hen misschien iets meer op hun gemak brengen indien we, teneinde de gaven der natuur niet uit te putten, onze welvaart gingen beperken, daarmee erkennend dat het kapitalisme uit

een oogpunt van behoeftenbevrediging toch niet zo goed heeft gewerkt als eerst wel leek.

Dit zou althans de materiële werfkracht van de Westelijke leefwijze enigszins teniet doen. Voor het overige kunnen we Oost-Europa slechts meer bezielende leiders toewensen, die minder bang behoeven te zijn voor hun positie indien zij de teugel vieren.

Maar stel dat inderdaad een tijd aanbreekt waarin de Westelijke leefwijze de Russische invloedssfeer niet meer direct bedreigt, en dat Moskou zich een militaire ontspanning in ons werelddeel kan gaan veroorloven. Hoe moet het dit dan te kennen geven? Heeft Senghaas gelijk dat ons systeem de ander geen gelegenheid biedt zijn goede wil te tonen? Zeker, velen in het Westen zullen, zolang nog Russische soldaten aan de Chinese grens staan, beweren dat deze eigenlijk tegen het Westen bedoeld zijn of kunnen worden gericht. Diezelfde stemmen zullen volhouden dat elk Russisch voorstel, juist als het redelijk is, beoogt het Westen zand in de ogen te strooien. Maar dan heb ik toch wel voldoende vertrouwen in het onderscheidingsvermogen van de kiezers.

Dient het Westen het nut of de overbodigheid van zijn militaire apparaat te gaan toetsen door daarin gaten te laten vallen? Kan Moskou alleen door ons dan alsnog ongemoeid te laten, van zijn vreedzaamheid doen blijken? Hierin zitten een paar denkfouten. Allereerst kan Breznev evenmin als Nixon de toetssteen zijn voor zijn opvolgers. Bovendien: als er conflicten mogelijk zijn en we bereiden ons alleen voor op de meest voor de hand liggende vormen (bijv. kleine grensoverschrijdingen), dan loopt juist door onze maatregelen die waarschijnlijkheid terug en neemt de mogelijkheid van grote pressie (zonder grensoverschrijding maar met manoeuvres op de achterhand) toe. Deze twee argumenten helpen ons overigens nog niet uit de vicieuze cirkel. Daarom is het derde belangrijker, namelijk dat ieder weldenkend mens in staat is een voorstel te verzinnen op het gebied van vermindering van strijdkrachten en toezicht op de naleving, waarvoor Moskou zonder zichzelf te kort te doen zich een gunstig onthaal in het Westen zou kunnen verzekeren. Senghaas zou misschien tegenwerpen dat dan de elites in het Westen om hun positie te bestendigen de Sowjet-Unie als boosdoener zouden blijven afschilderen. Dat lukt echter niet tegen alle schijn van het tegendeel in. Mijn indruk is dat de gevestigde orde al begint te anticiperen op de ontspanning en terugrijpt op maatschappelijke minderheden in plaats van het wereldcommunisme als spookbeeld in de binnenlandspolitieke strijd. Het spelen op 'law and order' is onverkwikkelijk, maar geeft wel een aanwijzing dat de Sowjet-Unie als boeman in de verkiezingstijd niet onvervangbaar is. Wanneer een campagne op angst speculeert, is juist niets zo verwisselbaar als de concrete vijand, zoals trouwens Senghaas zelf ergens schrijft.

Het blijft natuurlijk een vraag hoe de wereld ooit van de kernbewapening afkomt. Maar waar het mij nu eerst om gaat is, dat de Oost-West-verhouding niet onvermijdelijk op sleeptouw blijft van de afschrikking. Het wantrouwen heeft een eigen oorzaak. De Oosteuropese toplaag vreest de besmettelijkheid van onze materiële en geestelijke verscheidenheid. Onze welvaart zal misschien

slinken, maar onze drukkerijen zullen blijven. Men kan zich afvragen, of wij de volkeren van Oost-Europa niet een slechte dienst bewijzen door zo uitdagend op een vrij verkeer van denkbeelden aan te dringen. Zal dit niet juist tot gevolg hebben dat het Kremlin er nog moeilijker toe komt, met de eigenaardigheden van onze democratie in open wisselwerking te leren leven?

Vrede en schaarste

Indien West-Europa ertoe zou komen afstand te doen van industriële groei en asociale consumptievormen, dan is het voorstelbaar dat dit een gunstige uitwerking krijgt op de verstandhouding tussen Oost en West, omdat wij de communistisch geregeerde helft van ons werelddeel althans in materieel opzicht minder de ogen uitsteken. Maar de dreigende uitputting van onze planeet heeft nog wel andere aanrakingspunten met het wel en wee van de vrede. En dan denk ik nog niet zozeer aan Mansholts voorspelling dat de wapenproductie bij gebrek aan grondstoffen zal stoppen. Immers ten eerste kunnen de laatst overblijvende metalen een strategische betekenis krijgen die de wedijver grimmiger maakt dan ooit. Maar bovendien sluit ik niet uit, dat de vindrijkheid zich dan zal gaan richten op minder materiaalintensieve vernietigingsmiddelen.

Wél zijn er andere verbanden.

Volgens Freud komt menselijke agressiviteit vrij, waar het streven naar genoegens botst op de harde werkelijkheid en dan niet langer tegenwicht biedt aan destructieve neigingen. Marcuse wees erop, dat die harde werkelijkheid in belangrijke mate historisch bepaald is en zou kunnen verdwijnen samen met de maatschappij van de schaarste.

Senghaas pikte deze gedachte dankbaar op, waar hij spreekt over een vandaag reeds mogelijke, zij het nog niet verwezenlijkte toestand, waarin de strijd om het bestaan een einde neemt doordat ieder aan zijn trekken komt. Op de verwachting van Marcuse dat materiële verzadiging en geestelijke voldoening voor ieder binnen bereik komen, viel al meteen het een en ander af te dingen. Zo kunnen we zeggen dat macht, erkenning en sex—om eens iets te noemen—niet voor ieder in gelijke mate zijn weggelegd. Marcuse beseft dit ook wel: vandaar zijn noodsprong naar de 'lustwaarde van de ontzegging'. Maar nu zullen we bovendien hard moeten gaan cijferen, of er bij gelijke verdeling van de gaven der natuur per wereldburger straks veel welvaart overblijft.

En ook al is dit genoeg voor een menswaardig bestaan, dan nóg loopt de vrede gevaar als we nu overdreven verwachtingen blijven wekken en het Westerse levenspeil als maatstaf blijven hanteren. Het staat namelijk wel vast, dat mensen en groepen die in gewekte hoop worden teleurgesteld, bij uitstek ontvankelijk zijn voor de gedachte om naar de wapens te grijpen. Willen we de revolutie bevorderen, dan moeten we beloften voorhouden die nooit kunnen worden waargemaakt. Willen we dat daarentegen niet, dan dienen we op onze woorden te gaan passen. De laagstbetaalde groepen in onze samenleving heb-

ben we zoet kunnen houden met de toezegging dat zij morgen meer zouden krijgen dan vandaag en evenveel als hun baas gisteren. Willen we in eigen huis een revolutionair klimaat vermijden, dan zullen we, behalve aan veel meer gelijkheid, moeten werken aan een uitgebreid besef voor de reële mogelijkheden. In dit opzicht is het boek de Future Shock, dat nieuwe geslachten van kindsbeen af wil wennen aan de wegwerpmaatschappij, uit vredesoogpunt het eerst aan wegwerpen toe. Op dezelfde manier is Mansholts verhaal over zijn kleinzoon die kromme spijkers recht zal slaan, een voorbeeld van vredesopvoeding. Maar daarnaast dringt nu pas tot ons door, dat we de derde wereld niet zoals eerder onze arbeidersklasse, kunnen afschepen met beloften over groei of ditmaal over een wereldwijde industrialisatie naar huidig Westers model. Wat willen we voortaan: de massa's in de derde wereld bewust maken van hun achterstand en hen aldus in de stemming brengen om gelijkheid af te dwingen?

Of moeten we hun élan de kop indrukken door aan te geven dat meer dan de helft van het probleem in onze overontwikkeling zit?

Met gelijkheid kopen we overigens, naar het zich laat aanzien, nog geen waarborg voor vrede. Het is al meteen de vraag of iedereen, ook al is hij tijdig gewaarschuwd tegen overschatting van zijn rechtmatige portie in 's werelds welvaart, met gelijkheid genoeg zal nemen. Wél staat vast, dat ontwikkelingshulp die schoksgewijze vooruitgang brengt in eilanden van voorspoed temidden van schrijnende armoede, een en ander met de boodschap dat straks állen in goeden doen zullen zijn, dat dit de meest conflictbevorderende manier van werken is.

Wil West-Europa een voorbeeld van ontwikkelingshulp worden, dan moet het niet alleen zijn wegwerpconsumptie, maar ook zijn wegwerpbewapening een halt toeroepen. En hier komen de draden van mijn betoog samen. Hoeveel bezwaar we ook tegen de huidige toestand mogen koesteren, met een Europese kernmacht zou de toekomst nog slechter zijn. De Amerikaanse deterrent mag al niet voor honderd procent geloofwaardig wezen, een Europese kernmacht nog veel minder. Als het waar is, dat een atoombewapening gemakkelijker wordt opgebouwd dan weer aan de kant gezet, dan is er veel aan gelegen dat West-Europa dit pad niet inslaat. Als de oorlogsindustrie zijn belangen in Amerika probeert onder te brengen bij de buitenlandse politiek, dan geldt dit minstens zo sterk voor Frankrijk, waarmee we over de Europese toekomst rond de tafel zitten. Als de grondstoffen schaars worden, dan is een onafhankelijke Westeuropese defensie een onvoorstelbare verkwisting. Als de vrede kan worden bevorderd door meer gelijkheid in levensomstandigheden tussen Noord en Zuid, dan is een onafhankelijke defensie een zoveelste aanslag op de middelen die we aan de derde wereld zouden moeten afdragen. Als we opties op een heel andere vredespolitiek dan de nucleaire afschrikking willen openhouden, dan zal een aanzet tot een Europese kernmacht ons die keuzemogelijkheden uit handen slaan.

Nu lopen er in West-Europa volop politici rond die dromen van Europese 'grandeur' en die niets liever zouden doen dan zowel het communisme als

Amerika vernederen, en onze wapenproductielijnen rendabel maken door massale export van militaire uitrusting naar de derde wereld.

De sluipweg naar de Europese kernmacht staat al in hun plannen ingetekend: een ambitieuze onafhankelijke politiek, die Amerika van ons vervreemdt, die daarom een eigen strategie nodig maakt, welke op haar beurt weer gedekt moet worden met inheemse kernwapens. Daartegenover is het *onze* taak erop toe te zien, dat de Amerikaanse garantie niet nodeloos op het spel wordt gezet eer de voorwaarden voor ontspanning tussen Oost en West zijn gelegd, in welk geval de eierzucht weinig vat meer op de Westeuropese bevolking zal kunnen krijgen. In de eerstkomende jaren van vormgeving aan de Gemeenschap van de Tien heeft dit vanuit het oogpunt van vrede in de ruime betekenis van het woord een heel hoge prioriteit.

Het particuliere verzekeringsbedrijf; socialisatie of ordening?

Met het eerste deel van dit opschrift als titel heeft de Wiardi Beckman Stichting een studie gepubliceerd van de hand van drs. R. van Boven en ir. H. Vos; ook enkele andere personen hebben er aan medegewerkt. De uitnodiging van de redactie van dit tijdschrift om van dit rapport een korte bespreking te geven heb ik gaarne aanvaard.

De publikatie is ontstaan uit een verzoek van de basisprogramcommissie van de PvdA aan de WBS om zich nader te beraden over de congresuitspraak geformuleerd in het Socialistisch Bestek 1967 waarin gesteld is, dat nationalisatie van het verzekeringsbedrijf gewenst is op grond van:

1. de hoognodige bevordering van de efficiency;
2. het streven naar waardevastheid van de levensverzekeringsuitkeringen;
3. het doelmatiger richten van de investeringen.

Het rapport bestaat uit twee delen: ongeveer vijfzesde van het geheel geeft een uitvoerige en uitstekend gedocumenteerde, analytische en kritische beschrijving van het tegenwoordige verzekeringsbedrijf in Nederland; voorstellen om de drie bovengenoemde doelstellingen te bereiken vormen dan een slothoofdstuk dat slechts 20 van de 124 bladzijden inneemt.

De sterkste delen van het verslag hebben betrekking op het eerste punt van de opdracht; er is documentatie van de verspilling in overvloed. Voor het levensverzekeringsbedrijf blijkt bijv. dat in 1969 het onkostenpercentage van de particuliere verzekeraars 27,6 bedroeg terwijl dit voor de bedrijfspensioenfondsen maar 6,4 en voor de ondernemingsfondsen slechts 1,7 is. Het is duidelijk dat men hier ongelijksoortige grootheden vergelijkt: de ondernemingsfondsen *moeten* veel goedkoper zijn omdat men geen acquisitiekosten heeft als gevolg van de verplichting tot deelneming; bovendien heeft men een volmaakte uniformiteit van de polisvoorwaarden en een kortsluiting met de loon- en salarisadministratie. Ligt hier meteen niet een conclusie voor de hand die het rapport niet vermeldt, nl. de wenselijkheid om de ondernemings- en de bedrijfsfondsen wettelijk verplicht te stellen en tegelijk een dwingende regeling voor het behoud van pensioenrechten bij tussentijdse verbreking van het dienstverband?

Voor het zeer gecompliceerde schadeverzekeringsbedrijf is in 1969 het gemiddelde onkostenpercentage 30,2. Uitgerekend als schadepercentage, d.w.z. als percentage van de geïnde premies dat in een bepaald jaar uitbetaald wordt aan de verzekerden, komt het rapport voor 1969 tot de volgende waarden: brand 48,5; varia (inclusief motorrijtuigenverzekering) 61,7;

ziekte enz. 80,7. Ik mis hier de aantekening dat brandverzekering, en in deze groep weer met name de verzekering van geconcentreerde grote risico's zoals pakhuizen, opslagplaatsen, grote winkelpanden, fabrieken enz., een véél grilliger risico opleveren dan de meeste andere groepen; een naar verhouding veel grotere premiereserve is dus noodzakelijk. Het jaar 1969 was betrekkelijk gunstig; slechts f 181 miljoen uitbetaald wegens brandschade tegenover f 266 miljoen in 1968 van een stellig kleiner premiebedrag. Het schadepercentage over 1968 moet dus hoger zijn geweest dan 72.

Dat neemt niet weg dat voor de brandverzekering van woonhuizen en inboedels de provisies buitensporig hoog zijn: bij een normale looptijd van 6 jaar krijgt de agent in totaal een derde van alle betaalde premies. Deze schijnen in Nederland het hoogste te zijn van alle landen van West-Europa.

Vermelding van andere gegevens moet ik met het oog op de mij toegestane ruimte achterwege laten. Men leze het verslag zelf; vrijwel alles wat op dit gebied bekend en wetenswaard is staat er in.

Het lijkt mij goed om de bespreking van de maatregelen die het rapport voorstelt ter bereiking van de 3 bovengenoemde doelstellingen te beginnen met een korte principiële uiteenzetting.

De WBS heeft als doel 'het verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het socialisme'. Deze goede doelstelling lijkt mij ruimer dan het leveren van 'een bijdrage tot een toereikende beleidsvorming', een omschrijving waarmee het WBS-curatorium zijn voorwoord tot deze studie besluit.

Beleidsvorming is de taak van het bestuur van de politieke partij in samenwerking met haar vertegenwoordigers in het parlement, enz. De vorming van dit politieke beleid kan wel ondersteund worden door wetenschappelijk werk—hoe meer hoe beter—maar de wetenschappelijke studie mag niet in omgekeerde richting afhankelijk zijn van politieke opportuniteit. De 'haalbare trek' (zie bijv. p.119) heeft in de wetenschap geen toegang. Laat men dit element van praktische politiek, dat ik op zijn eigen terrein volledig in zijn waarde laat, toch toe in de wetenschap dan beperkt men de vrijheid ervan, de ruimte van blik, de wiekslag en zijn inspirerend vermogen. Men maakt daarmee de vrije wetenschap het leven onmogelijk.

Deze kritiek hangt ten nauwste samen met de betekenis die men aan het woord socialisme hecht. Het beginselprogramma 1959 van de PvdA geeft in zijn eerste artikel onder de letters a tot en met e (dat zijn er vijf) een omschrijving van hetgeen de partij onder democratisch socialisme verstaat. Clausule c die voor het begrip socialisme van essentieel belang is spreekt slechts van 'een sociaal-economische orde zonder klassetegenstellingen waarin ... de eigendom van productiemiddelen en de beschikkingsmacht daarover ondergeschikt zijn aan het welzijn der gemeenschap'.

Er zijn daarnaast nog tal van andere definities in omloop o.a. van A. H. Kloos, dr. S. L. Mansholt, D.S. '70, enz. De vaagheid neemt toe met het aantal. Ik ben nog altijd tevreden met de oude definities die zeggen: 'Sociali-

satie is de opheffing van de particuliere eigendom der productiemiddelen en hun overgang in maatschappelijk eigendom (Socialisatie Rapport 1920, p.8); de eenvoudigste wijze van socialisatie is die waarbij aan het gesocialiseerde bedrijf een monopolie wordt toegekend (p.28); het eigendom kan lokaal, regionaal of nationaal zijn maar in geen geval in handen van hen die in het bedrijf zelf werkzaam zijn' (p.45).

Deze gedachtengang wordt dicht benaderd door een modern Amerikaans schrijver, J. K. Galbraith. In *The New Industrial State* (N. York 1967, p.394, 395) wijst hij er op dat de moderne ontwikkeling 'associates the mature corporation inextricably with the state...; most of the individual developments which are leading to the socialization of the mature corporation will be conceded even by men of the most conservative disposition'.

Hij noemt dan als voorbeelden die voor socialisatie in aanmerking komen de drie grote autoproducenten: General Motors, Ford en Chrysler; de grote aardolieconcerns Standard oil, Texaco, Gulf en nog andere van de Grote Tien uit Fortune.

Ik moet eerlijk zeggen dat ik dichter sta bij Galbraith dan bij de schrijvers van het WBS-verslag. Deze verwerpen met zoveel woorden het overheidsmonopolie voor het verzekeringsbedrijf (p.107 en 108) en zeggen bovendien 'dat vele van de gemaakte opmerkingen ook zouden kunnen gelden voor andere bedrijven en bedrijfstakken' (p.13). Dit geldt dan stellig voor hun zeer algemeen geformuleerde uitspraak tegen elk staatsmonopolie: 'De stimulansen tot voortdurende en strenge kostenbewaking ontbreken het staatsmonopolie in gelijke mate als de particuliere monopolies'.

Ik vind deze stelling anti-socialistisch en onaanvaardbaar voor de moderne bedrijfskunde.

Wanneer men de concurrentie binnen een en dezelfde bedrijfstak een onmisbare stimulans acht voor de doeltreffendheid van de bedrijfsleiding dan aanvaardt men dus ook de onmisbaarheid van de particuliere eigendom der produktiemiddelen, dus ook de strijd op leven en dood tussen gelijksoortige ondernemingen, dus ook de duurzame anarchie in de produktie.

Hier ligt de principiële scheidingslijn tussen socialisten en anti-socialisten en ik zie, overigens zonder verwondering, dat de schrijvers van de WBS-studie en ik ons aan verschillende kanten van die lijn bevinden. En ik voel mij daarbij in volmaakte harmonie met al hetgeen ik in de meer dan vijftig jaar na mijn ondertekening van het Socialisatie Rapport in 1920 van mijn vak in engere zin, de bedrijfskunde heb waargenomen en geleerd.

Kan men in redelijkheid beweren dat de klassieke staats-, provinciale en gemeentelijke monopolies in Nederland, de PTT, de N.S., de elektriciteits- en watervoorziening, de gemeentelijke vervoerbedrijven enz. in hun 'kostenbewaking' minder energiek zijn dan de beste particuliere ondernemingen—laatstgenoemde bovendien altijd onderhevig aan de verspilling van produktieve kracht in de concurrentiestrijd?—ik ontken dat. Ik ontken dat ook voor de bedrijfsopleiding in ruimere zin die stellig niet beperkt is tot de betrekkelijk steriele kostenbewaking maar die in de werkelijkheid van het over-

heidsbedrijf gestimuleerd, *geïnspireerd* wordt door het ruimere, ideale doel de beste en goedkoopste behoeftebevrediging te leveren aan de gehele nationale of lokale gemeenschap.

Het is reeds meer dan vijftig jaar geleden dat Walther Rathenau (1867—1922) in zijn uitstekende brochure *Die neue Wirtschaft* (Berlijn 1918) schreef (p.73): 'Het is niet waar dat de vertwijfelde angst voor de concurrentie ons sterk maakt; de onderzoeker, de rekenaar, de organisator in fabriek of kantoor merkt daar niets van; wat hem inspireert en aanspoort zal hem ook in de toekomst niet ontbreken: het werk van zijn nabije of ver verwijderde collega's; *zij zullen zonder angst of dwang hun plicht doen*'.¹

Ook dit onderschrijf ik vandaag nog ten volle. Het is geheel in overeenstemming met mijn wetenschappelijk inzicht en met mijn ruime ervaring in Nederland, in en buiten Europa, in grote en kleine, in particuliere en in overheidsondernemingen. De gecursiveerde woorden zijn ook geheel in overeenstemming met de resultaten van moderne onderzoekingen over *motivatie*, nl. naar de motieven die mensen er toe brengen zich met hun gehele persoonlijkheid aan hun werk te wijden.

Ik beweer niet dat in de ontwikkeling van het kapitalisme de concurrentie nooit een maatschappelijk nuttige rol heeft gespeeld. Dat heeft zij stellig in de eerste eeuw na de industriële revolutie en zij is nog nuttig in tal van kleine bedrijven. Maar haar rol is uitgespeeld voor de 'mature corporation' waar Galbraith over schrijft. Daar is de taak van de vroegere amateur in bedrijfsleiding overgegaan op de wetenschappelijk onderlegde vakman die de concurrentie niet nodig heeft als prikkel tot activiteit. Daar is integendeel de concurrentie een rem en een belemmering geworden voor de goede bedrijfsleiding.

De vaste kosten nemen voortdurend toe als percentage van de totale kosten door mechanisatie en gebruik van automaten. Zelfs de directe lonen tonen een duidelijke neiging om steeds vaster te worden. Men moet dit uit sociaal oogpunt zonder voorbehoud toejuichen. Maar dit alles betekent *dat de onderneming zelf een steeds grotere behoefte heeft aan vastheid van afzet gemeten in hoeveelheden en in prijsniveau*.

Deze vastheid die geen volstrekte starheid betekent maar wel een zeer geleidelijke veranderlijkheid, is tot een levensbehoefte geworden voor de moderne onderneming. Zij is heel goed verenigbaar met, ja vloeit vanzelf voort uit haar karakter van massaproductie en dus ook van massavoorziening. Maar zij wordt op levensgevaarlijke manier bedreigd door de vrije concurrentie; deze is onverenigbaar geworden met de moderne produktiewijze. Vandaar de uitspraak: *Competition is a thing of the past*; de vrije concurrentie is verouderd en onbruikbaar geworden, zeker voor bedrijven met overwegend nationale markt en van een zekere omvang en rijpheid.²

De schrijvers van het WBS-verslag zijn niet blind voor de nadelen van concurrentie; zij hebben die in de eerste vijf hoofdstukken uitvoerig vermeld. Maar zij vertrouwen erop (p.110, 111) dat 'de economische ontwikkeling op zichzelf reeds een sanerende invloed heeft... Een beperkt aantal elkaar op door-

zichtige wijze beconcurrerende grote concerns biedt als basis voor een gezonde en voortdurend naar efficiency-verbetering strevende bedrijfstak een goed uitgangspunt'.

Daar geloof ik niets van. Ik kan het, als oud N.S.-man, niet helpen; bij het lezen van deze woorden kwam mij onmiddellijk voor de geest de leus van: *concentratie en concurrentie*, aanvaard bij het afsluiten van de spoorwegovereenkomsten van 1890 tussen de regering, HSM en S.S. Een eenheid van logisch onverenigbare tegendelen, het begin van een lange lijdensweg die eerst eindigde met *de uitschakeling van alle concurrentie en volledige socialisatie*.

En ook dat gebeurde in etappen. In 1916 kwam de belangengemeenschap tot stand tussen HSM en S.S.; de aandeelhouders kregen eerst een dividendgarantie, toen de omwisseling van aandelen in spoorwegobligaties, daarna in staatsobligaties. Eerst per 1 januari 1938 kwam de N.S. tot stand als monopolistisch staatsbedrijf. Wie zich voor dit leerzame voorbeeld interesseert kan allerlei informatie vinden in twee elkaar aanvullende boeken, nl. die van prof. Quack en mr. Jonckers Nieboer.³

Tijdens het meestal 'elkaar op doorzichtige wijze beconcurrerende grote concerns' was de personeelsterkte opgelopen tot rond 50 000; in 1938 bij een vergrote transportcapaciteit was dit getal gedaald tot rond 30 000. Dat is het kort begrip van de gevolgen van concentratie en concurrentie in vergelijking met een monopolistisch staatsbedrijf.

De concrete maatregelen die het WBS-rapport voorstelt onder de deftige naam van beleidsinstrumenten zijn samengevat onder vijf opschriften die wij achtereenvolgens kort zullen behandelen.

1. Verplichtstellen van

- a. de particuliere ziektekostenverzekering;
- b. de brandverzekering van woonhuizen;
- c. aanvullende pensioenverzekering voor alle werknemers tot 70% van het laatst verdiende inkomen.

En hoewel het rapport op menige plaats welsprekend schrijft over de onderlinge 'verwevenheid' van de verschillende verzekeringsvormen en er tegen waarschuwt deze uit elkaar te halen, wil men de verzekering sub a en c aan de overheid opdragen en dus onttrekken aan de particuliere verzekeraars; die sub b daarentegen als extraatje aan hen toevoeren.

Wat het rapport overigens aanbeveelt voor de particuliere ziektekostenverzekering is mij niet duidelijk, want men spreekt ook over het opdragen van deze verzekering aan de ziekenfondsorganisaties (onderaan p.116). Maar ook hetgeen men materieel wil bereiken is voor mij in nevelen gehuld. Men spreekt misprijzend over de ziekenhuistarieven voor derdeklasverpleging die voor een particulier verzekerde het drievoudige bedragen van de ziekenfondstarieven en over de tarieven van snijdende en niet-snijdende specialisten die drie tot negen maal zo hoog zijn. En men leest ook de schone zinnen: 'De

gezondheidszorg is er voor het gehele volk in gelijke mate en gelijke kwaliteit. Dan moeten ook voor het gehele volk gelijke tarieven gelden'.

Maar men kan toch het klassestelsel waar de ziekenhuizen op gebouwd zijn niet afschaffen. En als men de tarieven voor particulier verzekerden en voor ziekenfondspatiënten aan elkaar gelijk maakt, wie draagt dan de daling van inkomsten? De specialisten? Die hebben zich stevig verschanst. De ziekenhuizen? Sommige van de nieuwste zijn veel te luxueus gebouwd, maar zij zijn er nu eenmaal en hun bestaan brengt zekere vaste lasten mee. De verpleegsters? Daar is nu reeds als gevolg van de inflatie groot gebrek aan.

Een wettelijk opgelegde aanvullende pensioenverzekering voor alle werknemers kan stellig veel goedkoper door de bedrijven zelf worden verzorgd dan door een centraal overheidsapparaat (zie boven).

En als men de brandverzekering van woonhuizen wettelijk verplicht wil stellen en de inning wil koppelen aan het betalen van belasting (op zichzelf een aantrekkelijke maatregel), waarom moet dan dit door de overheid gecasseerde bedrag worden afgedragen aan een groot aantal verschillende ondernemingen die zich met brandverzekering onledig houden?

2. Uitvoering door de overheid

Na het bovenstaande hoeven wij hier alleen te vermelden de overdracht aan de overheid van de reeds lang wettelijk verplichte W.A.-verzekering voor motorrijtuigen.

Met deze aanbeveling stem ik volkomen in. Het voorbeeld van Nieuw-Zeeland (p.75 en 118) om deze verzekering zonder tussenpersonen tot stand te brengen en de premiebetaling te combineren met het betalen van wegebelasting, verdient stellig navolging. En spoedig.

3. Het omlaag brengen van de beloning der tussenpersonen

Het rapport stelt voor om dit doel te bereiken door maxima voor te schrijven voor alle tussenpersonen in alle verzekeringsvormen in de Wet assurantiebemiddeling. Misschien kan dit slagen. Maar hoeveel betrouwbaarder is deze regeling niet in een staatsmonopolie van verzekering. Dit maakt bovendien een groot deel van het aantal tussenpersonen overbodig.

4. Verruiming van de controle-mogelijkheden

Enkele vingervijzingen voor uitbreiding van de controlebevoegdheden van de Verzekeringskamer voor levens- en schadeverzekering wil ik gaarne onderschrijven, met name die voor uitgebreide voorschriften met betrekking tot de verslaglegging en voor het publiceren van een goed gespecificeerde statistiek van schade-afloop. Vooral voor grillige, grote risico's als de brandverzekering van bedrijfsobjecten krijgt de statistiek eerst betekenis als men haar kent over vele jaren achtereen.

Voor het zgn. openmaken van het kartelregister voel ik echter niets; ik verwacht er ook geen nuttig resultaat van. Ik sta er ook volstrekt afwijzend tegenover.

5. Beleggingsvoorschriften

Zowel bij dit punt als bij het juist genoemde bestaat een duidelijk en principieel verschil tussen de voorstander van socialisatie en de schrijvers van het WBS-verslag, die het particulier bedrijf handhaven maar het willen onderwerpen aan een 'publieke verantwoordingsplicht' (p.128) en het dwingen tot het volgen van een bepaalde beleggingspolitiek ten bate van de overheid. Een particulier bedrijf is niet, zoals de Franse boer vóór de Grote Revolutie 'taillable et corvéable à merci'. Wil men het handhaven, dan moet men het de vrijheid laten om zich te kunnen handhaven. Daartoe is, ook in het verzekeringsbedrijf, volstrekt noodzakelijk het maken van prijsafspraken. Daartoe is, voor het door loonexplosies en belastingen reeds zwaar geteisterde Nederlandse bedrijfsleven, ook noodzakelijk onbelemmerde toegang tot een niet door de overheid afgeroomde kapitaalmarkt.

De kredieten van het levensverzekeringsbedrijf aan het bedrijfsleven zijn van 1958 t/m 1969 gestegen van 1,5 tot 6,6 miljard gulden, dat is van 21 tot 35 percent van alle beleggingen (tabel op p. 97). Het rapport noemt dit terecht 'een al jaren lang doorzettende structurele ontwikkeling'. Laat deze met rust — ik pleit niet voor een puur kapitalistenbelang, maar voor het algemene Nederlandse belang van voldoende kapitaalverschaffing aan de bronnen van de Nederlandse welvaart.

Het derde motief voor socialisatie van het verzekeringsbedrijf, nl. 'het doelmatiger richten van de investeringen', wordt dus door mij als eenzijdige en fragmentarische maatregel afgewezen.

Het eerste motief 'de hoog nodige bevordering van de efficiency' onderschrijf ik ten volle maar de door het WBS-verslag daartoe aanbevolen middelen acht ik volstrekt ontoereikend. Alleen het overheidsmonopolie brengt hier de afdoende oplossing met natuurlijk ongerepte handhaving van de zeer efficiënte vormen van de ondernemings- en bedrijfspensioenfondsen en van de onderlinge verzekering.

Blijft nog over ter bespreking het tweede motief 'het streven naar waardevastheid van de levensverzekeringsuitkeringen', een zaak van vitaal belang in dit tijdperk van chronische inflatie.

Het rapport is bijzonder karig over dit uitermate belangrijke onderwerp. Op p. 90 vindt men een ietwat cynische opmerking over 'een kapitaalverzekering van f 20 000 die men in het jaar 2000 uitbetaald krijgt na jarenlange premiebetaling en die dan misschien nog juist voldoende zal zijn voor een leuk vacantiereisje'.

Men vindt daar verder een mededeling over 'een lichte accentverschuiving die in de richting gaat van meer beleggingen in de risico-dragende sector'. En dan staat op p. 111 een wel zeer optimistische beschouwing over de wenselijk-

heid om de te verwachten besparingen van de voorgestelde maatregelen (het praktisch resultaat acht ik van geringe betekenis) te gebruiken niet voor premieverlaging, maar voor 'bijschrijving op het toekomstige bedrag der uitkeringen'.

Ook dit biedt weinig perspectief omdat er geen enkel verband bestaat tussen deze *eventuele* besparingen en de snelheid van inflatie.

Mag ik voor twee andere punten aandacht vragen? Het gaat bij de levensverzekering om twee verschillende:

1. weduwen- en wezenpensioen bij het vóórtijdig overlijden van de 'kostwinner';
2. het pensioen voor de oudedag.

Het eerste is, dank zij de AOW en ondanks de AWW uit sociaal oogpunt het meest nijpende. Ligt hier niet een mogelijkheid van oplossing door particuliere verzekering van *W.W.-pensioen* principieel te ontraden en in plaats daarvan een *kapitaalverzekering* aan te bevelen. Dank zij de gunstige Nederlandse sterftestatistiek kan men voor een betrekkelijk lage premie, in geld stijgend met de looninflatie een in geld stijgend en in koopkracht ongeveer gelijkblijvend kapitaal verzekeren. Dit kapitaal wordt bij overlijden van de kostwinner onmiddellijk omgezet in een collectieve aandelenbelegging, eventueel uitsluitend in eersteklasbeleggingsaandelen zoals Robeco, Rolinco, enz. Het geleidelijk interen op dit kapitaal is een verzekeraar risico. Deze vorm is niet geheel onbekend, maar verdient algemene toepassing.

Het andere punt: het oudedagpensioen is veel moeilijker omdat het om veel en veel grotere bedragen gaat. Een goed geconstrueerd pensioenfonds evenals een goed beheerd levensverzekeringsbedrijf kan in beginsel alleen maar pensioenen garanderen als resultante van de betaalde premies. Stelt men in plaats daarvan de eis dat het pensioen een zeker percentage moet bedragen van het laatst verdiende inkomen dan is dit een eis waar geen enkele fondsvorming aan kan voldoen.⁴ Een plotselinge loonsverhoging van 10 of 15 percent schept een tekort aan premiereserve corresponderend met deze verhoging. Onder heerschappij van chronische inflatie cumuleert dit tekort van jaar op jaar. Alleen een omslagstelsel kan hier uitkomst geven en dit kan alleen als overheidsverplichting worden toegepast. Op welke manier men de geldbedragen daar ook voor verkrijgt, uit belasting of door nog verdere verzwaring van de lasten die op het Nederlandse bedrijfsleven drukken, het betekent in elk geval een nieuwe impuls tot inflatie om de gevolgen van de inflatie te compenseren.

De inflatie zelf is geen verzekeraar risico. Het compenseren van inflatie door loon- en pensioenindexering versterkt de inflatie. Het is als een hond die in de rondte draait en probeert in zijn eigen staart te bijten.

Het heeft mij bijzonder getroffen dat in het op tal van plaatsen zo degelijk op de moeilijkheden ingaande WBS-verslag aan dit voor de pensioenverzekering alles beheersende punt zo weinig aandacht is gegeven.

Mag ik dan misschien de aandacht van de lezer vragen voor een reeks artike-

len die ik dezer dagen begonnen ben in de ESB te publiceren over 'volle tewerkstelling zonder inflatie van lonen en prijzen?'

Ik hoop over een jaar of zo voor een samenvatting een beroep te mogen doen op de gastvrijheid van de redactie.

1. Vertaling en cursivering van mij; de indertijd door dr. ir. Th. van der Waerden gemaakte vertaling heb ik niet bij de hand.
2. De lezer wil er zich wel rekenschap van geven dat elk monopolie in een bepaalde bedrijfstak toch altijd onderworpen blijft aan de concurrentie van alle andere bedrijfstakken in de strijd voor de besteding van de gulden van de consument. Maar dit is een veel edeler vorm van concurrentie, onverbreekelijk verbonden aan de vrijheid van besteding die wel niemand, behalve in de bekende uitzonderingsgevallen, wil aantasten. Deze concurrentie *tussen* de verschillende bedrijfstakken vertoont ook van nature de geleidelijkheid van verandering, dat is van levensstijl, van smaak, mode, enz., die de abrupte concurrentie *binnen* een en dezelfde tak van bedrijf van nature mist (Prijzenoorlog, enz.).
3. Mr. H. P. G. Quack, Herinneringen, Amsterdam 1915, speciaal p. 302 tot 334.
Mr. dr. J. H. Jonckers Nieboer, Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen, 1832-1938, Rotterdam 1938.
4. En die bovendien ontoereikend is omdat het aldus in geld vastgestelde pensioen opnieuw door de inflatie wordt weggevreten.

Voor 1914 vond men een dergelijke formulering van de uitkeringsverplichting bij tal van ondernemingsfondsen, opgenomen in volstrekt bonafide onbewustheid van het toen nog vrijwel onbekende risico van algemene, chronische inflatie. Vele van deze fondsen zijn in de inflatie van 1917-1921 in deconfiture geraakt.

Men heeft deze ervaring ter harte genomen. In het tijdvak tussen de twee wereldoorlogen zijn vrijwel alle binnenlandse ondernemingsfondsen met dit type uitkeringsverplichting gesloten of omgezet in fondsen met uitkeringsverplichting uitsluitend op basis van de gestorte premies. Zie o.a. mijn minderheidsnota bij het verslag van de commissie Beumer over de sanering van het spoorwegpensioenfonds 1939 of 1940.

Thorbecke

'Allerwege verschijnen deze maanden herdenkingsartikelen over Thorbecke. S & D doet in die rij graag mee. Nu door een artikel met nieuw, nog nooit ontdekt materiaal. In een volgend nummer door een meer uitvoerige analyse van de betekenis van Thorbecke.' (Red.)

Thorbecke, wiens honderste sterfdag deze maand officieel wordt herdacht, is volgens vele gezaghebbende stemmen uit het verleden, de enige staatsman uit de negentiende eeuw, die tegen Koning Willem III opgewassen is geweest. Sommigen hebben ook wel gezegd: Thorbecke heeft in zijn tijd zijn gelijke niet gehad, behalve Koning Willem III.

Thorbecke heeft in de kwart eeuw waarin hij het negentiende-eeuwse politieke toneel in Nederland heeft beheerst, in vier kabinetsformaties de hand gehad (eenmaal zonder zelf minister te worden). Dat betekende viermaal achter gesloten deuren onderhandelen met de koning over stoelen en namen, zoals er ook in deze tijd nog, zij het nu tussen de voormannen van de politieke partijen onderling, over de ministerskeuze wordt onderhandeld.

Viermaal heeft Koning Willem III ervaren wat hem met andere politici ('staatslieden') nooit is overkomen: dat Thorbecke een ijzeren onderhandelaar was, die niet over zich heen liet lopen, precies wist wat hij wilde en niet van plan was zich door anderen een oor te laten aannaaien.

Bij een van die kabinetsformaties, die van 1862, waaruit het tweede ministerie-Thorbecke is geboren, is het Koning Willem III van de eerste openingszet af duidelijk geworden, dat Thorbecke niet naar het paleis was gekomen om zoiets als een koninklijk kabinet samen te stellen, nog minder om een dictaat van zijne majesteit te accepteren.

Thorbecke was niet iemand die zich iets hoefde te laten gezeggen. Hij was niet afhankelijk van koninklijke gunsten, hij moest daar ook niets van hebben en hij besefte zeer goed, hoe de politieke kaarten lagen: de koning had hem gevraagd een ministerie te formeren, omdat niemand dan hij daartoe in staat werd geacht.

Willem III, die nooit de hartelijkste verhoudingen had gehad met de eigenzinnige, 'republikeinse professor'—zoals hij aan het hof werd genoemd—had wel anders gewild. Hij had eerst andere staatslieden gepolst, maar die hadden allemaal hun onmacht erkend en naar Thorbecke verwezen. De Leidse professor verkeerde dus in een machtspositie, hij kon zich veroorloven zijne majesteit een ministerie aan te bieden dat naar zijn hand gezet stond.

Hoewel de verhouding tussen de koning en de voorman van de liberale richting in de Tweede Kamer in 1862 beter was dan een jaar of tien tevoren, toen Thorbecke, in de kinderjaren van de nieuwe grondwet, zijn eerste termijn als minister van Binnenlandse Zaken deed, verliepen de formatiebesprekingen allerminst vlekkeloos: tegenover de vastberaden, onschikkelijke Thor-

becke zat een zeker zo stroeve, niet in buigen getrainde koning.

Thorbecke, die een slecht mensenkenner was en zich bij het kiezen van zijn medeministers vele malen in zijn nadeel heeft verkeken, gaf zich niet veel moeite de koning met tact tegemoet te treden. In feite deed hij wat geen enkele politicus uit die dagen durfde: hij verborg zich niet achter gelegenheidstaal of diplomatieke beleefdheden, maar zei de koning precies wat hij op de lever had. Uit Thorbecke's eigen aantekeningen van de gebeurtenissen—in 1972 uit de immense, nog onbewerkte nagelaten papieren van Thorbecke opgedolven en nog nimmer gepubliceerd—blijkt de koning daarover weinig gesticht te zijn geweest. Door zijn eigen houding heeft hij een keer de koning het bloed onder de nagels gehaald en vervolgens de koning rood laten aanlopen door een ministerskandidaat naar voren te schuiven, met wie de koning, naar bekend was, een particuliere oorlog voerde. Met een navoelbaar plezier heeft Thorbecke de belangrijkste feiten uit de dagen van deze kabinetsformatie aan zijn vrouw Adelheid gedictieerd. Het resultaat is een helder gedramatiseerd, boeiend tot spannend relaas, dat in het niet geheel feilloze Nederlands van de Duitse Adelheid ruim een eeuw in de familie-archieven heeft liggen rusten. Thorbecke was tegenover de koning gaan zitten met de bedoeling een kabinet aan te bieden, waarin hij zelf geen zitting zou nemen. Aan adviseurs van zijne majesteit—zoals de koning in de omgeving van het Haagse Voorhout op gedempte toon werd aangeduid—had hij al eerder laten weten dat hij bereid was de koning uit de moeilijkheden te helpen (er moest een nieuw ministerie komen, maar niemand was in staat het met enige kans van slagen in elkaar te zetten), zonder zichzelf te laten strikken.

Of hij zijn positie alleen maar wilde versterken en zich wilde laten smeken, is moeilijk te achterhalen. Tegenover de adviseurs en later tegen de koning zelf gaf hij op, zich te oud te voelen—Thorbecke was op dat ogenblik 64 jaar—en zich niet meer aan een zo zwaar karwei als het ministerschap (met de leiding van het kabinet) te willen binden.

Uit zijn eigen aantekeningen krijgt men de indruk dat Thorbecke op een nog hogere troon zat dan de koning. Hij was onaangedaan, hield voet bij stuk en toonde zich niet gevoelig voor de koninklijke aanbiedingen die hem werden gedaan. 'Niemand zal mij kunnen kwalijk nemen dat ik gevoeliger ben dan een ander. Ik zal mijn wapen zeer hoog dragen en komt er dan verschil met de kamer of anderen, bijvoorbeeld mijne collegaas, dan heb ik het geduld niet meer van vroeger dagen. Ik zou zeer spoedig bedanken en valt met mij het gehele ministerie en daarmee de liberale partij. Dat mag niet', deelde hij, volgens zijn eigen aantekeningen, de koning zelfbewust mede.

Hij gaf nog twee andere redenen op om zelf niet de ministerssteek op te zetten: 'Ik ben een veteraan en heb mijne diensten gedaan, laat nu de anderen ook iets doen'.

En: 'Men heeft sedert 1853 in het geheele land gezegd, dat de koning wantrouwen tegen mij koestert en zonder opregte medewerking, zonder vertrouwen van den koning voor zijnen minister is geen gouvernement mogelijk'. De koning nam dat laatste niet: 'Wie heeft u dat gezegd, die beschuldiging moet

gij preciseren'. Thorbecke: 'Allen hebben dat gezegd, ik roep tot getuigen de heeren, hier tegenwoordig'. (In de werkkamer van de koning bevonden zich enkele adviseurs, onder wie de directeur van het Kabinet des konings, die tijdens de besprekingen tussen de koning en Thorbecke geen woord mochten zeggen. Later zou een van hen Thorbecke geroerd komen gelukwensen met de stoere houding die hij in het gesprek had ingenomen en de tegenstand die hij de koning had geboden: 'Hoorde de koning altoos zulke taal, hij ware een ander mensch'.)

In het gesprek raakt de koning zeer opgewonden en geïrriteerd als Thorbecke het bestaat ongevoelig te blijven voor de koninklijke aandring het ministerie van Binnenlandse Zaken over te nemen. Thorbecke geeft aanvankelijk niet toe—als hij voldoende zijn zin heeft gekregen, zal hij enkele weken later zijn tegenstand opgeven—omdat hij vermoedt dat de koning hem voor het ministerie van Koloniën een conservatief in de schoot wil schuiven. De koning gooit een tweede troef op tafel en biedt hem het vice-presidentschap van de Raad van State aan. Wat zegt Thorbecke, blijkens zijn eigen notities van de besprekingen, waarin hij zichzelf in de derde persoon enkelvoud laat optreden: 'Thorbecke zeide nu dat hij het liefst geen van beiden, noch het ministerie van binnenlandse zaken noch het vicepresidentschap begeerde, dat hij vrij wenschte te blijven, maar gaarne den koning wilde helpen een krachtig bestuur daar te stellen, zoals zijne majesteit dit op dit oogenblik behoefde'. Daarmee was de maat voor de koning vol. Thorbecke had hem voor het hoofd gestoten.

Toen Thorbecke zeide—zo gaan de notities verder—dat hij gaarne blijven wilde wat hij was, stoof de koning op. 'Ik vind het niet beleefd van u twee der hoogste betrekkingen van dit land zoo maar ter zijde te stellen. Ik laat u dat niet door een ander zeggen, neen, de koning biedt ze u zelve aan.' De gemoeieren komen toch weer tot rust, doordat Thorbecke bij de formatie een dag vrij neemt. Hij schrijft erover op, dat hij rustig in het Haagse Bos kon gaan wandelen 'tot grote verwondering der Hagenaars'.

De volgende dag vinden de twee onderhandelaars elkaar op de hoofdlijnen, maar de koning blijft mokken over twee kandidaten die hem niet aanstaan. De heer Kattendijke komt er bij de koning niet door ('tegen de laatste voer de Koning vreeselijk uit'). Kattendijke zegt de koning, is een leugenaar. Maar ook met de heer Uhlenbeck moet Thorbecke niet aankomen. Die man heeft geen sou, zegt de koning. Willem III spreekt Frans als hij fulmineert, en Thorbecke noteert waarom: 'De heer U. kan de waardigheid van minister niet ophouden, omdat hij geen fortuin had'.

Thorbecke geeft op dit punt niet toe: de beide heren komen op de ministersstoel terecht. Het tweede ministerie-Thorbecke blijft vier jaar zitten, maar Thorbecke blijkt geen gelukkige hand van kiezen te hebben gehad. Drie van zijn ministers lijdten een nederlaag in het parlement en moeten aftreden. Die nederlagen beschadigen de reputatie van Thorbecke. Maar bij de formatie is hij zonder kleerscheuren uit de strijd gekomen. Hij is dan nog heer en meester. En hij heeft het in vrijwel alles van de koning gewonnen.

DE PEN OP PAPIER

Kiesstelsels

Uit de vele reacties welke ik op mijn artikelen^{1 en 2} over kiesstelsels voor democratische organisaties heb mogen ontvangen blijkt dat het door onze partij gehanteerde meerderheidsstelsel algemeen als onjuist wordt aangemerkt. Een nadere vergelijking tussen dit stelsel en het door mij voorgestelde lijkt dan ook overbodig. Anders is het gesteld met het stelsel gebaseerd op de enkelvoudig overdraagbare stem, zoals bij de Universiteitsverkiezingen wordt gebruikt.

Op één reactie, namelijk die van P. Bordewijk, werd in een vorig nummer³, doorgereageerd. De meeste reacties komen erop neer dat men behoefte heeft aan een toetsing van de stelsels aan een praktisch geval daar het voor velen niet duidelijk is wat zich precies bij de toewijzing van de plaatsen, in het bijzonder van de laatste, afspeelt. Om op dit punt een grotere duidelijkheid te verschaffen heb ik de uitslag van de verkiezing voor de Afdelingsraad van de Afdeling der Elektrotechniek van de Technische Hogeschool te Delft vergeleken met die welke zou zijn verkregen met het door mij voorgestelde stelsel en wel voor de geleiding met het kleinste aantal stemmen, te weten het wetenschappelijk personeel.

Kand.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A	11										
B	10										
C	8	8									
D	8	5									
E	7	4									
F	4	14									
G	6	5	2								
H	3	11	9								
I	3	8	3	5							
J	5	4	6								
K	5	2	3	3	3	10	3	1			
L	6	1	0	0	0	1	2	0	1	0	3
M	4	1	5	7	2	4	3				
N	1	3	4	9	5	3	4	2	4	1	2
O	1	3	3	6	3	6	9	1	3	3	0
P	1	7	3	2	1	4	0	2	1	1	2

Hoewel het aantal kandidaten (35) meer dan tweemaal het aantal plaatsen (12) bedroeg, kan de uitslag zonder bezwaar in één keer worden bepaald daar vrijwel alle stemmen op ca. twintig kandidaten zijn uitgebracht. Het aantal kiezers bedroeg 100. Met 12 plaatsen betekent dit een kiesdeler van $100/12 = 8,33$; naar boven afgerond 9 (een alternatief hiervoor is 8,34). In vorenstaande tabel zijn vermeld de gekozen leden van de Afdelingsraad, in volgorde van verkiezing aangegeven met de letters A t/m L, alsmede de kan-

didaten die volgens het nieuwe stelsel mogelijk voor verkiezing in aanmerking zouden zijn gekomen (M t/m P).

Voor ieder der kandidaten is aangegeven hoeveel voorkeurstemmen zij hebben verkregen en wel voor zover nodig om de kiesdeler te behalen (voorbeeld: kandidaat G heeft na twee ronden $6 + \frac{1}{2} \cdot 5 = 8.5$ stem, niet voldoende; na drie ronden $8.5 + \frac{1}{3} \cdot 2 = 9.17$, wel voldoende). Het blijkt dat van de twaalf huidige raadsleden er volgens het nieuwe stelsel 11 zouden worden gekozen, zij het in een enigszins andere volgorde:

oud:	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	(L)
nieuw:	A	B	C	F	D	E	H	G	J	I	(M)	K

Verreweg het interessantst en ook een directe maat voor de kwaliteit van de stelsels is hetgeen er in de 'staart' gebeurt. Terwijl bij het toegepaste stelsel kandidaat L de twaalfde plaats kreeg toegewezen, wordt bij het nieuwe stelsel kandidaat M als elfde gekozen.

Een vergelijking van de op beide uitgebrachte stemmen laat duidelijk zien dat het nieuwe stelsel eerlijker werkt. Nog duidelijker blijkt dit uit hetgeen er in beide stelsels met de kandidaten L, N, O en P gebeurt. In het oude stelsel blijft L vanwege zijn 6 eerste voorkeuren in de strijd en profiteert op het eind van de overdracht van de stemmen van kandidaten, die uit de strijd werden genomen, met name doordat voor hen een eventuele overdracht iets langer op zich liet wachten. Kandidaten N, O en P daarentegen zijn, vanwege hun kleine aantal eerste voorkeuren, vroegtijdig afgevoerd en hun relatief groot aantal tweede en hogere voorkeuren komt volledig ten goede aan andere kandidaten en niet aan henzelf.

In het nieuwe stelsel wordt niemand uit de strijd genomen maar tellen de volgende voorkeuren met gereduceerd gewicht mee. Na verrekening van de elfde voorkeur blijkt N de kiesdeler met 9.12 stemmen te zijn gepasseerd en zou als 'eerste reserve' worden aangewezen. O heeft dan 8.64 stemmen, P 7.51 en L, die in het gebruikte stelsel werd gekozen, slechts 7.34. In totaal zijn dan uitgebracht 38 voorkeuren op N, 38 op C, 24 op P en 14 op L. Het is buiten kijf dat ook op dit punt het nieuwe stelsel duidelijk superieur is aan het gebruikte. Indien dan bovendien nog wordt bedacht dat het bepalen van de uitslag bij het nieuwe stelsel een fractie van de tijd kost welke nodig is voor het huidige, handhaaf ik mijn standpunt dat het noodzakelijk is dat de verkiezingsprocedure voor de universitaire raden opnieuw in studie dient te worden genomen en dat de partij er, bij afschaffing van het huidige kiesstelsel, goed aan zou doen om voor het door mij voorgestelde stelsel te opteren.

G. Klein

1. Universiteit en Hogeschool, november 1971, p. 209.
2. Socialisme en Democratie, januari 1972, p. 11.
3. Socialisme en Democratie, februari 1972, p. 90.

BOEKBESPREKING

Stakingsrecht voor ambtenaren? Kluwer—Deventer 1970, 60 blz. Prijs f 6,50.

Deze publikatie bestaat uit inleidingen die werden gehouden door mr. O. van Kappen, mr. J. G. Rietkerk en dr. A. J. D. Seelen op een door de Centrale van Hogere Ambtenaren op 7 en 8 november 1969 georganiseerde conferentie. De brochure wordt besloten met een aanvullende beschouwing van mr. L. de Groot, waarin de discussies en conclusies van de conferentie zijn verwerkt.

De conferentie is al weer enige jaren geleden, maar de inleidingen hebben niets van hun actualiteit verloren. De vraag in hoeverre een recht op—vrijheid tot—staking bestaat heeft de gemoederen in het bijzonder bezig gehouden na het bekende Panhonlibco-arrest van 15 januari 1960; het verlossende woord is sedertdien nog niet gesproken. De Hoge Raad heeft in dit arrest beslist dat het deelnemen aan een staking in beginsel moet worden beschouwd als wanprestatie van de arbeider tegenover zijn werkgever en dat dientengevolge een vakbond die aanspoort tot een staking onrechtmatig handelt wegens het uitlokken van wanprestatie. Het arrest is gevolgd door talloze commentaren, rapporten, een advies van de SER en tenslotte door een wetsontwerp dat op 29 april 1969 door de ministers Polak en Roolvink bij de Tweede Kamer werd ingediend (kamerstuk 10111). Vergeleken met het Panhonlibco-arrest bracht het wetsontwerp een verruiming van de stakingsvrijheid. Het volgde daarbij in grote lijnen de in de vakbeweging heersende gedachten en werd in belangrijke mate ook door de werkgeversvertegenwoordigers geaccepteerd. Sedertdien is het klimaat echter veranderd en is het georganiseerde bedrijfsleven aan beide zijden gereserveerder geworden; hernieuwd beraad is aangekondigd.

De discussies over de stakingsvrijheid in de particuliere sector hebben ook de opvattingen over het stakingsrecht voor ambtenaren beïnvloed en geleid tot pleidooien om ook ambtenaren in beginsel de vrijheid te geven in uiterste gevallen gebruik te maken van het wapen van de werkstaking. Een eerste stap in deze richting zou zijn het schrappen van het strafrechtelijk stakingsverbod voor ambtenaren en spoorwegpersoneel dat is neergelegd in de artikelen 358*bis* e.v. van het Wetboek van Strafrecht. Op de conferentie hebben de inleiders hiervoor ook gepleit en veel tegenstand hebben zij niet ondervonden. Deze verandering van het strafrecht is trouwens ook niet erg wereldschokkend, want de desbetreffende artikelen zijn sedert hun invoering in het Wetboek van Strafrecht naar aanleiding van de haven- en spoorweg-

stakingen in 1903 nooit toegepast op stakers. Op 3 november 1970 is door de regering een wetsontwerp ingediend waarin wordt voorgesteld het strafrechtelijk verbod te laten vervallen (kamerstuk 11001).

Meer gespreksstof leverde het regeringsvoorstel om in het Algemeen Rijksambtenarenreglement een expliciet disciplinair stakingsverbod op te nemen door een nieuw art. 50a in te voegen, luidende: Het is de ambtenaren verboden deel te nemen aan werkstakingen.

Van Kappen en Rietkerk waren weinig geneigd een algemeen recht van werkstaking voor ambtenaren als beginsel te accepteren, mede omdat dan de parlementaire controle op een stuk regeringsbeleid zou verdwijnen. Rietkerk wijst er bovendien op dat bij een conflict tussen ambtenaren en hun werkgever een beslissing kan worden genomen door politieke organen—een mogelijkheid die bij een conflict in de particuliere sector ontbreekt—zodat hier minder behoefte aan stakingsvrijheid bestaat. Van Kappen schijnt daarentegen wel te accepteren dat de ambtenarenrechter bij toepassing van het zgn. kapstokartikel—hetwelk een ambtenaar verplicht zich als een goed ambtenaar te gedragen (vgl. art. 50 ARAR)—op een gegeven moment tot een Pantonlibco-achtige uitspraak zou komen in de trant van: 'er kunnen omstandigheden zijn, waaronder de dienstweigering plaatsgevonden heeft, van dien aard dat naar de heersende rechtsovertuiging in redelijkheid van de ambtenaar geen voortzetting van zijn werkzaamheden gevegd kan worden' (p. 18). Uiteindelijk sluit Van Kappen zich vrijwel aan bij de opvatting van Seelen: een stakingsverbod voor hogere beleidsambtenaren en voor ambtenaren die werkzaam zijn bij diensttakken van vitaal belang voor de samenleving als geheel en een geclausuleerd stakingsrecht voor alle overige ambtenaren (p. 23). Ook Rietkerk staat uiteindelijk niet zover van deze conclusie af. Bij het slot van zijn betoog spreekt hij zich namelijk uit—zij het zonder enig enthousiasme—voor een mogelijke afstemming op de arbeidsrechtelijke verhoudingen in het bedrijfsleven voor zover het om niet-specifieke overheids-taken gaat.

In de brochure worden nog verschillende andere vraagpunten behandeld (zoals de betekenis van het Europees Sociaal Handvest), die hier verder onbesproken moeten blijven. De bundel als geheel is niet uitgroeid tot een systematische behandeling van de werkstaking voor ambtenaren. Het is voornamelijk gebleven bij het belichten van enkele principiële deelproblemen. Maar uiteraard behoeft dat niet als een diskwalificatie te worden beschouwd.

H. L. Bakels

Het economisch beleid op middellange termijn in West-Europa, een terreinverkenning, door J. N. F. Bakker. H. E. Stenfert Kroese N.V., Leiden 1970, 319 blz.

De huidige economische politiek in de Westeuropese landen wordt gekenmerkt door maatregelen, die vaak onderling tegenstrijdig zijn. Een sterke nadruk ligt op het incidentele ingrijpen, waarbij een duidelijke band met de ontwikkeling op langere termijn ontbreekt. Wel is de belangstelling voor een

samenhangend beleid op middellange termijn de laatste jaren toegenomen. De aard van de meerjarige politiek verschilt in de landen van de Europese Gemeenschap aanzienlijk. Met name in West-Duitsland hebben lange tijd grote weerstanden bestaan tegen het beleid op middellange termijn, waarbij zelfs bezwaren werden gemaakt tegen het opstellen van geheel onverbindende prognoses. In Frankrijk is de meerjarige politiek door haar taakstellend karakter het verst ontwikkeld. In zijn dissertatie behandelt dr. Bakker de vraag welke onderdelen het gemeenschappelijke beleid op middellange termijn in de EEG zal moeten bestrijken, welke vorderingen tot dusverre zijn gemaakt, en welke problemen nog opgelost moeten worden om de voltooiing van de economische en monetaire unie tot een realiteit te maken.

Hoewel de studie de politiek als onderwerp heeft, gaat Bakker eerst na in hoeverre de economische groeitheorie inzichten biedt, die van belang kunnen zijn voor de vorming van het beleid. Hij voert een pleidooi voor een uitwerking van de groeitheorie in de richting van de deelgebieden van het economische beleid. Tegelijkertijd zal nog een uitbouw van het statistische onderzoek moeten plaatsvinden, voordat op tal van gebieden duidelijke uitspraken mogelijk zijn.

Bij de behandeling van het meerjarige beleid in de afzonderlijke landen maakt de schrijver gebruik van het onderscheid tussen prognoses en programma's. Zo blijkt een duidelijk verschil in aanpak tussen programma's van het Franse type en het meerjarige beleid in ons land. In het eerste geval worden regionale en sectoriële organen ingesteld, die de programma's helpen voorbereiden. Er worden in de programma's min of meer verbindende doelstellingen geformuleerd, waarbij herziening op grond van gewijzigde omstandigheden nagenoeg niet plaatsvindt. Deze programma's krijgen daardoor een taakstellend karakter. In het tweede geval wordt meer de nadruk gelegd op de informatie, die de prognose geeft aan de deelnemers in de economisch-politieke besluitvorming. De Nederlandse prognoses zijn weliswaar niet geheel vrij van doelstellingen, doch worden in hun opzet politiek zo neutraal mogelijk gehouden. De studies van het Centraal Planbureau bevatten ramingen van de economische ontwikkeling. Van dwingende taakstellingen in een concreet beleidsprogramma, waaraan overheid en bedrijfsleven op enigerlei wijze gebonden zouden zijn, is geen sprake.

Voor een goede werking van de economische politiek is het van belang, dat de indeling in departementen en de afbakening van hun werkerterreinen doelmatig is. Ook de lagere overheid speelt in een aantal onderdelen van de economische politiek, bijv. ruimtelijke ordening en regionale politiek, een grote rol. In vele landen is de opbouw van de organen der lagere overheid achtergebleven bij de maatschappelijke ontwikkeling. In ons land begint de gewestvorming op gang te komen. Opmerkelijk is, dat in de discussies over de bestuurlijke reorganisaties heel weinig gewezen wordt op de wenselijkheid dat de ontwikkelingen in de EEG-landen op dit terrein op elkaar afgestemd worden. Ook Bakker besteedt slechts weinig aandacht aan de bestuurlijke organisatie. Wel constateert hij, dat er in Nederland in de beleidsvoorbe-

reiding lacunes zijn. Als voorbeelden noemt hij het ontbreken van een afzonderlijk directoraat-generaal voor het beleid op middellange termijn bij het ministerie van economische zaken, terwijl hij de samenhang van het economische beleid met de ruimtelijke ordening nog onvoldoende uit de verf gekomen acht.

Voor de niet geheel bevredigende gang van zaken bij de totstandkoming van de eerste twee EEG-programma's voor de planning op middellange termijn wordt door Bakker een aantal oorzaken genoemd, waarvan de belangrijkste zijn, dat in de institutionele vormgeving de nadruk nog zeer sterk op de nationale regeringen ligt, terwijl tussen de lid-staten van de EEG nog wezenlijke verschillen bestaan in de rangschikking van de belangrijkste doelstellingen van het economische beleid.

De rol van de Commissie van het Europese Parlement is nog al te bescheiden. Nodig is o.a. de oprichting van een communautair planbureau, dat rechtstreeks onder de Commissie ressorteert. De inspraak van het bedrijfsleven, de regio's en de vakbeweging bij de meerjarige planning is nog onvoldoende. Bakker voert een pleidooi voor de instelling van communautaire regionale en sectoriële organen ten dienste van de programmering, terwijl tevens veel meer nadruk op het tripartite overleg gewenst is. Naast coördinatie van de conjunctuur- en structuurpolitiek is voor het tegengaan van betalingsbalanson-evenwichtigheden de totstandkoming van een gemeenschappelijke inkomenspolitiek beslist noodzakelijk. De vooruitzichten voor het verwerkelijken van een dergelijke politiek zijn echter niet gunstig.

Zeer belangrijk is, dat langs politieke weg overeenstemming wordt bereikt over de doelstellingen van de Europese integratie en de weg, die zal moeten worden gevolgd om de Europese eenheid te verwezenlijken. In laatste instantie moet de politieke wil tot gemeenschappelijke actie de doorslag geven. We kunnen de conclusie volledig onderschrijven, dat zolang de weerstanden tegen verder opgeven van soevereine rechten zo groot blijven als thans het geval is een doeltreffende gemeenschappelijke structuurpolitiek een ver verwijderd ideaal is. Het boek van dr. Bakker biedt een duidelijk beeld van de vraagstukken, verbonden aan het totstandbrengen van een Europese economische politiek op middellange termijn, die nodig is, wil de Europese monetaire en economische unie levensvatbaar zijn.

J. T. K. Postma

'Zijn onze militaire inspanningen nog wel te handhaven?'

De gedachte van sociale verdediging heeft nog bij geen enkele politieke partij daadwerkelijk ingang gevonden. Maar door een aantal ontwikkelingen lijkt het toch duidelijk, dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden in de waardering van de bekende tegenstellingen, die ook de gedachte aan sociale verdediging heeft beïnvloed. Was het in de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw zo, dat de politieke tegenstellingen vooral tot uiting kwamen in de benadrukking van de economische dimensie, thans lijkt het, dat de tegenstellingen zich veel meer bewegen op de dimensie machthebber-machteloze. Met

andere woorden: vonden de politici vroeger een legitimatie voor hun handelwijze in de ongelijke economische verdeling van het beschikbare potentieel, nu wordt hun legitimatie vooral bepaald door het volwassen burgerschap, met zelfbeslissingsrecht, eigen verantwoordelijkheid en het waarmaken van een eenmaal ingenomen positie. Het komt erop neer, dat de bestuurde bestuurder wordt en de machteloze, ondanks de eigen positie en de eigen verantwoordelijkheden, machthebber wordt, juist dankzij zijn eigen positie en zijn verantwoordelijkheid. De belangrijkste voorbeelden hiervan zijn de talrijke democratiseringsacties die her en der plaatsvonden en -vinden.

Onlangs is er een boek verschenen van de Duitse vredeswetenschapper en historicus *Theodor Ebert*: *'Geweldloze opstand, een alternatief voor burgeroorlog'* (een uitgave van Wolters-Noordhoff, in het kader van de 'voorberichten' van de Werkgroep 2000), dat een poging doet een strategie te ontwikkelen om de tegenstelling machthebber – machteloze op een niet-gewelddadige manier op te heffen en conflicten op een politieke, d.w.z. geweldloze wijze te hanteren en op te lossen. In de geschiedenis zijn talrijke voorbeelden voorhanden die illustreren, dat het hier niet om iets nieuws gaat, maar dat er—incidenteel—vrij veel gebruik gemaakt werd en wordt van niet-gewelddadige strategieën. Ebert geeft zelf vele voorbeelden. De twee waar hij zelf zeer veel op terugvalt, omdat zij het meest compleet, het meest consequent toegepast zijn, zijn de acties van Gandhi en Martin Luther King. Verder noemt hij nog voorbeelden uit o.a. de Tweede Wereldoorlog, waarvan Denemarken een van de bekendste is. Uiteraard blijft ook Tsjechoslowakije niet onvernoemd. De vraag die wij ons met Ebert kunnen stellen, is, wat het nut van dat verzet is. Wat is de betekenis van sociale verdediging? Is de militaire defensie-inspanning niet adequaat genoeg meer? Door de laatste vraag ontkennend te beantwoorden geeft hij meteen een antwoord op de vorige vragen: het is inderdaad absurd om te geloven in afschrikkingssystemen met als voornaamste dreiging het gebruik van de meest desastreuze atoomwapens. Het biedt geen enkele garantie—in defensief opzicht—voor een natie en de bewoners daarvan. Maar niet alleen atoomwapens. Immers hoe kan een Viëtnames volk een einde maken aan decennia voortdurend oorlogsgeweld? Toch niet door te blijven terugschieten op vliegtuigen met honderden kilo's bommen aan boord, die op vier kilometer hoogte vliegen! De huidige militaire strategieën hebben alleen maar geleid tot een negatieve vrede (een wankel wapenstilstand). Komt het tot een open conflict, dan zal dat uitlopen op een slachting van duizenden burgers, die nauwelijks bij het conflict betrokken zijn. Het inmiddels wel bekende 'Twente-rapport'* heeft dat voor Nederland ondubbelzinnig aangetoond. Zelfs de commissie 'schuilgelegenheid' spreekt op een bepaalde plaats van vier miljoen doden (een derde van de totale bevolking). Kan men dan nog spreken van een reëel verdedigingssysteem? Omdat enkele machthebbers dit willen, zou men dan deze prijs mogen betalen? Dit is de waanzin ten top.

* 'De onmogelijkheid van militaire verdediging', Studium Generale van de Technische Hogeschool te Twente, september 1971. Aldaar te verkrijgen.

Het bestaan van deze absurde realiteit is voor Ebert de voornaamste drijfveer geweest om na te denken over alternatieven. Het alternatief wat hij ziet, is dat van de sociale verdediging. Sociale verdediging wil zeggen, dat de mensen zich door middel van hun positie en met behulp van de middelen die hun in deze positie ten dienste staan, verdedigen op een niet-gewelddadige manier en zonder hun eigen mogelijkheden (positie en middelen) te verspelen en te vernietigen. Het gaat niet primair om verdediging van het territorium, maar van waarden en verworvenheden e.d. Niet het verzet van het individu telt, maar het verzet van de eensgezinde groep. En juist de groep beschikt in potentie over erg veel machtsmiddelen. Voorbeelden, of liever strategieën die Ebert hiervoor geeft, zijn o.a. protestacties, hongerstaking, demonstratieve zelfmoord (Jan Palach . . .), economische boycot, burgerlijke ongehoorzaamheid en burgerlijke usurpatie.

Het is natuurlijk naïef om te denken, dat hierop geen antwoorden zouden bestaan. Daarom is het boek van Ebert verdeeld in drie delen, waarin getracht wordt een zo goed mogelijk antwoord te geven op de problemen die zich voordoen bij het gebruik van sociale verdediging. In de eerste plaats een theoretisch gedeelte, waarin Ebert de voorwaarden, benodigdheden en mogelijke reacties van de tegenstander schetst, op basis van de eerdergenoemde bestaande voorbeelden. Het tweede gedeelte behandelt de grondslagen voor de opstand. Ebert gaat ervan uit, dat verzet of een opstand dan pas kans van slagen heeft, als de houding en strategie waarmee men de tegenstander tegemoetreedt anders is dan de houding van de tegenstander. In Eberts model is dat de houding en de strategie van de sociale democratie. Om de kwesties waarop in de eerste twee delen wordt ingegaan, meer gestalte te geven, wordt in het laatste deel aandacht besteed aan de vorm en inhoud van de strijdmiddelen. Zij kunnen escaleren van protestactie tot en met burgerlijke ongehoorzaamheid en burgerlijke usurpatie.

Bij lezing zijn er natuurlijk wel een aantal vragen waar de lezer nauwelijks of geen antwoord op krijgt, deels omdat Ebert uitgaat van een duidelijke politieke keuze, deels omdat de visie van Ebert naar mijn mening berust op een aantal veronderstellingen. Juist het laatste is erg belangrijk: in hoeverre zijn er in onze maatschappij factoren aanwezig die erop duiden, dat de burger inderdaad in staat is om over te gaan op sociale verdediging? Of is het zó, dat Ebert de politieke en economische context overschat wat betreft zijn democratische verworvenheden, of juist onderschat wat betreft de kracht van de machthebbers?

Laat Ebert te utopisch of te idealistisch zijn, het valt niet te ontkennen, dat hij met deze studie een bepaalde beweging in onze maatschappij onderkend heeft en dat hij deze beweging heeft trachten te structureren. Dat is de verdienste van dit boek en daarom is het zeer de moeite waard dit boek te lezen, zeker, of in de eerste plaats voor politici.

W. Oomens

BOEKAANKONDIGING

- Dr. A. Lange* – De autoritaire persoonlijkheid en zijn godsdienstige wereld; met een onderzoek naar de motieven om kinderen naar joodse scholen te sturen. Uitg. Van Gorcum & Comp.; 208 pag. Prijs f 17,50.
- Dr. J. A. Weijel* – Van nieuwe mensen – de dingen die veranderen; handelt over de dokter-patiënt relatie in de sociale verzekeringsgeneeskunde. Uitg. F. Bohn; 23 pag. Prijs f 5.
- J. H. Scheps* – Het progressieve als waardeloze pronk, met als hoofdstukken o.a. Socialistische verloren verwachtingen des heils; het socialisme als doel en de partij als middel; de eerste uitdaging van nieuw links. Uitg. Semper Agendo; 276 pag. Prijs f 15.
- A. Ch. Kuntze e.a.* – 25 jaar Verenigde Naties; een balans en evaluatie. Uitg. Keesing, Amsterdam; 240 pag.
- B. van Steenberghe, E. van Hengel* – Technokratie; ideologie of werkelijkheid. Hoofdstuk I: De grondleggers van de technokratie discussie, een conservatieve opening; hoofdstuk II: De kritische theoretici over het probleem technokratie; Hoofdstuk III: Het technicistisch bewustzijn; hoofdstuk IV: De rol van de technische intelligentsia. Uitg. Wolters-Noordhoff; 116 pag. Prijs f 9.
- Dr. L. A. M. Goossens e.z.* – Verenigde Naties – Kerkelijk denken over oorlog en vrede – officieel—theologie van de revolutie. Kernbundel 2. Uitg. Gottmer; 143 pag.
- Dr. L. A. M. Goossens e.z.* – Militaire dienstplicht – Vrijstelling gewetensbezwaarden – Alternatieve dienstplicht – Vredesbeweging – Pacifisme. Kernbundel 1. Uitg. Gottmer; 159 pag.
- W. Kok, C. Meyer, G. van Ruiten* – Protest tegen Progil; een onderzoek naar de achtergronden en de uitwerking van een protest. Uitg. Wolters-Noordhoff; 152 pag. Prijs f 12,50.
- J. van Roon* – Leren leven levenslang; over vormings- en ontwikkelingswerk, permanente edukatie. Uitg. Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling; 58 pag.
- Dr. H. Th. Ambagtsheer* – De constitutie der Nederlanders; een voorstel tot wijziging. Uitg. Boom; 72 pag. Prijs f 7,50.
- Prof. dr. L. van Gelder e.z.* – Problemen van werkende jongeren. Inhoud: Onderwijs ter voorbereiding van functies in de maatschappij; Introductie van jongeren in het bedrijf; Is een pedagogisch instituut voor de bedrijfsjeugd nodig?; Een statuut voor de werkende jeugd; Het verloop onder jeugdige arbeidskrachten; Ontwikkelingen in het vormingswerk voor de werkende jeugd; Opleiding van jonge academici bij Unilever. Uitg. Wolters-Noordhoff; 66 pag.
- Dr. P. R. Baehr* – De studie van de buitenlandse politiek: toegang tot de internationale betrekkingen. Uitg. Boom; 31 pag. Prijs f 4.
- Dr. Ph. van Praag* – Demografie der joden in Nederland. Uitkomsten en evaluatie van een telling van de joden in Nederland per 1 januari 1966. Uitg. Van Gorcum & Comp.; 80 pag. Prijs f 14.
- M. Weber* – Wetenschap als beroep en roeping; nawoord 'Waardevrijheid toen en nu' van E. Tellegen. Uitg. Samson; 52 pag.
- Centrum voor Staatkundige Vorming voor de KVP – Consumentenbeleid. Prijs f 2,90.
- R. Kroes* – Conflict en radicalisme. Onder meer over Rechtsradicalisme en het leger; Linksradicalisme onder studenten. Uitg. Boom; 219 pag. Prijs f 15,50.
- Dr. P. Kuin* – Macht en markt in Nederland; uitg. Nederlandse maatschappij voor nijverheid en handel; 47 pag.
- Dr. P. J. A. ter Hoeven* – Charisma en politieke vernieuwing; rede voor de Vrije Universiteit te Brussel. Uitg. Samson; 30 pag.
- Staffan B. Linder* – Arme elite; toekomst en tijdgebrek. Uitg. De toenemende schaarste van tijd; de vermindering van dienstverlening in de diensteneconomie. Uitg. Wolters-Noordhoff; 154 pag. Prijs f 15.
- Prof. mr. P. Borst* – Vier openingen in het autonome arbeidsrecht; tekst van het afscheidscollege. Uitg. Samson; 18 pag.

In dit nummer drievoudige aandacht voor het Advies van de groep van Zes, in de wandeling de Commissie-Mansholt genoemd.

J. van Putten, *Commissie-Mansholt en de democratie; eerst de staat, daarna het volk* p. 308

'De beginselen waarvan de commissie uitgaat, spreken zeer aan. Het democratiseren van de besluitvormingsprocessen op vooral de hogere besluitvormingsniveaus bijv.; stelregel moet zijn: geen verdergaande centralisatie zonder een verdergaande democratisering.' De heer Van Putten uit in deze beschouwing kritiek op de uitwerking van de beginselen. Hij betreft hierin de selectieve investeringsregeling en de functionele parlementaire decentralisatie.

G. J. van der Hoeven, *Een herderlijk schrijven van zes politieke medicijnmannen* p. 319

'De commissie heeft geen helder beeld van de maatschappij van morgen kunnen verschaffen. Analyse en conclusies zijn volstrekt onvoldoende doordacht.'

H. A. van Stiphout, *De partijpolitieke betekenis van het rapport van de Commissie van Zes* p. 324

'Progressieven moeten een consensus hebben over de hoofdlijnen; dat is mogelijk als men niet de hele wereld uit haar voegen wil tillen.'

A. Stemerding, *Van Rijkevorsel en Doelmatig Defensiebeleid* p. 330

'Het percentage van het nationaal inkomen, besteed aan defensie is geen heilige koe.' Een conclusie van de defensiespecialist, de heer Stemerding, over dit rapport, dat hij vergelijkt met de PvdA-studie Doelmatig Defensiebeleid.

A. Lange, *Autoritarisme, kerkelijkheid en politieke participatie* p. 338

'Een autoritaire persoonlijkheid duldt geen onzekerheden. Hij zal zich binnen een groepering sterk conformeren en deelnemen aan het leven en ritueel van de groep.' De heer Lange toont in zijn onderzoek het verband aan tussen de mate van autoritarisme en de mate van deelname aan het politieke leven, alsook met die van identificatie met één bepaalde partij. Kortom: voer niet alleen voor Gijsen en Udink alleen.

De Socialistische Internationale na Wenen

Er zijn verschillende criteria mogelijk voor de beoordeling van het 12e Congres van de Socialistische Internationale, van 26 t/m 29 juni in Wenen gehouden. Een daarvan is het aantal aanwezige ministers en regeringsleiders. Dat is, naar men rustig mag aannemen, een belangrijk criterium voor de Oostenrijkse Bondskanselier Bruno Kreisky, die zich een zeer bedreven 'public relations officer' toont sinds hij kanselier is. Hij weet, hoezeer zijn nationale prestige stijgt, naarmate hij vaker gefotografeerd wordt met Willy Brandt, Golda Meir en Harold Wilson. Getuige de Oostenrijkse pers, schijnt ook Sicco Mansholt wat dat betreft geen te versmaden figuur te zijn. Internationaal valt er dan ook weer een graantje mee te pikken, bijv. bij onderhandelingen over handelsverdragen.

Een *tweede* criterium is dat van het politieke effect van de diverse toespraken van min of meer belangwekkende politici, meestal gericht op het thuisfront, of ook, zoals in Wenen, om kritische collega's te apaiseren. Natuurlijk wordt er dan aandachtig geluisterd naar Willy Brandt, om nog eens te horen, wat men al wist. Dat neemt niet weg, dat een analyse van Willy Brandt een boeiende ervaring zou zijn, hoewel zijn politieke credo bekend is en het scenario van de ontspanning tussen Oost en West ook zo ongeveer vastligt. Dat alles ondanks de terechte inspanningen van vooral de Scandinaviërs om het thema van de Europese Veiligheid te pousseren.

Dan was er Golda Meir, omgeven door tientallen Israëliëse en Oostenrijkse veiligheidsagenten. Men kan niet zeggen, dat zij nu zo'n nieuw verhaal houdt. De posities in het Midden-Oosten liggen al evenzeer vast, ook al zet zij daar weer eens opnieuw de Israëliëse argumenten voor uiteen. Toch is het een fascinerende vrouw, die met een ijzeren discipline, van begin tot eind, alle bijeenkomsten van het congres bijwoont. Hetgeen niet van alle deelnemers gezegd kan worden. Vooral bij haar toespraak blijkt, dat het lang niet alles koek en ei is in de Internationale. Zo iets voelt men dan erg op het moment dat ze spreekt over de Verenigde Naties, waar nogal wat regeringen van zusterpartijen zich van stemming onthouden bij een resolutie, waarin Israël veroordeeld wordt vanwege oorlogsmisdaden. Kil is de stemming dan in het Konzerthaus als ze zegt: 'Ons volk heeft enige ervaring met oorlogsmisdaden. Wij weten precies wat dat zijn. U weet nu, dat ik hier voor U sta als een oorlogsmisdadiger. Dat heeft de V.N. zo gezegd.' Dat zijn dan de minder leuke momenten bij de schare democratisch-socialistische broeders en zusters.

Zo'n speech, gericht op het thuisfront én op de zusterpartijen, was die van Harold Wilson. De Engelse oppositieleider nadert een uiterst cruciaal moment in de geschiedenis van zijn partij. Het Labour-Congres gaat in oktober uitspreken, wat het gaat doen als Labour weer aan de regering komt en het land intussen lid zal zijn van de Europese Gemeenschap. Ook Wilson zei geen nieuwe dingen: hij blijft in principe

voor de Gemeenschap, maar tegen de voorwaarden waarop. Dat wisten we dan al. Toch had zijn toespraak meer betekenis dan op het eerste gezicht leek. Dat kwam dan door uitgebreid Engels lobbywerk en door het beroep dat Wilson deed op de zusterpartijen binnen de Gemeenschap hem niet te hard te vallen. Sicco Mansholt was eigenlijk opvallend vriendelijk voor de Engelsen. Zij waren met een zeer grote delegatie gekomen. De pro-marketeers binnen de delegatie brachten deze boodschap over: Harold gaat zich hard maken voor een resolutie waarin het principe van de toetreding niet wordt aangetast. Dat zal hem heel wat inspanning kosten, want er zijn groepen die heel wat willen riskeren. Zo ook een volledige splitsing van Labour en politieke isolatie voor lange tijd. In Wenen werd zelfs gezegd, dat Wilson bereid is zijn eigen hoofd op het blok te zetten ten bate van de niet-aantasting van het principe van de toetreding.

Een *derde* criterium om het belang van een congres van de Internationale te beoordelen, zijn de resoluties van het congres, welke immers moeten dienen als uitgangspunt voor het politieke beleid. Hier ligt de grote zwakte van het geheel, tenminste als men er teveel van verwacht. Het maximum van zo'n resolutie is altijd het punt tot waar een belangrijke zusterpartij bereid is te gaan. Het beste voorbeeld daarvan is de Viëtnam-resolutie. Wat het secretariaat-generaal dienaangaande had gepresteerd, was beneden elk peil. De Amerikanen werden er niet eens in genoemd. Dan begint er in het Bureau een urenlang gevecht over een betere tekst, waarbij in wezen de vraag aan de orde is, hoe ver de Duitsers kunnen gaan bij de veroordeling van de Amerikanen zonder de Duits-Amerikaanse relaties aan te tasten. Die Duits-Amerikaanse relaties hebben dan niets te maken met Viëtnam, maar alles met de ontspanningspolitiek en de Amerikaanse aanwezigheid in Duitsland. Zo werkt de Internationale. Het Socialisme is al enkele decennia geleden zijn internationale trekken verloren. Belangrijkste motivatie zijn nationale belangen, soms verhuuld in prachtige democratisch-socialistische oproepen tot solidariteit en eenheid.

Toch, dat moet gezegd worden, zou best weleens kunnen blijken, dat dit congres op een aantal punten een keerpunt zal zijn. En wel om twee redenen. In de eerste plaats zijn we dicht bij het moment gekomen, dat de landen van bijna alle belangrijke Westeuropese partijen óf lid zullen zijn van de Europese gemeenschap óf ermee geaffilieerd. Dat zal noodzakelijk tot een ontwikkeling leiden, dat het niet meer bij mooie woorden gelaten kan worden, maar dat het beleid werkelijk op elkaar afgestemd zal moeten worden. In de tweede plaats was er de doorbraak naar de Derde Wereld. Allende, Indira Ghandi en Nyerere waren uitgenodigd te komen spreken. Ze waren er geen van drieën om binnenlandse politieke redenen. Wel hadden ze de uitnodigingen aangenomen en stuurden ze uitvoerige boodschappen. Men kan zeggen: er is sprake van een politieke doorbraak.

En dan de Partij van de Arbeid. Wij leverden twee sprekers: Sicco Mansholt en Joop den Uyl. Dat de eerste er was, is niet zo verwonderlijk. Europa was een voor de hand liggend hoofdthema. Joop den Uyl sprak over het thema van de economische groei en het milieu. Zij die er waren, zeiden, dat het een voortreffelijke speech was. De grote zaal van het Konzerthaus was echter praktisch leeg. Zou de Partij van de Arbeid dan toch echt gidspartij zijn?

J. VAN PUTTEN

Commissie-Mansholt en de democratie: eerst de staat, daarna het volk

Inleiding

Het rapport van de 'Commissie van Zes', de Commissie-Mansholt, kan worden geprezen om de realiteitszin en de creativiteit waarmee de opstellers belangrijke problemen van de menselijke samenleving hebben benaderd. Maar bij het denken over de meest wenselijke economische en politieke orde is van die creativiteit weinig terug te vinden. Men zou zich kunnen voorstellen dat de geweldige samenballing van macht bij de overheid, die de commissie op te verdedigen gronden voorstaat, de behoefte oproept aan nieuwe democratische controlemechanismen. Maar de commissie is al dik tevreden, als de burger rechtstreeks regering en program kiest. Ook de 'nieuwe Marx' ligt met Bakoenin overhoop. Dit artikel heeft tot doel, het denken van de Commissie van Zes over democratie en democratisering kritisch te beoordelen en vervolgens van enkele aanvullingen te voorzien. Gepleit wordt voor een vorm van functionele parlementaire decentralisatie, de instelling van door het volk gekozen raden, die zich onder supervisie van de Tweede Kamer zullen moeten bezighouden met het sturen en controleren van de verschillende takken van overheidsbeleid.

Democratisering

Iedere definitie van democratie is óf onvoldoende óf irreëel. Wie democratie bijvoorbeeld wil definiëren als het recht van de burgers om leden van vertegenwoordigende organen te kiezen, houdt er een beperkt democratiebegrip op na, waarbij democratie is verengd tot vertegenwoordiging. Wie democratie wil definiëren als het recht van iedere burger om op voet van gelijkheid mee te beslissen in aangelegenheden waarbij hij zich betrokken voelt, staat daarmee een systeem voor, dat niet te verwezenlijken is. Reeds op fysieke gronden is directe democratie immers slechts in uiterst beperkte mate te realiseren; niemand zou fysiek in staat zijn, zich te bemoeien met alle aangelegenheden waarmee hij zich eigenlijk bezig zou willen houden. Wie dit probleem zou willen vermijden door democratie te omschrijven als een zo groot mogelijke bemoeienis van zoveel mogelijk burgers met zoveel mogelijk aangelegenheden, staat voor de noodzaak, de norm te expliciteren op grond waarvan zal moeten worden bepaald, wanneer het stadium van

'zo groot mogelijk' en 'zoveel mogelijk' is bereikt. Het zal daarom wel altijd onmogelijk blijven om zonder kans op tegenspraak van een politiek systeem te zeggen dat het democratisch is.

Minder moeilijk ligt dat met het begrip democratisering. Democratisering is geen toestand maar een proces: het proces waarbij (meer) mensen (meer) invloed krijgen op (meer) aangelegenheden. Het woordje 'meer' is met opzet telkens tussen haakjes gezet. Reeds als er in slechts een van de drie gevallen sprake is van meer, kan in beginsel van democratisering worden gesproken. Enkele voorbeelden om dit te verduidelijken.

Uitbreiding van het actief kiesrecht is vooral democratisering in de zin van 'meer mensen'. De mate van uitgeoefende invloed en het aantal aangelegenheden blijven, althans in beginsel, gelijk. Instelling van een lichaam als Rijnmond met rechtstreekse verkiezingen voor de Rijnmondraad betekent democratisering in de zin van 'meer aangelegenheden'. Het toekennen van andere inspraak- of beslissingsmogelijkheden dan het actief kiesrecht kan zijn democratisering in de zin van 'meer invloed'.

Natuurlijk zullen ook hier grensgevallen voorkomen, op grond waarvan het moeilijk is te zeggen of democratisering plaatsheeft. Het beknotten van de invloed van het gekozen parlement, gepaard gaande met een meer frequent gebruik van het volksreferendum, zoals in de vijfde Franse republiek, is daarvan een voorbeeld. Toch zal in de regel de bovenvermelde omschrijving als een bruikbare norm kunnen worden gehanteerd. Bovendien wijst ze wellicht de weg naar nieuwe mogelijkheden indien men het politiek systeem wil democratiseren, aangezien ze kan bijdragen tot een systematische aanpak van democratiseringsprocessen.

Van een heel andere orde is natuurlijk de vraag of democratisering intrinsiek goed is en daarom dient te worden nagestreefd. Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn, deze vraag bevestigend te beantwoorden. Wie uitgaat van de wezenlijke gelijkheid van alle mensen zou op grond daarvan, dus met een beroep op de menselijke waardigheid, democratisering als een hoog, zo niet het hoogste goed moeten waarderen. Velen zijn in werkelijkheid deze mening ook toegedaan en dulden het beslist niet meer dat zonder hen over hen wordt beslist. Maar er is ook een andere kant. Jan Romein kon in 1938 terecht verzuchten dat, wat de Weimarrepubliek in Duitsland betreft, het democratisch beginsel de democratie in de weg zat. 'Want nietwaar, als het beginsel der democratie scheen te eisen, dat men alle stromingen tot uiting liet komen, dan kon men deze dictatoriale stroming (het fascisme, v.p.) niet de weg versperren, op gevaar af, zelf dictatoriaal te worden. Maar deze slapheid en aarzeling van de democratische staat waren op hun beurt slechts koren op de molen van het fascisme.'

Behalve op principiële gronden, als bovenstaande, kan op zakelijke gronden beperving van democratisering worden verlangd. Zo kan het verstandig zijn, studenten aan universiteiten en hogescholen per hoofd niet evenveel invloed te geven als docenten. Bekend is ook het verzet tegen democratisering, veelal

door ambtenaren, omdat daardoor een aanslag op de doelmatigheid en de snelheid van de besluitvorming wordt gevreesd.

Het is bij de bezinning op de intrinsieke waarde van democratisering wellicht tevens nuttig, zich het instrumentele karakter van democratisering in herinnering te brengen. Democratisering wordt zelden gezien als doel in zich, maar als middel om de realisering van andere waarden, van een ander beleid, dichterbij te brengen. Zo werd aan het eind van de vorige en in het begin van deze eeuw uitbreiding van het kiesrecht vooral nagestreefd met het oog op een bevredigende regeling van het onderwijsvraagstuk en van de sociale kwestie.

Een laatste relativering van de intrinsieke waarde van democratisering vloeit logisch voort uit het feitelijk onbereikbaar zijn van democratie in de zin van gelijke zeggenschap voor iedereen. Maar met dit argument moet men natuurlijk oppassen!

Opvallend is dat het rapport van de Commissie-Mansholt veelvuldig rept van democratie en democratisering, maar nergens geheel duidelijk maakt wat daaronder wordt verstaan. Wellicht is het gebrek aan creatief democratisch denken mede hieraan te wijten.

Op blz. 10 van het rapport wordt gesproken van 'een democratische politiek die berust op de betrokkenheid van de burgers bij de beslissingen die hen fundamenteel raken', maar wat die betrokkenheid precies moet inhouden blijft onduidelijk. Op blz. 13 staat: 'De besluitvorming in Europa en in de grote internationale organisaties dient een zaak van partijpolitieke beslissing te worden. Alleen dan is er van democratische betrokkenheid en verantwoordelijkheid sprake.' Dit laatste is natuurlijk onzin, en vreemd in het licht van de impliciete waardering waarmee een bladzijde eerder over de opkomst van actiegroepen is geschreven. Die actiegroepen zijn er echt niet gekomen uit tevredenheid over het democratisch karakter van partijpolitieke beslissingen in ons land. Op blz. 24 wordt gepleit voor gelijke zeggenschap en wordt aangekondigd, dat daarop in de paragraaf over de democratie nader wordt ingegaan. Maar in die paragraaf wordt dat begrip gelijke zeggenschap nergens met zoveel woorden uitgewerkt. Op blz. 36 is sprake van 'democratisering in de zin van zelfwerkzaamheid en participatie' (wat op zich ook al weinig zegt) en van de wenselijkheid, 'de mensen te laten meebeslissen', wat lijkt te impliceren dat ook anderen dan de naastbetrokkenen een stem in het kapittel behoren te hebben.

Centralisatie

Behalve onduidelijkheid ten aanzien van de begrippen democratie en democratisering is er een verwarrende benadering van het begrip centralisatie. Op blz. 32 en 33 wordt onder de mate van centralisatie van beslissingen verstaan 'de onderlinge verhouding tussen de particuliere en de overheidssector'. Dit is misleidend. De gangbare betekenis van centralisatie is niet in de eerste

plaats het aantrekken van nieuwe taken door de overheid, maar het opeenhopen van beslissingen binnen één orgaan. Dat kan een overheidsorgaan zijn, maar het hoeft niet. Ook in het bedrijfsleven heeft centralisatie plaats, bijv. bij de totstandkoming van multinationale ondernemingen als gevolg van fusies. Bij het brengen van beslissingsbevoegdheden die tot nu toe bij particulieren berustten in handen van een publiekrechtelijk orgaan kan men dan ook beter spreken van collectivisering.

Collectivisering kan evenals democratisering een middel zijn om een ander beleid tot stand te brengen. Democratisering zonder collectivisatie is denkbaar (bijv. vergroting van de invloed van de werknemers binnen een particuliere onderneming), maar de praktijk in onze samenleving wijst uit, dat democratisering buiten de overheids sfeer zelden van de grond komt als er niet de een of andere vorm van overheidsdwang achter zit. Aan de andere kant behoeft het brengen van beslissingen in handen van een publiekrechtelijk orgaan niet gelijktijdig democratisering in te houden. Nagenoeg iedere dictatuur is daarvan een voorbeeld.

Ook centralisatie van overheidstaken zal in de regel worden gehanteerd als middel om een ander beleid tot stand te brengen. Het streven naar gewesten bijvoorbeeld is geen doel in zich, maar vooral gericht op meer bevredigend overheidsbeleid. Centralisatie en democratisering kunnen duidelijk met elkaar op gespannen voet staan. Centralisatie kan worden bepleit, indien gedecentraliseerd genomen beslissingen de gesignaleerde problemen onvoldoende oplossen. De technische en industriële ontwikkeling brengt heden ten dage mee dat de overheidsorganen zonder centralisatie steeds minder in staat zijn bevredigend beleid tot stand te brengen. Centralisatie kan dus een eis van democratisch bestuur zijn. Maar bestuurlijke centralisatie vergroot dikwijls tevens de afstand tussen bestuurders en bestuurd en kan dus op haar beurt weer de kans op onbevredigend beleid doen toenemen. Het is daarom van groot belang, dat bij iedere afzonderlijke maatregel die tot centralisatie van de besluitvorming leidt gelijktijdig wordt voorzien in een daarop afgestemde besluitvormingsstructuur, die ook op langere termijn een optimale volksinvloed mogelijk maakt.

Collectivisering, centralisatie en democratisering

De Commissie van Zes blijkt voorstander te zijn van een nogal ingrijpende mate van collectivisering en een vergaande mate van centralisatie.

Wat het *eerste* betreft, 'het is ontegenzeggelijk een feit dat de herwaardering van de groei-, verdelings-, milieu- en andere doelstellingen, de ombuiging van de materieel-industriële produktie, de selectieve zuinigheid met grondstoffen, de wijziging van de arbeidsverdeling en van de produktiestructuur, de herverdeling van de macht moeten leiden tot een veel grotere en directere overheidsinvloed op de produktie, het verbruik, de investeringen, de verdeling en de consumptie' (blz. 31 en 32).

De mate van collectivisering verschilt naargelang de relatieve belangrijk-

heid van de machtssubjecten voor het verwezenlijken van de gestelde doeleinden. Ten aanzien van banken en basisindustrieën wordt een particuliere sector niet meer toelaatbaar geacht (overigens zonder dat ten aanzien van deze bedrijfstakken wordt ingegaan op de vraag of de nagestreefde doelen niet even effectief zonder nationalisatie kunnen worden bereikt). Interessant is het streven naar een zekere collectivisering van consumentenbeslissingen. Naast de vraag naar de gewenste mate van collectivisatie staat als *tweede* die naar de gewenste mate van centralisatie van collectieve beslissingen. Terecht stelt de commissie dat over wereldproblemen op wereldniveau moet worden beslist. Terecht legt zij, bij gebleken onmogelijkheid daarvan, volgens het zwaarste accent op het Europa van de tien. En men kan er begrip voor hebben dat, zolang de gewenste Europese overheid op zich laat wachten, wordt gepleit voor het toekennen van meer beslissingsbevoegdheden aan de eigen nationale centrale overheid.

Het aantal nieuwe taken dat aan de centrale overheid wordt toegekend is niet gering. De centrale overheid dient de bevoegdheid te bezitten, de uiteindelijke beslissingen te nemen over 'de kapitaalstromen en daarmee de investeringen, de omvang en richting (niet de uitvoering) van het wetenschappelijk onderzoek, de toepassing van nieuwe methoden en de invoering van nieuwe produkten, de normen en eisen te stellen aan materiaalverbruik en verontreiniging, de vestigingsplaatsen van producerende ondernemingen, de afbouw, beperking en omschakeling van produktietakken (met het oog op zowel de internationale arbeidsverdeling als de ombuiging van de economische groei), en natuurlijk ook de inkomensverdeling. Dat betekent in feite dat de allocatie van de productie sterk gecentraliseerd plaatsvindt. Dat gaat ver, en de middelen daartoe grijpen diep in' (blz. 34).

x De *derde* vraag is die naar de mate van democratisering van beslissingen. De beginselen, waarvan de commissie uitgaat, spreken zeer aan: 'Het democratiseren van de besluitvormingsprocessen op vooral de hogere besluitvormingsniveaus; stelregel moet zijn: geen verdergaande centralisatie zonder een verdere democratisering.' Maar wat de uitwerking van deze beginselen betreft komt de commissie nauwelijks verder dan enkele gemeenplaatsen. 'Echter, om haar taken zogoed mogelijk in overeenstemming met de maatschappelijke preferenties te kunnen vervullen zal de centrale overheid gedemocratiseerd moeten zijn: open en openbaar, optimaal gecontroleerd door een parlement waarin open en democratisch functionerende politieke partijen vertegenwoordigd zijn, met een sterke en onafhankelijke pers, radio en televisie en een onderwijssysteem dat de mensen kritisch en bewust maakt' (blz. 34).

Eerder in het rapport wordt, wat de nationale overheid betreft, de noodzaak bepleit van politieke structuren, die door informatie en communicatie de politieke beslissingen dichter bij de mensen brengen (onder meer door omvorming van politieke partijen, zodat deze hun zwaartepunten niet meer vinden in besturende apparaten). Daarnaast wordt de eis gesteld, dat aan de burgers meer rechtstreekse invloed wordt gegeven op de regeringsvorming.

Onder verwijzing naar twee-partijen-landen als de Angelsaksische wordt betoogd dat de keuzemogelijkheden, geboden door alternatieve blokken die zich aan de kiezer presenteren, de betrokkenheid van de burgers vergroot. 'Naarmate meer fundamentele vragen in het geding zijn lijkt een ontwikkeling, waarbij de kiezer rechtstreeks regering en program kiest, meer noodzakelijk' (blz. 12, 13).

Dit is—jammer genoeg—zo ongeveer de opperste wijsheid. Op het niveau van het leven van alledag (gezin, woonbuurt, arbeidsomgeving, school, enz.) wil de commissie nog wel democratisering in de zin van zelfwerkzaamheid en participatie toestaan¹, maar op centraal niveau wordt volstaan met 'een systeem van countervailing power'. Dat wil zeggen dat de kiezer eens per vier jaar het recht heeft, zijn stem uit te brengen op een van de twee concurrerende blokken van partijen, en dat daarmee de zaak vast ligt: de premier, de ministers, het programma en het beleid van de centrale overheid, die intussen een mammoetoverheid zal zijn geworden. En als die kiezer tussentijds wil vragen, protesteren en meedenken, dan willen de op open communicatie gerichte politieke partijen gaarne naar hem luisteren, maar als het op beslissen aankomt, beslissen zij.

Toegegeven, de voorgestelde situatie is een verbetering, vergeleken met de huidige toestand. Maar tegelijk is zij volstrekt onvoldoende.

In de eerste plaats: Nu al is het onbevredigend dat als men bij de kamerverkiezingen op een kandidaat stemt men zijn programma met huid en haar moet slikken. Wat bijvoorbeeld Den Uyl vindt over de abortuswetgeving moet mij even goed aanstaan als wat hij vindt over de meest gewenste inkomensverhoudingen. Hoewel het overheidsbeleid in honderden partjes uiteenvalt en het onwaarschijnlijk is dat de honderden oplossingen van Den Uyl de mijne zijn, heb ik geen keus. Ik ben gedwongen, één kandidaat te kiezen en als zestig procent van zijn programma mij wel bevalt, maar veertig procent niet, kan ik voor die veertig procent niet bij een ander terecht. De kiezersinspraak bij de verkiezingen is ook onder het door de commissie voorgestane systeem nog te veel gericht op machtsvorming en te weinig op beleidsvorming. Ook in een tweeklokkensysteem kiest de kiezer primair machthebbers en niet een beleid. De hieraan verbonden bezwaren laten zich zwaarder gevoelen naarmate de taak van de centrale overheid toeneemt.

In de tweede plaats: Reeds nu kunnen de kamerleden de ministers en de ministers de ambtenaren niet bevredigend sturen en controleren. Wat moet dat dan niet een toestand worden als enerzijds de staatstaak geweldig toeneemt en anderzijds het huidige systeem van parlementaire controle gekoppeld aan ministeriële verantwoordelijkheid in grote trekken ongewijzigd gehandhaafd blijft. Openbaarheid zal daarbij wel iets kunnen helpen, maar openbaarheid alleen is bepaald niet voldoende als het gaat om democratisering van de beleidsvorming.

Wat ons te wachten kan staan als zonder een meer fundamentele wijziging van de besluitvormingsstructuur de staatstaak in de zin van het rapport van

de Commissie van Zes wordt uitgebreid, valt reeds nu af te leiden uit het voorontwerp van Wet selectieve investeringsregeling, dat de minister van Economische Zaken mede namens zijn collega van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in april aan de Sociaal Economische Raad om advies heeft voorgelegd. De inhoud van dit voorontwerp maakt duidelijk dat wij nóg meer naar een situatie toegroeien, waarin de door de commissie bepleite directe kiezersinvloed op de regeringsvorming volstrekt onvoldoende is met het oog op democratisering van de beleidsvorming.

Het lijkt mij van belang, dit voorontwerp iets uitvoeriger te bespreken, enerzijds omdat verwezenlijking van de voorstellen van de commissie de totstandkoming van een groot aantal van zulk soort wetten nodig zal maken, anderzijds omdat daarna een suggestie tot verdergaande democratisering van de beleidsvorming, die ik straks nog zal laten volgen, wellicht gemakkelijker zal worden begrepen.

Voorbeeld: selectieve investeringsregeling

Het wetsontwerp selectieve investeringsregeling beoogt regels te stellen om de investeringen in gebouwen (m.u.v. woonhuizen) en installaties in bepaalde delen van het land, met name het westen, te kunnen afremmen. De regering wenst dit doel met behulp van twee instrumenten na te streven: een heffingensstelsel en een vergunningensstelsel. Inhoudelijk is dit eigenlijk bijna alles waarover de Staten-Generaal een uitspraak wordt gevraagd.

Aan de Staten-Generaal wordt in het voorontwerp nog wel meer gevraagd, maar het meeste daarvan is samen te vatten onder de noemer: delegatie van bevoegdheden. Bij algemene maatregel van bestuur zal, aldus de memorie van toelichting, ten aanzien van sommige onderdelen concretisering moeten plaatsvinden, terwijl ten aanzien van andere onderwerpen, die wel in de wet worden geregeld, bij algemene maatregel van bestuur van de wetstekst zal kunnen worden afgeweken.

Bij algemene maatregel van bestuur kan aldus worden bepaald:

- dat de regeling ook van toepassing is op landsdelen buiten Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Holland (minus de 'kop');
- dat ten aanzien van nader te bepalen categorieën bedrijfsgebouwen en installaties of in nader te bepalen gevallen de heffingsregeling niet geldt;
- de hoogte van de heffing, met dien verstande dat de bovengrens wettelijk vastligt;
- de hoogte van de heffingsvrije voet (de wet bepaalt slechts beneden welke grens in elk geval geen heffing verschuldigd zal zijn);
- in welke gevallen naast het betalen van de heffing bovendien een vergunning is vereist voor het verrichten van investeringen, met een mogelijke differentiatie naar gebied dan wel naar categorieën gebouwen en installaties;
- welke informatie bedrijven voor het verkrijgen van een vergunning op tafel moeten leggen, waarbij de minister van Economische Zaken dan

altijd nog verdere informatie van de aanvrager van een vergunning kan verlangen.

Deze opsomming is niet volledig. In alle gevallen waarin de regering vindt dat de wet niet bevredigend werkt kan zij bij algemene maatregel van bestuur de regeling aanpassen, zonder dat daarvoor parlementaire toestemming behoeft te worden gevraagd: 'Indien in deze wet geregelde onderwerpen in het belang van een goede uitvoering van de wet nadere regeling behoeven kan deze geschieden bij algemene maatregel van bestuur.' Verder kunnen de ministers van Economische Zaken en van Financiën in bijzondere gevallen nog weer afwijken van de regels ten aanzien van de heffingsplicht, zoals deze bij algemene maatregel van bestuur zijn vastgesteld.

Wat het vergunningenstelsel betreft is natuurlijk de belangrijkste vraag, volgens welke normen in de bij algemene maatregel van bestuur aangewezen gebieden of voor de bij algemene maatregel van bestuur aangewezen bedrijfsgebouwen en installaties vergunningen zullen worden verleend dan wel afgewezen. Normen voor de verlening of weigering van vergunningen worden in het wetsontwerp niet gegeven. Dit zou ook moeilijk anders kunnen, aldus de memorie van toelichting. Het gaat hier om een beoordeling 'waarbij eigenlijk ieder geval op zichzelf staat. Richtlijnen voor deze beoordeling, die enig reëel houvast zouden verschaffen, zijn (. . .) daarom niet te geven.' Het wordt de bevoegdheid van de ministers van Economische Zaken en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening om—zonder aan richtlijnen te zijn gebonden—op aanvragen om een vergunning te beslissen, nadat zij de betrokken colleges van gedeputeerde staten en van burgemeester en wethouders hebben gehoord.

Aldus de opzet en strekking van het voorontwerp van Wet selectieve investeringsregeling. Het gaat er hier niet om of er al dan niet een Wet selectieve investeringsregeling moet komen. Dat staat buiten discussie. Maar eigenlijk zou zulk soort wetgeving, waarbij een zo sterke delegatie van belangrijke bevoegdheden plaatsheeft, onbestaanbaar moeten zijn. Toch is het de vraag, of het mogelijk is, voor dergelijke aangelegenheden een bevredigend werkende regeling te ontwerpen, waarin aanzienlijk meer zeggenschap (in het bijzonder vooraf) van de Staten-Generaal is ingebouwd. Hoewel in het wetsontwerp selectieve investeringsregeling zeker wel iets te verbeteren valt, zijn de mogelijkheden misschien niet eens zo groot. En deze constatering leidt dan weer tot een volgende vraag: of in het thans geldende politieke systeem nog wel effectieve democratische controle op de totstandkoming, uitwerking en uitvoering van allerlei op zichzelf gewenste regelingen mogelijk is. Deze vraag wordt te klemmender naarmate ter verwezenlijking van de doelstellingen van de Commissie-Mansholt de centrale overheid nog heel wat meer taken opgedragen zal krijgen dan alleen maar het reguleren van bepaalde investeringen in een deel van het land.

Functionele parlementaire decentralisatie?

Het valt te vrezzen dat deze vraag ontkennend moet worden beantwoord. Dat in het thans geldende politieke systeem effectieve democratische controle op de totstandkoming, uitwerking en uitvoering van regelingen als die waarvan de selectieve investeringsregeling een voorbeeld is, niet mogelijk zal zijn. Het parlement zal dan zijn greep op de ministers en de ministers zullen hun greep op de ambtenaren nog meer verliezen.

Uitbreiding van het aantal kamerleden zal geen verbetering brengen. Zolang een kamer als één geheel werkt, zal voor een uitgebreide controle van het regeringsbeleid ook bij toeneming van het aantal kamerleden eenvoudig de vergadertijd ontbreken. Het splitsen in commissies en het houden van openbare commissievergaderingen heeft tot nu toe niet aan de verwachtingen beantwoord; de commissievergaderingen werden vaak te zeer beheerst door de overweging dat het een voorbereiding gold voor de plenaire vergadering, zodat de detailcontrole te weinig tot haar recht kwam.

De vraag kan worden gesteld waarom het parlement altijd bevoegdheden heeft gedelegeerd aan ministers en niet aan andere parlementaire organen die, evenals de Tweede Kamer, door de stemgerechtigde burgers zijn gekozen. Waarschijnlijk is de achterliggende overweging geweest, dat men uiteindelijk wel in staat zou zijn, de ministers doeltreffend te controleren. Dat is dan achteraf een misvatting gebleken.

Het is nog niet te laat, de lijn om te buigen. In plaats van nog meer bevoegdheden aan steeds minder controleerbare ministers (lees: ambtenaren) te delegeren, waardoor de volksinvloed vermindert, is het geboden, gelijktijdig bij het uitbreiden van de staatstaak de mogelijkheid tot volksinvloed te vergroten. Dit kan worden gerealiseerd door de huidige parlementaire democratie aan te vullen met een vorm van radendemocratie, die de hoe langer hoe meer falende parlementaire controle en ministeriële verantwoordelijkheid doeltreffend aanvult.

Stel dat al die essentiële taken uit het voorontwerp selectieve investeringsregeling, die het parlement noodgedwongen aan een of meer ministers zal moeten delegeren, zouden worden gedelegeerd aan een rechtstreeks gekozen controle-orgaan, hoeveel geruststellende waarborgen zou dat niet kunnen geven voor versterking van de volksinvloed op het departementale beleid. Dit beginsel van functionele parlementaire decentralisatie kan op tal van overheidstaken tot toepassing worden gebracht, overal waar veel beslissingsbevoegdheden door de Staten-Generaal zijn gedelegeerd. De verwezenlijking ervan is in zekere zin de voltooiing van een stap die in het verleden vooral op instigatie van Troelstra heeft geleid tot de grondwettelijke erkenning van de vaste colleges van advies en bijstand. Sindsdien zijn tal van dergelijke adviesinstanties in het leven geroepen: Centrale Raad voor de Volksgezondheid, Raad voor de Kunst, Raad van advies voor de Ruimtelijke Ordening, enz.

Het gaat er nu niet om, deze raden zonder meer te verheffen tot deelparle-

menten, in elk geval laat de gangbare wijze van verkiezen van de leden dat niet toe: te veel ligt die in handen van gevestigde organisaties. Maar wel kan het achterliggende beginsel—invloed van belanghebbenden uit het volk op het overheidsbeleid—een ruimere erkenning vinden en vervolgens aldus worden uitgewerkt, dat deze invloed beslissend is binnen de grenzen die door de Staten-Generaal zijn aangegeven (daarnaast kan de adviserende taak blijven bestaan). Uiteraard moeten de Staten-Generaal blijven functioneren als het centrale parlementaire orgaan voor belangenafweging en coördinatie.

Het beginsel van functionele parlementaire decentralisatie kan op verschillende manieren worden uitgewerkt. Denkbaar is een variant waarbij de ministers de taken die zij nu bezitten behouden en voor een deel van die taken verantwoordelijk zijn aan het deelparlement. Denkbaar is ook dat een deel van de ministeriële verantwoordelijkheid wordt overgenomen, waarbij bijvoorbeeld algemene maatregelen van bestuur tevoren door het deelparlement moeten worden goedgekeurd. Bij meningsverschillen tussen een minister en een deelparlement kan in deze gevallen het geschil aan de Tweede Kamer ter beslechting worden voorgelegd.

Denkbaar is ook een variant, waarbij het deelparlement *volledig* de ministeriële taak overneemt (zodat ministers uiteindelijk overbodig zouden kunnen worden). Deze variant is aantrekkelijk omdat zij meer op het harmonie-model en minder op het conflictmodel is gebaseerd, maar houdt, omdat het minder 'checks and balances' bevat, het risico in dat een aldus gemodelleerd deelparlement te veel een eigen leven gaat leiden. Mede hierom én omdat het het meest afwijkt van het bestaande systeem zal deze laatste variant voorlopig niet in aanmerking kunnen komen.

De verkiezing van de deelparlementen of raden kan gelijktijdig plaats hebben met die van de Tweede Kamer. De kiezers hebben zo langzamerhand wel genoeg algemene vorming genoten dat zij deze—op zichzelf ongetwijfeld welkome—verzwaring van hun taak op verantwoorde wijze aankunnen. Bovendien zijn er in onze samenleving ruime voorlichtingsmogelijkheden voorhanden. In op ruime schaal te verspreiden verkiezingskranten kan worden uiteengezet welke taken de onderscheiden raden vervullen en welke doelstellingen de verschillende gestelde kandidaten op de desbetreffende beleidsterreinen nastreven.

Met zijn stem op de kamerkandidaat zal de kiezer duidelijk kunnen maken volgens welk algemeen beginsel het land naar zijn mening dient te worden geregeerd. Met zijn stem op de kandidaten voor de verschillende raden kan hij aangeven, welk specifiek beleid hij op de verschillende terreinen van staatszorg verlangt. Het kan zijn dat hij zich daarbij, partijpolitiek bezien, inconsequent gedraagt. Dat is geen bezwaar, zolang wordt aanvaard dat bij meningsverschillen de Tweede Kamer beslist.

Het instellen van deelparlementen kan ook doeltreffend leiden tot het ontstaan van de nieuwe communicatiekanalen waarvoor het rapport van de Commissie van Zes zo vurig pleit. Behalve politieke partijen zouden ook

belangenorganisaties en actiegroepen, die op het desbetreffende deelterrein doelen nastreven, kandidaten kunnen stellen, hetgeen leidt tot een verbreding van het draagvlak van de politieke beslissingen. Misschien zouden als gevolg daarvan de politieke partijen in de deelparlementen aan invloed verliezen. Politieke partijen zijn echter geen doel in zichzelf. Zij fungeren als kanalen voor volksinvloed op het overheidsbeleid. Indien daarnaast andere kanalen met een breed draagvlak tot ontwikkeling komen, is daartegen—tenminste als men democratisering van de beleidsvorming en -uitvoering voorstaat—niets in te brengen.²

Het is van belang, het denken over de democratie met voorstellen als de bovenstaande aan te vullen. Het is noodzakelijk dat de bezinning hierover op korte termijn uitmondt in beslissingen. Niet genoeg kan worden beklemtoond, dat bij iedere afzonderlijke maatregel die tot centralisatie van de besluitvorming leidt gelijktijdig moet worden voorzien in een daarop afgestemde beslissingsstructuur die ook op langere termijn een optimale volksinvloed mogelijk maakt. De trieste gang van zaken ten aanzien van het Europees Parlement is een duidelijk voorbeeld hoe het *niet* moet. De op handen zijnde wetgeving inzake de selectieve investeringsregeling biedt een uitstekende gelegenheid om—eventueel vooralsnog bij wijze van proef—met de voorgestelde functionele parlementaire decentralisatie te beginnen. Daarna kan het stelsel geleidelijk worden uitgebouwd.

1. Natuurlijk moet worden erkend dat de commissie pleit voor het decentraliseren van beslissingen die momenteel op een te hoog niveau worden genomen—waarbij zij vooral aan regionale decentralisatie denkt—, maar wat dit meer concreet inhoudt wordt niet duidelijk.
2. Het pleidooi voor functionele parlementaire decentralisatie laat uiteraard de wenselijkheid van andere maatregelen tot democratisering van de beleidsvorming (zoals bijv. bepleit in adviezen van de Commissie Heroriëntatie Overheidsvoorlichting en van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening) onverlet.

Een herderlijk schrijven van zes politieke medicijnmannen

Zelden is een politiek document van deze tijd in zo'n confessionele geest geschreven als het rapport van de Commissie van Zes. De club van 'consistent vooruitstrevende' politici veroordeelt de door het vermaledijde vooruitgangsgeloof verdorven maatschappij van nu en wil op een halletje de hele wereld hervormen. Het nieuwe evangelie wordt met zoveel vreemde woorden, deftige citaten en fraaie stijlbloempjes uiteengezet, dat het om te rillen is. 'Gooi dat praatstuk van die geleerde heren maar in m'n pet', zullen naar ik vrees vele eenvoudige lezers verzuchten bij het kennismaken van deze proeve van mistig taalgebruik. Dat is erg jammer, want het rapport beoogt een discussie over vooruitstrevende politiek in brede kringen op gang te brengen.

Het is niet moeilijk om het met de Commissie van Zes eens te zijn over ernstige, onderling samenhangende gevaren die de mensheid bedreigen: de nucleaire, bacteriologische en chemische wapens, de steeds groter wordende kloof tussen rijke en arme landen, de mogelijke voedsel- en grondstoffen-schaarste en het voortschrijdende milieubederf. Evenmin kan de opvatting van de commissie worden weersproken, dat de menselijke vindingrijkheid niet tot de techniek beperkt mag blijven, maar gericht moet worden op nieuwe politieke en maatschappelijke organisatiestructuren, teneinde de genoemde dreigingen af te wenden. Dat is een waarheid als een koe van Mansholt. De vraag of de commissie de problemen niet teveel aandikt, en dat lijkt mij met name het geval ten aanzien van de voedsel- en grondstoffen-voorzieningen, doet hieraan niets af. Iedere dreiging op zichzelf—laat staan gecombineerd met een ander—kan tot een catastrofe op wereldschaal leiden. De commissie slaat evenwel op hol zodra zij de richting tracht aan te geven, waarin oplossingen moeten worden gezocht. Doelstellingen en middelen worden door elkaar geklutst in een vette brei van leerstellingen, waarin zo nu en dan—hetzij toegegeven—enkele smakelijke krenten kunnen worden gevonden. Laat ik proberen me eerst een beetje door de brei heen te eten, daarbij de krenten voor het laatst bewarend.

Er moet, zo leert de commissie, een ander mensbeeld worden aanvaard van waaruit die nieuwe, meer ontspannen samenleving moet worden ontworpen. We moeten bevrijd worden van allerlei dwangmatigheden, die niet bijdragen tot een menswaardig bestaan. Weg met de ver doorgevoerde prestatiemoraal, het arbeidsethos, de opgezweepte maatschappelijke wedijver, en ga zo maar door! Ja, bevrijding van het vooruitgangsgeloof zal de

mensen 'heel eenvoudig gelukkiger maken', zo orakelt de Commissie van Zes-psychiaters.

Nu geloof ik best dat velen terwille van hun geestelijke en lichamelijke gezondheid het wat kalmer aan behoren te doen. Bij voorbeeld politici. Maar hoe weet de commissie zo precies dat je niet gelukkig kunt zijn met 'typisch-westerse waarden als individualisme, arbeidsethos, prestatiemoraal'? Natuurlijk, overdaad schaadt, maar bij matig gebruik liggen deze waarden niet zo ver van andere waarden als vrijheid van denken, creativiteit en bereidheid om de gemeenschap te dienen. Al met al is de commissie er—ik zou bijna zeggen, gelukkig—niet in geslaagd dat andere 'mensbeeld' zo duidelijk te schetsen, dat daarmee ook de nieuwe maatschappij ons helder voor ogen komt te staan.

De commissie pruttelt wat over samenleefpatronen in huis en buurt en psychische hygiëne, maar erg bezielend klinkt het niet. Een waarlijk weids vergezicht wordt ons echter voorgetoverd met 'een nieuwe economische orde van een nog niet gerealiseerd type; centralistisch-democratisch met gedecentraliseerde democratische uitvoering van soms globaal, soms gedetailleerd omschreven taken'. Als je dat leest, word je er gewoon zenuwachtig van.

De overheid als mammoet

De commissie geeft een hele waslijst van overheidsmaatregelen. Voorop staat dat de allocatie van de produktie sterk gecentraliseerd moet worden, onder meer door middel van een gedetailleerde meerjarenprogrammering van produktie, investeringen en consumptie. De werknemers mogen *binnen* de bedrijven ook nog wat zeggen, via echte vertegenwoordigende instellingen, over produkten en produktiemethoden, voorzover deze beslissingen gezien de externe effecten nog op het niveau van de afzonderlijke onderneming kunnen worden genomen. Uiteraard moet concentratie van economische macht in handen van een kleine groep bureaucraten worden vermeden, aldus de commissie. Dat kan door behoud van een zekere concurrentie. Bovenal zal de besluitvorming op alle niveaus optimaal moeten worden gedemocratiseerd.

Ik vrees dat we met die beschouwingen over de mammoetoverheid niet veel wijzer zijn geworden. Die overheid lijkt mij een vermoedelijk onbestuurbaar en oncontroleerbaar apparaat met een enorm aantal zwoegende ambtenaren. Als de overheid zich met alles en nog wat op alle niveaus moet bemoeien, dreigt het gevaar dat er geen tijd en mankracht beschikbaar is voor belangrijke zaken. Bovendien is het niet duidelijk hoe men 'autisme' buiten de deur kan houden. We zullen maar zwijgen over de financiering van dat gigantische overheidsapparaat. Het is te betreuren dat de commissie zo gemakkelijk over de bestuurlijke problemen van de nieuwe samenleving is heengelopen. De bestuurbaarheid van de samenleving is immers van uiterst gewichtige betekenis gezien de problemen van economische groei, milieubederf enz.

Het is overigens opvallend dat in het betoog over de democratisering van de maatschappij de vakbeweging in het geheel niet aan bod komt. In de rest van het verhaal wordt de vakbeweging één keer genoemd als mogelijke beheerder van de markt van vermogenstitels, afkomstig uit de herverdeling van het bedrijfsvermogen. Dat is op zichzelf een aantrekkelijk vooruitzicht. Het negeren van de vakbeweging als maatschappelijk orgaan is echter op z'n minst verdrietig voor diegenen, die aan de vakbeweging een belangrijke rol toekennen in de democratisering van het bedrijfsleven en in de inkomenspolitiek. Of zou de commissie de vakbeweging misschien tot die lastige pressiegroepen rekenen, die het beleid steeds meer dreigen te gaan bepalen? We mogen aannemen, dat dat niet het geval is, maar dan is die negering van de vakbeweging toch wel een blijk van onvoldoende inzicht in het maatschappelijk leven.

Volgens de commissie moet de economische groei radicaal worden omgebogen met het oog op de vermindering van hulpbronnen en de vervuiling van het milieu, of in het algemeen gesproken: de eindigheid van de wereld. Dat moet onder meer tot uiting komen in een vermindering van de productie van een aantal materiële consumptie- en investeringsgoederen per hoofd van de bevolking in de geïndustrialiseerde landen. De teruggang van het levenspeil zoals we dat nu beleven is niet zo erg, zegt de commissie opgewekt, want voortaan berekenen we de welvaart in termen van Bruto Nationaal Nut in plaats van Bruto Nationaal Produkt.¹

Adviesgroep is te pessimistisch

Tja, wat is een radicale ombuiging? Als Nederland zou besluiten vanaf 1982 jaarlijks tien procent van het nationaal produkt aan milieubescherming uit te geven, dan zou in de eerstvolgende tien jaar dat percentage geleidelijk aan opgebouwd kunnen worden door jaarlijks één procent van de economische groei te reserveren voor milieubescherming. Een teruggang van het nu beleefde levenspeil zit er dan beslist niet in.

Naar mijn mening stelt de commissie de zaken dan ook te pessimistisch voor—althans voor de eerstvolgende tien jaar. Misschien dat op langere termijn inderdaad de particuliere consumptie moet worden teruggedrongen. Dat heeft echter alleen zin als vaststaat dat:

- de grondstoffenreserves binnen afzienbare tijd zullen zijn uitgeput en dat de ontwikkeling van de techniek geen uitzicht kan bieden op vervangende hulpbronnen, en dat
- het probleem van het milieubederf niet kan worden opgelost, ofwel dat onvoldoende bereidheid bestaat het milieubederf te bestrijden.

Wat betreft de uitputting van de grondstoffenreserves en de ontwikkeling van de techniek bestaan de meest uiteenlopende meningen. Sommigen, in het voetspoor van de Club van Rome, houden vol dat het einde in zicht is, anderen daarentegen komen met plezieriger berichten (die overigens weinig aandacht van de pers trekken).² Hetzelfde geldt voor de mogelijkheden van

de technische wetenschappen. De opvatting dat geen fundamenteel nieuwe ontwikkelingen meer te verwachten zijn, staat recht tegenover de bewering dat de echte opmars van de technische wetenschappen nog maar pas op gang is, zeker wat betreft de toepassing van reeds vergaarde kennis. Ikzelf ben geneigd mij tot de optimisten te rekenen.

De bezorgdheid van de commissie ten aanzien van het milieu deel ik ten volle. De bestrijding van het milieubederf levert technisch gezien geen onoverkomelijke problemen. De gevolgen van sluipend milieubederf (bij voorbeeld kwik en DDT) zijn echter nog onoverzienbaar. Dubieus is de bereidheid om zowel nationaal en internationaal een drastisch milieubeleid te voeren.

Aan het hoofdstukje over de herwaardering van de arbeid valt met de beste wil van de wereld geen touw vast te knopen. Dat is een ernstig gebrek van het rapport, aangezien arbeidsmarktpolitiek in het kader van een vooruitstrevend beleid een uitermate gewichtige rol dient te spelen. Met gebabbel over een radicale heroriëntering op de arbeid komen we niet verder.

Het hoofdstuk over de inkomenspolitiek verdient waardering. De theorie dat alle werknemers in collectieve arbeidsovereenkomsten kunnen worden ondergebracht, lijkt mij vooralsnog een illusie. Voorts geloof ik dat het verstandig is om niet al te veel de wenselijkheid van meer vrije tijd als honorering te benadrukken. De arbeidstijdverkorting komt bij wijze van spreke vanzelf, en er is geen aanleiding dit proces te versnellen aangezien de vervulling van de vele maatschappelijke wensen voorlopig een grote inzet van arbeidskrachten zal vereisen.

De uiteenzettingen over de afremming van de bevolkingsgroei zijn verrassend helder. De aanbevelingen van de commissie over de nationale en de internationale bevolkingspolitiek verdienen naar mijn opvatting alle aandacht bij de voorbereiding van het nieuwe verkiezingsprogramma.

Tenslotte de internationale paragraaf. De commissie realiseert zich terecht dat een aantal problemen niet eens op Europese schaal kunnen worden opgelost. Zij erkent dat haar voorstellen meer op wensdromen dan op een politiek programma lijken. De Nederlandse regering zou best wat meer mogen nadenken voor gedurfde initiatieven, zoals het idee van een voorbeeldgroep (gelanceerd door Tinbergen). Die zullen op korte termijn niet zo verschrikkelijk veel succes hebben, maar de wereldopnie kan daardoor aanmerkelijk worden beïnvloed. Misschien dat de PvdA hierover oriënterende besprekingen zou kunnen voeren met haar zusterpartijen in diverse landen.

Samenvattend moet ik constateren, dat de commissie een aantal verstandige uitspraken doet, maar over het algemeen mij geen helder beeld van de maatschappij van morgen heeft kunnen verschaffen. Zowel de analyse als de conclusies zijn volstrekt onvoldoende doordacht. Het leerstellige karakter van het rapport is irritant. Het is daarom te hopen dat het rapport van de Commissie van Zes zijn vervolg krijgt in een goed voorbereid praatstuk, dat handen en voeten heeft en bovendien in fatsoenlijk Nederlands is geschreven.

1. Het rapport 'Vakbeweging en milieu', uitgebracht door het NVV, geeft een uitvoerige beschouwing over de mogelijke definities van economische groei. In dit verband zij opgemerkt, dat de opvattingen van het NVV over de problemen van milieu en economische groei niet geheel overeenstemmen met die van de Commissie van Zes. De hier en daar in de pen gewekte suggestie, dat het NVV-rapport geïnspireerd zou zijn door het rapport van de Commissie van Zes, berust op een misverstand.
2. Zie bij voorbeeld 'The Economist' van 22 januari 1972: W. Brand: *Mens en Natuur*. In: ESB van 26 april 1972 en K. Zijlstra: *De kromme spijker van de kleinzoon*. In: S & D van mei 1972.

H. A. VAN STIPHOUT

De partijpolitieke betekenis van het rapport van de Commissie van Zes

De Commissie van Zes heeft zwaar geschut in stelling gebracht. Of als men minder oorlogzuchtige taal wenst te gebruiken dringt zich de beeldspraak op van het instellingbrengen van een ruimtevaartuig. Bij de lanceerinrichting heerst overigens enige verwarring. Er moet nogal wat gepraat worden over de samenstelling van het team dat de ruimtecapsule zal gaan bemannen. De koers is nog nauwelijks uitgezet. De buitenwacht hoopt—of vreest—dat een der contractors de door hem vervaardigde trap ontijdig uit het project zal terugtrekken. De programmeurs moeten nog worden gerecruteerd. Het publiek verkeert in onzekerheid of er met het aftellen nog begonnen wordt. Hoe het ook zij, de vraag dient onder ogen te worden gezien welke betekenis dit gevaarte heeft voor de partijpolitieke constellatie zoals die momenteel in ons land is. Moeten we 'de Zes' die—om eens een ander beeld te gebruiken—met een grote plons in de vijver is beland, te hulp schieten of mogen we ons gratis vergapen aan een demonstratie politiek schoonspringen?

Het zou denkbaar zijn om de inhoud van de publikatie van de Zes te vergelijken met de politieke bagage en maatschappelijke oriëntaties van de Nederlandse politieke partijen en in het bijzonder met de perspectieven die de progressieve drie eerder hebben geformuleerd. In het kort bestek van deze beschouwing lijkt het echter meer voor de hand te liggen na te gaan of de bestaande consensus én spanning binnen 'de Drie' zal worden verhevigd dan wel afgezwakt onder invloed van dit manifest. Daarbij is te bedenken dat de Zes zelf met haar werkstuk eigenlijk niet anders doet dan spanningen oproepen.

Sterker nog zij formuleert een aantal dilemma's zonder overigens dit woord voor het hele problemengamma te gebruiken. Formeel zou men nog kunnen zeggen dat het een poging is om tot nieuwe of andere optima—een toekomstig evenwicht—te komen, nu duidelijk wordt dat de politici niet meer door te scheiden problemen geplaagd zullen worden, maar juist de interactie tussen een aantal ontwikkelingen een nieuw soort stuurkunst vereist. Er worden m.i. spanningen opgeroepen die naar hun aard dilemma's zijn, omdat het gaat over voorstellen tot bestuurlijk-politieke schaalvergroting als antwoord op een al dan niet vermeende bedrijging van buitenaf. De socialistische voorkeur voor politieke besturing van het economische leven was altijd bedoeld als middel om maatschappelijke gelijkheid te bewerkstelligen. Bij de Zes heet gelijkheid de voorwaarde om te overleven,

ofwel zoals het in een der commentaren op het rapport werd getypeerd 'een socialistische maatschappijvorm om onheil te voorkomen'.¹

Het dilemma wordt vooral geaccentueerd doordat het rapport in principe twee strevingen wil realiseren nl. versterking van de invloedssfeer van de bestuurlijke instituties én het opvoeren van het democratisch gehalte van de besluitvorming. Daarbij is klaarblijkelijk niet alleen gedacht aan besluitvorming in collectief verband. Juist de economische orde wil men meer doen functioneren in overeenstemming met de maatschappelijke voorkeuren, waardoor de individuele voorkeuren zullen worden aangetast ook van degenen die deze nog maar in beperkte mate tot uitdrukking kunnen brengen. Het laat zich dan ook aanzien dat er gigantische verdelingsproblemen zullen worden opgeroepen, welke politiek gezien niet bepaald aantrekkelijk zijn. Bij het opstellen van hun omvattende conceptie omtrent de politieke besturing van de maatschappij hebben de Zes zich wellicht laten inspireren door het vorig jaar verschenen voorlopige rapport van het MIT 'the limits to growth' (in opdracht van de Club van Rome). De alarmerende werking van betreffende publikatie betreft de te verwachten calamiteiten in de eerste decennia van de volgende eeuw. Deze verwachting vloeit voort uit een berekening van de onderlinge relaties van de ontwikkeling van een vijftal grootheden t.w. bevolkingsgroei, voedselproductie, industrialisatie, vervuiling en natuurlijke hulpbronnen. Er is inmiddels ernstige kritiek uitgeoefend op de geldigheid van dit rapport, zeker op de wereldomspannende pretentie ervan. Niettemin heeft deze zware preek zijn uitwerking niet gemist. Dit wordt vooral zichtbaar aan de nogal formeel gestelde besluitvormingskaders en niveaus van de particuliere en overheidssector waardoor een betere besturing van met name de economische ontwikkeling mogelijk zou worden. De vraag is evenwel of op nationaal niveau van een land als Nederland de besturing van een ontwikkeling als in het MIT-rapport gesignaleerd niet evengoed door afzonderlijke correctiemaatregelen zou kunnen gebeuren. Het is nog de vraag of hiervoor bestuurlijke superstructuren noodzakelijk zijn. Het socialisme heeft niet alleen zijn lessen te trekken uit ongebreideld kapitalisme, maar evenzeer uit de onderdrukkende werking van sterke staatsvormen. In de geschiedenis van Europa hebben sterke, gecentraliseerde staten en staatjes eeuwenlang de wacht gehouden tot ze werden afgelost door het liberalisme met burgerrechten en vrije markteconomie. De gevolgen, het kapitalisme binnen de werkings sfeer van een liberale staats-idee, zijn voldoende bekend.

De vraag is echter of we op grond van het MIT-rapport wel zo hard van stapel moeten lopen. Om tot correcties te komen van bepaalde ontwikkelingen zoals met betrekking tot de bevolkingsgroei, de investeringen en de vervuiling behoeft men geen motieven te ontlenen aan eventuele toekomstige rampen, die ons te wachten zouden staan. Deze ontwikkelingen hebben elk afzonderlijk in de diverse regio's van de wereld voldoende signaalwaarde om tot bijsturing vanuit de politieke sfeer te komen. Het boetekleed van de Zes, in zoverre het op maat is gesneden door de Club van Rome, is politiek

ook weinig attractief, omdat de kracht van een politieke beweging bestaat uit het mobiliseren van de burgers voor concrete doelstellingen. Het optimaliseren van afzonderlijke ontwikkelingen is noodzakelijk voorwerk dat men eerst in zijn consequenties moet kennen alvorens het politiek te willen slijten. Anders lopen we het gevaar van een 'kapitalistische' nood een 'socialistische' deugd te willen maken.

Het rapport is opgesteld op verzoek van het overlegorgaan van de drie progressieve partijen. We mogen derhalve verwachten dat het een samenbindende werking in de Nederlandse partijpolitieke constellatie beoogt te hebben. De huidige partijpolitieke scheidslijnen zijn in velerlei opzicht niet relevant voor de problemen die om een oplossing vragen, zeker niet voor de problemen die in het rapport van de Zes breed worden uitgemeten. Nu plegen nieuwe concepties over gewenste maatschappelijke en politieke ontwikkelingen doorgaans zo breed van aanzet te zijn en zo verreikend in de toekomst, dat je er de actuele problemen nauwelijks in herkent. Het rapport van de Zes heeft wat dit betreft ook enigszins het hoofd in de wolken. De dagelijkse besommeringen rond woningbouw, onderwijs, inflatie en werkgelegenheid lijken nauwelijks te bestaan bij Mansholt en de zijnen. Dat is toch een lastige 'bijkomstigheid'. De opstellers bevelen immers aan om een proces in de richting van nieuwe partijvorming op grond van deelneming van iedereen die dat wil, te laten plaatsvinden. Daarnaast stelt zich de vraag of het rapport voldoende aansluiting geeft bij de opvattingen en de gevoelswereld van de direct betrokken partijen.

Naast talloze perscommentaren verscheen enkele weken na publikatie al een corrigerende nota 'de behoefte aan een omgekeerde Marx' door een vijftal leden van D'66, waarin het probleem van de participatie centraal werd gesteld.² De opstellers van deze nota achtten de door hen gegeven aanvulling noodzakelijk, omdat 'hun gedachtengang fundamentele—in het rapport-Mansholt miskende—elementen bevat'. Zij stellen dat het rapport van de Zes de geestelijke kanten van ons bestaan miskent. Daardoor zou niet alleen het ideaal van een gestabiliseerde wereldsamenleving worden gefrustreerd maar ook de kans op de verwachte verheving van sociale conflicten belangrijk worden vergroot.

Het was te verwachten dat bij de Democraten—maar niet alleen bij hen—dit aspect sterk wordt beleefd. Maar ook in de PvdA is men gevoelig voor onderbelichting van dit facet. Op zichzelf is dit weliswaar verheugend maar het onderzoek 'Proeftuin der democratie' van enkele jaren geleden toonde aan dat de hiervoor speciaal gevoelige groepering binnen de PvdA in haar partij- en maatschappij-kritische houding tevens gekenmerkt werd door een overwegend losse verbondenheid met de partij.³ De verwachting lijkt dan ook geoorloofd dat op de pool van participatie en geestelijke waarden zich allerlei onlustgevoelens kunnen verenigen van diverse politieke afkomst waardoor de spanningen op het platvorm zich in een vroegtijdig stadium

al kunnen verheviggen en de bindingen binnen de grootste partij al op hoger voltage worden getransformeerd.

Conceptie en programma

Het is opvallend dat het rapport van de Zes conceptueel zowat alles overhoophaalt wat voor politieke meningsvorming in aanmerking komt. Gelijktijdig speurt de lezer nagenoeg tevergeefs naar uitspraken van een concreetheid die in een partijprogramma zouden kunnen worden opgenomen. Vooral in de sfeer van economische groei en produktiebeheersing gaat men geen rigoureuze denkbeelden uit de weg waar het gaat om een versterking van de politieke invloedssfeer ten koste van de autonomie van het huidige economische bestel. De programmatische uitwerking wordt echter stelselmatig naar de toekomst verschoven en vormt zelfs een van de belangrijkste aanbevelingen van de commissie. Op het stuk van de nationalisatie waagt men zich toch aan wat hardere stellingen, zo wordt deze beheersvorm bepleit voor de grond, de zeehavens, de grootste banken en de basisindustrieën. Alles bij elkaar nog niet zo kinderachtig. Opvallend is wel dat branches met een duidelijk dienstverlenend karakter zoals het verzekeringswezen en de gezondheidszorg buiten schot zijn gebleven. Met betrekking tot de verzekeringsmaatschappijen komt de commissie zelfs niet verder dan het vaststellen van richtlijnen voor het investeringsgedrag. Het feit dat nationalisatie van deze bedrijfstak een gewichtig punt is in het programma van de PvdA heeft de Zes klaarblijkelijk niet kunnen vermurwen. Het inmiddels verschenen WBS-rapport 'Het particulier verzekeringsbedrijf' (jan. '72) toonde o.a. aan hoe schandalig hoog de kosten in deze bedrijfstak zijn. Op grond van een analyse treft men in deze publikatie voorstellen aan m.b.t. verplichtstelling, standaardisatie van bepaalde verzekeringsvormen alsook een selectief beheer en uitvoering door de overheid. Naast deze verscheidenheid aan opvattingen die in de PvdA in circulatie zijn, voegt zich nog het resultaat van de discussie over de nota 'Socialisme nu': Gelijkheid. Daarin kiest ongeveer 80% van de bijna 3000 deelnemers (verdeeld over 268 discussiegroepen) voor een politiek die gericht is op het verwerven van beheer en zeggenschap, de zgn. socialisatie. Daarbij komt dat een belangrijk aantal groepen ondanks de voorkeur voor socialisatie toch selectief wil nationaliseren waarbij het verzekeringswezen en de gezondheidszorg niet worden uitgezonderd. Met name de gezondheidszorg is in de beschouwingen van de Zes enigszins onder tafel geraakt in weerwil van de zorgwekkende ontwikkelingen op dit terrein én de uitgewerkte opvattingen die hieromtrent bij de PvdA bestaan. Aangezien het hier gaat om voor iedereen herkenbare onderwerpen is hiermee een niet geringe spanningshaard in de programmatische uitwerking ingebouwd. Tevens manifesteert zich hier wellicht een verschil in uitgangspunt tussen de betrokken partijen. De Democraten hebben zich klaarblijkelijk geworpen op de ecologische crisis nu de staatkundige vernieuwing een minder spectaculaire issue is gebleven. Voor socialisten

staat naast de beheersing van het economische leven—ook zonder ecologische crisis—de maatschappelijke gelijkheid hoog genoteerd ook waar deze raakt aan de individuele vrijheid van keuzen.

Het is genoegzaam bekend dat het vraagstuk van de internationale blok-vorming, het lidmaatschap van de NATO en ook de defensie-inspanning een delicaat punt is binnen de PvdA. Binnen het samenwerkingsverband van de drie progressieve partijen is het er—mede door de positie van de Radicaal—niet gemakkelijker op geworden. De Zes hebben zich niet bezondigd aan het ventileren van meningen—laat staan analyses—die wijzen in de richting van opvattingen die de huidige meningsverschillen zouden kunnen overbruggen. Een lichtpuntje in deze zou overigens kunnen zijn dat het verschil in opvatting over dit vraagstuk in de PvdA niet zonder meer samen schijnt te vallen met een globale verdeling in links en rechts. Het eerder aangehaald proeftuinonderzoek toonde dit aan. Als men op grond van zijn mening over partijdemocratie, dictaturen en Amerikaans kapitalisme gerekend kon worden tot de groeping die 'openheid' voorstaat, betekende dit nog niet dat men ook van opvatting is dat de NATO de koude oorlog instandhoudt en de ontwapening bemoeilijkt. De meningen in deze liepen dwars door de opvattingen heen aangaande democratisering van de nationale en internationale verhoudingen. Dit kan er evenzeer op wijzen dat de houding t.a.v. de NATO duurzaam van aard is en intact blijft (zowel het vóór als het tegen zijn) in relatieve onafhankelijkheid van verandering van mening aangaande andere onderwerpen van internationale politiek. Het lijkt er in ieder geval wel op dat deze winkeldochter ook na verbouwing op voorraad blijft.

Tenslotte zij nog een opmerking gewaagd over de electorale betekenis van de Zes. Op aanbeveling van de opstellers zullen de drie partijen en andere (maatschappelijke) organisaties zich in de vorm van discussiegroepen aan een bespreking van deze materie zetten. Langs deze weg wordt getracht een zo breed mogelijke bewustmaking van de problemen van onze tijd te bewerkstelligen. Hiermee wordt wellicht aan een noodzakelijke voorwaarde voldaan om het klimaat te scheppen voor nieuwe partijvorming. Het zal stellig geen voldoende voorwaarde zijn. Op de eerste plaats blijkt al uit de resultaten van de discussie over 'Socialisme' dat er binnen de PvdA duidelijk verschil in opvatting bestaat over de gewenste ontwikkeling in deze. Bijna de helft van de deelnemers—zo blijkt—ondersteunt een hechte samenwerking tussen PvdA, D'66 en PPR; een kleine minderheid meent dat er onvoldoende grondslag is voor deze samenwerking (7%); de andere helft ondersteunt dit streven tot samenwerking niet, maar vindt dat we ons dienen te bepalen tot samenwerking in de vorm een gemeenschappelijk regeerakkoord. Zo staan de zaken in de PvdA althans in het spraakmakend deel daarvan. Of misschien moeten we zeggen dat deel dat de moeite heeft genomen om de uitgangspunten van een aantal socialistische uitgangspunten eens kritisch te bezien.

De keuze om al dan niet te gaan werken in de richting van een progressieve volkspartij hangt o.i. primair af van de vraag op welke wijze men de steun

van de arbeidersaanhang in de huidige confessionele partijen wil verwerven. Soms lijkt het erop of men de electorale strijd daarvoor niet aandurft. Voorzichtige verkenningen vanuit de PvdA bij de KVP-top over de gezindheid tot samenwerking en de betekenis van voorwaarden zouden al in een vroeg stadium een poging tot mobiliseren van dit gedeelte van de kiezers kunnen frustreren. Men mag ervan uitgaan dat een eventuele samenwerking gezindheid van de KVP een direct verband zal vertonen met de mate waarin deze partij in haar kiezersaanhang bedreigd zal worden door de progressieve partijen. In deze gedachtengang zal het noodzakelijk zijn om het proces van vervreemding tussen KVP-kader en -kiezers te stimuleren door de politieke scheidslijnen zichtbaar te maken vooral op sociaal-economisch terrein. Wanneer dit ooit mogelijk was dan is het wel op dit ogenblik. De KVP bevindt zich immers in een bij uitstek compromitterende situatie. Een eventuele breuk in het kabinet zou haar opnieuw een legitimeren geven in de Nederlandse politiek, althans voor haar eigen aanhang. De progressieven komen daarmee in een wel buitengewoon delicate positie. Om geloofwaardig te blijven als regeringskandidaat zal men dan op kortere of iets minder korte termijn een coalitie met de KVP moeilijk kunnen ontlopen.

In deze situatie is het geboden dat de drie progressieve partijen zich tot eerste taak stellen hun alternatief voor de huidige politieke situatie uit te dragen en zich primair wervend op te stellen ten aanzien van de traditionele arbeidersaanhang van de confessionelen. Zij zullen bepaald niet al hun energie moeten spenderen aan het construeren van een nieuwe politieke conceptie die zo ver in de toekomst reikt dat ze het zicht op de concrete lotsverbetering van grote groepen in onze samenleving gaat verduisteren. Politieke partijen dienen zich in beperkte mate over hun eigen problemen te buigen. Er dient consensus te zijn op hoofdlijnen, hetgeen mogelijk is als men niet de hele wereld uit haar voegen wil tillen. De verbreiding van partijpolitieke opvattingen buiten de eigen aanhang dreigt voortdurend te worden verwaarloosd. De drie progressie partijen hebben de kans om nieuwe kiezersgroepen te mobiliseren. Ze mogen die niet voorbij laten gaan door het naarstig zoeken naar de meest gave formule.

1. ESB, dd. 22-3-72, p. 277.

2. 'De behoefte aan een omgekeerde Marx, nota van vijf Democraten', maart 1972.

3. H. A. v. Stiphout: *Proeftuin der democratie*. In: S & D, aug.-sept. '71.

A. STEMERDINK

Van Rijckevorsel en Doelmatig Defensiebeleid

Algemene opmerkingen

De PvdA heeft de laatste jaren door publikatie van de defensierapporten Doelmatig Defensiebeleid I en II een belangrijke bijdrage geleverd aan de meningsvorming met betrekking tot defensievraagstukken. Het is dan ook uitermate plezierig in het rapport van de Commissie-Van Rijckevorsel, met name in het door de minderheid geschreven deel, verschillende van de maatregelen terug te vinden die al vele jaren door de PvdA worden bepleit.

Voorbeelden hiervan zijn stimulering internationale taakverdeling, invoering horizontale organisatie op het departement van Defensie, vermindering van het aantal daadwerkelijk aanwezige brigades tot vier (+ twee mobilisabel), opheffing van de mobilisabele divisie, inkrimping territoriale sector, voorlopig geen vervanging van de Startfighter, enz.

Afgezien van het voorstel om te komen tot een horizontale organisatie van het departement van Defensie, worden bovengenoemde voorstellen in feite alleen ondersteund door de minderheid van de Commissie-Van Rijckevorsel. De meerderheid pleit ook wel voor bijv. internationale taakverdeling maar wil niet, zoals de minderheid, druk uitoefenen om tot genoemde taakverdeling te komen door eenzijdig af te zien van vervanging van de Startfighter. In de investeringssector zijn drie gebieden aan te wijzen waar belangrijke verschillen aanwijsbaar zijn tussen de visie, ontwikkeld in Doelmatig Defensiebeleid, en de visie van de Commissie-Van Rijckevorsel, namelijk de bouw van een tweede en derde bevoorradingsschip ten behoeve van de marine, de aanleg van oefenterreinen bij Ter Apel (landmacht) en de aanschaf van gemechaniseerde luchtdoelartillerie (landmacht).

Zowel de meerderheid als de minderheid van de Commissie-Van Rijckevorsel staan op het standpunt dat de beide bevoorradingsschepen er moeten komen en dat het oefenterrein bij Ter Apel gerealiseerd moet worden. Het verschil tussen meerderheid en minderheid van de Commissie-Van Rijckevorsel met betrekking tot de aanschaf van gemechaniseerde luchtdoelartillerie hangt samen met het feit dat de minderheid de opheffing bepleit van de mobilisatie 5e divisie, hetgeen inhoudt dat er voor zes in plaats van voor negen brigades gemech. lua moet worden gekocht (een verschil van 400 miljoen).

Voor wat betreft de exploitatiesector staat op blz. 42 van het Rapport-Van Rijckevorsel de zin waar eigenlijk alles om draait. Daar wordt gesteld dat

vooral de stijging der personeelskosten de verhouding tussen investeringen en exploitatie ongunstig heeft verstoord. Dit probleem is alleen maar op te lossen indien er aanzienlijk minder personeel in dienst wordt gehouden. (Een andere 'oplossing' is natuurlijk meer geld voor defensie uit trekken, maar deze oplossing spreekt minder aan.)

De Commissie-Van Rijkevorsel doet wel voorstellen om tot een vermindering van het personeelsbestand te komen, maar komt met onvoldoende ingrijpende voorstellen. Naast de door Van R. gedane voorstellen staan in Doelmatig Defensiebeleid I en II de volgende voorstellen vermeld:

marine—herziening defensie Antillen, uit de vaartneming van de twee kruisers;

landmacht—herziening paraatheidsregeling (na twaalf maanden met vroege klein verlof, alleen aanwezig indien er een oefening gehouden kan worden), reorganisatie brigades, herziening defensie Suriname;

luchtmacht—opheffing 'strike' squadrons, nieuw vliegveldbeleggingsplan (Welschap kan worden opgeheven), andere paraatheidsregeling geleide wapens, marineluchtvaartdienst samenvoegen met Klu.

Alleen als dit pakket maatregelen integraal wordt uitgevoerd is het mogelijk in de toekomst de exploitatielasten in de hand te houden.

De bevoorradingsschepen en de achterliggende visie

Het is een wat merkwaardige zaak dat de indeeën van de meerderheid en de minderheid van de Commissie-Van Rijkevorsel met betrekking tot de marineplannen nagenoeg geen verschil vertonen. De marineplannen zijn helemaal afgestemd op het moeten optreden in een langdurig conflict. In dat kader is het van belang een vloot te hebben die een bijdrage kan leveren als het gaat om het openhouden van de verbindingswegen met de Ver. Staten en de olieproducerende landen. De vraag is echter of er een marine in stand gehouden moet worden met boven aangeduide hoofdtaak. Het is onjuist om voor land- en luchtmacht de crisisbeheersing en de daaruit voortvloeiende taken als eerste op de lijst te zetten voor het geval er militair moet worden opgetreden en bij de marine een vlootplan op stapel te zetten, gebaseerd op een totaal andere visie. De krijgsmacht dient *in zijn totaliteit* zodanig georganiseerd te zijn dat optreden binnen het kader van de crisisbeheersing mogelijk is.

Oefenterreinen bij Ter Apel

Meerderheid en minderheid binnen de Commissie-Van Rijkevorsel hebben zich zoals reeds gezegd uitgesproken voor het Plan-Ter Apel. De volgende argumenten worden daarvoor aangevoerd: de reactietijd van de landmacht wordt gunstiger—de geoefendheid neemt toe—de efficiency neemt toe (afstoten verouderde kazernes), de logische sector (bevoorrading) kan worden gemoderniseerd.

In de visie van de PvdA heeft altijd voorop gestaan dat zowel een landmacht zoals we die nu kennen als een landmacht die meer gebruik maakt van helikopters (luchtmobiel), op een andere manier geoefend dient te worden. Oefenterreinen van de geplande omvang kunnen nu en in de toekomst geen functie meer vervullen bij het op het vereiste niveau brengen van de geoefendheid. De Commissie-Van Rijkevorsel noemt echter als doorslaggevend argument voor het laten doorgaan van het Plan-Ter Apel de mogelijkheid op deze manier te komen tot een verdergaande modernisering en sanering van de infrastructuur. Op zichzelf hoeft er geen bezwaar tegen te bestaan dat er ergens in Nederland een nieuw kazernecomplex wordt gebouwd, als dat tot besparingen in de exploitatiesector kan leiden, maar dit probleem heeft niets te maken met het oorspronkelijke en nog steeds opgedoende Plan-Ter Apel. In dat plan gaat het er immers in de eerste plaats om, nieuwe oefengelegenheden te scheppen. De PvdA heeft zich altijd gekeerd tegen de enorme terreinen die zijn voorzien in het Plan-Ter Apel. De laatste tijd krijgt onze visie gelukkig steeds meer steun, zoals blijkt uit diverse pers-publikaties.

De gemechaniseerde luchtdoelartillerie

Tussen meerderheid en minderheid van de Commissie-Van Rijkevorsel bestaat geen verschil van mening over het aan te schaffen type. Dit is merkwaardig daar de minderheid op blz. 28 van het rapport stelt dat wil men veroudering op korte termijn voorkomen het gewenst is een hoeveelheid 'groei-potentieel' te kopen. Van het gekozen type bieden zowel de radar als het geschut geen kans op ontwikkeling in de toekomst, ze vertegenwoordigen elk op hun terrein een eindfase. Hier komt nog bij dat de minderheid er in het geheel geen rekening mee heeft gehouden dat de samenstelling van de brigades de komende jaren sterk zal veranderen. Dit zal ongetwijfeld gevolgen hebben voor de aantallen eenheden luchtdoelartillerie die benodigd zijn. Op geen enkele manier is verder duidelijk gemaakt waarom Nederland het duurste type dat op dit moment aan de markt is dient te kopen.

De percentages van meerderheid en minderheid

Het zou overdreven zijn te zeggen dat het minderheidsstandpunt, om maar niet te spreken over het meerderheidsstandpunt, in progressieve kringen veel waardering heeft geogst. Dit ligt hoofdzakelijk aan het feit dat de aanbevelingen met betrekking tot de omvang van de defensie-uitgaven tegenvallen.

In de reactie van de fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer op het rapport van de Commissie-Van Rijkevorsel en in de reactie van het Partijbestuur van de PvdA wordt aan de omvang van de defensie-uitgaven aandacht besteed. De fractievoorzitter stelt dat, gezien de grote financiële problemen van het moment, de beschouwingen in het minderheidsstandpunt

die duiden in de richting van een geringer percentage als voorgesteld door de minderheid, meer realistisch zijn. Het teleurstellende is dat de minderheid haar beschouwingen over de mogelijkheid dat een geringer percentage beschikbaar komt niet tot uitdrukking laat komen in een alternatief plan c.q. plannen.

Op geen enkele manier wordt aangegeven waar de prioriteiten liggen en op welke manier bezuinigingen buiten de nu voorgestelde verwezenlijkt zouden kunnen worden. Zowel meerderheid als minderheid zijn op een simpele manier tot hun percentage gekomen. De meerderheid heeft de plannen van ex-minister Den Toom tot uitgangspunt genomen. Een optelsommetje van de in de toekomst benodigde gelden voor investeringen en de geschatte exploitatielasten geeft precies het door Den Toom in het verleden genoemde percentage. Dit is ook niet zo'n vreemde zaak. De deskundigen die de plannen voor Den Toom hebben opgesteld, hebben ook de plannen voor de Commissie-Van Rijkevorsel ontworpen.

De minderheid zegt op blz. 26 van het rapport dat een abrupte vermindering van de inspanning een gesprek over een wederzijdse en evenwichtige vermindering van strijdkrachten op de lange baan kan schuiven en dat een eenzijdige vermeerdering van de inspanning de kans op werkelijke veiligheids- en ontwapeningsakkoorden in gevaar kan brengen. De conclusie is duidelijk: handhaving van het huidige percentage. Later worden er nog wel enkele andere argumenten aangevoerd, maar in wezen komt het allemaal neer op toredeneren naar een van tevoren, op grond van bovenstaande filosofie, vastgesteld percentage.

De filosofie van de minderheid

Tussen meerderheid en minderheid zijn duidelijke verschillen aanwijsbaar in 'filosofie achter het beleid', maar dat neemt niet weg dat ook de minderheid het op nagenoeg alle terreinen die van het grootste belang zijn voor een in de toekomst te voeren defensiepolitiek af heeft laten weten. Om enkele gebieden te noemen die niet of onvoldoende zijn behandeld: de aanwezigheid van Amerikaanse eenheden in Europa en de eventuele gevolgen van eenzijdige troepenreducties, de flexible response, de forward strategy, de crisisbeheersing, het gebruik van tactische atoomwapens, elektronische oorlogvoering, enz. In het kader van dit artikel is het niet mogelijk al deze gebieden uitgebreid te behandelen. Daarom slechts enkele opmerkingen over de Amerikaanse aanwezigheid in Europa en de flexible response en het tactische kernwapen.

De Amerikaanse aanwezigheid in Europa

De V.S. hebben op dit moment ongeveer 315 000 militairen in Europa. Bij de landmacht zijn er 195 000 ingedeeld, bij de luchtmacht 75 000 en bij de marine/mariniers ongeveer 45 000. In 1962 waren er in totaal 424 000

Amerikaanse militairen in Europa. In tien jaar tijd heeft er dus een vermindering plaatsgevonden van \pm 110 000, zonder dat dit tot grote problemen aanleiding heeft gegeven.

De meest simpele gedachtengang is te veronderstellen dat het eenzijdig terugtrekken van Amerikaanse militairen uit Europa vanzelf tot gevolg heeft dat de Amerikaanse defensiecapaciteit in en beschikbaar voor Europa, wordt aangetast. Dit hoeft niet het geval te zijn. Of er vermindering van defensiecapaciteit optreedt hangt af van de volgende factoren:

- de omvang van de troepenreducties;
- het al of niet beschikbaar blijven van de teruggetrokken eenheden voor de defensie van Europa;
- de mogelijkheden om de teruggetrokken eenheden in geval van nood bepaalde posities in Europa te laten innemen;
- de aard en samenstelling van de teruggetrokken eenheden;
- een eventuele omvorming van de in Europa blijvende eenheden tot meer mobiele eenheden (=minder mankracht).

Voor wat betreft het terugbrengen van eenheden naar Europa hebben er zich de laatste jaren opmerkelijk ontwikkelingen voorgedaan. In 1963 werden 15 400 man van de tweede U.S.-pantserdivisie met beperkte uitrusting naar Europa gevlogen. Voor deze verplaatsing had men 206 vliegtuigen nodig van het type C-135 en de verplaatsing duurde ongeveer 70 uur. In 1969 kon deze operatie worden uitgevoerd met 100 vliegtuigen van het type C-141 in 40 uur. In de naaste toekomst zullen 100 vliegtuigen van het type C-5A deze verplaatsing in 24 uur kunnen uitvoeren met inbegrip van het transport van de volledige uitrusting en voorraden.¹

Zou het nu zo zijn dat bijv. het vertrek van 50 000 Amerikaanse militairen uit Europa geen of weinig gevolgen heeft in met name de Centraal-Europese sector met betrekking tot de defensiecapaciteit, dan zou elke vermeerdering van het aantal Europese eenheden in genoemde sector een verhoging van de totale defensiecapaciteit meebrengen, hetgeen ongewenst is.

Het bovenstaande vormt de technische kant van de zaak. Het blijft de vraag of het politiek mogelijk is bepaalde eenheden op elk gewenst moment over te vliegen.

Niet vergeten dient te worden dat ook op dit moment twee brigades, bestemd voor Europa, in de V.S. zijn gestationeerd. Deze brigades worden af en toe naar Europa overgebracht voor het houden van oefeningen.² Gesteld kan nu worden dat, rekeninghoudend met bovengenoemde factoren, Europa meer aan de totale defensiecapaciteit zal moeten bijdragen indien de eenzijdige Amerikaanse troepenreducties een duidelijke vermindering van de defensiecapaciteit tengevolge hebben. Dit hoeft niet in te houden dat er meer geld beschikbaar moet komen, tot uitdrukking komend in een hoger percentage van het nationaal inkomen. Indien wij er nationaal gezien in slagen het defensie-apparaat te saneren en een duidelijke verschuiving tot stand te brengen van de exploitatiesector naar de investeringssector en er internationaal gezien in slagen tot taakverdeling en samenwerking te komen,

kan dat zoveel opleveren dat het percentage van het nationaal inkomen dat aan defensie wordt besteed in ieder geval niet hoeft te worden verhoogd. Berekeningen wijzen zelfs uit dat er *besparingen mogelijk zijn*. Wel moet in het oog worden gehouden dat maatregelen op nationaal niveau op korte termijn besparing kunnen opleveren, maar dat besparingen op internationaal niveau eerst op middellange tot lange termijn kunnen worden verwezenlijkt.

Flexible response en het tactische kernwapen

Een officiële beschrijving van de flexible response is in de memorie van toelichting bij de begroting van defensie voor 1970 te vinden, namelijk: 'Anders dan veelal wordt begrepen, beoogt die strategie niet een flexibiliteit in de tegenweer in die zin dat onder alle omstandigheden met conventionele middelen zolang mogelijk een verdediging in de diepte wordt gevoerd, waarbij in achtereenvolgende lijnen of zones weerstand zal worden geboden om zodoende de opmars van de tegenstander te vertragen en tijd te winnen voor diplomatiek overleg. Een dergelijke tevoren vastgestelde verdedigingswijze zou betekenen dat de Westeuropese landen bereid zouden zijn grote verliezen aan gebied, mensenlevens en strijdkrachten te aanvaarden alvorens de keus te moeten maken al dan niet nucleaire middelen in te zetten. Niet in eerste, maar in laatste instantie zou de tegenstander met het gevaar van nucleaire escalatie worden geconfronteerd, hetgeen hem slechts zou kunnen aanmoedigen inwilliging van politieke verlangens met beperkte conventionele geweldpleging af te dwingen. De beoogde flexibiliteit in de strategie heeft dan ook geen betrekking op het militaire optreden op zichzelf, maar uitsluitend op de keuze van de toe te passen methoden en middelen.'

Langzamerhand wordt echter duidelijk dat de rol van het tactische kernwapen in het kader van de flexible response niet geheel vaststaat. Kernvraag is of het tactische kernwapen er is om een oorlog te voorkomen, in samenhang met het strategische kernwapen, of dat het er is om de overwinning in een conflict veilig te stellen en dus niet kan dienen om de overwinning in een conflict veilig te stellen.³ Uit diverse publikaties blijkt dat het tactische kernwapen om twee redenen onbruikbaar is in het kader van de flexible response. In de eerste plaats is gebleken dat toestemming voor gebruik pas afkomt als het 'geschikte moment' voorbij is en in de tweede plaats is duidelijk dat het tactische kernwapen onbruikbaar is in het gebied waar het in eerste instantie voor is bestemd.

Langs twee wegen tracht men de bruikbaarheid van het tactische kernwapen in het kader van de flexible response te effectueren. Er is een stroming die het bezwaar, dat het tactische kernwapen niet snel genoeg beschikbaar komt, wil ondervangen door de Supreme Allied Commander Europe de bevoegdheid te geven zelfstandig te beslissen over de inzet van tevoren geplande kernwapens op een door haar gewenst moment. Berichten uit de V.S. wijzen er verder op dat men aan het 'bezwaar' van te late toestemming in voorkomend geval tegemoet wil komen door kleinere en schonere tactische

kernwapens te ontwikkelen en ze op deze manier als het ware geschikt te maken voor een snellere inzet.

Samenvattend kan men zeggen dat, hoewel in theorie aan de tactische kernwapens een rol is toebedeeld in het kader van de flexible response, het in feite zo is dat de tactische kernwapens een onderdeel vormen van de strategische kernwapens. Wat in de naaste toekomst voorkomen moet worden is dat, op welke manier dan ook, tactische kernwapens werkelijk geschikt worden gemaakt om te kunnen worden gebruikt in het kader van de flexible response. Deze problemen rond de tactische kernwapens komen in het Rapport-Van Rijckevorsel totaal niet aan de orde.

De financiën

Ik heb er al op gewezen dat in progressieve kringen de aanbevelingen met betrekking tot de omvang van de defensie-uitgaven niet met instemming zijn ontvangen, om het voorzichtig uit te drukken. Van de meerderheid van de Commissie-Van Rijckevorsel kon weinig anders verwacht worden dan het resultaat waar ze uiteindelijk mee voor de dag is gekomen, maar de minderheid had toch wel met veel ingrijpender voorstellen moeten komen. Wat is nu de oorzaak dat ook de minderheid zo'n hoog percentage (3,9%) van het nationaal inkomen heeft voorgesteld als beslist noodzakelijk voor het instandhouden van een redelijke defensie-inspanning? De kern van de zaak is dat de minderheid een rechtstreekse relatie legt tussen de door Nederland 'geproduceerde' defensiecapaciteit en het percentage van het nationaal inkomen. Er kan natuurlijk niet ontkend worden dat er een relatie is tussen het bedrag, besteed aan de instandhouding van het defensie-apparaat en de opgeleverde defensiecapaciteit. Het is echter onjuist om die relatie zo rechtstreeks te leggen als de minderheid doet. Als er een geringer percentage van het nationaal inkomen aan defensie wordt besteed, hoeft dit niet tevens in te houden dat de defensiecapaciteit wordt aangetast. Vermindering van bijv. het aantal ambtenaren, werkzaam op het ministerie van Defensie, heeft meestal geen gevolgen voor onze bijdrage in Navoverband. Het tegendeel is meestal het geval. Door besparingen bij het niet operatieve gedeelte van de krijgsmacht aan te brengen, kunnen vaak de hoofdtaken beter vervuld worden. Het percentage van het nationaal inkomen, besteed aan defensie, is geen heilige koe. Wij, Nederland, hebben er slechts voor te zorgen dat er een redelijke bijdrage wordt geleverd, waarbij natuurlijk, na correcties, het percentage van het nationaal inkomen als één van de graadmeters kan dienen. Indien we nu de voorstellen van de minderheid van de Commissie-Van Rijckevorsel naast de voorstellen van Doelmatig Defensiebeleid I en II leggen, dan blijkt dat er op basis van de prijzen in 1972 een verschil is van \pm 1500 miljoen gulden in lopende prijzen over een periode van vier jaar. Dit bedrag aan bezuinigingen wordt uitsluitend verkregen door een sanering van het defensie-apparaat op nationaal niveau, zonder dat er een vermindering plaatsvindt van de defensiecapaciteit van de Nederlandse

krijgsmacht. Maar naast deze bezuinigingen op nationaal niveau is het dringend gewenst dat er op internationaal (Eurogroep) niveau wordt gesaneerd. Zoals gezegd zullen de resultaten in financieel opzicht wat langer op zich laten wachten, dan bij een sanering op nationaal niveau. Maar een land als Nederland, in samenwerking eventueel met andere kleine landen, dient voorop te lopen om het internationaal saneringsproces op gang te brengen. Als de grotere landen weigeren binnen afzienbare tijd tot concrete stappen te komen, zullen ze de gevolgen van hun weigerachtige houding zelf moeten betalen.

1. Militaire Spektator, januari 1970, blz. 8.
2. Defensie Wetboek, Bondsrepubliek, 1971-1972, blz. 21.
3. NRC dd. 29 januari 1972.

A. LANGE

Autoritarisme, kerkelijkheid en politieke participatie

1. Inleiding

Het eerste deel van dit artikel is een verkorte weergave van een onderzoek onder katholieken, gereformeerden en joden in Amsterdam naar o.a. het verband tussen bepaalde persoonlijkheidskenmerken en de mate van deelname aan het leven van de eigen kerkelijke groepering (vgl. Lange, 1971).

In het tweede deel wordt een beschrijving gegeven van een 'follow up', waarin het verband tussen deelname aan het politieke leven en persoonlijkheidskenmerken werd onderzocht.

1.1. COMPONENTEN VAN DE AUTORITAIRE PERSOONLIJKHEID

Adorno e.a. (1950) beschrijven de etnocentrische persoonlijkheid als iemand die vanuit een fundamentele onzekerheid kunstmatig zekerheden tracht op te bouwen. De grondhouding waarmee hij vreemden, andere groepen, andere culturen benadert, is die van scepsis en wantrouwen; alles wat verschilt van datgene wat hij gewend is, geeft hem een gevoel van bedreigd te worden en van vijandigheid. Ten opzichte van de in-group kenmerkt de etnocentrische persoonlijkheid zich echter juist door onderworpenheid, althans tegenover de gezag- en statusbezitters, en conformisme.

De opvattingen, die bestonden in het gezin waarin hij is opgegroeid, d.w.z. in de eerste groep waarmee hij zich identificeerde, neemt hij dan ook over zonder in staat te zijn tot kritiek vanuit een onafhankelijke houding.

De hieraan ten grondslag liggende persoonlijkheidstrekken noemt Adorno de kenmerken van de 'autoritaire persoonlijkheid'. Het gaat hierbij niet om manifeste, doch om potentieel anti-democratische tendenties van het individu. Het gaat ook niet om autoritair optreden, doch om een autoritair denkmodel. Dit kan o.a. tot uiting komen in een onderworpen onkritische houding tegenover de gezagsdragers van de eigen groep; in het krampachtig vasthouden aan fatsoensnormen en waarden van de eigen klasse; in de neiging om uit te zien naar mensen die de conventionele waarden schenden om hen te veroordelen en af te wijzen; in de dispositie om in rigide categorieën te denken en sterk vereenvoudigde verklaringen voor het menselijk gedrag te accepteren; in een preoccupatie met het denken in termen van sterk-zwak, leider-volging; in een overdreven bezorgdheid ten aanzien van het seksuele,

d.w.z. ten aanzien van degenen, die de geijkte normen daarin zouden overschrijden.

In het hier beschreven onderzoek werden vier componenten van de autoritaire persoonlijkheid onderscheiden, met als eerste hypothese, dat deze componenten onderling significant zouden samenhangen:

a. *Autoritarisme*, zoals gemeten via een aan de klassieke F- (Fascisme) schaal verwant instrument. Dit is de door Adorno e.a. gehanteerde operationalisatie van het autoritaire syndroom. In de literatuur wordt hierop echter terecht kritiek geleverd, onder meer omdat het alleen politiek rechts autoritarisme zou meten (vgl. Shils, 1954; Christie, 1954; Rokeach, 1960).

Ons meetinstrument voor deze component van de autoritaire persoonlijkheid bestond uit items als:

'Ik ben een voorstander van een strikte handhaving van de wet, wat voor consequenties dat ook mag hebben.'

'Een kind moet eten wat de pot schaft.'

De respondenten konden hierop reageren met 'eens' of 'oneens'.

b. *Dogmatisme*, een begrip dat door Rokeach (1960) is ontwikkeld om ook links autoritarisme meetbaar te maken. Door Tellegen (1968) wordt dogmatisme gedefinieerd als het kenmerk van de persoon die zich ertegen verzet zijn waarden en denkwereld te veranderen op grond van bijv. nieuwe informatie. De dogmatische persoon gaat in sterke mate uit van zijn eigen waardensysteem en tracht van daaruit alle nieuwe gebeurtenissen te verklaren om aldus het systeem gesloten te houden. Volgens Rokeach (1960) verdedigt de dogmatische persoon zich via een gesloten systeem van opvattingen tegen de angst die door dissonante informatie zou kunnen worden opgewekt. Afwijkende of strijdige meningen worden door hem dan ook absoluut afgewezen. Het begrip werd geoperationaliseerd in uitspraken waarvan een bepaalde beantwoording doet blijken dat men er absolute opvattingen op na houdt en andere opvattingen sterk afweert. Bijv.:

'Ons denken zou erop vooruit gaan als we woorden als waarschijnlijk, ongeveer en misschien zouden vergeten.'

'Pas wanneer iemand zich wil wijden aan een ideaal of aan iets groots, krijgt zijn leven betekenis.'

c. *Rigiditeit* refereert meer dan dogmatisme aan een gedragskenmerk. Schade (1960) definieert het in termen van de neiging om met iets dat men doet door te gaan op de manier zoals men die kent, en te weigeren af te zien van oude gevestigde patronen. Volgens Tellegen (1968) wordt de rigide persoon gekarakteriseerd door zijn streven om zoveel mogelijk te voorkomen, dat hij in een onverwachte situatie terechtkomt. Rigiditeit werd gemeten met behulp van items als:

'Ik zorg er altijd voor, dat mijn weekend zorgvuldig ingedeeld en gepland is.'

'Ik heb graag dat alles geordend is en op zijn vaste plaats staat.'

'Als ik met vakantie ga, blijf ik het liefst op één plaats.'

d. Conservatisme werd in navolging van Hoogerwerf (1964) gedefinieerd als opvattingen die gekenmerkt zijn door het doel de in een samenleving bestaande ongelijkheden ten aanzien van bepaalde waarden te laten voortbestaan. Conservatisme werd gemeten met behulp van items als:

'Indien zij dit zouden wensen, zou het mogelijk moeten zijn, dat homofiele partners een officiële verbintenis in de vorm van een burgerlijk huwelijk sluiten.'

'Vindt U dat een meisje maagd moet blijven tot ze trouwt?'

'Wenst U dat de verschillen tussen hoge en lage inkomens groter worden/blijven zoals ze zijn/kleiner worden/geen mening.'

1.2. KERKELIJKE PARTICIPATIE

In de literatuur worden aan religiositeit verschillende dimensies onderscheiden. Deze indelingen zijn echter vaak arbitrair (vgl. bijv. Glock en Stark, 1965), terwijl bovendien de meeste auteurs tot verschillende indelingen komen. In bijna alle onderzoeken (vgl. Dittes, 1969) komt echter één duidelijke factor, die van kerkelijke participatie, naar voren. Hieronder kan men verstaan de mate waarin men deelneemt aan de religieuze activiteiten van de eigen kerkelijke groepering.

In het hier beschreven onderzoek werd voor elk der drie onderzochte groeperingen (katholieken, gereformeerden en joden) een uitgebreide meting opgenomen naar de mate van kerkelijke participatie. De items, waarop met 'ja' of 'nee' geantwoord kon worden, hadden zowel betrekking op 'public religious behavior' als op 'private religious behavior'. Bovendien waren er items bij opgenomen die niet zozeer betrekking hadden op het religieuze leven als wel op het sociale leven binnen de kerkelijke groepering. Enkele voorbeelden:

Voor katholieken: 'Gaat U geregeld naar Eerste Communie- of Geboortevieringen?'

'Bidt en dankt U vóór resp. na het eten?'

'Bent U geabonneerd op de KRO-gids?'

Voor gereformeerden: 'Neemt U de zondagsrust in acht?'

'Bidt en dankt U vóór resp. na het eten?'

'Bent U geabonneerd op de NCRV-gids?'

Voor joden: 'Heeft U choepa¹ gehad?'

'Heeft U een mezoza² aan de deurpost?'

'Leest U joodse bladen?'

1.3. KERKELIJKE PARTICIPATIE EN DE AUTORITAIRE PERSOONLIJKHEID

1.3.1. Theorie

De eerste hypothese van het hier beschreven onderzoek betrof, zoals in paragraaf 1.1 reeds vermeld, de veronderstelde onderlinge samenhang

tussen de door ons opgestelde componenten van de autoritaire persoonlijkheid: autoritarisme, dogmatisme, rigiditeit en conservatisme.

In de tweede, en hoofd-hypothese, werd een positief verband verondersteld tussen deze componenten van het autoritaire syndroom enerzijds en de mate van kerkelijke participatie anderzijds. Deze hypothese werd gefundeerd aan de hand van drie theorieën, die hier in het kort weergegeven worden:

a. De inhoudstheorie. Zoals we in paragraaf 1.1 zagen, kan men de autoritaire persoonlijkheid opvatten als iemand die de wereld om hem heen zo veel mogelijk wenst te vereenvoudigen. Onzekerheden en ambigüiteiten worden door hem minimaal getolereerd. Religie kan daarom voor autoritaire personen aantrekkelijke facetten hebben. Het geloof kan in de behoefte aan zekerheden voldoen. Vergelijk Yinger (1957):

'Religion can be thought of as a kind of residual means of response and adjustment. It is an attempt to explain what cannot otherwise be explained.'

Veel onzekerheden waarvoor niet-religieuzen zelf oplossingen moeten vinden, worden bij de religieuze mens weggenomen door het geloof. Niet alleen op metafysisch gebied, maar ook binnen deze wereld geeft de godsdienst steun aan de religieuze mens. God en in sommige gevallen zijn plaatsvervangers op aarde vormen een gezag, dat voor de autoritaire persoonlijkheid aantrekkelijk moet zijn. Zij schrijven hem voor, hoe hij moet handelen, hoe hij moet denken en hij zal zich er graag aan conformeren. Voor niet-autoritaire figuren is een dergelijk stelsel veel minder aantrekkelijk en deze zullen zich in geringere mate met welke godsdienst dan ook identificeren.

b. De marginaliteitstheorie. Autoritaire figuren zullen zich over het algemeen sterker identificeren met de groeperingen waartoe zij behoren, ongeacht de aard en de ideologie daarvan. Conformeren aan de groepsnormen, uitsluiten van onzekerheden en dissonanties die veroorzaakt kunnen worden door al teveel begrip voor andere groeperingen behoort tot de kenmerken van de autoritaire persoonlijkheid.

Marginaliteit, het nergens volledig en overal een beetje bij horen, is hun vreemd. Dat vereist immers een flexibiliteit en tolerantie voor onzekerheden, waarvan het ontbreken juist een kenmerk is van de autoritaire persoonlijkheid.

Van een afwijzende bevooroordeelde houding naar buiten en een onderworpen houding naar binnen, is het een kleine stap om te veronderstellen, dat autoritaire persoonlijkheden in sterkere mate zullen deelnemen aan het ritueel van de groep waartoe zij behoren dan minder autoritaire personen. Zij zullen zich altijd centraal in de groep opstellen. Zijn het religieuze groeperingen, dan houdt dit in dat zij zich in sterke mate zullen houden aan het religieuze ritueel.

c. De generalisatietheorie. Deze theorie gaat ervan uit, dat de inhoud van de

meeste religies autoritair van aard is: veel ge- en verboden. De meeste mensen die sterk participeren in religieuze groeperingen, zijn hiermee opgevoed. Het leren gehoorzamen aan instanties buiten jezelf en het overnemen van pasklare oplossingen en antwoorden op godsdienstig gebied wordt geeneraliseerd naar gebieden die niets met godsdienst te maken hebben. Dit heeft autoritaire trekjes tot gevolg.

De in de drie theorieën beschreven processen sluiten elkaar niet uit. Zo is het zeer wel mogelijk, dat zowel de inhoud van een godsdienstig stelsel als de zekerheid van het centraal bij een groep te behoren de autoritaire persoonlijkheid de zekerheden verschafft waaraan hij behoefte heeft. Deze theorieën sluiten ook de mogelijkheid niet uit, dat tegelijkertijd een godsdienstige opvoeding bijdraagt tot het ontwikkelen van autoritaire persoonlijkheidstrekken.

Er zijn echter toch ook belangrijke verschillen. Zo veronderstelt de generalisatietheorie een causaal verband dat tegengesteld is aan de richting van de uit theorie *a* en *b* afgeleide verbanden. Volgens de generalisatietheorie leidt godsdienst tot autoritarisme, terwijl volgens de inhouds- en de marginaliteitstheorie autoritarisme leidt tot een sterkere aanvaarding van de godsdienst. Tegen de generalisatietheorie pleiten vele observaties van personen uit dezelfde sterk godsdienstige gezinnen. Met deze theorie is het moeilijk te verklaren waarom de ene figuur wél godsdienstig blijft en de ander, die dezelfde godsdienstige opvoeding heeft gehad, niet. Men moet dan veronderstellen dat het systeem qua inhoud en vorm toch verschillende aantrekkingskracht moet hebben voor verschillende persoonlijkheidstypen (theorieën *a* en *b*). Tussen deze twee theorieën zijn echter ook belangrijke verschillen. Op grond van de inhoudstheorie moet men immers veronderstellen dat het verband tussen participatie en autoritarisme alleen zal bestaan bij groepen met een inhoudelijk autoritaire ideologie, terwijl volgens de marginaliteitstheorie in elke groepering de meest centrale, sterkst participerende leden tevens de meest autoritaireren zullen zijn. Dit zou dus ook gelden voor politieke partijen, maar misschien ook voor inhoudelijk juist anti-autoritaire bewegingen als Kabouters, Dolle Mina, Sjaloom-beweging, Humanistisch Verbond etc.

1.3.2. Resultaten van het eerste onderzoek

De vragenlijst met indicatoren voor o.a. kerkelijke participatie, autoritarisme, dogmatisme, rigiditeit en conservatisme was verzonden aan een random steekproef van 102 rooms-katholieken, 109 gereformeerden en 100 joden in Amsterdam. De totale respons was 59% (54% onder de katholieken, 56% onder de joden en 65% onder de gereformeerden).

In de *eerste fase* van de analyse werden de bovengenoemde items op schaal-eigenschappen onderzocht met behulp van de methode-Mokken (Mokken, 1971). Dit leverde verbluffend fraaie en betrouwbare schalen op voor auto-

ritarisme, rigiditeit, dogmatisme en kerkelijke participatie bij elk der drie groeperingen. Onder een schaal verstaan wij een serie van indicatoren (items) die volgens een bepaald (cumulatief) patroon samenhangen. Iedere respondent krijgt dan een totaal-score voor elke schaal. Als iemand bijv. op 10 van de 13 items van de dogmatisme-schaal het dogmatische antwoord geeft, krijgt hij score 10 op deze variabele. Een ander die bijv. op twee items het dogmatische antwoord geeft krijgt score 2. Voor verdere toelichting op de gebruikte schaaltechniek verwijs ik naar Lange (1971).

In de *tweede fase* van de analyse werd apart voor katholieken, gereformeerden en joden de onderlinge samenhang tussen bovengenoemde variabelen berekend. Kort samengevat leverde dit de volgende resultaten op.

-1. Het patroon van onderlinge samenhang verschilt nagenoeg niet per onderzochte groepering. Zo is bijv. de correlatie tussen participatie en autoritarisme bij alle drie groeperingen boven .30, terwijl de correlatie tussen seksueel conservatisme en autoritarisme zelfs varieert van .53 tot .60³.

-2. De eerste hypothese krijgt zeer sterke steun. De onderlinge correlaties tussen autoritarisme, rigiditeit, dogmatisme en met name seksueel conservatisme zijn zeer significant. Het is dus gewettigd te spreken van het autoritaire syndroom.

-3. De tweede, de hoofd-hypothese wordt eveneens duidelijk bevestigd. Bij elk der drie kerkelijke groeperingen correleert participatie significant met autoritarisme, rigiditeit, dogmatisme en seksueel conservatisme: hoe meer autoritair, hoe sterker men deelneemt aan het leven van de religieuze groepering waartoe men behoort. Sociaal-politiek conservatisme, dat veel meer een indicator is van bepaalde belangen dan van persoonlijkheidstrekken, hangt zoals werd verwacht beduidend minder sterk samen met de autoritarisme-componenten.

In de *derde fase* van de analyse werd een elaboratie uitgevoerd. Het was namelijk gebleken, dat inkomen en leeftijd significant positief en opleiding significant negatief correleerde met zowel deelname aan het leven van de kerkelijke groepering als met de autoritarisme-componenten. De mogelijkheid dat het verband tussen participatie en autoritarisme-componenten in feite slechts een schijnverband is, dat zou wegvallen, wanneer het onderzocht werd bij constant houden van inkomen, opleiding en leeftijd, was dus niet denkbeeldig. Om dit te onderzoeken werd een multipele/partiële correlatie-coëfficiënt (vgl. Rao, 1965, blz. 225) uitgevoerd. De multipele correlatie tussen enerzijds participatie en anderzijds autoritarisme, dogmatisme, rigiditeit en seksueel conservatisme werd berekend na eliminatie van de invloed van inkomen, leeftijd en opleiding.

Dit leverde dermate hoge coëfficiënten op (voor katholieken, gereformeerden en joden resp. .46, .49 en .55), dat de hypothese omtrent het positieve verband tussen de sterkte van het autoritaire syndroom en de kerkelijke participatie ook na uitschakeling van de invloed van de variabelen inkomen, opleiding en leeftijd, wel als bewezen beschouwd kon worden.

1.3.3. Overpeinzing der resultaten van het eerste onderzoek

-1. De eerste vraag, die na beschouwing van de resultaten m.b.t. de hypothesen gesteld diende te worden, was in welke mate elk der drie onder 1.3.1 gestelde theorieën bijdragen aan het gevonden verband tussen kerkelijke participatie en mate van autoritarisme. Waardoor zijn de centrale figuren in de onderzochte groeperingen meer autoritair, dogmatisch . . . ? Is het de aantrekkingskracht van de inhoud van de godsdienst (inhoudstheorie)? Is het een generaliseren van de autoritaire inhoud die een religieuze opvoeding met zich meebrengt, naar andere gebieden (generalisatietheorie)? Of komt het doordat autoritaire, dogmatische en rigide figuren de marginaliteit van de periferie niet kunnen opbrengen?

Uit het hier beschreven onderzoek konden geen eenduidige conclusies getrokken worden omtrent het relatieve belang van elk der drie theorieën. Het lijkt wel dat de generalisatietheorie weinig steun krijgt. Uit exploratieve gegevens was namelijk gebleken, dat wanneer men kerkelijke participatie van de respondenten constant hield, de mate van kerkelijke meelevendheid van de ouders weinig invloed had op de autoritarisme-scores van de respondenten.

De inhoudstheorie kreeg wel enige steun uit het feit dat in de exploratie was gebleken dat, binnen de groep niet of weinig kerkelijke respondenten, verschillen worden gevonden tussen diegenen die innerlijke religieuze belevingen hebben⁴ en diegenen die daar geen gewag van maken: de 'intrinsieken' zijn meer autoritair . . . Volgens de twee andere theorieën zou intrinsieke religiositeit op zich geen verband met autoritarisme moeten opleveren. De marginaliteitstheorie lijkt eveneens veel te verklaren. Zo bleken katholieke respondenten, die qua oriëntering 'geswitcht' waren vanuit een kerkelijk milieu naar onkerkelijkheid, minder autoritair dan uit onkerkelijk milieu afkomstige onkerkelijke respondenten.

-2. Uit het bovenstaande kan men een voorlopige conclusie trekken omtrent de causaliteit van het verband tussen religieuze participatie en autoritarisme: de autoritaire persoonlijkheidsstructuur met zijn behoefte aan zekerheden leidt tot grotere deelname aan het kerkelijke leven. Enerzijds vanwege de inhoud van de godsdienst, anderzijds omdat het sterk opgaan in en niet kleven aan de rand van de eigen groepering voor autoritaire figuren een noodzaak is. In het licht hiervan wordt het de vraag, of het gevonden verband tussen participatie en autoritarisme wel typisch is voor alleen kerkelijke organisaties. Is het niet zo, dat in talloze groeperingen, organisaties, politieke partijen etc. de meest autoritaire figuren naar boven komen drijven en het beeld bepalen? Bij vergelijking van bijv. verschillende politieke systemen zien we overal hetzelfde: de toplaag is autoritair, dogmatisch en conservatief. Of het nu in de V.S., de Sovjet-Unie, China, Griekenland of Nederland is. Indien ergens de niet-autoritaireren aan het bewind komen, dan blijkt dit steeds weer van korte duur te zijn (vgl. Tsjechoslowakije). Mijns inziens

speelt hier een proces van—negatieve—selectie een rol, dat al op veel lager niveau begint. Om in politieke partijen de top te bereiken, moet men in sterke mate aan het partijleven deelnemen. Dat is voor autoritaire, dogmatische figuren aantrekkelijker dan voor de minder autoritaireren. De laatsten zullen de vermoeiende race meestal minder lang volhouden, of beter gezegd: wensen vol te houden. Daarbij speelt natuurlijk ook de behoefte aan macht en status als drijvende kracht een rol. Het in een vorig onderzoek (Lange, 1971, deel 1) gevonden zeer sterke verband tussen autoritarisme en status-behoefte sluit hierbij wonderwel aan.

Al met al vrij somber: door hun sterkere mate van deelname binnen allerlei organisaties en hun grotere hang naar topposities wordt onze maatschappij voor een belangrijk deel geregeerd door relatief autoritaire dogmatici.

Dit proces zal op grote en kleine schaal spelen. Men kan het constateren in grote organisaties, in politieke partijen, in parlementen, in regeringen maar ook in kleine verenigingen. Natuurlijk zullen er uitzonderingen zijn. Het is evident, dat er ook wel figuren met weinig autoritaire persoonlijkheidsstructuren op hoge posten terechtkomen. Bijv. doordat zij uitzonderlijke, in het oog lopende capaciteiten hebben, waardoor voor hen het normale—via langdurige participatie lopende—proces van selectie niet geldt. Het globale beeld zal door deze uitzonderingen echter niet veranderen.

—3. Het hierboven beschrevene is van bespiegelende aard. Het is ten dele echter toetsbaar. Indien het bovenstaande namelijk correct is, zullen er ook in andere dan godsdienstige groeperingen positieve verbanden gevonden moeten worden tussen de mate van participatie aan het groepsleven enerzijds en de mate van autoritarisme, dogmatisme en rigiditeit anderzijds. Zelfs binnen groeperingen met een duidelijk anti-autoritaire ideologie zoals bijv. het Humanistisch Verbond, de Kabouters, Dolle Mina, de Sjaloom-groep, zou moeten blijken dat diegenen die sterker participeren, meer autoritair zijn dan diegenen die weinig deelnemen aan het organisatorisch leven.

Verskillende projecten om deze veronderstelling te onderzoeken staan momenteel op stapel. In het tweede deel van dit artikel wordt verslag uitgebracht van een secundaire analyse, waarin de hier beschreven marginaliteitstheorie onderzocht werd in verband met politieke participatie.

2. Politieke centraliteit en autoritarisme

2.1. INLEIDING EN HYPOTHESE

In 1960 werd door Attwood Statistics N.V. het onderzoek 'Politiek in Nederland' uitgevoerd. Hierin werd gevraagd naar o.a. tevredenheid met het huidige maatschappelijke stelsel, opvattingen over strijdpunten, kiesgedrag en de motivatie daarvan. Het materiaal is vergezeld van vragenlijst, codeboek en steekproefverantwoording (random steekproef van 1790 respondenten uit geheel Nederland). De gegevens zijn opgeslagen op ponskaarten.

Het beheer hiervan was in handen van de Steinmetz-stichting te Amsterdam. Van der Heijden (1971) heeft op dit materiaal een secundaire analyse uitgevoerd⁵, waarin de voor ons relevante hypothese kon worden getoetst, dat de mate van politieke participatie zou correleren met autoritarisme: hoe meer autoritair, hoe sterker men deelneemt aan het politieke leven in het eigen land, in het bijzonder van de eigen partij. Bevestiging van deze hypothese zou een regelrechte ondersteuning zijn van de hierboven beschreven marginaliteitstheorie. Deze impliceerde immers dat in iedere groepering de meest centrale leden het meest autoritair, dogmatisch en rigide zouden zijn.

2.2. DE METINGEN VAN AUTORITARISME EN POLITIEKE PARTICIPATIE

2.2.1. *Autoritarisme*

Uit de oorspronkelijke Attwood-vragenlijst waren 17 items te destilleren, die konden fungeren als indicatoren voor autoritarisme. Het waren o.a. vragen en uitspraken over demonstreren, staken, dienstweigeren; verbieden van geschriften met kritiek op het vorstenhuis; afwijzende houding t.a.v. provo's en harde aanpak van seksuele criminaliteit; het ongeschikt verklaren van vrouwen voor de politiek; voorkeur voor grotere macht van het koningshuis en handhaving van de soevereiniteit van Nederland.

Bij de meeste vragen hadden de respondenten de keus uit meer dan twee antwoordcategorieën. Door Van der Heijden werden de antwoorden echter gedichotomiseerd; een op autoritarisme duidende reactie kreeg score '1', terwijl alle andere antwoorden score '0' kregen. Twee voorbeelden:

'Politiek is tot nu toe hoofdzakelijk een mannen-aangelegenheid.'

Vindt U dat dit zo moet blijven?
of moet het volgens U veranderen?
of is het niet belangrijk?
geen mening

De respondenten die bevestigend antwoordden op de eerstgenoemde mogelijkheid, kregen voor dit item score 1, de anderen kregen hier score 0.

'Wat is volgens U de voornaamste reden waarom zo weinig vrouwen in de politiek een rol spelen?'

1. nog niet geëmancipeerd
2. weinig kansen
3. door gezin
4. geen tijd (door gezin)
5. geen interesse
6. niet/minder geschikt voor de politiek/geen vrouwelijk beroep
7. aard van de vrouw/te emotioneel/durven niet
8. tegenstand van de man
9. traditie
10. anders
11. geen mening

De antwoorden op de (open) vraag, die oorspronkelijk waren gescoord in categorieën 6 en 7, werden als indicatief voor autoritarisme beschouwd (kregen score 1).

Uit bovenstaande voorbeelden moge duidelijk blijken, dat de keuze van welk antwoord als autoritair te beschouwen en welk als niet-autoritair, vaak op intuïtieve en vrij arbitraire wijze tot stand kwam. Bij secundaire analyses, waarin men moet werken met materiaal dat een ander verzameld heeft, is dit soms niet te omzeilen. De in het hier beschreven onderzoek ook uitgevoerde item-analyses stonden er echter borg voor, dat eventuele feilen in het dichotomiseren van de oorspronkelijke antwoorden geen schade aan het geheel zouden toebrengen. Hiervoor werd een methode van cluster-analyse van Van de Wijngaart (1967) gebruikt. Op grond van deze item-analyse werden drie items uit de schaal verwijderd (o.a. het als tweede voorbeeld dienende item over de oorzaak van weinig vrouwen in de politiek). Op de uiteindelijke autoritarisme-schaal konden de respondenten dus een maximale score 14 halen tegenover een minimale score nul.

2.2.2. Politieke participatie

In het in deel 1 van dit artikel beschreven onderzoek kon participatie gemeten worden aan de hand van typische gedrags-items, zoals bijv. de vraag naar de frequentie van het kerkbezoek. In het Attwood-onderzoek waren dit soort vragen nauwelijks gesteld; alleen de vraag naar de partij waarop men gestemd heeft, en of men contributie aan een partij betaalt. De andere vragen hadden meer betrekking op de houding t.o.v. het algemene politieke systeem in Nederland en t.o.v. bepaalde partijen. De hier gebruikte items kan men echter wel als indicatoren voor participatie beschouwen indien men afgaat op het advies van Adorno e.a. (1950) om bij het zoeken naar een samenhang tussen autoritarisme en participatie méér uit te gaan van identificatie met dan van lidmaatschap van een groep. In deze secundaire analyse zijn twee schalen voor politieke participatie/identificatie geconstrueerd:

a. *Politieke participatie in het algemeen (PPA)*. De vragen, die hiervoor als indicatoren konden dienen, lagen in het vlak van: of men gestemd had; of men van tevoren weet, op welke partij men moet stemmen; of men contributie voor een partij betaalt. Bovendien waren de respondenten in de gelegenheid geweest hun stemgedrag te motiveren. Hierbij werden in de secundaire analyse antwoorden als 'vertrouwen in personen in de partij', 'stemmen uit beginsel' als indicatoren voor politieke participatie in het algemeen beschouwd.

In totaal konden op deze wijze vijf items geselecteerd worden. De cluster-analyse wees uit, dat geen der items verwijderd diende te worden, zodat een schaalje van vijf items ontstond: maximale score 5, minimale score nul.

b. Politieke participatie t.o.v. een partij (PPP). In de oorspronkelijke vragenlijst waren zes vragen, waaraan men de consistentie in het aanhangen van één politieke partij kon aflezen. Zo werd er gevraagd, waarop men heeft gestemd; waarop men gaat stemmen; van welke partij men lid is; welke partij iets tegen een crisis kan doen, tegen woningnood; welke partij voor de belangen van de respondent opkomt.

Alvorens de mate van consistentie in de partijtrouw kon worden gescoord, diende eerst vastgesteld te worden naar welke partij de voorkeur uitging. Hiervoor werden de hieronder genoemde vragen gebruikt:

'Op welke partij heeft U bij de laatste verkiezingen gestemd?'

'Als U morgen zou moeten stemmen voor de Tweede Kamer, op welke partij zou U dan stemmen?'

'Is er naar Uw mening in ons land een politieke partij, die zich inzet voor Uw belangen?'

Als op het eerste item (volgorde naar door ons gepercipieerde belangrijkheid) een partij genoemd werd, stond de partijvoorkeur vast. Werd op de volgende vragen dezelfde partij genoemd, dan verhoogde dat de score op de schaal. Indien op het eerste item geen partij was genoemd, dan werd het tweede item indicatief voor partijvoorkeur. Werd op geen der drie vragen geantwoord met het noemen van een partij, dan behaalde de respondent automatisch score '0' op de PPP-schaal. Deze bestond—na cluster-analyse—uit 6 items: maximale score '6'.

2.3. CORRELATIES TUSSEN POLITIEKE PARTICIPATIE EN AUTORITARISME

Berekend werd de onderlinge samenhang tussen de variabelen autoritarisme (A), politieke participatie in het algemeen (PPA), politieke participatie t.o.v. één partij (PPP), sociaal-economische status (SES), leeftijd (L) en godsdienst (G).

Samengevat leidden de resultaten tot de volgende conclusies:

-1. Politieke participatie in het algemeen en politieke participatie aan een speciale partij hangen zeer sterk samen. Dit is natuurlijk in het geheel niet verbazingwekkend. Het wijst er in ieder geval op, dat de achteraf geconstrueerde schalen redelijk betrouwbaar en valide zijn.

-2. Autoritarisme hangt zeer significant samen met zowel leeftijd als godsdienst: hoe ouder, hoe meer autoritair; degenen die zich wel tot een godsdienstige groepering rekenen, zijn meer autoritair dan de anderen. Beide resultaten kloppen met gegevens uit het in deel 1 beschreven onderzoek. Deze resultaten kan men opvatten als evidentie voor validiteit van de autoritarisme-schaal.

-3. De hypothese omtrent het verband tussen politieke participatie en autoritarisme krijgt sterke steun. Zowel politieke participatie in het algemeen als politieke participatie t.o.v. een bepaalde partij correleren zeer significant positief met autoritarisme; hoe meer autoritair, hoe meer men participeert.

-4. Respondenten die aangeven tot een godsdienstige groepering te behoren,

nemen meer deel aan het algemene politieke leven in Nederland dan de anderen. Misschien is dit te verklaren door aan te nemen, dat politiek in Nederland in zijn algemeenheid nog steeds nauw verweven is met een christelijke ideologie. Diegenen die zich bewust van de kerken afwenden, wensen zich misschien ook in mindere mate te identificeren met het gebruikelijke sociaal-politieke systeem waarin wij ons bevinden. Tezamen met het gevonden verband tussen autoritarisme en politieke participatie duidt dit mijns inziens op het belang van de marginaliteitstheorie, die stelt dat autoritaire persoonlijkheden met hun sterke behoefte aan zekerheden altijd sterk de neiging zullen hebben zich te conformeren aan het systeem waartoe zij behoren. Dit geldt dan voor zowel godsdienstige als politieke systemen.

-5. Een voor politieke partijen misschien weinig plezierige bevinding is de zeer significante samenhang tussen leeftijd en de twee componenten van politieke participatie. Ouderen blijken sterker geïnteresseerd te zijn en een positievere houding t.a.v. politiek te hebben dan jongeren. Aangezien ook autoritarisme in dit onderzoek blijkt samen te hangen met leeftijd, is er de mogelijkheid dat het gevonden verband tussen autoritarisme en politieke participatie een schijnverband is, dat in feite verklaard wordt door de leeftijdsvariabele. Wij berekenden dit verband daarom opnieuw met behulp van de partiële correlatie-coëfficiënt, waarbij leeftijd constant gehouden werd. Hoewel de coëfficiënten iets lager uitvielen dan tevoren, bleven de correlaties tussen autoritarisme met resp. politieke participatie in het algemeen en politieke participatie t.o.v. één partij significant ($p < .01$).

-6. De significante samenhang tussen leeftijd en het zich wel of niet tot een godsdienstige groepering rekenen komt overeen met bevindingen van Lange (1971). Er blijkt dus ook op landelijk niveau een proces van vergrijzing te spelen binnen de kerken.

2.4. GODSDIENSTIGE OPVOEDING EN AUTORITARISME

Hoewel het niet direct in het kader van de politiek getinte secundaire analyse lag, bood het aanwezige materiaal ons nog de mogelijkheid het belang van de in het eerste deel van dit artikel beschreven generalisatietheorie te onderzoeken. Volgens deze theorie leidt een godsdienstige opvoeding tot behoefte aan en aanvaarding van gezag in het algemeen, hetgeen als een belangrijk kenmerk van de autoritaire persoonlijkheid beschouwd kan worden. Binnen de groep van onkerkelijken vergeleken wij daarom diegenen die wél een godsdienstige opvoeding hadden gehad met diegenen die geen godsdienstige opvoeding hadden genoten. Het bleek dat respondenten met een godsdienstige opvoeding achter de rug, zeer significant meer autoritair waren dan de niet godsdienstig opgevoede figuren ($p < .0001$).

3. Discussie

-1. De meetinstrumenten van het tweede hier beschreven onderzoek munten,

in tegenstelling tot die van het eerste onderzoek, niet uit door testlengte en homogeniteit. Bij secundaire analyse is dat helaas bijna altijd het geval. Het is een kwestie van behelpen.

Veelal hadden de oorspronkelijke onderzoekers andere doeleinden en technieken voor ogen dan degenen die later het materiaal gebruiken voor secundaire analyse. Zo komt men dan tijdens secundaire analyses voor problemen te staan als het vinden van redelijke items, het zoeken naar logische hercoderingen etc.

Toch moet men dit alles niet alleen door de sombere bril beschouwen. Hoewel secundaire analyse meestal niet de meest optimale wijze is om een theorie of hypothese te toetsen, is het een zeer goedkope en efficiënte manier om daar een begin mee te maken. De grootste kosten, die van materiaal verzamelen, coderen en opslaan op ponskaarten, hoeven immers niet meer gemaakt te worden. Bovendien is het zó, dat van vele dure onderzoeken (grote steekproef, veel vragen, dure verwerkingskosten) de analyse in een niet verder stadium is gekomen dan 'rechte tellingen'. D.w.z. de aantallen of percentages van antwoorden in elk der antwoord-categorieën van een aantal vragen. Tot het toetsen van verbanden tussen bepaalde variabelen is men dan vaak niet gekomen.

-2. 'Politiek in Nederland' is een dergelijk onderzoek geweest, dat wij met zeer goedkope middelen konden gebruiken om te trachten enige extra evidentie te krijgen voor de in het eerste deel beschreven marginaliteitstheorie. We mogen stellen, dat ondanks het weinig geavanceerde karakter van de metingen (dit werkt altijd in het nadeel van de onderzoeker, d.w.z. geeft minder kans tot bevestiging van de hypothesen), onze hypothese bevestigd wordt en daarmee de marginaliteitstheorie sterk gesteund kon worden. De in 1.3.3 beschreven sombere vermoedens omtrent sterkere deelname van autoritaire figuren binnen allerlei organisaties en systemen, worden versterkt. De door Lange (1971) geuite veronderstellingen omtrent de relatief grote invloed van autoritaire, dogmatische figuren binnen onze maatschappelijke systemen, als gevolg van een 'negatieve selectie', krijgen steun uit de resultaten van de secundaire analyse. Het lijkt inderdaad aannemelijk, dat vooral autoritaire dogmatische individuen de vermoeiende race naar de top of naar de kern van het politieke systeem waartoe zij behoren, zullen volbrengen. De niet-autoritaireren (men vergeve mij de voortdurend gebruikte dichotomisering) zullen, met hun grotere tolerantie voor onzekerheden, in veel sterkere mate het betrekkelijke blijven inzien van het systeem waar zij deel van uitmaken. Zij zullen in veel sterkere mate randfiguren blijven, zonder wezenlijke invloed.

-3. Hoewel, zoals hierboven beschreven, uit de resultaten van de secundaire analyse steun gevonden kon worden voor de marginaliteitstheorie, is het toch noodzakelijk om via speciaal hiervoor geconstrueerde vragenlijsten het onderzoek op dit terrein voort te zetten.

Zo lijkt het bijv. zinvol om een onderzoek op te zetten, waarin leden van een aantal politieke partijen op de variabelen participatie en autoritarisme worden onderzocht. Het zal dan mogelijk zijn om participatie zuiver als gedragskenmerk te meten, d.m.v. vragen over deelname aan manifestaties van de partij in de ruimste zin: van bezoeken van vergaderingen tot bijv. het lezen van het partijblad. Daarnaast zou men een meting kunnen inlassen van de mate waarin partijleden op de hoogte zijn van en zich conformeren aan de standpunten van de partij in allerlei praktische 'issues'. Enerzijds zou dan onderzocht kunnen worden, in welke mate participatie samenhangt met ideologische conformiteit, anderzijds zou de samenhang tussen deze variabelen en de in het eerste deel van dit artikel beschreven componenten van autoritarisme onderzocht kunnen worden. Bovendien zouden de onderzochte partijen ook onderling op deze variabelen vergeleken kunnen worden. Momenteel verkeren wij in de beginfase van een dergelijk onderzoek, waarbij een random steekproef van leden van de PvdA en VVD in Amsterdam is betrokken. Ik hoop daarvan binnen afzienbare tijd verslag te doen.

Samenvatting

In het eerste deel van dit artikel wordt verslag gedaan van een onderzoek onder katholieken, gereformeerden en joden naar de samenhang tussen de mate van kerkelijke participatie enerzijds en de mate van autoritarisme, rigiditeit, dogmatisme en seksueel conservatisme anderzijds. Bij alle drie de groeperingen bleken de autoritarisme-componenten niet alleen onderling sterk samen te hangen, maar ook bleken zij stuk voor stuk sterk gerelateerd aan de mate van deelname aan het kerkelijke leven: hoe meer autoritair, hoe centraler men zich in het kerkelijke groepsleven opstelt.

Een der drie hiertoe gepostuleerde theorieën was de marginaliteitstheorie, die ervan uitgaat, dat de autoritaire persoonlijkheid wordt gekenmerkt door intolerantie voor onzekerheden. Het overal een beetje en nergens volledig bijhoren herbergt onzekerheden die de autoritaire persoonlijkheid nooit zal opbrengen. Binnen een groepering, waartoe hij op grond van wat voor reden of oorzaak dan ook behoort, zal hij zich sterk conformeren en deelnemen aan het leven en ritueel van de groep.

In het tweede deel van het artikel wordt een beschrijving gegeven van een secundaire analyse op het in 1960 uitgevoerde onderzoek 'Politiek in Nederland'. Zoals op grond van de marginaliteitstheorie verondersteld mocht worden, werd een significant positief verband gevonden tussen de mate van autoritarisme enerzijds en de mate waarin men deelneemt aan het politieke leven in het algemeen en de mate waarin men zich identificeert met één bepaalde partij anderzijds.

1. Joods kerkelijk huwelijk.
2. Aan de deurpost bevestigd rolletje perkament waarop een tekst uit het Oude Testament is geschreven.
3. De kans op het bij toeval vinden van dergelijke hoge coëfficiënten—bij een $n > 50$ —is zeer gering. De kans om bij onafhankelijke steekproeven drie van deze coëfficiënten te vinden is echter nog veel kleiner. Lange (1971) geeft daarom een tabel waarin de resultaten van de drie groeperingen gecombineerd worden tot één coëfficiënt (z-waarde).
4. Dit werd gemeten via de schaal voor 'intrinsieke religiositeit', bestaande uit 9 items met een H-waarde van .64 en betrouwbaarheidscoëfficiënt van .90.
5. Deze secundaire analyse werd door W. van der Heijden uitgevoerd in het kader van een doctoraal werkstuk sociale psychologie onder supervisie van de auteur van dit artikel.

LITERATUUR

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. en Sanford R. N. (1950): *The authoritarian personality*, New York, Harper.
- Christie, R. (1954): *Authoritarianism reexamined*. In: Studies in the scope and method of the 'authoritarian personality', door R. Christie en M. Jahoda. Glencoe (Ill.) Free Press.
- Dittes, J. E. (1969): *Psychology of religion*. In: Handbook of social psychology, door G. Lindzey en E. Aronson (ed.). Reading (Mass.). Addison-Wesley.
- Edwards, A. E. (1968): *Experimental design in psychological research*. London. Holt International.
- Glock, C. Y. en Stark, R. (1965): *Religion and society in tension*. Rand McNelly.
- Van der Heijden, W. (1971): *Politieke centraliteit, autoritarisme en anomie; een secundaire analyse van 'Politiek in Nederland'*. Intern rapport voor de afdeling Groepspsychologie van het Psychologisch Laboratorium van de Gemeente-Universiteit te Amsterdam.
- Hoogerwerf, A. (1964): *Protestantisme en progressiviteit*. Meppel. Boom.
- Lange, A. (1971): *De autoritaire persoonlijkheid en zijn godsdienstige wereld*. Assen. Van Gorcum.
- Mokken, R. J. (1970): *A theory and procedure of scale analysis*. Den Haag. Mouton & Co.
- Rao, C. R. (1965): *Lineair statistical inference and its applications*. New York. Basic Books.
- Rokeach, M. (1960): *The open and the closed mind*. New York. Basic Books.
- Schaie, K. W. (1960): *Test of behavioral rigidity; preliminary manual*. Palo Alto. Cons. psychol. press.
- Shils, E. A. (1954): *Authoritarianism: right and left*. In: Studies in the scope and method of the 'authoritarian personality', door R. Christie en M. Jahoda. Glencoe (Ill.). Free Press.
- Tellegen, B. (1968): *Over rigiditeit*. Zaltbommel. Avanti.
- Walker, H. M. en Lev, J. (1953): *Statistical inference*. New York. Holt, Rinehart and Winston.
- Van de Wijngaart, C. (1967): *Hiërarchische cluster-analyse*. Gestencild Bulletin (no. 38) van het Rekenbureau Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen. Amsterdam. Universiteit van Amsterdam.
- Yinger, M. J. (1957): *Religion society and the individual*. New York. McMillan.

S & D/aug.-sept. 1972

Dit nummer van S & D is geheel gewijd aan aspecten van ruimtelijke ordening, economische groei en milieubeheer.

Drs. L. J. Giebels schreef een inleiding over doeleinden van planologie, hun ontstaan, de afweging van de doeleinden, de controle op de realisering. 'Natuurlijk zijn er op hoog abstractie-niveau fundamentele doelstellingen geformuleerd, zoals bijv. het gelijkheidsbeginsel. Een bewuste toepassing ervan echter op het ruimtelijk beleid, laat staan een uitwerking op concreter niveau, ontbreekt.' Aldus Giebels. p. 354

Drs. P. A. de Rooter vraagt zich af, of we alle vijf doelstellingen van economisch beleid nog wel op een rijtje hebben. Moeten we er een zesde aan toevoegen, nl. behoud van het leefmilieu. Liever niet, zegt hij. De leefbaarheid wordt juist niet gediend met een zodanige afzonderlijke doelstelling. De schaarste aan omgevingsgoederen kan volgens hem beter in de conventionele vijf worden verdisconteerd. p. 361

Dr. J. van den Doel toetst de geloofwaardigheid van het ruimtelijk beleid. Naar zijn mening wordt de samenleving steeds onbestuurbaarder, omdat het aantal doeleinden toeneemt en de middelen minder sterk stijgen. De doeleinden van de 'Tweede Nota' zijn onuitvoerbaar. Bevolkingsspreiding in de daarin gestelde vorm acht hij niet zinnig; het wonen dient te worden geconcentreerd in grote agglomeraties; buiten de Randstad moeten enkele grote agglomeraties komen; sanering en rehabilitatie van oude wijken moet prioriteit krijgen. Ruimtelijk beleid kan alleen doeltreffend werken, als de overheid de particuliere eigendom van grond verder uitholt. p. 368

Drs. M. C. Verburg schrijft over instrumenten van ruimtelijke ordening. Hij maakt daarbij onderscheid tussen kaders (bestemmingen) die planologisch van aard zijn, en ruimtelijke ordening die een groot aantal gecoördineerde vakdepartementale actie-instrumenten inhoudt. Een werkelijke spreiding vraagt een overzicht van de nodige offers en kan niet volstaan met het marktmechanisme. Op lange termijn is spreiding maatschappelijk en economisch profijtelijk. De politieke beslissingsprocedures t.a.v. de ruimtelijke ordening dienen te worden verbeterd. p. 377

Dr. ir. A. P. Oele zegt in zijn artikel, dat een goede ruimtelijke ordening aan twee voorwaarden moet voldoen. Ten eerste die van de economische onderbouw van het op spreiding en gebundelde deconcentratie gerichte beleid. Ten tweede die van een aangepaste ruimtelijke ordening bij de buurlanden. Hij bekijkt ruimtelijke ordening met een Europees oog. p. 383

Ir. H. T. Vink stelt in zijn artikel, dat een duidelijk ruimtelijk beleid een duidelijk bestuur vraagt. Hij beschouwt de stedebouw in het geheel van ruimtelijke ordening en gaat in het bijzonder in op de newtowns. p. 388

H. Lammers vreest, dat de lier van de inspraak aan de wilgen wordt gehangen. Oorzaak: de nota-Udink, die de woningbouw uitlevert aan het vrije spel van veronderstelde economische krachten. Zijn wethouderservaring leert hem bovendien, dat de geldnood van de gemeenten fnuikend is voor stadsvernieuwing. Naar zijn mening komen de lagere inkomensstrekkers steeds meer in de knel. p. 385

Drs. M. J. van den Berg wil een nieuwe aanpak voor woonwijken. Integrale planning is nodig; rijk, provincie, gemeente en belangengroepen moeten niet naar een compromis-planning, maar stap voor stap de keuze zichtbaar maken. Politieke kanalen moeten daarbij ten dienste staan van actiegroepen. p. 399

L. J. GIEBELS

Inleiding over ruimtelijke ordening, economische groei en milieu

Doeleinden en middelen hebben te maken met het begrip planning. Planning kan nl. worden omschreven als het bewust maken van doeleinden en middelen om zó tot een systematisch en consistent beleid te komen.

Op vele terreinen van het overheidsbeleid heeft het tot dusver ontbroken aan deze planmatige aanpak. In het beste geval zijn de doeleinden impliciet in de maatregelen zelf vervat. Maar vaak ook worden eerst beleidsmaatregelen getroffen en wordt er achteraf een filosofie bij bedacht!

Ook het ruimtelijke beleid heeft tot dusver veelal nagelaten zijn doeleinden duidelijk aan te geven.

Dit kan op het eerste oog verwondering wekken, omdat het ruimtelijk beleid juist in plannen gestalte krijgt. U moet hierbij echter bedenken, dat het ruimtelijk beleid is gegroeid vanuit een lokale noodsituatie, nl. de deplorabele volkshuisvestingssituatie in het begin van deze eeuw. Het eerste ruimtelijk plan was een beperkt en concreet plan van straten en pleinen. Het heeft vele decennia geduurd, voordat de ruimtelijke ordening door een schaalvergroting van werkterrein en verhoging van abstractie-niveau de plannen-hiërarchie heeft opgebouwd, zoals we die nu kennen: het bestemmingsplan, structuurplan, streekplan, nationaal plan.

Pas in 1965 met de inwerkingtreding van de Wet op de ruimtelijke ordening heeft het ruimtelijk beleid zich verzelfstandigd. Eigenlijk is de Tweede nota over de ruimtelijke ordening van 1966 het eerste integrale ruimtelijk plan op nationale schaal. Ook in dit regeringsstuk zoekt men echter tevergeefs naar een systematische en expliciete weergave van de doeleinden, waarop het plan is gebaseerd. De doeleinden zitten hier en daar verscholen in het plan zelf.

Sedert het verschijnen van deze Tweede nota is ook in planologische kring het bewustzijn gegroeid, dat ruimtelijk beleid meer is dan ruimtelijke ordening, dan beleidsvorming, maar dat daaraan een fase voorafgaat, nl. die van de ruimtelijke planning, de beleidsvoorbereiding.

Daarmee is ook in deze kring de behoefte ontstaan aan explicitering van de doeleinden.

Omdat de planoloog nu vertrouwd is met de hiërarchie in de planvorming, met het feit dat planvorming op verschillende niveaus van abstractheid tot stand komt, voelt hij ook behoefte aan een hiërarchie in de doelstellingen.

Ik wil u die doeleinden-hiërarchie, die momenteel in de planologische keuken wordt gebrouwen, schetsen, om aan de hand daarvan de politieke betekenis van deze doeleinden-hiërarchie te laten zien.

Met toepassing van het begrippenapparaat uit de Angelsaksische literatuur hanteert men in planologische kring de volgende soorten doeleinden:

– A. Op het hoogste abstractie-niveau de values, fundamentele doelstellingen. Zij vertolken in feite continue strevingen.

Een goed voorbeeld van zo'n fundamentele doelstelling is als volgt te formuleren: 'het bevorderen van optimale voorwaarden voor de ontplooiing van de mens'.

In deze vorm is zij niet specifiek voor het ruimtelijk beleid, maar geldt zij evenzeer voor andere beleidsterreinen. Toegepast op het ruimtelijk beleid, kan deze fundamentele doelstelling als volgt worden gespecificeerd: 'het bevorderen van een ruimtelijke inrichting, die optimale voorwaarden biedt aan de menselijke ontplooiing'.

– B. Op een lager abstractie-niveau liggen de goals, de richtdoelen. Het zijn doeleinden op lange termijn. In feite zijn het aspiratie-, streefdoelen, waarvan men op voorhand weet, dat ze nooit volledig worden bereikt. Zij geven echter richting aan het beleid. Een impliciet in de Tweede nota verwerkt richtdoel is bijv. de 'milieu-differentiatie', d.w.z. het streven naar een zodanige differentiatie in het leefmilieu, dat de woonwensen van allen optimaal kunnen worden gehonoreerd.

– C. Op een concreter niveau verschijnen de objectives, de objectdoelen. Dit zijn de uitwerkingen van de richtdoelen in ruimte en tijd. Objectdoelen bestrijken een middellange termijn en zijn vaak meetbaar. Een voorbeeld is het open houden van het groene hart van de Randstad.

– D. Tenslotte op het meest concrete niveau de targets, de taakstellingen. Hierin krijgen op hun beurt de objectdoelen concrete gestalte. Een voorbeeld is een concreet recreatie- en landschapsplan.

Voor een goed begrip van deze doeleinden-hiërarchie moet men zich twee dingen realiseren. In de eerste plaats, dat de doeleinden van een lager niveau afgeleid zijn van die op een hoger niveau, én dat zij daaraan ook ondergeschikt zijn. Dit aspect zit in feite al besloten in de aanduiding 'hiërarchie'.

In de tweede plaats is het zaak om zich te realiseren, dat een doelstelling op een bepaald niveau niet autonoom is, maar zijn begrenzing vindt in andere ruimtelijke doelstellingen van hetzelfde niveau.

Een voorbeeld om dit laatste te verduidelijken:

Ik noemde het richtdoel 'milieu-differentiatie'. Wanneer men dit richtdoel als autonoom zou beschouwen en wanneer men op grond daarvan alle woonwensen zou maximaliseren, dan zou dit kunnen leiden tot een vérgaande suburbanisatie. Want de maximale woonwens van velen bestaat uit een vrije woning in de vrije natuur.

Er zijn echter andere richtdoelen, die aan de honorering van deze woonwensen

grenzen stellen. Zo noodzaakt een ander richtdoel, nl. 'een optimaal, voor ieder bereikbaar voorzieningenniveau' tot een zekere stedelijke concentratie. Bovendien zal het richtdoel 'optimale recreatiemogelijkheden' ervan weerhouden om de beperkte ruimte aan recreatiegebied rond de stedelijke gebieden door suburbanisatie volledig op te souperen.

De belangrijke conclusie, die hieruit te trekken valt, is, dat het ruimtelijk beleid niet een maximalisatie-, maar een optimalisatieprobleem is. Wanneer alle ruimtelijke wensen van een ieder maximaal gehonoreerd zouden kunnen worden, dan was er aan ruimtelijk beleid weinig behoefte. De noodzaak van een ruimtelijk beleid ontstaat daar, waar—zoals juist in ons land—de beperkte ruimte (én uiteraard de beperkte middelen) voortdurend dwingen tot een optimalisatie van de behoeftenbevrediging, of, met andere woorden, tot een afwegen van onderling concurrerende doeleinden.

Hiermee ben ik op het punt geraakt, waarop de politieke relevantie van het ruimtelijk beleid in zicht komt.

Ik meen nu, dat er drie fasen zijn aan te geven, waarin de politieke betekenis van het ruimtelijk beleid scherp naar voren komt.

Ik wil thans op ieder van deze drie fasen nader ingaan.

1. De ontstaanswijze van de doelstellingen

De eerste is die waarin de doelstellingen ontstaan. De beleidsdoeleinden ontstaan niet uit zichzelf. Zij zijn het resultaat van een voorafgaand sociaal-politiek proces. Dit proces verloopt ongeveer als volgt: groepen van mensen—groepen van territoriale of functionele aard—worden zich bewust van onder hen levende behoeften. Zij toetsen deze behoeften aan hun referentiekader. Zij vertalen vervolgens hun oorspronkelijk diffuus wensenbeeld in meer consistente standaarden. Tenslotte trachten zij deze standaarden via politieke organen in beleidsdoelstellingen omgezet te krijgen.

Een tweetal voorbeelden om dit proces wat duidelijker te maken:

De behoeften van de Oost-Groningers aan een behoorlijk inkomensniveau vertalen zij na toetsing van hun werkloosheidspeil aan het landelijk gemiddelde in de standaard: meer werkgelegenheid. Via hun politieke voormannen trachten zij deze standaard omgezet te krijgen in bijv. de concrete beleidstaak: financiële steun aan de strokartonnage-industrie.

Het tweede voorbeeld:

Flatbewoners worden zich bewust van hun behoefte aan recreatie in de vrije natuur. Zij meten deze behoefte af aan de recreatiemogelijkheden, die bewoners van eengezinshuizen hebben in de forenzendorpen. En zij formuleren de eis van een vaste staanplaats voor een caravan in de vrije natuur. En het is tenslotte deze standaard, die zij bijv. via de Stichting de Vrije Boer vertaald hopen te zien in een verruiming van het toelatingsbeleid van staanplaatsen voor caravans.

Ik meen nu, dat het een taak is van de politieke partij, en zeker van een socialis-

tische partij, om in dit bewustwordingsproces een kanaliserende rol te vervullen.

Een Partij van de Arbeid, die zich een partij-in-actie noemt, heeft de taak om deze behoeften bij de bevolking op te sporen. En zij zal het referentiekader, dat de groep hanteert, moeten toetsen op het beginsel van gelijkberechtiging. Tenslotte zal zij behulpzaam moeten zijn bij het formuleren van redelijke en haalbare standaarden.

Ik geloof, dat de politieke partij voor deze taak zeker zo geëigend is als de actiecomités, waarop deze groepen thans merendeels aangewezen zijn.

2. Vaststelling en afweging van de doelstellingen

De tweede fase waarvoor ik politieke aandacht wil vragen, is die waarin de standaarden worden omgezet in beleidsdoelstellingen, en waarin deze doelstellingen onderling worden afgewogen.

Het toneel verplaatst zich hiermee naar het politiek orgaan bij uitstek, de volksvertegenwoordiging: parlement, staten en gemeenteraad. Daar, en dus niet in de technocratische beslotenheid van de planologische diensten, zullen de doeleinden van het beleid moeten worden vastgesteld en afgewogen. De planner heeft slechts tot taak de systematiek daarvoor te leveren.

Het WBS-rapport laat zien, welke spanningsvelden achter dit optimalisatieprobleem, achter deze belangenafweging schuilgaan. Deze spanningsvelden zullen slechts in een politieke discussie aan de oppervlakte komen. Dit noodzaakt tot een duidelijke politieke visie, tot een duidelijke socialistische visie op het ruimtelijk beleid.

Richtinggevend voor deze socialistische visie op het ruimtelijk beleid moet m.i. zijn: de behoefte van de mens. Dit lijkt een open deur. Maar toch!

Ik keer even terug naar de geschetste doeleinden-hiërarchie.

U herinnert zich daar als fundamentele doelstelling: 'een ruimtelijke inrichting, die optimale condities biedt aan de menselijke ontplooiing'. In sommige kringen nu, kan men de neiging bespeuren om naast of zelfs in plaats van deze fundamentele doelstelling een andere te plaatsen, nl. die van het primaat van het natuurlijk milieu.

Dit lijkt op het eerste gehoor een zeer wel aanvaardbare doelstelling. Maar let wel: primaat van het natuurlijk milieu zonder meer, niet geconditioneerd door de primaire ontplooiingskansen van de mens. Een *eco-* in plaats van een *ego-*centrische oriëntatie, heet het in deze kringen.

Nu de invuloefening van de doeleinden-hiërarchie vanuit deze *eco-*centrische oriëntatie:

Het richtdoel wordt dan: handhaving en herstel van het landschap in zijn natuurlijke, ongerepte staat. Het objectdoel: bescherming van natuurlijke landschappen tegen aantasting door de mens.

Tenslotte een concrete taakstelling, die u enige tijd geleden in de krant kon lezen: Minister Engels overweegt maatregelen om recreanten te weren uit het Waddengebied. Misschien, dat de natuurminnaars onder u deze gedachten-

gang verleidelijk vinden. De socialist zal echter dienen te bedenken, dat deze eco-centrische gedachtengang afstand doet van een kerngegeven, dat in alle varianten van het socialisme sedert het Communistisch Manifest overeind is gebleven, nl. zijn antropocentrisme, zijn gerichtheid op de mens!

Een tweede richtsnoer voor een socialistische visie op het ruimtelijk beleid is m.i. het primaat van de massa. Het is juist onder dit aspect, dat de huidige ontwikkeling de grootste spanningsvelden oproept: de massale toewending naar voortgezet en tertiair onderwijs, het massaal gebruik van auto en vliegtuig, de behoefte van de massa aan recreatie.

De massaliteit van deze verschijnselen maakt het niet eenvoudig om een adequaat ruimtelijk beleid te voeren. Een socialistisch ruimtelijke beleid zal zich echter er niet aan kunnen onttrekken om de culturele standaarden, waarin deze behoeften zich uiten, in klare beleidsdoeleinden te optimaliseren.

Ik doe weer een poging de kritische betekenis van de doeleinden-hiërarchie te schetsen:

Een aanvaardbare fundamentele doelstelling lijkt mij: het bevorderen van de menselijke communicatie. Een hiervan afgeleid richtdoel is ongetwijfeld: bevordering van een optimaal openbaar vervoersysteem. Eén van de daartoe strekkende objectdoelen is naar ik aanneem: verruiming van de luchtvervoercapaciteit t.b.v. lange-afstandstransport. En tenslotte kan ik me als concrete taakstelling voorstellen: een aanvullende luchthaven. In ieder geval lijkt deze gedachtengang mij een meer adequaat antwoord op de legitieme behoefte aan communicatie, dan een opvatting, enige tijd geleden in de Eerste Kamer vertolkt: de mensen moeten niet naar Lissabon vliegen om Ajax tegen Benfica te zien voetballen.

Ik wijs er ook hier weer op: het is een geïsoleerde reeks van doeleinden. Zij zullen getoetst moeten worden op en begrensd door andere doelstellingen en eraan ten grondslag liggende behoeften: in dit geval de behoefte aan rustig woon- en recreatiegenot.

Zoals gezegd, het is de niet eenvoudige opdracht van de politieke organen om in de spanningsvelden van uiteenlopende behoeften de doelstellingen af te wegen: de recreatieve doelstelling tegenover de agrarische, of op het niveau van de objectdoelen: ruilverkaveling tegenover landschapsinrichting; openbaar vervoer tegenover particulier vervoer, of concreet: Rijksweg 3 tegenover de Schiphollijn; gebundelde deconcentratie tegenover suburbanisatie of—om wat dichter bij huis te blijven—woningbouw binnen de Eindhovense agglomeratie tegenover ongebreidelde groei van de Kempendorpen.

3. Controle op de realisering van de doeleinden

De derde fase van verhoogde politieke waakzaamheid vormt de controle op de realisering van de geplande doeleinden. Dit lijkt een overbodige vaststelling. Zij is het niet.

Feit is, dat wat er aan ruimtelijke planning bestaat, nauwelijks verwerkelijk wordt. Als voorbeeld noem ik het eerder gesignaleerd objectdoel: open hou-

den van het groene hart van de Randstad. De werkelijkheid is, dat deze open ruimte steeds verder dichtslibt.

Een tweede voorbeeld biedt de impliciete doelstelling uit de Tweede nota van het zgn. 'herinrichtingsbeleid'. Deze houdt in: het verbeteren en versterken van het bestaande stedelijk milieu, met name in de Randstad. Een werkelijke realisering van deze doelstelling had moeten leiden tot een versterking van het voorzieningenniveau van de Randstad en tot een concentratie van het saneringsbeleid op de vier grote steden, waar immers het krottenprobleem het grootst is.

Zoals uit het WBS-rapport blijkt, zijn de saneringsgelden slechts voor een zeer klein deel aan deze krotopruijing besteed en heeft de Randstad een zorgwekkende achterstand opgelopen op het terrein van de welzijnsvoorzieningen t.o.v. de rest van Nederland.

Een van de oorzaken van deze gebrekkige doorwerking van de planningsdoel-einden is het indicatieve, het vrijblijvende karakter van de plannen van hoger orde. Als gevolg hiervan — en het eerste voorbeeld vormt hiervan een illustratie — werken de doeleinden niet door in de plannen van de lagere overheid. De oplossing hiervoor zal gezocht moeten worden in normatieve planning. Dit vraagt de bereidheid van de politieke organen op het lager niveau om deze normering ook te accepteren; kennelijk niet altijd een gemakkelijke opgave.

Een tweede zeker zo belangrijke oorzaak is gelegen in het ontbreken van mid-delen en procedures om de integrale planning om te zetten in uitvoeringsmaat-regelen.

Ik gebruik hier het woord 'integrale planning', omdat hetgeen er aan planning bestaat, grotendeels beperkt is tot sectorplanning; een sectorplanning, inge-kapseld in en verspreid over de diverse uitvoeringsorganen. Dit is de situatie zowel op rijksniveau als op het niveau van de lagere overheid. Wat er aan inte-grale planning bestaat — en hier doel ik op de bekende trits uit het rapport van de Commissie-De Wolff, de economische, sociale en ruimtelijke planning — moet zich behelpen met coördinatie en moeizaam overleg. Dit heeft m.n. op rijksniveau geleid tot een onoverzichtelijke woekering van interdepartemen-tale coördinatiecommissies, werkgroepen, stuurgroepen, studiecmissies, waarvan er nog dagelijks bij komen.

Bovendien is deze coördinatie als planningsstelsel praktisch onwerkzaam. Want de partners, merendeels vertegenwoordigers van uitvoeringsorganen, opereren vanuit autonome, onaantastbare posities. In het beste geval levert deze coördinatie vrij zouteloze compromissen. Maar al te vaak manoeuvreren de partners elkaar echter in een pat-stelling, waar niets uitkomt. Vooral op het terrein van het ruimtelijk beleid zijn deze compromissen en pat-stellingen min of meer een chronisch verschijnsel geworden. De besluitvorming rond Shell-Moerdijk, zoals deze in het WBS-rapport uit de doeken wordt gedaan, levert hiervan een sprekend voorbeeld.

Ik geloof, dat er maar één oplossing is om uit deze impasse te komen. En dat is: scheiding van planning en uitvoering én het ondergeschikt maken van de uitvoering aan de planning. Dit betekent, dat voor alle drie de integrale

planningsfacetten, die ik net noemde, planningsorganen in het leven geroepen moeten worden. Dit voorstel van de Commissie-De Wolff is echter maar één stap. De tweede moet zijn, dat de uitvoerende diensten en departementen hun taakstelling, prioriteiten, uitvoeringstempo en budgettering aan deze planningsorganen ontlene én er uiteraard aan gebonden zijn.

De consequentie hiervan is een rigoureuze doorbreking van de bestaande opbouw van het administratief apparaat, nl. een doorbreking van de huidige autonomie en gelijkwaardigheid van departementen en portefeuilles.

Men zou de consequentie ervan ook nog onder een ander licht kunnen zien, nl. als een toevoeging van een nieuwe macht aan de oude Trias Politica, de planningsmacht. Een nieuwe macht als intermediair tussen de wetgevende en uitvoerende. Waarschijnlijk overbodig te zeggen, dat zij evenals de wetgevende primair het domein moet zijn van de volksvertegenwoordiging.

Dit lijkt een nieuwe belasting van de ogenschijnlijk reeds overbelaste vertegenwoordigende lichamen. In feite betekent het echter een verlichting en zelfs een nieuwe zingeving aan het frustrerend werk van de volksvertegenwoordiging in de huidige situatie. Wanneer zij nl. de planning van het beleid volledig in haar greep zou kunnen krijgen, dan zou zij aan de daaraan gebonden uitvoering betrekkelijk weinig aandacht hoeven te besteden.

Met de verkenning van deze drie actievelen nader ik het eind van mijn betoog. Misschien heeft de titel van mijn inleiding de verwachting gewekt, dat ik hierin de socialistische doeleinden van het ruimtelijk beleid zou uiteenzetten. Ik hoop, dat mijn verhaal duidelijk heeft gemaakt, dat het inhoud en gestalte geven aan een socialistische doeleinden-hiërarchie, die ik heb geschetst, geen eenmanstaak kan en mag zijn, maar in feite de participatie van de hele partij vereist.

U zult zich misschien afvragen, of dit niet allang gebeurd is. Beschikt de Partij van de Arbeid al niet over een systeem van doeleinden, waaraan het ruimtelijk beleid kan worden getoetst? Het antwoord is helaas: neen! Dit is in feite verwonderlijk, omdat juist vertegenwoordigers van onze partij vaak geroepen worden tot bestuurlijke functies op het terrein van het ruimtelijk beleid. Het is bovendien verontrustend, omdat het ruimtelijk beleid, met het economisch en sociaal beleid, alle beleidssectoren beïnvloedt.

Natuurlijk zijn er op hoog abstractie-niveau fundamentele doelstellingen geformuleerd, zoals bijv. het gelijkheidsbeginsel. Een bewuste toepassing ervan, echter op het ruimtelijk beleid, laat staan een uitwerking op concreter niveau ontbreekt.

Wanneer u dan ook een geautoriseerde kenbron als bijv. het laatste verkiezingsprogramma naleest, dan treft u daarin alleen wat verdwaalde objectieven, zoals een pleidooi voor het openbaar vervoer. Tekenend is, dat het program verder verwijst naar de hoofdlijnen van de Tweede nota. Daarmee legitimeert het dus de technocratie, die ik boven aanroerde, nl. het overlaten van afweging en vaststelling van doeleinden aan de planoloog!

Vijf op een rijtje

'Heb je ze alle vijf wel op een rijtje?' Met deze vraag plachten we in onze kindjaren de verstandelijke vermogens van speelkameraadjes bij twistgesprekken in twijfel te trekken. Aan deze vraag ook doet ons vaak de discussie denken welke de laatste jaren wordt gevoerd over de noodzaak om een zesde doelstelling toe te voegen aan de conventionele vijf der sociaal-economische politiek. Die zesde doelstelling zou dan moeten heten: leefbaarheid, dan wel behoud of verbetering van het leefmilieu. Sommigen spreken zelfs van een zevende doelstelling, omdat zij eerder reeds als zesde hebben toegevoegd een redelijke regionale inkomensspreiding. Ik ga gemakshalve aan deze laatste als afzonderlijke doelstelling voorbij. (Niet alleen gemakshalve: ik acht deze doelstelling een afgeleide van het duo volledige werkgelegenheid en rechtvaardige inkomensverdeling, en dus géén afzonderlijke doelstelling.) Ik zal mij derhalve concentreren op de vraag: wel of niet een afzonderlijke zesde doelstelling: *leefbaarheid*.

De vijf conventionele doeleinden

In 1950 ontvouwde de Sociaal-Economische Raad de sindsdien algemeen geaccepteerde vijf doelstellingen voor de algemene economische en sociale politiek: volledige werkgelegenheid, evenwichtige betalingsbalans, stabiele wisselkoers, rechtvaardige inkomensverdeling en redelijke economische groei.¹

Wanneer ik zeg 'algemeen geaccepteerd', bedoel ik niet: door iedereen gelijkmatig geïnterpreteerd. Dat blijkt bijv. duidelijk uit een speciaal 'verkiezingsnummer' van ESB in 1967. Sprekend over de doelstelling 'redelijke inkomensverdeling' heeft De Galan in zijn bijdrage aan dat nummer duidelijk meer wensen op zijn lijstje staan dan een andere auteur, Schmelzer, die alleen praat over de noodzaak van een 'actief bezitsvormingsbeleid'.² Zo zijn er andere interpretatieverschillen. De doelstelling 'evenwichtige betalingsbalans' is er een die in de jaren '60 onderwerp van veel discussie is geweest. Zeer verschillend, werd (en wordt nog altijd) gedacht over de grootte van het overschot op de lopende rekening (gemeten als percentage van het nationaal inkomen), dat voldoende zou moeten zijn om het structurele tekort in het kapitaalverkeer met het buitenland op te vangen. En ook de doelstelling 'stabiele wisselkoers' d.w.z. prijsstabiliteit, was onderhevig aan uiteenlopende exegeses.

Naast de 'rekkelijken', die zeiden dat 2 à 3% prijsstijging per jaar niet ongunstig was voor de ontwikkeling van onze economie, waren er de 'preciezen',

die iedere stijging van het prijspeil, hoe gering ook, verwerpelijk achten.³

Belangrijker nog dan deze absolute interpretatieverschillen zijn de relatieve. Hoe belangrijk acht je bijv. de noodzaak van een evenwichtige betalingsbalans in een situatie, die gekenmerkt wordt door vrij forse werkloosheid? Is er met andere woorden sprake van onderlinge nevenschikking, dan wel van onderschikking van de vijf doelstellingen? In het reeds genoemde verkiezingsnummer van ESB zette De Galan de volledige werkgelegenheid 'om economische en sociale redenen' voorop en verweet hij degenen die ten tijde van het schrijven van zijn artikel de zorg voor de betalingsbalans stelden boven die voor de werkgelegenheid, dat zij het paard achter de wagen spannen.⁴

Het zal verder geen toelichting behoeven, dat de volgorde, waarin de doelstellingen van economische politiek aan elkaar worden ondergeschikt, resp. nevenschikt, vooral een zaak is van politieke, van sociale keuze, een keuze die mede bepaald wordt door de actualiteit. In de huidige situatie bijv. krijgen werkgelegenheid en prijsstabiliteit vanzelfsprekend een zwaarder accent.

Toen ik hierboven schreef over 'algemeen geaccepteerde' doelstellingen, wilde ik daarmee eveneens zeggen, dat deze vijf ook overal als vijf *onderscheiden* doelstellingen worden opgevoerd. Tinbergen bijv. noemt ze alle wel expliciet of impliciet in zijn opsomming van de doeleinden van economische politiek, doch hanteert een andere indeling⁵:

- a. handhaving van de internationale vrede;
- b. maximaal inkomen per hoofd van de bevolking, gecombineerd met volledige werkgelegenheid, een behoorlijk werkklimaat, een evenwichtige betalingsbalans en een stabiel prijspeil;
- c. verbetering van de inkomensverdeling over individuen, groepen en landen;
- d. zoveel mogelijk vrijheid als verenigbaar is met de andere doeleinden.

Zoals Van den Doel aantoonde⁶, reduceert Tinbergen de doeleinden van economische politiek in feite nog verder, namelijk tot een *tweedeling*: een gelijkere inkomens- en vermogensverdeling en een snelle economische groei. Eveneens bij Van den Doel treft men een *vierdeling* aan, ontleend aan Kirschen⁷, welke is gebaseerd op de economische politiek van de Atlantische volkshuishoudingen in de periode 1949-1961:

- 1. groei van het nationale inkomen, gecombineerd met volledige werkgelegenheid, vermindering van het aantal arbeidsuren, verbetering van de betalingsbalans, stabiliteit van het prijspeil;
- 2. verbetering van de inkomens- en vermogensverdeling;
- 3. verbetering in de aanwending van schaarse produktiemiddelen;
- 4. verbetering van het consumptiepatroon.

Twee conclusies, twee relativeringen dringen zich op ten aanzien van de 'conventionele vijf', alvorens wij ons bezig kunnen houden met de vraag of daaraan een zesde doelstelling dient te worden toegevoegd:

- 1. elk van de vijf krijgt naar plaats, tijd, persoon en politieke partij meer of minder gewicht;
- 2. de vijf worden niet altijd als zodanig onderscheiden afzonderlijke doelstellingen opgesomd, maar soms in groepen tezamen genomen, resp. nader opgedeeld.

Met andere woorden, praten over een zesde doelstelling is op zichzelf, dus los van de ratio van zo'n nieuwe doelstelling, al een betrekkelijke zaak, omdat bij de conventionele vijf, naar interpretatie én aantal, reeds vraagtekens kunnen worden geplaatst.

Een zesde doelstelling?

Is de verbetering van ons leefmilieu een nieuwe, afzonderlijke doelstelling van het sociaal-economische beleid geworden, zoals minister Langman in zijn toelichting op de begroting van Economische Zaken voor 1972 stelt?⁸ Die vraag wordt door velen bevestigend beantwoord. Ook bijv. door Van Rhijn, die kiest voor het begrip 'leefbaarheid' als afzonderlijke doelstelling en daarmee een ruim begrip introduceert, dat in zijn opvatting ook aspecten als medezeggenschap en ruimtelijke ordening omvat.⁹

Die gedachte is niet nieuw. Zij is het reeds langer bestaande produkt van een discussie die al vele decennia wordt gevoerd, maar pas in de jaren zestig in de schijnwerpers van de publiciteit is komen te staan. Hennipman wijst erop, dat de bekende econoom J. M. Clark reeds in 1915 heeft geschreven: 'The world is full of unpaid costs and unappropriated services.'¹⁰ In de welvaartstheorie zijn de externe effecten oude bekenden. Niettemin kan men stellen, dat tot de jaren vijftig in economische studies de overlasteffecten van de economische groei te vaak met voetnootjes zijn afgedaan. Onvoldoende hebben de economen toen ingezien, dat deze overlasteffecten een steeds groter bestanddeel van onze welvaartsbeleving gingen uitmaken. Om met Mishan te spreken:

'All professional economists are, of course, aware of the role played by external diseconomies in the system; though, alas, all too many of them tend to look at such effects merely as one of the chief obstacles to facile theorizing... rather than as an existing social menace... A good deal of the interest in... external effects may be imputed to the intellectual fascination with optimality problems—not, alas, to universal alarm at what is happening to our environment.'¹¹

Het zijn anderen dan economen geweest die de externe effecten—zij het dan met andere woorden—uit de welvaartstheorie hebben gelicht en de leefbaarheidskat op een wijze die een groter publiek aansprak, de bel hebben aangeboden. Rachels Carsons 'Silent Spring' (1962) of—om dichterbij huis te blijven—Briejers 'Zilveren sluiers en verborgen gevaren' (1967) zijn voorbeelden van de wijze waarop een groter publiek is gewaarschuwd voor de door biologen en ecologen reeds lang onderkende gevolgen die de aantasting van het milieu, consequentie van met name ongebreidelde economische groei, voor de mensen heeft.

De economen hebben zich niettemin gerehabiliteerd. In Engeland ging daarbij

een man als Mishan¹² voorop, bij ons Hueting.¹³ Hun verdienste is, dat zij een discussie die zich tot dusver in twee gescheiden kampen voltrok—enerzijds in strikt welvaartstheoretische termen onder het geïsoleerde economenvolkje, anderzijds in moeilijk hanteerbare en vage termen onder de brede 'leefbaarheidsbeweging' die tegen het postulaat van de economische groei ten strijde trok—op één noemer hebben gebracht. Zij hebben laten zien, dat het niet gaat om steeds economische belangen tegenover die van 'het milieu' te plaatsen. Ga je de schaarse milieugoederen in het kenobject van de economie betrekken en de conventionele berekening van onze economische groei corrigeren voor de overlasteffecten van die groei, dan heb je daarmee de 'nieuwe schaarste' geïncorporeerd in de economische benaderingswijze.

Deze aanpak is ook gevolgd in de WBS-studie 'Groeï en leefbaarheid'.¹⁴ Daarin heeft men getracht, naast het ontwerpen van een soort catalogus van drie categorieën van middelen (compensatie, beïnvloeding en vrijheidsbeperking) ter correctie van de externe effecten, een betere graadmeter van onze economische groei te ontwerpen, nl. een zodanige wijze van berekening van ons nationale inkomen, dat daarin ook de milieuverliezen zijn verdisconteerd. Door deze en soortgelijke studies is langzamerhand het besef gerezen dat leefbaarheid en economische belangen niet per definitie elkaars vijand behoeven te zijn, sterker nog, dat het mogelijk moet zijn beide tot één gemeenschappelijke noemer te herleiden, waardoor wellicht een rationele afweging, een zakelijke discussie mogelijk is.

Hiermee zijn we tevens aangeland bij het belangrijkste bezwaar dat kan worden ingebracht tegen een afzonderlijke (zesde) doelstelling van economische politiek, 'leefbaarheid' genoemd. Dit zou een stap terug betekenen, niet alleen in het denken, in de discussie over de wijze waarop we de schaarste aan 'omgevingsgoederen' kunnen verdisconteren in het meten van de economische groei, maar ook voor de praktijk van ruimtelijke ordening en milieubeheer. Zijn we er de laatste jaren aardig in geslaagd—zij het dan vaak op een vrij grove manier—bij de beoordeling van de toelaatbaarheid van industriële (Hoogovens) en infrastructurele projecten (Leidse Baan) de milieu-aspecten daarvan onder het kenobject van de economie (schaarste) te brengen en deze zo nu en dan zelfs te kwantificeren, een afzonderlijke doelstelling 'leefbaarheid' roept opnieuw een tegenstelling op met de economische groei. Enigszins paradoxaal geformuleerd: een afzonderlijke doelstelling 'leefbaarheid' komt diezelfde leefbaarheid niet ten goede.

Wat is nl. de zin van het verdisconteren van de milieu-aspecten in de groeïtarget, als we immers toch een afzonderlijke doelstelling leefbaarheid creëren? Het gevaar is dan groot, dat we terugkeren tot de oude, hard-boiled groeïdoelstelling; weliswaar voeren we daarnaast de leefbaarheid hoog in het vaandel, maar ongekwantificeerd en vaag als deze dan blijft, verwordt ze opnieuw tot een moeilijk hanteerbare randvoorwaarde, waarmee het gemakkelijk schipperen is. Opnieuw de verwarring, de spraakverwarring, opnieuw de tegenstel-

ling tussen groei-apostelen en leefbaarheidsdiscipelen. Een tegenstelling welke disfunctioneel is voor het 'samen overleven'.

Door dit uit elkaar halen van groei en leefbaarheid dreigt bovendien het gevaar, dat de eerste als instrument voor de tweede wordt aangevoerd, d.w.z. dat wordt gepleit voor economische groei om over de middelen te beschikken om de milieubelasting terug te dringen. Zo bijv. minister Langman in zijn reeds eerder genoemde begroting. Hij stelt daarin o.a.:

'Voorts dient bij de beoordeling van de betekenis van de groei te worden bedacht, dat de groei gedeeltelijk zal moeten worden aangewend voor milieu-verbeterende maatregelen.'¹⁵

Bij de behandeling van deze begroting is daartegen onzerzijds stelling genomen met de opmerking dat het paard achter de wagen wordt gespannen, als wij als excuus voor economische groei aanvoeren, dat wij de baten ervan nodig hebben om de eveneens uit die groei resulterende belasting van ons milieu te kunnen bestrijden.¹⁶ Het zal duidelijk zijn dat de kans op een dergelijk 'achter je eigen staart aanrennen' wordt verminderd, indien niet een afzonderlijke doelstelling 'leefbaarheid' wordt nagestreefd, doch een groeibeleid wordt gevoerd, dat *in zichzelf* gecorrigeerd wordt voor de externe effecten.

'Als deze rekenwijze goed kan worden uitgevoerd, zal zij ook onze nationale beslissingen over groeiprojecten verbeteren en verhinderen, dat wij, steeds armer wordend, onszelf steeds rijker rekenen.'¹⁷

Economen die pleiten voor een afzonderlijke leefbaarheidsdoelstelling reiken zichzelf en hun eigen discipline daarmee welbeschouwd een bewijs van onvermogen uit, onvermogen nl. om in de conventionele vijf—met name in de groei-doelstelling—op adequate wijze de schaarste aan omgevingsgoederen te verdisconteren. Terecht zegt Hoffman: 'De reeds bestaande vijf doelstellingen dreigen dan te devalueren tot louter materiële wensen.'¹⁸

Methodologisch bezwaar

Er is nog een ander belangrijk bezwaar aan te voeren tegen een aparte leefbaarheidsdoelstelling, een bezwaar van meer *methodologische* aard. Men vraagt zich nl. ook wel af, of leefbaarheid eigenlijk wel tot de doelstellingen van *economische* politiek mag worden gerekend en of hier niet veeleer sprake dient te zijn van een buiten-economische doelstelling, welke dan bijv. 'kwaliteit van de samenleving' zou kunnen heten. Het antwoord op deze vraag ligt voor de hand. Voorzover er aan deze kwaliteit van de samenleving economische aspecten zijn te onderkennen, dient men daarmee rekening te houden, zowel in het formuleren als in het nastreven van de doeleinden van economische politiek. Welnu, het schaarste-element ten aanzien van de vele aspecten van milieu-beheer, belangrijk onderdeel toch van die samenlevingskwaliteit, is per definitie een economisch probleem, en dient dus ondergebracht te worden in de doelstellingen van economische politiek. Voorzover het niet-economische aspecten betreft, dienen ze opgenomen te worden in andere, niet-economische politieke doelstellingen. Doelstellingen die wel eens strijdig met de econo-

misch-politieke doelstellingen kunnen zijn. Het is dan aan de politici om prioriteiten te stellen en knopen door te hakken.

Hier is dus niets nieuws onder de zon. Er zijn altijd andere dan alleen maar doelstellingen van economische politiek geweest. Wie behoefte heeft om aan die buiten-economische doelstellingen expliciet de kwaliteit van de samenleving, behoud van het leefmilieu of een optimale ruimtelijke ordening toe te voegen, gaat zijn gang maar. Bovendien kan het politiek zinvol zijn een vroeger niet afzonderlijk erkende doelstelling eruit te lichten. Maar men dient zich dan wel een vrij simpele methodologische waarheid te realiseren: de economische aspecten van zo'n nieuwe issue kunnen in de economisch-politieke doelstellingen worden begrepen; de niet-economische aspecten moeten worden ondergebracht bij de andere, buiten-economische politieke doelstellingen en kunnen dus onmogelijk als een vage zesde doelstelling van *economische* politiek worden opgevoerd.

Met andere woorden, men kan hooguit strijden over de vraag of de *economische* aspecten van leefbaarheid, van milieubeheer, van ruimtelijke ordening enz. als een afzonderlijke, zesde doelstelling van *economische* politiek dienen te worden aangemerkt. Het antwoord daarop is in de vorige paragraaf reeds gegeven: bij voorkeur niet.

De conclusie van het bovenstaande is duidelijk: géén afzonderlijke zesde doelstelling van economische politiek, hoe dan ook te noemen: leefbaarheid, behoud van het milieu, optimale ruimtelijke ordening. Die negatieve constatering alleen volstaat niet. Zij legt ons een positieve taak op: ervoor zorgen, dat de integratie van leefbaarheid in de conventionele vijf doelstellingen van economische politiek meer is dan alleen een theoretische exercitie, meer is dan alleen het zoeken naar de beste rekenwijze om de externe effecten in onze Nationale Rekeningen te kunnen verdisconteren, hoe belangrijk ook het daaruit resulterende gecorrigeerde richtsnoer voor het economisch handelen moge worden. Juist omdat de leefbaarheid te belangrijk is om alleen aan de econoom toe te vertrouwen, dient hij zich *in zijn hoedanigheid van econoom* alleen met de economische aspecten daarvan bezig te houden. En om te zorgen dat hij die 'beperkte' taak zo optimaal mogelijk verricht, dient deze geen afzonderlijke zesde doelstelling van economische politiek te worden, maar juist in de vijf andere te worden vercalculeerd.

Ik bedoel maar: wie de zesde wil invoeren, heeft de andere vijf niet goed op een rijtje staan.

1. Zie o.a. *Advies inzake de in de naaste toekomst te voeren loon- en prijspolitiek*, publikaties van de Sociaal-Economische Raad, no. 1, 1951.
2. Dr. C. de Galan, *Sociaal-economisch beleid in de komende jaren*, in: ESB, 1 februari 1967, blz. 132-134 en 145; drs. W. K. N. Schmelzer, *Sociaal-economische elementen uit het programma van de KVP*, nader toegelicht, in: ESB, a.w., blz. 129-131.

3. De fronten zijn inmiddels, onder de druk der omstandigheden, opgeschoven. Er zijn nog maar weinig 'preciezen' die vasthouden aan de nul-lijn. De meesten van hen hebben de 2 à 3% als normaal aanvaard; vele 'rekkelijken' beschouwen inmiddels een procent of vier niet meer als structureel ongezend.
4. De Galan, a.w., blz. 133.
5. J. Tinbergen, *Economic Policy – Principles and Design*, Amsterdam 1956, blz. 15-17. Zie ook J. van den Doel, *Konvergentie en Evolutie*, Assen 1971, blz. 56.
6. Van den Doel, a.w., blz. 72.
7. Van den Doel, a.w., blz. 74; E. S. Kirschen e.a., *Economic Policy in Our Time*, deel I, blz. 4-15, Amsterdam 1968.
8. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1972. Hoofdstuk XIII – Economische Zaken. Memorie van Toelichting. Zitting 1971-1972 – 11 500, nr. 2, blz. 4.
9. *De industriële sector-structuurpolitiek*. Preadviezen van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 's-Gravenhage 1971.
10. Prof. dr. P. Hennipman, *De externe effecten in de hedendaagse welvaartstheorie*, in: ESB, 20 maart 1968, blz. 250.
11. E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, London 1967, blz. 56, 172.
12. E. J. Mishan, a.w.
13. Zie o.a. drs. R. Hueting, *Wat is de natuur ons waard?*, Baarn 1970.
14. *Groei en leefbaarheid*, WBS-cahier Studieproject gelijkheid, deel 2, Deventer 1970.
15. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1972, a.w., blz. 3.
16. Handelingen Tweede Kamer. Zitting 1971-1972, blz. 1567.
17. *Groei en leefbaarheid*, a.w., blz. 41.
18. *Zesde doelstelling*, in: ESB, 8 maart 1972, blz. 225.

J. VAN DEN DOEL

De geloofwaardigheid van het ruimtelijk beleid

'In feite raken wij met deze voorbeelden misschien wel aan het meest fundamentele probleem waarmee wij op het ogenblik hebben te maken, namelijk dat van de bestuurbaarheid van onze samenleving . . .'

J. M. den Uyl (algemene beschouwingen,
12 oktober 1971)

Den Uyl heeft het tijdens de vorig jaar gehouden algemene beschouwingen raak getypeerd: het meest fundamentele probleem waarvoor wij op het ogenblik staan, is dat van de bestuurbaarheid van onze samenleving. Deze samenleving stelt doeleinden, maar is niet in staat de instrumenten aan te dragen om ze te verwezenlijken. Van ultra-links tot ultra-rechts is men het erover eens, dat de inflatie verminderd moet worden. Maar in het jaar 1972 boekt onze prijsstijging een nieuw na-oorlogs record.

De Groninger econoom F. J. de Jong¹ heeft reeds decennia geleden met behulp van simpele wiskunde de conclusie getrokken dat een vraagstuk van economische politiek, voorzover deze met behulp van kwantitatieve middelen moet worden gevoerd, alleen oplosbaar is als het aantal beschikbare instrumenten tenminste even groot is als het aantal gestelde doeleinden. Zijn conclusie is m.i. in beginsel uitbreidbaar tot de *niet*-economische politiek en tevens tot de economische politiek voorzover die *niet* met behulp van kwantitatieve middelen wordt gevoerd. Het probleem van Den Uyl kan dan in de terminologie van F. J. de Jong worden vertaald in de vorm van vier stellingen: 1. het aantal doeleinden, dat de samenleving stelt, neemt voortdurend toe; 2. het aantal middelen om deze doeleinden te realiseren, dat de samenleving wil aanwenden, neemt af (subsidiar: neemt minder sterk toe); 3. de kans dat er bijgevolg minder middelen zijn dan doeleinden wordt groter; 4. de door de samenleving gestelde vraagstukken worden steeds minder oplosbaar.

De eerste en de tweede stelling kunnen wellicht met behulp van een enkel voorbeeld aannemelijk worden gemaakt. Dat het aantal doeleinden toeneemt, blijkt bijvoorbeeld uit het artikel van P. de Ruyter in dit nummer: Of we het reinigen van ons milieu nu als een aparte *zesde* doelstelling opnemen of niet, een *extra* doelstelling is het zeker, zoals Goudzwaard in zijn kristalheldere dissertatie² duidelijk heeft gemaakt. Ook de doelstellingen inzake het ruimtelijk beleid, waaraan dit nummer is gewijd, zijn betrekkelijk nieuw. Daartegenover staat, dat wij een aantal instrumenten uit handen hebben gegeven. Het inkomensbeleid hebben wij willens en wetens gedecentraliseerd naar het bedrijfsleven. Wij hebben lijdelijk toegezien, toen de particuliere autobezitter

het openbaar vervoer in onze steden ontwrichtte. Natuurlijk komen er ook instrumenten bij, maar dat proces verloopt uiterst moeizaam: als de zich liberaal noemende Langman voorstelt om een selectief investeringsbeleid te gaan voeren, staan de socialisten Thomassen en Lammers—die elkaar vroeger met partij-royement plachten te bedreigen—hand in hand om het kwalijke van zulk een beleid voor Rotterdam respectievelijk Amsterdam te onderstrepen.

Het huidige beleid

De geschetste spanning tussen doeleinden en middelen is sterk voelbaar in de sector van het ruimtelijk beleid. Volgens de door het kabinet-Cals ingediende *Tweede Nota over de ruimtelijke ordening* bestaat het hoofddoel van het ruimtelijk beleid in 'de bevordering van een ruimtelijke ontwikkeling, die het welzijn van de samenleving—welvaart daaronder begrepen—zo goed mogelijk dient'.³ Van dit hoofddoel worden tussendoelen afgeleid met betrekking tot: de regionale spreiding van de bevolking en de economische activiteiten over het Westen, het Noorden, het Oosten en het Zuiden; de mate van concentratie en deconcentratie van onze steden; de inrichting van onze landelijke gebieden. Inzake de regionale spreiding wordt bijvoorbeeld het concrete tussendoel gesteld dat, waar in 1965 in het Noorden 10,7% van de Nederlandse bevolking woonde, in het jaar 2000 daar 15,4% van de bevolking woont.⁴ De instrumenten waarmee dit spreidingsbeleid tot dusverre is gevoerd, zijn grosso modo drie: de woningverdeling, de verbetering van de verkeersinfrastructuur en de verstrekking van investeringsfaciliteiten.⁵

De Belg Vanhove en de Duitser Drewe hebben dit beleid in hun proefschriften met behulp van kwantitatieve onderzoeksmethoden geëvalueerd. Volgens Hendriks⁶ is de conclusie van hun onderzoek niet voor tweemaal uitlegbaar: het streefcijfer inzake de bevolkingsspreiding in het jaar 2000 is, gegeven het huidige beleidsinstrumentarium, een onbereikbaar doel, zelfs onder de meest gunstige veronderstellingen. Dit blijkt dezelfde conclusie als waartoe het Centraal Planbureau komt in een studie over de Nederlandse volkshuishouding in 1973: 'Belangrijke vestigingsoverschotten, die in het kader van de bevolkingsspreiding (*Tweede Nota over de ruimtelijke ordening*) nodig zouden zijn, kunnen echter niet worden verwacht bij de nu werkende krachten, daarbij het huidige regionale beleid inbegrepen.'⁷

De realisatie van de in de *Tweede Nota* nagestreefde 'gebundelde deconcentratie'—een gematigde vorm van geconcentreerd wonen—is van hetzelfde laken een pak. Wierenga concludeerde reeds in een eerder nummer van *Socialisme & Democratie*⁸, dat zelfs deze gematigde vorm van concentratie niet in het beleid wordt waargemaakt. We dreigen met betrekking tot de ruimtelijke ordening dus in dezelfde positie te komen als de na-oorlogse regeringen, die het einde van de woningnood in 1960, 1965 of 1970 in het vooruitzicht stelden.

Voor herstel van de geloofwaardigheid van het ruimtelijk beleid is derhalve noodzakelijk, dat hetzij de doelstellingen worden herzien, hetzij de middelen

aan de doelstellingen worden aangepast, hetzij een combinatie van beide plaatsvindt.

Solidariteit

Bezien wij eerst de doeleinden van het ruimtelijk beleid opnieuw. Deze doeleinden hebben een internationale, een nationale en een lokale dimensie. Vanuit mondiaal gezichtspunt is bijvoorbeeld het bestaan van ontwikkelingslanden een ruimtelijk vraagstuk. De verdeling van economische activiteiten over de wereldruimte is immers scheefgetrokken ten gunste van enkele rijke landen die in hoofdzaak ruimtelijk zijn geconcentreerd in Noord-Amerika en Europa. Het ruimtelijk beleid dient m.i. tenminste een zekere mate van nivellering van het welzijn tussen de inwoners van verschillende gebieden te beogen. Lambooy⁹ heeft een geslaagde poging ondernomen om met behulp van de in opkomst zijnde 'welzijnseconomie' maatstaven te ontwikkelen voor een optimale interregionale verdeling van het welzijn. Volgens hem is een optimale herverdeling bereikt wanneer bij de toename van het welzijn van sommige gebieden de andere daarvan geen achteruitgang ondervinden. Met andere woorden: welzijnsverschillen zijn slechts dan acceptabel, *als het hogere welzijn in het ene gebied niet ten koste is gegaan van het welzijn in het andere*. Uit de samenhang van zijn betoog blijkt, dat Lambooy hierbij doelt op de mogelijkheid, dat van activiteiten in een bepaald gebied negatieve effecten uitgaan op het welzijn van een ander gebied; deze effecten kunnen hetzij via markten en prijzen voelbaar worden, hetzij buiten elke markt of prijs om werken. Werken de effecten buiten de markt om, dan spreken economen als Tinbergen en Goudzwaard van 'externe effecten'. Onlangs hoorden wij een links parlementariër de stelling verdedigen, dat het modieuze begrip 'externe effecten' louter een wetenschappelijk hulpmiddel is voor technocraten. Niets is minder waar. Als Lambooy voor de interregionale welzijnsverdeling onder andere het criterium kiest, dat negatieve externe effecten van het ene gebied op het andere gebied gepareerd dienen te worden, dan stelt hij in feite de eis van solidariteit die verankerd ligt in het christelijke en socialistische ethos.

Afgeleide doeleinden

Ook wanneer we ons in het vervolg van ons betoog beperken tot Nederland, blijft het moeilijk uit de algemene maatstaf van Lambooy direct een verzameling van concrete doeleinden voor het ruimtelijk beleid af te leiden. Niettemin is op een viertal punten enige concretisering mogelijk:

- 1. *De eis om de bevolking en de economische activiteiten in belangrijke mate over alle vier regio's (Noord, Zuid, Oost, West) te spreiden is in de gestelde vorm niet zinnig*. Het gaat om nivellering van het welzijn, d.w.z. van de 'totale bevrediging'. Van het totale pakket factoren, dat voor welzijn van belang is, is materiële welstand er maar één. Andere factoren zijn bijvoorbeeld: de aard

van de werkgelegenheid, de woonomgeving, de recreatiemogelijkheden, en wellicht ook een niet te grote bevolkingsdichtheid! Zelfs in Utopia behoeven de Friezen niet even veel te verdienen als de Amsterdammers, zolang de Friezen kunnen 'wonen waar nog ruimte is'. Wanneer in het jaar 2000 geen behoorlijke interregionale differentiatie meer zou bestaan tussen de materiële en de niet-materiële aspecten van het welzijn, zullen onze kinderen ons verwijten, dat wij ons land hebben herschapen in een uniforme monocultuur van louter materiële welstand. De uitspraak van de ecoloog Bos, dat 'het probleem van de ruimtelijke ordening in het algemeen is: de dreigende nivellering'¹⁰, is ook van toepassing op de aard van de regionale spreiding.

- 2. Zowel in het Westen als in de overige landsdelen dient het *wonen geconcentreerd* te worden in *grote agglomeraties*. In hun tien-punten-urgentie-program voor de bestrijding van het kapitalisme eisten Marx en Engels¹¹ het 'aansturen op de geleidelijke opheffing van de tegenstelling tussen stad en land'. Zij hebben hun zin gekregen! Het verhuizen is thans niet meer gebonden aan lijnen van openbaar vervoer, maar verspreidt zich vrij over het platteland met behulp van privé-vervoer. De totale ruimte wordt ontsloten en in gebruik genomen voor stedelijke doelen: alles wordt zoiets als stad.¹² Deze ontwikkeling heeft vooral negatieve effecten op de nog overgebleven bewoners van grote steden, die hun mogelijkheden om in de nabije omgeving te worden geconfronteerd met een andere cultuur dan de stedelijke met de dag zien verschromelen. Eén van de radicale voorstellen van de Angelsaksische welzijns-econoom Mishan¹³ betreft daarom het instellen van *afgescheiden gebieden* met daarbinnen milieu-kenmerken, verschillend van die in de rest van het land. Te onzent heeft de planoloog De Boer gevraagd 'of het niet mogelijk is in Nederland weer witte plekken op de kaart te krijgen . . . witte plekken voor onbekende, onbetreden gebieden, grote terreinen waar met een minimum aan menselijk beheer de natuur haar gang kan gaan.'¹⁴ In elk geval moet het zogenaamde 'Open Middengebied' weer open worden gebroken en moeten de nog open gebieden in het Noorden, Zuiden en Oosten voor dichtslibben worden behoed.

- 3. *Buiten de Randstad-Holland* dienen enkele grote agglomeraties te worden gevestigd, bijvoorbeeld in het gebied Groningen-Delfzijl-Eemshaven. De stormachtige ontwikkeling van de Randstad staat immers *ten dele* een ontwikkeling van overig Nederland in de weg en voldoet dus niet aan het door Lambouy geformuleerde uitgangspunt. Waardenburg¹⁵ wijst er bovendien op, dat door vestiging van agglomeraties buiten de Randstad niet alleen een meer gelijke interregionale verdeling van het totale voorzieningenniveau mogelijk wordt, maar dat hierdoor ook het milieu in de Randstad zelf zal worden ontlast. Door het beleid te richten op agglomeraties in plaats van op versnippering over 'kernen' worden niet alleen de onder 2 genoemde nadelen voor de open ruimten vermeden, maar worden de doeleinden bovendien gemakkelijker realiseerbaar. In talloze studies¹⁶ heeft Klaassen immers aangetoond, dat zonder agglomeratievorming geen effectief regionaal beleid mogelijk is, om-

dat het voor bedrijven goedkoper is bij elkaar te klitten, omdat slechts dan betere openbare diensten en een hoger sociaal-cultureel voorzieningenpeil bereikt kunnen worden, omdat dan de woningbouw goedkoper kan plaatsvinden.

– 4. *De sanering en de rehabilitatie van oude wijken in grote steden* dient—met name in de vier grootste steden—onmiddellijk ter hand te worden genomen. In een recente publikatie¹⁷ beschrijft Lambooy nog eens duidelijk, hoe deze oude wijken degraderen als gevolg van de negatieve (externe) effecten die uitgaan van ten eerste: de relatieve groei van het particulier vervoer ten opzichte van het openbaar vervoer; ten tweede: de verwaarlozing van het woningonderhoud door huiseigenaren en gemeentebesturen; ten derde: de vlucht van beter gesitueerden naar de tuinsteden; ten vierde: de vestiging van bedrijven en kantoren in de binnenstad. Het welzijn van de bewoners van deze oude wijken is bijgevolg waarschijnlijk lager dan waar ook elders in Nederland. Verhoging van dit welzijn moet in het kader van een ruimtelijk beleid daarom *de hoogste prioriteit* hebben. Buitenstaanders zijn nog tezeer geneigd te denken, dat de problemen van de oude binnensteden zich beperken tot lucht- en waterverontreiniging. De onjuistheid van zulk een gedachte wordt geïllustreerd door het Londens voorbeeld: In de Thames zwemmen weer 17 soorten vissen; in de omgeving van de stad komen weer planten voor die er al honderd jaar niet meer zijn waargenomen; maar het woonmilieu in de stad is er niet of nauwelijks door verbeterd.¹⁸

Doeltreffende middelen?

Bezien wij tenslotte in het kort de middelen van het ruimtelijk beleid. Een volledige opsomming en evaluatie van alle mogelijke instrumenten is in het bestek van een artikel in *Socialisme & Democratie* niet doenlijk. Bovendien hebben Quené¹⁹ en Verburg²⁰ dit reeds elders op een voortreffelijke wijze gedaan. In louter algemene termen gesteld is het echter noodzakelijk, dat de middelen van het ruimtelijk beleid aan twee voorwaarden voldoen.²¹ In de eerste plaats moeten de middelen *doeltreffend* (effectief) zijn, d.w.z. dat het doel door het gebruik van deze middelen moet worden bereikt. In de tweede plaats moeten de middelen *doelmatig* (efficiënt) zijn, hetgeen wil zeggen dat de realisatie van de doeleinden met een minimum aan materiële en immateriële sociale kosten moet plaatsvinden. Beperken wij ons eerst tot de doeltreffendheid van het instrumentarium. In het begin van ons betoog noemden wij reeds enkele toegepaste middelen, nl. de verstreking van investeringsfaciliteiten en de verbetering van de infrastructuur met betrekking tot wonen en transport. Van de Poll en Bourdrez²² hebben aangetoond, dat alle maatregelen van deze aard op een of andere wijze kunnen worden herleid tot het met behulp van 's Rijks kas in een bepaald gebied teweegbrengen van kostendalingen, waardoor vestiging van bedrijven of van personen aantrekkelijker wordt. De tegenhangers hiervan zijn de door Langman voor de Randstad-Holland voorgestelde investe-

ringsheffing en het door Drees Jr. voor de binnensteden voorgestelde 'prijs-mechanisch parkeren': door middel van belastingen brengt de overheid dan kostenstijgingen teweeg, waardoor vestiging in de Randstad of autogebruik in de binnenstad minder aantrekkelijk wordt.

Naar mijn mening is een indirect beleid, louter gebaseerd op verhogingen of verlagingen van de kosten, niet doeltreffend. Kostenverhogingen kunnen worden afgewenteld door extra stijging van de lonen of van de prijzen. Men mag hopen, dat kostenverlagingen leiden tot vestigingsoverschotten, maar niemand kan daar zeker van zijn. Wanneer bijvoorbeeld de Europaweg E 8 naar Twente wordt aangelegd, kunnen daarvan de volgende vijf effecten uitgaan: 1. men gebruikt de weg om van de Randstad-Holland naar Enschede te verhuizen; 2. men gebruikt de weg om van de Randstad-Holland naar Apeldoorn te verhuizen; 3. men gebruikt de weg om elk weekend massaal het Veluwe-massief niet aan de randen, doch van binnenuit te penetreren en daardoor te vernielen; 4. men gebruikt de weg om van Enschede naar Utrecht te pendelen; 5. men gebruikt de weg om van Enschede naar de Randstad-Holland te verhuizen (bijvoorbeeld door vestiging van het hoofdkantoor in Amsterdam met achterlating van een bijkantoor in Enschede). Slechts in het eerste geval wordt het gestelde ruimtelijk doel door de aanleg van de E 8 bereikt. In de vier overige gevallen is het gebruik van de weg zelfs met de doeleinden van het ruimtelijk beleid in strijd. Een dergelijke casuïstiek is op te bouwen voor *elke* weg die in een rijks- of provinciaal wegenplan is begroot.

Een indirect kostenbeleid is slechts dan doeltreffend, als het wordt aangevuld met directe fysieke ingrepen. Voorbeelden van fysieke ingrepen zijn: een selectief vergunningenstelsel voor investeringen, verboden om eerste en tweede woningen te bouwen of caravans te plaatsen, afsluiting van de binnensteden voor particulier vervoer. De praktische moeilijkheden bij de uitvoering van zulke maatregelen zijn legio, zoals de problemen bij de toepassing van de reeds bestaande wetgeving op het gebied van de ruimtelijke ordening uitwijzen. Maar zonder het op grote schaal toepassen van fysieke ingrepen worden de doeleinden zeker niet bereikt, d.w.z. zonder toepassing van fysieke middelen wordt de geloofwaardigheid van het ruimtelijk beleid in elk geval verder ondermijnd.

Doelmatige middelen?

De middelen moeten niet alleen doeltreffend zijn, maar ook doelmatig. De doelmatigheid heeft betrekking op de hoogte van de materiële en immateriële sociale kosten, waarmee bedoeld wordt dat niet alleen de geldelijke kosten tellen doch ook de psychische (bijvoorbeeld: het gevoel van onvrijheid als gevolg van bureaucratie) en dat niet uitsluitend de overheid van belang is maar ook de burger.

Tot nu toe onderscheiden wij m.b.t. de middelen twee hoofdcategorieën, namelijk middelen die indirect via verhoging of verlaging van de kosten werken en middelen die een direct fysiek effect sorteren. Met behulp van de eerste

categorie beoogt de overheid de prijs van het gebruik van een bepaald onderdeel van de ruimte te beïnvloeden; met behulp van de tweede categorie beoogt de overheid de beschikkingsbevoegdheid over het gebruik van een bepaald onderdeel van de ruimte aan particulieren te ontnemen. Nu heeft het begrip 'ruimte' hier geen verticale dimensie (ruimtevaart, hoogbouw) doch slechts een horizontale (afstand, oppervlakte). Zo gesteld heeft het begrip 'ruimte' betrekking op het platte vlak, d.w.z. op de bodem, en is ruimtelijk beleid in de eerste plaats *grondpolitiek* in brede zin. Is deze conclusie juist²³, dan kunnen de twee categorieën middelen als volgt worden herdefinieerd: met behulp van de eerste categorie middelen beoogt de overheid in feite de prijs van grond regionaal te differentiëren; met behulp van de tweede categorie beoogt de overheid in feite particuliere zeggenschap over het gebruik van de grond te beperken. Beide middelen komen neer op *uitholling van de particuliere eigendom* van grond. De eigendom is een formeel recht dat de eigenaar een complex van bevoegdheden verleent, bijvoorbeeld de bevoegdheid de prijs (van de grond) vast te stellen en de bevoegdheid over het gebruik (van de grond) te beslissen. In de vorige paragraaf hebben we dus in feite geconcludeerd, dat een doeltreffend ruimtelijk beleid een vérgaande mate van uitholling van de particuliere eigendom van grond tot gevolg heeft.

Deze uitholling gaat echter gepaard met een ingewikkeld complex van wetgeving, uitvoering van die wetgeving, controle op de uitvoering van die wetgeving, kortom met een intricate bureaucratie. Bovendien moet de grond in stedelijke gebieden elke 75 jaar worden onteigend, namelijk als de economische levensduur van de opstallen is verstreken en deze opstallen (de krotten) door de overheid worden geamoveerd. Ook in de landelijke gebieden is periodieke onteigening nodig, bijvoorbeeld om de door ons bepleite reconstructie van het Open Middengebied te kunnen realiseren. Het wetsontwerp voor de reconstructie van het landelijk gebied Midden-Delfland²⁴ voorziet dan ook in een verbetering van de daar geldende onteigeningsprocedure.

De vraag rijst, of het niet doelmatiger (efficiënter) is, als de overheid alle grond geleidelijk nationaliseert en in erfpacht uitgeeft. Ten eerste kan de overheid dan de grondprijzen met minder bureaucratie regionaal differentiëren: prijsverlaging in de ontwikkelingsagglomeraties wordt mogelijk gemaakt door prijsverhoging in de Randstad, zodat ingewikkelde regelingen voor investeringsheffingen en stimuleringspremies overbodig worden. Ten tweede kan de overheid gemakkelijker over het gebruik van de grond beschikken; overheidsinspectie van de ruimtelijke ordening in het algemeen en van de investeringen in het bijzonder blijft uiteraard nodig, doch verloopt minder moeizaam. Ten derde worden kostbare en tijdrovende periodieke onteigeningsprocedures vermeden. Ten vierde komt de waardeestijging van de grond, die ten dele door overheidsinvesteringen wordt veroorzaakt, niet meer aan particulieren doch aan de overheid ten goede. Kortom: *waarschijnlijk is louter uitholling van de particuliere eigendom van grond in het kader van het ruimtelijk beleid wél voldoende doeltreffend doch niet voldoende doelmatig.*

Samenvatting der conclusies

In dit artikel concludeerden wij, dat de samenleving steeds meer onbestuurbaar wordt, omdat het aantal doeleinden voortdurend toeneemt en het aantal middelen minder sterk stijgt. Bijvoorbeeld de doeleinden van de Tweede Nota over de ruimtelijke ordening zijn—gegeven het huidige beleidsinstrumentarium—zelfs onder de meest gunstige veronderstellingen onuitvoerbaar. Het is derhalve noodzakelijk dat een combinatie plaatsvindt van herziening van de doelstellingen en van vergroting van het aantal middelen om deze doelstellingen te verwezenlijken. Herziene doelstellingen behoren uit te gaan van een interregionale solidariteit, zodat een hoger welzijn in één gebied niet ten koste gaat van het welzijn in een ander gebied. Binnen Nederland betekent dit concreet: 1. de eis om de bevolking en de economische activiteiten in belangrijke mate over de vier regio's (Noord, Oost, Zuid, West) te spreiden, is in de gestelde vorm niet zinnig; 2. zowel in het Westen als in de overige landsdelen dient het wonen geconcentreerd te worden in grote agglomeraties; 3. buiten de Randstad dienen enkele grote agglomeraties te worden gevestigd, o.a. in het gebied Groningen-Delfzijl-Eemshaven; 4. de sanering en rehabilitatie van oude wijken in de vier grootste steden moet in het kader van een ruimtelijk beleid de hoogste prioriteit hebben. Met betrekking tot de middelen blijkt ruimtelijk beleid in de eerste plaats grondpolitiek in brede zin te zijn. Daarbij heeft de overheid zich tot nu toe teveel beperkt tot het langs indirecte weg interregionaal differentiëren van de grondprijzen. Het ruimtelijk beleid zal eerst dan doeltreffend, d.w.z. geloofwaardig, worden als de overheid de particuliere eigendom van grond verder uitholt door fysieke ingrepen zoals de invoering van een selectief vergunningenstelsel voor investeringen in de Randstad. Waarschijnlijk is louter uitholling van de particuliere eigendom van grond wél voldoende doeltreffend (effectief) doch niet voldoende doelmatig (efficiënt). Door geleidelijke nationalisatie van de grond en uitgifte ervan in erfpacht kan de efficiëntie van het ruimtelijk beleid worden vergroot.

1. F. J. de Jong, *De planeconomie*, in: *De werking van een volkshuishouding*, deel II, Leiden 1957, blz. 134.
2. B. Goudzwaard, *Ongeprijsde schaarste*, Den Haag 1970, blz. 136-142.
3. *Tweede Nota over de ruimtelijke ordening in Nederland*, 's-Gravenhage 1966, blz. 163.
4. *Tweede Nota*, a.w., blz. 42.
5. Th. Quené, *Nederland - ruimten en volten*, voordracht bij gelegenheid van het 10e lustrum van de Landbouwhogeschool te Wageningen, 's-Gravenhage 1968, blz. 16.
6. A. J. Hendriks, *Economie en regionale politiek*, in: *Regionale economie*, onder redactie van L. H. Klaassen, Groningen 1972, blz. 132-134.
7. *De Nederlandse economie in 1973*, deel I, 's-Gravenhage 1970, blz. 200.
8. H. Wierenga, *Ruimtelijke ordening en buiten wonen*, in: *Socialisme & Democratie*, jan. 1970, blz. 48-54.
9. J. G. Lambooy, *Redelijke regionale politiek*, in: *Regionale economie*, a.w., blz. 342-349.
10. P. Bos, *Mens-ecologie en ruimtelijke ordening - een hypothese*, in: *Regionale Economie*, a.w., blz. 273.
11. K. Marx en F. Engels, *Het communistisch manifest*, 8e druk, Amsterdam 1963, blz. 47-48.

12. P. Bos, a.w., blz. 254.
13. E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, London 1967, derde druk, blz. 80-86.
14. N. A. de Boer, *Planologische maatregelen voor het Open Middengebied*, rede voor het congres 'Kijk op het Open Middengebied van Holland', s'-Gravenhage 1970.
15. J. G. Waardenburg, *Kritische economische notities bij de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening*, in: Economisch Statistische Berichten, 29 november 1967, blz. 1204-1223.
16. L. H. Klaassen, W. C. Kroft, R. Voskuil, *Regional Income Differences in Holland*, Regional Science Association, Papers X, Zürich Congress, Rotterdam 1962; J. G. Waardenburg, a.w., blz. 1222; Th. Quené, a.w., blz. 17.
17. J. G. Lambooy, *Externe effecten en de ontwikkeling van het stedelijk woon- en leefmilieu*, inaugurele rede, Assen 1972.
18. J. G. Lambooy, *Externe effecten*, a.w., blz. 39.
19. Th. Quené, zie publikatie vermeld onder noot 5.
20. M. C. Verburg, *Het regionale spreidingsbeleid en de ruimtelijke ordening*, preadvies voor de Vereniging voor de staathuishoudkunde, Utrecht 1969.
21. *Beleid Belicht, sociaal-wetenschappelijke beleidsanalyse*, onder redactie van A. Hoogerwerf, deel I en II, Alphen a.d. Rijn 1972.
22. E. H. van de Poll en J. A. Bourdrez, *Infrastructuur en regionale ontwikkeling*, in: *Regionale economie*, a.w., blz. 189.
23. De conclusie wordt in elk geval gedeeld door de Dienst stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam, *Structuurnota Rotterdam*, deel I, Rotterdam 1972, blz. 13.
24. *Regelen met betrekking tot de reconstructie van Midden-Delfland*, Ontwerp van wet hoofdstuk II, *Handelingen Tweede Kamer*, stuk 11 740, nr. 2.

De instrumenten van de ruimtelijke ordening

Eén van de saillante punten van kritiek op de Tweede Nota inzake de ruimtelijke ordening was dat het economische aspect was verwaarloosd en wel in twee opzichten. In de eerste plaats werd ervan uitgegaan dat ruimtelijke ordening geen financiële consequenties zou hebben, omdat er sprake zou zijn van investeringen die toch elders zouden moeten worden gedaan. Daarbij werd ten onrechte geen onderscheid gemaakt tussen investeringen op korte en op lange termijn. In congestiegebieden zijn de investeringen op korte termijn per hoofd van de bevolking relatief gering. Op lange termijn daarentegen maken zij aanspraak op een groeiend aandeel in het nationale produkt. In de probleemgebieden daarentegen moeten omvangrijke drempel-investeringen worden gedaan die aanvankelijk over weinig hoofden omgeslagen worden. Op lange termijn gezien echter zijn de investeringskosten in de gebieden met naar verhouding meer ruimte dan mensen laag. Waar sprake is van toenemende financieel-economische problemen op korte termijn—inflatoire aanspraken op het nationale inkomen—is het duidelijk dat de werkelijk operationele oplossingen voor de regionale onevenwichtigheden niet de eerste prioriteit genieten.

In de tweede plaats is met de economiciteit van het vraagstuk tegelijk een zeer belangrijk instrument gegeven: zonder economische faciliteiten is er weinig overheidsinvloed op de spreiding van activiteiten. In het vervolg zal dit met vele voorbeelden worden geïllustreerd.

Vooreerst moeten wij ten aanzien van dit geografische allocatievraagstuk vaststellen dat er zonder overheidsingrijpen allerminst sprake is van een 'natuurlijk proces', waarbij automatisch de investeringen terecht komen in regio's die de hoogste rendementen opleveren. De onevenwichtigheden zijn het gevolg van menselijke handelingen die wellicht individueel gezien rationeel zijn, maar dit in collectieve zin zeker niet zijn. Parijs heeft 'de Franse woestijn' opgeleverd. Het bederf van het groene hart van de Randstad is niet de zorg van een individuele ondernemer of huishouding. Bovendien heeft in schier elk land de congestie geleid tot een uitholling van de minder begunstigde geluiden, ver voorbij de drempel die uit saneringsoogpunt—een strikt noodzakelijk in- of uitwijkingsoverschot om te grote welvaartsverschillen te voorkomen—vereist is.

Deze filosofie is nog zeer actueel. De tijd dat men zich geheel verliet op het 'natuurlijke' mechanisme—hoge lonen leiden tot een groter personeelsaanbod en dit weer tot lagere lonen—ligt al zeer lang achter ons. In de dertiger jaren was nog de heersende mening dat de crisis alleen ongezonde bedrijven zou

liquideren. In regionaal opzicht echter verneemt men nog steeds dat het nationale inkomen eigenlijk in het westen wordt verdiend, dat dus in de periferie de bedrijvigheid slechts 'volgend' of parasitair zou zijn. De armen hebben het zichzelf te wijten dat zij arm zijn! Er is dan ook weinig perspectief. Typerend is de opvatting van A. C. van Wickeren (Economische Statistische Berichten van 7 juni 1972), die het mogelijk acht o.m. die bedrijven uit het westen over te plaatsen die 'veel eenvoudige arbeid' vergen.

Dan is er nog het probleem van de sociale kosten, waaronder vallen de negatieve externe effecten van vestigingen van bedrijven of mensen—vervuiling, verkeerscongesties, hoge grondprijzen enz. De ondernemer rekent alleen bedrijfseconomisch, de overheid moet het meerdere bijpassen of in rekening brengen. Van Wickeren (ibid.) stelt evenwel dat de doorberekening van deze negatieve externe effecten alleen kan plaatsvinden indien ook de concurrenten, d.w.z. de ondernemers die dezelfde markt mede bedienen hiertoe—al of niet gedwongen—overgaan. Dit zou met name de zeehaven-activiteiten gelden. Met dezelfde redenering heeft men in vervlogen jaren de kinderarbeid verdedigd of zich verzet tegen de achturige werkdag en—in de jaren vijftig—tegen de sociale wetgeving.

Kosten en baten van ruimtelijke ordening

Een socialistisch beleid daarentegen dient een regionale valorisatie voor te staan. Zulk een rechtvaardig regionaal-economisch beleid kan nationaal-economisch zeer effectief zijn, omdat het de reserves aan produktieve krachten mobiliseert. De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) heeft reeds in 1964 in een aanbeveling gesteld dat bepaalde gebieden een grote werkloosheid kennen omdat er barrières zijn ten aanzien van de geografische mobiliteit van arbeid en kapitaal. Daardoor ligt het nationale inkomen lager dan het geval zou kunnen zijn. Een algemene inflatoire politiek zou dit euvel kunnen verhelpen ten koste van een overinflatie in de congestiegebieden. Om deze te bestrijden is er een regionaal beleid, dat 'sociale waarden tracht te scheppen door de individuele vrijheid van beroepskeuze en de individuele vrijwaring tegen inkomensverlies te bevorderen'. In de aanbeveling staat ook te lezen dat een optimale en effectieve benutting van het nationale arbeidspotentieel de factoren die expansie tegenhouden meer elasticiteit geeft. Een zodanig beleid 'heeft het voordeel expansief te zijn ten aanzien van werkgelegenheid en produktie, maar anti-inflatoir met betrekking tot kosten en prijzen'. Het is de theoretische voorspelling geweest van de funeste 400 gulden-golf die drie jaar geleden vanuit Rijnmond ons land overspoelde.

Natuurlijk is de vastgestelde controversie tussen de economistische en de meer maatschappelijke opvatting veel meer dan alleen een kwestie van economie. Het toerekeningsmechanisme werkt niet, het regionaal-economisch proces wordt ontwricht. Verschillen in geldloon tussen regio's vormen een onvoldoende aanleiding tot verhuizing omdat niet geldelijke werkomstandigheden, de gehechtheid aan een gebied, een ongunstige leeftijdsopbouw van het ar-

beidspotentieel, de denkbeelden omtrent de huisvesting, de noodzaak van verhuizing naar gebieden met hoge kosten van levensonderhoud en hoge verhuiskosten een sterke weerstand vormen. Het gaat niet aan de mens door een loon- en prijsmechanisme te persen in het keurslijf van de homo economicus. De vraag of ruimtelijke ordening niets kost is zeer gecompliceerd. In het algemeen kan men stellen dat zij op korte termijn kostbaar is en op lange termijn profijtelijk voor zover het de investeringen betreft. De jaarlijkse exploitatiekosten worden door een overconcentratie echter duur. C. van den Berg heeft berekend dat de verschillen in uitgaven per hoofd van de gemeenten met meer dan 20 000 inwoners variëren met 0,2 maal de bevolkingsomvang in duizendtallen.¹ Voor gemeenten met respectievelijk 800 000 en 100 000 inwoners komt dit neer op een verschil van 140 gulden per hoofd ten nadele van de grote gemeente. Een denkbeeldige opsplitsing van die grote stad in acht gelijke componenten zou derhalve jaarlijks een bedrag van 112 mln. gulden 'vrijmaken'. Nadere onderzoekingen van het Nederlands Economisch Instituut hebben uitgewezen dat één der oorzaken is gelegen in de toeneming van het aantal ambtenaren, met andere woorden in het verzorgingsniveau. Terecht constateert prof. Klaassen² dat de opbrengsten niet buiten beschouwing mogen worden gelaten. Het probleem moet dan worden verschoven naar de vraag van de optimale stad. Heeft het zin de grote stad voortdurend te laten groeien? Klaassen wijst er op dat het vraagstuk van de minimum-grootte van een stad die praktisch alle diensten kan bieden nog belangrijker is. Bij wijze van voorbeeld stelt hij dat de netto welvaart per hoofd van een stad als een functie van zijn grootte zou kunnen worden voorgesteld door een snel toenemende functie tot bijvoorbeeld 250 000 inwoners en een langzamer toenemende functie voorbij dit punt tot aan 5 miljoen en tenslotte een afnemende functie voor nog hogere waarden. Dit zou neerkomen op de hoogste toegevoegde waarde per inwoner tot aan een kwart miljoen.

Ook de 'new towns' tenderen naar deze omvang, terwijl onderzoekingen in Noord-Frankrijk deze conceptie lijken te bevestigen (200 000 tot 400 000). Dickinson³ beschouwt regionale hoofdsteden van tegen de 250 000 (Grenoble, Nancy, Münster enz.) als leiders van het platteland en van kleinere steden in een wijde bijbehorende regio. Boudeville⁴ stelt dat de toekomst is aan de 'jonge stad', die optimaal is tussen 300 000 en 500 000 inwoners, waarbij hij echter denkt aan zeer grote regio's (Perth, Pretoria, Coventry) of aan steden van de eerste categorie na de hoofdstad (Lyon).

Hoe weinig exact dit alles vaststaat, er is alle aanleiding eventuele twijfel indelijk eens uit te leggen ten gunste van de spreiding. Deze gedachte wordt nog versterkt door de niet-economische factoren die steeds meer naar voren komen, met name de milieufactor. De geringe resultaten die worden geboekt ten aanzien van het groene hart van de Randstad en het Noorden doen de vraag rijzen of het gebrekkige macro-economische allocatie-mechanisme in staat is een zodanige spreiding te bewerkstelligen, of het marktmechanisme nog voldoende perspectieven biedt. Het wetsontwerp inzake 'de selectieve investeringsheffing en de bouwvergunningen(!) in het Westen' van de minister van

Economische Zaken (Langman) grijpt reeds naar een fysieke investeringscontrole. Daarnaast is nodig een anticipatiebeleid op lange termijn, gericht op nieuwe geografische superstructuren, in de plaats van het vertrouwen in een permanente en automatische—ook regionaal uitgebalanceerde—volledige werkgelegenheid. Daartoe moeten de nationale programma's worden geregio-naliseerd⁵.

Planologie moet gehonoreerd worden

Enige jaren geleden heeft de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (Schut) een eerste poging gedaan tot inventarisatie van de provinciale plannen. Dit is op niets uitgelopen. Er was geen sprake van duidelijke richtlijnen. Bovendien was er geen inspraak van de vakdepartementen, die toch de meeste kennis dragen van de interne en externe organisatie van de hun toevertrouwde belangen. Hier blijkt weer dat ruimtelijke ordening meer is dan planologie. Op een groot aantal zaken heeft de planologie geen vat, omdat het bij haar om kaders gaat, die bovendien niet operationeel zijn. Het eigenlijke ruimtelijke beleid moet beschikken over instrumenten, over fondsen; het is meer actie dan kader. De planologie moet dus 'gehonoreerd' worden. (Ook op maatschappelijk terrein is dit onderscheid nuttig. Zo is het verstedelijkingsproces een geestelijk proces, waarvoor planologische kaders nodig zijn, maar waarvan de vervulling niet 'natuurwetenschappelijk' is bepaald.) Wil de planologie niet in steriliteit verkeren dan zal deze waarheid moeten worden erkend en zullen de vakdepartementen een veel actievere rol moeten gaan spelen (en tegelijkertijd van hun vak-solipsisme afstand moeten doen).

De totaliteit van de regionale plannen zal in eerste aanleg de nationaal-economische capaciteit zeker overschrijden. Dit biedt echter de gelegenheid modellen op te stellen met bijbehorende financiële consequenties. Hieruit kunnen dan weer varianten worden gekozen. De consumptie-offers die nodig zijn o.m. voor het milieu, de recreatie, de stadsvernieuwingen, het openbaar vervoer enz. kunnen hierbij worden betrokken, zowel in omvang als in hun temporisering. Deze kunnen weer worden ingesteld op de verlegging van de economische groei in materiële zin naar die in immateriële zin. En hiermee ontstaat weer meer zicht op de toeneming van het aandeel van de investeringen ten behoeve van de inrichting van ons land. Ook kunnen dan bijv. de regionaal verschillende kosten van milieubescherming geheel in rekening worden gebracht, wat de spreiding van economische activiteiten gunstig kan beïnvloeden. Op enige punten moet ter verduidelijking nog worden ingegaan. Van de 'organisatie en techniek' van de verschillende sociaal-economische activiteiten moet men zich ten volle rekenschap geven. Zo rijst de vraag welke basis-industrieën ons land in de toekomst nog moet aantrekken met het oog op de werkgelegenheid, de betalingsbalans en de behoeften aan produkten. (Zo zal het benzineverbruik een geringere stijging kunnen gaan vertonen; deze kan niet zonder meer in het buitenland worden gedekt.) Het gaat hier om een stuk industriebeleid, waar de planologie alleen maar een kader voor kan scheppen,

maar geen actiemiddelen geeft. Dit geldt voor het gehele industriebeleid, en in samenhang weer voor het beleid ten aanzien van het beroepsonderwijs. Uiteraard komt in dit verband ook de internationale arbeidsverdeling ten opzichte van de ontwikkelingslanden aan de orde. In de niet-rendabele sectoren dient een band te worden gelegd met de industrialisatie van de ontwikkelingslanden, waarbij de herstructureringspolitiek kan leiden tot verdwijning van bedrijven uit ons land.⁶ Er zij nogmaals—ook voor het vervolg—op gewezen dat de planologische kaders hierop geen greep hebben, dat ruimtelijke ordening over velerlei actiemiddelen dient te beschikken en dus veel meer inhoudt. Hetzelfde geldt voor het milieubeheer, waarvan de Urgentienota Milieuhygiene een goede afstemming vraagt tussen het milieuhygiënische beleid en het sectorale en regionale structuurbeleid (p. 19). De economische ruimte dient een geleidelijke overschakeling mogelijk te maken van milieubescherming naar een integraal milieubeheer. Vertraging van economische groei is geen doel in zichzelf. Een lagere materiële groeivoet dient het *resultaat* te zijn van een beleid dat meer fundamentele sociale en politieke doeleinden nastreeft.⁷

Marktmechanisme bijstellen

Andere voorbeelden waarbij duidelijk wordt dat ruimtelijke ordening meer is dan planologie zijn de vestiging van winkelcentra buiten de steden en de vervanging van particulier door openbaar vervoer. Ten aanzien van het onderwijs is het duidelijk dat de schaalvergroting en verwetenschappelijking van het hoger beroepsonderwijs (lerarenopleiding, HTS enz.) in ons land vrij omvangrijke 'witte plekken' zal achter laten. Een streekplan gaat hieraan geheel voorbij, evenals aan het streven naar een zekere deconfessionalisering, ook al in verband met de schaalvergroting. Voor deze zaken zal een actieprogramma moeten worden opgezet. De ruimtelijke ordening moet de planologische kaders opvullen en de vakspecialistische visies corrigeren.

Een actueel voorbeeld is de bouw van een vaste oeververbinding in de Westerschelde. Uiteraard staat deze op alle planologisch relevante kaarten. Hoe wordt zij echter geactiveerd? Door de niet meer nodige aankopen van ponten en evenmin nodige nieuwe aanleginrichtingen, plus de gebruikelijke tolgelden kost deze verbinding ons land niets. Daar evenwel een zekere overheids-garantie nodig is liggen de zaken toch iets anders. Het gaat hier wederom niet om kaders, maar om actie-instrumenten. Dit geldt trouwens in het algemeen voor de grensstreken. De planologie is nog nauwelijks toe aan een harmonisatie van de legenda van de Nederlandse en Belgische streekplannen. Nodig is een actief beleid t.a.v. de verbindingen, de energievoorziening, het milieubeheer enz.

Op welzijnsgebied is er de noodzaak van een volkswelzijnsbeleid in het Westen zonder dat deze weer een nieuwe impuls geeft aan de economische groei in dit gebied. Dit is vooral van belang nu in de komende tien jaar een groei van 300 000 arbeidsplaatsen wordt verwacht in de dienstensector en slechts enige

tienduizende in de industrie. Concepties als in de Tweede Nota ruimtelijke ordening brengen de oplossing van dit probleem niet naderbij.

Op het terrein van de energievoorziening liggen er vraagstukken t.a.v. de bouw van kleine centrales en van de keuze tussen pijpleidingen of andere transportwijzen. Bestemmingsregelingen zijn natuurlijk hoogst belangrijk, maar zij geven alweer slechts een kader.

Het was de bedoeling van dit artikel te zoeken naar doelmatiger beslissingsprocedures voor de inrichting van ons land. De planologie heeft een zekere steriliteit over zich. In één opzicht is steriliseren in een ziekteproces essentieel: het bevordert de immuniteit. Daarnaast is er ook een therapie nodig. De vakdepartementen hebben hieraan vaak te weinig gedaan of gecoördineerd. Vanuit de ruimtelijke ordening dient het vakdepartementale sectorspreidingsbeleid gehonoreerd te worden, iets wat in Frankrijk gebeurt. In deze richting ligt de overgang naar een nieuwe definitie van economische groei en naar een structurele uitbouw van de overheidsuitgaven. Langs deze weg komen wij verder dan met het bijgestelde marktmechanisme als voornaamste kompas.

Het is gevaarlijk ons alleen te bekommeren om de vraag in welk soort wereld wij in de toekomst het beste kunnen leven, als wij daarbij het probleem ontwijken hoe de beslissingen dienen te worden genomen, waaruit nu juist het aanzien van de wereld voortvloeit. Meer en meer wordt dit aanzien collectief bepaald en daarmee door het overheidsbeleid, door politieke processen en niet door het marktmechanisme.⁸

1. *De structuur van de gemeentelijke uitgaven*, Leiden 1956, blz. 41.
2. *Pre-advies Ver. voor Staathuishoudkunde*, 1969, blz. 63.
3. *City and Region, A Geographical Interpretation*, Londen 1964, blz. 14.
4. *Les espaces économiques*, Paris 1961, blz. 83.
5. M. C. Verburg, *Pre-advies Ver. voor Staathuishoudkunde*, 1961, blz. 101 e.v.
6. *Advies van de Nationale Raad i.z. Hulpverlening aan Minder-Ontwikkelde landen over de structuur van de Nederlandse economie en de internationale arbeidsverdeling*, 1971.
7. *OECD, Observer*, June 1971, blz. 3.
8. *OECD*, *ibid.*

Strepen door de rekening

Vergeleken met de landen om ons heen heeft Nederland een voorsprong in de planologie en in de rol van de planologie inzake beleidsvoorbereiding. Deskundigen benijden ons daarom. Is die situatie wel zo benijdenswaardig? In elk geval heeft deze medaille zijn keerzijde. Die nadelen zijn er namelijk waar de uitvoering van onze plannen met de ruimtelijke ordening stuit op gebrek aan medewerking of zelfs tegenwerking van over de grenzen.

De plannen en maatregelen doorkruisende invloed van de geografische grenzen kan het beste worden nagegaan voor de thans in ons land geldende prioriteiten voor de ruimtelijke ordening. De volgende doelstellingen zijn daarbij van belang:

- 1. De verschuiving van gebundelde activiteiten uit het Westen naar de gebieden buiten de Randstad door:
 1. afremming van het investeringstempo in het Westen;
 2. stimulering van kernen en zones buiten de Randstad.
- 2. Het tegengaan van vergaande spreiding en verdunning door:
 1. openhouden van resterende groengebieden in het Westen;
 2. een duidelijke concentratie van de stimuleringsmaatregelen in de regio tot een beperkt aantal kernen en zones.
- 3. Het verschaffen van compensatie voor de nadelen verbonden aan de agglomeratie- en congestie-effecten in de oude en de nieuwe kernen door het treffen van milieumaatregelen en het uitbreiden van collectieve voorzieningen.
- 4. Het uitbouwen van infrastructurele voorzieningen voor het op peil houden van de verbindingen tussen oude en nieuwe agglomeraties en kernen.

Een globale confrontatie van deze doelstellingen met het minder ontwikkelde of anders gerichte beleid over de grenzen levert een gemengd beeld op. Beginnen wij met het laatste punt van de invloed van het buitenland op de infrastructurele voorzieningen voor het verkeer en het vervoer. Voor het Zuid-Westen en het Oosten van het land zijn er geen bijzondere problemen. De grote grensoverschrijdende verbindingen worden in een redelijk tempo aangepast aan de groeiende vervoersbehoefte tussen Rijn- en Scheldedelta enerzijds en de agglomeraties in het Ruhrgebied en elders anderzijds. Wel is er sprake van een zekere achterstand bij de railverbindingen in het Benelux-middengebied en in de spoorwegverbinding tussen Heerlen en Aken. Verder zijn er uiteraard op kleinere schaal nog tal van wensen voor het trans- (d.w.z. grensoverschrijdende) communale verkeer. Meer problematisch echter zijn de verbindingen in het Noord-Oosten, waar de onzerzijds gewenste groei en ont-

wikkeling van het Noorden onvoldoende wordt gesteund door een daarop afgestemd beleid in Oost-Friesland en het Emserland. De verbetering van de groene kustweg van Randstad over Groningen naar Bremen en Hamburg kan daar wel wat aan veranderen.

Aan al deze en andere wensen met betrekking tot het grensoverschrijdende verkeer tracht men tegemoet te komen door overleg tussen Nederlandse en Duitse autoriteiten in het kader van de Nederlands-Duitse planologische commissie en van de Euregio-contacten. Deze besprekingen bieden een redelijk uitzicht op toekomstige verbeteringen. Die verbeteringen zullen sneller tot stand kunnen komen, indien de trans-regionale aanpak, zoals die met de hierboven genoemde organen wordt nagestreefd, meer autonoom kan geschieden. Met name de omweg via Buitenlandse Zaken blijkt onnodige hindernissen op te werpen. Al met al echter moet worden gezegd, dat er op het vlak van de verkeersverbindingen weinig nadelige invloeden te constateren zijn voor de realisatie van de in ons land gewenste ruimtelijke ordening. Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat de industriële ontwikkeling, die met name voor het Noorden wordt nagestreefd, niet zou kunnen worden versneld en verbeterd, indien ook van Duitse zijde een meer effectief industrialisatiebeleid ten bate van Oost-Friesland en het Emserland zou kunnen worden betracht. Dit ligt echter buiten het vlak van de zuiver infrastructurele voorzieningen.

Voor wat betreft de milieumaatregelen en de collectieve voorzieningen die noodzakelijk zijn om de nadelige gevolgen van congestie-effecten op te vangen (punt 3 van het prioriteitenlijstje) zijn er slechts indirect negatieve effecten aan te geven die voortkomen uit het beleid over onze grenzen. Die effecten doen zich daar voor waar door het accent op de private bestedingen in de EEG de collectieve voorzieningen in het gedrang komen. Dat was steeds het geval in Frankrijk, Italië en België. De collectieve voorzieningen zijn nu ook zowel in de Duitse Bondsrepubliek als in ons land het kind van de inflatier rekening geworden. Een meer evenwichtig economisch beleid in de EEG is daarom noodzakelijk om tot een meer leefbare ruimtelijke ordening op lokaal en regionaal niveau te komen. Voor het overige moet worden gesteld dat de hier besproken voorzieningen in hoofdzaak een aangelegenheid zijn van het provinciale en nationale bestuur.

Onmisbaar onderdeel van het beleid, gericht op gebundelde deconcentratie, is een duidelijke concentratie van de stimuleringsmaatregelen in een aantal kernen en zones in de gebieden buiten de Randstad (punt 22 van het lijstje van doelstellingen). Als die kernen en zones goed zijn gekozen, d.w.z. passen in het trans-nationaal patroon, dan zijn er slechts enkele secundaire effecten van het buitenlandse beleid die de zaak in de war kunnen schoppen. Daartoe behoren onder meer de lintbebouwingen langs de grensoverschrijdende verkeerswegen en het aankopen of bouwen van tweede woningen door bijvoorbeeld de meer bemiddelde bewoners van het Ruhrgebied in Noord-Limburg of de dito inwoners van de Nederlandse Randstad in de Belgische Kempen.

Uiteraard kunnen deze tendensen vroegtijdig worden onderkend in de gemengde planologische commissies. Het vergt de medewerking van de gemeentebesturen om deze effecten ook metterdaad tegen te gaan. Die besturen hebben immers in hun gebied de vrijheid een stuk ruimtelijke ordening aan hun laars te lappen.

Meer frustrerend kunnen niet op elkaar afgestemde plannen aan weerszijde van de grens werken. Recente voorbeelden zijn de plannen voor raffinaderijen aan Duitse zijde bij Emmerich en aan Belgische zijde bij Ternaaien tegenover het woon- en recreatiegebied van Limburgs Eijsden. In het laatste geval is de Nederlandse regering (maar ook de auteur van dit artikel, die contact heeft gezocht met de Waalse Staatssecretaris van Streekeconomie) niet veel verder gekomen dan de toezegging dat de Nederlandse autoriteiten zullen worden geïnformeerd over de door de Belgische overheid te verlangen milieuvorzieningen ter voorkoming van ontoelaatbare verontreiniging. Het gaat hierbij overigens niet in de eerste plaats om Nederlands-Belgische tegenstellingen maar ook en vooral om Waals-Vlaamse tegenstellingen. De regionale naijver is de slechtst denkbare basis voor een verantwoorde ruimtelijke ordening. Gelukkig zijn de meeste groengebieden die ten behoeve van de bevolking moeten worden opgehouden niet aan de grens gelegen. In Zuid-Holland ligt hier een taak die helemaal voor verantwoording komt van de provinciale en lokale bestuurskracht. Als we hier niet mee klaar komen dan is dat niet aan de Belgen en aan de Duitsers te verwijten.

Met de verschuiving van gebundelde activiteiten uit het Westen naar de gebieden buiten de Randstad komen we aan het eerste punt van het prioriteitenlijstje en daarmee aan het kernpunt van het Nederlandse beleid. Hier speelt de Europese component een medebeslissende rol. Een dergelijk spreidingsbeleid dient economisch onderbouwd te zijn. Die onderbouw van het selectief investeringsbeleid ontbrak tot nu toe in ons land en ontbreekt heel duidelijk bij onze buurlanden. Dat biedt de industrie uitwijkmogelijkheden over onze grenzen, die attractiever kunnen zijn dan de in de Nederlandse regio aangeboden vestigingsvoordelen. Vooral het Belgische Scheldebekken, waar nieuwe terreinen met Nederlandse medewerking worden ontsloten zal voor de aan diep vaarwater gebonden industrieën aantrekkelijker zijn dan de Eemshaven en soms zelfs het Sloegebied. Dat mag natuurlijk geen aanleiding zijn om de congestie in de Randstad op zijn beloop te laten. Wij moeten ons echter wel realiseren, dat er op het vlak van de economie nauwelijks sprake is van een Europees regionaal beleid.

De enige geldende afspraak is die om het met de regionale steun voor de vestiging van nieuwe industrie in de beslist niet doodarme middengebieden niet de spuigaten uit te laten lopen. (Het steunplafond van in het totaal maximaal 20% van de industriële investeringen.) Een voorstel van de Europese Commissie om voor de wel-doodarme gebieden ver buiten onze grenzen een speciaal regionaal steunfonds in te stellen en het regionaal beleid in de Europese Gemeenschap te laten voorbereiden door een speciaal comité voor de regionale politiek is op de gebruikelijke wijze vastgelopen in het taaie onge-

rief rondom de Ministerraad in Brussel. Aan een voorstel om in congestiezones fiscale maatregelen te treffen tot afremming van ongewenste investeringen is men zelfs bij de Europese Commissie nog niet begonnen. Wil het op spreiding binnen de grenzen gerichte Nederlandse beleid niet al te zeer worden doorkruist, dan zal op zijn minst bereikt moeten worden dat de, vooral in België, royaal gespreide stimuleringshulp verdergaand wordt beperkt. De actie van de Europese Commissie tegen de voor praktisch geheel België geldende werking van de Wet op de Economische Expansie kan hier slechts als een pover begin gelden. Daarmee is immers niet meer bereikt dan het uitschakelen van een beperkt aantal vollopende agglomeratiegebieden van de door onze zuiderburen verstrekte steun.

Het zou volstrekt éénzijdig en ook onjuist zijn te stellen, dat in Europa het probleem van de congestiegebieden en in het bijzonder dat van het kerngebied in Noordwest-Europa niet wordt onderkend. Demografen en planologen, zowel in België als in de Duitse Bondsrepubliek, hebben op de samenhang van de ruimtelijk ordening in hun landen en Nederland gewezen. Bij gelegenheid van de ministersconferentie over de ruimtelijke ordening in Europa, die in september 1970 op initiatief van de Raad van Europa is gehouden, zijn een aantal fraaie resoluties aangenomen, waarin o.a. door bepaalde verstedelijkte gebieden en zones gewezen is op de noodzaak van een deconcentratie en een harmonische ontwikkeling van de randgebieden rondom de stedelijke agglomeraties. Bij het doorlezen van deze en andere paragrafen van de resoluties moet toegegeven worden, dat niet alleen de ontwikkeling van de achtergebleven regio's, maar ook het beheersen van de verdere ontwikkeling van de congestiegebieden als doelstellingen van ruimtelijke ordening zijn aanvaard. Met de middelen om die doelen te bereiken is men niet veel verder gekomen, dan de afspraak om over enkele jaren opnieuw met de ministers van Ruimtelijke Ordening bij elkaar te komen en in de tussentijd een aantal gemengde Commissies de grensproblemen te laten bezien. Het is natuurlijk niet niks. Dat het echter veel minder dan het halve werk is, blijkt uit het feit dat in België in tegenstelling tot Nederland geen enkele officiële poging wordt ondernomen om de spontane groei van de agglomeraties tegen te gaan.

Het is al met al duidelijk dat niet op de totstandkoming van het regionaal beleid in de Europese Gemeenschap kan worden gewacht. Aan de andere kant mogen we niet de illusie hebben dat wij het karwei in Nederland wel alleen zullen kunnen klaren. Daarom zal de aandacht moeten worden geconcentreerd op het engere gebied van het Rijn-Maas- en Scheldebekken. Daartoe kan ook het Ruhrgebied worden gerekend. In dit kerngebied van N.W.-Europa is het congestieprobleem het grootst. Hier zal het aandeel van het stedelijk woongebied van 6 à 7% tot 14 à 16% van de totale oppervlakte toenemen tussen nu en het jaar 2000. Voor dit kerngebied is een trans-nationaal planologisch en economisch beleid nodig. De zowel bij onze oosterburen als in België aanwezige en steeds toenemende belangstelling voor de milieuproblematiek biedt voldoende aanknopingspunten voor een tripartite overeenkomst waarmee een gefundeerde ruimtelijke ordening van het kerngebied dient te

worden nagestreefd. Daarom is het in het belang van zowel de Duitse Bondsrepubliek als van de Benelux-landen, dat de daar beschikbare deskundigen op het gebied van de planologie en de regionale economie de opdracht krijgen een consistent ordeningsbeleid op papier te zetten. Zodra de EEG eraan toe is, kan dat beleid worden ingepast in het meeromvattende regionale beleid voor de Europese Gemeenschap.

Samenvattend kan worden gesteld, dat een goede ruimtelijke ordening in ons land aan twee voorwaarden moet voldoen, die aanvankelijk niet voldoende zijn onderkend. De eerste voorwaarde is die van de economische onderbouw van het op spreiding en gebundelde deconcentratie gerichte beleid. De tweede voorwaarde is die van een aangepaste of, zo men wil, geharmoniseerde ruimtelijke ordening bij de buurlanden. Zowel de eerste als de tweede voorwaarde kunnen pas worden vervuld, als men in het transnationale vlak over de noodzakelijke instrumenten beschikt. Dat zijn dan noodzakelijkerwijs instrumenten, die onderdeel zijn van de industriepolitiek en zowel de afremming in de congestiegebieden als de stimulering in de spreidingsgebieden regelen. Het voor de hand liggende fundament voor deze economische onderbouw is de Europese Economische Gemeenschap. Voorlopig is dit fundament te zwak. Er zijn voorstellen voor een gemeenschappelijke stimuleringspolitiek ten bate van de ver achtergebleven landbouwgebieden. Deze bescheiden voorstellen stuiten op principieel verzet van met name Frankrijk, dat wel de staatsbanken wil laten samenwerken, maar niet de regiones. Op korte termijn mag niet worden verwacht, dat in de EEG een evenwichtig regionaal beleid tot stand komt met het noodzakelijke onderdeel van deconcentratie en afremming van de congestiegebieden. Daarom zal de tussenweg van een transnationale oplossing voor het Europese kerngebied Benelux-Ruhrgebied moeten worden nagestreefd. De schrijver is voorstander van een tripartite overeenkomst van ons land met de Bondsrepubliek en met België en Luxemburg, waarin het kader van acties voor de ruimtelijke ordening en de daarmee samenhangende industriepolitiek voor het Rijn-Maas- en Scheldebekken inclusief de Ruhr wordt vastgelegd. Een bijkomstig voordeel kan zijn, dat dit gebied zich leent voor modelstudies, zoals die in opdracht van de Club van Rome zijn verricht.

H. T. VINK

Een duidelijk ruimtelijk beleid vraagt een duidelijk bestuur

In dit speciale nummer van Socialisme en Democratie was mijn opdracht om in rond 2000 woorden een aantal illustratieve voorbeelden van stedenbouw te beschrijven, bijv. de 'new towns' in Engeland, Amerika en Finland. De redactie ging er bij voorbaat van uit dat niet alle 'new towns' geslaagd waren en vroeg mij tevens een antwoord te geven op de vraag 'Wat is er geslaagd aan de geslaagde, wat mankeert er aan de (geheel of gedeeltelijk) mislukte? Welke conclusies zijn er voor Nederland te trekken?'

Zijn er werkelijk zo veel geslaagde voorbeelden van stedenbouw? Wat zijn de criteria die aan het meten van het al dan niet geslaagd zijn ten grondslag liggen? Helaas moet de eerste vraag ontkennend beantwoord worden. Zeker wanneer we nagaan welke gigantische bouwactiviteit er over de gehele wereld plaatsvindt dan zien we dat ook in vele 'ontwikkelde' landen op het vlak van de ruimtelijke ordening de resultaten allerbedroevendst zijn. Zowel ten aanzien van de wijze waarop de eigenlijke woonmilieus worden ingericht (of juist niet), als ten aanzien van de wijze waarop men met de totale ruimte omspringt. In de ontwikkelingslanden is het niet veel beter. We zoeken naar geslaagde voorbeelden, maar moeten we eigenlijk niet al onze aandacht richten op de oneindig veel grotere hoeveelheid voorbeelden, waarvan we nu reeds weten dat ze niet slagen? Wanneer u bijvoorbeeld ziet hoe in Bangla-Desh de—uiteraard broodnodige—nieuwe huizen die mede dankzij Nederlandse financiële hulp gebouwd kunnen worden, worden 'weggezet' dan is het duidelijk dat die buurten of wijken—wanneer het althans in Bangla-Desh 'goed gaat'—binnen de kortst mogelijke tijd niet meer aan de meest minimale eisen zullen voldoen.

En daarmee komt dan de tweede vraag aan de orde.

Welke criteria moeten aan het meten van het al dan niet geslaagd zijn van een stedenbouwkundig plan ten grondslag liggen?

Ik wil in dit verband hierover geen gedetailleerde beschouwing geven, maar volstaan met een opsomming van de aspecten die m.i. relevant zijn.

- I. 1. politieke
2. bestuurlijke
- II. 1. financieel-economische
2. juridische
- III. 1. maatschappelijke
2. sociaal-psychologische
3. sociaal-culturele
4. sociaal-economische

- 5. sociaal-hygiënische
- 6. financiële
- IV. 1. ruimtelijke
- 2. communicatieve
- 3. processuele

De onder I genoemde aspecten geven aan binnen welk politiek bestel een plan tot stand komt of is gekomen. En in hoeverre het er zelfs een produkt van is.

De onder II genoemde aspecten liggen overwegend op het vlak van overheidsinstanties.

De onder III genoemde zijn van overwegend belang voor 'het individu', of anders gezegd voor de 'gebruikers' van het plan.

De onder IV genoemde argumenten zullen in belangrijke mate door de technici beschouwd worden.

Bovengenoemd onderscheid zal in de praktijk overigens niet zo ongenueanceerd zijn als hiervoor omschreven.

Wat het eerste aspect betreft kan m.i. de beoordeling van de waarde van een plan niet losgemaakt worden van de maatschappijvorm waarin het is ontstaan. Nu wordt—m.i. terecht—gesteld dat in ons land de plannen vaak op technocratische wijze tot stand komen. Niet alleen in ons land! Hiervan een wellicht wat onverwacht voorbeeld.

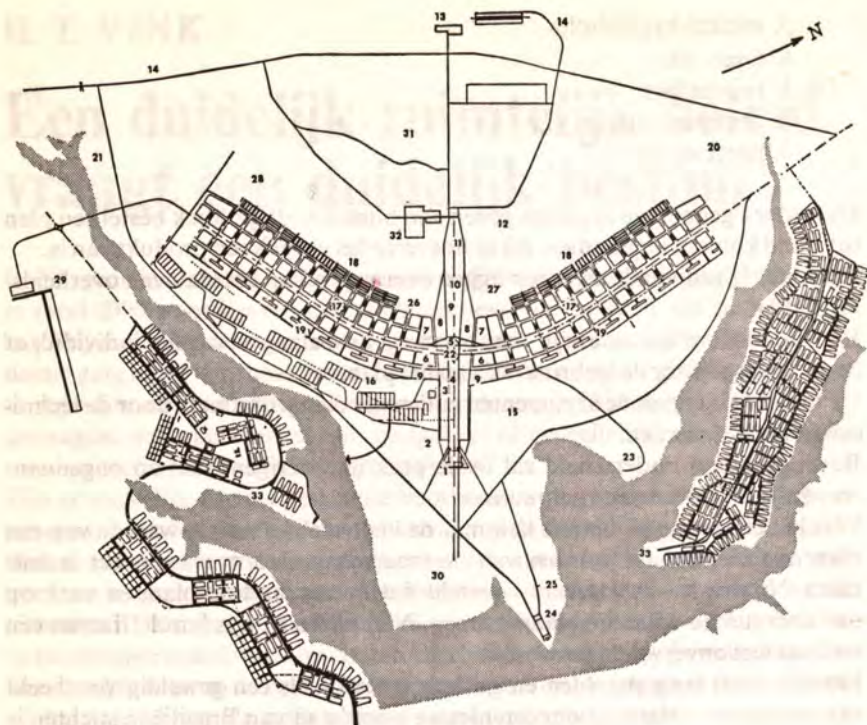
Brasilia heeft lang gegolden en geldt nog steeds als een geweldig voorbeeld van stedenbouw. Het idee om een nieuwe hoofdstad van Brazilië te stichten is overigens al bijna 150 jaar oud (José Bonifácio, 1823). In 1891 werd in de eerste grondwet van de republiek deze idee geconcretiseerd, door in artikel 3 te bepalen dat een gebied van 5560 vierkante mijl in het centrale hoogland van Brazilië staatseigendom was ten behoeve van de eventuele bouw van een nieuwe hoofdstad.

Tijdens het bewind van president Getulio Vargas werden in 1953 de eerste stappen ondernomen om tot de bouw van een nieuwe hoofdstad te komen. Na de zelfmoord van Vargas (augustus 1954) werd in oktober 1955 Juscelino Kubitschek, de kandidaat van de sociaal-democratische partij, tot president gekozen. Op 31 januari 1956 werd hij (samen met een aantal grootse plannen) geïnstalleerd.

Eén van zijn plannen was de bouw van Brasilia te verwezenlijken. In augustus 1956 bekrachtigde het Braziliaanse congres het voorstel om als enig aandeelhouder deel te nemen in de maatschappij NOVACAP (Nova Capital), die tot doel had alle werk te verrichten dat nodig was om de bestaande hoofdstad te verplaatsen. In september 1956 schreef NOVACAP een prijsvraag uit onder de Braziliaanse architecten. 11 Maart 1957 moesten de inzendingen binnen zijn. Op 16 maart 1957 besliste een internationale jury ten gunste van het plan van Lúcio Costa (zie afbeelding 1).

In september 1957 werd met de bouw van Brasilia begonnen! In 1966 woonden er 300 000 inwoners.

Zowel stedenbouwkundig als architectonisch geldt Brasilia als zeer opmerke-

1 Plaza of the Three Powers	12 Military barracks	23 Yacht Club
2 Ministries	13 Railroad station	24 President's residence
3 Cathedral	14 Small industries and freight depots	25 Brasilia Palace Hotel
4 Cultural area	15 University City	26 Fair and exhibition grounds
5 Entertainment center	16 Embassies and legations	27 Riding club
6 Banking and office area	17 Residential section	28 Cemetery
7 Trade center	18 Family dwellings	29 Airport
8 Hotels	19 Large living quarters	30 Golf club
9 Radio and television tower	20 Botanical Garden	31 Observatory
10 Sports center	21 Zoological Garden	32 Government printing office
11 Municipal plaza	22 Platform and traffic center	33 Private lots

AFB. 1

lijk. Er waren zeer bekwame mensen betrokken bij het ontwerp van het stadsplan (Lúcio Costa) en van de belangrijkste gebouwen (Oscar Niemeyer). Maar deze hoofdstad met het voor gestichte hoofdsteden (zoals Washington, Canberra, Chandigarh) onvermijdelijke stuk symboliek in de vormgeving kwam tot stand op een moment dat er internationale acties nodig waren om Indianen in het noordwesten van Brazilië van de hongerdood te redden. En er waren—zij het minder erg—voldoende beelden bekend van de afgrijselijke woontoestanden elders in Brazilië, o.a. in de buitenwijken van Rio de Janeiro en Sao Paulo. Het land kwam tijdens de bouw van Brasilia financieel aan de rand van de afgrond. Maar de bouw van ongetwijfeld architectonisch fraaie gebouwen ging in Brasilia door.

Ik heb verder mijn twijfel over de principiële opzet van de woongebieden: Het hele plan van Brasilia is al een getuigenis van een sterk formalisme, de dwangmatigheid van de vorm van de wooneenheden (super-quadra's, zie afbeelding 2) is m.i. onaanvaardbaar. Zij getuigt van een volkomen miskenning van de hiervoor onder III genoemde aspecten. Dat de stad als zodanig niet goed functioneert is—m.i. op onbedoeld navrante wijze—beschreven in de twee laatste zinnen over Brasilia in de 'Grote Winkler Prins':

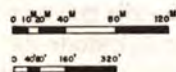
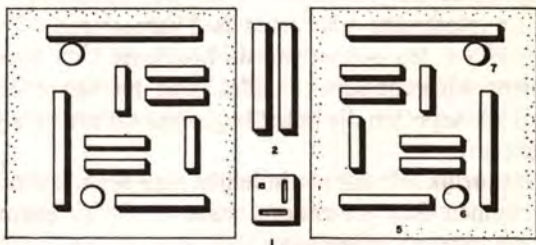
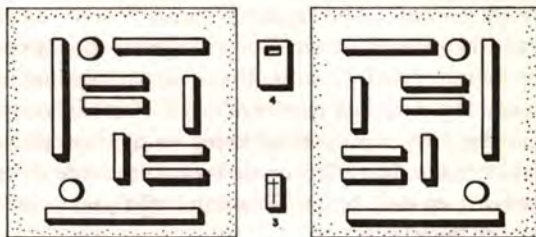
'Brasilia is de modernste en volgens velen de mooiste stad ter wereld. Zij dreigt echter ont-sierd te worden door een groeiende krans van bidonvilles.'

Brasilia is wellicht minder het voorbeeld van een in technocratie geboren stedenbouwkundig plan, maar wel van een plan waar een 'verlicht despoot' zijn schouders onder zette om het van de grond te krijgen. Het is verder een 'geslaagd' voorbeeld van een stedenbouwkundig formalisme dat een knellende band voor de bewoners is gaan vormen. Er zijn parallellen te trekken met vele voorbeelden van nieuwe plannen in Franse steden. Ook in Frankrijk heeft men een welhaast grafische benadering van het ontwerpen van steden (zie afbeelding 3).

Daardoor blijven de plannen steken in een tweedimensionale opzet. De Fran-sen weten dit overigens vaak te doen met een grandeur waar zij het geheim van bezitten. In Nederland heeft de eerste grote naoorlogse uitbreiding van Rotterdam (Pendrecht) ook een wat steriele, sterk formalistische benadering. Dit in tegenstelling met het praktisch gelijktijdig tot stand gekomen plan voor Slotermeer in Amsterdam. Het plan voor de Bijlmermeer is, hoop ik, het laatste Nederlandse voorbeeld van een plan dat in zijn oorspronkelijke opzet

NEIGHBORHOOD UNIT (SUPER-QUADRA)

- 1 Cinema
- 2 Shops
- 3 Church
- 4 "Park school"
- 5 Park
- 6 Public school
- 7 Kindergarten

AFB. 2

AFB. 3

(gelukkig worden er alsnog veranderingen in aangebracht) een voorbeeld was van een wel zeer dwangmatig formalisme. En dat in een land—waar vergelijkenderwijze—het gemiddelde niveau van de stedebouw toch ver uitgaat boven wat er elders op de wereld gepresteerd wordt.

Belangwekkend zijn in velerlei opzicht de Engelse 'new towns'. Het zijn de vruchten van een beweging die rond 1900 ontstond onder de bezielende leiding van Ebenezer Howard. Een stenograaf, die als sociaalvoelend mens reageerde op de miserabele 'kwaliteit' van de woongebieden in de grote steden in Engeland. Hij was dus geen architect of stedeboekkundige. Zijn beweging (de Garden City Association) kreeg onder meer steun van een groep invloedrijke fabrikanten. Het effect op de kwaliteit van de Britse stedebouw is verstrekkend geweest en ook buiten Engeland zijn zeer velen vertrouwd geraakt met het woord 'new town'.

Er zijn inmiddels enkele tientallen officiële 'new towns', die geheel gebaseerd zijn op de 'new towns act' en 'new towns', die op andere wijze tot stand komen. Een interessant voorbeeld is Thamesmead. Op een moerasachtig terrein, ± 13 km ten oosten van de Londense City is een stadsdeel voor ± 60 000 mensen in aanbouw. Uit alles blijkt dat hier in teamverband gewerkt is, waarbij alle aspecten die in het begin van dit artikel zijn genoemd aan de orde zijn geweest.

Natuurlijk is in het uiteindelijke plan het ene aspect wat meer aan zijn trekken gekomen dan het andere, maar dat is nu eenmaal onvermijdelijk door de vaak tegengestelde eisen.

In Thamesmead valt het grootste deel van de woningen in de (Engelse) wo-

ningwetsector. Met de eerste woningen kwamen ook snel winkels, scholen, een sociaal en medisch centrum gereed. Veel aandacht is besteed aan de voetganger. Op de verdiepingen zijn op een levendige manier galerijstraten met veel hoeken en bochten en pleintjes. En dan blijkt als klap op de vuurpijl nog dat dit hele project in systeembouw wordt gerealiseerd, zonder dat men vervalt in het maken van rechte, vlakke, saaie woondozen.

Thamesmead is, met de vele andere Engelse 'new towns', een voorbeeld van een stedenbouw waar de 'gebruikers' centraal staan. Waarbij uiteraard niemand weet wie er precies vandaag in de stad woont, laat staan morgen of overmorgen. En het is dus evenmin bekend wat precies de eisen en de wensen van die gebruikers zijn of zullen zijn.

Het duidelijk doelgericht werken aan een woonplaats met veel kwaliteiten voor de bewoners betekent ook dat de vormgeving van de steden van wezenlijk belang is. De bewoners van een stad kennen die stad maar op een aantal plaatsen 'van binnen': de eigen woning, de huizen van familie en vrienden, een aantal winkels en openbare gebouwen. Men beleeft de stad veel meer aan wat men er 'buiten' bewust, en waarschijnlijk in hoge mate ook onbewust, van ervaart. En die belevingswaarde van een stad als totaliteit kan vergroot worden wanneer voor een goede vormgeving wordt gezorgd. Vorm wordt er altijd aan de stad gegeven. Ook de meest chaotische manier—wanneer iedereen zelf zijn gang maar gaat—levert nog een vorm op. Maar het gaat uiteraard om de meer kunstzinnige uiting van vormgeven. Iedereen kent uit eigen ervaring in eigen land of in buitenland vele voorbeelden van stedenbouwkunstige producten. Vooral in de centra van steden, minder in de buitenwijken. Niet omdat die buitenwijken geen goede vormgeving hebben, maar omdat men in een vreemde stad nu eenmaal eerder in het centrum komt.

De Engelse 'new towns' zijn daarom zo interessant omdat zij in hun vormgeving zo afwisselend zijn. Iedere stad heeft een eigen karakter gekregen. Harlow is anders dan Crawley, anders dan Cumbernauld, anders dan Thamesmead.

Ook in Zweden en Finland, en sinds kort ook in de Verenigde Staten, zijn goede voorbeelden van nieuwe steden en stadsdelen die—geënt op de 'new town'-gedachte—een grote mate van diversiteit in woontypen en verkavelingsvormen laten zien. Een streven dat zeker ook in Nederland vanouds aanwezig is, maar in ons land bestaat een permanente dreiging van uniformiteit door een stelsel van wetten, verordeningen en beoordelingsmethodieken die niet op diversiteit gericht zijn.

Deze zucht en dikwijls ook de economische dwang naar uniformiteit zal wellicht doorbroken kunnen worden wanneer er een doelbewust ruimtelijk beleid in Nederland ontstaat. In het WBS-cahier 'Ruimtelijk beleid in Nederland' is aangetoond dat daarvan op dit moment nauwelijks sprake is.

Wanneer we inderdaad de Engelse 'new towns' en al die voorbeelden die daarvan afgeleid zijn, geslaagd vinden omdat zij in hun stedenbouwkundige opzet zo gebaseerd zijn op het beginsel van menselijke gelijkwaardigheid, dan is dat één van de eerste doelstellingen die voor het ruimtelijk beleid in ons land ge-

formuleerd kan worden. Ik veronderstel dat er (ook in de politiek) weinig tegenstanders te vinden zullen zijn. Het zal al iets meer moeite gaan kosten om de middelen te vinden die tot het doel leiden.

Maar de grootste onzekerheid in dit land blijft toch altijd of een éénmaal uitgestippeld beleid met betrekking tot de ruimtelijke ordening en de woningbouw het lang zal volhouden. En juist die Engelse 'new towns' konden gerealiseerd worden omdat men voor een betrekkelijk lange periode verzekerd was van een continu beleid en van continuïteit in de financiering.

Bovendien is het bestuurlijk instrumentarium dat ter beschikking staat zeer overzichtelijk. Het is onmogelijk dat een heel leger van 'controleurs' op verschillende momenten met in de ene hand verordeningen en de andere hand op een geldbuidel laten merken dat zij ook nog wat te vertellen hebben over de woningen, over de scholen, over de wegen, over de culturele voorzieningen. Ieder heeft wel wat en vindt wel wat. Zonder dat ze het doel nog voor ogen hebben, laat staan het beleid kennen.

Een duidelijk ruimtelijk beleid kan alleen maar worden gemaakt in een duidelijke bestuurlijke organisatie. In ons land mankeert daar nog alles aan. We zullen voorlopig wel blijven voortstumperen. En daarbij kun je je makkelijk in slaap laten sussen door te bedenken dat we in dit land, waar ongeveer 0,3% van de wereldbevolking woont, verhoudingsgewijs er zeker niet slecht aan toe zijn!

Wordt de lier van de inspraak aan de wilgen gehangen?

De redactie van 'Socialisme en Democratie' heeft mij gevraagd een beschouwing te leveren over 'Tegenspraak, Inspraak, Overleg en Ruimtelijke Ordening'.

Met 'tegenspraak' werd bedoeld het feit, dat een zakelijk gerechtigde tot vijfmaal toe bij toepassing van de Wet op de ruimtelijke ordening en bij onteigening de gelegenheid heeft om op te komen tegen genomen beslissingen.

Onder 'inspraak' vatte de redactie het totaal aan meedenken, meepraten en meebeslissen van bevolkingsgroepen bij de afweging van algemene belangen. Mij zettend aan het schrijven over deze dingen realiseerde ik mij, dat men al gauw buiten de werkelijkheid terecht dreigt te komen als men niet eerst de samenhang analyseert, waarin processen van inspraak zich afspelen. Die samenhang wordt belangrijk beheerst door de politiek van een zittende regering.

Onlangs is de Nota-Udink over de volkshuisvesting verschenen. Het stuk spreekt zich op verschillende plaatsen ook uit over ruimtelijke ordening. Wanneer het in deze nota neergelegde beleid werkelijkheid wordt, zullen velen de lier van de inspraak aan de wilgen kunnen hangen. Het is namelijk zo, dat een niet onaanzienlijk gedeelte van de inspraak-activiteiten zich richt op die maatregelen van ruimtelijke ordening, die trachten vestigingsvoorwaarden te scheppen voor de woningbouw. De uitgangspunten, die Udink heeft gekozen, leveren die woningbouw uit aan een vrij spel van veronderstelde economische krachten en wetten. Invloed daarop van de regering zelf, van lokale besturen en andere al of niet geïnstitutioneerde organen en groepen is uiterst gering. Het komt hierop neer dat de instrumenten, nodig om beslissend te bepalen waar voor wie gebouwd gaat worden, uit handen worden gegeven. Een van die instrumenten is een door de gemeenschap zelf beheerste financieringspolitiek. Het ziet ernaar uit, dat het regeringsbeleid in de komende jaren een dergelijke financieringspolitiek, die gebruik maakt van subsidiëring van de woningbouw daar waar men die wenst tot stand te brengen (de zgn. object-subsidie), uitsluit. Daarmee komt ieder hooggestemd spreken over een goede ruimtelijke ordening, ook ten behoeve van de leniging van de woningnood, in de lucht te hangen. Het recht op wonen blijft onthouden met name aan de mensen met de lagere inkomens, die vooral in de stedelijke gebieden het ernstigste de gevolgen van de woningnood ondervinden.

De socialistische kritiek op het voorgenomen regeringsbeleid zal juist moeten uitgaan van dat recht op wonen. Uitgangspunten van woonpolitiek en ruimtelijke ordening moeten zijn, dat ook de minst draagkrachtigen moeten kunnen

profiteren van de nieuwbouw in die gebieden, waar verwaarlozing en verval om zich heen grijpen. Men zal dus een heel krachtige greep moeten houden op de financiële politiek ten behoeve van woningbouw, om er voor te kunnen zorgen dat in noodgebieden ook inderdaad voor de minst draagkrachtigen goede volkshuisvesting wordt gepleegd. M.a.w. ruimtelijke ordening in socialistische trant is ondenkbaar zonder krachtig gericht financieel beleid.

Bij zo'n beleid gaat het er dan om het verschil tussen de huuropbrengst van minder en minst draagkrachtigen en de kosten van een woning voor rekening van de samenleving te brengen. Het aanvaarden en uitvoeren van de maatschappelijke verantwoordelijkheid voor het bouwen van woningen, daar waar zij het meest noodzakelijk zijn, geeft krachtige en gewenste gemeenschapsinvloed op de aanwijzing van produktiegebieden. Een politiek daarentegen, waarbij aan de woning als *economisch goed in exploitatieve zin* een dominerende plaats wordt toegekend, leidt onvermijdelijk tot een slechte ruimtelijke ordening. De nieuwbouw zal gemakkelijk onjuist gespreid worden, namelijk daar waar het voor beleggers het meest aantrekkelijk is om activiteiten te ontplooiën. *Zo'n slechte ruimtelijke ordening brengt op zichzelf weer nieuwe maatschappelijke kosten met zich mee. Er zal immers verkeer en vervoer moeten worden geschapen tussen de oude en de nieuwe vestigingsgebieden.*

De Nota-Udink kenmerkt zich door een systeem, waarbij huurpolitiek wordt gehanteerd om het investeren in woningbouw aantrekkelijk te maken. Hierdoor wordt de maatschappelijke last van de woningnood afgewenteld op de huurders, dus ook op de minder en minst draagkrachtigen van hen. Het is onaannemelijk dat het verschil tussen voor minder draagkrachtigen betaalbare huren en de kostprijshuur van een nieuwe woning zal kunnen worden overbrugd door een individuele huursubsidie. De Nota-Udink gaat er bovendien van uit, dat een systeem van individuele huursubsidie in de loop van een aantal jaren tot een einde moet worden gebracht. Daarbij komt dat het door de minister voorgestelde stelsel van huuropbouw, waarbij de huren van de bestaande voorraad noodzakelijkerwijs mee omhoog moeten met de huren van de nieuwbouw, uiterst schadelijke effecten zal hebben in die gebieden, waar voor een onafzienbare tijd distributie van woningen levensnoodzaak is. De minister is inmiddels bezig om de gebieden, waar huurliberalisatie moet worden toegepast, uit te breiden. De stedelijke gebieden met name, waar het verval van de oude woningvoorraad schreeuwt om nieuwbouw binnen de bestaande stadsstructuren, worden volledig ingesnoeid.

Grond naar gemeenschap

Tegenover de door de regering gepropageerde politiek zal verbetering van het stelsel van de objectsubsidies moeten staan. Die verbetering zal moeten behelzen, dat hoe hoger de door objectieve factoren veroorzaakte kosten zijn, hoe hoger ook de rijksbijdrage zal moeten zijn. Essentieel daarbij is, dat de gemeenten worden gestimuleerd tot en geholpen bij het voeren van een grondpolitiek, die de grond in gemeenschapshanden brengt, waardoor het moge-

lijk wordt om de vraag waar voor wie gebouwd gaat worden dwingend te beantwoorden.

Verder zal men ervan uit moeten gaan, dat het in het algemeen onjuist is om de kosten van infrastructuur op nieuwe woongebieden te laten drukken.

Woningbouw door corporaties of particulieren in de noodgebieden dient van gemeenschapswege financieel te worden gestimuleerd, onder de voorwaarde dat het nieuwe woningbezit in ieder geval voor de eerstkomende tijd in distributie wordt gegeven.

De huurpolitiek moet rekening houden met de draagkracht van de huurder, en daarnaast uitgaan van het beginsel dat van een huurder in redelijkheid in het algemeen niet meer behoeft te worden verwacht dan dat hij een bijdrage geeft in het onderhoud van zijn woning. Waar het gaat om verouderde of verwaarloosde woningen zullen de onderhoudskosten door de huiseigenaar en de gemeenschap moeten worden gedragen.

Gemeentelijke geldnood is fnuikenc

In de Nota-Udink wordt een wet op de stadsvernieuwing in het vooruitzicht gesteld. Men zal inmiddels hebben begrepen, dat ik het vraagstuk van ruimtelijke ordening en volkshuisvesting vooral bezie vanuit het gezichtspunt van de stedelijke nood. Vermoedelijk zal men mij dit willen vergeven, omdat in de stedelijke gebieden de woonellende steeds meer toeneemt. Een wet op de stadsvernieuwing is noodzakelijk. Maar iedereen weet dat het totstandkomen van zo'n wet vele jaren zal vergen. Intussen gaat het verval van de oude kernen voort. *Vandaar dat het nodig is dat, vooruitlopende op de totstandkoming van een wet op de stadsvernieuwing, aan steden die hun verouderde en vervallen kernen moeten vernieuwen en rehabiliteren, ruime financiële middelen ter beschikking worden gesteld, waarmee zij slagvaardig kunnen werken. Essentieel is daarbij, dat de procedure tot het verkrijgen van de nodige gelden drastisch worden ingekort.* Verder zal men, bij gebreke aan een slagvaardig ontegeningsmiddel, de aankoop van gronden en opstallen door de gemeenten moeten begunstigen. Voorts is het van belang, dat de administratieve procedures, zowel verticaal (tussen verschillende planningsniveaus) als horizontaal (tussen departementen en portefeuilles, planologische commissies en planologische diensten), aanzienlijk worden vereenvoudigd.

Als ergens geldt dat de gemeentelijke autonomie moet worden hersteld, dan is het op het gebied van de stadsvernieuwing. Stedelijke besturen moeten in staat worden gesteld volledig de verantwoordelijkheid te kunnen dragen voor het oplossen van de noden, waarin de slecht gehuisveste bevolking verkeert.

Ik heb een poging gedaan om het politieke landschap te schetsen, waarin wij ons bevinden. Het zal duidelijk zijn, dat het mijn opvatting is dat inspraak in de ruimtelijke ordening, waar die ruimtelijke ordening zich vooral moet bezighouden met een goede volkshuisvesting, pas enige zin heeft als ook de politieke en financieel-economische voorwaarden voor een goed beleid vervuld

zijn. Anders leidt iedere inspraak, ieder overleg onvermijdelijk tot teleurstellingen. De belangrijkste vraag, waarvoor men immers vooral in de woningnoodgebieden wordt gesteld, is: Waar komen de woningen te staan, die voor de mensen met de lagere inkomens toegankelijk zijn? Wanneer die vraag niet in gemeenschappelijk overleg, op basis van de beschikbaarheid van krachtige beleidsinstrumenten, bevredigend beantwoord kan worden, keert de democratie zich tegen zichzelf. Democratie is immers ook: een rechtvaardige verdeling van beschikbare ruimte. Wanneer aan dit vitale beginsel niet wordt voldaan, wordt inspraak al snel zinledig en tot schijndemocratie.

Vijf voor twaalf

Het moet voor een bestuurder een afschuwelijke zaak zijn om tegen klokke twaalf tot de ontdekking te komen dat een jarenlang voorbereid plan, na alle commissies gepasseerd te zijn, de mist in dreigt te gaan. Vlak voor de start van het werk, terwijl alles in kannen en kruiken werd gewaand, spuit een actiecomité zijn grieven; een aantal in de laatste jaren aangetrokken deskundigen geeft duidelijk blijk weinig content te zijn met de plannen die op stapel staan, en enkele kersverse gemeentelijke of provinciale bestuurders trekken voortvarend ten strijde tegen een huns inziens muf politiek klimaat. In talloze steden en provincies heeft de zaak zich aldus ontwikkeld, en dan wel speciaal op het terrein van de ruimtelijke ordening. De gevolgen zullen voor de lezers van S & D niet nader behoeven te worden aangeduid, veronderstel ik.

Het is zeer dikwijls het geval dat in plannenmakerskringen de uitgangspunten voor een op een gegeven moment wankel geworden object in een jarenlang proces onder de tafel zijn beland, of er zelfs niet op zijn geweest.

Het object was verworden tot een technische uitvoeringszaak sec; het doel was uit het oog verloren. Anders gezegd: het middel om het doel te bereiken, was tot doel op zichzelf verheven. De bestuurder—de wanhoop ten prooi—geeft vervolgens z'n technici de opdracht de oorspronkelijke argumenten voor het object op een rijtje te zetten, maar de tijd voor alternatieven ontbreekt. Wat zien we nu? Dezelfde bestuurder die zich vroeger de rol van uitvoerder en verdediger van door technici uitgedokterde plannen had toebedeeld—daarbij vergetend duidelijke (politieke) doelstellingen aan het object te verbinden—vraagt thans aan de technici wat expliciet de doelstellingen van die plannen zijn. De wereld op haar kop, laten we wel wezen!

In de zgn. doelstellingennota van de gemeente Groningen—een stuk voor de binnenstad, waarop ik nog terugkom—komt de volgende passage voor:

'Het dragen van politieke verantwoordelijkheid kan immers bij democratische besluitvorming nimmer toebedeeld worden aan adviseurs. Dat zou leiden tot technocratie. Hetgeen in het geheel niet betekent dat deskundigen geen blijk mogen geven van sociale of politieke bewogenheid. Deskundigen moeten zich met hun taak kunnen vereenzelvigen; die taak blijft het voorbereiden van verantwoorde beslissingen, niet het nemen van beslissingen. Indien een opdracht zich beweegt in een richting, welke zij niet met hun opvattingen in overeenstemming kunnen brengen dienen zij zich terug te trekken. Het goed functioneren verdraagt dan echter niet dat de argumentatie van de betreffende adviseurs in de doofpot verdwijnt; in belangrijke gevallen zal zij bij de openbare discussie moeten worden betrokken.'

Decor der democratie

Deze grondregel over de verhouding bestuurder-deskundige; wethouder-ge-

meentelijke dienst; gedeputeerde-provinciale planologische dienst etc., gaat vooraf aan, en is beslissend voor alle andere zaken die zich laten vangen onder 'democratie en ruimtelijke ordening'.

De in het begin als 'vijf voor twaalf' geduide situatie, is een noodzakelijk gevolg van het omkeren van deze grondregel; zeker noodzakelijk binnen de huidige politiek-maatschappelijke context. Juist deze tijd zit vol met vragen over het waarom en waartoe der dingen.

Het decor waartegen deze grondregel van de democratie in zijn tegendeel kan verkeren, wil ik hier slechts van enkele grove strepen voorzien.

Ten eerste een opvatting van democratie, als een stelsel van formele regels niet bedoeld om mensen macht te geven tot inrichting van hun eigen milieu, maar een bestendiging van bestaande maatschappelijke waarden en verhoudingen. Ten tweede een rolopvatting bij wethouders en gedeputeerden—helaas soms ook bij socialisten—van de sterke bestuurder, die geen politiek moet bedrijven doch opkomt voor zijn 'goede stad', en de problemen 'zakelijk' tot 'de beste' oplossing tracht te brengen.

Ten derde een inrichting van onze gemeenteraden en provinciale staten, waar—bij de suggestie voorzit van een controlerende functie, ten opzichte van het uit hun midden gekozen dagelijks bestuur, het zogenaamde collegiale bestuur. De praktijk is bekend; wethouders komen los te staan van hun partij: een raadsfractie wordt vastgeprikt op een door haar wethouder in het dagelijks bestuur gesloten compromis; de fractie heeft weinig contact met de partij; voor de burgers is de raad één club 'stadsbelangen'; de burger kan nauwelijks inzicht krijgen in de diverse standpunten en het besluitvormingsproces.

En ten vierde de wel meest droeve grondkleur van ons decor. De idee dat stedenbouw en verkeer primair technische, in plaats van politieke, problemen zouden zijn. Als de concrete inrichting van het dagelijks leefmilieu van mensen geen politiek is, dan bestaat er geen politiek. Net zo goed als de diverse machten, die zich met diverse oogmerken met dat leefmilieu bezighouden, tot het uitgesproken terrein van de politiek behoren.

De afloop van het verhaal over de vijf-voor-twaalf-situatie is snel verteld. Er vindt rationalisatie plaats en de feitelijke discussie speelt zich af in de bestuurlijke term 'of we het ons kunnen permitteren om in verband met werkgelegenheid, subsidietoezeggingen, jarenlange voorbereidingen van dit project, de zaak opnieuw te openen'.

Aangezien de discussie over de uitgangspunten nooit geopend is, blijft het een vreemde zaak. Zeker ook voor de bestuurder, die merkt dat de invloeden van vijf voor twaalf zo sterk zijn, dat de weg niet doorgaat, het stadhuis verplaatst wordt of dat de metro wordt omgebogen.

Zijn de argumenten—subsidie, jarenlange arbeid, werkgelegenheid—dan niet reëel? Wis en waarachtig wel. Maar dan niet oorzaak en gevolg verwisselen. Oorzaak van de ellende is het omkeren van de grondregel; verzuimen in een vroegtijdig stadium een openbare en politieke discussie te voeren over de doelstellingen van het betreffende project. En de verlate reactie op impliciete, niet openbare, niet politiek geformuleerde doelstellingen, is hiervan een ge-

volg. En dat kost tijd, geld en mankracht, vaak jaren en miljoenen!
Nogmaals, wie wil praten over procedures bij bestemmingsplannen, over in-, uit- en tegenspraak, moet zich eerst grondig met dit probleem bezighouden.

Hierover nog twee kanttekeningen:

- 1. Het omkeren van de grondregel politiek bestuurders-technicus leidt noodzakelijkerwijs tot actiegroepen die zich buiten de geijkte politieke kanalen moeten begeven, omdat deze kanalen zichzelf onbevoegd hebben verklaard. Extremisme, zonder verantwoordelijkheid of een a-politieke, egoïstische benadering zijn het logische gevolg.
- 2. Het is onder politici-bestuurders mode geworden de technici, ambtenaren en diensten voor veel ellende verantwoordelijk te stellen. Gezien bovenstaande zouden de laatsten het omgekeerde misschien met meer recht de politici kunnen aanwrijven.

Beginnen bij doelstellingen

Noem ons doelstellingen, wij kunnen adviseren; zonder doelstellingen, dwingt u ons zelf te beslissen.

De remedie klinkt eenvoudiger dan zij is.

Laten de partijen en de politieke bestuurders hun diverse doelstellingen formuleren, laat er een openbare discussie volgen, laat de adviseurs de diverse mogelijkheden in doelstellingen—nota's voor de binnenstad, in program van eisen voor een nieuwe woonwijk, in uitgangspunten voor een regiobeleid—, aan de politiek verantwoordelijken voorleggen.

Dan moet het verantwoordelijke orgaan, bijv. de gemeenteraad, beslissen.

Vooraf een functionele inspraakperiode, waarin de diverse belangengroepen hun oordeel hebben kunnen geven.

Soms een grotendeels gedelegeerde beslissing, bijv. aan de bevolking van een negentiende-eeuwse stadswijk.

Dus geen kaarten en strepen op papier, dikke boekdelen, met het gebruikelijke jaartje inspraak. Men moet beginnen bij de doelstelling. Laten we bijv. 'Waarheen moet de binnenstad van Groningen' als voorbeeld nemen.

Daar is thans de volgende plan-procedureschema in discussie:

1. team van deskundigen	- doelstellingsnota en samenstelling plancommissie en plangroep	- vaststellingen door de Raad
	- personele bezetting plancommissie en plangroep	- benoeming door B & W
2. plancommissie	- werk- en tijdschema	- vaststelling door B & W

3. plangroep-plan-commissie (voorbereiding door team van deskundigen)	- nota stand van zaken • weergave bestaande toestand • signalering ontwikkelingstendities • weergave externe factoren • inventarisatie te sparen objecten • inventarisatie concrete plannen	- kennisname door B & W
4. plangroep-plan-commissie	• evaluatie stand van zaken: toetsen aan doelstellingen • inpassing in doelstellingen	- standpuntbepaling door B & W
5. plangroep-plan-commissie	• kwalitatieve ontwerpmaatstaven • verfijning doelstellingen • kwalitatief programma	- vaststelling door de Raad
6. plangroep	• gefaseerde behoefte-ramingen centrum activiteiten • toetsingschema vestigingsplaatsfactoren • globaal kwantitatief programma • gefaseerde ontwikkelingsmogelijkheden • - op basis van bestaande infrastructuur • - op basis van geaccepteerde plannen • uitbouw mogelijkheden • - op basis van uitgebouwde infrastructuur	
7. plangroep	• weergave te hanteren kwantitatieve normen	
8. plangroep-plan-commissie	• verfijning behoefte-ramingen en faseringen • wenselijke en mogelijke gebaseerde ontwikkeling	
9. plangroep-plan-commissie	• ontwerpplan (eventueel met alternatieven)	

- confrontatie genormeerde gebaseerde behoefte ramingen (wenselijke ontwikkeling) met ontwikkelingsmogelijkheden
- 10. plancommissie • consequenties van alternatieven
- 11. B & W • toetsing van consequenties aan gemeentelijk beleid – keuzebepaling door de Raad
- 12. B & W • plan – vaststelling door de Raad
- 13. plangroep-plancommissie • strategie – vaststelling door de Raad

Schema van planvoorbereiding

Evaluaties en onderzoek betreffende maatstaven, normen, behoefte, ramingen, programma's, ontwikkelingsmogelijkheden en uitbouw mogelijkheden vinden steeds plaats binnen het raam van de doelstellingen.

Bij alle onderwerpen worden steeds alle aspecten, welke onder de in de plangroep vertegenwoordigde vakinrichtingen vallen gezien, waarbij voor zover nodig ook de externe relaties worden ingeschakeld.

In dit kader moet worden voorgesteld door de plangroep en beslist door burgemeester en wethouders welke de te sparen objecten zijn, welke bestaande plannen moeten worden getemporiseerd en gewijzigd en welke als feitelijke gegevens moeten worden beschouwd. Hoewel het standpunt van de burgemeester en wethouders geïntegreerd wordt in het aan de raad voor te leggen kwalitatief programma kunnen er redenen zijn om ook de raad te betrekken in discussies over standpuntbepalingen.

Een stap-voor-stap-verhaal. Met erkenning van de grondregel en geen vijf-voor-twaalf-situatie. Wel de mogelijkheid keer op keer bij te sturen.

Wie, of het nu gaat om een verkeersstelsel of om een stadhuis, deze grondstructuur voor de diverse fasen van het besluitvormingsproces niet weet vorm te geven, raakt onherroepelijk in de knel. Bij deze remedie doen zich drie ernstige problemen voor:

- 1. Het is al een reuze toer de politici zover te krijgen, dat ze zich niet achter de technici verschuilen. Het werkelijk—in de zeer abstracte fase van de doelstellingen—mee laten discussiëren van de bevolking lukt vaak alleen bij de diverse functionele groepen (middenstand, sport, onderwijs, cultuur etc.).
- 2. Een doelstelling voor een object is vaak een afgeleide. Zelfs als het object de binnenstad in haar geheel is, zou het een geïntegreerd onderdeel van een totale beleidsdoelstelling dienen te zijn.
- 3. De modieuze discussie over alternatieven dreigt snel te verworden tot

'vorm' discussie, waarbij het niet om wezenlijk qua inhoud van elkaar verschillende uitgangspunten gaat, maar om verschillende verschijningsvormen van hetzelfde. Rechtse politici hebben de roep om alternatieven thans overgenomen, met vaak als oogmerk een politieke uitspraak over de betreffende doelstelling te ontwikkelen.

Vanuit deze grondgedachte wil ik mijn bijdrage aan dit nummer eindigen met de beschrijving van een groot op te zetten woongebied, zoals deze in Groningen tot stand moet komen. Ook hier in principe dezelfde werkwijze. Het object valt uiteen in drie, elkaar gedeeltelijk in tijd overlappende fasen: onderzoek, ontwerp, uitvoering. Ofwel onderzoek, inventarisatie, alternatieve programma's van eisen met alternatieve kostenmodellen, vaststelling in de gemeenteraad, globaal bestemmingsplan, vaststelling in de gemeenteraad, uitwerking in deelplannen, uitvoering, evaluatie aan de hand van gestelde doelstellingen of gekozen program van eisen.

Ook hier een kerngroep van deskundigen, die zich in iedere fase met anderen uitbreidt. In dit rompteam zijn vanaf het begin de diverse beleidsterreinen vertegenwoordigd, zodat er een integrale planning plaatsvindt, in plaats van een sectorale planning.

Bij de eerste fase, het onderzoek dat tot één of meer programma's van eisen dient te leiden, worden alle functionele gebieden en inspraakorganen grondig betrokken: sport, jeugd, onderwijs, cultuur, economie etc.

Gemeentelijke deskundigen, externe architect-stedebouwkundigen, woningbouwverenigingen, spelen hier reeds samen om de diverse kostenmodellen op tafel te brengen. Daarna moet de Raad kiezen. De inspraak richt zich hier voornamelijk op de functionele gebieden. Elk van de volgende fasen laat zich vergelijken met de planprocedure voor de binnenstad.

De uiteindelijke bewoner krijgt in de laatste fase, de uitvoering, middels invulwoningen in een invulstraat de kans om woonruimte en woonomgeving in te delen. Juist dit laatste is erg belangrijk, maar ook uiterst moeilijk te realiseren, door de snelheid waarmee de woningen opgeleverd moeten worden, de lange tijd dat de bewoner onbekend is en de grote kostengevoeligheid van de al lang niet meer sociale woningwetbouw.

Tot slot bij deze nieuwe aanpak voor een woonwijk vier kanttekeningen:

- 1. Als we er even van uitgaan dat de politici bereid zouden zijn hun verantwoordelijkheid te beseffen, dan is de opbouw in hiërarchische en sectorale structuren van het gemeentelijk apparaat dusdanig en de vorming van de ambtenaren door de a-politieke bestuurder van dien aard, dat uitsluitend een direct onder het beleid gekoppelde projectplanning in staat is dit project te doen slagen.

Projectplanning wil zeggen, de diverse doelstellingen in teamwork bijeen brengen onder een projectleider die rechtstreeks onder het dagelijks bestuur staat. Deze projectleider heeft tot taak ieder op tijd, taak en kostenschema te zetten. Stap voor stap kan zich dan het per fase anders samengestelde team

ontwikkelen. Stap voor stap door inspraak, Raad en B & W begeleidt, gekozen of beslist.

De integrale planning is op gemeentelijk, provinciaal en rijksniveau bitter nodig. Op dit punt verdient de nota 'Volkshuisvesting' van minister Udink ruime steun. Het zou kosten en tijd sparen en een democratische procesgang mogelijk maken. Integrale planning vereist echter niet alleen teamwork en projectplanning, onlosmakelijk ermee verbonden is de idee dat onderzoek, ontwerp en uitvoering als één proces moeten worden gezien. Juist de beheersing van dit proces op democratische wijze, is het hoofdthema van dit artikel. Wie de uitvoering losmaakt van de eerste twee fasen, komt nooit tot toetsing van het ontwerp aan de doelstellingen, het fundamentele moment in de democratisering van de aanpak bij de ruimtelijke ordening.

- 2. Rijk, provincie en gemeente en belangengroepen maken in de ruimtelijke ordening vaak de indruk ieder op zichzelf bij toeval en sectoraal bezig te zijn. Dit is als bij een estafetteloop. In plaats van reeds meters met elkaar op te lopen, lijkt het wel of voor iedere wisseling een maximum termijn wordt genomen.

In Groningen krijgen we thans een begeleidingsteam van rijk, provincie en gemeente om in ieder geval binnen de wettelijke mogelijkheden een scherpe tijd te produceren. Geen compromis-planning, maar stap voor stap zichtbaar maken van de te maken keuze. In gewestelijk verband zal dat een voor iedere regio noodzakelijke stap zijn. De brand met emmers water blussen is onverantwoord. Overigens zou het rijk zelf zeer belangrijke, wettelijke, stappen kunnen doen om de termijnen en de procedures, ter bescherming van het individuele belang, aanzienlijk te bekorten. De schade is al te groot op het gebied van ons milieu.

- 3. Bij deze aanpak is de keuze van de extern aan te trekken deskundigen zeer wezenlijk, en dient te geschieden door bijv. de gemeenteraad. Ze moet gezien worden als een soort primaire doelstellingenkeuze.

De deskundige dient all-round teamworker te zijn, met een specialisatie zonder oogkleppen.

- 4. De actiegroepen blijven gelukkig bestaan. Alleen de politieke kanalen staan nu te hunnen dienste. De situatie van vijf voor twaalf hoeft hier niet meer gevreesd te worden.

Tot slot: Vele van de gedachten in dit artikel zijn niet nieuw, en zeker niet van mijzelf afkomstig. Veel ervan is in het experimentele stadium. Eén ding staat vast: de oude weg is vrijwel onbegaanbaar. We zijn gedwongen een nieuwe te zoeken.

Mij dunkt, geen onbekend probleem voor socialisten.

„Gratis" Openbaar Vervoer

door dr. Michel van Hulst

Als de ontwikkelingen in ons wegverkeer zich op de huidige voet voortzetten:

- zal van elke zes kinderen die nu geboren worden er één gedood of zwaar gewond worden in het verkeer,
- zal Nederland in het jaar 2000 rond 7,5 miljoen personenauto's tellen,
- zal 12 % van ons land herschapen zijn in autoweg en parkeerterrein,
- zal men nog wel op vele plaatsen kunnen wonen, maar zal men daaraan niet meer per auto kunnen wegrijden, omdat de reisdoelen - arbeidsplaats, recreatieplaats - niet meer bereikbaar zijn.

Oplossingen die nu gezocht worden ter vermindering van de problemen waarvoor de auto ons stelt, kosten kapitalen en zijn niet meer dan een verschuiving van de knelpunten: verkleining van de auto, elektronische geleiding, schone motor, veiliger auto's, kleinere draaicirkel, spreiding van het gebruik, opvoeding van de weggebruiker.

Bij de stedenbouw en ruimtelijke ordening zal men er rekening mee moeten houden dat communicatie een steeds belangrijker doel van het stedelijk leven vormt. Wellicht zullen wij er ons op moeten instellen, dat verplaatsingen zullen gaan behoren tot het maatschappelijk dienstenpakket dat 'gratis' ter beschikking wordt gesteld, een dienstenpakket, dat volledig geïntegreerd wordt in de wijzen waarop wij wonen, werken en recreëren. Uiteraard wordt het wel betaald, maar die betaling geschiedt niet meer door aankoop van een kaartje, maar door de betaling van een heffing die gekoppeld kan worden aan de hoogte van het inkomen en aan de woning of aan de arbeidsplaats.

Niet de mate van gebruik van de transportmiddelen wordt bepalend voor de prijs, maar de algemene beschikbaarheid en het inkomensniveau.

104 pag., ing. f 9,50 (incl. O.B., excl. verzendkosten)

KLUWER - DEVENTER

Polstraat 10, telefoon 05700 - 7 44 11

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

EUROPA 2000

Het plan EUROPA 2000 is een omvangrijk programma van fundamentele en interdisciplinaire toekomststudies, georganiseerd door de Fondation Européenne de la Culture, waarbij de positie van *de mens* in het jaar 2000 centraal gesteld wordt.

Deskundigen van verschillende disciplines hebben een viertal kernproblemen onder de loep genomen, t.w.: opvoeding en onderwijs, industrie, urbanisatie en landbouw. Hiermede geven zij zowel houvast aan de gedachtenvorming als modellen voor verdere onderzoeken.

Perspectieven voor een aanvaardbare toekomst

Dit boek geeft een globaal referentiekader, een algemeen beeld van de toekomstige Europese samenleving. Geïnteresseerden in het plan EUROPA 2000 wordt het lezen van dit eerste deel ten zeerste aanbevolen, opdat zij de vier hoofdprojecten van het plan kunnen plaatsen in een demografische, ecologische, staatkundige, economische, sociale en culturele context.

440 pag., ing. f 32,50

Op zoek naar de stad van morgen

Het urbanisatieproces in Europa houdt een essentiële verandering van de menselijke levenswijze in. In dit boek worden de vele aspecten van dit proces belicht, prioriteiten worden gesteld en de mogelijke keuzen aangeduid.

Op zoek naar de stad van morgen stelt geïnteresseerden in staat zich het inzicht te verwerven, dat we niet alleen iets *moeten* doen, maar ook iets *kunnen* doen aan ons milieu.

220 pag., ing. f 22,50

De prijzen zijn incl. O.B. en excl. verzendkosten

KLUWER - DEVENTER

Polstraat 10, tel.: 05700-7 44 11.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel

RUIMTECONSUMPTIE OF BOUWCONSUMPTIE?

Sociale kosten van de wijze van wonen en verplaatsen van 1970 - 2000
door drs. R. Ronteltap en drs. J. Funken

Het streven om de woonwensen, met alle nadruk op de privacy, van het wonen, op een alsmaar hoger niveau te realiseren, is een maatschappelijke ontwikkeling die niet meer tot staan te brengen is.

Deze ontwikkeling gaat gepaard met een toenemende consumptie van ruimte en een snelle verslechtering van de bereikbaarheidssituatie.

Welke hiervan de maatschappelijke consequenties zijn, ook financieel, wordt door de auteurs uitvoerig uit de doeken gedaan. Zij concluderen dat een fundamentele koerswijziging van het ruimtelijke orderingsbeleid ten aanzien van het wonen noodzakelijk is.

Deze koerswijziging zal moeten inhouden dat de realisering van de woonwensen door middel van ruimteconsumptie vervangen dient te worden door, wat zij noemen, bouwconsumptie.

Voor het eerst in Nederland bevat voorliggende studie een vergaande doorrekening van de maatschappelijke kosten bij de ruimteconsumptie resp. bouwconsumptie gedurende de periode 1970 - 2000.

Deze studie is tegelijkertijd bedoeld als een uitnodiging aan bestuurders, stedenbouwkundigen, planologen, verkeersdeskundigen, en milieuhygiënisten en voorts al degenen die in de beschreven problematiek geïnteresseerd zijn om - vanuit hun specifieke kennis - de doorrekening van de maatschappelijke kosten van ruimteconsumptie c.q. bouwconsumptie verder te verfijnen en de meningsvorming over dit belangrijke onderwerp op gang te brengen.

149 pag., ing. f 16,50 (incl. O.B., excl. verzendkosten)

KLUWER - DEVENTER

Polstraat 10, telefoon 05700 - 7 44 11

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

In dit nummer van Socialisme en Democratie:

H. J. Hofstra, *Efficiency en budgettekort*

'Het is een misverstand te denken dat efficiency uitsluitend een zaak is voor de uitvoerende diensten. De efficiency moet bij de wettelijke regelingen zelf beginnen en daar schieten we ernstig tekort.' Naar de mening van Hofstra zouden de huidige budgettaire problemen zonder aantasting van wezenlijke belangen tot een oplossing kunnen worden gebracht. p. 411

C. de Groot, *De toekomst van de sociaal-democraten in Italië*

'Schrijven over de toekomst van de sociaal-democraten in Italië betekent bij voorbaat een bevestigend antwoord op de niet-gestelde vraag of zij eigenlijk nog wel een toekomst hebben.' De schrijver van dit artikel gelooft dat de Italiaanse sociaal-democratie zich veilig kan voelen zolang er geen verandering komt in de wijze waarop de Italiaanse politieke krachtsverhoudingen zich hebben uitgekristalliseerd. Maar de hele vraag blijft of men de toekomst kan denken in termen van immobilisme. p. 417

H. J. Roethof, *De beste ambtenaar is de zwijgende*

'Hoe mondiger de burger, hoe groter de kans op spreiding van macht en verantwoordelijkheid. De ambtelijke vrijheid van meningsuiting heeft echter met mondigheid nog steeds weinig van doen. Wat brengt het kabinet-Biesheuvel—ondertussen ook praktisch monddood—ervan terecht?' p. 423

C. A. de Kam, *Energiepolitiek*

In het mei-nummer schreef drs. K. Zijlstra over de kromme spijker van de kleinzoon. Moeten we somber of iets minder pessimistisch zijn over de grondstoffenvoorraden en bijv. de energievoorziening? Het optimisme van Zijlstra wordt door De Kam bestreden. p. 429

Alfred Mozer, *De gedesintegreerde Internationale*

Mozer doet verslag van het congres van de Socialistische Internationale. Stof tot overdenking over de Europese politiek en niet in het minst over terrorisme. p. 445

Van der Louw en Ter Beek reageren op zijn verslag. p. 408

A. van der Louw en R. ter Beek reageren op Mozer's verslag van de Internationale

Alfred Mozer heeft een verslag geschreven van het Weense Congres van de Socialistische Internationale. Maar het is niet bij verslaggeving gebleven. Het artikel van de eerste, na-oorlogse internationaal secretaris van de Partij van de Arbeid is uitgemond in een aanval op de houding van de PvdA-delegatie tijdens het Congres. Die aanval wordt niet recht op de man gespeeld, maar via suggestieve, om niet te zeggen insinuerende vragen uitgevoerd. Het pistool op de borst ontbreekt daarbij niet.

De laatste zin van Mozer's verslag levert daar een waarlijk specimen van. Vindt de voorzitter van de PvdA dat een moordaanslag op Golda Meir tot een toelaatbare of een ontoelaatbare vorm van terrorisme gerekend moet worden? Het staat er werkelijk, retorisch bedoeld of niet. Zo'n vraag nodigt niet uit tot een serieus antwoord. Zo'n vraag kan ook nauwelijks serieus gesteld worden, althans niet door een lid van de PvdA. Maar Mozer's artikel maakt duidelijk met welk een bloedige ernst die vraag is neergeschreven.

Verreweg het grootste deel van het verslag geeft overigens weinig aanleiding tot tegenspraak. Mozer, op het congres aanwezig als persoonlijk vertegenwoordiger van de eerste Nederlandse vice-voorzitter van de Socialistische Internationale, Europeaan van het Jaar, Sicco Mansholt, heeft met een nauwkeurige precisie het verloop van het congres geregistreerd. Hij heeft geluisterd, hij heeft gelezen, hij heeft gekeken, hij heeft geteld. Bij een aantal van zijn notities vallen zeker wel de nodige kanttekeningen te maken, maar op de feitelijke weergave van de gang van zaken in de congreszaal valt weinig af te dingen.

En toch levert het verslag een onvolledig en daardoor ook onjuist beeld op. Juist Mozer weet dat het congres eigenlijk niet meer is dan een schouwtoneel. De werkelijke politieke discussies, met de nadruk op discussies, worden niet vanaf het congrespodium gehouden. Die vinden plaats en Mozer duidt dat zelf min of meer ook aan, in het Bureau van de Internationale. Daar worden de ontwerp-resoluties aan de orde gesteld, daar wordt over de inhoud ervan gestreden, daar wordt ook het stemgedrag van de delegaties op het congres uiteindelijk al bepaald. Men kan dat prettig vinden of niet, maar zo werkt de Internationale nu eenmaal.

Wie vrijmoedig over de opstelling van de partijen op het congres oordeelt, moet de voorgeschiedenis van de Bureau-vergaderingen kennen. Anders gaat hij onherroepelijk in de fout. Dat is Mozer overkomen en niet zo gering ook.

De internationaal secretaris en bij een aantal gelegenheden ook de voorzitter hebben de PvdA op de Bureauvergaderingen vertegenwoordigd. Mozer heeft zich niet de moeite getroost bij een van beiden te informeren naar de gebeurtenissen in het Bureau. Niet tijdens het congres en niet ná het congres. Toch zou hun antwoord op zijn vragen waarschijnlijk in niet geringe mate hebben bijgedragen aan de completering van Mozer's congresbeeld. Het had hem ook kunnen behoeden voor rare en nare uitvallen in de richting van de PvdA-delegatie.

Mozer weet een heleboel dingen niet. De resolutie over Bangla Desh is een initiatief van de PvdA. Bij de resolutie over de Verenigde Naties behoort een in het Bureau overeengekomen anhangsel, waarin de secretaris-generaal, Janitschek opgedragen wordt voor een socialistisch platform tijdens V.N.-zittingen zorg te dra-

gen, opdat gecoördineerde actie van de kant van de Internationale mogelijk wordt. Niet iets voor een congres-resolutie over de V.N., maar wel belangrijk voor de Internationale. Het voorstel kwam van de PvdA.

Tezamen met de SPD is door de PvdA gepleit voor een pro-EEG-resolutie, waarin het belang dat de Socialistische Internationale heeft bij de verwerkelijking van een werkelijk progressief Europees beleid tot uitdrukking zou worden gebracht. Ook socialistische partijen in niet-EEG-landen kunnen alleen maar baat hebben bij een andere, progressievere Europese Gemeenschap dan de huidige. De meerderheid van het Bureau besloot echter tot een zeer vage en afhouderige resolutie.

Dat zijn drie PvdA-initiatieven die al een heel ander licht werpen op de rol van de PvdA tijdens het congres dan Mozer erover laat schijnen. Maar er is nog een ander, zeer illustratief voorbeeld.

Mozer vermeldt met hartelijke instemming een SPD-amendement op de resolutie over de Conferentie voor Europese Veiligheid en Samenwerking. Op het laatste moment, vlak voor de stemming op het congres werd door de Duitse delegatie voorgesteld om de noodzaak van een vrij verkeer tussen volken ook in de tekst van de resolutie te bepleiten. De SPD kreeg daarvoor de steun van de PvdA omdat het amendement een van die elementen bevat, die bepalen of de Veiligheidsconferentie werkelijk tot verbeteringen in de Oost-West verhouding gaat leiden, of dat niet meer dan een bevestiging van de status-quo wordt bereikt.

Maar over een andere, minstens zo belangrijke toevoeging aan de ontwerp-resolutie zwijgt Mozer. Die toevoeging werd dan ook niet op het congres, maar in de Bureau-vergadering aangebracht. Het zal zeker Mozer niet onbekend zijn, dat de Sovjetunie via de Europese Veiligheidsconferentie een formule over de betrekkingen tussen staten probeert te bereiken, die een feitelijke legalisering van de Breznjewdoctrine inhoudt. Op voorstel van de PvdA werd besloten om de passage over de 'principes die de betrekkingen tussen staten regelen' uit te breiden met '... onafhankelijk van hun verschillende politieke en maatschappelijke systemen'. Met andere woorden, wanneer het bijv. om het principe van niet-inmenging in de aangelegenheden van soevereine staten gaat, dan moet dat principe gelden, onafhankelijk van de vraag of het hier de onderlinge relaties van de Oostblok-landen betreft of de relaties tussen Oost en West.

De hartelijke instemming van Mozer met dit PvdA-amendement blijft in zijn verslag pijnlijk achterwege. Zoals gezegd, wie vrijmoedig over de opstelling en het stemgedrag van partijen op het congres oordeelt, moet de voorgeschiedenis van de Bureau-vergaderingen kennen.

Dat geldt ook voor de resolutie over het Terrorisme. Hier wreekt zich hetzelfde. Mozer weet niet, heeft er ook niet naar geïnformeerd, hoe de opstelling van de PvdA is geweest tijdens de discussies in het Bureau. Van het begin af aan is in de discussie de stelling betrokken, dat een resolutie van de Socialistische Internationale over het Terrorisme met een defensief karakter onnodig en ongewenst was. Socialististen hoeven niet van zich af te spreken, wanneer het om terrorisme gaat. Geen zinnig mens kan veronderstellen, dat gewelddadige activiteiten waarvan onschuldigen het slachtoffer worden, *niet* door democratisch-socialisten veroordeeld zouden worden. Daarom ook is door de PvdA keer op keer gepleit om met een resolutie te komen, waarin de nadruk zou worden gelegd op de wijze waarop en de methoden waarmee democratisch-socialisten wezenlijke hervormingen van maatschappelijke structuren nastreven. Geen verdediging tegenover wie of wat dan ook, maar een aanduiding van de eigen middelen. Concrete voorstellen in deze zin konden in de Bureau-vergadering echter geen meerderheid verwerven.

Maar er was nog een tweede element, waaraan de uiteindelijke resolutie, zoals die aan het congres werd voorgelegd, ook mank ging. Dat was dat van de generalisa-

tie, waarin alles over één terroristische kam werd geschoren. In de resolutie is neo-anarchisme gelijk aan terrorisme. Wie dat voor zijn rekening durft te nemen, heeft weinig begrepen van een aantal ontwikkelingen die zich de laatste jaren in ons land voltrokken hebben. Provo en Kabouter zijn aan te duiden als neo-anarchistische stromingen. Maar met de slechtste wil van de wereld kunnen zij moeilijk voor terroristische bewegingen doorgaan.

Bij de stemming heeft de PvdA-delegatie zich tenslotte niet tegen de resolutie willen uitspreken, juist, omdat zo'n tegenstem door kwaadwillenden anders uitgelegd zou kunnen worden. Besloten werd tot stem-onthouding.

Mozer had dit allemaal kunnen weten. Een vraag was voldoende geweest. Dan had hij bovendien iets anders gehoord. In de Bureau-vergadering van 12 juni, een paar weken voor het congres, is een verklaring aangenomen, waarin naar aanleiding van een actuele gebeurtenis, het afschuwelijke bloedbad van 30 mei op het vliegveld Lod bij Tel Aviv, terroristische activiteiten ten felste veroordeeld worden. De verklaring laat het daar niet bij, maar doet tevens een beroep op alle betrokken regeringen om maatregelen te nemen tegen terroristische activiteiten vanaf hun grondgebied.

Die verklaring is door de PvdA-vertegenwoordiger sterk verdedigd. De internationaal secretaris van de Israëliëse Labour partij zal de eerste zijn, die Mozer dat kan bevestigen.

Laat over de houding van de PvdA tegenover terrorisme geen misverstand bestaan. Maar dat misverstand moet dan ook niet opzettelijk geschapen worden.

In november besteedt S & D uitvoerig aandacht aan het regeerakkoord van de progressieve drie en aan de politieke implicaties. Onder meer komen aan de orde:

- een analyse van de verkiezingsprognoses
- PvdA regeringspartij?
- wat kan een progressieve regering reëel gesproken doen?

Begin 1973 verschijnt een bijzonder nummer van S & D. De redacties van de Europese democratisch-socialistische tijdschriften werken sinds enige tijd aan de uitvoering van een complete krachttoer: een gezamenlijk Europa-nummer dat gelijktijdig in alle landen en talen verschijnt. Op grond van de stand van zaken durven we te voorspellen dat we begin 1973 verschijnen. Medewerkenden aan dit nummer zijn o.a.: Brandt, Jenkins, Krag, Mansholt, Spinelli en Den Uyl.

Efficiency en budgettekort

De voor 1972 geraamde en voor 1973 te verwachten budgettekorten tonen overduidelijk aan hoezeer het financiële overheidsbeleid in de afgelopen jaren in gebreke is gebleven. Functioneel moet de verantwoordelijkheid daarvoor uiteraard in de eerste plaats op onze vorige minister van Financiën worden gelegd. Materieel zijn echter alle partijen, die de voorafgaande conservatieve kabinetten hebben gesteund, daarvoor aansprakelijk. De onbevredigende ontwikkeling van de overheidsfinanciën was het welhaast onvermijdelijke gevolg van een gebrek aan regeerkracht op bijna alle gebieden. Dat men onder deze omstandigheden de zo gewichtige portefeuille van Financiën toevertrouwde aan iemand die zich reeds door zijn eerste ambtsperiode een reputatie van 'gatengraver' had verworven, mag echter zwaar worden aangerekend. Het resultaat is dan ook geweest dat het eerste 'gat', dat Vondeling kreeg op te vullen, niet meer bleek te zijn dan de generale repetitie voor het veel grotere gat waarmee het huidige kabinet werd geconfronteerd.

Afgezien van hun verantwoordelijkheid voor het eventueel steunen van de voorafgaande conservatieve kabinetten zou het, naar het mij toeschijnt, onrechtvaardig zijn de huidige ministers te verwijten dat zij gedwongen zijn hier en daar op pijnlijke wijze in bestedingsprogramma's te snijden. Het huidige saneringsplan strekt er immers toe fouten van anderen, nl. van vorige kabinetten, te herstellen.

Wat het huidige beleid echter wel kan worden verweten is dat het tot dusver geen blijk heeft gegeven het probleem in de wortel te willen aanvatten. Wat tot nu toe in de publiciteit is gekomen wekt sterk de indruk dat het heil in belangrijke mate wordt verwacht van de stokpaardjes die ex-minister Drees sinds jaar en dag zo ijverig heeft bereden: profijtbeginsel, verhoging van collegegelden en PTT-tarieven, afschaffing van subsidies, strijd tegen de privé-auto. En de conservatieve aap komt reeds herhaaldelijk uit de mouw, met name wanneer, gebruik makende van deze slagwoorden, met enig enthousiasme en grote hardnekkigheid getracht wordt de klappen vooral daar te doen vallen waar een progressieve gedachtengang in het verleden bouwde; klappen die zwaar aankomen waar zij treffen, maar die op het totaal van de rijksbegroting slechts betrekkelijk weinig uitmaken, en die derhalve tot een oplossing van de financiële tekorten nauwelijks kunnen bijdragen.

Daargelaten de politieke waardering van bovenbedoelde stokpaardjes, waarover ik nu niet spreek, wil ik stellen dat zij naar mijn vaste overtuiging aan de wezenlijke problemen van het financiële regeringsbeleid voorbijgaan. Het wezenlijke probleem ligt heel ergens anders, nl. bij het gebrek aan een ver-

antwoorde prioriteitenbepaling, aan een voldoende efficiency in vele overheidsdiensten en, in het algemeen, aan een behoorlijke planning, die in de conservatieve gedachtengang ook niet past; met het gevolg dat voor bepaalde doeleinden meer wordt uitgegeven dan nodig is, zodat voor andere, wellicht nuttigere, overheidstaken geen geld beschikbaar kan worden gesteld. Het probleem ligt derhalve niet bij de vraag *wat* de overheid doet, doch bij de *wijze waarop* zij haar taken vervult. Wanneer een particulier zijn inkomen op een onverstandige manier besteedt is dat, in het algemeen gesproken, zijn zaak. Wanneer echter onverantwoordelijk wordt omgesprongen met het geld van anderen—wanneer dus de overheid voor de vervulling van haar taken meer uitgeeft dan strikt nodig is—is dat moreel, en, in het geval van de overheid ook politiek, onaanvaardbaar.

Men behoeft waarlijk geen deskundige te zijn om ernstige tekortkomingen met betrekking tot de hiervoor genoemde gezichtspunten te kunnen constateren. Ook als buitenstaander—onverschillig of dat nu het geval is bij rechtstreekse contacten met overheidsdiensten dan wel als krantelezer—vallen telkens weer inefficiënte wijzen van uitvoering en gebrek aan coördinatie op, en dat gebeurt zo dikwijls dat, hoezeer elke grote organisatie op den duur verstarringsverschijnselen gaat vertonen, dit geen toeval meer kan zijn.

De, betrekkelijk willekeurig gekozen, voorbeelden liggen voor het grijpen. De emigratiedienst, die ondanks het praktisch wegvallen van de emigratie zijn kostbare bestaan heeft weten te rekken, heeft de kranten reeds weten te halen. Ook elders worden werkzaamheden voortgezet omdat zij er altijd zijn geweest, zonder dat wordt gevraagd of zij onder gewijzigde omstandigheden hun zin niet geheel of ten dele hebben verloren; om van verouderde werkwijzen helemaal niet te spreken. Eigenlijk zou—ik heb dat een aantal jaren geleden al wel gesuggereerd—elke overheidsactiviteit eens in de 5 jaar volledig moeten worden doorgelicht op recht van bestaan en op efficiency van werkwijzen; maar de desbetreffende diensten hebben er geen zin in, en het ministerie van Financiën—dat altijd het voorbeeld van 'zuinigheid' moet geven—heeft er de mensen niet voor. Kostenanalyses, uitgaande van het feit dat ambtenaar X f 20 per uur kost en ambtenaar Y het dubbele of het driedvoudige, worden zelden gemaakt. Over de verspilling in het militaire apparaat werd reeds herhaaldelijk geschreven: een te zware top, te snelle carrière en te hoge salarissen—waarom moet een generaal meer verdienen dan een directeur of directeur-generaal in de burgerlijke dienst?—, en officieren die zelf verklaren dat zij te weinig te doen hebben. Verlaging van het defensieplafond kan dwingen eindelijk eens de toegestane gelden wat meer verantwoord te gaan besteden; maar een bewuste bevordering van de efficiency kan doen blijken dat de bepleite verhoging in het geheel niet nodig is.

Ook op het gebied van het ziekenhuiswezen lijkt de verspilling het van de planning te winnen. Er zijn plaatsen waar een beddenoverschot bestaat, wat andere ziekenhuizen ter plaatse of in de omgeving niet verhindert verdere nieuwbouwplannen tot bedragen van honderden miljoenen guldens te ont-

wikkelen: en Sijmen betaalt, direct of indirect, met gelden waarvoor een betere bestemming zou kunnen worden gevonden. De onvoldoende coördinatie speelt trouwens ook een rol bij de voorziening met de dikwijls zeer kostbare apparatuur. Het is niet nodig dat in een bevolkingscentrum waar meer ziekenhuizen zijn, elk ziekenhuis over volledige installaties beschikt: specialisatie zou sterk kostenbesparend kunnen werken. Dat de opzet van sommige nieuwe ziekenhuizen kostbaarder lijkt dan nodig is laat ik dan nog daar.

Gebrek aan planning dus, maar herhaaldelijk ook gebrek aan een verantwoorde organisatie. Departementale indelingen die niet op organisatorische of functionele overwegingen berusten, doch die door de toevallige politieke verhoudingen van het moment worden bepaald, en die voor het overige blijven vasthouden aan een patroon uit een lang verleden tijd. Doublures in onder verschillende departementen ressorterende, doch dicht bij elkaar liggende werkzaamheden bestrijkende, buitendiensten, die hetzij tijd verspillen aan onderling overleg, hetzij eenvoudig naast elkaar werken. Gemeentelijke indelingen die spotten met elk begrip van rationaliteit: was er niet kort geleden een gemeente die één derde van haar totale inkomsten nodig had alleen om de burgemeester te kunnen betalen? Afdelingen binnen hetzelfde departement die elkander zodanig overlappen dat voor elke belangrijker beslissing langdurig overleg nodig is. Tot de meest merkwaardige ervaringen voor wie het vroeger anders gewend was behoren de frequentie en vooral ook de omvang van onderlinge ambtelijke besprekingen, die van de eigenlijke werkzaamheden afhouden, het nodeloze heen- en weergereis, de te omvangrijke delegaties naar internationale conferenties, de overbodige representatie- of 'studie'bezoeken naar verre landen. Het zijn alles, naar het totale budget gerekend, wellicht relatief onbelangrijke posten, maar in hun totaliteit vormen zij een illustratie van een mentaliteit die voor de kosten geen belangstelling heeft.

Speciale aandacht verdient ook het wetenschappelijk onderwijs. De regering heeft gemeend de nettokosten daarvan te moeten verminderen door een verhoging van de collegegelden. Onverschillig hoe men zakelijk over deze verhoging wil denken staat vast dat zij financieel niet nodig was, omdat een veel nuttigere besteding van de beschikbare gelden kan worden bereikt door een verantwoorde planning—ook met betrekking tot het wetenschappelijke onderzoek—, die tot dusver volledig heeft ontbroken. Er zijn studierichtingen die niet overal behoeven te worden gedoceerd, maar die, in ons kleine land, zeer wel bij één of enkele instellingen van wetenschappelijk onderwijs kunnen worden geconcentreerd, met opheffing van de overtollige. Terwijl op sommige plaatsen de onderbezetting het onderwijs ernstig in gevaar doet komen, waarbij een schromelijke roofofbouw op docenten en staf wordt gepleegd, blijken elders goedgesalarieerde krachten onvoldoende te doen te hebben; als extreem, aan de couranten ontleend voorbeeld, dat van een lector die, althans volgens het bestuur van zijn universiteit, niet meer dan een dozijn werkuren per jaar vervulde, klaarblijkelijk zonder dat daartegen

wordt opgetreden. Een zuinigheid die de wijsheid bedriegt dwingt tal van hoogleraren een onevenredig deel van hun tijd te besteden aan administratieve werkzaamheden, die evengoed, en zelfs beter, door lager gesalarieerde doch gespecialiseerde krachten zouden kunnen worden verricht. De bureaucratie en de papierwinkel zijn ontstellend van omvang; urgente beslissingen kunnen herhaaldelijk niet tijdig worden genomen. Een goede organisator op dit terrein, met voldoende bevoegdheden, zou zijn gewicht in goud, en meer, waard kunnen zijn.

Om misverstand te vermijden wil ik uitdrukkelijk stellen dat ik met het vorenstaande geen blaam wil werpen op de ambtenaren als zodanig. Velen hunner werken niet minder toegewijd en ingespannen dan wie in de particuliere ondernemingen ook. Meestal zijn zij echter zelf de gevangenen van een systeem dat onvoldoende flexibel is en dat onvoldoende aandacht voor een efficiënte uitvoering van de overheidstaak heeft. Weliswaar kan efficiency niet worden opgelegd—zij moet van onderaf groeien, maar zij kan wel van bovenaf worden gestimuleerd, terwijl het ontbreken van het efficiencybesef aan de top elke poging tot verbetering van de efficiency in de dienst kan lamleggen. Ook ontken ik niet dat de druk van de huidige financiële nood tot verbetering van werkmethoden zal dwingen, en dat hier en daar bepaald al wel wat aan de gang is. Het maakt echter een groot verschil of men door de nood gedwongen tot betere werkmethoden tracht te komen dan wel dat bewust een sterk efficiencybesef wordt aangekweekt, als hoge politieke plicht voor wie de gelden van de belastingbetalers beheert. Het is een dergelijke mentaliteitsverandering die als politieke eis centraal moet worden gesteld. Zij biedt de enige mogelijkheid de overheid in de komende jaren haar taken op bevredigende wijze te doen vervullen.

Een misverstand is het ook te denken dat de efficiency uitsluitend een zaak is voor de uitvoerende diensten. Zij toch moeten uitvoeren wat hun door wetgever of regering werd opgedragen. De efficiency moet daarom aan de top, dat wil zeggen bij de (wettelijke) regelingen zelf, beginnen, en het is ook hier—ik zeg het met enige aarzeling omdat ik zelf aan een en ander gedurende een aantal jaren deel heb gehad—dat ik ernstige tekortkomingen moet constateren. Politieke wenselijkheden worden veelal gesteld door sectorspecialisten, die voor de kosten van de uitvoering geen of weinig aandacht hebben. Zij vragen om fraaie en gedetailleerde regelingen, die door de desbetreffende minister zelden op grond van uitvoeringsbezwaren worden bestreden; is de regeling eenmaal tot stand gekomen, dan is het immers niet zijn zorg, doch die van de minister van Financiën—en in laatste instantie die van de belastingbetalers—om voor de kosten van de uitvoering op te komen. Het staat vast dat wij tientallen, en vermoedelijk een aantal honderdtallen miljoenen guldens per jaar, uitgeven aan administratiekosten die bij wat eenvoudiger regelingen kunnen worden vermeden. Over een vereenvoudiging van de sociale verzekering wordt sinds jaren gepraat en gestudeerd,

maar resultaten blijven uit. Subsidieregelingen zijn onvoldoende op elkaar afgestemd en dikwijls te ingewikkeld. De belastingheffing en de premieheffingen beginnen bij veel te lage inkomens, met het resultaat van weinig zinvol werk en van de noodzaak van hogere sociale bijdragen, waardoor de overheid zelf het voorbeeld geeft van een afwenteling, die met de opzet van de heffingen in strijd is.

Met een soevereine minachting voor de uitvoeringsbezwaren heeft de regering recentelijk fiscale wetsontwerpen aan het parlement voorgelegd, die—voor het eerst in de geschiedenis—de Vereniging van inspecteurs van 's rijksbelastingen aanleiding hebben gegeven zich publiekelijk met een adres tot het parlement te richten dat het werkelijk niet meer zo kan. Salaris- en pensioenregelingen zijn zo ingewikkeld dat niet slechts geen sterveling meer in staat is zelf te berekenen waarop hij recht heeft, maar dat veel extra ambtelijke tijd nodig is om van maand tot maand de veranderingen bij te houden. Zelfs de feitelijke becijferingen die aan beslissingen ten grondslag liggen worden herhaaldelijk op te lichtvaardige wijze opgesteld: men denke aan de—handig in de doofpot gestopte—begrotingsoverschrijding ten aanzien van het ziekenhuis te Rotterdam en aan de Amsterdamse metro.

Dit alles betreft geen technische kwesties waar de politiek buiten kan blijven. Het gaat hier om politieke kwesties van primaire betekenis, die de speciale aandacht verdienen van die staatkundige groeperingen die van de overheid de vervulling van nieuwe en grote taken verwachten; en dan niet slechts met betrekking tot de rijksdiensten, maar, vermoedelijk nog in veel sterkere mate, met betrekking tot de gemeenten en de door de overheid gesubsidieerde instellingen van uiteenlopende aard. Wie zich uit de 'grote pot' wil laten betalen, zal aan dezelfde eisen van verantwoorde besteding van de geldmiddelen moeten voldoen als aan de centrale overheid behoren te worden gesteld. Het verzet tegen zelfs op zichzelf wenselijke subsidies wordt niet in het minst versterkt door een bepaald niet ongerechtvaardigd wantrouwen in het hier en daar gevoerde beleid. Ook ons radio- en televisiebestel—ik maakte daarover kort geleden elders een terloopse opmerking—zou van dit gezichtspunt uit wel eens danig onder de loep mogen worden genomen. Alles wijst erop dat financiële overwegingen daar slechts een bescheiden rol spelen, omdat op de een of andere wijze de gevolgen van een royaal beleid toch wel op een ander—schatkist, dagbladders (reclame) of kijker—kunnen worden afgewenteld.

Kenmerk van onze huidige samenleving is de massificatie, en wel in tweeërlei opzicht: naar het aantal mensen en naar het aantal regelingen die wij in onze steeds ingewikkelder maatschappij nodig hebben. De bevolkingsaanwas hebben wij vooralsnog niet in de hand; het aantal regelingen slechts binnen beperkte grenzen. De enige manier om onze samenleving bestuurbaar te houden en de mogelijkheid tot nieuwe overheidstaken te openen is gelegen in een vereenvoudiging van de regelingen en van de uitvoering beide: in een

bewuste campagne tot een uiterste efficiency. De wetgever moet gewenste regelingen reeds bij het ontwerpen daarvan op haar uitvoerbaarheid afstemmen; hij moet ophouden regelingen te maken die slechts ten koste van onevenredig grote uitvoeringsbezwaren kunnen worden geëffectueerd, en dient zich tot taak te stellen een aantal bestaande regelingen opnieuw op hun uitvoerbaarheid te bezien. De uitvoerende diensten moeten bij voortduring hun aandacht wijden aan de vraag, of, en zo ja op welke wijze, een werk wellicht met minder moeite en kosten kan worden verricht dan voorheen. Ik ben ervan overtuigd dat, ook al zal de verwezenlijking van een dergelijk program enige tijd vragen, de huidige budgettaire moeilijkheden aldus zonder aantasting van wezenlijke belangen tot een oplossing kunnen worden gebracht. Ik ben er ook van overtuigd dat elke andere weg die oplossing niet kan geven.

De toekomst van de sociaal-democraten in Italië

Schrijven over de toekomst van de sociaal-democraten, en dus van de sociaal-democratische partij in Italië is in elk geval een hachelijke onderneming. Niet alleen omdat daarbij van meet af aan een bevestigend antwoord wordt gegeven op de niet-gestelde vraag óf de sociaal-democratie in Italië eigenlijk nog wel een toekomst beschoren zal zijn, maar evenzeer omdat politieke profeten doorgaans brood eten en de Italiaanse sociaal-democratie in het verleden al zoveel kameleontische variaties heeft vertoond dat haar toekomstige evoluties moeilijk te schatten zijn.

Die zullen goeddeels afhankelijk zijn van de ontwikkeling in de politieke, economische en sociale conjunctuur van de Italiaanse republiek die zich des te minder duidelijk laat voorzien nademaal regeren in Italië aanzienlijk minder een kwestie van vooruitzien is dan van registreren en administreren. In zijn drie jaar geleden verschenen boek 'L'autunno della Repubblica' (Herfsttij van de republiek) constateerde de socialist Eugenio Scalfari, dat bij de dood van paus Pius XII een eind kwam aan een zeer lange periode waarin Italië nooit zichzelf bestuurd had maar altijd 'geadministreerd' was. 'De curie administreerde de kerk, de werkgevers administreerden de arbeiders, de politiek administreerde de onderdanen, de commissarissen deden het de aandeelhouders, de dorpspastoors de boeren, de professoren de studenten, de mannen de vrouwen, de fiscus de belastingbetalers en de vakbonds-bureaucratieën administreerden de dromen van de revolutie.'

Een kleine vijftien jaar later echter luidt de algemene klacht in Italië nog onverminderd, dat het land op vrijwel elk terrein onderbestuurd is en gebukt gaat onder een verlamdende bureaucratie, welker inertie bestand is gebleken tegen alle schokken van natuurlijke—bijv. aardbevingen en andere rampen—en maatschappelijke aard. En prof. A.C. Jemolo concludeert in de laatste en definitieve versie van zijn standaardwerk 'Chiesa e stato in Italia negli ultimi cento anni' dat de staat dermate gecorrumpeerd en verrot is, dat er geen hoop op herleving meer bestaat en dat de burgerlijke vrijheid er opnieuw in gevaar verkeert. De 81-jarige prof. Jemolo ziet het misschien te pessimistisch, maar het valt toch niet te ontkennen dat er op het ogenblik heel weinig reden bestaat om te juichen over de staat van de Italiaanse democratie, de sociaal-democratie inclus. Dat de uitspraak mutatis mutandis ook op andere landen toegepast zou kunnen worden verandert de situatie niet.

De vergelijking met andere landen gaat natuurlijk slechts ten dele op, aan-

gezien de historische politieke ontwikkeling van Italië totaal anders verlopen is dan in het gros van de West- en Noordepese landen.

De vraag die elke serieuze kenner van de Italiaanse toestanden, zoals prof. Dennis Mack Smith dan ook poogt te beantwoorden, luidt: hoe is het mogelijk dat Italië, dat een eeuw geleden zijn staatkundige eenheid heeft afgedwongen tegen het verzet en de veroordeling van de katholieke kerk in, nog altijd zo weinig heeft van een moderne, autonome, democratische staat? De herhaaldelijk anarchistische trekken vertonende politieke en sociale botsingen en strijd van de laatste jaren, het feit ook dat de grote maatschappelijke hervormingen niet verwezenlijkt maar althans aan de orde zijn gesteld door de vakbeweging, die op deze wijze het vacuüm heeft opgevuld dat door algemeen gebrek aan parlementair initiatief was ontstaan, kunnen gevoeglijk worden beschouwd als gevolgen van het ontbreken van een moderne dynamische en democratische staatsstructuur.

Ook de sociaal-democratie in Italië kan alleen maar tegen deze achtergrond, hoe schematisch hier ook aangeduid, worden beoordeeld.

Modern liberalisme

De sociaal-democraten in hun tegenwoordige gedaante mogen in Italië slechts een kleine minderheid vormen; de partij waarin zij verenigd zijn of die als hun spreekbuis optreedt moge slechts rond 6% van de Italiaanse kiezers vertegenwoordigen; door verschillende oorzaken is hun invloed op het politieke bestel groter dan hun numerieke sterkte. Daar staat tegenover dat die invloed niet alleen nogal wat schommelingen vertoont maar dat zij vaak tweeslachtig is. Zozeer zelfs, dat men geneigd is zich af te vragen of de sociaal-democratische vlag waaronder deze partij vaart en de leuze 'democratisch socialisme', waarmee zij dit voorjaar de verkiezingsstrijd heeft gevoerd, eigenlijk nog wel de lading dekken. In feite is die lading weinig ideologisch meer, maar bevat zij een zeer hoog percentage maatschappelijk en economisch pragmatisme, dat als zodanig natuurlijk wel reden van bestaan kan hebben maar waarvan allerminst duidelijk is waarom het zo nodig met de term 'socialisme' moet worden aangeduid en samengevat. In de realiteit lijkt het veel meer op een min of meer moderne vorm van liberalisme. In die zin vooral onderscheidt het zich van het Italiaanse liberalisme, waarvan het sociaal-economisch inzicht en program gefossiliseerd zijn in de prekapitalistische opvattingen van honderd jaar geleden.

De veranderingen en verschuivingen die zich de laatste vijf à zes jaar in wat men in het algemeen het socialistische kamp in Italië zou kunnen noemen hebben voorgedaan, wortelen voor een niet gering deel in de ideologische strijd van de eerste helft van de periode na de tweede wereldoorlog. In die periode herhaalde zich in Italië op het nominatief socialistische vlak wat zich in het tijdvak na de eerste wereldoorlog in de Westeuropese landen had afgespeeld na de breuk tussen degenen die zich voortaan communisten en sociaal-democraten zouden noemen; zij het zonder de voor de democratie

desastreuze gevolgen, die de op deze breuk volgende strijd in verschillende landen, op de eerste plaats in de republiek van Weimar als nasleep heeft gekregen. Familievetes en broederstrijd zijn altijd heftiger en hardnekkiger dan burenruzies en zelfs hooglopende geschillen tussen mensen die elkaar minder nastaan. Zoals na de eerste wereldoorlog in Duitsland het—overigens begrijpelijke—conflict tussen communisten en sociaal-democraten in de praktijk uitliep op een fataal monsterverbond van communisten en nationaal-socialisten—waarvan nog geen tien jaar later het Stalin-Ribbentroppact een even kortstondige en even desastreuze parallel te zien zou geven—zo ook heeft de in 1947 optredende breuk in de Italiaanse socialistische gelederen een diepe en vrijwel onoplosbare conflictsituatie geschapen tussen de socialistische partij van Nenni en de sociaal-democratische partij van Giuseppe Saragat. Als gevolg daarvan is de socialistische partij gedurende een lange reeks van jaren terechtgekomen in de ambivalente houding van bondgenote van de communisten in de parlementaire oppositie en candidate voor een regeringscoalitie met de sociaal-democraten en christen-democraten.

De sociaal-democratische partij daarentegen kwam terecht in een vrijwel even dubbelzinnige positie, die van anticommunistische voorlopige oppositiepartij en die van toekomstige bondgenoot van naar rechts neigende politieke middengroepen.

Twee elementen hebben achtereenvolgens deze conflictsituatie opgeroepen en toegespitst. Allereerst van 1946 tot na Stalin's dood de koude oorlog, die noopte tot een duidelijke standpuntbepaling, waartoe bij de sociaal-democraten grotere bereidheid aanwezig was dan bij de Nenni-socialisten. Daarna de meer onafhankelijke opstelling van de Italiaanse communistische partij ten opzichte van het politiek dogmatisme van Moskou. Deze zou theoretisch een linkse blokvorming in Italië sterk hebben moeten bevorderen maar heeft dit in feite toch niet gedaan omdat de laatste vijf à zes jaar steeds gebleken is dat de Italiaanse communistische partij, ondanks haar kritiek op het beleid van het Kremlin, zich daarbij tenslotte toch altijd neerlegt, zoals de 'normalisatie' van de toestand in Tsjecho-Slowakije duidelijk heeft gemaakt. De dissidente communistische groep van het 'Manifesto' is uit protest daartegen ontstaan, maar haar invloed op het praktische politieke leven is evenals haar greep op de massa van de communistische kiezers uiterst beperkt gebleven. Althans tot nu toe, zoals van een hoofdzakelijk uit intellectuelen bestaande groep te verwachten was.

Restauratie in plaats van vernieuwing

Of er ooit een werkelijk communistisch gevaar in Italië heeft bestaan is allerminst een uitgemaakte zaak. Die hangt trouwens maar zeer gedeeltelijk af van de interne Italiaanse politieke machtsverhoudingen maar minstens evenzeer van geografische en niet-Italiaanse politieke en militaire factoren. Het is in Italië zomin als elders de christen-democratische partij geweest die

met een meerderheid aan parlementszetels en stembiljetten een eventuele opmars van het rode leger zou hebben verhinderd.

Hoe dat zij: prof. Jemolo, wiens politieke sympathieën eerder democratisch rechts dan links liggen, is in zijn reeds genoemd standaardwerk van oordeel dat er in Italië nooit een werkelijk communistisch gevaar heeft bestaan en dat het schrikbeeld daarvan alleen naarstig is gehanteerd door de behoudende politieke partijen, inclusief de christen-democratische om elk serieus streven naar daadwerkelijke politieke en maatschappelijke vernieuwing te torpederen. Zoals vrijwel overal is in Italië de naoorlogse periode er niet een van vernieuwing maar van restauratie geweest. Het bedrijfsleven, geruggesteund door de staat en voorlopig in bepaalde industriële bastions zoals Turijn weinig geremd door goedgeorganiseerde en veeleisende vakbonden, heeft daarvan in ruime mate geprofiteerd. Italië's 'Wirtschaftswunder' kan daaruit voor een groot deel worden verklaard. Ontegenzeggelijk heeft Italië zich op deze wijze in korte tijd kunnen opwerken tot een economische machtspositie, die in het brein van de fascisten met hun romantische verheerlijking van het boerenleven zelfs niet was opgekomen. Door na de oorlog ruim baan te maken voor een zeer dynamische maar eenzijdige industriële ontwikkeling en tegelijkertijd door een toen reeds archaisch geworden landbouwpolitiek rond veertig procent van de bevolking, goeddeels kleine boeren en landarbeiders, vast te pinnen op het platteland heeft de christen-democratie de voorwaarden geschapen voor een industrieel-economisch 'miracolo italiano' en voor de handhaving van een sociale onderontwikkeling. Deze heeft lang elke grootscheepse vakverenigingsactie afgeremd en ondermijnd, maar is daarna natuurlijk ook de oorzaak geworden van sociaal-politieke anarchie. Deze is achter de schermen sterk aangemoedigd en zelfs georganiseerd door het neofascisme en zijn sympathisanten en heeft de neofascistische Italiaanse sociale beweging (MSI) tegelijkertijd de gelegenheid gegeven te paraderen als partij van de orde! Macchiavellisme is een specifieke Italiaans begrip! Aangezien sociale, laat staan socialistische maatschappijhervorming, onder deze omstandigheden niet van de christen-democratie te verhoppen viel, stonden de socialisten en sociaal-democraten voor het dilemma om ofwel tezamen met de communisten naar een maatschappelijk alternatief te streven, zich op te sluiten in een weinig vruchtbare oppositie of te proberen ook iets van de geneugten van de politieke machtsuitoefening voor zich te bemachtigen.

Pas in de loop van de jaren zestig, toen de economische ontwikkeling zover was gekomen dat het sociaal-politieke bestel begon te kraken leek er een kans te ontstaan op een maatschappijhervormend bewind van centrum-linkse signatuur. Tegelijkertijd verslaptte de animositeit tussen socialisten en sociaal-democraten, die, al was het niet zonder veel inwendige strubbelingen in de socialistische partij, elkaar als nauwe bondgenoten terugvonden in de eind 1963 door Moro gevormde coalitieregering waaraan ook de republikeinen deelnamen. De voornaamste voorwaarden voor een hereniging van de in 1947 gesplitste socialistische eenheidspartij leken vervuld. Enkele

jaren later was het dan eindelijk zover, maar het tweede politieke huwelijk van socialisten en sociaal-democraten gesloten na ongeveer twintig jaar scheiding is geen succes geworden en in 1969 alweer ontbonden. Niet zo'n wonder, aangezien de verzoening na zestien jaar conflict niet leidde tot een werkelijk nieuwe politieke formatie, die, zonder de strijdtraditie van het Italiaanse socialisme te verloochenen, in haar program rekening zou hebben gehouden met de diepgaande veranderingen die zich sinds '50 in de Italiaanse samenleving hadden voltrokken en de nieuwe verschuivingen die zich daarin aankondigden. De herenigde socialistische partij was ook alweer het resultaat van een restauratie, die geen blijk gaf van de wil tot vernieuwing. Evenmin bezat zij het talent om in de studiekamers van sociologen en beoefenaars van de politieke wetenschappen uitgewerkte schema's voor een modern, democratisch socialisme, dat nauwkeurig weet wat het wil en ook weet langs welke weg het zijn doel wil bereiken, in voor de massa verstaanbare politieke termen uit te drukken. In plaats daarvan zochten de feodaliteiten, waarin de socialistische partij niet minder dan de meeste andere partijen verdeeld is, hun heil in een onderlinge concurrentiestrijd, die allesbehalve alleen maar binnenskamers uitgevochten werd maar ook in botsingen in de regering zelf tot uitbarsting kwam. Dit en de niet bijster vooruitstrevende politiek waarvoor de socialisten de verantwoordelijkheid mede hadden aanvaard waren oorzaak van de PSU ('verenigde socialistische partij' bij de verkiezingen in 1968) bijna 25 % verloor van de stemmen die vijf jaar tevoren de socialistische partij en de sociaal-democratische partij tezamen hadden behaald.

De verslechterende conjunctuur, de toeneming van de sociale spanningen, het wederom oplaaien van de onderlinge vijandigheid deden de rest. Al met al kan niet gezegd worden dat het centrum-linkse regeringsexperiment van de jaren zestig aan meer dan de allerminimaalste verwachtingen heeft beantwoord. Vrijwel alle grote maatschappelijke problemen, die tien jaar geleden om een oplossing schreeuwden liggen nog onaangeroerd. Formules op geduldig papier hebben de plaats ingenomen van grondige hervormingen op het gebied van de volkswoningbouw en bestrijding van een scandaleuze grondspeculatie; gezondheidszorg, onderwijs, bestrijding van de kinderarbeid en mafiose-praktijken op elk gebied, het openbaar vervoer, beteugeling van een schrikbarende arbeidsonveiligheid en ontwikkeling van het 'mezzogiorno' om maar enkele voorbeelden te geven. Het isolement van de centrale partij-apparaten, die met weinig of geen contact met de basis in een soort luchtledig werken, bevordert het voortbestaan van deze onverkwikkelijke situatie waaraan de sociaal-democratie, thans in de nieuwe regering liever samenwerkend met de liberalen dan met de veronderstelde geestverwanten in de socialistische partij, haar steun blijft geven onder het mom van een centrum-links bewind, dat in feite centrum-rechts is geworden.

Onder deze omstandigheden kan men strikt genomen nauwelijks meer van regeren spreken. Wie kans ziet tracht een deel van de macht te veroveren en te gebruiken voor de behartiging van allerlei groepsbelangen die in de ogen

van hun politieke promotors identiek zijn met het algemeen belang dat daaraan in feite wordt opgeofferd. Het verschijnsel van de stromingen waarin bijna elke partij uiteenvalt is het symptoom van een feodalisatie-proces binnen de partijen. Bij gebrek aan een gezonde en democratische wisselwerking tussen basis en top, spint het persoonlijke maar geenszins belangeloze banden tussen leidende politieke figuren en hun achterban van klanten, die zich welbeschouwd niet wezenlijk onderscheidt van wat in het oude Romeinse rijk de 'clientela' van de senatoren en de volkstribunen heette. Het meest recente voorbeeld van deze politieke klantenbinding, die niet openlijk voor haar bedoelingen uitkomt, is het totaal onverwachts midden in de zomervakantie bij afwezigheid van het parlement door de c.d. minister van Posterijen bekend gemaakte besluit dat tijdens de olympische spelen de Italiaanse televisie met kleuruitzendingen zou beginnen. Zogenaamd bij wijze van proef en slechts voorlopig. In werkelijkheid heeft de minister ter wille van zeer bepaalde financiële belangen dit besluit in zijn eentje genomen, vrijwel zonder ruggespraak met de andere leden van het kabinet, terwijl hij heel goed weet dat vooral in Italië niets zo definitief is als het voorlopige. Tot nu toe had het Italiaanse parlement besloten de kleuren-t.v. niet in te voeren omdat er zoveel dringender voorzieningen op uitvoering moeten blijven wachten als gevolg van geldgebrek. Het besluit van minister Gioia, dat de instemming van de sociaal-democraten en republikeinen niet heeft, zal enerzijds profijtelijk zijn voor bepaalde industriële en belangengroepen en tegelijkertijd veel dringender zaken op de lange baan schuiven. Het dringt ook de Italiaanse consumentenmaatschappij de weg op van méér gebruik, hogere privé-uitgaven, inflatie, nieuwe acties tot loonsverhoging, dus ook nieuwe sociale en politieke spanningen.

Het lijkt in dit verband nogal overdreven om van de rol van de sociaal-democratie in de Italiaanse politiek te spreken. Haar invloed lijkt meer negatief dan positief, meer conserverend dan hervormend. Maar die invloed dankt zij aan het feit dat zij door de afwezigheid van radicalisme in haar gelederen en door haar orthodoxie op financieel-economisch gebied een onmisbare en betrouwbare partner is voor de middengroep van de christendemocratie, een acceptabele bondgenoot voor de zeer conservatieve rechtervleugel van deze partij en niets moet hebben van linkse christen-democraten en socialisten. Zolang de Italiaanse politieke situatie op deze manier uitgekristalliseerd blijft zit de sociaal-democratie voorlopig veilig. De hele vraag is of men de toekomst kan blijven denken in termen van immobilisme.

De beste ambtenaar is de zwijgende

Eén van de grote strijdpunten tussen links en rechts is de kwestie van de mondigheid van de samenleving, waarbij begrippen als inspraak, democratisering, medebeslissingsrecht en openheid als evenzovele trefwoorden fungeren. Hoe mondiger de burger, hoe groter de kans op spreiding van macht en verantwoordelijkheid. Hoe meer men zichzelf ingeschakeld weet, des te klemmender ook het beroep op het eigen verantwoordelijkheidsbesef. Daarom is het te begrijpen, dat vrijheid van meningsuiting nog steeds een moeilijk punt is voor diegenen, die ter wille van hun machtspositie grote delen van het oude besloten patroon van onze samenleving willen handhaven. Denk maar aan alles wat er het afgelopen jaar over de vrijheid van meningsuiting bij de krijgsmacht te doen is geweest.

Er speelt sinds kort weer iets nieuws. Op 4 juni 1970 vroeg ik aan de minister en de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken om hun opvattingen over de vrijheid van meningsuiting voor ambtenaren, gedetineerden en krijgsmachtspersoneel in een nota aan de Kamer samen te vatten. De bedoeling was een principiële discussie uit te lokken over de plicht van de overheid om een grondwettelijk gewaarborgd recht te ontzien.

Resultaat van de sindsdien enkele malen belangstellend herhaalde vraag is een besluit van de minister-president van 21 juli 1972, waarin hij een aanwijzing verschaft inzake ambtelijk optreden (extern) met als onderwerp de vrijheid van meningsuiting. Krijgsmachtspersoneel is van de aanwijzing uitgesloten.

De presentatie van de aanwijzing is om te beginnen verwarrend. Een optreden van ambtenaren naar buiten is natuurlijk volstrekt iets anders dan een gebruik maken door de ambtenaar als staatsburger van het hem grondwettelijk toekomende recht van vrijheid van meningsuiting. Als een voorlichtingsambtenaar een persconferentie geeft voor het verschaffen van toelichting op een stuk beleid verkeert hij in een totaal andere positie dan wanneer hij in zijn vrije tijd deelneemt aan een demonstratie tegen het Amerikaanse optreden in Viëtnam. In het eerste geval is hij een ambtenaar in functie, in het tweede iemand als u of ik, misschien wel een partijgenoot. En als de regering dus een aanwijzing meent te moeten verstrekken over ambtelijk optreden naar buiten *met als onderwerp* de vrijheid van meningsuiting, dan haspelt zij twee dingen door elkaar.

Op zichzelf bestaat overigens aan een regeling tot waarborging van de vrijheid van meningsuiting van ambtenaren grote behoefte. De betutteling van ambtenaren is veel sterker dan menigeen veronderstelt. Er hangt een sluier

van geheimzinnigheid over, ten eerste omdat tal van departementen en diensten allerlei uiteenlopende voorschriften kennen en ten tweede omdat die ten dele als vertrouwelijk worden bestempeld. Buitenstaanders en met name leden van de vertegenwoordigende lichamen krijgen diensgevolge slechts moeizaam of in het geheel geen inzicht in de mate waarin en waarop het grondwettelijk erkende recht van vrijheid van meningsuiting binnen het ambtelijk apparaat wordt geschonden.

Voor al hiermee hangt vermoedelijk ook samen, dat in de literatuur aan het onderwerp tot voor kort weinig aandacht werd geschonken. Doorgaans ging het daarbij dan bovendien nog om de vraag of een ambtenaar in zijn adviezen aan de minister (gedeputeerde, wethouder) of aan zijn ambtelijke chef al dan niet zijn eigen politieke opvattingen moet (mag) incalculeren. Hoofdzakelijk deze vraag werd breedvoerig besproken in een in 1960 verschenen rapport van een ambtelijke studiegroep 'Ambtenaar en politiek' onder leiding van mr. A. Mulder.

Zelden vraagt men zich af of een ambtenaar in zijn vrije tijd zich naar believen met de politiek mag bezighouden, wat overigens niet wil zeggen, dat waar die vraag aan de orde komt, hij ook in bevestigende zin beantwoording vindt. Nogal negatief in dit opzicht zijn bijvoorbeeld G.A. van Poelje, A. Lührs en J.B. Sens. Daarentegen ging J. in 't Veld als in 1933 veel verder, getuige de volgende zinsnede: 'Beperking van grondrechten van overheids-personeel is slechts geoorloofd, wanneer het dienstbelang dat uitdrukkelijk vordert'. Niemand zal beweren, dat met zo'n regel het probleem is opgelost, maar de bewijslast wordt in elk geval met nadruk naar het dienstverband verschoven. De nieuwste literatuur stelt zich in dit opzicht heel liberaal op en beperkt uiteraard het optreden van de ambtenaar als staatsburger ook niet tot diens politieke gedragingen, maar sluit er terecht allerlei maatschappelijke activiteiten bij in.

Hoe is nu in grote trekken de stand van zaken in de praktijk? Ik zei al, dat tal van departementen en diensten allerlei uiteenlopende voorschriften kennen. Aan iedere dienst is op dit punt een grote mate van vrijheid gelaten om naar bevinding van zaken te handelen. In sommige gevallen wordt ambtenaren het contact met leden van vertegenwoordigende lichamen verboden; in andere moeten zij toestemming vragen aan hun ambtelijke chefs voor particuliere publikaties en zelfs voor het in vrije tijd bijwonen van simpele vergaderingen van instellingen, die zich op enig terrein bewegen, waarop ook het departement of de ambtelijke dienst werkzaam is. Enkele departementen nopen hun ambtenaren tot het vragen van toestemming voor het maken van vakantie-reizen naar communistische landen. Het spreken voor de radio of de televisie wordt aan banden gelegd en zelfs het optreden als bestuurslid of (onbetaald) adviseur van een vereniging kan de ambtenaar worden ontzegd. Helaas geeft het ambtenarenreglement mogelijkheden tot dit soort verstrekkende ingrepen in het privé-leven van een ambtenaar, door vage en rekbare teksten in enkele artikelen. Artikel 59 zegt dat ambtsgeheimen niet geopen-

baard mogen worden (binnen het ambtelijk apparaat is in beginsel alles geheim), volgens artikel 63 kan een ambtenaar worden verboden lid of adviseur te zijn van een organisatie, die met de betrokken overheidsdienst in aanraking *zou kunnen komen*. En dan is er voorts het elastisch te interpreteren artikel 50, waarin onder meer gesteld wordt dat men zich 'als een goed ambtenaar' heeft te gedragen en waaronder ontzaglijk veel kan worden geschoven.

Wie beslist?

Daarmee kom ik op een tweede bedreiging van de ambtelijke vrijheid van meningsuiting, namelijk dat het uitleggen van deze artikelen in de praktijk is voorbehouden aan ambtelijke chefs en niet aan de politiek verantwoordelijke bestuurder. Natuurlijk kan diens formele verantwoordelijkheid in laatste instantie nooit worden weggecijferd, maar de meeste ambtenaren komen zover niet om deze in het geding te brengen als zij reeds van het ongenoegen van hun directe baas over hun politieke of maatschappelijke optreden hebben kennisgenomen. In het voormalige Nederlands-Indië was het de resident, die via een 'perintah alus' (zachte wenk) zijn 'jongere broeder' de regent te kennen gaf, dat hij maar beter deed om een bepaalde handeling na te laten. Ik betreur in hoge mate, dat deze feodale mentaliteit ook in de aanwijzing doorklinkt, bijvoorbeeld in een zin als 'De ambtenaar, die twijfelt of de gedragslijn, die hij overweegt te volgen, juist is, kan daarover natuurlijk met zijn chef overleg plegen. Als zij daarbij tot overeenstemming komen is het probleem uit de wereld'.

En als ze niet tot overeenstemming komen? Dan wordt de mogelijkheid tot misstanden in de hand gewerkt door het feit, dat de chef niet verplicht is tot het geven van een schriftelijke en gemotiveerde beslissing. Daardoor worden al direct de mogelijkheden tot verweer beperkt. In tal van gevallen hoort de buitenwereld niet eens over klachten of gevallen van repressie omdat de ambtenaar inmiddels in alle stilte eieren voor zijn geld gekozen heeft. De kernmoeilijkheid met de aanwijzing lijkt me dan ook, dat ze haar eigen uitgangspunten niet waar maakt. De aantrekkelijke kant zou moeten zijn, dat er één enkele regeling komt met de daarmee samenhangende verbeterde beroepsmogelijkheden op de ambtenarenrechter. In theorie wordt gekozen voor de eigen verantwoordelijkheid van de ambtenaar, maar in de praktijk hangt het er voor die ambtenaar helemaal van af hoe de in de aanwijzing vervatte beperkingen zullen worden gehanteerd. De ambtenaar moet 'loyaal' zijn, zo heet het, met het oog op het goed functioneren van het werkverband en het door dit werkverband gevoerde beleid. Bij afwijkend inzicht moet hij intern de leiding van het departement of de dienst van zijn visie proberen te overtuigen, maar dit niet naar buiten brengen.

Tot zover het standpunt van de regering, die wederom twee vragen door elkaar klutst, namelijk 1) is het ambtelijk apparaat neutrale en onpartijdige uitvoerder van 's ministers beslissingen en behoort dit ook zo te zijn en

2) mag een ambtenaar zich in zijn vrije tijd naar eigen goeddunken op politiek, geestelijk of maatschappelijk terrein bewegen?

Bestuurders beslissen

Nu ontken ik niet, dat er met name ten aanzien van de eerste vraag een echte problematiek ligt. In onze democratische samenleving immers behoren de gekozen bestuurders en niet de ambtenaren te beslissen. Zouden ambtenaren het als regel tot hun taak gaan rekenen om fel te polemiseren met de politiek verantwoordelijke man over het concrete beleid van het apparaat, waaraan zij zijn verbonden, dan levert dit geen bijdrage tot de duidelijkheid van het overheidsoptreden, laat staan de interne goede verhoudingen.

Het beeld wordt echter veel genuanceerder als men met R. Crinice le Roy achter de schermen naar de ambtelijke werkelijkheid kijkt en ziet hoe zich in de praktijk een stuk eigen beslissingsmacht van de ambtenaar ophoopt, groter naarmate hij hoger op de ambtelijke ladder geklommen is. Alleen om die reden al kan het onder omstandigheden van veel betekenis zijn de mening van de betrokken deskundige althans te kennen. Daarom wordt terecht aangedrongen op zowel het openbreken van de bureaucratie als op het beter onder democratische controle brengen van het zelfstandig optreden van het ambtelijk apparaat. Ik ga daar hier ter plaatse nu niet nader op in*, wijs echter wel op de publikatie van het rapport van de commissie-Biesheuvel over Openheid en Openbaarheid, waarin een forse stap gezet wordt op de weg naar het Zweedse systeem: alle overheidsdocumenten zijn in beginsel publiek zolang niet uitdrukkelijk geheimhouding is voorgeschreven. Tot nog toe geldt bij ons de omgekeerde regel.

Ik moet vrezen, dat premier Biesheuvel bij het ondertekenen van de aanwijzing zijn eigen rapport alweer vergeten was, want hij gaat niet uit van de mondigheid maar van de onmondigheid van de ambtenaar. Waarom zou men namelijk van de gemiddelde ambtenaar willen verwachten, dat hij er van de aanvang op uit is misbruik te maken van het hem grondwettelijk toekomende recht op vrijheid van meningsuiting? Naar mijn idee moet veeleer worden verondersteld, dat in een mondig samenleving ook de ambtenaar blijk geeft van volwassen optreden. En in elk geval behoort het grondrecht vooropgesteld te worden en niet de beperking, behoort misbruik van dit recht te worden aangetoond alvorens men in een concreet geval tot het treffen van sancties overgaat.

De praktijk van het kabinet-Biesheuvel is precies omgekeerd. Niet het grondrecht staat voorop, maar de beperking; niet de wil tot openheid, maar de plicht tot zwijgen en dulden. In tal van gevallen moet toestemming worden gevraagd om het grondrecht te mogen uitoefenen. Een beginnend amb-

* Zie daarvoor mijn beschouwing in S & D van juni 1970, blz. 280 e.v. over 'Democratisering van het overheidsapparaat noodzakelijk'.

tenaar van Buitenlandse Zaken wilde in zijn vrije tijd een bestuurslidmaatschap van de NOVIB bekleden. Maar hij mocht dat niet. Waarom niet? Wel, omdat—zoals uit het antwoord van de ministers Schmelzer en Geertsema op uit de Kamer gestelde vragen blijkt—een loyaliteitsconflict *zou kunnen gaan optreden*. En dit risico willen de ministers van Buitenlandse en van Binnenlandse Zaken kennelijk niet nemen.

Als men het echter zo stelt, gaat men duidelijk niet uit van de volwassenheid van de ambtenaar maar van de continuering van zijn onmondigheid. Dan ontziet men zich niet om hem op voorhand al de uitoefening van fundamentele grondrechten te ontzeggen, zoals die hem bij Grondwet en Europese Conventie tot Bescherming van de Rechten van de Mens zijn toegekend. Dat is een kwalijke zaak.

In de aanwijzing worden mooie woorden gewijd aan artikel 7 van de Grondwet en artikel 10 van de Europese Conventie. Juist in verband met die artikelen past grote voorzichtigheid bij het ontzien van grondrechten van ambtenaren, zo heet het. Maar blijkens artikel 7 mag het daar omschreven grondrecht alleen bij de wet worden ingeperkt. Wie geeft eigenlijk de regering het recht dit bij ministerieel besluit te doen?

Een ander aspect van de zaak is nog, dat de overheid in een geval als zojuist geschetst haar contractsluitende bevoegdheden als werkgever misbruikt door iemands grondrechten met voeten te treden uit vrees voor de mogelijkheid van het optreden van een voorshands volstrekt theoretisch en niet aanwezig loyaliteitsconflict. Terwijl één van de grondregels van ons burgerlijk recht luidt, dat goede trouw steeds wordt verondersteld, wil de regering zich kennelijk reeds bij voorbaat wapenen tegen de mogelijkheid van deloyaal optreden, zodra zij verkeert in de positie van de werkgever, die het contract afsluit.

Ik vraag me wel af, welk bestuurslidmaatschap van welke organisatie een ambtenaar eigenlijk nog ongestoord zou kunnen uitoefenen zonder die theoretische mogelijkheid van 'deloyaliteit', gezien de enorme verwevenheid van de tegenwoordige overheid met maatschappelijke activiteiten. Hoeveel organisaties zijn niet gesubsidieerd van overheidswege en hoevele komen niet ergens ten aanzien van hun beleid met overheidsdiensten in aanraking? Er zal dan ook vrijwel altijd wel ergens een verband met het werk van het departement of de dienst kunnen worden geconstrueerd.

Ik ben dan ook van mening, dat wij met de aanwijzing op het punt van de vrijheid van meningsuiting van ambtenaren nog geenszins zijn waar we wezen moeten. In plaats van waarborgen te scheppen tegen inbreuken op grondrechten hebben de samenstellers van de aanwijzing zich verloren in het omschrijven van situaties: of een ambtenaar meer of minder direct bij het beleid betrokken is en meer of minder met een bepaalde organisatie in de particuliere sector in aanraking zal kunnen komen. Meer veel belangrijker is het sluiten van de deur tegen willekeurig optreden binnen het ambtelijk apparaat zelf.

Het moet afgelopen zijn met de veelheid van regels voor uiteenlopende

diensten. Tegen de mogelijkheid van discretionair optreden van ambtelijke chefs behoren de grootst mogelijke garanties te worden geschapen. Beslissingen behoren schriftelijk te worden gemotiveerd en ondertekend door de politiek verantwoordelijke man. De ambtenaar moet een onmiddellijke beroepsmogelijkheid hebben op de instantie, die de directe verantwoordelijkheid draagt voor de centrale regeling, d.w.z. hetzij de minister-president, hetzij de minister van Binnenlandse Zaken. Daarnaast en daarna blijft de weg naar de ambtenarenrechter uiteraard onverlet. En ten slotte zie ik het toch niet goed zitten als er op dit punt geen wettelijke regeling tot stand komt. Onze grondrechten zijn te kostbaar om ze bij ministeriële besluiten met voeten te zien treden.

Energiepolitiek

1. Algemeen

De laatste jaren zijn een aantal belangrijke publikaties verschenen over problemen van overbevolking, vervuiling en uitputting van de aarde.¹ Het begin maart verschenen rapport van de zgn. Commissie-Mansholt is sterk door enkele van deze publikaties beïnvloed. Over de analyse en aanbevelingen van dit rapport is in september een discussieproject Samen-Overleven begonnen, dat is opgezet door de drie progressieve partijen en waaraan deelname openstaat voor iedere geïnteresseerde.

Dit artikel is vooral bedoeld als een inbreng voor deze discussie, in zover het onderzoekt welke problemen zich kunnen voordoen ten aanzien van de toekomstige energievoorziening. Het is ook een reactie op het artikel van Zijlstra in S & D van mei jl.² Ik vind dat stuk ongemotiveerd optimistisch.

2. Groei en ecologie

De gevaren voor een eindige aarde die de Commissie-Mansholt signaleert—nl. een tekortschietende voedselvoorziening, uitputting van grondstoffen en toenemende milieuvervuiling—passen in de ecologische vraagstelling of de mens als biologische soort in een zodanig (dynamisch) evenwicht met zijn leefmilieu kan komen, dat destructieve onevenwichtigheden worden vermeden.

Om te beoordelen of op een gegeven tijdstip een dergelijk evenwicht aanwezig is, moeten tenminste 5 criteria van statische aard worden aangelegd:

- a. is er voldoende ruimte (territoir);
- b. is aan de primaire en bepaalde secundaire behoeften van de bevolking voldaan (voeding, huisvesting, e.d.);
- c. is de hiervoor noodzakelijke energie beschikbaar;
- d. zijn voldoende grondstoffen aanwezig;
- e. leiden b-d niet tot een vervuiling van de omgeving, die desastreuze gevolgen heeft.

Na een dergelijke statische inventarisatie moeten—om te beoordelen of een dynamisch evenwicht op afzienbare termijn kan worden bereikt of gehandhaafd—twee andere factoren in de beschouwing worden betrokken:

- a. de tijd;
- b. technologisch en maatschappelijke ontwikkelingen.

Met de factor tijd worden elementen geïntroduceerd als de *toename* van de

bevolking, de *uitputting* van grondstoffenreserves, en de blijvend (*on*)*vol-*
doende voedselvoorziening.

Wijzigingen in technologie, maatschappelijke ordening en sociaal-culturele patronen kunnen de mogelijke 'hoogte' van een nieuw evenwicht diepgaand beïnvloeden. Hier geldt dat het voorspellen van toekomstige ontwikkelingen —ook met behulp van min of meer wetenschappelijke methoden—voorlopig nog een hachelijke zaak is.

3. Groei en energie

In het vervolg van dit artikel wil ik eerst de groei van het energieverbruik kwantitatief toelichten (zie 4). Vervolgens komt de te verwachten uitputting van een aantal bestaande energiebronnen ter sprake (zie 5) en wordt aandacht besteed aan nieuwe energiebronnen (zie 6).

De belasting van het milieu die optreedt door de opwekking van energie in steeds grotere hoeveelheden en met name door de aanwending van kernenergie, komt in punt 7 aan de orde. Tenslotte wordt onder punt 8 ingegaan op elementen voor een beleid op korte en langere termijn om de groeiende vraag naar energie en een zorgvuldig beheer van het milieu in een meer evenwichtige samenhang te brengen.

4. De groei van het energieverbruik

Het productie- en consumptiepatroon in de wereld vraagt steeds meer energie, zoals blijkt uit de kerngegevens in tabel 1.

tabel 1: het wereldenergieverbruik

jaar	10 ⁶ ton SKE	index (1959 = 100)	kg/capita	index (1959 = 100)
1929	1713	43,6	867	65,2
1950	2519	64,1	1054	79,2
1959	3930	100,0	1331	100,0
1964	4984	126,8	1547	116,3
1969	6416	163,2	1805	135,7

bron: UN Statistical Series J 4 en J 14 World Energy Supply

Een dergelijk overzicht voor de jaren 1950, 1955, 1964 en 1969—met een onderverdeling naar energiedragers—geeft Seldenrath.³

tabel 2	jaar	1950		1955		1964		1969	
		soort	%	soort	%	soort	%	soort	%
energie drager	kool	1458	53.7	1590	47.0	2282	40.7	2316	32.0
		99	3.6	162	4.8	225	4.0	220	3.0
aardolie	aardgas	748	27.6	1082	32.0	1968	35.1	3117	43.1
		265	9.7	364	10.7	780	13.9	1213	16.8
totaal fossiel	waterkracht	2570	94.6	3198	94.5	5255	93.7	6866	94.9
		145	5.4	187	5.5	327	5.8	334	4.6
kernenergie	wereldverbruik					28	0.5	37	0.5
		2715	100	3385	100	5610	100	7237	100

De cijfermatige verschillen tussen tabel 1 en 2 berusten op een afwijkende verwerking van het basismateriaal in de diverse internationale statistieken. De trend is uiteraard dezelfde. De groeicijfers die uit tabel 2 zijn af te leiden, staan in tabel 3. In de periode 1950-1969 is het totale wereldenergieverbruik met 5,3 % per jaar toegenomen.

	1950/55	1955/64	1964/69	1950/69
vaste brandstoffen	2.4	4.1	0.0	2.6
aardolie	7.7	6.9	9.6	7.8
aardgas	6.6	8.8	9.6	8.3
elektriciteit uit water + kernenergie	5.2	8.0	1.0	5.0
totaal wereld	4.5	5.7	5.2	5.3

bron: Seldenrath 1971

De groei van het bruto-energieverbruik in de zes landen van de EEG is weer gegeven in tabel 4.

tabel 4: bruto-energieverbruik EEG

jaar	10 ⁶ ton SKE	index (1960=100)	kg/p.c.	index (1960=100)
1960	482	100	2712	100
1964	620	128.6	3301	121.8
1969	821	170.3	4167	153.8
1970	883	183.2	4456	164.4

bron: energiestatistiek Bureau van de Europese Gemeenschappen, Jaarboek 1960-1970, blz. 23-25 e.v.

tabel 5: energiedragers EEG in mln ton SKE

	1960	1970	index ^c
vaste brandstoffen	276	222	80.4
aardolie	154	538	349.3
aardgas	13	73	561.5
elektrische energie	39	47	120.0

bron: idem, zie tabel 6, blz. 35 e.v.
c. 1960 = 100

In tabel 5 is dit bruto-energieverbruik uitgesplitst naar energiedragers. Tenslotte volgen in tabel 6 en 7 de gegevens voor Nederland, uitgedrukt in eenheden die door het CBS worden gehanteerd.

tabel 6: het bruto-energieverbruik in Nederland in miljard kcal^a

jaar	totaal	index (1959=100)	index per capita (1959=100)
1950	157 900	71.8	80.0
1959	219 800	100.0	100.0
1964	348 850	158.5	148.0
1969	544 751	247.6	217.2

bron: CBS 'De Nederlandse Energiehuishouding', no. 1-2, 1946-1960, no. 3-4 1965 en no. 2-4 1971

CBS Statistisch Zakboek 1971

a. 1 kg Steenkool Eenheid (SKE) levert bij verbranding 7000 kcal

Een uitsplitsing naar de energiedragers geeft voor Nederland het volgende beeld:

tabel 7: binnenlands verbruik in mln ton olie-equivalent^b

jaar	1960	'65	'68	'69	'70	'71	'72
vaste brandstoffen	10.9	9.5	7.8	6.7	5.1	4.0	3.5
aardolieproducten	12.6	23.6	28.1	30.7	32.5	31.5	32.2
aardgas	0.3	1.3	7.4	10.8	15.4	19.7	23.5
kernenergie	—	—	—	0.0	0.0	0.0	0.0
totaal	23.8	34.4	43.3	48.2	53.0	55.2	59.2

bron: Memorie van Toelichting Economische Zaken 1972, 29

b. 1 ton olie = 1,43 ton SKE = 10.01 mln kcal

5. De uitputting van bestaande energiebronnen

De hiervoor kwantitatief geïllustreerde ontwikkelingen in de energieconsumptie hebben belangrijke implicaties op met name de twee volgende gebieden:

- de belasting van het milieu door produktie van afvalstoffen en afvalwarmte (zie hiervoor verder onder 7);
- de uitputting van het milieu door de opwekking van energie met behulp van onvervangbare grondstoffen.

Voor wat dit laatste punt betreft komen achtereenvolgens aan de orde de reserves aan aardolie en aardgas, aan steenkool en aan kernbrandstoffen.

Reserves aan aardolie en aardgas

Het gemiddeld jaarlijks groeicijfer van het wereldaardolieverbruik tussen 1950 en 1969 was 7,8 procent. In de periode 1964 tot 1969 steeg dit groeicijfer tot 9,6 procent. De vergelijkbare cijfers voor aardgas waren 8,3 en 9,6 procent (zie ook tabel 3).

Zou dit jaarlijks gemiddeld groeicijfer op een peil van 8, resp. 9,5 procent, doorgaan tot 1985 en 2000, dan zal het jaarverbruik en cumulatief verbruik van aardolie er uitzien als aangegeven in tabel 8.

tabel 8

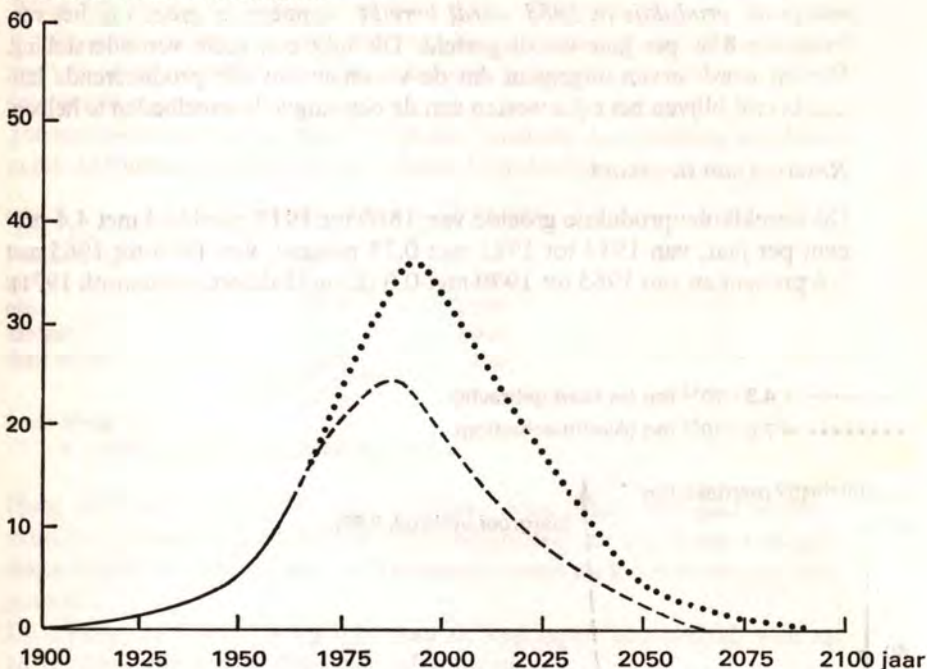
jaarverbruik (tSKE) 10 ⁶	1985	2000
—groeicijfer 8 %	8897	28224
—groeicijfer 9.5%	11095	43282
cumulatief verbruik (tSKE. 10 ⁹)	1969—1985	1969—2000
—groeicijfer 8 %	79	320
—groeicijfer 9.5%	89	428

bron: Seldenrath 1972

----- = reserve van $1350 \cdot 10^9$ barrel

..... = reserve van $2100 \cdot 10^9$ barrel

produktie in 10^9 barrels/jaar

bron: King Hubbert, die uitging van lagere exponentiële verbruiksgroei 1968 (194-197)

fig. 1: wereldaardoliereserves met verbruikscurve

De wereldoliereserve wordt door M. King Hubbert, Hoog en Seldenrath (1972)⁴ gesteld op globaal 250 tot 400 tSKE. 10^9 , waarbij rekening is gehouden met toekomstige exploraties. Ter vergelijking kan dienen dat het cumulatief verbruik tot en met 1968 als $36 \cdot 10^9$ tSKE beliep. Bij de becijfering van de maximale jaarproductie moet er verder rekening mee worden gehouden, dat minerale voorraden slechts geleidelijk worden ontgonnen en na het bereiken van een maximumproductie steeds minder opleveren.

Voor aardolie is een produktieverloop weergegeven in figuur 1. Onder de daar gehanteerde vooronderstellingen omtrent het toekomstig verloop van het olieverbuijk wordt de maximale olieproductie bereikt in 1987, resp. het jaar 2000 en bedraagt deze produktie in 10^6 tSKE:

5000 in 1987 bij een veronderstelde totale reserve van $1350 \cdot 10^9$ barrel, dat is gelijk $264 \cdot 10^9$ tSKE; 7500 in 2000 bij een veronderstelde totale reserve van $2100 \cdot 10^9$ barrel, dat is gelijk $412 \cdot 10^9$ tSKE

bron: Seldenrath 1972

1 barrel = 0,13703 ton = 0,196 ton SKE

De aardgasreserves exclusief 'condensates' worden geschat op 225-374.10⁹ ton SKE (Seldenrath, 1971).

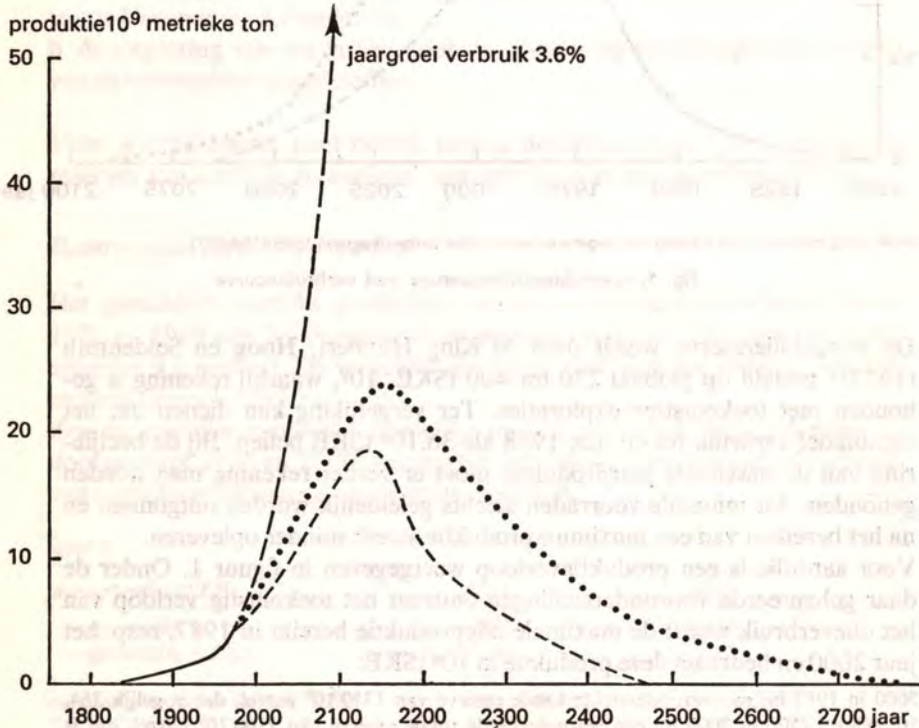
Een consequentie van de in het voorgaande ontwikkelde gedachtengang is, dat ook bij de hoogste schatting van de aardolie- en aardgasreserves de maximale productie in 1983 wordt bereikt, wanneer de groei van het verbruik op 8% per jaar wordt gesteld. Dit lijkt een reële veronderstelling. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de voornaamste olie-producerende landen bereid blijven het rijke westen aan de benodigde hoeveelheden te helpen.

Reserves aan steenkool

De wereldkolenproductie groeide van 1860 tot 1913 gemiddel met 4,4 procent per jaar, van 1914 tot 1945 met 0,75 procent, van 1945 tot 1965 met 3,6 procent en van 1965 tot 1970 met 0,0 (King Hubbert, Seldenrath 1971).

----- = $4.3 \cdot 10^{12}$ ton (in kaart gebracht)

..... = $7.6 \cdot 10^{12}$ ton (Averitt-schatting)

bron: King Hubbert 1968 (201-205)

fig. 2: wereldkoolreserves met verbruikscurve

De totale kolenreserve in geologisch in kaart gebrachte gebieden wordt gesteld op $4,3 \cdot 10^{12}$ metrieke ton. Maximale schattingen lopen tot $7,6 \cdot 10^{12}$ ton. In figuur 2 zijn de verbruikscurven getrokken bij een 8-voudige en 6-voudige toename t.o.v. het huidige produktieniveau. De piek in de produktie valt dan over 140 jaar, resp. over 170 tot 200 jaar.

Bij de verbranding van deze enorme hoeveelheden fossiele brandstoffen moet de vraag gesteld worden naar het dan te verwachten CO_2 -gehalte van de atmosfeer.⁵

Ter completering van het beeld volgt hier tenslotte de opstelling van Hoog, m.b.t. de winbare wereldvoorraad fossiele brandstoffen:

<i>tabel 9</i>	<i>in 10^9 ton SKE</i>	<i>in 10^{12} kWh^e</i>
steenkool/ligniet	6900	56 000
turf	100	800
olie	400	3 250
aardgas	360	2 940
shale oil/tar	100	830
	7860	63 820

bron: Hoog 1972

e. $1.10 (12) \text{ kWh} = 0,1229.10 / \text{ton SKE}$

Hoog wijst erop dat 'slechts met een flinke dosis geluk, veel geld en onder gunstige economische en sociale omstandigheden, en ten koste van grote inspanning de raming die in tabel 9 is overgenomen zal kunnen worden waargemaakt'.

De criteria die worden aangelegd voor de begrippen 'economisch winbaar' en 'bewezen' zijn bepalend voor de schattingen.

Het wereldenergieverbruik is in 1970 te stellen op $63-65 \cdot 10^{12}$ kWh. Tot het jaar 2000 is Hoog uitgegaan van 5 procent groei in het energieverbruik. In tabel 10 is bij de opstelling van het cumulatief wereldenergieverbruik uitgegaan van een groei van 3 à 4 procent per jaar van 2000-2010, van 2 à 3 procent van 2010-2020 en van 2 procent van 2020-2030.^a

tabel 10: cumulatief wereldverbruik primaire energie 10^{12} kWh

voor 1870	2230	
1870—1960	1500	
1960—2000	4880	
2000—2030	13900	jaarverbruik 2030 : $650 \cdot 10^{12}$ kWh
	22510	

a. blijkens schriftelijke toelichting van Hoog

Reserves aan kernbrandstoffen

Seldenrath (1971, 1972) en Hoog gaan uit van een groei van het energieverbruik met 5 % per jaar tot het jaar 2000. Bij de huidige samenstelling van het pakket energiedragers en gegeven de huidige stand van de technologie stelt Seldenrath de volgende maatregelen voor om op globale schaal ernstige fricties in de energievoorziening tot het jaar 2000 te vermijden:

- verlaging van de groei van het energieverbruik van 5 tot 4 %;
- verhoging van de wereldkolenproductie met 1,5 procent per jaar;
- winning olie uit oil-shales en tar sands;
- tot 1985 stijgt de elektriciteitsproductie met 7 procent, vervolgens tot 2000 met 8 procent. In 1985 wordt 30 procent, in 2000 tenminste 60 procent van de elektriciteit opgewekt m.b.v. kernenergie.

Dan resulteert een wereldelektriciteitsproductie, zoals in tabel 11 is uitgewerkt.

tabel 11: wereldproductie elektriciteit in 10^6 ton SKE

jaar	1970		1985		2000		2000		2000	
groefactor	—		7%		6%		7%		8%	
	hoevhd %	hoevhd %	hoevhd %	hoevhd %	hoevhd %	hoevhd %	hoevhd %	hoevhd %	hoevhd %	hoevhd %
conventionele centrales	1236	75.2	2771	61.1	3930	36.1	4617	36.8	5336	37.1
waterkracht centrales	350	21.3	385	8.5	420	3.9	420	3.3	420	2.9
kernenergie centrales	55	3.5	1380	30.4	6527	60.0	7513	59.9	8638	60.0
geothermisch	1	—	2	—	2	—	2	—	2	—
totaal jaar	1642	100	4538	100	10879	100	12552	100	14396	100

bron: Seldenrath 1971

Men komt dan tot een energiebalans voor de wereld naar energiedragers in 10^6 ton SKE, als opgenomen in tabel 12. Hierbij wordt tot en met 2000 een beslag op aardolie en aardgas gelegd dat net onder de 'lage' prognose van King Hubbert blijft: in de 8-procent variant voor 2000 is de olieconsumptie $4889 \cdot 10^6$ tSKE. De rol die Seldenrath toedenkt aan met behulp van kernenergie opgewekte elektriciteit zou—nog steeds onder de veronderstelling van een gematigde groei van 4 % per jaar—moeten worden gedekt met behulp van nieuwe energiebronnen, wanneer de rol van de kernenergie wordt afgewezen. Zoals onder 6 nader zal worden betoogd lijkt dat niet realistisch. Elektriciteit uit waterkracht biedt véruit de meeste mogelijkheden, maar niet voor West-Europa, in verband met het verval van rivieren en de oeverbebouwing en in verband met het feit dat het potentieel in Europa reeds voor een groter gedeelte wordt benut dan in andere werelddelen.

tabel 12: prognose energiedragers

jaar	1969		1985		2000		2000		2000	
groeicijfer	—		—		6%		7%		8%	
energiedrager	totaal	%	totaal	%	totaal	%	totaal	%	totaal	%
vaste brandstof	2536	35	3218	24	4025	16	4025	16	4025	16
olie en gas	4339	60	8570	63	13436	55	12450	51	11325	46
totaal fossiel	6866	95	11788	87	17461	71	16475	67	15350	62
waterkracht	334		385	3	420	2	420	2	420	2
kernenergie	36	5	1380	10	6527	27	7513	31	8639	35
geo-therm.	1		2		2		2		2	
totaal	7237	100	13555	100	24410	100	24410	100	24410	100

bron: Seldenrath 1971

De rol van aardgas en aardolie tot het jaar 2000 blijkt uit tabel 13.

tabel 13: aardolieverbruik (in 10⁶ ton SKE)

jaar	1969	1985	2000	2000	2000
groeicijfer	—	—	6%	7%	8%
aardolieproductie (zonder 'condensates')	3117	3700	5800	5375	4889
aardgasproductie	1213	4129	6476	6000	5458

bron: Seldenrath 1971

Wat betekenen de voorgaande becijferingen nu voor het te installeren vermogen aan kernenergiecentrales en het beslag dat daardoor zal worden gelegd op de wereldvoorraden aan uranium?

In 1964 bedroeg de totaal opgewekte elektrische energie 3110 kWh. 10⁹, bij een geïnstalleerd vermogen van 734 000 MW. Dat betekent een loadfactor van nog geen 50 procent (4235 uur dat de centrale in gebruik is op een theoretisch aantal van 8760) op jaarbasis. In Nederland rekent het SEP met 5350 uur.

In 1966 bedroeg de wereldelektriciteitsproductie 3605 kWh. 10⁹, overeenkomend met 1262 ton SKE. 10⁶ of 22.5 procent van het wereldenergieverbruik (veronderstelling: 1 MWh = 0.35 tSKE).

Een uitsplitsing naar oorsprong geeft het volgende beeld:

conventioneel	73%
waterkracht	26%
kerncentrale	1%

Uitgaande van de veronderstelling van een noodzakelijke groei van de totale elektriciteitsproductie met 7 procent per jaar tot 1985, en met 8 procent tot 2000, en een aandeel van de kernenergie daarin van resp. 30 en 60%, werd eerder in deze notitie (zie tabel 12) een kernproductie van 1380.10⁶ in 1985 en 8638.10⁶ ton SKE in het jaar 2000 noodzakelijk genoemd, in

navolging van Seldenrath. Dat komt overeen met 3943 GWh. 10^3 , resp. 24680. 10^3 GWh.

Het te installeren vermogen wordt nu uitsluitend bepaald door de load-factor. Seldenrath komt voor 1985 op 600. 10^3 MW (dat is dus 600 GW) in navolging van prognoses uit het rapport 'Uranium' van de ENEA en IAEA, sept. 1970. De load-factor moet dan op 75 % worden gesteld om de vereiste energieproductie te verkrijgen. Dat lijkt te optimistisch. Aannemend dat de load-factor op 65 % kan worden gebracht moet de geïnstalleerde capaciteit dan ruim 690 GW bedragen.

Bij de haalbaarheid van de prognose van 600 GW, laat staan 690 GW kunnen nog wel vraagtekens worden gezet, met name i.v.m. de grote investeringen, het koelwater- en afvalprobleem.

De voor 2000 voorziene stijging in kernenergie-output zal alleen kunnen worden gerealiseerd m.b.v. 'breeders', dat zijn die installaties, die meer brandstof afgeven dan gebruiken (conversiefactor groter dan 1). De meest geavanceerde breedere verdubbelen de input in tien jaar. Dit betekent in feite een jaarlijkse groei van 7 procent. Wanneer breedere na 1985 een toenemend deel van de elektriciteitsproductie moeten overnemen, *betekent dit bij de huidige stand van de techniek* en een groei van de totale elektriciteitsproductie van 8 % van 1985-2000 en een *nog sterkere groei van het aandeel van de kernenergie daarin, dat tot het jaar 2000 steeds meer U 235 moet worden ingebracht in het productieproces.*

Dit leidt tot de vraag naar de beschikbare hoeveelheid van deze kernbrandstof.

De wereldvoorraad uranium

Splijting van 1 gram U 235 levert een energie op, equivalent aan 2,7 ton steenkool. U 235 dat in uraniumerts voorkomt als 0,7 procent van het volume, in een unieke isotoop, in zover dat spontane splijting met langzame of thermische neutronen mogelijk is. In breedere kan via omzetting van U 238 in Pu 239 en Th 232 in U 233 een conversiefactor groter dan 1 worden bereikt, t.a.v. de ingevoerde brandstof. Mits de totale vraag naar elektriciteit niet sneller groeit dan breedere brandstof produceren, is voor langere tijd het energievraagstuk opgelost. Slaagt dit proces niet, dan is voor het jaar 2000 de op aarde aanwezige voorraad U 235 die winbaar is, vrijwel uitgeput tenzij nieuwe grote vondsten worden gedaan.

Tabel 18 geeft overzicht van de thans bekende en geschatte voorraden U_3O_8 . Globaal kan de volgende vergelijking worden aangehouden: 1 ton U 235 = 200 ton uraanmetaal = 235 ton U_3O_8 . Seldenrath (1970) en de door hem geciteerde Went gingen uit van een cumulatief verbruik van 750 000, resp. 726 000 ton U_3O_8 in 1985, bij een geïnstalleerde capaciteit van 300 GW in dat jaar. Het ENEA-rapport van 1970 gaat uit van 740 000 ton U_3O_8 , die in 1985 is verbruikt, echter bij een geïnstalleerd vermogen van 600, MW. 10^3 is dat het dubbele.

Deze grote verschillen vloeien voort uit de veronderstelde conversiefactor (1) en het tempo waarin nieuwe reactoren in gebruik worden genomen (2).

tabel 14: *geschatte wereldvoorraden uranium (ton × 10⁸)*

<i>prijzen per lb U₃O₈</i>	\$ 5 — \$ 10		\$ 10 — \$ 15		\$ 15 — \$ 30	
totaal ^a	635	681	684	503	429	1100
totaal ^b	645	677	677	508		

bron: a. TEMPO studie *The future of Power Generation*, blz. 53

bron: b. Uranium ENEA 1970, blz. 11

In de eerste kolom zijn steeds de redelijk zekere reserves opgenomen; in de tweede kolom de mogelijke reserves; de cijfers zijn exclusief de communistische wereld.

6. Nieuwe energiebronnen

Aan dit onderwerp heeft King Hubbert⁶, uitvoerig aandacht besteed. Hieronder volgt een samenvatting van de resultaten.

Zonne-energie

De vraag die eerst moet worden beantwoord is, of een grote centrale van bijv. 1000 MW op een praktisch uitvoerbare manier met zonne-energie kan worden gevoed. Bij een rendement van 10 procent bij de conversie van zonnekracht in elektrische energie, vergt zo'n centrale een oppervlakte van 42 km². Het aantal geschikte lokaties lijkt dan—afgezien van vele technische en klimatologische problemen—beperkt.

Voor de aanwending van zonne-energie op kleine schaal bestaan al veel mogelijkheden. Onderzoek—o.m. naar de praktische mogelijkheden van de 'centralisatie' van de energievoorziening—moet in mijn ogen sterk worden gestimuleerd.

Waterkracht

Het potentieel van de waterkrachtcapaciteit in de wereld belooft 2850.10³ MW. Nadere gegevens staan in tabel 15.

tabel 15

<i>regio</i>	<i>potentieel MW 10³</i>	<i>% totaal</i>
Noord-Amerika	313	11
Zuid-Amerika	577	20
West-Europa	158	6
Afrika	780	27
Midden-Oosten	21	1
Z.O.-Azië	455	16
verre oosten	42	1
Australazië	45	2
USSR/China en satellieten	466 = 2857	= 100

bron: King Hubbert 1962, blz. 99

King Hubbert 1968, blz. 209

In 1964 werd 210.10^3 MW uit waterkracht benut, dat is 7,5 procent van het potentieel. De totale capaciteit in 1964 was 734.10^3 MW, voor alle elektrische centrales.

Er is hier dus ruimte voor belangrijke uitbreidingen in capaciteit. Het eerder gegeven cijfer van 2 850 000 MW is een maximum. Volledige benutting van de capaciteit betekent aantasting van een aantal onvervangbare natuurgebieden. In alle stuwmeren zet zich bovendien sediment af, wat op een termijn van 100 jaar tot problemen zal leiden, waarvoor nog geen oplossing is gevonden. Meer specifieke milieuproblemen worden opgeroepen door de ingrijpende veranderingen in het natuurlijk evenwicht die het resultaat zijn van dambouw, kunstmatige meren enz. In West-Europa is de waterkracht als energiebron al voor meer dan 30 procent benut.

Getijdekracht

Rekening houdend met een conversierendement van 20 procent, wordt de maximale gemiddelde waarde voor de wereld berekend op 13 000 MW. Het potentieel is 64 000 MW.

Geo-thermische centrales

Het potentieel kan worden gesteld op enkele malen 10 000 MW. Ruim 1000 MW wordt nu benut, of wordt spoedig benut.

Windkracht

Dit lijkt voornamelijk een mogelijkheid voor lokale energie-opwekking op kleine schaal, waarbij de output mag fluctueren (polderbemaling).

7. Milieubelasting door afvalstoffen en afvalwarmte

Van 1950 tot 1969 steeg het wereldenergieverbruik gemiddeld met 5,3 % per jaar. Wanneer deze groei van 1970 tot 2000 zou kunnen worden teruggebracht tot gemiddeld 4 % acht Seldenrath het in principe mogelijk, dat in de groeiende energiebehoefte tot het laatstgenoemde jaar kan worden voorzien. En wel onder de volgende voorwaarden:

– 1. De kolenproductie groeit met 1,5 % per jaar. In figuur 2 is het verbruik ingetekend bij een jaarlijks voortdurende groei van de kolenconsumptie met 3,6 % (zoals het geval was over de periode 1950-1965). In het geval is de piekproductie nog aanmerkelijk eerder bereikt dan in punt 5 werd aangegeven (in nauwelijks 100 jaar). De specifieke milieubelasting die hiervan het resultaat is, is de verhoging van het CO_2 -gehalte van de atmosfeer, die blijft bestaan ook wanneer de stofproductie en andere verontreinigingen worden gecontroleerd.

– 2. De aardolieproductie groeit met 8 % per jaar tot in het begin van de 80-er jaren, en wordt aangevuld met een nog versnelde exploitatie van de aardgasvoorraden. Hier wordt de specifieke milieubelasting gevormd door

de uitworp van SO₂. Bij het autoverkeer zal de CO-uitworp nog sterk groeien.

– 3. Tot 1985 groeit het wereldelektriciteitsverbruik met 7% per jaar, vervolgens tot 2000 met 8% per jaar. Het aandeel van kernenergie, kolen of andere vormen van energie-opwekking daarin moet in 1985 30% en in 2000 zelfs 60% bedragen. Een bijzonder belangrijk probleem kan hierbij worden de mogelijkheid om nog voldoende koelwater te vinden. Koeltorens kunnen leiden tot klimatologische veranderingen en brengen de afvalwarmte in de atmosfeer.

Hoewel kernenergie nog maar op kleine schaal wordt opgewekt, is al duidelijk dat het milieu op ernstige wijze belast kan worden door de resulterende gasvormige, vloeibare en vaste afvalstoffen, die radio-actief zijn.

Bij nogal wat mensen bestaat twijfel of op de ingeslagen weg naar toepassing van kernenergie op grote schaal moet worden doorgedaan. Radioactief afval heeft twee kenmerken, die de problemen bij de afhandeling ernstig vergroten:

– het kan niet zodanig worden behandeld dat het een minder schadelijk karakter krijgt;

– het 'besmet' alles waarmee het in aanraking komt.

De hoeveelheid afval zal ongeveer evenredig toenemen met de groei van de energieproductie m.b.v. kernbrandstof. Veelal worden momenteel licht actief water en diverse gassen zonder controle in het milieu geloosd. Dit is strijdig met het uitgangspunt dat in feite alle radioactieve afval van het biologisch milieu geïsoleerd moet blijven. Bij de door Seldenrath nodig geachte uitbreiding van de elektriciteitsproductie d.m.v. kernenergie, zou voortduren van deze praktijk volstrekt onaanvaardbaar zijn. Hoewel hier al grote problemen voorzien worden, richt deze notitie zich verder op het nu al bestaande probleem van de behandeling en veilige opslag van hoogactieve afval.

In een OECD-studie worden vijf belangrijke probleemgebieden aangegeven, die hiermee samenhangen:

– 1. De huidige *opslag van hoogactieve vloeibare afval* kan op zijn best een tussenoplossing zijn. Na een afkoelingsperiode zullen dergelijke afval ten slotte in een meer solide vorm moeten worden gegoten.

– 2. De hantering van *alpha-afval* met een lange halveringstijd en hoge activiteit (*met name trans-uranium elementen*). Het rapport concludeert dat geen menselijke constructie of permanente afscherming van het biologisch milieu die noodzakelijk is, kan garanderen. De gesuggereerde oplossing van opslag in zoutlagen, is echter niet zonder problemen; het is niet eenvoudig vast te stellen dat bepaalde geologische lagen vele duizenden jaren in de toekomst niet zullen bewegen.

– 3. *Crypton 85*. In feite moeten studies omtrent de mogelijkheid dit edelgas uit te filteren nog beginnen. Het komt momenteel vooral vrij bij de 'reprocessing' van kernbrandstof. Voor het jaar 2000 zal bij de voorziene uitbrei-

ding van de opwekking van kernenergie crypton in lokaal onaanvaardbare hoeveelheden in de atmosfeer aanwezig zijn.

– 4. *Tritium*. Dit afvalprodukt wordt grotendeels via de watercyclus verspreid. Op langere termijn kan het een probleem gaan vormen. Het rapport zwijgt over de te verwachten cumulatie met andere afvallen.

– 5. *Ontmanteling van nucleaire installaties*. De levensduur van een gemiddelde installatie stelt het rapport op 40 jaar. Dat betekent dat in 2025 de 600 (690) 1000 MW-centrales, die in 1985 onder de veronderstellingen van Seldenrath nodig zouden zijn, allemaal buiten bedrijf zijn. Met ontmanteling is nog geen praktische ervaring opgedaan, constateert het rapport van de OECD. Het beveelt aan bij de bouw van installaties met de toekomstige ontmanteling meer rekening te houden.

Aan de studie zijn de volgende gegevens te ontleen voor de vermoedelijke afvalproductie van hoogactieve elementen met een lange halfwaardetijd, bij een totale geïnstalleerde capaciteit van 1000 GW (in opzet Seldenrath dus tegen 1990).

Opmerking: extrapolatie 1970, die voorbijgaat aan het feit dat de toekomstige afvalproductie vermoedelijk een grotere activiteit heeft.

tabel 14A: hoogactief afval in tonnen en 10⁶ curie (per jaar)

fuel reprocessing

<u>splijtingsprodukten</u>	<u>10⁶ curie</u>	<u>ton</u>
tritium	20	
crypton 85	250	
strontium 90	1500	
caesium 137	2500	—

transurane elementen

Pu 238-242		
Americium 241 en 243		
curium 244	153	22.85

ontmanteling installaties geen gegevens

Veronderstelling: geïnstalleerd vermogen 1000 GW:

500 GW lichtwaterreactoren	20 000 ton reprocessed fuel
500 GW kweekreactoren	15 000 ton reprocessed fuel

bron: OECD 1972, blz. 28 en 30

tabel 14B: hoogactieve afvallen in de USA tot 2000

<u>jaar</u>	<u>1970</u>	<u>1980</u>	<u>2000</u>
<u>geïnstalleerd vermogen kerncentrales</u>	11	95	734 GW
hoogactieve vloeibare afvallen in liters p. jaar	974	19380	129200
idem geaccumuleerd	1950	9120	1482000
geaccumuleerd splijtingsprodukt	16	388	5350 ton
vast afval/jaar in m ³	6,51	93,45	962,88
vast afval in m ³ geaccumuleerd	12,8	453,12	8779,2

bron: J. A. Snow. Scientist and citizen, no. 9, 1967

Voor Nederland zijn hieronder een aantal gegevens vermeld met betrekking tot vast afval in niet samengeperste vorm, in m³ (cumulatief).

<i>tabel 14C</i>	1975	1990	2000
lichtactief afval	700	26900	69500
middelactief afval	50	1375	3365
hoogactief afval	23	707	1647
Level Waste	35	520	1190
veronderstelling	1100 MW	12700 MW	19700 MW

bron: mondelinge mededeling Hamstra, Smeets, Verkerk en Wervers (RCN)

8. Suggesties voor een energiebeleid

In de voorgaande paragrafen is nogal wat verontrustend materiaal bij elkaar gebracht. Essentieel lijkt het afremmen van de groei van het energieverbruik tot maximaal 4%, zeker in de welvarende landen. Er zijn nog zeer veel twijfels mogelijk m.b.t. de toepassing van kernenergie op grote schaal.

Wat kan in het licht van de voorgaande overwegingen de inhoud zijn van een Nederlandse energiepolitiek? Hieronder volgen puntsgewijze een aantal suggesties. In het Nederlandse buitenlandse beleid zou een milieu-politieke opstelling een belangrijk element moeten worden. Met name in V.N.-verband zou Nederland met kracht de evaluatie moeten bepleiten van de methode en de resultaten van de MIT-studie, verricht in opdracht van de Club van Rome. De vraagstukken betreffende de toekomstige energievoorziening zouden daarbij hoge prioriteiten moeten krijgen. Ook binnen andere internationale organisaties zou de Nederlandse opstelling zich in deze richting moeten ontwikkelen.

In het kader van de vergrote Europese Gemeenschap zou Nederland moeten overwegen de volgende initiatieven te ontplooiën:

1. stimuleren van research inzake verhoogd rendement bij de opwekking van elektriciteitsenergie en inzake energiebesparende methoden van transport van elektriciteit;
2. stimuleren van meer en completere research inzake milieubelasting door de nucleaire programma's van de lid-staten. Coördinatie van het nucleaire beleid in de gemeenschap;
3. herbezinning op het kolenbeleid van de gemeenschap;
4. stimuleren en begeleiden van energiebesparende maatregelen bij de industriële productie en produkten;
5. stimuleren van research inzake energiebesparende methoden van massaal personen- en goederenvervoer;
6. aanzet voor een ruimtelijk beleid m.b.t. energiebesparing (*concentratie*);

7. begeleiden industrievestigingsbeleid in de lid-staten: de meest energie-intensieve industrieën vestigen in de omgeving van waterkrachtpotentieel (Afrika/Zuid-Amerika).

Een nationale energiepolitiek zou de volgende elementen kunnen omvatten:

1. het staken van reclame voor energieverbruik;
2. het overwegen van maatregelen zoals hiervoor genoemd onder de punten 1 t/m 7 voor de Europese Gemeenschap;
3. afremming van de groei van het huishoudelijk energieverbruik door betere warmte-isolatie en dubbele beglazing van woningen en gebouwen en door een beleid gericht op de vermindering van het gebruik van elektrische apparaten;
4. het inschakelen van windkracht bij polderbemaling;
5. het afremmen van het industrieel energieverbruik met behulp van een financieel instrumentarium. Hierbij kan speciaal worden gedacht aan de bijzondere tarieven voor grootverbruikers, hoewel dit de load-factor bij de elektriciteitsopwekking ongunstig kan beïnvloeden;
6. stimulering van de research naar alternatieve energiebronnen;
7. herziening van het aardgasverkoopbeleid (exporten en goedkope leveranties aan industriële grootverbruikers).

1. *Population, resources, environment*. Ehrlich P. R. en A. H. Ehrlich. San Francisco 1970. – *The closing circle*, Commoner B. Londen 1972. – *Blueprint for survival*, *The Ecologist*, januari 1972. – *The limits to growth*, Meadows D. e.a. New York 1972. – *Only one earth*, Ward B. en Rene Dubos. Londen 1972.
2. Zijlstra, K., De kromme spijker van de kleinzoon. *S & D*, mei 1972.
3. Seldenrath, prof. ir. Th. R., De Westeuropese energievoorziening voor de komende dertig jaar. *De Ingenieur*, jrg. 83, no. 29, 23 juli 1971.
4. Hoog, dr. ir. H., 1972, in *Stichting Toekomstbeeld der Techniek*. Symposium 'Elektriciteit in onze toekomstige energievoorziening; mogelijkheden en consequenties'. Aspecten van de wereldenergievoorziening. – King Hubbert, M., 1968, in *Resources and man*, Committee on resources and man, National Academy of sciences, National Research Council. Energy Resources. – King Hubbert, M., World Energy resources in *Scientific American*, september 1971. – Seldenrath., Nederlands Energiebeleid. *De Ingenieur*, jrg. 84, no. 25, 25 juni 1972.
5. SCEP: 1970, *Mans impact on the global environment* MIT-press.
6. King Hubbert, M., in *Resources and man*.

Verdere literatuur:

- OECD, 1972, Radioactive waste management practices in Western Europe.
Snow, J. A., 1967, Radioactive waste from reactors, the problem that won't go away. *Scientist and citizen*, no. 9.
UN *Statistical Yearbook 1970*.
UN *Statistical Series J. World Energy Supply*.
OECD, 1971, Base Statistics. *Statistics of energy 1955-1969*.
OECD, 1972, Base Statistics. *Statistics of energy 1970*.

ALFRED MOZER

De gedesintegreerde Internationale

Verantwoording

Van 26 t/m 29 juni 1972 vond te Wenen het 12de Congres van de Socialistische Internationale plaats.

Het hier volgende verslag legt de nadruk op twee aspecten:

1. de organisatorische structuur;
2. de politieke opinies en besluiten.

Uiteraard vloeien beide onderwerpen in elkaar over. De reden, waarom ik aan punt 1 wel enkele afzonderlijke opmerkingen meen te moeten wijden, houdt verband met een opdracht, die ik heb.

Precies een jaar geleden heeft het 8ste Congres van de tien socialistische partijen van de tegenwoordige én toekomstige leden-landen van de Europese Gemeenschappen mij de opdracht verstrekt, om een bericht uit te werken over een nauwere samenwerking van die partijen.

Aangeboren lichtzinnigheid heeft mij die opdracht doen aanvaarden. De bedoeling is, dat uiteindelijk de mogelijkheid tot een gemeenschappelijke politiek, uitmondend in een gezamenlijke bindende besluitvorming, tot stand komt.

De afstand tussen dit doel en de huidige situatie maken duidelijk voor welke uitzonderlijke moeilijkheden men op deze lange weg staat. Die afstand wordt onder meer geïllustreerd door de organisatorische opzet en het verloop van het Weense Congres.

Tevens bieden zich hier voorbeelden voor verbeteringen, die ook hun nut zouden kunnen hebben voor de samenwerking tussen de tien partijen van de landen van de Europese Gemeenschappen.

Uiteraard zullen gewijzigde vormen en structuren slechts dan in de richting van een nauwer wordende samenwerking zinvol zijn, wanneer het inzicht wordt aanvaard dat een grensoverschrijdend industrieel en bestuurlijk systeem tevens een grensoverschrijdende maatschappijstructuur en dus ook grensoverschrijdende politieke formaties vereist.

Wat tenslotte het standpunt van de schrijver bij de beoordeling van de debatten en besluiten van dit Weense Congres betreft: hij is sociaal-democraat en onderschrijft nog steeds de beginselverklaring van de herstelde Internationale van 3 juli 1951, aan welke totstandkoming hij heeft mogen meewerken.

1. De organisatorische structuur van de Internationale

Enkele gegevens

De Internationale telde per 1 juni 1972 37 gewone leden-partijen, 13 consultatieve leden, en 7 partijen, die de status van waarnemer hadden. Deze in totaal 57 partijen hebben bij elkaar ruim 14 miljoen leden en verwierven bij de laatste verkiezingen in hun landen bij elkaar iets minder dan 76 miljoen stemmen.

Hoezeer de Socialistische Internationale nog steeds overwegend uit Europese leden-landen bestaat, blijkt uit het volgende: van de 37 gewone leden zijn 21 in Europa gevestigd. Zij beschikken over 10,5 miljoen leden en konden 45,5 miljoen stemmen op hun lijsten vergaren.

Het presidium van de Internationale bestaat uit de president Pittermann en de volgende acht vice-presidenten: Golda Meir, Willy Brandt, Pietro Nenni, Trygve Bratelli, Guiseppe Saragat, Sicco Mansholt, Harold Wilson en François Mitterrand. Partijen buiten Europa zijn dus met Golda Meir wel representatief, maar tevens dun vertegenwoordigd.

Het bestuur (in de wandeling 'het bureau') bestaat nu uit 20 partijen-vertegenwoordigers, waarvan zeven buiten-Europese partijen, te weten: Australië (alternatief met Nieuw-Zeeland), Canada, Chili, Israël, Japan (2) en Singapore.

Deze uitbreiding, zoals nu in Wenen besloten, betekent een wezenlijke verbreding van de vertegenwoordigingen. Aangezien echter de bureauvergaderingen gemiddeld tweemaandelijks te Londen plaatshebben, moet in de praktijk nog blijken, in hoeverre de buiten-Europese partijen van hun medebeslissingsrecht gebruik kunnen maken.

Immers, de Internationale en haar werkzaamheden zijn gebaseerd op de financiële bijdragen van de afzonderlijke partijen. Vertegenwoordiging op bureauvergaderingen, maar ook op de jaarlijkse council-vergaderingen (te vergelijken met de partij-raad, het op het congres na hoogste orgaan), en de driejaarlijks plaatsvindende congressen gaan ten laste van de afzonderlijke partijen.

De begroting van de Internationale voor het lopende jaar—waarvan natuurlijk het secretariaat de hoofdmoot opeist—is geraamd op 56 000 pond sterling; gezien de te verwachten bijdrage van de partijen is met een tekort van 11 000 pond sterling te rekenen.

De financiering van het internationale werk heeft voor de aangesloten partijen geen eerste prioriteit. Ongetwijfeld zullen zich de partijen erop beroepen dat zij afzonderlijk en buiten de Internationale om, lasten dragen voor bilaterale internationale contacten. (Bijv.: een delegatie van de PvdA was onlangs in Roemenië; binnenkort wil men een soortgelijk bezoek brengen aan Hongarije. Dat vereist eigen middelen, voorzover de kosten niet door de gastlanden worden betaald.)

Het verloop van het congres

Volgens de door het secretariaat verstrekte lijst van deelnemers zouden omstreeks 180 vertegenwoordigers aan het congres deelnemen. 122 deelnemers waren aangemeld uit 18 Europese landen; 23 deelnemers uit tien buiten-Europese landen. Daarnaast werden 32 congressisten verwacht, die verscheidene organisaties, zoals vrouwen- en jeugdgroepen, vertegenwoordigden. Van deze 32 waren 17 afkomstig van Oosteuropese partijen-in-ballingschap. Deze groep vormt de 'Socialistische Unie voor Midden- en Oost-Europa'. Het is dat deel van de ontheemden-organisatie van de Internationale, dat minder in tel is dan de ontheemden uit rechtse dictaturen. In de congres-delegaties waren 7 minister-presidenten en 14 ministers opgenomen, waarvan allen—met uitzondering van Golda Meir—uit Europese landen kwamen.

De afwerking van de agenda was zo geraamd dat het congres zich in de middaguren moest splitsen in twee groepen, waar respectievelijk de *economische* en de *ontwikkelingsstrategie* besproken en de conclusies in ontwerp-resoluties voor het congres voorbereid zouden worden (26 juni). De 27ste juni moest besteed worden aan een debat over de *internationale situatie*. Voor de 28ste juni was een debat voorzien over een *socialistische politiek voor Europa*. Tenslotte behoorde dan de laatste dag van het congres aan de behandeling van de resultaten in de vorm van resoluties.

In de middaguren van de eerste dag zaten bij de beraadslagingen over de *economische politiek*, waarbij Joop den Uyl rapporteur was, 21 deelnemers; in het andere deel van het congres, waar de *ontwikkelingsstrategie* aan de orde was, bleken 20 deelnemers aanwezig te zijn.

Het absentisme was een wezenlijk kenmerk van dit congres. Nooit was meer dan de helft van de gedelegeerden aanwezig. De noodzaak, reeds om 9 uur te beginnen, had tot gevolg, dat vrijwel regelmatig alleen de Belgische, de Noorse, de Israëliische, de Duitse delegatie en enkele loslopende lieden tussen 9 en 10 uur aanwezig waren. In tegenstelling hiertoe waren de persconferenties uitstekend bezocht, waar de vertegenwoordigers van de publiciteitsmedia de 'stars' met vragen overstelpten.

Tot de geringe en steeds wisselende belangstelling van de congresgangers heeft ongetwijfeld bijgedragen de merkwaardige opzet bij de behandeling van de beide politieke onderwerpen: *internationale situatie* en *Europese politiek*.

Voor het eerstgenoemde onderwerp, te behandelen op dinsdag 27 juni, zouden 8 *inleiders* het woord voeren; iedereen zou 30 minuten spreektijd hebben. Bij het tweede onderwerp, van hetzelfde laken een pak, bleken zelfs 12 *inleiders* te zijn.

Er was geen sprake van dat de inleiders een redelijke verdeling van de stof hadden gemaakt. Zij kwamen met thuis voorbereide redevoeringen, die

slechts bij uitzondering dezelfde onderwerpen raakten, maar dan nog meestal zonder enige betrekking tot elkaar. Dus was het niet uitzonderlijk dat reeds heel gauw bleek dat van een open gedachtenwisseling tussen kopstukken van de Internationale geen sprake was. De gedelegeerden keken naar de sprekerslijst en luisterden naar inleiders, van wie ze meenden iets te mogen verwachten. Wie geen vreemde is in dit politieke Jeruzalem kon met volstrekte zekerheid het betoog van iedere inleider voorspellen.

Dit is niet eens bedoeld als kritiek op die inleiders. Het zou onrechtvaardig zijn te beweren dat de inleidingen gemiddeld beneden de maat bleven. Maar de redevoeringen stonden naast elkaar als de boomstronken in een door brand verwoest bos in Tasmanië—hoewel de rijkelijk aanwezige anti-Amerikanen op dit congres het misschien juister zouden vinden om het beeld van een Viëtnamees landschap met bomtrechters te gebruiken . . .

Overigens, deze gedesintegreerde Internationale in het congresgebouw sloot afzonderlijke bilaterale gesprekken tussen verschillende regeringsleiders niet uit . . .

Natuurlijk waren er ook schriftelijke begroetingen. Bijv. van Guiseppe Saragat, Salvador Allende, Julius K. Nyerere en Indira Gandhi. Maar er was ook een brief uit een Griekse gevangenis. Het openbaar maken van deze boodschap lijkt vreemd. Een dozijn met naam genoemde gevangenen der dictatuur der kolonels gaf in geenszins malse termen haar oordeel over dit systeem. Wie niet geheel gespeend is van ervaringen met dictaturen, moet zich hier wel de vraag stellen: als dit in Griekenland 'legaal' kan—dan zou deze dictatuur bepaald minder onmenselijk zijn dan wij veronderstellen; of die boodschap heeft het congres buiten de 'legaliteit' bereikt—wat te veronderstellen is—, dan lijkt het vreemd dit bericht met de namen aan de openbaarheid prijs te geven.

De laatste dag van het congres bracht dan de gebruikelijke discussies over de resoluties. De voorgevechten waren reeds in de bureauvergaderingen over het hete toneel gegaan. En tevens voltrok zich op die laatste dag het gestadige leeglopen van het congres. Na de Belgen—die hun vertrek en tevens hun positief oordeel ten aanzien van de resoluties reeds in de vroege ochtend hadden aangekondigd—vertrokken de Italianen en tevens Malta's Mintoff met gevolg. Het 'verloop' van het congres voltrok zich in dubbele betekenis van het woord. De kleine luyden deden de rest van het werk. Toen de voorzitter het congres sloot, zat naast hem, gelijk bij het begin, Golda Meir—onverzettelijk, taai, van een gebondenheid en trouw aan een Internationale, die met dit congres meer hunkering wekte naar wat wenselijk zou zijn dan voldoening over een bestaande realiteit.

Tenslotte dient uit het slotwoord van Pittermann een opmerking vermeld te worden, die voor een oude congresganger van de Socialistische Internationale een kennelijk uit de tijdsgeest geboren nieuwigheid bevatte. Pittermann dankte zoals gebruikelijk het ijverige personeel, de onvermoeibare tolken, maar dan de politie: menigeen van deze ambtenaren moest zijn vakantie

uitstellen, anderen waren uit hun vakantieverblijf teruggehaald, om voor de veiligheid van de prominente gasten zorg te dragen, aldus Pittermann.

2. Opinies en besluiten

Het heeft weinig zin om een uitvoerig verslag te geven van de afzonderlijke inleidingen. Meer om de gedachte te bepalen en de boven gemaakte opmerkingen over de onsamenhangende inleidingen-naast-elkaar te illustreren, mag het een en ander vermeld worden.

Willy Brandt gaf een globaal overzicht van de internationale situatie, afgewogen, met enige hoop, en vrij van al te optimistische verwachtingen. Die inleiding had trouwens evengoed een regeringsverklaring van de kanselier van de bondsrepubliek in het parlement te Bonn kunnen zijn.

Op Brandt volgde *Callaghan* met een verhaal over Rhodesië en over de monetaire crisis, die volgens hem een wereldwijd probleem is en dus—maar dat moest de hoorder zelf concluderen—een gezamenlijke Europese positie in dit wereldwijde gesprek overbodig maakt.

Olof Palme vond dat de gebeurtenissen in Viëtnam duidelijk maken dat nieuwe chemische wapens op de lijst van verboden oorlogsmiddelen geplaatst dienen te worden.

Golda Meir schetste de situatie in het Midden-Oosten in het algemeen en die van Israël in het bijzonder. Haar teleurstelling over stemonthoudingen van bevriende regeringen in de veiligheidsraad was duidelijk. Politieke vriendschap eindigt als de handelsbelangen met de Arabische staten in het geding zijn.

Sicco Mansholt moest, gezien zijn kort bezoek, eveneens op de eerste dag van het politiek debat aan bod komen, hoewel de Europese politiek voor de volgende dag gereserveerd was. Hij eiste een gemeenschappelijke, constructieve politiek door een nauwere aaneensluiting, niet slechts van de tien leden-landen van de Europese Gemeenschappen, maar ook met deelname van de neutralen: Oostenrijk, Zweden en Zwitserland.

Bruno Kreisky deelde mede dat zijn regering op de Europese Veiligheidsconferentie ook het vraagstuk Midden-Oosten aan de orde zal stellen. Golda Meir wist dit te waarderen, hoewel zij ervan overtuigd is, dat uiteindelijk een duurzame vrede slechts door directe onderhandelingen van de betrokkenen bereikt kan worden, omdat geen land zich een regeling door derden laat opleggen. Het is bekend dat Israël tot deze rechtstreekse onderhandelingen zonder enige voorwaarde bereid is. (Dit debat lijkt, in tegenstelling tot wat ik eerder beweerde, wél een dialoog te zijn; die heeft dan ook plaats gehad op de persconferentie, en niet op het congres . . .)

Laat ik nog vermelden dat *Joop den Uyl*, gesteund door A. W. Benn, een knap verhaal over de kwestie economische ontwikkeling/ecologie heeft geleverd en *Wischniewski* (naast Judith Hart) zijn kennis van de ontwikkelingsproblemen heeft ten toon gespreid.

De reeks van inleiders over de Europese politiek begon met *Pietro Nenni*, realist en humanist van grote allure.

Enkele kanttekeningen vereist het verhaal van *Harold Wilson*. In drie kwartier declameerde hij een manuscript van 50 (!) pagina's, waarvoor hem de voorzitter van dat ogenblik, Golda Meir, dankte met de woorden: U heeft heel veel heel snel weten te zeggen; daarvoor dank—wat niet onverdeelde instemming betekent.

Het verhaal van Wilson was een verdediging. Die bestond uit twee delen: met uitvoerige citaten uit redevoeringen in het parlement en op congressen trachtte Wilson aan te tonen dat hij nooit een andere houding heeft beleden dan 'ja' tot het Britse lidmaatschap bij de Europese Gemeenschappen, *mits* de voorwaarden bevredigend zijn.

Het tweede deel van zijn verhaal bestond in een bewijsvoering, dat die voorwaarde niet vervuld is. Daarbij moest Mansholt en diens landbouwpolitiek het ontgelden—hoewel die opmerkingen niet in de tekst staan.

François Mitterrand, getekend door het gebrek aan slaap als gevolg van de enkele uren geleden beëindigde nachtelijke onderhandelingen over een volksfront-regeringsprogramma, verzekerde dat de communisten nog steeds de vijanden zijn van de socialisten, maar dat met hen samen het gaullistische front in Frankrijk moest worden bestreden. Hij bleek overtuigd dat van dit bondgenootschap de socialisten alleen maar zouden winnen ten koste van de communisten. Andere bondgenootschappelijke alternatieven bestaan volgens Mitterrand niet. Voor Lecanuet en/of Servan-Schreiber was in zijn speech geen plaats. Polarisatie is troef. (Misschien is het negeren van Servan-Schreiber door Mitterrand begrijpelijk: een minister Mitterrand heeft eens een jonge luitenant van het Franse leger laten achtervolgen, omdat deze tegen de zinloze koloniale oorlog in Algerije gekant was. Die luitenant was Servan-Schreiber . . .)

Vermeldenswaard als reactie op het betoog van Mitterrand was de uitlating van *Pittermann*: de bereidheid van de communisten om in democratisch geregeerde landen met sociaal-democraten samen te werken eindigt, wanneer zij de macht in handen hebben. Dan worden sociaal-democraten en hun partijen uitgeroeid. Zou bij dat soort volksfront-experimenten niet de vraag gesteld kunnen worden: wanneer zullen in de communistisch geregeerde landen sociaal-democratische partijen een bestaansrecht hebben?

Misschien behoeft die uitlating een dubbele aanvulling. Wat de democratische landen betreft: er zijn ook tijden, waar van deze communistische bereidheid tot samenwerking niets te bespeuren valt. Dan zijn de sociaal-democraten weer gewoon 'sociaal-fascisten'. De tactische keuze wordt getroffen door Moskou, al naar gelang de gelijkschakeling in richting van een 'Finlandisering' groter of kleiner wordt geacht.

Wat nu de communistische landen betreft: De woordvoerder van de—boven reeds genoemde—Socialistische Unie voor Midden- en Oost-Europa—de letlander *Kalnin*—heeft het congres gesmeekt om niet slechts de onderdrukking van de meest primaire mensenrechten in dictaturen als Spanje,

Griekenland, Portugal, maar met niet minder duidelijkheid in de communistische landen te veroordelen. Zijn teleurstelling werd zeker gevoed door het feit, dat de bijeenkomst van de Oosteuropese partijen-in-ballingschap in een buitenwijk van Wenen moest plaatshebben en iedere ook maar observerende aanwezigheid van bestuur en secretariaat van de Socialistische Internationale moest missen.

Het heeft weinig zin om alle inleidingen te registeren. Voor de politieke opinie zijn een aantal besluiten van belang—onverschillig welke praktische betekenis men deze resoluties moge toekennen. Zij geven in ieder geval een indruk van wat er leeft in die Internationale—of beter: bij afzonderlijke partijen daarvan.

Ook hierbij is van veel en van velerlei sprake. Naast de resoluties over de economische en over de ontwikkelingspolitiek is er een verzameling van resoluties in een document van liefst 13 pagina's.

Ik wil mij tot de meest omstreden onderwerpen beperken. Daarbij bleek tot mijn verrassing een onderwerp te behoren dat volgens mij in een kring van sociaal-democraten nooit een twistpunt zou mogen en kunnen zijn.

Eerst een resolutie over

Indochina

Er is bekend en door de rapporteur *Czernetz* bovendien duidelijk uitgesproken dat hier een controversieel punt lag. Niet omdat iemand ook maar enig goed woord voor de oorlog in Viëtnam en het overige Indochina over zou hebben. Wel echter om de vraag of er een eenzijdig anti-Amerikaanse resolutie zou worden aanvaard dan wel dat deze oorlog en de verantwoordelijken hiervoor—en dat wil zeggen: drie grote mogendheden, die elkander invloedssferen betwisten—in zijn geheel zou worden veroordeeld. Een enigszins evenwichtig resultaat kwam pas tot stand toen duidelijk bleek dat de Duitse, de Oostenrijkse en de Belgische delegatie eenzijdige veroordeling niet zouden aanvaarden. Kennelijk had men vrees voor een gespleten stemming—terwijl men juist de moed tot duidelijke meerderheidsuitspraken zou moeten hebben, in plaats van genoeg te nemen met kleurloze compromissen.

Wat nu op tafel ligt is een compromis, waarin tenminste ook iets over niet-Amerikaanse oorlogshandelingen, die gestaakt dienen te worden, en over voorwaarden voor de vrijlating van de krijgsgevangenen wordt gezegd.

Men kan zich bij deze discussie niet aan de indruk onttrekken dat voor vele lieden niet het lot van de volkeren van Indochina een rol speelt, maar de kans om hun anti-Amerikanisme bot te vieren. (Willy Brandt noemde dit anti-Amerikanisme een afleidingsmanoeuvre van eigen tekorten.) Er deden zich op dit congres enkele bewijzen voor ten opzichte van de stelling, dat het anti-Amerikanisme belangrijker is dan het lot van de Viëtnamezen. *Paul*

Feldmann, een jonge vertegenwoordiger van de kleine socialistische partij in de USA, die geenszins schroomde om de zwakke plekken van de Noord-amerikaanse maatschappij bij de naam te noemen, verzette zich tegenover een overwegend onwillig luisterend congres tegen de veroordeling van zijn land als het centrum van de reactie—zoals het gekwalificeerd was. Hij meende dat de USA bij haar ingrijpen in de Tweede Wereldoorlog, in de strijd tegen Hitler, niet zo heel reactionair is geweest . . .

Voor het onderhavige geval echter, veel sprekender was de uiteenzetting van een jonge socialist uit Zuid-Viëtnam, *Nguyen Thai Son*, die als emigrant in Parijs leeft en het stelsel in Saigon dus geenszins verdedigt. Hij herinnerde eraan dat mensen van zijn leeftijd niet eens weten wat vrede is—nu er in dit deel van de wereld sinds 25 jaar oorlog gevoerd wordt. Het beeld, dat hij van de belangentegenstellingen gaf en van de mogelijkheden van een oplossing van het conflict—waarbij hij snel heel somber was ten opzichte van een democratische toekomst in zijn land—was veel objectiever dan de rest van de betogen. Natuurlijk is er in de resolutie weinig terug te vinden van dit betoog, omdat het niet voldeed aan een eenzijdig anti-Amerikanisme, waarin zich bepaalde lieden van de Internationale te meer uitleven, naarmate ze minder afweten van de verhoudingen in dit deel van Azië.

Misschien is dit de reden waarom *Lee Kuan Yew*, uit Singapore, niet aanwezig was. Deze leerling uit de school van Laski en minister-president van Singapore behoort tot de bekwaamste figuren in de Socialistische Internationale en is een nuchtere beoordelaar van de verhoudingen in Azië. Hij heeft eerder getracht de zo rijkelijk over Europese verhoudingen pratende Internationale enig begrip te geven van de situatie in Azië. Veel voldoening mocht hij daarbij niet smaken. Wanneer zijn oordeel niet in de opzet paste, dat Azië een argument tegen Amerika moest zijn, wilde men van zijn oordeel weinig weten. Het is dan ook niet verbazend dat de weinige vertegenwoordigers uit niet-Europese landen de politiek-van-navelstaarderij van de Europeanen vervelend vonden en nauwelijks luisterden, terwijl ze teleurgesteld bleken wanneer diezelfde Europeanen hun gebrek aan kennis inzake Azië blootlegden.

Europese arrogantie is kennelijk niet slechts tot niet-socialisten beperkt . . . Een volgende hoofdschotel is de resolutie over een

Europese conferentie voor veiligheid en samenwerking

In de reeks van agendapunten, die voor deze conferentie worden voorgesteld, ontbreekt de suggestie van Kreisky om ook het Midden-Oosten daarin op te nemen. Belangrijker is dat bij de vermindering van de bewapening in Oost en West de formulering van Willy Brandt verdwenen is, namelijk dat die vermindering van bewapening 'wederkerig en evenwichtig' dient te geschieden.

Natuurlijk leef ik niet in de veronderstelling, dat de resolutie van de Socialistische Internationale de richtlijn voor de wereldmachten zal zijn bij de

definitieve vormgeving van de agenda van de conferentie over de veiligheid. Maar voor de beoordeling van wat er leeft in die Internationale zijn deze bijzonderheden niet zonder betekenis.

Er heeft zich een merkwaardige discussie voorgedaan bij de behandeling van deze resolutie. Door de SPD werd voorgesteld dat naast militaire en economische vraagstukken ook de menselijke rechten aan bod zouden moeten komen en dus toegevoegd zouden worden *'as well as free movement between peoples'*.

De Finse delegatie had reeds geëist dat over de voorgestelde agendapunten voor de veiligheidsconferentie afzonderlijk zou moeten worden gestemd. Toen de spreker van de SPD de aanvulling ten aanzien van de 'bewegingsvrijheid van de volkeren' voorstelde, trachtte de spreker van de Finse partij, de minister van Onderwijs (!) *Ulf Sundqvist*, dit amendement met een procedureel argument van tafel te vegen. Toen dit niet lukte, bleek bij de stemming dat Finland, Zweden, Denemarken en Chili zich van stemming onthielden ten aanzien van het agendapunt: bewegingsvrijheid tussen de volkeren.

Voor de sociaal-democratische partijen is dit een merkwaardige terughoudendheid. Het zou natuurlijk voor de hand ligen, om juist van een minister van Onderwijs antwoord te krijgen op de vraag, waarom de vrije beweging en ontmoeting tussen mensen van een vraagteken voorzien dient te worden. Deze vraag, gedicteerd door twijfel aan de Finse gezindheid met betrekking tot een wezenlijk beginsel van de mensenrechten, zou ten opzichte van Finland geen eerlijk spel zijn. Immers, de Finse minister van Buitenlandse Zaken, *Kalevi Sorsa*, heeft op het congres een argument in het spel gebracht, dat duidelijk genoeg is voor hen, die willen luisteren. Hij zei dat de binnenlandse relaties tussen sociaal-democraten en communisten aan de afzonderlijke partijen moeten worden overgelaten, onder meer omdat die verhouding mede bepaald wordt door de *'aardrijkskundige ligging'* van een land... Het argument van het zaken doen tussen Oost en West wordt hierdoor natuurlijk niet geraakt. Ten aanzien van de wenselijkheid daarvan zal nauwelijks verschil bestaan tussen Sidney van den Bergh en André van der Louw. Anders ligt het misschien bij de ideologie. Sociaal-democraten zullen zich blijven storen—zachter valt het niet te zeggen—aan de één-partij-dictatuur van de communistische landen en de gevangenis die ze voor de bewoners van hun landen vormen. Pseudo-democraten trachten dit feit met een misleidende bedoeling te verdoezelen of uit stomiteit (voorbeeld van wat Lenin 'bruikbare idioten' noemde) te bagatelliseren.

En dan komt de minister van Buitenlandse Zaken van een klein buurland van de Sovjetunie en verklaart in diplomatieke termen: onze politiek en onze bereidheid tot samenwerken met de communisten wordt niet door ons, maar ook door het feit bepaald dat wij burens zijn van een machtig land dat ons niet toestaat volgens onze beginselen te leven.

Het is niet mijn bedoeling om de Finnen vanwege die houding te kritiseren. Een eerder fungerende minister van Buitenlandse Zaken in Helsinki heeft

mij op een soortgelijke vraag ten antwoord gegeven: 'Wij moeten leven'.

Nog minder heb ik de behoefte te beweren dat andere wereldmachten geen machtspolitiek bedrijven. Maar wel verzet ik mij tegen het gewouweldat de communistische landen eigenlijk de incarnatie zijn van de democratie en een buitenlandse politiek bedrijven, die berust op filantropie. Ik beland dan bij mijn overwegingen heel gemakkelijk bij de redenering van een Weense vriend: 'In het Westen wordt de mens uitgebuit door de mens; in de communistische landen is het net andersom . . . '.

Hoe een sociaal-democratische partij, die niet gelijk Finland onder de druk van de 'aardrijkskundige ligging' staat, stemonthouding kiest ten aanzien van de bewegingsvrijheid van de volkeren, is mij een raadsel.

Er is tenslotte nog een derde resolutie uit de serie, voor welke ik aandacht vraag. Het is de resolutie

tegen het terrorisme

Omdat mij de daarmede verbonden gebeurtenissen bij de besluitvorming op het congres van de Socialistische Internationale bijzonder nauw raken, meen ik de (geautoriseerde) Engelse tekst hier te moeten laten volgen:

TERRORISM

Democratic socialists have always rejected every form of terrorism as a method in the political struggle. The anarchist terrorism in our time is aimed particularly at the destruction of the democratic state with its inherent dangers for the social democratic labour movement.

Terrorism does not solve the social, economic, political or other problems that create the tensions in society. Terrorism can only sharpen these tensions. Violence produces violence. The wave of violence and terrorism, that today is sweeping across the world—in the form of right-wing terrorist movements or in the form of left-wing terrorism by various neo-anarchist minority groups—must be condemned.

As democratic Socialists we condemn that particular expression of violence and terrorism which manifests itself in the hijacking of aircraft and attacks on passengers, the kidnapping of hostages for political blackmail, attacks on the civilian population and premeditated murder.

Right-wing terrorism by fascist regimes and military dictatorships is a means to oppress the people and defend an unjust structure of power and social system.

Left-wing terrorism substantially weakens democratic structures and by this strengthens the reactionary forces and produces a pretext for new repressive actions against all those who represent the ideas of freedom, progress and democracy.

Toen het debat over deze resolutie geopend werd, heeft de Ier *Conor Cruise O'Brien* over het terrorisme in Noord-Ierland gesproken en de Belgische en de Zweedse partij in naam van de Ierse en in naam van de Britse Labour Party verzocht, van toekomstige steun aan de Ierse terroristen af te zien. Slechts misleiding ten aanzien van de werkelijke feiten zou hen tot steun aan dit terrorisme gebracht kunnen hebben.

Na deze interventie was het wel zeer verrassend dat namens de Britse Labour partij *Tom Driberg* verklaarde dat het anarchisme een 'achtbare filosofie' is en dus de Labour Party zich ten aanzien van deze resolutie van stem zal onthouden.

Toen ik aan O'Brien de vraag stelde, hoe ik zijn interventie met die van Driberg moest rijmen, beet hij mij toe: 'I kill him'. Zover is het gelukkig niet gekomen. Wel wist O'Brien Driberg te bewegen aan het begin van een volgende interventie (over de economische politiek) te verzekeren dat de Britse Labour Party de opinie van O'Brien inzake Noord-Ierland deelde. Daarmede waren de Ieren tevreden gesteld.

Ik ben in dit opzicht kieskeuriger. Voor mij blijft de vraag: *wie bepaalt welk terrorisme aanvaardbaar is en welk niet?* Moet ik dat aan de heer Tom Driberg of aan het bestuur van de Labour Party overlaten?

Deze vraag werd en wordt voor mij des te ernstiger toen bleek dat bij de stemming over de terreur-resolutie de volgende partijen lieten aantekenen dat zij zich van stemming onthielden: Finland, Zweden, Chili en *Nederland*. Bij de stemming was de gehele Nederlandse delegatie (met uitzondering van Sicco Mansholt) aanwezig: André van der Louw—die als partijvoorzitter de stem uitbrengt—, Joop den Uyl, Ina van den Heuvel, Relus ter Beek en Harry van den Bergh.

Ik weet niet of allen de opvatting van de partijvoorzitter delen. Dat is ook niet interessant. Interessant is wel een nu dringend gewenste uitspraak van het partijbestuur van de PvdA en van de fractie ten aanzien van het terrorisme. In een sociaal-democratische partij moet verschil van mening kunnen bestaan over vele afzonderlijke programmapunten. Dat kan betrekking hebben op vrijwel alle delen van de maatschappelijke structuur. En als democraat zal een partijlid moeten aanvaarden om met zijn afwijkende mening in de minderheid te blijven.

Dat geldt echter niet ten aanzien van de vraag met welke middelen men een kritiekwaardige toestand wil veranderen. De beslissing hierover kan zich ook de partijvoorzitter niet voorbehouden door geen keuze te doen tussen ja of neen ten aanzien van terrorisme. Hier zal men kleur moeten bekennen. Wordt de wet van de jungle in overweging genomen—die alles andere is dan 'vrijheid' en bovendien steeds de zwakste aan het mes levert?

Wanneer hier twijfels bestaan dan gaat de 'progressiviteit' van de PvdA terug tot voor de oprichting van de sociaal-democratische arbeiderspartij—binnenkort 80 jaar geleden. Sociaal-democraten horen dan in *deze* PvdA niet meer thuis.

Na het einde van het congres heb ik Golda Meir, op haar verzoek, in haar hotel opgezocht om over het verloop van het congres na te praten.

Aan de hoek van de straat, in de gangen van het hotel en in de tuin ontmoette ik de bekende mannen met de slecht zittende pakken. Op weg naar huis kon ik filosoferen: mocht de bescherming van deze vrouw dank zij een moderne 'radicaliteit' niet lukken, zal dan de voorzitter van de partij, waarvan ik nog steeds lid ben (tenminste tot de uitspraak van partijbestuur en fractie over hun voorkeur of afkeur ten opzichte van het terrorisme), die daad tot het aanvaardbare dan wel tot het onaanvaardbare terrorisme rekenen?

juli 1972

Opmerking: In de boven aangehaalde beginselverklaring van de Socialistische Internationale, aanvaard te Frankfurt/M op 3 juli 1951, valt onder het hoofdstuk 'Politieke Democratie' o.m. te lezen: 'Es gibt keinen Sozialismus ohne Freiheit. Der Sozialismus kann nur durch die Demokratie verwirklicht, die Demokratie nur durch den Sozialismus vollendet werden'.

BOEKBESPREKING

Buiten de grenzen, sociologische opstellen aangeboden aan prof. dr. W.F. Wertheim

Deze bundel opstellen werd prof. Wertheim aangeboden, toen hij in 1971 het feit herdacht, dat hij 25 jaar lang als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam verbonden was geweest. De bijdragen zijn van de hand van (oud-)leerlingen, die nog steeds nauwe banden met hem onderhouden en zich in hun wetenschappelijk werk door hem beïnvloed achten. De redactionele arbeid werd verricht door de wetenschappelijke staf van de Afdeling Zuid- en Zuidoost-Azië van het Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam.

De redactie heeft de schrijvers van de verschillende opstellen kennelijk niet veel beperkingen willen opleggen. Zeer uiteenlopende onderwerpen worden behandeld. Protestbewegingen worden beschreven. Verschillende afhankelijkheidsrelaties worden nauwkeurig van elkaar onderscheiden. Inzicht wordt verschaft in de positie van een bevolkingsgroep (een minderheid) in de Ceylonese maatschappij. In sommige opstellen staan algemeen voorkomende verschijnselen centraal ('Bestuur in ontwikkelingslanden'), in andere een vrij unieke gebeurtenis ('De ongeregelde heden om Bertha Hertogh: Singapore 1950'). Sommige onderwerpen zijn tamelijk abstract ('Counterpoint, Ambivalence and Social Structure'), andere zeer concreet ('Waar is de rijst gebleven?'). Toch hebben de meeste opstellen iets met elkaar gemeen. Gewoonlijk wordt een verschijnsel, dat in Zuid- of Zuidoost-Azië aangetroffen werd, ter discussie gesteld. Bepaalde toestanden en ontwikkelingen in dat deel der wereld, in Indonesië en/of de Filippijnen en/of Birma, enz., krijgen de volle aandacht. En met name de opstellen, waarin toestanden en ontwikkelingen in Indonesië bediscussieerd worden, vertonen daarbij een duidelijke samenhang. Zij raken alle aan sociaal-politieke processen en geven een idee welke stromingen en bewegingen daarin zo al gedurende verschillende min of meer aansluitende periodes—vanaf het begin van de Japanse bezetting tot aan de dag van vandaag—een rol hebben gespeeld.

Bovendien geven de meeste auteurs er blijk van verschijnselen vooral in een historisch kader te willen plaatsen. Zo wordt 'over oude en nieuwe afhankelijkheidsrelaties' geschreven. Een andere auteur graaft naar de 'historische wortels van de Baperki-beweging'. Deze neiging om verschijnselen vooral in een historisch kader te plaatsen, in een historisch perspectief te bezien, is

ook zeer goed merkbaar, wanneer aan theorievorming gedaan wordt, wanneer bijvoorbeeld Basuki Gunawan voorzichtig suggereert, dat het proces van inpassing van het dorpsleven in een nationaal verband waarschijnlijk dikwijls gekenmerkt wordt door een aantal karakteristieke *fasen* (blz. 78), of wanneer Schenk-Sandbergen suggereert, dat het emancipatieproces zich waarschijnlijk kenmerkt door een aantal karakteristieke *fasen* (blz. 230-237).

Op de achterkant van de omslag van de bundel staat bij wijze van conclusie geschreven, dat de schrijvers van de opstellen 'door de onderwerpeuze en, in de meeste gevallen, de wijze van behandeling van hun onderwerp' blijk geven 'van de invloed die Wertheim wetenschappelijk maar ook veel ruimer, in maatschappelijke visie, op hen gehad heeft'. Hun neiging om verschijnenselen nadrukkelijk in een historisch perspectief te plaatsen, alsook hun betrekkelijk grote belangstelling voor sociaal-politieke ontwikkelingen in Indonesië, doen inderdaad vermoeden, dat die conclusie juist is. Heeft Wertheim dan een 'school' gevormd? De bundel begint met de opmerking, dat hij dit geweigerd heeft. Die weigering is waarschijnlijk effectief geweest. Eén van Wertheim's originele bijdragen tot de sociale wetenschappen, de 'counterpoint theory', wordt tenminste in één van de opstellen zeer kritisch bekeken. In 'Counterpoint, Ambivalence and Social Structure' wordt de 'leermeester' verweten, dat hij in zijn uiteenzetting van die theorie niet ver genoeg gaat, wanneer hij wel erkent, dat de houding van individuen en groepen ten opzichte van sociale normen en waarden gewoonlijk ambivalent is, maar niet wil aannemen, dat die normen en waarden 'zelf' ambivalent zijn (blz. 305 en 306). (Men zou zich kunnen afvragen of Wertheim dit onderscheid tussen houding van individuen en groepen ten opzichte van sociale normen en waarden en die sociale normen en waarden 'zelf' wel kan appreciëren. Zoals de schrijver ook stelt, Wertheim heeft dit onderscheid zelf nooit *expliciet* gemaakt.) Een dergelijke kritische houding van een van zijn (oud-)leerlingen geeft inderdaad aanleiding om te veronderstellen, dat Wertheim geen discipelen wilde kweken, maar wél belangstelling voor datgene wat hemzelf ook bezighield. In dit laatste is hij stellig geslaagd. Dat maakt 'Buiten de grenzen' zeer duidelijk.

Alhoewel de bundel de titel 'Buiten de grenzen' heeft meegekregen, is er een opstel in opgenomen, dat verslag doet van hetgeen een (oud-)leerlinge van de Oostelijke eilanden van Amsterdam, nl. Kattenburg, heeft waargenomen. In dat verslag wordt de schijnwerper gezet op toestanden en gebeurtenissen dicht bij huis. De aanwezigheid van dit opstel in deze bundel mag op logische gronden worden aangevochten. Echter, het draagt ertoe bij, dat grenzen doorbroken worden en afstanden kleiner worden gemaakt.

Wertheim's (oud-)leerlingen komen in de bundel in een alfabetische volgorde—gebaseerd op de beginletters van hun achternamen—aan het woord. Het lijkt alsof zij nog steeds in de rij staan om de jubilaris geluk te wensen. Hetgeen zij presenteren is echter stellig niet alleen voor de jubilaris bestemd

(geweest). Vooral degene, die geïnteresseerd is in recente maatschappelijke ontwikkelingsprocessen in Zuid- en ZuidoostAzië zal door het gebodene geboeid worden.

S.M. de Boer

Mr. drs. C.J.M. Schuyt, *Rechtssociologie*. Een terreinverkenning, Rotterdam, Universitaire Pers, 1971 (216 blz.)

De rechtssociologie geldt als een wetenschap, die maar niet goed van de grond wil komen en dat vooral in Nederland. Het lijkt of zij blijft steken in aan de ene kant zeer algemene beschouwingen die niet veel meer opleveren dan een programma van wat er gedaan zou moeten worden, aan de andere kant detailonderzoekingen, die, daargelaten dat zij niet talrijk zijn, zich bezighouden met zo kleine onderdelen van het te onderzoeken gebied dat het einddoel, een min of meer afgeronde tak van wetenschap in een onafzienbaar verschiet lijkt te liggen. Tegen deze achtergrond moet men dit boek bezien. De verdienste van des schrijvers prestatie en het nut voor de lezer blijken dan groot; dat wat de lezer, die aan deze achtergrond niet denkt, als een gemis zou kunnen voelen is dan niet meer dan natuurlijk.

Nog in een ander opzicht is het goed als de lezer van het boek voorbereid is. De roep om een meer 'sociale', door dieper en breder maatschappelijk inzicht geleide rechtstoepassing is niet nieuw, maar wel klinkt zij thans extra luid. Zij is ook door en door gerechtvaardigd. Wel is op dit gebied reeds ongeveer van het begin van deze eeuw af een ontwikkeling ten goede gaande, maar zeker kan die nog vrij wat verder gaan. Alleen: door maatschappelijk inzicht geleide hantering van het recht en rechtssociologie zijn niet hetzelfde! Het is nodig dit te zeggen, omdat uitspraken die het schijnen te vergeten niet ontbreken. Zij zijn vooreerst hierom niet hetzelfde omdat rechtssociologie, zoals alle sociologie, in de eerste plaats feiten en het verband daartussen bloot legt, terwijl het recht, ook als het nog zozeer met de maatschappelijke verschijnselen rekening houdt, zijn reden van bestaan juist daarin vindt dat de mens niet alle maatschappelijke verschijnselen hun loop wenst te laten . . . wat op zichzelf natuurlijk weer een maatschappelijk verschijnsel is. Bovendien is de vaststelling van menselijke verhoudingen en hun samenhang een nog moeilijker werkzaamheid dan de bestudering van natuurverschijnselen, reeds hierom, maar niet hierom alleen, omdat isolatie van het verschijnsel en experiment daarbij niet licht mogelijk zijn. Dit betekent dat de rechtssociologie zich niet zo snel zal kunnen ontwikkelen als ons verlangen naar kennis en begrip van de feiten die zij moet onderzoeken en dat wetgever, rechter, bestuursambtenaar, als zij met de 'behoefte van de maatschappij' rekening willen houden, voorlopig nog vaak op hypothese en intuïtie aangewezen zullen blijven.

Het is nu in mijn ogen een van de grootste verdiensten van de schrijver dat hij bij alle geestdrift voor zijn onderwerp niet nalaat al deze gezichtspunten

te signaleren. Dat ik het niet overbodig vind ze hier voorop te stellen is om die lezers, die hier veel wat zij misschien verwachten niet zullen vinden, te behoeden voor de afweershouding waartoe een dergelijke teleurstelling licht kan leiden.

Overigens, het contrasterende en complementaire inzicht: dat de kritiek die de rechtstoepassing bij ons kan opwekken dikwijls aan de rechtssociologie het spoor kan wijzen naar wat onderzoek verdient, verwaarloost hij evenmin. Een niet geringere bijdrage tot de waarde van het boek vormt overigens het feit dat het aantoont dat de stand van het vak rechtssociologie nu ook weer niet overal een zo geringe is als men bij ons en in de buurlanden veelal meent; de Verenigde Staten en de Scandinavische landen zijn een heel eind verder!

De opzet van het boek is in vele opzichten origineel en, zou ik menen, in zijn originaliteit overwegend gelukkig. Het begint met een schets van de ontwikkeling der rechtssociologie maar vlecht in die schets een typologie van de uiteenlopende richtingen in. Die typologie is deze dat de schrijver vier hoofdrichtingen onderscheidt, al naar gelang hun kijk op de functie van het recht: het recht als systeem van intrinsieke waarden ('intrinsiek' vind ik hier geen erg duidelijke term), het recht als middel tot 'social engineering', het recht als ideologie en het recht als maatschappelijke institutie. Hiermee gaat gepaard een kritiek van deze richtingen, die betoogt dat zij geïsoleerd toegepast eenzijdig zijn en elk voor een deel der verschijnselen onbruikbaar.

Als een eigen omlijning en indeling van het gebied der rechtssociologie geeft Schuyt dan: de sociologie van rechtssystemen (een thans door de eigenlijke rechtssociologie weinig bewerkt grensgebied met de antropologie; de schrijver geeft op blz. 92 een hoogst interessant program van de vraagstellingen op dit terrein), de sociologie van rechtsinstellingen en organisaties, de sociologie van de justitiabelen en de sociologie van rechtsbeginselen en fundamentele begrippen.

De sociologie van de rechtsinstellingen en organisaties is op het ogenblik tenminste op het vasteland van West-Europa favoriet. Men denke maar aan de stroom van Duitse studies over de sociologie van de rechter. De schrijver begeeft zich op dit gebied verder in oordeelvellingen over de feiten en hun verklaring dan in de andere delen van het boek. Zijn zienswijzen zijn, dunkt me, in de regel aannemelijk maar doen wel uitkomen dat er nog heel wat onderzocht zal moeten worden eer men hier zekerheid zal hebben. Interessant is dat hij naast de veelbesproken rechtspraak met niet minder aandacht de veel minder onderzochte wetgeving, advocatuur en politiek behandelt.

Het hoofdstuk 'De burgers en het recht' zal aan de Europese lezer die niet de Scandinavische talen kent—waarin hoogst vruchtbare en gewichtige onderzoeken verschenen zijn—misschien het meest nieuws brengen. Ik noem alleen maar de ervaring in Kopenhagen toen de Duitsers in 1944 de Deens politie buiten dienst hadden gesteld. De opsporing van commune misdrijven verloor toen sterk aan intensiteit, de straffen werden veel drakonischer. Diefstal en 'roof' (onze diefstal met geweldpleging?) vertienvoudigden,

verduistering en fraude echter namen niet toe. Verklaard is dit treffende verschil nog niet.

Een duidelijke voorkeur in belangstelling, zo schijnt het mij toe, vertoont *Schuyt* bij de bespreking van de taak van de sociologie met betrekking tot rechtsbeginselen, in de allereerste plaats wel waar het gaat om de maatstaven, waarmee het oordeel van de gewone rechtsgenoot over rechtvaardig en onrechtvaardig in feite opereert. Over deze maatstaven, die zeer uiteen blijken te lopen, zijn in de Verenigde Staten en de Scandinavische landen vele en interessante onderzoeken verschenen, die in ons land en waarschijnlijk niet alleen in ons land zo goed als onbekend zijn en die zelf . . . ook al weer in uitkomst sterk uiteenlopen.

Ik doe nog enkele losse grepen uit bijzonder belangwekkende opmerkingen van de schrijver. Zo de passage (blz. 165) waar hij erop wijst dat het een gezichtsbedrog lijkt dat het feit, dat de minder gesitueerden minder rechtsbijstand ontvangen, bevredigend te verklaren zou zijn uit het feit dat zij haar minder behoeven. Zij behoeven haar wel degelijk, maar op ander gebied dan de beter gesitueerden. Verder de suggestie dat het recht natuurlijk wel de functie vervult van willekeur te bestrijden, maar in niet zo geringe mate er aan bloot staat door zijn regelingen en instellingen onbedoeld nieuwe mogelijkheden van willekeur in het leven te roepen (blz. 194); en vooral zijn opmerkingen over de symboolfunctie van de wet, die licht aan hen, die een bepaalde maatregel wensen, een schijn van bevrediging kan geven, terwijl zij die hem niet wensen er dikwijls met maar al te veel kans van slagen op hopen dat de regeling op papier zal blijven staan (blz. 103-104).

Wie over een wetenschap schrijft die, tenminste in vele landen en het allereerst bij ons, zich zo moeizaam ontwikkelt, zal vanzelf grote aandacht moeten wijden aan haar werkwijze en aan de organisatie daarvan.

Wat het eerste betreft verdienen hier vooral vermelding de vrij uitvoerige beschouwingen van *Schuyt* over het slechts betrekkelijke nut van enquêtes (blz. 157 e.v.). Hoe een bepaalde rechtsregel of het ontbreken ervan wordt beleefd, zo betoogt hij, laat zich met heel wat meer zekerheid afleiden uit het wel of niet ontstaan van een pressiegroep dan uit een enquête die dikwijls aan de ondervraagde een opnie ontlokt, die bij hem slechts geringe kracht heeft en dikwijls beïnvloed is door onbedoelde suggestie (treffend voorbeeld van dit laatste op blz. 161/2). Wat de organisatie betreft geeft *Schuyt* uiting aan zijn voorkeur voor weinige, sterk uitgeruste instituten (terecht m.i.) en wijst hij—ik zou alweer zeggen: terecht—op het grote belang van doorlopende samenwerking tussen rechtssociologen en juristen.

Wanneer ik de lezing van dit boek met grote overtuiging aanbeveel dan is dit niet in de laatste plaats wegens de heldere en sprekende (een enkele maal wat slordige) stijl en de rijke documentatie, ten dele met de juist zeer belangrijke Scandinavische literatuur, die anders bij ons licht over het hoofd kan worden gezien (zij is voor een deel in het Engels toegankelijk). Hier-

tegenover druk- en andere foutjes te releveren heeft dunkt me geen zin. Slechts op één punt meen ik een woord van protest niet achterwege te mogen laten. Het is waar ik op blz. 121 lees: 'Meer en meer wil men de rechter een verantwoordelijke taak opleggen in het beïnvloeden van menselijk gedrag. In de straftoemeting moet hij rekening gaan houden met de uitwerking van de straf op de delinquent' (cursivering van mij). Alsof dit niet sedert minstens een halve eeuw door N. Muller en vele anderen was betoogd en ook in toenemende mate was geschied.

Hetzelfde gezichtsbedrog heeft de schrijver te pakken waar hij op blz. 39 schrijft: 'De anti-dogmatische rechtstheorie komt in Nederland pas na de wereldoorlog. Als keerpunt zie ik hier Glastra van Loon's "Norm en Handeling" in 1957'.

Ik zie niet hoe men Hamaker (1888!), Krabbe (1906), Scholten (minst genomen in het werk sedert 1930) anders zou kunnen noemen dan 'antidogmatisch' en het belang van Glastra van Loon ligt m.i. op geheel ander gebied. Dit zijn uitingen van de thans veel verbreide neiging om meer nieuws te zien dan er is (en dat terwijl er inderdaad veel is!), een neiging waarmee de auteur in het algemeen bepaald niet behept is. Het is een op zichzelf vrij onschuldige gewoonte, maar waartegen een protest op zijn plaats is, omdat ze verarring sticht.

G. E. Langemeijer

S & D/november 1972

In dit nummer van Socialisme en Democratie wordt aandacht besteed aan enkele facetten van het regeer-akkoord van de progressieve drie. Facetten die de inhoud van het program raken en facetten die de politieke vormgeving aangaan.

P. A. de Ruiter, *Nachtkaars*

Voor een goed begrip: die nachtkaars slaat op het kabinet-Biesheuvel. De Ruiter vindt dat 'Keerpunt '72', het motto van het regeer-akkoord, een betrouwbaar program is, wél ambitieus, maar tegelijkertijd realistisch. 'Misschien wordt het morgen beter, al wordt het nooit goed.'

p. 465

Harry van den Bergh, *Analyse van de Topconferentie*

Op de Europese Topconferentie in Parijs signaleerde Van den Bergh dat vooral de Fransen de ontwikkeling van de Europese Gemeenschap frustreren, en wel op drie essentiële punten: het gemeenschappelijk buitenlands beleid, de monetaire unie en de democratisering van de instellingen van de Gemeenschap.

p. 468

Bram Peper, *Progressieve minderheidsregering en bedrijfsleven*

Bram Peper beschouwt de verhouding met het georganiseerde bedrijfsleven vanaf de vooronderstelling dat er een progressief minderheidskabinet zal komen. 'Het parlement laat een deel van de sociaal-economische beleidsvoorbereiding over aan het bedrijfsleven. In de afgelopen jaren is echter met name de vakbeweging militanter geworden; zij komt daarmee op gespannen voet met feitelijke verantwoordelijkheden. De vakbeweging zal in hoge mate beslissen over de kans en de stabiliteit van een progressief minderheidskabinet.'

p. 475

J. A. W. Burger, *Naklank van het congres*

'Men moet tot de schoolstrijd tussen confessionelen en liberalen teruggaan om een polarisatie te vinden als waarmee Nederland thans de verkiezingen ingaat. Er moet nu echt gekozen worden. De Nederlandse kiezer is daaraan onttend.' Over het congres zegt Burger dat de progressieven de regeringspartijen buiten de deur zetten; het congres nam welbewust de consequentie van zijn overtuiging.

p. 482

L. J. Giebels, *Van deconfessionalisering naar ontzuiling*

Giebels beschrijft hoe beide processen zich ontwikkelen en welke politieke betekenis hij daaraan toekent.

p. 487

Chr. A. de Ruyter-de Zeeuw, *Een ruimtelijk beleid voor een progressief kabinet*

'Doelstelling van de ruimtelijke ordening is het bevorderen van een milieu waarin de mens zich kan ontplooiën. Een aanvullende beleidsnota is nodig en moet uitmonden in een integrale planning. Die planning moet worden gerealiseerd en daarvoor zijn instrumentaria en bestuurskaders nodig. Die zijn er onvoldoende. Een progressief kabinet vindt hierin een essentiële opdracht.'

p. 494

P. J. Janssen, *Een progressief kabinet en het volkshuisvestingsbeleid*

'Het gaat niet in de eerste plaats om het bouwen van grote aantallen woningen voor de mensen die er tot nu toe het meest bekaaid zijn afgekomen.' Janssen releveert dat vooral ook de omgeving waarin gebouwd en gewoond wordt, meer aandacht vraagt. 'In een progressief beleid past een hoge prioriteit voor het leefbaar houden en weer leefbaar maken van onze binnensteden.'

p. 501

M. van der Stoep, *Vredespolitiek moet centraal staan*

Voor een progressief kabinet is er alle reden meer gemeenschappelijk op te treden met Noorwegen en Denemarken jegens o.a. Griekenland en Portugal. Ook dat heeft rechtstreeks te maken met het centraal stellen van een vredespolitiek, evenals het ontwikkelingsbeleid, waarbij Nederland in Europees verband een begin zou moeten maken met de zogenaamde ontbinding van de hulp.

p. 505

C. Buddingh', *Lekepraatje*

p. 510

H. M. Linthorst, *De PvdA en de omroep*

Een commissie van de PvdA publiceerde onlangs een rapport over de omroep, dat op slag onderwerp van discussie werd. Linthorst geeft een bijdrage aan die discussie.

p. 513

P. A. DE RUITER

Nachtkaars

'Het kabinet-Biesheuvel is bezig als een nachtkaars uit te gaan', aldus mr. J. J. Vis (NRC/Handelsblad) over de algemene politieke beschouwingen van 10, 11 en 12 oktober. Te vriendelijk nog. Heeft die kaars eigenlijk ooit gebrand in de afgelopen anderhalf jaar? Het antwoord moet ontkenkend luiden.

Biesheuvel c.s. zouden het zo'n jaar of tien geleden misschien niet on aardig hebben gedaan. De middelen én de mannetjes van de jaren '60 zijn echter ontoereikend gebleken om de problemen van de jaren '70 aan te kunnen. Wie meent dat de val van deze regering moet worden toegeschreven aan bijvoorbeeld de eigenzinnigheid van Drees, de zwakke leiding van Biesheuvel, de financiële nood van de schatkist of het falend anti-inflatiebeleid, schouwt niet diep.

Het echec van Biesheuvel en de zijnen markeert de afsluiting van een periode van 'oude' politiek. Niet voor niets kreeg het progressief regeerakkoord het motto 'Keerpunt 1972' mee. Keerpunt op de weg naar 'een nieuw beleid, een nieuw bestel, een nieuwe democratie', zoals de preambule van dat akkoord hoopt. De oude weg liep dood.

Anno 1972 lukt het niet meer burgers te motiveren, laat staan te activeren door een krampachtig beroep op, zoals bij de confessionelen, de solidariteit tussen alle bevolkingsgroepen. Die solidariteit bestaat niet, is een hersenschim. Zij kan hooguit een resultaat van beleid zijn, nooit de basis ervoor. Beleid dient ergens anders op gefundeerd te zijn, op de erkenning dat onze samenleving structureel fout in elkaar zit. Steeds meer mensen realiseren zich dat en laten het ook merken; stotterend, emotioneel, in plat-Amsterdams misschien, maar in ieder geval duidelijk.

De problemen van de jaren '70 zijn immens, naar aantal en omvang. Zó immens dat we ze langs de oude lijnen van geleidelijkheid nooit zullen kunnen oplossen. Dat kan alleen als de politiek een zaak van alle mensen wordt. Alleen dán mag je van hen verwachten dat ze bereid zijn de voor het vooruitstrevende beleid broodnodige offers, zeker ook in de financiële sfeer, op te brengen. Die motivatie, die inspiratie moeten wij de progressieve politieke partijen leveren.

Is ons regeer-akkoord inspirerend? De afgelopen weken is ons verweten dat wij te veel willen, dat we geld opslorpemde verlanglijsten opstellen, dat we onszelf uit de markt prijzen, dat ons program niet meer ernstig

kan worden genomen, kortom dat de progressieve drie afgeschreven kunnen worden als serieuze regeringspartijen. Daarmee is dus de vraag naar de werkbaarheid van ons akkoord gesteld.

Het antwoord op die vraag valt in tweeën uiteen. Allereerst is sprake van een aantal ombuigingen, die geen, althans weinig geld kosten, maar niettemin zeer essentieel zijn waar het gaat om de fundering voor een ander beleid. Het regeer-akkoord zegt o.a.: 'De burgers zelf zullen moeten kunnen uitmaken welke kant het uitgaat met de economische ontwikkeling, de onderwijsvernieuwing, het ruimtelijk beleid, het welzijnsbeleid, het buitenlands beleid'. De gevoelens van machteloosheid, van politieke apathie, als gevolg van de vervreemding tussen burger en politiek kunnen langs deze weg overwonnen worden. Daarmee ontstaat zicht op het doorbreken van de bestaande machtsverhoudingen, waarvan voorgaande kabinetten de gevangenen waren. De vraag 'wie beslist er nu eigenlijk?' wordt aldus meer dan alleen een verkiezingsleus; het goede antwoord komt binnen het bereik van velen.

Vervolgens verschaft dat vooruitzicht een stuk motivatie voor steun aan die ombuigingen, die wél geld kosten. Het regeer-akkoord staat er vol van. Te vol om nog realistisch te zijn wanneer het werkelijk een regeer-akkoord wordt? Dat verwijt klinkt wat hypocriet uit de mond van die partijen die in tegenstelling tot vorig jaar geen enkele poging wagen hun programma-verlangens op geld te waarderen en daarvoor de financieringsbronnen aan te wijzen. Het verwijt is bovendien onjuist. De uitvoerige financiële bijlage bij het progressief regeer-akkoord laat zien dat een samenhangend begrotings-, inkomens- en investeringsbeleid kan helpen de hoge inflatiegraad van de afgelopen jaren (waardoor de noodzakelijke financiering van de overheidsuitgaven is uitgehold!) terug te dringen en daarmee een belangrijke steun kan zijn voor het tot stand brengen van een ander sociaal- en financieel-economisch beleid.

Het financieel program van de progressieve drie is gebouwd op een aantal vooronderstellingen, o.a. met betrekking tot een gunstig verloop van de nationale besparingen en van de loon- en prijsontwikkeling. Maar dat betekent niet, dat we een wissel trekken op een onzekere toekomst, dat wordt uitgegaan van de, voor de realisering van het program, meest gunstige financieel-economische ontwikkeling. Het realisme van de progressieve drie kan z gezegd niet op! 'In de mate waarin dit (d.w.z. de besparingstoeneming, dR) niet of niet geheel zou lukken, of de belastingdrukverhoging tot voortgaande afwenteling leidt, zal de uitvoering in een langzamer tempo moeten verlopen. Zou onze regering onverhoopt een verlangzaming van de uitvoering van het program onontkoombaar vinden, dan zal niet getornd mogen worden aan het bedrag van de ontwikkelings-samenwerking, in de gedachte dat de eigen nationale problemen van een rijk land niet mogen worden afgewenteld op de arme landen. De andere wensen zullen naar onze opvatting het beste pons-pons-gewijs kunnen worden gematigd.' Aldus de bijlage bij het regeer-akkoord.

Toegegeven, het regeer-akkoord van Partij van de Arbeid, D'66 en PPR is ambitieus. Het wil een aantal zaken in Nederland grondig veranderen. Het is echter ook een werkbaar akkoord. Niet alles zal ineens kunnen, ook niet binnen vijf jaren. Maar de financiële mogelijkheden zijn aanwezig. Er wordt evenwel niet meer beloofd dan mogelijk is. Daarom is het akkoord tegelijkertijd sober. Om met Cornelis Vreeswijk te spreken: 'Misschien wordt het morgen beter, al wordt het nooit goed'.

HARRY VAN DEN BERGH

Analyse van de Topconferentie

Een positieve of negatieve beoordeling van de resultaten van de Topconferentie, op 19 en 20 oktober door de leden en kandidaat-leden van de Gemeenschap te Parijs gehouden, is godeldeels afhankelijk van de verwachtingen die men ten aanzien van de conferentie koesterde. Wat dat betreft kan men, op zich genomen, weer redeneren vanuit twee uitgangspunten: verwachtingen, gebaseerd op min of meer ideaaltypische wensen over de ontwikkeling van de Europese Gemeenschap of verwachtingen, gebaseerd op het politieke klimaat zoals men dat allerwegen voor de Top waar kon nemen.

Het is duidelijk dat tussen deze twee verwachtingspatronen een spanningsveld ligt. Ik dacht dat het evenzeer duidelijk was dat ergens in dit politieke spanningsveld de grens lag voor wat bereikbaar kon zijn op de afgelopen Topconferentie in Parijs. Wat mij betreft zijn die resultaten dan eerder meegevallen dan tegengevallen. Niet omdat de resultaten van het Topoverleg dicht liggen bij wat ideaaltypisch wenselijk is, maar wel omdat het politieke klimaat vooraf al een dergelijke ijzige temperatuur had aangenomen dat substantiële resultaten nauwelijks te verwachten waren.

Er zijn enkele factoren aan te wijzen die toch nog een zekere dooi hebben bewerkstelligd in het aanvankelijk ijzige klimaat. Dat ijzige klimaat werd dan vooral veroorzaakt door de wijze waarop de Franse president Pompidou in het jaar, voorafgaande aan de Topconferentie, het hele proces van de Europese integratie probeerde te monopoliseren. Dat deed hij op drie essentiële punten van de Europese ontwikkeling: op het stuk van een gemeenschappelijk buitenlands beleid, ten aanzien van de mone-taire unie (overigens nauw verbonden met de Franse buitenlandse politieke aspiraties) en op het punt van de democratisering van de instellingen van de Gemeenschap. De wijze waarop de heer Pompidou dan zo een (Frans geïnspireerde) buitenlandse politiek zag kwam dan bij voorkeur tot uitdrukking in de manier waarop de Fransen voortdurend weer in staat blijken de andere partners het initiatief uit handen te slaan en daarmee een situatie te creëren voor de andere lid-staten, die erop neerkomt dat zij altijd vanuit een defensieve positie moeten opereren. Het duidelijkst is dit wel gebleken bij het Franse initiatief m.b.t. de vestiging van het politieke secretariaat in Parijs en de ontwikkeling van een stuk buitenlands

beleid, gericht op het Midden-Oosten en het Middellandse Zee-bekken waar ook de meeste Franse buitenlands-politieke aspiraties liggen.

Behalve het feit dat hier voor andere lid-staten enkele principieel onaanvaardbare Franse wensen op tafel lagen, waren er ook enkele meer positieve punten die de Franse regering wel dwongen zich wat coöperatiever op te stellen. Ik geloof dat een belangrijke factor bij de soepeler opstelling van de Fransen ten aanzien van vooral de Verenigde Staten, te vinden is in de komende Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking. De Franse buitenlandse politiek is vooral niet pro-Amerikaans (hetgeen iets anders is als anti-Amerikaans). De grenzen van de 'onafhankelijke' Franse buitenlandse politiek liggen daar waar men zich realiseert in wezen fundamenteel afhankelijk te zijn van de Amerikaanse defensie-inspanning. Het is niet voor niets dat de Fransen zich verzetten en zullen blijven verzetten tegen de wederzijds evenwichtige vermindering van strijdkrachten in Europa. Dat betekent in wezen een lager profiel voor de Amerikaanse bereidheid zich in te zetten voor Europa met de in Franse ogen mogelijke gevolgen vandien. Opgevallen is dan ook zeer de wijze waarop Pompidou zich in zijn openingstoespraak uitliet over de V.S. Een dergelijke toon is lang niet gehoord uit de mond van een Franse gaullist.

Er waren echter nog enkele andere factoren. Men heeft wel gezegd dat enerzijds verkiezingen en anderzijds de noodzaak de politieke positie van regeringsleiders te versterken in eigen land, geleid hebben tot verschillende wensen: successen in Parijs te behalen. Men kan dit uitleggen als een negatieve factor, maar het feit blijft staan dat de Franse president daardoor op enkele punten fors heeft moeten inbinden.

Hoe ongelukkig, als derde factor, ook de weigering van Noorwegen is geweest tot de Gemeenschap toe te treden, ik heb mij toch niet aan de indruk kunnen onttrekken dat de heren regeringsleiders erg geschrokken waren van dit politieke feit dat niet na zal laten de eisen van diegenen te versterken die zeggen dat Europa een humaner en socialer gezicht moet gaan laten zien. Van veel belang zijn daarom de beginselen die men heeft vastgelegd, op initiatief van Bondskanselier Willy Brandt, over de sociale politiek. Deze zullen zonder twijfel verder uitgewerkt worden op een conferentie over de sociale politiek van de Socialistische Partijen in de Gemeenschap, in april 1973 in Bonn, en als inbreng fungeren voor het opstellen van een sociaal actieprogramma van de Europese Gemeenschap.

De kalender van het slotcommuniqué

Belangrijkste winstpunt van het slotcommuniqué lijkt dat het aanmerkelijk Europeeser was dan men op grond van het vooroverleg mocht verwachten. Nu is het wel zo dat naar goed Brussels gebruik resoluties en communiqués altijd vol staan met gezwollen rimram, maar met name op grond van de uitgesproken teksten door de regeringsleiders is het niet onzinnig tot die conclusie te komen.

Een tweede opmerkelijk feit is dat de regeringsleiders middels het communiqué een fors aantal opdrachten hebben verstrekt aan de instellingen van de Gemeenschap, waarvan de tijdslimiet nauwkeurig is vastgesteld. Nu kan men zeggen dat het een verzuim van de Topconferentie is dat zij niet zelf precieze besluiten heeft genomen, maar zich, meestal althans, heeft beperkt tot algemene beginselen. Ik ben daar niet zo ongelukkig mee, daar met name het opdrachten verschaffen aan de Europese Commissie drie voordelen heeft:

- a. de Commissie is aanzienlijk supranationaler georiënteerd,
- b. een adviserende inbreng van het Europese parlement is mogelijk (deze zou zichzelf ook tot taak moeten stellen dat verdere proces kritisch te volgen),
- c. de druk van publieke opinie en pressiegroepen (o.a. van de in december op te richten federatie van Europese vakbewegingen) kan van niet geringe betekenis zijn.

Dat betekent nu allemaal geenszins dat daarmee ook het slotcommuniqué, waar immers de belangrijkste politieke besluiten in vervat zijn, een toonbeeld is geworden van Europees progressief beleid. Kan men dit ook verwachten in de wetenschap dat in slechts drie Europese lid-staten socialisten een factor van betekenis zijn (Duitsland, Denemarken en België) terwijl het in die landen toch niet om radicaal-socialistische partijen gaat? Mede ook daarom zal de druk, bij diverse punten van actie, van progressieve krachten in Europa in de komende maanden van groot belang zijn.

Welke zijn nu de positieve en negatieve kanten van de besluiten in Parijs? De agenda was in drie hoofdonderwerpen verdeeld:

- a. de economische en monetaire unie,
- b. de externe betrekkingen,
- c. de instellingen van de Gemeenschap.

De economische en monetaire unie

Ideaaltypisch had besloten moeten worden tot de verdere uitbouw van de economische en monetaire unie, met handhaving van het beginsel van de parralleliteit, terwijl een concrete uitwerking gegeven had moeten worden aan de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europese Parlement met de vaststelling van een datum voor directe verkiezingen van het E.P. Deze eisen vinden we zo ook geformuleerd in de nota die de EEG-commissie van de PvdA vlak voor de Topconferentie had uitgegeven.

De Franse regering stelde vooral prijs op het aangeven van concrete maatregelen m.b.t. de monetaire unie, om redenen van buitenlands-politieke aard en om de huidige landbouwpolitiek van de Gemeenschap financieel beter te onderbouwen.

Een progressieve visie op de unie vereist de parralleliteit tussen de beide

aspecten van deze unie. Bondskanselier Willy Brandt heeft deze eis doorgedrukt en in het communiqué vindt men dan ook het beginsel van de paralleliteit, expliciet geformuleerd. Er wordt een Europees monetair fonds gecreëerd met vrij aanzienlijke reserves, inclusief een gem. reken-eenheid, terwijl ook vaststaat dat uiterlijk 31 december alle reserves in de Gemeenschap onder gemeenschappelijk beheer komen te staan. Duidelijk is dat hiermee een belangrijke aanzet is gedaan tot de vorming van een Europese federale bank. Daar komt bij wat er nu al gebeurt: een gemeenschappelijke economische politiek. In het communiqué vindt men dat deze zich vooral moet richten op de inflatiebestrijding en de prijsstabiliteit, maar een verdere uitwerking wordt overgelaten aan de ministers van Economische Zaken.

Kern van de kritiek die men moet hebben op deze paragraaf is dat de regeringsleiders niet hebben geconcludeerd tot een gemeenschappelijk en zelfstandig beslissingscentrum, zoals dat ook werd geformuleerd door de zgn. groep-Werner. Achtergrond hiervan is geweest het Franse verzet tegen een dergelijk instituut, omdat de oprichting daarvan nog minder nationale inspraak had betekend en nog dringender de noodzaak van parlementaire bevoegdheden op Europees niveau, inclusief de eis van artikel 138 van het Verdrag van Rome: directe verkiezingen voor het E.P. Hoewel over de institutionele versterking van de instellingen van de Gemeenschap pas in punt 15 van het communiqué wordt gesproken, ligt hier toch wel een uiterst principiële punt, dat nauw te maken heeft met de ook op deze Topconferentie niet opgeloste meningsverschillen over de aard van de Europese Gemeenschap. Dit ondanks het feit dat het woord 'confederatie' niet gevallen is. Bij deze discussie vormden de Nederlanders en de Fransen twee uitersten. Bij de Fransen komt dit tot uiting doordat zij het door de groep-Werner geëiste zelfstandige beslissingscentrum afwijzen en ook geen datum voor de aanvang van de tweede fase van de economische en monetaire unie wilden vaststellen (1 januari 1974), terwijl de Nederlanders geen genoegen wilden nemen met het noemen van een streefdatum (hetgeen aanzienlijk flexibeler is) en het begin van de tweede fase absoluut gekoppeld wensten te zien aan de uitbreiding van de bevoegdheden van het parlement en het noemen van een datum voor de directe verkiezingen van het Europese Parlement, zoals ook de PvdA-nota eiste.

Een compromis werd gevonden:

- a. de begindatum van de tweede fase werd gefixeerd (concessie van de Fransen),
- b. voor 1 mei 1973 moet besloten worden over de uitbreiding van de bevoegdheden van het parlement (concessie van Fransen én Nederlanders),
- c. er wordt niet gesproken over directe verkiezingen (concessie van de Nederlanders).

Dit resultaat is naar mijn mening daarom niet onbevredigend, omdat alle opties om druk te blijven uitoefenen open zijn gebleven. Dat komt omdat de Europese Commissie voorstellen moet doen op basis van het rapport-Vedel en omdat Nederland de mogelijkheid alleen directe verkiezingen voor het Europese Parlement onverlet heeft gelaten. Bovendien zijn soortgelijke wetsontwerpen in voorbereiding in Italië, België, Luxemburg en Duitsland. Ik ben van mening dat ook op dit punt grote pressie uitgeoefend kan worden door gezamenlijke actie van de Europese socialistische partijen.

In de context van de economische en monetaire unie is, wat gezegd is over de sociale politiek, van veel belang. Het einddoel van deze unie is immers een federale monetaire, economische en budgettaire politiek met verregaande gevolgen voor de sociale partners. Wat daarover gezegd is, is zeker niet optimaal. Belangrijkste bezwaar is zonder meer het feit dat niets gezegd wordt over een beleid, gericht op de herverdeling van alle lonen en inkomens, inclusief de inkomens van de vrije beroepen en het inkomen uit vermogen. Daarmee is één van de belangrijkste doeleinden van een progressief sociaal beleid niet in het slotcommuniqué terecht gekomen. Wel moet er voor 1 januari 1974 een actieprogramma komen waarin, na overleg met de sociale partners, de volgende punten worden uitgewerkt:

- de participatie van de sociale partners op Europees niveau,
- een gemeenschappelijk werkgelegenheidsbeleid,
- een regeling van de medezeggenschap,
- een regeling voor het afsluiten van CAO's op Europees niveau,
- het veilig stellen van de belangen van de consumenten.

Nauw met deze punten verweven, is het milieubeleid en het industriële, technologische en wetenschappelijke beleid. De Topconferentie was hierover vaag. Opdracht werd gegeven tot twee rapporten. Een over een milieubeleid dat op 1 januari 1974 gereed moet zijn en een over het ind., techn. en wet. beleid op 31 juli 1973. Een regionaal fonds, gefinancierd uit eigen middelen van de Gemeenschap, komt tot stand per 31 december 1973.

De externe betrekkingen

De Duitse regering heeft in Parijs niet zijn zin gekregen om het handels-overleg met de V.S. te institutionaliseren. Met de V.S., Japan en Canada, zegt het Communiqué, moet een constructieve dialoog gevoerd worden, terwijl de Gemeenschapsinstellingen de opdracht krijgen een conceptie te ontwikkelen voor de opstelling bij de a.s. GATT-onderhandelingen, voor 1 juli 1973. Teleurstellend wel, maar niet verbazingwekkend. Zolang als het machtige handelsblok, met bijna 300 miljoen inwoners na de uitbreiding niet in staat blijkt een gemeenschappelijke buitenlands-politieke

conceptie op te bouwen, zal het rommelen aan de marge blijven. Positiever klinkt wat gezegd wordt over de rol van de Gemeenschap in het kader van de Europese Conferentie over Veiligheid en Samenwerking: vanaf 1 jan. 1973 is de Gemeenschap bereid een gemeenschappelijk beleid te voeren m.b.t. de landen van Oost-Europa. Impliciet worden daarmee ook de landen van Oost-Europa uitgenodigd de Gemeenschap de facto te erkennen. Zeker na het afsluiten van het kolossale handelsverdrag tussen de V.S. en de S.U. had men iets meer mogen verwachten. Maar ook hier is het het bekende probleem: geen uitgewerkte grondslag van buitenlands-politieke aard.

Voor wat het beleid betreft ten aanzien van de ontwikkelingslanden zit de zaak naar mijn oordeel vooral vast omdat hier geen duidelijk belang ligt van interne aard voor de Gemeenschap. Daarmee is het minimalisme van het ontwikkelingsbeleid van zowel de lid-staten van de Gemeenschap als ook van de Gemeenschap zelf getypeerd. Op het kardinale punt van de aanpassing van het landbouwbeleid van de Gemeenschap is er geen enkele kans dat hier op korte termijn werkelijke vorderingen kunnen worden geboekt. De landbouwlobby in Europa is immers de best georganiseerde lobby in Brussel. De dichtst bij liggende toetssteen is de vraag of de Gemeenschap in 1973 bereid is toe te treden tot de Internationale Suiker Overeenkomst. Op grond van het slotcommuniqué zou men dit mogen verwachten, maar de bewoording over de grondstoffen-overeenkomsten is te vaag gebleven.

In essentie geldt hetzelfde voor het toelaten van meer eindprodukten (een jaarlijkse groei van 15 % werd gevraagd door Mansholt) in het kader van het Algemeen Preferentiële Systeem. De 15 %-clausule werd afgewezen. Daarvoor in de plaats kwam een formule die zegt dat voorstellen uitgewerkt moeten worden in de loop van 1973, die een 'substantiële groei' van de import van eindprodukten inhouden. Voldoende is deze formule niet. Substantiële groei betekent naar mijn mening wel dat zeker met niet minder dan 10 % kan worden volstaan. Het is dus noodzakelijk daar nu al de politieke actie op te richten.

De financiële hulpverlening kan al niet meer zijn dan wat het land, dat het minste aan publieke middelen beschikbaar stelt, in het slotcommuniqué toelaat. Zo werd de gevraagde 0,7 % van het BNP aan publieke middelen (in overeenstemming met de V.N.-ontwikkelingsstrategie) onhaalbaar omdat de meeste lid-staten daar individueel duidelijk onderzitten. Opnieuw werd opdracht gegeven tot studie. Geen enkele andere opdracht in het slotcommuniqué is vager geformuleerd dan juist op dit punt.

Ik zie, naast de nog te vage toezeggingen over de grondstoffenovereenkomsten en de substantiële groei van de industriële produkten in het APS, één vrij belangrijk winstpunt: hoewel het belang van de Associatie-overeenkomsten opnieuw is vastgelegd, zegt men toch ook dat ontwikkelingssamenwerking in mondiaal verband in toenemende mate noodzakelijk is. Ik geloof dat dit een ombuiging kan betekenen van het vooral door de

Fransen geïnspireerde ontwikkelingsbeleid. Wat dat betreft is de toetreding van Engeland nu al niet zonder betekenis.

De Topconferentie overziend, geloof ik dat deze, uitgaande van minimale verwachtingen, toch een vrij redelijk resultaat heeft opgeleverd. Van essentieel belang lijkt het nu vooral het besluitvormingsproces gedurende het komende jaar op alle onderwerpen waartoe men opdrachten heeft verstrekt, maximaal te beïnvloeden. Dat is daarom zo noodzakelijk omdat het proces van Europese integratie een eigen dynamiek heeft verkregen, dat bij voorkeur buiten Topconferenties om (de volgende zal waarschijnlijk pas in 1976 plaatsvinden) zijn eigen progressieve inhoud moet verkrijgen. Daarom moet men deze Topconferentie vooral hanteren als een nieuw startpunt voor de bundeling van progressieve krachten in Europa. Als deze het niet doen, zullen de conservatieve krachten er wel voor zorgen dat het machtsvacuüm door hen degelijk wordt opgevuld.

BRAM PEPPER

Progressieve minderheidsregering en bedrijfsleven

Uitgangspunt: een progressieve minderheidsregering

Het flauwe spelletje zwarte pieten hebben we achter de rug. Wie de zwarte piet nu uiteindelijk heeft is nog slechts interessant voor de lieden die zich het behaaglijkst voelen in de franje van de politiek. De zwarte piet die de confessionele partijen sinds 1966 hadden opgetuigd was zo zwaar geworden dat hij met geen bulldozer het Haagse congresgebouw in te schuiven was. Het congres besliste niets, er was beslist. Daar doen onderhandelingen met de confessionelen niets toe of af, al heb ik – anders dan uit verschillende opmerkingen van congresafgevaardigden en uit commentaren in de linkse pers naar voren kwam – geen reden te twifelen aan de integriteit van de partijgenoten die de deur naar de KVP op een kier wilden houden. Over tactiek en strategie kan men van mening verschillen, zeker in een partij die op dit terrein jammer genoeg nog maar een bescheiden ervaring heeft.

De progressieve drie zullen dus alleen het verkiezingspad op moeten gaan. Ik juich dat – om hier niet nader toe te lichten redenen – toe.¹ Als de kiezers ons niet in de steek laten – en ik heb geen redenen dat aan te nemen –, dan valt te verwachten dat we een redelijke verkiezingswinst gaan boeken. Het enige gevaar is dat sommigen van ons – gesterkt door wat de recente opiniepeilingen aan opwekkends hebben mee te delen – zich wat in slaap laten sussen. Wanneer we ons niet door die peilingen in de luren laten leggen, wordt niet alleen de vorming, maar ook de installatie van een progressief minderheidskabinet een reële zaak. Met anderen ben ik van mening dat de vorming van zo'n kabinet natuurlijk alleen maar zin heeft indien wij – inclusief D'66 en PPR – minimaal 6 à 7 zetels winst behalen. In dat geval ook zal Joop den Uyl worden uitgenodigd een regering te vormen welke officieel steunt op de drie progressieve partijen.

Door velen in onze kring (en daarbuiten) is nogal aarzelend gereageerd op de vraag of zo'n kabinet wel levensvatbaar is. Er zijn inderdaad verschillende argumenten aan te voeren voor de opvatting dat een minderheidsregering die ongeveer 15 zetels tekortkomt voor een parlementaire meerderheid een nogal wiebelige constructie is. Zij die – gegeven het aantal problemen dat opgelost moet worden – de noodzaak onderstrepen van een parlementaire meerderheidsregering, overschatten – als zo vaak en wellicht niet toevallig – de invloed op het maatschappelijk gebeuren. Nog los van

de vraag naar de wenselijkheid van politieke stabiliteit (welke?), heb ik van die stabiliteit gelukkig(!) de laatste jaren niet veel gemerkt. En toch hadden we – op het rest-kabinet Biesheuvel na – steeds regeringen die konden rekenen op de steun van de meerderheid in het parlement. Politieke stabiliteit is niet het resultaat van een parlementaire meerderheid. Zij is het resultaat van de veel ruimere *maatschappelijke* stabiliteit. En die is van veel factoren afhankelijk. Onder stabiliteit versta ik dan niet: gelijk-blijvende omstandigheden. Dat is, zowel theoretisch als empirisch, onzin. Stabiliteit zou ik liever willen omschrijven als het vermogen om – op een meer of minder bewuste wijze – maatschappelijke processen te beïnvloeden in een bepaalde wenselijk geachte richting. Belangrijke voertuigen in dat beïnvloedingsproces – doch uiteraard niet de enige – zijn organisaties. Ik zal in dit artikel, zij het kort en onvolledig², ingaan op de betekenis van het bedrijfsleven, en wel in het bijzonder de vakbeweging, voor de politiek.

Dit vraagstuk is uitermate actueel. De vraag is nl. in welke mate de vakbeweging zal kunnen en willen bijdragen aan het beleid van een progressieve minderheidsregering. Mijn stelling is dat de stabiliteit van zo'n regering van die bereidheid meer afhankelijk is dan van een parlementaire meerderheid. Valt nu te verwachten dat de vakbeweging een positieve invloed heeft op de levensvatbaarheid van een regering-Den Uyl? Mijn antwoord is, zij het met een aantal begrenzungen, bevestigend. Enkele argumenten hiervoor volgen hieronder.

Vakbeweging en politiek

De vakbeweging is altijd een factor van belang geweest in het maatschappelijk bestel en derhalve in de politiek. De stabiliteit van de rooms-rode coalities van na de oorlog, moet in belangrijke mate toegeschreven worden aan de zeer ingetogen houding die de vakbeweging aannam in bijv. de loonpolitiek. In die tijd (en ook nog daarna) is er een sterke band tussen vakbeweging en politiek; in de belangrijkste zuilen was ook de bevriende vakorganisatie opgenomen. De Katholieke Arbeiders Beweging (KAB) in de KVP, het NVV in de PvdA en het CNV in, vooral, de ARP.

In de jaren zestig zien we onder invloed van allerlei factoren – o.m. ontzuiling, vrije loonpolitiek, verdwijning rooms-rode kabinetten, toename van de welvaart – dat de onderscheiden vakorganisaties zich wat vrijer beginnen op te stellen tegenover verwante politieke partijen. Het confessioneel-liberale karakter van de regeringen sinds 1959 (met uitzondering van Cals-Vondeling) maakt het begrijpelijk dat de vakbeweging wat kritischer staat tegenover een nauwe samenwerking met dit type regeringen. Daarnaast maakte het vrijer worden van de loonpolitiek een nauwgezette afstemming van regerings- en vakbondspolitiek minder noodzakelijk en wenselijk. Dit proces van verwijdering tussen vakbeweging en

politiek werd nog versterkt door het streven, vooral in NVV-kringen, naar samensmelting van de drie grote vakcentrales.

Een eerste belangrijke stap in die richting was de vorming van een overlegorgaan van deze centrales. Het wordt tegen deze achtergrond begrijpelijk waarom één of meerdere vakcentrales zich terughoudend betoonde met het doen van uitspraken over de politiek van bepaalde partijen of regeringen, omdat daarmee de samenwerking wel eens in gevaar kon komen. Want al was de band tussen politieke partij en 'bevriende' vakcentrale wat losser geworden, voor een belangrijk deel steunden zij toch op dezelfde achterban. Het NVV had het in dit opzicht het moeilijkst, omdat de bevriende PvdA in de politiek een oppositierol vervulde, terwijl de confessionele centrales hun geestverwanten op de regeringsbanken hadden zitten. Met name de toenmalige NVV-voorzitter Kloos – groot voorstander van nauwe samenwerking tussen de vakcentrales – stelde alles in het werk om irritatie bij de confessionele vakbroeders te voorkomen. Dat de nauwe samenwerking in 1973 verder gestalte krijgt in een federatie is in niet geringe mate te danken aan zijn politiek.

Wel is er intussen een aantal ficties ontstaan over de relatie tussen vakbeweging en politiek. Zo in de trant van: de vakbeweging bemoeit zich niet met de politiek, de vakbeweging beoordeelt slechts de politiek vanuit haar eigen verantwoordelijkheid, e.d. Hoe juist en noodzakelijk het ook is dat de vakbeweging een grote speelruimte houdt voor eigen handelen, zij is een factor van grote politieke importantie. Zij kan zich niet *altijd* onthouden van een uitspraak over bijv. een bepaalde regering. Daarom valt het toe te juichen dat de vakbeweging zichzelf óók als politieke beweging heeft gepresenteerd door de publikatie van haar actieprogramma (1971-1975) en haar nota arbeidsvoorwaardenbeleid 1973. Deze programma's betreffen nl. niet alleen specifieke vakbondseisen in de sfeer van de (primaire) arbeidsvoorwaarden, zij hebben betrekking op een totaal regeringsbeleid (belastingen, woningbouw, onderwijs, sociale verzekeringen e.d.). Geen duidelijker bewijs voor de medeverantwoordelijkheid van de vakbeweging voor de politiek-in-engere-zin.

De vakbeweging: sleutelpositie in de politiek

Toch kan ik me de aarzelings wel voorstellen die bij de leiding van de vakbeweging bestaat om zich bijna geheel achter een bepaalde regering – bijv. een progressieve – te scharen. Dit hangt samen met het feit dat de vakbeweging op het ogenblik de sleutelpositie in het politieke bestel inneemt, waardoor een ondubbelzinnige keuze voor bijv. een progressieve regering haar verplicht mee te werken aan de uitvoering van bijna alle onderdelen van het (regerings-)beleid. Afgezien van het feit dat in dat geval de minimale distantie tot het regeringsbeleid, die elke belangenorganisatie behoeft, verdwijnt, mag worden betwijfeld of de vakbeweging

wel over de middelen (bijv. solidariteit, organisatie) beschikt om effectief aan de uitvoering van de meeste beleidsonderdelen deel te nemen.

Dát de vakbeweging een sleutelpositie in de politiek heeft, is uit de gebeurtenissen van de afgelopen jaren wel duidelijk geworden. De vakbeweging heeft – terecht – de toepassing van de onnozele Loonwet (1970) feitelijk onmogelijk gemaakt; de regering-Biesheuvel is van de zomer gestruikeld over de vakbeweging; in de sluiting van het veelbesproken 'sociaal contract' speelt de vakbeweging de hoofdrol; etc. Waarom de vakbeweging die sleutelpositie bezit (en voor een deel heeft opgedrongen gekregen) is meestal minder duidelijk.³

Kijken we naar de na-oorlogse ontwikkelingen in het sociaal-economische en politieke veld, dan vallen daarin een aantal zaken op. In de eerste plaats de grote verantwoordelijkheid van het georganiseerde bedrijfsleven voor de totstandkoming van het sociaal-economisch beleid. Bij de voorbereiding en uitvoering van allerlei maatregelen en wetten op dit terrein is het bedrijfsleven intensief betrokken. Essentieel hierbij is op te merken dat vele van deze maatregelen/wetten naar hun werkingsgebied het terrein van het bedrijfsleven ver overschrijden. Men leze er bijv. maar eens op na over welke onderwerpen de SER allemaal rapporteert of moet rapporteren. In feite heeft het bedrijfsleven (incl. de vakbeweging) dus altijd een grote verantwoordelijkheid gedragen voor de besluitvorming op vele maatschappelijke terreinen. En dat is nog steeds het geval, ook institutioneel (bijv. door deelneming in allerlei organisaties en organen). Men kan het ook zo stellen: het parlement (en de regering) heeft voor vele maatschappelijke terreinen – vooral in het o zo ruime sociaal-economische veld – de beleidsvoorbereiding voor een belangrijk deel overgelaten aan het georganiseerde bedrijfsleven. In het parlement kreeg die beleidsvoorbereiding haar, veelal vluchtige, afronding. M.a.w.: er is altijd een intieme relatie geweest tussen het bedrijfsleven en de politiek. In de tweede plaats zien we de laatste 5 jaar echter belangrijke wijzigingen optreden in de houding van de vakbeweging. Zij is militanter geworden, zij neemt meer afstand tot de werkgevers en de (confessioneel-liberale) politiek. De arbeidsverhoudingen zijn harder geworden. Dit manifesteert zich o.m. in een toeneming van het aantal grote conflicten, waarin de vakbeweging is betrokken (havenstaking, 1970, bouwstaking, 1971, metaalstaking, 1972, bezetting ENKA, 1972). Het interessante is nu dat de vrijere, militantere opstelling van de vakbeweging op gespannen voet begint te komen met de feitelijke verantwoordelijkheid die zij op alle mogelijke terreinen van beleid op zich heeft genomen. Dit dilemma moet naar mijn inzicht op den duur leiden tot een herdefiniëring van de verantwoordelijkheid van de vakbeweging voor de maatschappelijke ontwikkeling. De vakbeweging heeft nog geen keuze gemaakt. Deze zal – kort geformuleerd – gaan tussen een, vanuit eigen visie en positie geformuleerde, beperkte verantwoordelijkheid óf een soort totale verantwoordelijkheid voor het maatschappelijk proces. Het is in hoge mate een kwestie van strategie of men de ene dan wel de andere weg wil bewan-

delen. Mij lijkt de weg van de beperkte verantwoordelijkheid voorlopig de beste. Vooralsnog heeft de vakbeweging, zij het in een iets andere toonzetting, gekozen voor de weg van de totale verantwoordelijkheid. Deze sluit het best aan bij de na-oorlogse praktijk. Een voorbeeld daarvan is de afsluiting van een 'sociaal contract', waarvan in principe geen enkel onderdeel van een regeringsbeleid is uitgesloten. Het verschil met de eerste 20 jaar na de oorlog is echter wel dat in het openbaar wordt onderhandeld, waarbij de regering duidelijk één van de partijen in het onderhandelingsproces is. Duidelijk is ook:

- a. dat de vakbeweging verantwoordelijkheid heeft genomen op een zeer groot aantal terreinen van het (sociaal-economische) beleid. Daardoor is het voor de vakbeweging – zeker op korte termijn – niet mogelijk zich aan die brede verantwoordelijkheid te onttrekken. Vandaar dus het brede wensenpakket in het actieprogramma en in de onderhandelingen i.v.m. het 'sociaal contract';
- b. dat de regering (en parlement) op het terrein van het sociaal-economische beleid er na de oorlog niet in geslaagd is – en dat uitdrukkelijk ook niet wilde – een eigen reële verantwoordelijkheid op te bouwen. De vakbeweging moet zich daarom wel – of zij wil of niet – met het totale regeringsbeleid bezighouden.

Het resultaat is dat de vakbeweging in hoge mate zal beslissen over de kans en stabiliteit van een progressief minderheidskabinet. Dit betekent ook dat een progressief minderheidskabinet een groot deel van de wensen van de vakbeweging zal moeten honoreren. Uit de opstelling van de vakbeweging tegenover de confessioneel-liberale kabinetten kan worden afgeleid dat zij een voortzetting van dit soort regeringen niet wenselijk acht. Er is programmatisch een veel grotere overeenstemming tussen de wensen van de vakbeweging en die van de progressieve drie. Daarnaast recruterende vakbeweging en progressieve drie hun aanhang voor een groot deel uit dezelfde groeperingen, terwijl er in het kader van die organisaties de nodige personele unies te registreren zijn. Dit alles leidt tot de conclusie dat een progressief minderheidskabinet kan rekenen op behoorlijk wat sympathie en steun van de vakbeweging.

Progressief beleid en de 'betrouwbaarheid' van de vakbeweging

Een omstandigheid die een zekere gelijkheid van optreden van de vakbeweging én de progressieve minderheidsregering doet verwachten is de overeenstemming t.a.v. de problemen die in de komende regeringsperiode moeten worden aangepakt. Zowel vakbeweging als progressieve drie zijn ervan overtuigd dat bijv. voorrang moet worden gegeven aan die groeperingen (werkende jongeren, bejaarden, laagstbetaalden) die in de meest ongunstige positie verkeren, dat de inflatie moet worden teruggedrongen en dat dat alleen maar kan gebeuren door een inkomensbeleid dat zich ook

uitstrekt tot de niet-c.a.o.-inkomens, e.d. Uit deze gelijkheid in oriëntatie vloeit ook voort dat beide groeperingen bereid zijn zich in te zetten voor zgn. impopulaire maatregelen.

Toch zou het onjuist zijn te menen dat een zekere parallelliteit in probleemstelling en aanpak een garantie is voor een soepele relatie tussen vakbeweging en progressieve drie. Juist het feit dat men 'in hetzelfde schuitje' zit, zal de behoefte doen toenemen tevens de eigen verantwoordelijkheid in deze nieuwe constellatie te benadrukken. Tenslotte doen regering en vakbeweging, althans gedeeltelijk, een beroep op verschillende loyaliteiten. Beide hebben te maken met een nogal roerige achterban, welke vooral aan een progressief beleid hoge, en wellicht op korte termijn te hoge, eisen zal stellen. De relatie met de zgn. basis is voor beide op verschillende punten problematisch. Zo heeft de top van de vakbeweging te maken met zelfstandig opererende bonden. Daardoor zal het niet altijd mogelijk – en soms zelfs niet wenselijk – zijn een gemeenschappelijk standpunt tegenover de bevriende regering naar voren te brengen. Ook zijn er binnen en tussen de progressieve drie verschillende stromingen te onderkennen. Sommige willen bijv. een meer radicale koers varen, andere willen een meer voorzichtige, zo men wil behoudende richting inslaan. Hetzelfde geldt voor de vakbeweging. Er kunnen allerlei dwarsverbindingen ontstaan tussen de verschillende stromingen in de vakbeweging en de progressieve politieke partijen.

Niet slechts om deze redenen zullen beide 'partijen' er goed aan doen een begin te maken met een herdefiniëring van hun verantwoordelijkheden in het sociaal-economische en politieke bestel. Een zekere mate van distantie tussen vakbeweging en politiek kan in het huidige stadium van de ontwikkeling voor beide partijen heilzaam werken. Dat betekent in mijn opvatting uiteraard niet dat de vakbeweging geforceerd afstandelijk moet gaan doen tegenover een progressief beleid. Er zijn vele terreinen waarop intensief moet worden samengewerkt. Wel betekent het dat beide partijen in hun concrete politiek een begin moeten maken met de vaststelling van die onderdelen van het beleid waarop zij zich primair verantwoordelijk weten. Voor de vakbeweging houdt dat naar mijn mening in het streven naar 'ontkapseling' uit allerlei instellingen die geen of slechts zijdelings verband houden met haar taak. De progressieve minderheidsregering (en parlement) zal erop uit moeten zijn een eigen verantwoordelijkheid op te bouwen in de sfeer van het sociaal-economische beleid.

Besluit

Hoewel de verhouding tussen een progressieve minderheidsregering en de vakbeweging niet zonder spanningen zal zijn, mag uit de programmatische overeenstemming en gelijkgerichte politieke oriëntatie worden afgeleid dat op vele terreinen een betere samenwerking tot stand zal komen dan het geval is geweest tussen vakbeweging en confessioneel-liberale regeringen.

Wanneer de progressieve regering erin slaagt voor één of twee jaren een 'sociaal contract' met het bedrijfsleven af te sluiten – en die kans zit er ruimschoots in –, dan kan zo'n regering, ook zonder parlementaire meerderheid, verzekerd zijn van de rugdekking die nodig is om haar programma tot uitvoering te brengen. Voorts worden dan de naar progressiviteit neigende vleugels van de confessionele partijen eindelijk gedwongen kleur te bekennen. Hun stellingname t.a.v. de eerste maatregelen van het progressieve kabinet, zou wel eens beslissend kunnen zijn voor de vraag of een minderheidskabinet in feite mag rekenen op de steun van een parlementaire meerderheid. Zo de progressieven in de confessionele partijen er zelf moeite mee zouden hebben een zekere consistentie in hun stemgedrag aan te brengen, kunnen zij in dit opzicht wel rekenen op de hulp van de vakbeweging en de ijverige linkse pers. Zo aardig zijn de linksen nu ook wel weer.

1. Hierover mijn bijdrage: 'De grote coalitie in aantocht?', in: *Hollands Maandblad*, juli/augustus 1972, blz. 3-11.
2. Er was slechts ruimte voor een korte bijdrage beschikbaar.
3. Voor een veel uitvoeriger analyse van deze materie, verwijs ik naar een tweetal bijdragen van mijn hand, t.w.: 'De overgangsjaren van de Nederlandse arbeidsverhoudingen', in: *ESB*, 13 januari 1971, blz. 28-35, en: 'De Nederlandse arbeidsverhoudingen: coalitiemodel in wording', in: *ESB*, 11 oktober 1972, blz. 960-977.

J. A. W. BURGER

Naklank van het congres

Op 5, 6 en 7 oktober jl. hield de PvdA haar congres met betrekking tot de komende verkiezingen. De redactie vroeg mij een reactie.

Welnu, belangrijke beslissingen waren noodzakelijk en zijn genomen, met name ten aanzien van de politieke opstelling van de partij en het beoogde regeringsprogram. De algemene roep om duidelijkheid heeft, wat de PvdA betreft, respons gekregen; daargelaten of het precies de duidelijkheid was die vele om duidelijkheid roependen, begeerd hebben. Men moet tot de schoolstrijd tussen confessionelen en liberalen teruggaan, om een polarisatie te vinden, als waarmee Nederland thans de verkiezingen ingaat. De verkiezingen zijn ditmaal geen vrijblijvende aangelegenheid. Duidelijk is geworden dat er ditmaal gekozen moet worden, alsmede waartussen de keuze gaat.

De Nederlandse kiezer is daaraan ontwend. Immers men was eraan gewend om na een verkiezing even weinig te weten welk beleid te wachten was, als tevoren. Het kiezen werd, op de grondslag van ons ad absurdum doorgevoerde stelsel van evenredige vertegenwoordiging, meer een getuigenis dan een politieke wilsuitdrukking. De Nederlandse kiezer werd gehoord, maar had geen inspraak, laat staan medezeggenschap. Niettemin is het merkwaardigerwijze zo, dat velen dit kiesstelsel toch ervaren als het toppunt van democratie. Het eerste verwijt dat gericht wordt tot hen, die de kiezer werkelijk willen laten beslissen, die meer beleidsrichting wensen te puren uit wat de bevolking via haar stem tot uitdrukking brengt, is, dat zij ondemocratisch zijn. Ondemocratisch omdat zij niet tevreden zijn met de tot niets verbindende warwinkel van de vele partijen en partijtjes, waarmee men alle kanten uit kan. De verkiezingen hebben dan niets opgelost, kortom de democratie heeft niet gefunctioneerd, aangezien de kiezer, als gevolg van het kiessysteem, slechts een kakofonie heeft geproduceerd. De kakofonie die onvermijdelijk is, wanneer gerichte politieke motivatie ontbreekt.

Zo kon het gebeuren dat krachtens één en dezelfde verkiezingsuitslag, de politiek meest tegengestelde combinaties in dezelfde volksvertegenwoordiging, een meerderheid kon krijgen. Zo kon het ook gebeuren dat op de grote overwinning van de PvdA in 1956 onder dr. W. Drees sr., de langste formatiecrisis volgde en voorts de overwinnaar twee jaar later aan de kant werd gezet, vanwege een minuscuul politiek geschil.

Welnu het PvdA-congres heeft er wat aan gedaan. Er is een einde gekomen

aan de periode dat het Nederlandse volk slechts een volksvertegenwoordiging begeert. Men wil meer dan simpelweg vertegenwoordigd zijn. Men wil zijn gedachten, zijn programma's op grond waarvan het verkiezingsresultaat werd bereikt, in daden omgezet zien. Men is zich in toenemende mate bewust geworden, dat het niet gaat om het kiezen van een vertegenwoordiging, maar – meer of minder direct – van een regering. Een regering ook, die krachtens het vóór de verkiezingen opgestelde regeringsprogram, doet wat beloofd is. Want de structurele uitslagloosheid van de verkiezingen, heeft er ook toe geleid dat woorden en programma's in veler ogen waardeloos zijn geworden en dat een volstrekt wantrouwen is ontstaan ten aanzien van wat politieke leiders voorspiegelen. En dat is heel erg, aangezien in een democratisch bestel, vertrouwen de olie is die de machine doet lopen. Niet één politieke leider kan elk ogenblik iedere beleidskeuze rationeel rechtvaardigen. Het moment van vertrouwen moet bij moeilijke beslissingen de doorslag geven. En de politicus moet het ernaar maken, om dat noodzakelijke vertrouwen te kunnen vergen. Politiek bedrijven is namelijk een serieuze zaak. En welnu, in een systeem dat welhaast uitsluit dat de politicus zijn woorden waar maakt – hoe graag hij ook anders zou willen – daar wordt onvermijdelijkerwijze het geloof in de publieke zaak aangevreten en daaraan gaat – meer dan aan iets anders – elke democratische samenleving ten onder.

Regeringspartijen buiten spel

Daarom heeft dit congres een duidelijke streep getrokken en gezegd: wij geloven niet dat een beleid in de richting die wij voorstaan, gevoerd kan worden met de partijen die tot heden aan de macht waren – dus wijzen wij dat af! Een duidelijke, zij het voorshands negatieve beslissing. Daaraan doet niet af het toevoeginkje dat er een opening zou blijven naar de KVP. Immers dat is niet serieus. Men kan van geen partij – zeker de KVP niet, die vanuit PvdA-hoek, niet zonder respons, zozeer politieke onbetrouwbaarheid is verweten – verwachten, maar ook eigenlijk niet verlangen, dat zij *a* het kabinet ten val brengt, waarvan het een essentieel bestanddeel vormt, *b* een tweetal partners (AR en CHU) de laan uitstuurt, om dan, wat te bereiken? Jawel, te bereiken dat de PvdA een congres bijeen zal roepen. Tel uit je winst.

Derhalve: de PvdA, de progressieven hebben de nu-regeringspartijen naar vermogen buiten de deur gezet. Dat is duidelijk en in Nederlandse verhoudingen niet onbelangrijk. Maar duidelijkheid moge het begin zijn, het is niet het begin en het einde. Want de PvdA heeft daarbij gelijktijdig in feite beslist dat haar kans op regeringsdeelname er – laten we zeggen – bepaald niet op is vergroot. En dat is ook een belangrijke zaak. Een partij die erop uit zou zijn, vooral niet in de regering te komen, die schiet stellig niet minder te kort, dan wie via compromissen tot geringere duidelijkheid is gedoemd. Een politieke partij is er om aan de macht te

komen, om een zo groot mogelijke kans te scheppen zijn verkiezings-program te verwezenlijken. Zeker de grootste partij! Och nee, natuurlijk niet tegen elke prijs. Mijn stokoude adagium daaromtrent was: we moeten aan de regering deelnemen, als er voor ons socialisten iets te regeren valt. Daarmee zijn niet bedoeld de peuterigheden die, nauwelijks opgemerkt, onder motief van beter een partijgenoot op die stoel dan een tegenstander, gerealiseerd worden. Daarmee zijn nog minder bedoeld de onheilen die – volstrekt onopgemerkt – voorkomen worden. Maar ik bedoel wel – om concreet te zijn – een program als van het kabinet-Cals/Vondeling, voor zover het tegen nachtelijke overvallen zou zijn te vergrendelen.

Zo iets, vertaald naar vandaag, zou er thans in gezeten hebben.

Waarom heeft het congres dan toch de duidelijkheid primordiaal geacht? Want dat deed het congres! Men hoeft er echt Van der Louw of Den Uyl niet verwijtend op aan te kijken. Het congres – waar het ook onzeker in was – wilde welbewust niet anders dan deze duidelijkheid, ongeacht welke schaduwzijden vandiën. Dat zal men toch even au serieux moeten nemen, hoe onplezierig mogelijk het grondmotief klinkt van: zo nodig liever isoleren dan regeren. Het congres nam welbewust de consequentie van zijn overtuiging. Dat is iets, waar een congres recht op heeft. Ook wanneer de uitvinders van de zo geheten anti-KVP-motie – nu zij meer establishmentminded zijn geworden – de bezwaren van hun vroeger optreden inzien.

Dat is ook een van de redenen die bij een congres gevoelens van wantrouwen wekken, t.w. dat voormannen die het gevolgd hebben, zo compleet om kunnen slaan, als hun omstandigheden gewijzigd zijn. Bij politieke leiders is een voldoende mate van consistentie nodig, al behoeven uiteraard hun woorden geen eeuwigheidswaarde te hebben. Maar zo plotseling van het ene naar het andere uiterste, dat diskwalificeert. Het levert wel krantekoppen, maar laat de congresafgevaardigden in de kou staan – congresafgevaardigden die de laatste paar jaar voor 80 % verjongd zijn. Vandaar dat meer ervaren politici nogal eens hinderlijk plegen te waarschuwen. Enfin daarover hoeft men zich geen zorgen te maken, sinds ze krachtens de huidige reglementen niet meer aan het woord komen.

Wat was de hoofdreden dat het congres op dit vitale punt zo resoluut was? Naast een aantal reeds aangeduide redenen, met name het geschokte vertrouwensmoment, naast ook het feit dat steekproeven uitwijzen dat de KVP-achterban echt niet staat te trappelen en dus de kans op duurzaamheid van een PvdA-KVP-samenwerking alsnog mocht worden betwijfeld, naast dit alles was het toch – inderdaad – het trauma van de nacht van Schmelzer.

Natuurlijk redeneren velen, dat men daar niet voortdurend mee kan rondlopen. En dat is ergens juist, zij het dat in wezen politiek niet met redeneren wordt gemaakt. Want een wijs man als dr. W. Drees sr. schreef nog in 'Accent' van 19 augustus jl.:

'De leiding van de PvdA wenst ongetwijfeld dat de partij tot regeren geroepen wordt. Ze heeft daarop een grotere kans dan ooit, sinds de KVP voor de tweede maal lichtvaardig de samenwerking met de PvdA verbrak en daardoor een evenwichtige ontwikkeling in de Nederlandse politiek verstoorde.'

Na zo'n uitspraak van zo'n voorzichtig man, zwijg ik maar. Zou men nu de afgevaardigden van Zaandijk en buitengewesten verbaasd moeten aankijken, dat ze toch heus eerst duidelijkheid willen, zelfs al ziet men de bezwaren levensgroot?

De geloofwaardigheid van een congres

En daarmee kom ik op een ander thema, want men zou welhaast gaan denken dat dit congres een modelcongres is geweest. Allesbehalve! Immers het congres was leidingloos. En democratie vergt leiding. Geen geleide democratie, maar voorlichting door vertrouwensmannen, eigen gekozen vertrouwensmannen. Ook dan is het volstrekt legitiem als een congres welbewust, ik zeg welbewust, neen zegt tegen die leiding. Als dat regel zou zijn, zou de leiding overigens beter vervangen kunnen worden. Maar een congres dat de ene dag A zegt en de volgende dag Z, dat ontnemt zichzelf geloofwaardigheid en dat vreet aan de democratische waarde, waarvan een congres toch juist de uitdrukking wil zijn. Ik althans kan mij maar moeilijk verenigen met het neutrale congrespresidium dat nergens voor staat. Technische leiding wordt gegeven, maar van een intensief debat met de voorman wiens mening men in een concreet geval niet deelt, was geen sprake. Zij die de allereerste verantwoordelijkheid dragen van de positie en de toekomst van het socialisme in Nederland, zij, of liever hij die de politiek moet maken en moet kunnen maken, in het parlement, tegenover de regering, in het land, welnu – als ze dan zo nodig moesten, mogen ze, eerlijk verdeeld, ook wel eens op het podium. Piano aan natuurlijk, want als ze laten merken hun verantwoordelijkheid te beseffen, dan zijn ze establishment.

Zo kan men echter wel excerceren met een adviserend gezelschap, maar niet met een beslissingsbevoegd congres. Dat heeft er recht op au serieux te worden genomen. Dat kan en dat mag men niet aan doen, van de ene dag op de andere een zwaai van 180 graden te laten maken. Men zal zeggen: het was toch nodig! Welnu dat is precies voor mij het bewijs dat de structuur – die tot zo iets onaanvaardbaars en onvermijdelijks leidt – niet deugt, alle gewichtige etiketten die erop geplakt worden ten spijt. Het is ermee als met de overdominerende positie van de gewesten bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer. Zeker, het loopt nog. Maar de KVP is ons voorland. De KVP die om respectabele redenen zich overigens van het systeem wat heeft weten te bevrijden. Democratie is niet een kwestie van logica, maar van verstand. En in politieke verhoudingen moet

altijd gewikt en gewogen worden. Een geschoold kader weet dat de oplossing als regel niet in een slogan ligt. En daarmee kom ik weer op mijn stokpaardje: zonder vertrouwen valt geen, op het heil der mensen gericht politiek beleid, te voeren. Daarin toch zitten te veel onzekere en onvoorzienbare facetten, daarin zit te veel toekomst geïntegreerd, dan dat men zonder blijkend vertrouwen in de eigen gekozen leiding, over onvermijdelijke en onontkoombare hobbels zou komen. En als men om duizend en één redenen de communistische methoden verwerpt, dan is die atmosfeer van vertrouwen het allereerste waar socialistische politici voor hebben te zorgen. Dat is, ik herhaal het, allerm minst geleide democratie, het is integendeel een voorwaarde voor democratie, die men zich niet, door welke filosoof ook, behoeft te laten ontfutselen. Dat sluit scepsis niet uit, noch minder een uitgesproken kritische instelling. Maar fundamenteel wantrouwen is te theoretisch om reëel bruikbaar te zijn. Dat late men de tegenstanders.

Ik zag een aardig meisje – zeer aardig mag ik wel zeggen – op Den Uyl afstevenen, die net vanuit zijn tenen het congres had toegesproken. Ze zei: meneer Den Uyl, meent u dat nou echt? Joop ging er, terecht, serieus op in.

Ten slotte – de toegemeten plaatsruimte dringt – nog twee korte opmerkingen. Eén van kritiek en één van voldoening.

Kritiek omdat de zeer zinvolle slotmotie van Rotterdam e.a. inzake de gastarbeiders, na zoveel details van de details, niet meer in behandeling werd genomen. Want wie vraagt zich niet af, waar die mensen dan moeten blijven als zoveel pensions – wellicht terecht – gesloten worden, maar zonder dat er sprake is van alternatieve woonplaatsen.

En van voldoening vanwege de te weinig gereleveerde mededeling uit Van der Louw's openingsspeech, dat na een nauwelijks gestarte inzamelingsactie voor het Verkiezingsfonds, reeds een kleine vier ton was binnengestroomd.

Zo'n stroom is meerzeggend dan de welsprekendheidswaterval, een congres eigen – al heb ik niet gehoord dat iemand bij dat feit heeft aangehaakt.

Van deconfessionalisering naar ontzuiling

Het eerste doel van dit artikel is duidelijk te maken, dat de begrippen deconfessionalisering en ontzuiling weliswaar een zelfde sociaal proces betreffen, maar daarvan twee verschillende fasen weergeven. Het tweede doel van dit artikel is om ertoe te bewegen de ontzuiling te politiseren.

De dieptelagen in de sociale processen

Om het faseverschil tussen deconfessionalisering en ontzuiling aan te geven wil ik gebruik maken van de theorie van de 'dieptesociologie' van Gurvitch. De sociale werkelijkheid – zo zegt Gurvitch – doet zich aan het oog van de socioloog voor als samengesteld uit etages, lagen van verschillende diepte. De keuze van het aantal lagen hangt af van de aard der verschijnselen en processen, die men wil onderzoeken. Gurvitch noemt er tien; voor ons doel kunnen we volstaan met vijf lagen.

- morfologische laag: de fysieke veruitwendiging van de sociale werkelijkheid
- organisatorische laag: wetten en reglementen; instituten en organisaties
- organische laag: maatschappij-groepsvorming
- ideologische laag: collectieve waarden en normen en de symbolen ervan
- psychologische laag: attitudes-mentaliteit

De lagen zijn interdependent: niet te scheiden wel te onderscheiden. Zij geven inzicht in de opeenvolgende fasen, waarin een sociaal proces zich voltrekt: een bepaald sociaal verschijnsel kan in 1971 waarneembaar zijn in de organisatorische laag, bijv. de Stichting Vrije Recreatie en in 1972 morfologisch herkenbaar worden in caravans op boerenerven.

Om de toepasbaarheid van Gurvitch' analysemethode op ons begrippenpaar te toetsen hierbij eerst een poging om de r.k. kerk als sociaal verschijnsel te lokaliseren in de vijf dieptelagen.

- morfologische laag: r.k. kerken, kruisgebouwen, scholen e.d.
- organisatorische laag: episcopaat, Wit Gele Kruisverenigingen, Katholieke Schoolraad
- organische laag: confessionele groepsvorming in katholiek milieu
- ideologische laag: Una Sancta Catholica
- psychologische laag: r.k. geloofsgebondenheid

De dieptelagen kunnen gaande van beneden naar boven vergeleken worden met 'gassen, vloeistoffen, vaste stoffen'. Deze vergelijking geeft nl. een goed beeld van de mate, waarin sociale verschijnselen vaster, meer tastbaar, maar ook resistenter worden naarmate ze 'naar boven' doorwerken. Deze vergelijking doortrekkend zou men kunnen zeggen, dat de mate van verandering in de opbouw van een sociaal verschijnsel afhankelijk is van de 'temperatuurgevoeligheid' in de diepere lagen: snelle verhitting of afkoeling in de onderste lagen brengen veranderingen teweeg in de hogere lagen. Dat zich binnen de kerken dergelijke 'temperatuurveranderingen' voordoen zullen weinigen ontkennen. Het sociaal proces, dat hierdoor op gang is gekomen kan aan de hand van de vijf dieptelagen als volgt worden weergegeven.

morfologische laag:	sloop van kerken
organisatorische laag:	ontzuiling
organische laag:	deconfessionalisering
ideologische laag:	'God is dood'
psychologische laag:	geloofstwijfel

Men moet de trefwoorden, waarmee het proces in de onderste lagen is aangeduid in ruime zin opvatten. Het is niet de bedoeling om de indruk te wekken, dat het agnosticisme in Nederland algemeen is geworden. De twijfel aan het traditioneel geloof kan evengoed tot oecumenische bewustwording leiden of tot het postulaat van een diepgaand persoonlijk Godsbesef. We kunnen ons echter niet aan de indruk onttrekken, dat de religieuze gebondenheid aan een enghartig dogmatische geloofsopvatting danig aan het wankelen is. Voor ons doel is het belangrijker om de effecten hiervan in de hogere lagen op te sporen.

Deconfessionalisering

We hebben de fase van de deconfessionalisering gelokaliseerd in de organische laag. Deconfessionalisering is in deze gedachtengang: de ontbinding van de confessionele groepsvorming als kader voor maatschappelijke activiteiten. Men realiseert zich pas goed hoe ver dit ontbindingsproces al voortgeschreden is, wanneer men het beeld voor ogen neemt van het maatschappelijke leven van enige decennia terug: de tijd van 'Uit het Rijke Roomsche Leven' en 'Parade der Mannen Broeders'.

Of het nu ging om het beoefenen van sport of lezen van boeken, om medische verzorging of caritas, om het volgen van onderwijs of gebruik van communicatiemiddelen, het merendeel van deze activiteiten vond plaats in het levensbeschouwelijk kader van de geloofsgenoten. Deze socialiserende werking van de religie is aanzienlijk verminderd. Maar in welke mate is zij nu nog werkzaam? De uitkomsten van de volkstelling leveren ogenschijnlijk een antwoord op deze vraag en worden nog wel eens in die zin gehanteerd!

Procentuele verdeling van de Nederlandse bevolking naar gezindte

	r.k.	prof.christel. (n.h. plus ger.)	over. godsd.	geen godsd.
1930	36,4	44,3	5,2	14,1
1947	38,4	40,8	3,7	17,1
1960	40,4	37,7	3,6	18,3
1971	39,5	30,0	8,0	22,5

De voorlopige cijfers van de volkstelling van 1971 geven de indruk, dat de deconfessionalisering de laatste jaren is versneld: voor het eerst loopt het r.k. aandeel terug. Het protestant-christelijk aandeel nam in tien jaar even veel af als in de voorafgaande 30 jaren, het aandeel onkerkelijken steeg daarentegen in de afgelopen tien jaren even veel als in de voorafgaande 30 jaren. De opvallende toeneming van het aandeel van de overige godsdiensten wordt ten dele verklaard door het feit dat het CBS in de voorlopige telling hiertoe ook de humanisten gerekend heeft.)

Niettemin zijn de resultaten van de verschuivingen niet spectaculair. Moet men uit de cijfers concluderen, dat driekwart van de Nederlandse bevolking zich in maatschappelijke zin nog confessioneel gebonden voelt? Ik meen, dat dit een veel te vergaande conclusie is. Wat men naar mijn indruk in bovenstaande cijfers weerspiegeld vindt, is, dat een groot deel van de geënquêteerde bevolking (boven de 18 jaar) geconfronteerd met de vraag 'Welke is zijn/haar kerkelijke gezindte', deze opvat als: 'hoort U ergens bij of hoort U nergens bij?'

Een geheel ander beeld geeft de feitelijke religieuze participatie. Een goede graadmeter hiervoor is het kerkbezoek. Het KASKI-rapport over het r.k. kerkbezoek van november 1971 laat zien, dat het weekend kerkbezoek van 1966 tot 1970 is teruggelopen van 65 naar 46 % van de katholieke bevolking boven de zeven jaar. Een in februari 1971 uitgekomen rapport 'Kerkbezoek, ontwikkeling in kerkbezoek en deelname aan Avondmaal in de Gereformeerde Kerken' stelt vast: 'Er doet zich over de gehele linie duidelijk een daling van het kerkbezoek voor, een daling, die zich in de meeste situaties pas gedurende de laatste tien jaar voordoet, maar die zich thans onverminderd voortzet'. Waarschijnlijk zijn deze tendensen in het afnemend kerkbezoek veel meer representatief voor de ontbinding van de religie als maatschappelijk kader dan de cijfers van de volkstelling, want achter deze vermindering van religieuze participatie gaat schuil het wegvallen van de maatschappelijke participatie aan velerlei activiteiten, die traditioneel in het verband van de r.k. parochie en protestant-christelijke gemeente plaatsvonden.

Richten we de aandacht op het onderwijs, dat zich als confessioneel gebonden maatschappelijke instelling het sterkst handhaaft. De procentuele verdeling van de leerlingen op kleuter-, basis- en voortgezet onderwijs

is ongeveer als volgt: 42 % r.k., 27 % protestant-christelijk en 31 % openbaar en bijzonder neutraal.

In hoeverre dekt dit beeld van de feitelijke situatie nu ook de werkelijke keuze van de confessionelen? Er zijn enige gegevens, die hiervan een indruk geven. Blijkens een, overigens beperkt, onderzoek in het najaar van 1968 naar de houding van de ouders tegenover openbaar onderwijs ('Verdeeld of onverdeeld naar school'), gaven van de katholieke ouders 41 %, van de protestantse ouders 34 % te kennen, dat iedere school, los van de levensbeschouwelijke richting, de onderwijs- en opvoedingstaak zou kunnen vervullen. Hier ging het nog om een keuze in abstracto. Er zijn een tweetal voorbeelden van keuzen in een concrete situatie, nl. te Waddinxveen en Zoetermeer. In beide gemeenten ging het om de vestiging van een havo/atheneum. Ongeveer 80 % van de katholieke en protestante ouders gaven te kennen hun kinderen naar een samenwerkingsschool (r.k., p.c. en openbaar) in de eigen plaats te sturen i.p.v. naar een school van eigen richting in de nabijgelegen centra.

Deze gegevens zijn te beperkt om er vergaande conclusies aan te verbinden. Niettemin geven zij de indruk, dat de maatschappelijke gebondenheid aan confessioneel onderwijs geringer is dan de uitkomsten van de volkstelling zouden kunnen doen vermoeden. Wanneer dit de indruk is van een zo sterk socialiserende sector van het maatschappelijk leven als het onderwijs, dan mag men m.i. verwachten dat de confessionele binding aan andere maatschappelijke functies als gezondheidszorg, vorming, sport etc. nog enige graden minder is.

Ontzuiling

Op de organische laag van confessioneel gebonden maatschappelijke activiteiten is in de loop van generaties een wijdvertakt netwerk van confessionele organisaties gegroeid, dat vele terreinen van het maatschappelijk leven bestrijkt. Men treft ze in velerlei organisatievormen aan op het lokale vlak, vaak ook als federaties op provinciaal of regionaal vlak en men ontmoet ze tenslotte op nationaal niveau in de vorm van de machtige landelijke 'koepels': de Nederlandse katholieke schoolraad en de besturenraad protestant-christelijk onderwijs, de algemene Nederlandse vereniging het Wit-Gele Kruis en de algemene Nederlandse vereniging het Oranje Kruis, het katholiek bibliotheek- en lektuurcentrum en het christelijk lektuurcentrum, de Nederlandse katholieke sportfederatie en de christelijke sportunie, enz. enz. Ontzuiling is in onze gedachtengang nu simpelweg: de ontbinding van deze confessioneel-organisatorische bovenlaag.

Keren we nog eens terug naar het schematisch beeld van Gurvitch' dieptesociologie. We zagen daar, dat de weerstand van sociale verschijnselen groter wordt naarmate deze in een hogere laag terechtkomen. En inderdaad is de resistentie van de confessioneel-organisatorische laag

groot. Of m.a.w. men mag een time-lag verwachten tussen de fase van de deconfessionalisering en die van de ontzuiling. Men kan zich dan ook niet aan de indruk onttrekken, dat verschillende confessionele organisaties zich nog handhaven, terwijl hun confessioneel-maatschappelijke motivatie al goeddeels weggevallen is. Een treffend voorbeeld hiervan biedt de houding van het CNV-bestuur enerzijds, van zijn leden anderzijds. De Volkskrant van 4 oktober wist te melden: 'dat het CNV-bestuur harde eisen verbindt aan een eventuele federatie met NVV en NKV. Ook in een federatie wil het CNV een christelijke vakbeweging blijven, waarvan de leden geïnspireerd worden door het evangelie als boodschap van bevrijding en vernieuwing', zoals CNV-voorzitter Lanser het uitdrukte. In hetzelfde dagblad stond te lezen: 'Uit een opinie-onderzoek, dat het CNV in het voorjaar van 1969 onder zijn aanhangers gehouden heeft, is reeds gebleken, dat de helft van deze leden voor een fusie is. Uit dezelfde opiniepeiling is bovendien naar voren gekomen, dat 78 % van de CNV'ers geen verschil meent te zien tussen de doeleinden, die het CNV beoogt en die welke door het NVV, de zwaarste broeder, worden nagestreefd.' Zijn de confessionele organisaties dus niet gauw geneigd om zichzelf op te heffen, men ziet ze wel samengaan met andere, soms in federatief verband, soms ook in de vorm van een fusie. De neiging tot fusionering is het sterkst in sectoren, waar grote economische belangen op het spel staan. Zo zijn verschillende confessionele werkgeversverenigingen reeds tot fusie overgegaan.

Een andere tendens is, dat de organisatie zijn oude confessionele naam handhaaft, maar in feite een algemene strekking krijgt, zoals de r.k. universiteit van Nijmegen.

Een derde tendens tenslotte is, dat een organisatie ogenschijnlijk de confessionele identiteit handhaaft, maar andere motieven onder haar voortbestaan geschoven krijgt. Ik doel hier op een verschijnsel als het lokaal prestige, dat gebruik maakt van een confessionele organisatie om een plaatselijk instituut af te dwingen (bijv. de in gymnasia omgezette klein-seminaries). Ik doel hier ook op het verschijnsel, dat een confessioneel gebonden instelling als een ziekenhuis of bejaardenoord een bepaalde kwaliteitsnorm gaat hanteren en zich daarmee (misschien onbewust) op bepaalde sociale klassen richt.

Het ruimtelijk beeld

De verscheidenheid aan confessioneel-organisatorische verbanden krijgt op haar beurt in de morfologische laag gestalte in een verscheidenheid aan kerkgebouwen, kloosters, ziekenhuizen, kruisgebouwen, bibliotheken, scholen, enz. De feitelijke deconfessionalisering en vertraagde ontzuiling leiden tot nogal uiteenlopende effecten. Tussen 1966 en 1970 werden nog 126 nieuwe katholieke kerken gebouwd, in dezelfde periode werd er een twintigtal gesloten. Van de circa 200 algemene ziekenhuizen worden

er ongeveer 135 beheerd door katholieke of protestante besturen. Sommige confessionele ziekenhuizen komen tot vergaande samenwerking en zelfs gemeenschappelijke nieuwbouw; in andere plaatsen handhaven zij hardnekkig hun zelfstandigheid, zelfs wanneer ze ieder voor zich beneden de kritische grens van 200 bedden zitten. In Zoetermeer, waar, zoals we boven zagen, wel een gemeenschappelijk havo/atheneum aanvaard werd, werden niettemin twee afzonderlijke mavo-scholen voor katholiek en protestant onderwijs gebouwd.

Het zou overdreven zijn te stellen, dat het ruimtelijk beleid van Nederland beheerst wordt door confessionele krachten; er zijn andere, m.n. economische machten, die een veel grotere invloed uitoefenen. Wel komt het nogal eens voor, dat de ruimtelijke planning van voorzieningen doorkruist wordt door de wensen van confessionele organisaties; en dit op verschillende manieren:

- de verzwakking van een als zodanig aangewezen regionaal centrum door bijvoorbeeld de bouw van een confessioneel ziekenhuis in een nabij gelegen kern zonder die regionale centrumfunctie;
- de aantasting van open gebieden doordat een te consolideren kern bijvoorbeeld een confessioneel lyceum weet af te dwingen, dat dan weer leidt tot een expansief beleid om deze school levensvatbaar te maken;
- de verzwakking van de centrumopbouw van een wijk doordat bijvoorbeeld wit-gele of oranje kruisverenigingen een afzonderlijk kruisgebouw wensen buiten dit wijkcentrum;
- de onmogelijkheid om een achtergebleven gebied te stimuleren met bijvoorbeeld een vorm van hoger beroepsonderwijs, omdat de confessionele groepen geen openbare school aanvaardden.

De politieke betekenis van de ontzuiling

Het wijdvertakt netwerk van de confessionele organisatiestructuur dekt vooral het terrein van de sociaal-culturele voorzieningen in de ruime zin van het woord: onderwijs, medische en maatschappelijke zorg, kunst - vorming - vermaak, sport en spel. De politieke doctrines van het 'subsidiariteitsbeginsel' en van de 'soevereiniteit in eigen kring' hebben in deze sectoren generaties lang een soort 'p.i.-syndroom' hoogtij doen vieren: het primaat van het particulier initiatief. Een zogenaamd particulier initiatief, omdat van lieverlee de particuliere burger geheel verdwenen is achter de confessionele organisaties, die in feite de initiatieven nemen. De overheid is daarbij wat de planning van de voorzieningen betreft in een uitermate passieve rol gedrongen, maar wat de financiering betreft gedwongen een steeds groter aandeel voor haar rekening te nemen.

Het lijkt er echter op, dat ook op deze terreinen de behoefte aan een actieve overheidsplanning begint door te breken. De inwerkingtreding van de Wet ziekenhuisvoorzieningen en het daaruit voortvloeiend nationaal

ziekenhuisplan; de planningsstructuren die momenteel t.b.v. het onderwijs worden uitgedokterd en operationeel gemaakt; de betere greep, die CRM op zijn subsidiepotten en potjes probeert te krijgen en waarvan de nieuwe wettelijke planprocedure t.b.v. het bibliotheekwezen een eerste resultaat vormt – het zijn allemaal tekenen, dat de planningsgeest vaardig begint te worden.

De opstelling van deze sociaal-culturele plannen zal de overheid ongetwijfeld confronteren met de vraag naar de legitimiteit van de confessionele segmentering van deze voorzieningen. Dit dwingt in feite de confessionele organisaties tot de bewijsvoering dat de confessioneel-maatschappelijke wensen, die zij zeggen te vertolken ook werkelijk gedragen worden door hun achterban.

In concreto betekent dit m.i., dat bijv. een verzoek tot plaatsing van een confessionele school op het scholenplan niet meer louter gemotiveerd wordt met cijfers van de volkstelling, maar tevens met de bewijsstukken, dat ouders en leerlingen aan een levensbeschouwelijke school de voorkeur geven boven een gemeenschappelijke school. Mutatis mutandis zou m.i. een soortgelijke bewijsvoering gevraagd dienen te worden bij een aanvraag tot nieuwbouw van een confessioneel ziekenhuis, de bouw van een wit-geel of oranje kruisgebouw de stichting van een openbare katholieke of protestante bibliotheek, e.d.

Van socialistische zijde zal men er goed aan doen om naar de maatschappelijke en financiële kosten van de alternatieven te vragen.

Maatschappelijke kosten: de segmentering van ons onderwijs, maatschappelijke en medische zorg, culturele vorming etc. is niet bepaald bevorderlijk voor de sociale integratie, want zij scheidt bevolkingsgroepen op terreinen, waar een onderlinge confrontatie de solidariteit zou kunnen stimuleren. Deze overweging wordt nog een stuk dringender, wanneer ogenschijnlijk confessioneel gebonden instituten naar maatschappelijke segregatie neigen. Financiële kosten: men zal er niet lang over na hoeven te denken om vast te kunnen stellen, dat over het algemeen één school, kruisgebouw, ziekenhuis, bibliotheek etc. goedkoper in investering, maar vooral in exploitatie is dan een duplicering of triplering van dezelfde voorziening.

In ieder geval lijkt het de moeite waard om de maatschappelijke en financiële kosten en baten van de verzuiling eens grondig te onderzoeken. Bij een goede beleidsanalyse is dit onontbeerlijk.

Een ruimtelijk beleid voor een progressief kabinet

Doelstelling van de ruimtelijke ordening is het bevorderen van een milieu, waarin de mens zich kan ontplooien. Dat is een schone zaak, en daar heeft niemand iets op tegen. Voor het ruimtelijk beleid vloeien daar dan een aantal doelstellingen en taakstellingen uit voort, o.m. aangegeven in de tweede nota Ruimtelijke Ordening: gebundelde deconcentratie, bevolkings-spreiding, behoud van open ruimten tussen de stedelijke zones, stads-vernieuwing, openbaar vervoer, inrichting landelijke gebieden, enz. Bijstelling en aanvulling van deze waardevolle nota met betrekking tot bevolkingsprognose, de betekenis van de economische groei, het milieubeheer, e.a. zijn thans in bewerking. Met de planologische probleemstellingen en analyses komt het wel in orde, mede dank zij een voortreffelijke Rijks-planologische Dienst.

Hoe komt het dan toch, dat desondanks de resultaten van het ruimtelijk beleid zo teleurstellend zijn? Hier ligt een uitermate belangrijke taak voor een progressief kabinet. Dat kabinet zal allereerst moeten zorgen dat zonder stagnatie een aanvullende nota Ruimtelijke Ordening aan het parlement wordt aangeboden. Maar dan hebben we nog niets dan een aantal vrijblijvende wijsheden. Dit soort beleidsnota's moet uitmonden in een integrale planning, waarvoor de afzonderlijke departementen bouwstenen aandragen, als onderdelen van en ondergeschikt aan de totaal-planning. Ook daar zal men – zij het met veel moeite en geduld – wel uitkomen.

Er is dan echter nog geen sprake van realisatie. Daarvoor zijn een instrumentarium en bestuurskaders nodig, die óf ontbreken, óf verre ten achter zijn gebleven bij de ruimtelijke maatschappelijke ontwikkeling. En daar zal een progressief kabinet op voortvarende en ingrijpende wijze wat aan moeten doen, wil er van ruimtelijk beleid ooit sprake zijn, willen we van de veelbelovende doelstellingen ooit iets zien.

Sociaal onrecht

Waarom zou een nieuwe regering deze hele ingewikkelde problematiek eigenlijk overhoop halen? Er wachten al nijpende problemen genoeg, die dichter bij de directe belangen van de mensen lijken te liggen dan de planologie, die velen nog te zeer zien als een hobby van 'plannenmakers'. Wij zullen in partij, vakbeweging en vertegenwoordigende lichamen voortdurend duidelijk moeten stellen, dat het bij het ruimtelijk beleid nu juist

gaat om de machtelozen en minst-bedeelden, om de groeiende kloof tussen de lagerbetaalden en de midden c.q. hogere inkomensgroepen. Ten gevolge van een falend ruimtelijk beleid zien we:

Enerzijds de gezinnen, die zich een eigen auto en een eigen huis (of 'huisje') in de suburbs kunnen permitteren. Je hoeft daar helemaal niet steenrijk voor te zijn. Jeugd en een redelijke vaste baan zijn voldoende. Hypotheek en bankkredieten worden grif gegeven, en de hoge rentelasten zijn weer aftrekbaar van de loon- en inkomstenbelasting. Deze mensen hebben op alle terreinen ruime vrije keuze: van woning, woonomgeving, opleiding en werk, recreatie, vakantie, tweede woning, sociale en culturele voorzieningen. Alles dank zij hun zeer ruime actieradius en mobiliteit, waardoor ze het autoverkeer zwaar belasten. En wie zal hun dit kwalijk nemen, laat staan beletten, als de stedelijke gebieden geen geschikte woningen en aantrekkelijk woonmilieu bieden?

Anderzijds echter de gezinnen en alleenstaande oudere mensen, die zich deze leefwijze om financiële of soms ook fysieke redenen niet kunnen permitteren. Zij hebben meestal in het geheel geen keuzemogelijkheden. Zij kunnen alleen wonen in de oudere stadswijken of de goedkope woningwetwoningen. Zij kunnen niet 'buiten' wonen. Hun woonwijken gaan door de uittocht van jongeren steeds verder achteruit. Zij zijn uiterst beperkt in hun recreatiemogelijkheden: soms is er een stadspark in de buurt, en verder zijn zij afhankelijk van het gebrekkige en overvolle openbaar vervoer. Openbaar vervoer en bromfiets bepalen hun actieradius, en daarmee de bereikbaarheid van werk, scholen, recreatie, ontspanning. Zij gaan relatief en absoluut steeds verder achteruit.

Goed ruimtelijk beleid betekent meer gelijkwaardigheid, meer gelijke kansen, socialistische doelstellingen van de eerste orde. De ruimtelijke ontwikkeling gaat thans dwars tegen alle officieel aanvaarde planologische doelstellingen en inzichten in, precies de averechtse kant uit. Met het gevolg: toenemende ongelijkheid en toenemend onrecht.

Wat kan een progressief kabinet daar nu werkelijk aan doen? Of moet ook een progressief kabinet maar berusten in deze maatschappelijke ontwikkeling, dus 'laissez faire, laissez aller', en alleen de scherpe kantjes wat bijlijpen: door aanleg van recreatieterreinen bij de grote steden, door het openbaar vervoer eens wat extra geld toe te schuiven, door subsidies aan stadsvernieuwing, en meer aantrekkelijke zaken. Dat is allemaal nodig en urgent, maar het tast de groeiende ongelijkheid niet in de wortel aan. Daar is heel wat anders voor nodig.

Hetzelfde geldt voor de ongelijkheid die ontstaat tussen verschillende landsdelen. Het gaat meer om spreiding van welvaart dan om spreiding van bevolking, en wat het westen betreft om gelijkheid in sociale en culturele voorzieningen. Ook dáár is iedereen sinds jaar en dag met de beste voornemens beziel, en het ontbreekt niet aan beleidsnota's.

Deze zaken vragen een fundamentele, alzijdig-structurele aanpak. Niet incidenteel, vandaag door deze minister, morgen door die minister, ook al

zijn ze nog zo progressief. Dat blijft lapwerk, en de tendens naar grotere ongelijkheid, naar achteruitgang van het woon- en leefmilieu van het overgrote deel van de bevolking gaat ongestoord door.

Bestuurskracht

Als een progressief kabinet werkelijk wat wil dóen, dan is allereerst nodig bestuurskracht als kabinet in zijn geheel. Dat vereist heel wat meer dan een stel sterke mannen en vrouwen. Het vraagt namelijk een vrij ongebruikelijke mentaliteit, het vraagt juist van 'sterke' persoonlijkheden, dat zij zich niet uitleven op hún departement en naar spectaculaire, populaire successen streven, maar hun aandeel inbrengen in het geheel. Dat lijkt nogal moralistisch, maar het is gewoon harde zakelijke noodzaak, wil er iets van ruimtelijk beleid in socialistische zin terechtkomen. Het betekent bijvoorbeeld dat de lange en middellange planning, vijfjarenplanning, structuurschema's e.d. van de afzonderlijke departementen tot stand komen in samenwerking met de organen voor de ruimtelijke ordening, en dat de minister voor de ruimtelijke ordening mede-verantwoordelijk is voor deze deel-planning. De uitvoering van deze geïntegreerde planning ligt thans in handen van de afzonderlijke departementen. Daar dreigen voor een geïntegreerd beleid de grootste moeilijkheden. Iedere bestuurder weet, dat door de wijze en fasering van uitvoering de beste planning doorkruist en ondermijnd kan worden. De minister van Ruimtelijke Ordening zal dan ook verantwoordelijk moeten zijn voor de integratie van de uitvoering, d.w.z. dat álle activiteiten (of het achterwege laten van activiteiten), die ingrijpen in het ruimtelijk proces, getoetst worden aan de planning, die uiteraard voortdurend bijgesteld moet worden. Een progressief kabinet zal daarbij niet moeten aarzelen heilige huisjes omver te halen en historisch gegroeide machts- en rechtsposities aan te tasten.

Enkele dringende zaken zijn:

- het formuleren van de hoofdlijnen van het ruimtelijk beleid en milieubeheer; de relatie tussen ruimtelijke ordening, milieubeheer en milieuhygiëne vaststellen; departementale taken en indeling zo regelen, dat het duidelijk is, dat de minister van Ruimtelijke Ordening verantwoordelijk is voor milieubeheer in ruime zin;
- integrale planning van ruimtelijke ordening en milieubeheer;
- een sluitende regeling treffen t.a.v. de uitvoering van alle werkzaamheden, die relevant zijn voor ruimtelijk beleid en milieubeheer; deze regeling moet bindend zijn voor alle departementen, dus zwaarder dan de huidige raad voor de ruimtelijke ordening uit de ministerraad;
- openbaarheid en democratisering van de besluitvorming inzake ruimtelijke ordening en milieubeheer wettelijk regelen, voortbouwende op de onlangs verschenen 'nota over de openbaarheid bij de voorbereiding van het ruimtelijk beleid'; de inhoud van deze nota kritisch bezien;

- wettelijke maatregelen treffen om te voorkomen, dat het landelijk beleid doorkruist of uitgehold wordt door particulieren en lagere publiekrechtelijke organen; dit 'centralisme' is alleen te verdedigen als het gepaard gaat met een bevredigende regeling van inspraak en democratisering;
- een nieuw ontwerp-Gewestwet; men hangt al veel te lang aan tegen gewestvorming, terwijl de effectuering van het ruimtelijk beleid eenvoudig vastloopt op het ontbreken van adequate gewestbesturen mét ruime taakomschrijving en doeltreffende bevoegdheden op het gebied van planning én uitvoering.

Dit alles lijkt weinig spectaculair en meer moeizaam dan dankbaar werk. Niet genoeg kan herhaald worden, dat het instrumentarium en de juiste bestuurlijke kaders absolute voorwaarden zijn, wil men tastbare, zichtbare en 'dankbare' resultaten bereiken.

De investeringen

Lopen de beste bestuurlijke regelingen en de mooiste geïntegreerde planning en uitvoeringsplannen niet vast op financiële moeilijkheden? Zal uit de bijbehorende financieringsplannen niet blijken dat de ruimtelijke verlangens onbetaalbare zaken zijn?

Theoretisch is ruimtelijke ordening gratis. Op langere termijn en macro-economisch zelfs voordeliger dan het laat-maar-waaien systeem of het sleutelen aan onderdelen. Maar helaas moet het geld meestal op korte termijn op tafel komen. Dan is het altijd krap (ik heb het vanaf 1946 tenminste nog niet anders meegemaakt). Dan wordt altijd de op korte termijn goedkoopste beslissing genomen. Bovendien is het voor het directe beleid vaak van groot belang wie iets betaalt: bij welk departement of welke rijksdienst er toevallig nog 'ruimte' is; of men iets ten laste kan brengen van provincies, gemeenten of waterschappen. Daarom worden vaak beslissingen genomen, die niet de beste zijn uit een oogpunt van ruimtelijk beleid en zelfs niet altijd de goedkoopste op korte termijn, laat staan op langere termijn. De grootste verleiding voor een progressief kabinet doet zich voor als particulieren bereid zijn investeringen te financieren of financiële risico's te dragen. Die hebben maling aan de planologie. Hun verantwoordelijkheid ligt elders, nl. bij de aandeelhouders. De particuliere investeringen zullen bij voorkeur de maatschappelijke ontwikkeling (ofte wel het 'vrije spel der maatschappelijke krachten') volgen, die thans in strijd is met een ruimtelijke ontwikkeling, nodig om toenemende ongelijkheid en het sociaal onrecht tegen te gaan. Een socialistisch ruimtelijk beleid is dus niet goed mogelijk zonder ingrijpen in bestaande maatschappelijke structuren, zoals de rechten van de grondeigenaars en de macht van de grote beleggers. Van een progressief kabinet mogen we toch wel enige inbreuk op deze structuren verwachten?

Overigens moet men de reële kosten van een goed ruimtelijk beleid niet

overdrijven. Meestal is het belangrijker bepaalde investeringen, die tóch nodig zijn (aanleg wegen, ruilverkavelingen, stimuleren industriekernen e.d.) te richten dan omvangrijke extra-uitgaven te doen. Wat niet wegneemt, dat bij het vaststellen van de planning en het toedelen van taken aan de afzonderlijke departementen, niet ieder departement die taak zal krijgen, die voor zijn departement de urgentste of goedkoopste is. Voor deze 'offers' moet dan het héle kabinet verantwoordelijkheid dragen, anders maakt men bepaalde ministers te kwetsbaar.

Enkele concrete voorbeelden

Ter illustratie enkele voorbeelden van wat een werkelijk progressief kabinet ook werkelijk zou kunnen en moeten doen:

– een landinrichtingswet. Anders gaat het open gebied verloren. De investeringen van Landbouw, CRM, Staatsbosbeheer, Domeinen, Rijkswaterstaat enz. zullen gericht moeten worden op een goed ruimtelijk beleid, dat prioriteiten, fasering en beheer vaststelt;

– maatregelen tot behoud en reconstructie van onze nationale landschaps-parken, t.w. de oude kleinschalige cultuurlandschappen. Dat kost wél extra geld. Maar anders dreigen ze voor goed te verdwijnen, tot onherstelbare schade aan culturele en recreatieve waarden, en het milieu;

– een wet op de stadsvernieuwing. De kwaliteit van het woonmilieu en de functie van onze steden dienen richtinggevend te zijn, niet de rentabiliteit van grond en gebouwen. Deze renovatie en rehabilitatie is een zeer dure zaak. Het voortwoekeren van het degeneratieproces is echter op langere termijn véél duurder, en zelfs op kortere termijn als men alle sociale ellende in rekening brengt;

– een cultureel en sociaal klimaat op het niveau van een wereldstad. Er moet een einde komen aan de dwaze competitie van onze vier grote steden en de versnippering van accommodaties. Dat kan zelfs investeringen besparen. Wél is een goed openbaar vervoer tussen de steden nodig;

– kwaliteit woonmilieu. Teneinde de open ruimten open te houden en een goed woonmilieu voor iedereen bereikbaar te maken ('gebundelde deconcentratie') zullen een aantal stedelijke gemeenten en 'new towns' versterkt moeten groeien, de zgn. 'groeikernen'. Door een ingrijpend complex van maatregelen, waarbij de minister van Ruimtelijke Ordening de centrale leiding heeft, is versnelde en goedkopere bouw in deze groeikernen mogelijk. Daarnaast zal men een methode moeten vinden om de reële maatschappelijke kosten van het bouwen en wonen in ongewenste 'suburbs' aan eigenaren en bewoners in rekening te brengen. De huizen en de woon-

omgeving in de nieuw te bouwen groeikernen zullen aan de hoogste eisen moeten voldoen, en dat kost veel geld, méér dan gecompenseerd kan worden door efficiënte methodieken. Het mislukken van de gebundelde deconcentratie zou een sociaal onrecht betekenen, en macro-economisch een heel kostbare zaak zijn;

– openbaar vervoer. Een gespreid occupatiepatroon (suburbanisatie) maakt openbaar vervoer zeer duur tot onmogelijk. Een meer geconcentreerd patroon (gebundelde deconcentratie) is voorwaarde voor een redelijk bezet openbaar vervoer. Omgekeerd kan gebundelde deconcentratie alléén slagen als er vroegtijdig goed openbaar vervoer is in de nieuwe woongebieden. Dat is een dure zaak in de aanlooptijd, en helemaal rendabel zal het wel zelden worden. Het alternatief is echter: veel meer autoverkeer, dure wegen en alle andere bekende nadelen. Investing in openbaar vervoer is een goede investering en voorwaarde voor het slagen van het ruimtelijk beleid;

– zeehavens en zeehavenindustrieën. In een zo klein landje als het onze is dit per se een nationale zaak. Het desbetreffende rapport van de RPC (het zgn. 'paarse boekje') is een begin van geïntegreerde planning, maar vraagt om nadere uitwerking en afronding. Daarnaast zullen vooral de *uitvoering* en het *beheer* centraal moeten geschieden, met delegaties aan lagere organen. 'Havenschappen' e.d. zijn geen remedies voor de kwaal, omdat het zeehavenprobleem vrijwel álle facetten van het maatschappelijk leven raakt. Zo is het een zaak van CRM, Economische Zaken, Volkshuisvesting, Sociale Zaken, Verkeer en Waterstaat, Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Onderwijs, Buitenlandse Zaken, én Ruimtelijke Ordening. Bij een zo complexe materie is het evident dat de minister van Ruimtelijke Ordening verantwoordelijk is voor de integratie van planning en uitvoering.

Dit is géén volledig program. Ik noemde slechts een aantal zaken, die al veel te lang hangen, en waar al veel te lang over gepraat en gestudeerd is. Een progressief kabinet moet er eindelijk eens iets aan gaan dóen. Het zal de basis moeten leggen voor een nationaal ruimtelijk plaatsings- en uitvoeringsbeleid, en een einde maken aan het – vaak noodgedwongen – particularisme van gemeenten, provincies, rijksdiensten, departementen en wat dies meer zij, met als strikt noodzakelijk complement: grote openbaarheid, invloed van het parlement, overleg met en inspraak van lagere organen en bevolking. Bij een dergelijk beleid behoort een financierings-schema aan de hand van prioriteitsbepaling en mogelijkheden. Aan het kretelijke, nietszeggende gedoe élk punt tot 'hoogste prioriteit' te verklaren komt dan ook eens een einde.

Slotopmerking

Twee fundamentele zaken ontbreken nog in het verhaal.

Ten eerste: men zal gemist hebben, wat een progressief kabinet nu werkelijk kan doen aan een evenwichtige spreiding van bevolking en welvaartsbronnen, aan een verlichting van de lasten van het westen, en aan een verbetering van streken in het noorden en het zuiden. Onlangs zijn vier nota's verschenen: over het noorden, over het zuiden, over spreiding rijksdiensten en over selectieve investeringheffing c.a. Ze zullen in onderling verband bestudeerd moeten worden, waar nodig aangevuld, gewijzigd of geheel nieuw opgezet, en pas dan kan men zien wat een progressief kabinet werkelijk kan doen.

Ten tweede: Ruimtelijk beleid is gebaseerd op het inzicht in ontwikkeling van de bevolkingsgroei, de economische groei en de technische groei, en de beheersing van deze processen. Waar zijn de grenzen, kunnen de jonge wetenschappen, planologie en milieukunde, daar iets over vertellen? Hoe ontwikkelt zich het aanbod op de arbeidsmarkt, kwantitatief, maar vooral kwalitatief? Daarvan hangen af het leefmilieu, de ontplooiingskansen, wellicht zelfs de overlevingskansen van de bevolking in de toekomst. Daarmee hangt samen de omvang van de bevolking, de import van buitenlandse arbeidskrachten, de omvang van industrieterreinen en zeehavens, de benodigde verkeersvoorzieningen en energiebehoeften. Ruimtelijke ordening en milieubeheer zullen, liefst 'harde', gegevens moeten aandragen over de grenzen die aan de groei gesteld moeten worden, niet slechts voor een draaglijk, maar voor een optimaal leefmilieu.

Dat is geen kwestie van direct iets 'werkelijk doen'. Maar als een progressief kabinet geen kans ziet de ongebreidelde groei en ontwikkeling om te buigen, in de goede richting te leiden, en te toetsen aan normen van ruimtelijke ordening en milieubeheer, dan zal alles wat het in voortvarendheid en bestuurskracht op het gebied van het ruimtelijk beleid 'werkelijk doet' op een grote teleurstelling uitlopen.

En omgekeerd: wanneer een progressief kabinet bereid is de consequenties te trekken van de inzichten in de grenzen van de groei, en er niet in slaagt dit te vertalen in een constructief en positief-gericht geïntegreerd ruimtelijk beleid, dan komt er van een goed woon- en leefmilieu toch niets terecht.

Een progressief kabinet en het volkshuisvestingsbeleid

Terecht wordt in het regeerakkoord van de progressieve drie grote aandacht geschonken aan de volkshuisvesting. Er wordt een ambitieus plan ontvouwd, dat erop is gericht nu eindelijk eens uit de woonellende te geraken. Het mag dan een van de meest gebruikte gemeenplaatsen zijn 'dat we ruim 25 jaar na de oorlog nog steeds niet erin zijn geslaagd de woningnood op te heffen', maar het is wel een onloochenbaar feit, dat ons niet alleen met droefheid, maar ook met schaamte moet vervullen. Droefheid om al die jonggehuwden, bejaarden, gastarbeiders, minder validen, kleine zelfstandigen, laagbetaalden, kamerzoekers en kamerbewoners, die er niet in slagen een onderdak te vinden of gehuisvest zijn op een wijze, welke men in deze tijd niet meer voor mogelijk houdt. Schaamte vanwege onze verantwoordelijkheid voor deze ellendige situatie. Aan hoe interessant en nuttig het is voor het uitstippelen van een beleid na te gaan hoe het komt, dat we aan de oplossing van de volkshuisvestingsvraagstukken nog steeds zo'n hoge prioriteit moeten geven, zullen we in dit artikel grotendeels voorbij gaan. Geen omzien in wrok, doch het oog gericht op de toekomst.

Kern van een progressief beleid

Hiervoor is reeds aangegeven welke bevolkingsgroepen het meest in de knel zitten, en in de knel blijven zitten, indien er geen duidelijke accentverlegging in het beleid komt. Het gaat niet in de eerste plaats om het bouwen van grote aantallen woningen, maar om het bouwen van een groot aantal woningen voor de mensen die er tot nu toe het meest bekaaid zijn afgekomen. Ook de omvang van het nieuwbouwprogramma is niet essentieel; belangrijker is de vraag hoeveel woningen we voor bewoning beschikbaar kunnen stellen, door nieuwe te bouwen en van de bestaande woningvoorraad door middel van ingrijpende verbeteringen een aantal woningen, rekening houdend met de huidige wooneisen, opnieuw voor huisvesting geschikt te maken. In het regeerakkoord wordt dan ook bewust gesproken van een bouwprogramma, dat zowel nieuwe als ingrijpend te verbeteren woningen omvat.

Gemikt wordt op een geleidelijke stijging, zodat in 1977 in ieder geval 170 000 woningen door nieuwbouw en herstel klaar komen. Dit mag geen heilig getal zijn, doch een richtsnoer. De vinger zal voortdurend aan

de pols gehouden moeten worden; bijstellingen moeten tijdig kunnen plaatsvinden, indien bijvoorbeeld aan de hand van onderzoeken blijkt dat de stijging sneller of langzamer moet gaan verlopen, of de samenstelling van het pakket gewijzigd moet worden. Het verrichten van een hierop afgestemd woningbehoefte-onderzoek is dan ook een bijzonder urgente zaak. De schaarse middelen laten eenvoudig niet toe, dat er een grote discrepantie ontstaat tussen hetgeen gebouwd wordt en de bestaande en verwachte behoefte. Nog daargelaten dat van een verkeerd gerichte produktie vooral de in de knel zittende groepen de dupe zullen zijn.

Zolang een gedetailleerd inzicht in de woningbehoefte ontbreekt zal een progressief kabinet in ieder geval risico's moeten nemen ter wille van deze groepen. Hun gebrek aan huisvesting en de schrijnende omstandigheden waaronder velen van hen wonen (veelal in combinatie met andere ongunstige levensomstandigheden) dwingen tot het beschikbaar stellen van een groot aantal goedkope woningen.

Het percentage van 80 dat in het regeerakkoord wordt genoemd is beslist niet aan de hoge kant. Nu is goedkoop in deze tijd nogal een betrekkelijk begrip en hoewel in theorie door de invoering van individuele woonsubsidies elke woning voor de bewoner betaalbaar is te maken, getuigt het van een verstandig progressief beleid ook werkelijk goedkope (en echt goede) woningen te bouwen of door verbetering beschikbaar te stellen, in die gebieden waar de nood het hoogst is (en waar door een progressief huisvestingsbeleid de redding dichterbij kan worden gebracht). Een aantal van 25 000 met een aanvangshuur van 150 gulden per maand is alleszins verantwoord in afwachting van nadere gegevens over de woningbehoefte.

De gebouwde omgeving

Te lang is het huisvestingsbeleid te eenzijdig gericht geweest op de woning en heeft men onvoldoende oog gehad voor de omgeving waarin gewoond wordt. Dit heeft niet slechts geleid tot de aanleg van fantasieloze wijken, maar wat nog erger is, tot woningbouw in gebieden met ernstige milieuhinder of waar deze in de toekomst te verwachten was. De experimenten welke op grotere schaal met nieuwe woonvormen in het kader van een progressief beleid ter hand genomen zullen worden, dienen de gehele gebouwde omgeving te omvatten. En het spreekt uiteraard vanzelf dat met name in de sociale woningbouw dergelijke experimentele projecten gesubsidieerd dienen te worden.

Het onvoldoende rekening houden met de woonomgeving heeft vooral in onze oude binnensteden tot onhoudbare woontoestanden geleid. Mensen wonen niet alleen in slechte woningen, ze wonen ook nog in slechte wijken. De woningen verbeteren zonder de omgeving aan te passen lost nagenoeg niets op. Zoals trouwens complete afbraak van wijken en verplaatsing van de bewoners naar nieuwe wijken niet alleen niets oplossen, maar veelal slechts grotere problemen oproepen.

Dat onze binnensteden dreigen ten onder te gaan, als er geen drastische maatregelen worden getroffen, wordt door velen ingezien. In een progressief beleid past een hoge prioriteit voor het leefbaar houden en weer leefbaar maken van onze binnensteden. Een wettelijk kader, aangekondigd in het regeerakkoord, is daartoe onmisbaar, maar er kan niet op gewacht worden. Het verval is soms nu al zo groot, dat maatregelen nauwelijks nog kunnen helpen of slechts met moeite en vooral hoge kosten getroffen kunnen worden. Van de te nemen maatregelen zijn vooral de extra financiële steun aan de gemeenten en de versnelling van de onteigeningsprocedure van urgent belang.

Benutting woningbestand

Door nieuwbouw en verbetering zal het bewoonbare woningbestand vooral ten behoeve van de in de knel zittende groepen worden uitgebreid. Maar voor deze groepen is het evenzeer van belang, dat de bestaande woningvoorraad optimaal wordt benut. Voor een progressief beleid zijn in dit kader twee instrumenten onmisbaar: woningtoewijzing en doorstromingsheffing. Een optimale benutting van het woningbestand is onmogelijk, indien de gemeentelijke overheid de bevoegdheid om woningen toe te wijzen en te vorderen, ontbeert. Daarom dient de in gang gezette liberalisering door het in bepaalde gebieden buiten werking stellen van de Woonruimtetwet te worden stopgezet en te worden teruggedraaid. Daarnaast zal men moeten trachten goedkope woningen vrij te maken door een doorstroming op gang te brengen. Niet met lapmiddelen, zoals een huurdersbijdrage, geldend voor een beperkte en tot op zekere hoogte willekeurig aangewezen groep, maar door middel van een heffing, welke huurder en eigenaar-bewoner gelijkelijk treft, voor zover hij een inkomen boven de welstandsgrens heeft.

Het ziet er naar uit, dat beide instrumenten voorlopig niet weg te denken zijn uit een doelmatig huisvestingsbeleid, gericht op een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van de woonruimte. Naarmate echter succes geboekt wordt met de uitvoering van het programma van de bouw en verbetering van goedkope woningen, zal het mogelijk zijn de betekenis van deze instrumenten terug te dringen.

Progressief subsidiebeleid

Behandeling van het gehele huur- en subsidiebeleid binnen het bestek van dit artikel zou te ver voeren. Het vormt echter wel een integrerend deel van een progressief huisvestingsbeleid. Kenmerkend voor zo'n beleid is, dat de kosten van het wonen zoveel mogelijk naar draagkracht worden verdeeld, zonder dat het beschikbaar komen van voldoende woningen in gevaar wordt gebracht. Door invoering van een kostprijberekening, waardoor de exploitant niet meer krijgt dan waar hij recht op heeft (de

zogenaamde dynamische kostprijsberekening) en van een individuele woonsubsidie, welke bewoners van huur- en koopwoningen met een inkomen beneden de welstandsgrens in staat stelt een goede woning te betrekken zonder een onverantwoorde financiële aderlating, wordt dit doel zo dicht mogelijk benaderd. Haast onverbreekelijk hiermee verbonden is de noodzaak van een wetgeving, waardoor het mogelijk wordt gemaakt de prijzen van onroerend goed in de hand te houden en de nieuwe kostprijsberekening doorgevoerd te krijgen.

Betalen

In het begin van ons artikel hebben we gesproken van een ambitieus plan. Dat is het ongetwijfeld, maar daarom hoeft de haalbaarheid nog niet in twijfel te worden getrokken, zoals door sommige politieke tegenstanders wel eens wordt gedaan. Voorwaarde is natuurlijk wel, dat maatregelen worden getroffen om de benodigde financieringsmiddelen op tafel te krijgen. Het dekkingsplan, dat de progressieve drie voor de verwezenlijking van hun totale program hebben opgesteld, omvat mede de financiering van de volkshuisvestingsverlangens en houdt duidelijk een garantie in voor de haalbaarheid. Bovendien worden nog eens nadrukkelijk de maatregelen opgesomd, welke in het verleden vanuit de progressieve hoek zijn bepleit om het bouwprogramma veilig te stellen: voldoende woningwetbouw, verlenen van leninggaranties door het Rijk, met name voor woningcorporaties, en een wettelijke verplichting tot deelneming van financiële instellingen.

In samenhang met wettelijke maatregelen op het terrein van stadsvernieuwing, huren, subsidie en doorstroming kan een progressief kabinet een beleid voeren, dat vooral gericht is op de verbetering van de huisvestingsomstandigheden van de minder bevoorrechte bevolkingsgroepen in onze samenleving.

M. VAN DER STOEL

Vredespolitiek moet centraal staan

Wat kan een progressief kabinet nu werkelijk doen op het gebied van het buitenlands beleid? Een pessimist zal misschien zeggen: bitter weinig. Als er in de binnenlandse politiek al een smalle marge is voor een alternatief beleid, hoeveel te meer geldt dit dan voor het buitenlandse beleid, gezien ook de geringe invloed die een kleine staat kan uitoefenen op het wereldgebeuren?

Ik zie het optimistischer in – vooropgesteld uiteraard dat een progressief kabinet een redelijk lange levensduur heeft en de verantwoordelijke minister van wanten weet. Wanneer buitenlands beleid niet, zoals zo vaak gebeurt, bestaat uit het min of meer adequaat reageren op wat andere landen ondernemen, maar tevens berust op een zorgvuldige analyse van wat morgen zou kunnen dreigen of mogelijk zou kunnen worden, dan wordt meer ruimte geschapen voor eigen initiatieven. Hier komt uiteraard de noodzaak van een goede policy planning staff om de hoek kijken. Luns voelde daar niet voor, Schmelzer heeft er een bescheiden begin mee gemaakt. Een progressief minister zal ervoor zorg moeten dragen dat zorgvuldig voorbereide beleidsinitiatieven een centrale plaats krijgen in het Nederlands buitenlands beleid.

Ook de meest voortreffelijke minister van buitenlandse zaken kan bitter weinig beginnen wanneer een Nederlands plan of initiatief alleen maar waardering vindt in Nederlandse ogen. Wil men werkelijk wat bereiken, dan is het meestal essentieel de steun te winnen van anderen. De kring van landen waarbij steun moet worden gezocht, zal vermoedelijk van onderwerp tot onderwerp verschillen. Wel staat vast dat er voor een progressief kabinet alle reden is om de contacten met Noorwegen en Denemarken te versterken. Ik denk bijvoorbeeld aan een gemeenschappelijk optreden voor wat betreft de kwesties Griekenland en Portugal, en een coördinatie van het beleid inzake bevrijdingsbewegingen. Een recent bezoek aan Oslo en Kopenhagen heeft mij geleerd dat hier bepaalde mogelijkheden liggen. In een progressief buitenlands beleid zal de vredespolitiek centraal moeten staan. Hier is veel werk aan de winkel. Mits de bestaande mogelijkheden worden uitgebuit, staan wij aan de vooravond van een intensieve oost-west-dialogoog. In 1973 zal vermoedelijk de conferentie voor veiligheid en samenwerking in Europa bijeenkomen. Het tijdperk van koude oorlog en confrontatie wordt afgesloten. Nu gaat het erom de muren van wantrouwen

af te breken en de grondslagen te leggen voor een tijdperk van samenwerking.

Parallel met de veiligheidsconferentie komen waarschijnlijk ook de zgn. MBFR-besprekingen over de wederzijdse vermindering van de militaire sterkte van Europa op gang. Hoe komen wij zo snel mogelijk tot resultaten? In een eerste fase zou het van belang zijn overeenstemming te bereiken over maatregelen die het vertrouwen over en weer kunnen vergroten en het klimaat kunnen verbeteren, zoals het verbod van troepenbewegingen boven een bepaalde omvang en het nalaten van manoeuvres dicht bij elkaars grenzen. Maar zo snel mogelijk moet de eigenlijke problematiek aan de orde komen. Hoe maken wij een eind aan de bestaande overbewapening in Europa? Het zal daarbij om meer moeten gaan dan uitsluitend de conventionele bewapening. Ook het terugdringen van de nucleaire bewapening zal aan de orde moeten komen. Ik denk daarbij in het bijzonder aan de in West-Europa opgeslagen tactische atoomwapens enerzijds, en de op West-Europa gerichte Russische middenafstands-raketten anderzijds. Het doel dat wij steeds voor ogen moeten houden is: het zo snel mogelijk terugdringen van de nucleaire bewapening tot een zo gering mogelijk aantal Russische en Amerikaanse lange-afstands-raketten.

Ondanks het in mei in Moskou bereikte SALT-akkoord over kwantitatieve restricties van offensieve en defensieve nucleaire bewapening, gaat de *kwantitatieve* atoomrace rustig door. Of de volgende ronde van de SALT-besprekingen daaraan een eind zal kunnen maken, valt nog te bezien. In elk geval heeft Nederland weinig invloed op deze dialoog tussen de twee supermachten. Maar wél kan Nederland een duidelijk standpunt innemen op de ontwapeningsconferentie in Genève waar nu al jarenlang wordt gediscussieerd over een verbod van ondergrondse kernproeven. Zou dit tot stand komen, dan zouden de mogelijkheden van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie om nieuwe atoomwapens op hun bruikbaarheid te testen, aanzienlijk worden beperkt. Eén groot obstakel staat nog een akkoord in de weg: de kwestie van de inspectiebepalingen. Nederland zal zich tot het uiterste moeten inspannen om tot het wegnemen van deze hinderpaal bij te dragen. Daarbij zal het niet mogen aarzelen om duidelijk stelling te nemen tegen de Amerikaanse bondgenoot, die nog steeds voortgaat vast te houden aan de eis van verificatie ter plaatse, terwijl naar het inzicht van tal van onafhankelijke deskundigen de noodzaak daarvan niet meer aanwezig is.

Tot een verantwoorde vredespolitiek behoort ook een hardnekkig verzet tegen elke poging om de weg te banen naar een Europese atoommacht. Samenwerking en taakverdeling op conventioneel gebied tussen democratische Europese landen werkt kostenbesparend en dient stellig te worden bevorderd. Maar elke stap in de richting van een Europees nucleair samengaan zal moeten worden afgewezen. Interessant aspect in dit verband is dat volgens de door de Amerikanen en Britten gegeven en door de Russen bepaald niet tegengesproken interpretatie van het non-

proliferatie-verdrag niet-nucleaire landen niet mogen deelnemen aan een Europese atoommacht. Alleen indien een Europees *federaal* beleid op het gebied van defensie en buitenlandse betrekkingen tot stand zal komen – en dat is wel zeer verre toekomst! – zou dit anders liggen. Tegen deze achtergrond valt te hopen dat niet alleen Nederland, maar ook de overige niet-nucleaire Euratom-landen spoedig tot dit verdrag zullen toetreden. Het Nederlands beleid dient erop gericht te zijn dit zoveel mogelijk te bevorderen.

Europees veiligheidsstelsel

Vredespolitiek is uiteraard meer dan het pogen te geraken tot wapen-beheersing en ontwapening. Vredespolitiek dient ook gericht te zijn op het voorkomen en elimineren van conflicten. Zo zal het Nederlandse VN-beleid in het bijzonder aandacht moeten schenken aan de situatie in Zuidelijk Afrika. Alle mogelijkheden om de druk op het trio Zuid-Afrika – Rhodesië – Portugal te vergroten zullen moeten worden aangegrepen. Daarbij zal ook meer dan tot dusverre het geval was voeling moeten worden gehouden met de leden van de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid. Voor wat Portugal betreft, zullen wij in NATO en VN moeten opkomen voor strikte naleving van de Veiligheidsraadsresoluties betreffende de beëindiging van wapenleveranties aan Portugal die voor de koloniale oorlog van dit land in Afrika kunnen worden gebruikt.

Wat de NATO betreft zal een Nederlands progressief kabinet er geen twijfel over moeten laten bestaan dat het wenst te blijven in het bondgenootschap, zolang dit zich op grondslag stelt en inhoud geeft aan de sinds het rapport-Harmel aanvaarde doelstellingen: veiligheid en ontspanning. Een reëel alternatief ontbreekt immers.

Een Europees veiligheidsstelsel, dat in de plaats zou kunnen komen van het huidige stelsel van de twee machtsblokken, zal, zelfs bij maximale goede wil aan beide zijden, niet op korte termijn tot stand kunnen worden gebracht. Dit vergt jaren van onderhandelingen. Anderzijds zou het uiteenvallen van de NATO, alvorens een dergelijk alternatief Europees veiligheidsstelsel is geboren, het gevaar vergroten van de totstandkoming van hetzij een Europese atoommacht, hetzij een Duitse atoommacht naast de reeds bestaande Britse en Franse. Daarom zullen wij moeten opteren voor een voortgezet lidmaatschap van de NATO. Hetgeen bepaald niet hetzelfde is als het steeds maar gehoorzaam voortwandelen aan de hand van grote broer Amerika. Met name zal een progressief Nederlands kabinet geen twijfel moeten laten bestaan over haar afwijzing van het tot dusver door Amerika gevolgde beleid inzake Griekenland en Portugal. Uitvoering zal moeten worden gegeven aan de op 2 december 1971 door de Tweede Kamer aangenomen PvdA-motie, waarin wordt gevraagd om geregeld overleg en gemeenschappelijk optreden met gelijkgezinde NATO-landen met het doel de totstandkoming van democratische verhoudingen in Griekenland en Portugal te bevorderen.

De komende jaren zullen ook van beslissende betekenis zijn voor de koers die het zich verenigende Europa zal gaan kiezen. De Parijse topconferentie van oktober is weinig verder gekomen dan het formuleren van een aantal intentieverklaringen op het gebied van het economisch-monetair, sociaal, regionaal, milieu- en ontwikkelingsbeleid. In 1973-1974 zal moeten blijken of deze bedoelingen in daden kunnen worden omgezet en of het tot een werkelijk constructief communautair beleid in deze sectoren kan kunnen komen. Terecht werd in Parijs vastgesteld dat het Europa van thans tezeer het stempel draagt van de technocraten, en dat ook de gewone man zich met het Europese eenheidsstreven zal moeten kunnen identificeren.

Op 1 januari 1974, zo is de bedoeling, zal het proces van verwezenlijking van de economisch-monetaire unie de tweede fase ingaan. Gaat dit gebeuren, dan zal de positie van de nationale parlementen steeds meer worden uitgehouden. Dit is als onvermijdelijk sequel van het integratieproces aanvaardbaar als tegelijkertijd op het boven-nationale niveau het Europese parlement zijn bevoegdheden zou zien toenemen. Maar daarvan is tot dusverre bitter weinig sprake. Met name de houding van de Franse regering op dit punt blijft uitgesproken negatief. Het zal één van de hoofdtaken van een progressief Nederlands kabinet moeten zijn de partners in de Gemeenschap ervan te overtuigen, dat ter wille van het veiligstellen van de democratie in het zich verenigende Europa uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees parlement op korte termijn onontbeerlijk is.

In de achter ons liggende jaren is veel gediscussieerd over de erkenning van de DDR. Het ziet ernaar uit, dat deze discussie weldra zal kunnen worden afgesloten. Op het moment dat ik dit schrijf lijkt een akkoord tussen Bondsrepubliek en DDR over een verdrag tot normalisatie van hun onderlinge betrekkingen binnen handbereik. Ook Noord-Viëtnam zal moeten worden erkend. Nederland zal actief aandeel moeten nemen in internationale pogingen om het volk van Viëtnam te helpen bij de opbouw van de verwoeste gebieden.

Ontwikkelingsbeleid

Het ontwikkelingsbeleid van een progressief kabinet zou eigenlijk een afzonderlijk artikel vragen. Laat ik volstaan met enkele prioriteiten aan te geven:

1. opvoering en kwalitatieve verbetering van de hulp;
2. streven naar een EEG-ontwikkelingsbeleid dat de ontwikkelingslanden ruimere afzetmogelijkheden op de Europese markt biedt, zich losmaakt van de te exclusieve preoccupatie met francofoon Afrika en een meer mondiale benadering gaat nastreven;
3. hulpverlening in het bijzonder aan landen, organisaties en bewegingen die ernst maken met sociale en economische structuurhervormingen ten gunste van de hele bevolking;

4. meer steun aan programma's gericht op vermindering van de bevolkingsgroei.

Wat de zgn. ontbinding van de hulp betreft, zou opnieuw moeten worden nagegaan of niet uitvoering kan worden gegeven aan de Nederlandse suggestie om althans in Europees verband te beginnen met deze ontbinding, en wel in deze zin dat een ontwikkelingsland althans de vrijheid zou hebben te kiezen tussen de negen landen van de Europese Gemeenschap. Ik sluit me overigens aan bij de uitspraak van Pronk (Elsevier 30 september): 'Ik acht ontbinding van de hulp bepaald niet het grootste gevaar dat aan het huidige Nederlandse hulpverleningsbeleid kleeft. Andere kwaliteitsaspecten (stuwmeer, voorwaarden, landenkeuze en dergelijke) wegen voor mij zwaarder bij de beoordeling van het beleid.'

Tot slot nog twee netelige vragen. Vaak wordt gemompeld dat, zo een progressief kabinet in Nederland zou optreden, de minister van buitenlandse zaken niet de kans zou krijgen om beleidsombuigingen tot stand te brengen. Het apparaat op BZ zou dit wel saboteren. Nog daargelaten het feit dat ik een aantal ambtenaren van BZ ken die, hoewel bepaald niet de rode beginselen toegedaan, een dergelijke sabotage in strijd zouden achten met hun ambtelijke plicht, zou ik willen zeggen: de progressieve minister die zich een dergelijke houding van zijn ambtenaren zou laten welgevalen, zou wel een erg doetje zijn. Een resoluut optreden zijnerzijds kan ervoor zorg dragen dat de allereerste pogingen in deze richting meteen de kop worden ingedrukt. Dat resolute optreden zou overigens niet moeten inhouden dat de minister niet naar argumenten pro en contra zou willen luisteren.

Kijk men naar andere landen, dan ziet men het pijnlijke verschijnsel dat menige socialistische minister van buitenlandse zaken van zijn eigen partij is vervreemd. In België Spaak, in Noorwegen Lange, in Engeland George Brown, en tot op zekere hoogte Stewart. Bij wie de fout? In de oudheid werd de brenger van slechte tijdingen soms de kop afgeslagen. Valt in onze tijd hetzelfde lot te beurt aan politici die hun partijgenoten confronteren met de harde realiteit van de internationale politieke verhoudingen? Of schuilt de fout bij de bewindslieden, omdat zij zich teveel hebben geconformeerd aan de inzichten van hun – meestal nogal behoudende – ambtelijke staf?

Eén ding is zeker: mocht er een progressief minister van buitenlandse zaken komen, dan zal een van zijn voornaamste taken dienen te zijn het voeren van een voortdurende dialoog. Met een vibrerende PvdA, met actiegroepen, enz. Voorwaarde voor het welslagen van dergelijke gesprekken is de bereidheid – aan beide zijden! – tot het zorgvuldig wegen van elkaars argumenten. Bij de discussie over buitenlands beleid behoeft de emotie echt niet te ontbreken. Maar evenmin moet het verstand in de ban worden gedaan. Is dat het intrappen van een open deur? Ik hoop het.

C. BUDDINGH'

Lekepraatje

Wanneer men mij zou vragen, wat het grootste probleem is waarmee het politieke bestel in Nederland momenteel te kampen heeft, dan zou ik het niet hebben over meerderheden of minderheden, parlementaire of extra-parlementaire kabinetten, sociale contracten of broederschappen tot de stembus erop volgt, maar dan zou ik antwoorden: het feit dat 'the man in the street', dat wil dus zeggen: de Nederlandse kiezer, zijn vertrouwen in 'de politiek' zozeer is kwijtgeraakt, dat hij, op welke bewering van welke kant ook, voornamelijk reageert met scepsis en wantrouwen.

Nu is deze argwaan – gelukkig – niet iets wat van de dag van vandaag dateert. Rond 1700 schreef John Arbuthnot al: 'Alle politieke partijen gaan tenslotte dood aan het verzwelgen van hun eigen leugens', en zo'n kleine honderdvijftig jaar later noteerde Macauley: 'De grondslagen der politiek zijn van dien aard, dat de gemeenste rover zich tegenover zijn meest vertrouwde trawant zou schamen om ze ook maar te laten doorschemeren'. Om nog maar niet te spreken van Simon Cameron, die omstreeks het midden van de vorige eeuw 'een oprecht politicus' definieerde als 'iemand die als hij eenmaal omgekocht is, ook omgekocht blijft'.

Dergelijke cynische uitlatingen – en ze zouden gemakkelijk vertienvoudigd kunnen worden – zijn begrijpelijk in perioden, waarin de doorsnee burger weinig of geen invloed op het staatsbestel kan uitoefenen. Maar als ze gedaan worden in een tijdvak waarin de stem van 'de putjesschepper' even zwaar weegt als de stem van 'de miljonair', worden ze angstaanjagend. Er is een befaamde cartoon – de naam van de tekenaar ben ik vergeten – waarop men een octopus ziet die uit een soort mangat is opgedoken en een voorbijganger in zijn tentakels houdt geklemd. Een rijtje mensen staat belangstellend toe te kijken; twee heren met aktetassen onder de arm wandelen voorbij en de een merkt tegen de ander op: 'It doesn't take much to collect a crowd in New York.'

Dit stadium van onverschilligheid is bijna bereikt – en misschien zelfs hier en daar al overschreden – onder de meest uiteenlopende lagen van onze bevolking. Joost van den Vondel (volgens Ter Braak 'onze grootste en vervelendste dichter') mag dan gezegd hebben: 'Beloften maecken 't volck tot alle dingen graeg', de afgelopen jaren zijn er, door alle partijen van welke omvang of aard ook, zóveel beloften gedaan, dat er van die 'graegheid' niets meer is overgebleven. Welke beloften er ook worden gedaan

en door wie ze ook, al dan niet met omhooggeheven vinger, worden afgelegd: ze worden eenvoudig niet meer geloofd.

Natuurlijk zullen er altijd de nodige lieden overblijven die tot aan hun laatste snik zullen blijven beweren: 'die Partei hat immer Recht' – en die vindt men zowel onder communisten als onder staatkundig-gereformeerden, maar voor ontelbare Nederlanders is 'de politicus' toch iemand geworden 'naar wie men maar op één manier kan kijken, en dat is erop neer' (Frank H. Simonds).

Ofschoon ik mij volbloed PvdA-er voel en vurig, innig, van ganser harte etc. hoop, dat deze partij bij de komende verkiezingen meer zetels erbij zal veroveren dan men aan de vingers van twee handen kan tellen, zou ik, geloof ik, toch nog liever hebben dat de PvdA verlóór, bij een kiezersopkomst van 90 %, dan wón bij een kiezersopkomst van maar zo'n 55 % of daaromtrent. Een echte politicus zal deze uitspraak waarschijnlijk als superketterij in de oren klinken, maar ik ben dan ook geen politicus, maar gewoon een van die miljoenen 'men in the street', zij het dan een van die gelukkig ook nog behoorlijk talrijke 'men in the street', die het wel als een van hun plichten beschouwen – en er vaak ook nog genoeg in scheppen – om te volgen wat er in ons land op politiek terrein gebeurt en niet gebeurt.

Het is jammer dat ik niet tekenen kan, want als ik het wél kon zou ik hier drie plaatjes laten volgen. Op het eerste zou men een aantal mensen zien, bezig elkaar vliegen af te vangen. Op het tweede, wederom een aantal mensen, ditmaal bezig te muggeziften. En op het derde ook alweer een aantal mensen, druk doende spijkers op laag water te zoeken. En als titel zou er dan onder komen: 'Onze geachte afgevaardigden in de ogen van maar al te velen'.

Natuurlijk zou dit beeld niet met de werkelijkheid kloppen. Maar het gaat er niet om hoe het beeld in werkelijkheid is, het gaat erom welk beeld de Nederlandse kiezer voor ogen staat. Er is iets mis met het 'image' van onze politici – en dat image verbetert men niet door op een drum te gaan zitten trommelen of een carnavalsneus op te zetten, maar door zo doodgewoon mogelijk te doen en de Nederlander ervan te overtuigen, althans trachten te overtuigen, dat men vanzelfsprekend begaan is met het wel en wee van de partij waartoe men behoort, maar dat men in nog veel sterkere mate begaan is met lot, positie, situatie en levensomstandigheden van de Nederlandse bevolking. Men moet niet trachten zich populair te maken – een streven dat er in ons televisiebestel al toe heeft geleid dat men als normaal volwassen mens eigenlijk alleen nog maar zo'n beetje naar de documentaire programma's kan kijken – men moet proberen, om nu eens naar een voetbalvergelijking over te stappen, 'gewoon goed spel te laten zien', dan komt het publiek vanzelf wel. Maar als er aangekondigd wordt dat Ajax tegen Feyenoord zal spelen, men zich er dure plaatsbewijzen voor aanschaf en op het terrein gekomen de elftallen van Roddeloord en Blubberhuizen ziet aantreden, voelt men zich – en zeer

terecht ook – in hoge mate bekocht. Welnu, op een soortgelijke wijze bekocht voelen zich honderdduizenden en nog eens honderdduizenden Nederlanders. Als die zich op de voetbalvelden bekocht voelen, is het nog tot daaraantoe; dat kan er hoogstens toe leiden dat het voetbal als spel uit onze samenleving verdwijnt. Maar als men zich als kiezer zo bekocht voelt, zou het er wel eens toe kunnen leiden dat men heel de democratie de rug toekent. En dat zou bijna net zo erg zijn, als wanneer iedereen straks in november op dominee Abma zou stemmen.

H. M. LINTHORST

De PvdA en de omroep

In opdracht van het bestuur van de Partij van de Arbeid heeft een commissie de wettelijke regeling van de omroep bestudeerd. Zij heeft zich daarbij niet losgemaakt van de uitgangspunten van de op 1 januari 1969 ingevoerde Omroepwet, waarvan de totstandkoming in 1967 door de PvdA gesteund was, maar slechts de uitwerking ervan kritisch bekeken.

Openheid

Die uitgangspunten waren: openheid (onbelemmerde toegankelijkheid van zoveel mogelijk meningen) en samenwerking. De PvdA-omroepcommissie paraphraseert in haar rapport het eerstgenoemde uitgangspunt tot 'pluriformiteit'. Dat is niet geheel juist; het is slechts de helft van het verhaal. Het ging in 1967 niet alleen om een verscheidenheid van meningen en stromingen, maar ook om de toegankelijkheid van *nieuwe* stromingen. Dat was juist één van de belangrijkste geschilpunten. De VVD meende dat het ontwerp-Omroepwet voorzag in een schijn-openheid, dat het géén uitwerking gaf aan haar eigen uitgangspunten en slechts de status-quo wilde handhaven. Door de voorstanders van de wet werd dat ontkend. Zij hebben gelijk gekregen. De openheid blijkt redelijk te zijn. Een tweetal nieuwe omroeporganisaties heeft inmiddels zijn intrede gedaan.

Het eigenaardige feit doet zich nu voor, dat juist die intrede van twee nieuwe omroeporganisaties de PvdA-commissie doet komen tot de conclusie, dat zich wijzigingen hebben voorgedaan, die tot maatregelen nopen. De feiten die de commissie nu aanvoert als moeilijkheden, tonen echter niet méér aan dan dat de Omroepwet werkt: TROS en EO werden van aspirant-omroeporganisatie tot omroeporganisatie-C en de TROS vervolgens omroeporganisatie-B, de AVRO werd super-A-omroeporganisatie en de NOS kreeg zendtijd die – Teleac niet meegerekend – dichter ligt bij het wettelijk minimum dan bij het maximum. En wat de 'wildgroei' van mini-omroepen betreft, daarvan is geen sprake meer sinds de door minister Klompé uitgevoerde sanering onder deze instellingen.

Bijzonder onjuist is de opvatting van de commissie, dat de toelatingsdrempel voor aspirant-omroeporganisaties te laag is. Deze drempel van 15 000 leden is in het systeem van de Omroepwet niet de eigenlijke drempel. Dát is het criterium van 100 000 leden voor een omroeporganisatie-C.

Om instellingen een eerlijke en reële kans te geven om die drempel te overschrijden voorziet de Omroepwet in het instituut van de aspirant-omroeporganisaties, die gedurende maximaal 2 jaar kunnen proberen 100 000 leden te vergaren en zo kunnen bewijzen een volwaardige omroeporganisatie te zijn. Slechts om niet ieder clubje dat kansloos is om de 100 000-drempel te nemen of dat wellicht niet eens serieus beoogt, gedurende 2 jaar als aspirant-omroeporganisatie zendtijd te behoeven geven, is ook dáárbij voorzien in een drempel.¹ *Pas wanneer regelmatig een aspirant-omroeporganisatie er niet in zou slagen om omroeporganisatie te worden, zou geconcludeerd kunnen worden dat het criterium van 15 000 leden voor een aspirant-omroeporganisatie te laag is.* Het tegendeel heeft zich tot op heden voorgedaan. De twee enige aspirant-omroeporganisaties uit de geschiedenis van ons omroepbestel, TROS en EO, behaalden de status van omroeporganisatie-C en de TROS promoveerde zelfs tot omroeporganisatie-B! De uitwerking van de Omroepwet blijkt derhalve geheel te voldoen aan haar uitgangspunt.

Nog enkele andere uitspraken lijken een indicatie te geven voor een zekere voorkeur voor de status-quo bij de PvdA-omroepcommissie. De commissie acht het dienstig nadrukkelijk te melden dat zij de éne wijziging, die haar systeem van omroepverkiezingen in de zendtijdverdeling teweeg zou brengen, aanvaardt. En de voorzitter van de commissie noemt in een ingezonden brief in De Volkskrant een eventueel tot omroeporganisatie-B degraderen van de NCRV een van de ontwikkelingen, die het huidige stelsel onhoudbaar maken. Mij lijkt het veeleer een toe te juichen gevolg van het omroeporganisatie-C worden van de EO. De ontwikkelingen in het protestants-christelijke gedeelte van onze samenleving vinden hun weerslag in het omroepbestel. Voorwaar een democratisch omroepbestel.

Zendtijdverdeling

De commissie onderschijft het uitgangspunt, dat de luisteraar/kijker door middel van een wilsuitdrukking bepaalt hoe de zendtijd zal worden verdeeld. Als zodanige wilsuitdrukking wordt thans het lidmaatschap van een omroeporganisatie gehanteerd. De commissie constateert, dat dit in de praktijk nagenoeg identiek is met het abonnement op een omroepblad en somt een aantal zinnige bezwaren daartegen op. De conclusie die de commissie hieruit trekt, is echter niet zo voor de hand liggend als zij het doet voorkomen. Er zou nu gezocht moeten worden naar een andere vorm van wilsuitdrukking.

Uit het rapport blijkt niet, dat de commissie onderzocht heeft, of de mogelijkheid bestaat om de huidige vorm van wilsuitdrukking te behouden, maar zodanige wijzigingen aan te brengen, dat een lidmaatschap niet meer automatisch een abonnement op een omroepblad betekent. Dat is des te vreemder, nu de commissie zélf voor het auteursrecht op de programmagegevens – dé levensvoorwaarde voor het huidige omroep-

bladensysteem – een minder rooskleurige ontwikkeling voorziet. De voorzitter sprak in De Volkskrant zelfs van de ‘toch al wankele zaak van het auteursrecht’.

Er zou bijvoorbeeld bepaald kunnen worden, dat het uitgeven van een programmabladeen voor een omroeporganisatie verboden activiteit is.² Voor de communicatie met hun leden zouden zij dan hoogstens een typisch verenigingsorgaan mogen uitgeven, waarin op het gebied van programmagegevens slechts die van de eigen programma’s opgenomen zouden mogen zijn. De volledige programmagegevens kunnen dan – bij behoud van de verplichting van de omroeporganisaties om hun programmagegevens ter beschikking van de NOS te stellen – door de NOS tegen betaling aangeboden worden aan ieder die ze wil publiceren (met uitzondering van omroeporganisaties). De opbrengst is dan voor de omroep-pot, waarin ook de omroepbijdragen en de STER-gelden gaan. Gezien de zware last, die de exploitatie van een programmablade voor de omroeporganisaties langzamerhand betekent, moet een dergelijke regeling geacht worden mede in het belang van de omroeporganisaties te zijn.

Niet alleen heeft de commissie dergelijke mogelijkheden ter verbetering van de thans gangbare vorm van wilsuitdrukking niet onderzocht, ook bij haar zoeken naar een andere vorm van wilsuitdrukking is de commissie uiterst oppervlakkig tewerkgegaan. Slechts het idee van omroepverkiezingen, als zijnde het meest voor de hand liggende, wordt door de commissie nader uitgewerkt. De praktische bezwaren tegen omroepverkiezingen (politisering, geringe opkomst) zijn reeds op tal van andere plaatsen uiteengezet. Zij kunnen hier buiten bespreking blijven. Opgemerkt zij nog slechts, dat dit, voorzover mij bekend, de eerste keer is sinds C. van den Bergh in 1952 in S & D zijn opstel ‘Referendum en volksinitiatief’ schreef, dat in Nederland in socialistische kring wordt gepleit voor een systeem van volksraadpleging anders dan voor de aanwijzing van afgevaardigden in vertegenwoordigende lichamen.

Indien uit democratisch oogpunt uitbreiding van de volksraadpleging gewenst wordt, zou het raadzaam zijn als de PvdA, alvorens te kiezen voor omroepverkiezingen, een standpunt bepaalde over het gehele, door Van den Bergh zo voortreffelijk uiteengezette leerstuk. Het ligt dan m.i. meer in de rede prioriteit te geven aan volksraadpleging bij de wetgeving (bijv. de tweede lezing van grondwetsherziening) dan bij een daad van bestuur, zoals de verdeling van zendtijd er een is. Indien wij een wetsreferendum houden, zou waarschijnlijk juist op het gebied van de omroepwetgeving (Omroepwet, anti-REM-wet, anti-Veronica/Nordsee-wetten) onder het electoraat een behoefte aan inspraak zijn.

Niet alleen vanwege de thans gangbare vorm van wilsuitdrukking heeft de PvdA-omroepcommissie bezwaar tegen het systeem van de zendtijdverdeling in de Omroepwet. Ook het feit dat de zendtijdverdeling geschiedt door de minister van CRM gaat de commissie duidelijk te ver. Een merkwaardig standpunt. De toewijzing door de minister van verreweg het grootste

gedeelte van de zendtijd, nl. die van omroeporganisaties, NOS, aspirant-omroeporganisaties en politieke partijen, is een gebonden bestuurshandeling. De minister is niet vrij om al of niet zendtijd toe te wijzen. De criteria voor wie zendtijd kan krijgen en in welke mate staan in de wet. De minister voert de wet slechts uit, heeft daarbij een minimale beleids marge en moet bovendien een adviesorgaan horen. Is de beslissing genomen, dan staat voor belanghebbenden beroep open op de Kroon ingevolge de Wet-BAB. Als dit de commissie te ver gaat, welke regeringsmacht wil zij een minister dan nog wél laten?

Het gaat bij de verdeling van zendtijd om het betrachten van de verdelende rechtvaardigheid bij het verschaffen van de mogelijkheid voor het uitoefenen van het grondrecht van vrije meningsuiting. De beste waarborgen daarvoor geven stringente criteria in de wet en rechterlijke toetsing. De thans geldende BAB-procedure moge nog geen volwaardig beroep op een onafhankelijke rechter zijn, dit wordt anders onder de werking van de Wet-AROB, waarvoor het ontwerp reeds is ingediend. De PvdA-omroepcommissie ziet ten onrechte meer in parlementaire invloed vooraf. Een samenloop bij één bestuursbeslissing van zowel politieke invloed door het parlement vooraf als rechterlijke toetsing achteraf lijkt mij niet wel mogelijk. De rechterlijke toetsing zal dan in ieder geval zó marginaal worden, dat zij alle betekenis verliest. Waar het hier gaat om een zo objectief mogelijke verdeling van de beperkte beschikbare zendtijd, heb ik meer vertrouwen in de administratieve rechter dan in een politiek orgaan. Daarmee is het parlement geenszins buiten spel gezet. Als de toepassing van de wettelijke criteria door de minister en/of de toetsing van die toepassing door de administratieve rechter haar niet zint, weerhoudt niets haar de wet te veranderen.

De commissie is voorts van mening, dat de uitbreiding van de radiozendtijd van de AVRO als super-A-omroep ten onrechte is geschied. Ter argumentatie van deze stelling wordt slechts verwezen naar de geschiedenis van het desbetreffende wetsartikel. Gezien het feit dat de Memorie van Toelichting zegt, dat gevallen van toepassing van deze bepaling zich zouden kunnen voordoen 'indien een omroeporganisatie A een uitzonderlijk groot ledental bereikt', kan ik echter slechts het tegendeel van de stelling van de commissie bewezen achten.

Het is frappant, dat de twee grieven die de commissie tegen de toepassing van art. 31 Omroepwet heeft, strijd met de wet en willekeur, juist twee van de gronden zijn waarop belanghebbenden krachtens de Wet-BAB voorziening kunnen vragen bij de Kroon tegen een beslissing van de minister. Dat is in het geval van de AVRO-zendtijduitbreiding niet gebeurd. (Terzijde zij hier vermeld, dat ook tegen het omroeporganisatie-C worden van de EO door geen der andere omroeporganisaties beroep is ingesteld; ook niet door degenen die nog steeds beweren dat de minister op basis van de Omroepwet anders had kunnen en moeten beslissen.)

Ook in haar systeem van omroepverkiezingen wenst de PvdA-omroepcommissie geen honorering van uitzonderlijk grote steun van de kiezers voor een omroeporganisatie-A. Dat lijkt in strijd met de democratisering die de commissie zegt na te streven. De 'vergrauwing' is in dit verband niet meer dan een kreet. De commissie, die zo graag parallellen trekt met het parlementaire systeem van volksvertegenwoordiging, zal zonder enige twijfel geen voorstander zijn van analoge maatregelen tegen 'vergrauwing' in het parlement door wijziging van de Kieswet.

De commissie heeft niet aangetoond, dat het lidmaatschap van een omroepvereniging, mits ontdaan van de koppeling aan het abonnement op een omroepblad en het betalen van omroepbijdrage, geen bruikbare vorm van wilsuitdrukking als basis voor de verdeling van zendtijd meer is. Om dat lidmaatschap een bewuste wilsuitdrukking te laten zijn is het wettelijk vaststellen van een minimum-contributie niet onjuist, maar voor een forse verhoging van het thans geldende bedrag van f 5, waarvan de minst draagkrachtigen het eerst de dupe worden, zijn totaal geen termen aanwezig.

De commissie wijst terecht op de noodzaak van democratisering van de omroeporganisaties. Dat vraagt niet alleen om verenigingen met goed gemotiveerde leden - daarvoor moet dan ook de koppeling van het lidmaatschap aan abonnement op omroepblad-in-fraaie-koperdiepdruk opgeheven worden -, maar ook om omschakeling van een zo groot mogelijk aantal luisteraars/kijkers bij het verenigingswerk. Dat aantal zal minimaal worden bij zendtijdverdeling op basis van verkiezingsuitslagen. Daarmede valt immers het belangrijkste motief om lid te worden van een omroepvereniging weg. Wie meent dat dit wel zal meevallen en daarbij een parallel wil trekken naar het lidmaatschap van politieke partijen, miskent de feitelijke verschillen tussen organisaties in het politieke bestel enerzijds en in het omroepbestel anderzijds en de daaruit voortvloeiende verschillen in motiveringen voor het lidmaatschap: bij politieke partijen geldelijke steun en inspraak, bij omroeporganisaties géén noodzaak voor geldelijke steun, maar wél de zendtijdverdeling en eveneens inspraak (en thans nog het dubbeldikke omroepblad, maar dat motief moet immers verdwijnen).

Inhoud van de uitzendingen

De bepaling in de Omroepwet, die de minister de mogelijkheid geeft administratieve sancties te treffen tegen instellingen, die zendtijd hebben verkregen, wordt door de PvdA-omroepcommissie vierkant verworpen. Dit standpunt is onjuist en inconsequent.

Onjuist is de mening van de commissie, dat de minister, de Omroepraad gehoord, *almachtig* is en *zonder meer* een omroeporganisatie kan uitsluiten van het doen van uitzendingen. Ook hier is immers ingevolge de Wet-BAB toetsing achteraf mogelijk, terwijl daarvan ook een zekere preventieve werking uitgaat.

Inconsequent is de verwerping van de tuchtbepaling door de commissie, omdat de commissie wél voorstander is van een reeks van gebods- en verbodsbepalingen in de Omroepwet, óók met betrekking tot de inhoud van de uitzendingen (reclameverbod, volledig programma).

Zij voegt er zelfs nog een nieuwe aan toe: géén verkiezingspropaganda. Een parallel met de schrijvende pers valt hier niet te trekken. Die wordt niet voorgeschreven geen propaganda te maken of een redelijke onderlinge verhouding tussen de aandacht voor sport en voor andere onderwerpen aan te houden. Dit zijn geen kwesties om de strafrechter mee lastig te vallen. Indien dergelijke bepalingen gewenst geacht worden, lenen zij zich veeleer voor administratieve sancties.

Een van de bepalingen in de Omroepwet, die de inhoud van de uitzendingen betreft, is die welke voorschrijft, dat op één van de radionetten een programma van 'verstrooiende aard' wordt uitgezonden. Deze bepaling kwam in de wet om op één zender, Hilversum III, een alternatief voor de piratenzenders te bieden. Om politieke redenen meende men, dat eerst na het tot stand komen van dit alternatief tot het wettelijk onmogelijk maken van de activiteiten van de piraten kon worden overgegaan. Thans meent de regering, dat het zo ver is en zijn de desbetreffende wetsontwerpen bij het parlement ingediend.

In het Voorlopig Verslag naar aanleiding daarvan neemt de PvdA-fractie een standpunt in, dat hier tot commentaar noopt. Zij weigert zich een oordeel te vormen over de vraag, of de programma's van Hilversum III tegemoet komen aan de wensen van hen die thans nog veel naar de piratenzenders luisteren. Dat zou, als zijnde een vraag die de inhoud van de programma's betreft, buiten de bevoegdheden van regering en parlement liggen. Beide zouden zich in beginsel van oordelen over de inhoud van programma's dienen te onthouden.

Dat is op zich een respectabel standpunt, maar men kan zich in deze niet losmaken van de wet en haar geschiedenis. De wet bevat nu eenmaal bepalingen aangaande de inhoud van de uitzendingen. Nu de wetgever gewild heeft, dat er een licht muziekprogramma als alternatief van de piratenzenders kwam en die wil tot uitdrukking gebracht heeft in een wetsbepaling, waarom zou de wetgever dan niet mogen toetsen of het programma dat op basis van die wetsbepaling tot stand is gekomen, aan haar bedoelingen voldoet?

Wél zullen regering en parlement er goed aan doen zich te onthouden van het geven van een oordeel over de inhoud van een programma, anders dan op basis van de wet. Daar mankeert het nogal eens aan (Biesheuvel over abortus-uitzending, Stuyt over 'Begrijpt U nu waarom ik huil', Van Someren-Downer over de VPRO).

Indien men van mening is, dat regering en parlement principieel niets met de inhoud van de uitzendingen te maken hebben, zal men ervoor moeten

pleiten alle desbetreffende bepalingen uit de Omroepwet te verwijderen. De PvdA-omroepcommissie doet dat níet.

De bovenbedoelde mening is echter zeer wel te verdedigen, mits men enige uitzonderingen erkent (reclameverbod, programma NOS, STER).

Bepalingen betreffende de inhoud van uitzendingen zullen immers altijd tot interpretatiemoeilijkheden aanleiding blijven geven (Wat is informatief? Is een mededeling 'Dit was een VARA-productie' verboden propaganda?). En is het nu werkelijk zo'n ramp dat de TROS geen actualiteitenrubriek uitzendt? En moet zoiets dan afgedwongen worden? Welk voordeel voor het omroepbestel verwacht de PvdA-omroepcommissie van een met tegenzin uitgezonden actualiteitenprogramma?

NOS

Bij hetgeen de commissie opmerkt over de NOS, valt op, dat de commissie kennelijk alleen aan de televisie heeft gedacht. Gesproken wordt over het vullen van avonden, wat inderdaad bij de televisie het geval is, maar de radio pleegt – gelijk bekend – de gehele dag uit te zenden. Of de opmerkingen van de commissie t.a.v. de televisie juist zijn, moge hier in het midden gelaten worden, zij kunnen in ieder geval niet zonder meer toegepast worden bij de radio, aangezien daar in veel mindere mate sprake is van een schaarste aan zendtijd. Ik wil hier verder volstaan met de opmerking, dat naar mijn mening het programma van Hilversum III – mede als gevolg van de hierboven beschreven toetsing aan de bedoeling van de wetgever – behoort tot de categorie radioprogramma's die zich bij uitstek lenen voor een gezamenlijke voorbereiding, samenstelling en uitvoering en dientengevolge verzorgd zou moeten worden door de NOS.

Vrijstelling van omroepbijdragen

Over de vrijstelling van betaling van de omroepbijdrage bevat het rapport van de PvdA-omroepcommissie een onduidelijke passage, die innerlijk tegenstrijdig lijkt. Gesteld wordt dat radio en televisie tot de noodzakelijke levensbehoeften behoren en dat derhalve het minimumloon daarop gebaseerd zou moeten worden.

Dat is juist. Iedereen die het minimumloon geniet kan dan dus daaruit de omroepbijdrage voldoen. Vrijstelling is voor deze mensen dus niet meer nodig. Onbegrijpelijk is dan ook de wens van de commissie om de vrijstelling uit te breiden tot het minimumloon.

Overigens ben ik van mening dat de formele binding tussen de Partij van de Arbeid en de omroeporganisatie VARA beëindigd moet worden.

1. In vergelijking met de verkiezingen voor de Tweede Kamer moet het 100 000-criterium gezien worden als de kiesdrempel die gevormd wordt door de kiesdeler en de 15 000-eis als de waarborgsom en de lijst met handtekeningen.
2. Bijv. als specificering van de reeds nu geldende eis, dat de omroeporganisaties uitsluitend, althans hoofdzakelijk, ten doel moeten hebben radio- of televisie-uitzendingen te doen.

BOEKBESPREKING

Het Milieboekje, door *Bram van der Lek*. Van Genneep n.v., Amsterdam 1972

Publikaties over het milieu komen in exponentieel groeiende aantallen op de markt. Uitgever en schrijver maakten 'Het Milieboekje' omdat naar hun opvatting in de bestaande literatuur over het milieu te weinig wordt aangegeven, dat het bij de milieuproblematiek eigenlijk om een sociaal-politiek probleem gaat.

Het Milieboekje bestaat uit drie onderdelen. In het eerste hoofdstuk illustreert Van der Lek de voortgaande milieu-aantasting nog eens met een aantal wél bekende feiten. Vervolgens verdedigt hij de stelling dat het milieuprobleem nauw samenhangt met de maatschappelijke organisatie van de produktie (marktkapitalisme), en in die zin uiteindelijk een sociaal-politiek probleem is. De grootste verdienste van dit deel van het boek is de tegenspraak, die het mengsel van macro-economische bespiegelingen, utopisch getinte oplossingen en het gehanteerde mens- en maatschappijbeeld op een aantal punten bijna dwingend bij veel lezers zal oproepen. In het kader van deze bespreking wijs ik op twee feitelijke onjuistheden (er zijn er meer): in tegenstelling tot wat Van der Lek zegt, worden de meeste mensen ondanks de inflatie wel degelijk wijzer van de groei, hoeveel kritiek ook mogelijk is op de manier waarop die groei wordt vastgesteld (blz. 42). Het huidige niveau van vervuiling is – anders dan Van der Lek stelt – deels een direct gevolg van de bevolkingsgroei (blz. 39). Nationaal kan worden gedacht aan het toenemende ruimtebeslag van een groeiende bevolking en internationaal aan het grootste milieuprobleem in de derde wereld: onvoldoende huisvesting en voeding, onderwijs en werk.

Het derde en laatste hoofdstuk informeert over milieu-acties en bevat een nuttige literatuur- en adreslijst.

De Kam

Sociologie van de Participatie, door *dr. H.M. Jolles*. Samsom Uitgeverij n.v., Alphen aan den Rijn, 1972

Wie anno 1972 een boek opslaat onder de titel 'Sociologie van de Participatie' verwacht nu niet onmiddellijk de resultaten aan te treffen van een onderzoek naar de participatie in een vijftal verenigingen: de Amsterdamse

amateurvoetbalclub Zeeburgia en Amsterdamse afdelingen van de Vrouwenbond van de PvdA, de Algemene Bedrijfsbond voor de Metaalnijverheid en de Elektrotechnische Industrie (ANMB), het Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk (NIVON) en het Humanistisch Verbond.

Het onderzoek heeft zich afgespeeld in 1967, een jaar waarin zich een golf van nieuwe participatievormen buiten verenigingsverband begint af te tekenen. Inspraak, medebeslissingsrecht, sociale actie, buitenparlementaire oppositie zijn de participatiestijlen die de gemoederen in die dagen bezighouden. Diegenen die belang stellen in de totstandkoming van de zgn. participatiedemocratie zullen dit boek dan ook stellig ter hand nemen in de verwachting een sociologische analyse aan te treffen van de democratiseringsgolf van de afgelopen jaren. Jolles heeft echter met zijn onderzoek wat dat betreft de boot gemist. Een schoolvoorbeeld van sociaal onderzoek dat door een ingebouwde traagheid bij opzet en verwerking achter de zich snel wijzigende omstandigheden aanhobbelt.

Jolles zit hier geweldig mee in en weet het geheel toch acceptabel te maken door hier en daar wat geactualiseerde beschouwingen toe te voegen. Zo is met name de paragraaf over de 'ontmanteling van de participant' de moeite van het lezen waard. In deze paragraaf wijst Jolles erop dat de vernieuwingsgolf van de afgelopen jaren niet alleen het organisatiepatroon van het traditioneel bestel heeft overspoeld, maar dat ook het beeld van de participant zelf daardoor ingrijpende wijzigingen heeft ondergaan. Met prijzenswaardige eerlijkheid relativeert Jolles de actuele betekenis van zijn studie:

'Wij hebben in het voorafgaande participatie steeds gezien als betrekking hebbend op alle posties in een bepaald sociaal verband. Waar echter thans sprake is van een participatiecrisis en van beeldvergruizing, gaat het uitdrukkelijk om de enkelvoudige deelnemer, het lid, de aanhanger, de kiezer, de bezoeker, de gewone man' (blz. 218).

Dit is een belangrijke constatering, omdat het overgrote deel van dit boek de participatie in klassieke zin behandelt, waarbij de participatie wordt opgevat als een onderschikking van de individuele burger aan een groepsproces. Participatie, aldus Jolles, is het doelbewust handelen van mensen in overeenstemming met doeleinden, waarden, normen of voorschriften van anderen. Hij beziet de participatie als rolaandrijving (het lidmaatschap, een bestuursfunctie, enz.) of als cultuuraanvaarding (de groep als referentie). In beide gevallen is er sprake van 'aanvaarding', het 'zich voegen naar', 'zich onderwerpen aan een stelsel van normen en gedragsregels'. Zo bezien kan participatie – hoe vreemd het ook klinkt – tegelijkertijd een stuk onmondigheid inhouden. Kenmerkend voor de participatiegolf van de afgelopen jaren is nu juist de behoefte aan participatie in mondigheid, gericht op de wijziging van normen en gedragsregels in plaats van zich daaraan kritiekloos te onderwerpen.

Dat er in de door Jolles bestudeerde periode sprake is van een afnemende

participatie in verenigingsverband behoeft, zo is later wel gebleken, geenszins te wijzen op een toenemende ongeïnteresseerdheid of apathie. Het belang van Jolles' studie is, dat hij nog eens aantoonst hoe belangrijk het verenigingsleven is geweest als instrument in de emancipatiestrijd. De aanvaarding van bepaalde groepsnormen en gedragsregels waren essentieel voor de individuele burger om het gevoel te hebben 'er bij te horen'.

Het afnemen van de participatie in verenigingsverband kán wijzen op een vervreemdingsproces waarvoor tal van redenen zijn aan te geven. Het kan echter ook een aanwijzing zijn dat het emancipatieproces zijn voltooiing nadert, dat de individuele burger de collectiviteit niet langer nodig heeft om te participeren, dat zijn kritisch vermogen voldoende is ontwikkeld om ook zonder de veiligheid van het verenigingsverband mondig te kunnen zijn. Verschijnselen als ledenverlies, gering vergaderbezoek, enz. behoeven geen aanleiding te zijn tot onheilsprotetiën over de toekomst van onze democratie. Wel zouden zij kunnen inspireren tot een radicale aanpassing van de bestaande organisatiestructuren aan de veranderingen die de laatste jaren zijn opgetreden in participatiestijl.

In welke richting deze veranderingen zich verder zullen ontwikkelen kan Jolles ons op grond van zijn studie uiteraard niet mededelen. Het zou echter goed zijn wanneer enthousiaste promotors van de participatiedemocratie zich zijn waarschuwing ter harte zouden nemen niet al te paternalistisch met de droomparticipant om te springen door hem bij voorbaat alweer in nieuwe kaders te willen persen. Jolles wijst erop dat in tal van idealistische plannen om te komen tot nieuwe gedemocratiseerde structuren een innerlijke tegenstrijdigheid zit ingebouwd. De bedoeling is om alle betrokkenen volop de ruimte te geven hun wensen en plannen vrijelijk te ontwikkelen. Het welslagen van de nieuwe structuur is echter wel afhankelijk van de bereidheid van de betrokkenen om te participeren overeenkomstig de zienswijze van de ontwerpers. Zo gaat menig democratiseringsplan gepaard met nieuwe situaties van onmondigheid.

'Men kan zich niet aan de indruk onttrekken', aldus Jolles, 'dat in deze wed-ijver in democratische inbreng de participant als betrokkene de telkens naar voren gehaalde doch onzichtbaar blijvende getuige is. Hij is de eeuwige derde, die als bewijs voor het eigen plan moet dienen, en die dit het beste doet door zich maar niet te laten zien, misschien zelfs door helemaal niet te bestaan' (blz. 218).

Zou dat de reden zijn dat de participant in dit boek toch niet helemaal uit de verf is gekomen?

Ed van Thijn

Nakaarten

De aanblik van Den Uyl en Van Mierlo op de avond van 29 november doet onweerstaanbaar denken aan de strofe uit het welbekende lied over de klok van Arnemuiden: 'Als de vreugde is vermengd met droefenis'. Vreugde over de verkiezingswinst van de Partij van de Arbeid (en die van de PPR natuurlijk), droefenis over het verlies van D'66. Gemengde gevoelens dus.

Gemengde gevoelens ook bij beschouwing van de naaste politieke toekomst. De afkalving van het politieke midden, op zich een verheugend verschijnsel, is in het verstreken decennium gelijkelijk opgedeeld tussen links en rechts. Van een echte politieke 'verlinksing' kan per saldo dus niet worden gesproken. De jonge kiezers op wie wij toch in niet geringe mate onze hoop hebben gesteld, laten weliswaar de confessionele partijen in overweldigende omvang in de steek; hun keuze voor de Partij van de Arbeid blijft echter toch nog iets achter bij het gemiddelde keuzepercentage voor de Partij van de Arbeid (24 resp. 27,4 %). Voor de VVD daarentegen waren deze cijfers 17 resp. 14,4 %. Cijfers die te denken geven over de wijze waarop wij in de verkiezingscampagne bij de jeugdige kiezers zijn overgekomen.

'Belangrijker dan de winst van de progressieve drie is het verlies van het confessionele blok', hoor je wel eens zeggen. Is dat niet een typische kortetermijn-overweging? Is de hierboven gesignaleerde trend (de gelijke opdeling van het politieke midden tussen links en rechts) niet een veel belangrijker fenomeen om bij stil te staan?

De vraag die velen in het progressieve kamp zich de komende maanden gaan stellen is ongetwijfeld de volgende: zetten wij de voortgaande deconfessionalisering om in een duidelijke winst voor links, als wij dank zij de recente verliezen van de confessionele partijen eventueel een progressief minderheidskabinet van de grond weten te krijgen? Anders geformuleerd: hoe buigen wij confessioneel verlies nú om in links gewin in de toekomst? Het antwoord, mijn antwoord: juist door een progressief minderheidskabinet.

De Poolse aforist Jerzylec heeft eens geschreven: 'Je schrijft je credo niet op de muur'. Die man is natuurlijk ongeschikt voor het politieke bedrijf. Hij heeft niettemin toch wel een beetje gelijk. Jaren lang oppositie voeren leidt onvermijdelijk tot een zekere kramphouding, tot een soort navelstaren. Regelmatige bezinning over uitgangspunten en doeleinden van een politieke partij is broodnodig, vormend voor een partij en haar achterban is evenzeer de noodzaak zich van tijd tot tijd eens te bezinnen op de voortdurende spanning tussen het uitoefenen van politieke macht en het uitdragen van een

politiek credo, een spanning welke alleen door regeren kan worden opgeroepen. Het is die spanning, het experimenteren met concrete politieke macht enerzijds en de politieke doelstelling op langere termijn anderzijds, welke de Partij van de Arbeid lange tijd heeft moeten ontberen.

Regeren is geen doel in zichzelf, maar op dit moment om tweeërlei reden een uiterst nuttig instrument:

1. om een aantal zaken te doen die de twee voorgaande kabinetten hebben laten liggen,
2. om een partij te helpen niet alleen een credo op de muur te schrijven, maar dat credo ook in de harde politieke praktijk waar te maken.

Een politieke partij moet een zeker realisme kunnen opbrengen, moet daarom bereid zijn niet alleen oppositie te voeren, maar ook—uiteraard met behoud van een zekere kritische en dualistische opstelling jegens de 'eigen' regering—eens een beleid te verdedigen.

De vraag die velen in de partij zich stellen op dit moment is natuurlijk: is regeren ook een nuttig instrument om een aantal structurele veranderingen in onze samenleving door te voeren, door lange-termijn-doelstellingen zo gezegd? Wij achten graag het antwoord op deze vraag doorslaggevend bij de beoordeling van het dilemma: wél of niet gaan regeren nú.

Naar mijn overtuiging dient de Partij van de Arbeid via een minderheidskabinet in de gelegenheid te worden gesteld tezamen met PPR en D'66 het progressief regeerakkoord uit te voeren. Niet alleen als een soort zelfbevestiging, maar vooral om werkelijk te laten zien dat het anders kan. De burgers-bij-het-bestuur-boodschap kan je nog zozeer in abstracto uitdragen; realisering daarvan, met name op economisch terrein, is de beste aanbeveling voor een grote categorie kiezers welke nu nog afwijzend tegenover ons staat, doodgewoon omdat het ons tot dusver vanuit onze programma's onvoldoende is gelukt een exacte voorstelling hiervan op velen van hen over te brengen. Zo zijn er meer 'nieuwe' punten, die alleen langs de weg van praktische realisering potentieel linkse mensen kunnen motiveren metterdaad voor links te kiezen.

Zonder in te gaan op de kans dat er een progressief minderheidskabinet komt, noch op de overlevingskansen van zo'n regering, kom ik dan ook tot de conclusie dat ook een partij die een aantal wezenlijke veranderingen in onze samenleving wil doorvoeren, niet voor het experiment van zo'n vorm van regeren opzij moet gaan.

H. A. VAN STIPHOUT

De verkiezingen

De verkiezingen van november hebben ons land voor een volstrekt nieuwe politieke en electorale situatie geplaatst. De delicaatheid in politicus zal zich gedurende de maand december en wellicht nog langere tijd daarna in haar volle omvang gaan aftekenen. De veranderingen in het electoraat—voor het eerst kan voor Nederland van een aardverschuiving worden gesproken—wijzen op processen die langzamerhand tot rijping zijn gekomen, althans een voorteken zijn van politieke bewustwording. Centraal in deze ontwikkeling staat de Katholieke Volkspartij die—nu de houdgreep van het verzuilde stelsel zienderogen verslapt—slechts kan demonstreren nooit een volkspartij geweest te zijn.

Het politieke spectrum geeft een mobilisering te rechterzijde te zien van, zoals Den Uyl het uitdrukte, de sterken tegen de zwakkeren, waardoor de VVD haar positie verbeterd zag van zestien naar tweeëntwintig zetels. De PvdA stootte door tot in de burcht van de KVP en wist haar positie in het zuiden aanmerkelijk te versterken. De ARP toonde aan dat er in Nederland plaats is voor een levensbeschouwelijke partij op religieuze grondslag mits het plechtanker tijdig wordt uitgeworpen en de koers duidelijk is uitgezet. Confessioneel gesoebat wordt door de kiezers klaarblijkelijk maar matig gehonoreerd, getuige de verliezen van CHU en KVP. Voor D'66 blijkt de ontploffingstheorie iets te vroeg actueel te worden. Toch is de Nederlandse politiek aan deze partij veel dank verschuldigd doordat zij met doodsvrachting deze processen op gang heeft gebracht. Laten we hopen dat we in de toekomst niet verstoken hoeven blijven van de magie van deze tovenaarsleerling, die over zoveel vitaliteit blijkt te beschikken.

Maar ook op de linker flank hebben we een stuk mobilisering mogen beleven. De PPR sprong van twee naar zeven zetels. Toch heeft voor mij deze oploop te veel het karakter van een rel, waardoor duurzame relaties met de kiezers nu eenmaal niet worden gewaarborgd. Als ik mij het NOS-onderzoek op de verkiezingsavond gepresenteerd door Marcel van Dam goed herinner dan zou deze partij haar aanhang voor ca. veertig procent hebben geput uit de categorie van de allerjongste kiezers en daarnaast voor zo'n dertig procent stemmers uit de PvdA en D'66 achter zich hebben verzameld. Niet dit 'leentjebuur spelen' baart me zorgen—er is ook voor andere leeftijdsgroepen nogal enig onderling verkeer tussen de drie progressieve partijen. Het komt mij voor dat de kiezers en ook jonge kiezers zich niet duurzaam verbonden weten met partijen die zich hoofdzakelijk

met behulp van één onderwerp uit het programma profileren. Hoewel het in dit geval een gewichtige zaak betreft als de vredespolitiek is de bestaansgrond toch te veel afhankelijk van internationale politieke ontwikkelingen. Wanneer deze inderdaad in de richting van een Europees veiligheidsstelsel zouden gaan, moet het absorptievermogen van een grote partij niet worden onderschat, als de functie van gangmaker van de kleine partij weinig appèlmogelijkheden meer biedt aan de kiezers. Van grote structurele betekenis voor de opstelling van de Nederlandse kiezer lijkt derhalve de winst van de PPR niet te zijn. Dat neemt niet weg, dat binnen ons electoraat voortdurend nieuwe dynamiseringsverschijnselen kunnen worden opgeroepen. Partijen die zich op een dergelijke smalle basis verlaten, moeten dan na enkele jaren en soms al bij de volgende verkiezingen met een enigszins sectarische positie genoegen nemen. D'66, dat zich aanvankelijk op staatkundige vernieuwing specialiseerde, heeft met dit verschijnsel te kampen. De bezuinigers van DS'70 hebben een veer moeten laten van twee zetels en in het licht van de polarisatie à la Wiegel lijkt er in de toekomst steeds minder ruimte voor deze partij. Dit lijkt te meer zo, indien de confessionele partijen het zouden bestaan hun confessionalisme te neutraliseren en in het politieke midden te blijven. Maar voorshands zijn er nog weinig tekenen die zouden wijzen op een ontwikkeling in de richting van deze voor hen aantrekkelijke positie. De enige ontwikkeling die door de progressieven te duchten zou zijn.

Nu de Nederlandse kiezer wellicht enigszins beduusd uit de politieke cocktailshaker is gekomen, kunnen er minstens twee in het oog springende verschijnselen worden vastgesteld. Allereerst valt het op dat de KVP in haar eigen burcht in Brabant en Limburg zulke harde klappen heeft gehad. Vervolgens blijkt uit diverse analyses dat deze verkiezingen in de laatste weken beslecht zijn. Deze verschijnselen staan niet los van elkaar. Juist omdat de traditionele bindingen aan politieke partijen nog niet in nieuwe relaties zijn uitgekristalliseerd, is als het ware de jacht open en is er tot op het laatste moment aan de confessionele kiezer—waaronder met name de katholieke—getrokken. De VVD meende zelfs de fatsoenscode te moeten doorbreken door daags voor de verkiezingen, toen geen weerwoord meer mogelijk was, de Partij van de Arbeid in een advertentie te attaqueren. Daarbij had zij klaarblijkelijk ook nog haar—van overheidswege gesubsidieerde—wetenschappelijk bureau aan de leiband. De Teldersstichting blijkt meer gevoel voor timing te hebben dan voor wetenschap. Even voor dien publiceerde dit bureau namelijk een rapport over misbruik van sociale verzekeringen zonder haar conclusies op een toereikende analyse te baseren.

Zoals gezegd liep de KVP in het zuiden de grootste klappen op. In Noord-Brabant zag zij haar aandeel teruggebracht van 49,3 % naar 37,7 %. In Limburg bedroeg deze reductie 54,1 % naar 43,9 % t.o.v. de verkiezingen van 1971. In de wetenschap dat deze partij in deze twee provincies bijna de helft van haar kiezersbestand had, zal het duidelijk zijn dat deze verminder-

de voorkeur voor de KVP juist landelijk gezien zulke desastreuze gevolgen voor haar meebracht. In geen van de andere provincies was de achteruitgang zo groot. Veelal bleef deze beperkt tot 3 à 4 %; in de noordelijke provincies was het verlies zelfs maar een half procent. De PvdA wist in Brabant en Limburg haar aandeel te verhogen van 14,2 tot 20,2 % en resp. 14,6 tot 20,2 %. De vraag stelt zich of het nu eindelijk tot een doorbraak is gekomen. Dit lang verbeide proces heeft in het verleden een beeld opgeleverd van geblinddoekte socialisten op zoek naar roomse kiezers in een donkere kamer. Deze ensce-nering zal doen vermoeden dat de operatie weinig succesvol was.

Mede met het oog op de toekomstige politieke situatie is het van wezenlijk belang te weten of dit proces van afkalving van de KVP-aanhang zich überhaupt zal voortzetten én of het zich zal doorzetten indien er voor de verkiezingen coalitievorming plaatsvindt tussen de progressieven en de KVP.

Eind augustus en begin september '72 is er een onderzoek gehouden naar de affiniteit van de kiezers in het zuiden t.o.v. de Progressieve Drie, KVP, DS'70 en VVD. Het onderzoek was zodanig opgezet dat de ondervraagde zich niet met een ja of nee hoefde uit te spreken over de partijen, maar voor elke partij kon aangeven welke kans hij zichzelf gaf om op de genoemde partijen te stemmen. Hij of zij had daarbij de keuze uit tien mogelijkheden, lopend van 100 % tot 0 %. Het onderzoek werd uitgevoerd door het NIPO op basis van een steekproef van 400 ondervraagden. Op deze wijze was het mogelijk om naast de uitgesproken voorkeur voor een partij ook de nog sluimerende preferenties op het spoor te komen. Met andere woorden het ging om de latente voorkeur die zich nog niet in een duidelijke keuze manifesteert.

Het onderzoek toonde aan dat er in het zuiden van het land een groot potentieel aan progressieve kiezers aanwezig is. Voor de KVP kon worden vastgesteld dat haar stemmers uit 1971 voor 81 % een stemkans afgaf van 50 % of hoger, 5 % geeft een kans af tussen de 50 % en 0 %, 15 % wist het niet of gaf een stemkans van 0 %. Van degenen die verklaarden op de KVP te zullen gaan stemmen, gaf zelfs 17 % zich nog een kans van 50 % of meer voor de Progressieve Combinatie.

Aan de hand van de resultaten was het mogelijk een gewogen stemkans te berekenen, waarin het totaal van de potentiële voorkeur voor een partij of combinatie van partijen tot uitdrukking komt. Voor de Progressieve Drie leverde dit ruim 25 % op; de KVP kwam tot bijna 54 %. Tegen de achtergrond van het feit dat de progressieven in aantocht zijn en de KVP op de terugtocht, betekenen deze cijfers dat de KVP toch nog in ruime mate bestaande affiniteit niet in stemmen op haar heeft weten te vertalen. Het voorland voor de progressieven is aantrekkelijk en gezien de stembusuitslag van ruim 20 % in het zuiden is ook door hen de latente voorkeur nog niet geheel geactualiseerd. In een eerste opwelling zou men zelfs kunnen denken dat de bovengrens al gauw bereikt zal zijn. Toch hoeft men hiervoor m.i. niet te vrezen omdat het proces van deconfessionalisering ongetwijfeld zal voortschrijden. Daarbij is op te merken dat in het zuiden van het land er een

zekere 'political lag' bestaat tussen stad en platteland, zodat deze gemiddelde cijfers een vertekend beeld geven. De affiniteit voor links is in de steden aanzienlijk hoger en blijft op het platteland wat achter. Zoals met zoveel verschijnselen—zeker waar het een geïndustrialiseerd platteland betreft—zullen hier met de jaren verschuivingen gaan optreden.

Rest nog de vraag of afspraken voor de verkiezingen tussen Progressief en KVP de gesignaleerde tendenties van richting veranderen. De resultaten blijken buitengewoon verrassend. Van degenen die progressief gingen stemmen geeft 79 % een stemkans van 50 % of meer op de progressieven (van deze stemmers uit 1971 is dat 78 %). Van de KVP-stemmers geeft 38 % een kans van 50 % of hoger dat zij op een van de partijen van de Progressieve Drie hun stem zullen uitbrengen wanneer deze coalitie tot stand komt voor de verkiezingen. Een gevoelig verlies voor de KVP, die—zoals uit het voorafgaande is gebleken—zonder coalitie slechts 17 % wankelmoedigen onder haar stemmers telde. Het zij hier vermeld dat het landelijke beeld bij een dergelijke coalitie minder gunstig is. Met dien verstande dat een polarisatie mobiliserend werkt op de thuisblijvers, welk voordeel voor een groter gedeelte aan de progressieven ten goede komt. De KVP zou overigens niet alleen nadeel van een coalitie ondervinden. Zij blijkt dan een duidelijke aantrekkingskracht te krijgen voor stemmers op kleinere partijen, hetgeen voor haar zo'n 5 tot 15 % nieuwe kiezers kan opleveren.

Wellicht tekenen zich enkele grote lijnen af na de jongste verkiezingen. De ontwikkeling in de richting van deconfessionalisering is een proces dat in hoge mate autonoom verloopt. Het politieke stelsel heeft daarop slechts marginale invloed. De politieke strijd zal onder invloed van deze afbrokkeling instrumenteler worden. Dit zal zowel betrekking hebben op de programmatische profilering als op de techniek van het kiezerswerven door middel van campagnes. De aloude hypothese dat de traditionele KVP-stemmer door coalities van Progressief en KVP juist binnen de KVP wordt gehouden, blijkt niet alleen onjuist te zijn, maar zelfs in haar tegendeel te verkeren. Een dergelijke coalitie geeft wellicht aan de katholiek die progressief stemt een extra legitimering voor zijn gedrag.

F. BRUINSMA

Lessen van sociaal-democratische regeringen

Elke keer als er verkiezingen worden gehouden, is de vraag, of de PvdA nu wel of niet met de confessionele partijen moet gaan regeren, weer actueel. Merkwaaardig genoeg worden de ervaringen van sociaal-democratische partijen in andere landen zelden als argument—voor dan wel tegen een dergelijke coalitie—gehanteerd. Nederland mag dan door de verzuiling een eigenaardig landje zijn, maar het is toch ook weer niet zó bijzonder, dat de PvdA geen lering zou kunnen trekken uit sociaal-democratische regeringen elders in West-Europa.

In bijna alle landen van West-Europa heeft de sociaal-democratie wel eens samen met niet-socialistische partijen in een regering gezeten, maar alleen de Scandinavische landen, Engeland en nu ook Oostenrijk hebben ervaring met regeringen van uitsluitend sociaal-democraten met een redelijke parlementaire meerderheid. Dat is natuurlijk het meest interessante geval, omdat het aangeeft wat een sociaal-democratische regering kan bereiken, als er niet teveel op de speelruimte gelet behoeft te worden (*I. Politieke actie-radius*). Maar omdat de PvdA daar voorlopig nog niet aan toe is, moet er ook aandacht besteed worden aan sociaal-democratische minderheidsregeringen en coalities met niet-socialistische partijen (*II. Politieke speelruimte*).

I. Politieke actie-radius

Van alle sociaal-democratische partijen in West-Europa scoort de sociaal-democratie in *Zweden* op het electoraal-politieke vlak de meeste punten. Behoudens een korte periode in '36 hebben de sociaal-democraten daar sinds '32 het regeringsheft stevig in handen. Bij elke verkiezing behaalt de sociaal-democratische partij minstens een kleine helft van de stemmen, terwijl de oppositie hopeloos verdeeld is en tot nog toe geen niet-socialistische regering heeft kunnen opbrengen.

Wat heeft de Zweedse sociaal-democratie in de afgelopen veertig jaar met die regeringsmacht gedaan? Er is daarmee een omvangrijk stelsel van sociale verzekeringen tot stand gekomen en sinds het begin van de jaren zestig is men met de uitbreiding van collectieve voorzieningen begonnen. Laten we beide bestanddelen van deze socialistische regeringspolitiek eens nader bekijken.

Het Zweedse stelsel van sociale verzekeringen is van een hoog gehalte en

belangrijk meer dan een eenvoudig vangnet. Maar sociaal-democratische regeringen blijken daarvoor niet onmisbaar te zijn: misschien wat onvollediger kennen de meeste landen van West-Europa een toch wel vergelijkbaar stelsel van sociale verzekeringen. Het aandeel van de sociale verzekeringen is organisch met het nationale inkomen meegegroeid en heeft meer te maken met economische groei dan met sociaal-democratie.

Evenals in andere landen zag de Zweedse sociaal-democratie in sociale verzekering een minder controversieel alternatief voor een inkomenspolitiek. Nu kan het argument van inkomensherverdeling door sociale uitkeringen moeilijk hoog aangeslagen worden. Vele sociale verzekeringen worden door de lagere inkomens zelf gefinancierd en hadden dus ook in hogere lonen uitgedrukt kunnen worden. Bovendien is het effect van sociale uitkeringen meer herverdeling binnen sociale klassen dan tussen klassen: van ongehuwden naar gehuwden met kinderen, van het werkende deel van de bevolking naar het niet-werkende deel, zoals 'Drees- en onderwijs-trekkers'.

Deze kanttekeningen doen niets af aan het feit dat sociale verzekeringen een wezenlijke bijdrage vormen aan de humanisering van een produktie-systeem, dat de prijs van arbeid in beginsel tot inkomen bestempelt. Evenmin wil ik de rol kleineren van de sociaal-democratie in Zweden en ook wel elders bij de totstandkoming van een stelsel van sociale verzekeringen. Maar een en ander vermindert wel de betekenis van een dergelijk stelsel als aanwijzing voor een typisch socialistische regeringspolitiek; vooral in het geval van Zweden, waar de sociaal-democratische regeringen pas aan de uitbreiding van collectieve voorzieningen (de tweede pijler van het sociaal-democratische bewind) konden beginnen, nadat het aandeel van de eigen bijdrage in de sociale verzekeringen in verhouding tot de financiering uit de algemene middelen was gestegen. Alleen op die voorwaarde verklaarde een voor de parlementaire steun onmisbaar deel van de oppositie zich akkoord met een verdere stijging van de overheidsuitgaven.

Het Zweedse sociaal-democratische bewind heeft de belangrijkste resultaten op het terrein van de collectieve voorzieningen geboekt. Onderwijs, medische verzorging, openbaar vervoer en dergelijke vormen de sociale architectuur, die langs politieke weg op het kapitalisme bevochten moet worden. Onder de voortdurende politieke leiding van sociaal-democratische regeringen vertoont Zweden een veel evenwichtiger patroon van particuliere welvaart en collectieve voorzieningen dan de andere landen van West-Europa. Natuurlijk hebben factoren als het hoge welvaartspeil en het geringe bevolkingstal daarin meegespeeld, maar het uiteindelijke resultaat kan toch aan de creditzijde van het sociaal-democratische bewind worden bijgeschreven; zij het met enige reserve, want dit sociale evenwicht is afgekocht met een grotere inkomensongelijkheid. Meer dan elders zullen in Zweden impulsen tot een nieuwe socialistische politiek dan ook uit de ideeënwereld van Nieuw Links moeten komen. Naast het al even genoemde probleem van de inkomensverdeling gaat het hierbij vooral om het ver-

waarloosde thema van de medezeggenschap in de bedrijven. De voedingsbodem lijkt vruchtbaar in een partij, die al vier decennia lang aan de regering is; een zekere verstarring is dan onvermijdelijk.

Ik heb wat langer stilgestaan bij het sociaal-democratische bewind in Zweden, omdat voor talloze socialisten daar nog een sprookjesachtige glans van uitgaat. Zo zegt Den Uyl in de 'Nieuwe Linie' van 26 juli: 'In de Scandinavische landen vind ik tot dusverre het meeste gerealiseerd aan gelijkheid en culturele bewustwording.' Maar dan kan ik ook niet nalaten wat te zeggen over het absolute nulpunt van sociaal-democratische regeringsmacht: de *Labour-regering Wilson in Engeland* ('64-'70, na '66 met een ruime parlementaire meerderheid).

Het Labour-bewind van Wilson fungeerde in feite als verlengstuk van de internationale monetaire wereld, die het zieke Engelse kapitalisme hardhandig wilde saneren. Het IMF pompte jaar in jaar uit grote sommen geld in de Engelse economie, terwijl de regering Wilson zich nauwgezet hield aan de richtlijnen van het IMF, dat een stringente politiek van deflatie en werkloosheid voorschreef. Geen wonder dat de spanningen tussen regering en vakbeweging zich in stakingen en grote arbeidsonrust ontladden; vooral toen de regering de stakingsactiviteit wettelijk aan banden wilde leggen (dat is de regering Heath dan gelukt, maar veel plezier beleeft men er nog niet aan!).

De enige verdienste van de regering Wilson is geweest, dat men zich niet uitsluitend verantwoordelijk voelde tegenover de internationale aandeelhouders van de n.v. Engeland. Wilson verschilt hierin van Heath, dat voor de eerste de noden van de kleine man nog een politieke realiteit zijn, waar rekening mee gehouden moet worden, al was het alleen maar om het verzet van de linkervleugel van Labour en grote delen van de vakbeweging de kop in te drukken.

De andere sociaal-democratische regeringen zitten tussen deze beide uitersten van Zweden en Engeland in. Belangrijker is, dat de magere en weinig socialistische resultaten van de regering Wilson niet de enige aanwijzing zijn, dat *de mogelijkheden voor een socialistische regeringspolitiek sinds het midden van de zestiger jaren minder* zijn geworden. Daar zijn twee oorzaken voor aan te wijzen. Ten *eerste* kan een sociaal-democratische regering een politiek naar Zweeds ontwerp alleen uitvoeren door de overheidsuitgaven te verhogen, maar de inflatie sluit deze mogelijkheid uit. Als grootste afnemer en werkgever wordt het overheidsapparaat in versterkte mate door inflatie getroffen. De particuliere bestedingen leggen bij voorbaat beslag op de aanwezige ruimte en de loon- en prijs-spiraal doet daar nog een schepje bovenop. De overheidsuitgaven worden zo een verlengstuk van de particuliere bestedingen en een regering kan weinig anders doen dan zich erbij neerleggen (of een sociaal contract sluiten!). In de *tweede* plaats is de onderlinge economische afhankelijkheid zózeer toe-

genomen, dat er voor een nationale economische politiek steeds minder ruimte is; denk aan de handelsstromen binnen regionale blokken (EEG) en het internationale monetaire stelsel (IMF).

Misschien kan de sociaal-democratie een deel van de actie-radius terugwinnen door een programmatische herbezinning. Om dat duidelijk te maken moeten we een stukje in de geschiedenis teruggaan, namelijk naar de *Labour-regering Attlee in Engeland* ('45-'51), die voor de ideologie van het socialisme van grote betekenis is geweest. De regering Attlee probeerde door nationalisatie van basis-industrieën vat te krijgen op het economisch leven. Tevergeefs, omdat door de slechte opzet van de nationalisaties wél de verliezen genationaliseerd werden, maar geen politieke controle op de bedrijfsvoering tot stand kwam. Naar aanleiding van de slechte ervaringen, die de regering Attlee met nationalisatie had opgedaan, ging de sociaal-democratie in diverse landen overstag: nationalisatie werd uit het partijprogramma geschrapt. In 'Industry and Society' ('57) ging de Labourpartij in Engeland door de knieën; er sprak zelfs een ongekend vertrouwen in grote ondernemingen uit: 'large firms are as a whole serving the nation well'. Iets later liet de SPD in West-Duitsland de 'marxistische ballast' los (Bad Godesberg, '59). Een jaar eerder had een van de meest theoretisch gerichte socialistische partijen, de SPÖ in Oostenrijk, de bijzondere variant van het austro-marxisme al afgezworen. In landen waar de sociaal-democratie alleen samen met niet-socialistische partijen regeringsmacht kan uitoefenen, is nationalisatie praktisch van geen betekenis geweest.

De officiële reden van deze koerswijziging was, dat nationalisatie blijkens de ervaring van de regering Attlee geen politiek primaat vestigt, maar de werkelijke reden was electoraal. Nationalisatie heeft als verkiezingspunt alleen aantrekkingskracht voor een slinkende achterban van een traditionele arbeidersklasse (en linkse intellectuelen). De partijleiding in diverse landen verwachtte van een programma van gelijke kansen voor iedereen een grotere electorale aanhang, vooral uit de middenklasse. Hoopvol keek men daarbij naar Zweden. De Zweedse sociaal-democraten hadden nooit veel in nationalisatie gezien (al voor de oorlog was dit punt uit het programma geschrapt), maar gaven aan hun socialisme van gelijke kansen inhoud door sociale verzekeringen en collectieve voorzieningen. En, zoals we zagen, electoraal niet zonder succes.

Voor een socialisme dat de politieke democratie aanvaardt, zijn electorale argumenten volstrekt legitiem, maar het gevolg van deze koerswijziging was wel, dat men berustte in een nevenschikking van de politiek aan de economie. Doel was immers niet meer controle op het produktiesysteem, maar het opvangen van de nare gevolgen ervan (inkomensverdeling en gebrekkige collectieve voorzieningen); niet langer een primaat van de politiek, maar politiek als bumper.

Nu de politieke actie-radius door veranderingen in de economie (inflatie en integratie) geringer is geworden, dreigt de nevenschikking in een onder-

schikking om te slaan. De *zelfstandigheid van de politieke sector* dient daarom sterker benadrukt te worden.

Het heeft weinig zin weer voor nationalisatie te pleiten: de electorale basis is daarvoor te smal gebleken. Er zal naar een andere manier gezocht moeten worden om het stelsel van ongebreidelde ondernemingsgewijze productie in te tomen. De aanzet is al gegeven. Economische groei—hét kenmerk van een industriële samenleving—gaat met een aantal kosten gepaard, die sinds het einde van de zestiger jaren als politieke problemen ervaren worden, zoals ruimtelijke ordening en milieuhygiëne. De oplossing ligt in een zekere vorm van controle op investeringen, beperking van de vestigingsvrijheid en verplichting tot minder verontreinigende productie. Langs deze weg kan het verzet tegen bepaalde aspecten van de industriële ontwikkeling gebundeld worden met het typisch socialistische verzet tegen het kapitalistische karakter (productie in particuliere bedrijfsvoering) van die ontwikkeling. Een dergelijke mengeling van uiteenlopende motieven kon wel eens een aanzienlijke politieke stuwkracht vertegenwoordigen met een niet geringe electorale basis. Met de vorming van de Progressieve Concentratie en de ideologie van de Commissie-Mansholt is de PvdA die kant al opgegaan.

II. Politieke speelruimte

De meeste sociaal-democratische partijen komen niet aan een socialistische regeringspolitiek toe: *het dilemma van de speelruimte belet een socialistisch opvullen van de toch al beperkte actie-radius*. De sociaal-democratie heeft de keuze tussen twee kwaden. Ofwel de speelruimte vergroten door een coalitie met niet-socialistische partijen aan te gaan, maar dan het risico lopen, dat specifiek socialistische verlangens niet aan bod komen; ofwel de mogelijkheid van een zuiver sociaal-democratisch bewind openlaten, een mogelijkheid die dan door een gebrek aan speelruimte vaak niet verwezenlijkt kan worden. Alleen als de sociaal-democratie de belangrijkste factor in het politieke bestel is, kan er van een werkelijk vrije keuze gesproken worden.

In landen als Italië, België en Nederland, waar confessionele partijen de dienst uitmaken door afwisselend met links of rechts te regeren, kan de sociaal-democratie meeregeren of in de oppositie blijven, maar niet zelfstandig een regering vormen. Van de sociaal-democratische partijen met een werkelijke keuzevrijheid illustreren West-Duitsland, resp. Noorwegen en Denemarken, de beide mogelijke oplossingen. We zullen nu nagaan, hoe dat de sociaal-democratie in deze landen bekomen is.

In '66 ging de SPD in *West-Duitsland* een monstercoalitie aan met de belangrijkste politieke tegenhanger, de CDU inclusief de reactionaire ahangwagen van de CSU. De impasse van het evenwicht tussen de twee grote politieke partijen, die bovendien programmatisch nauwelijks van elkaar verschillen, verplaatste zich daarmee naar het regeringsniveau. De

'Grosze Koalition' ('66-'69) vertoonde het karakter van een grootste gemene deler, waarin geen socialistische elementen te ontdekken waren. Wél kwamen onder fel verzet van de buitenparlementaire oppositie de 'Notstandsgesetze' tot stand. Bij de verkiezingen van '69 koerste vooral Brandt, die minister van Buitenlandse Zaken geweest was, op een kleine coalitie met de FDP aan om zijn 'Ost-politik' veilig te stellen. Wat de binnenlandse politiek betreft, behoeft slechts vermeld te worden, dat de SPD een belangrijk verkiezingspunt, de medezeggenschap, aan de regeringssamenwerking opofferde. De SPD/FDP-coalitie heeft sterk in het licht gestaan van de verdragen met Oost-Europa, die onder instemmend gemopper van de coalitie ternauwernood de eindstreep haalden. De voortdurende overloop van parlementsleden uit het regeringskamp naar de oppositie (overigens een blijk van de geringe partijpolitieke tegenstellingen) knabbelde de speelruimte van de regering stelselmatig af. Een beroep op de kiezer zal nu uitkomst moeten brengen.

Hier is van belang, dat de 'Grosze Koalition' de sociaal-democratie letterlijk en figuurlijk heeft opgeslokt en het politieke leven heeft verstikt. Het reguliere tegengeluid werd sindsdien niet meer gehoord. De sterke opleving van buitenparlementaire activiteit (het studentenprotest, de wilde stakingen, het terrorisme) kan niet los worden gezien van de onvoorwaardelijke regeerhonger van de SPD. De kleine coalitie met de FDP bracht derhalve op het gebied van het buitenlands beleid hierin geen noemenswaardige verandering.

In *Noorwegen en Denemarken* kan de sociaal-democratie niet te ver naar rechts opschuiven, zonder stemverlies aan de linksradicale Socialistische Volkspartij. Deze laatste verkeerde een tijdlang in het Noorse parlement in een comfortabele wippositie en is van grote betekenis geweest in de massale buitenparlementaire Volksbeweging tegen de EEG. Met wortels in de vakbeweging is de Deense Socialistische Volkspartij nog steeds een factor van betekenis en sinds het midden van de zestiger jaren heeft elke sociaal-democratische regering de parlementaire steun ervan nodig. Hoewel een consequent links bewind mogelijk is, durft de sociaal-democratie dat in de betrokken landen niet aan. Van lieverlede zoekt men het dan in wankel minderheidskabinetten, die krampachtig balancerend in het regeringszadel proberen te blijven. De regering Bratteli in Noorwegen heeft dit koorddans dan ook niet overleefd en kan in het familiegraf van andere sociaal-democratische minderheidsregeringen worden bijgezet. Het spreekt vanzelf, dat in een dergelijke constellatie evenmin als bij een brede coalitie veel van een socialistische regeringspolitiek terecht kan komen.

Al met al een weinig hoopvol perspectief, vooral voor sociaal-democratische partijen, die voorlopig alleen nog maar kunnen hopen op een tweede plaats in een coalitie met niet-socialistische partijen. De regeringspolitiek is dan helemaal van een gering socialistisch gehalte. Maar evenals bij de actie-radius het geval was, is hier ook een uitweg; daarvoor moeten we nader ingaan op de betekenis van de parlementaire verhoudingen. De

getalsverhoudingen in het parlement zijn een afspiegeling van de krachtmeting in de maatschappij. In een sociaal-economisch vacuüm, dus afgezien van de maatschappelijke verhoudingen, kan een politieke democratie omschreven worden als een systeem waarbij alle politieke macht eens in de vier jaar in gelijke partjes over de stemgerechtigde burgers opgedeeld wordt en daarna weer samengevoegd wordt in een regering. Maar deze formeel gelijke machtsfragmentatie is illusoir in een maatschappelijke orde, waar kapitaalbelangen diep geworteld zijn en de georganiseerde arbeid in de vorm van de vakbeweging onvoldoende tegenwicht kan bieden (investerings en massa-ontslagen).

Zo kan een sociaal-democratische partij in de verkiezingsstrijd veel minder financiële bronnen aanboren dan een conservatieve partij. Nog belangrijker is, dat de sociaal-democratie over minder immateriële steunpunten in de ideologische oorlogsvoering beschikt. De arbeidssituatie, opvoeding en onderwijs, de massamedia en dergelijke mogen in enge partijpolitieke zin neutraal zijn, ze zijn dat zeker niet in ruime ideologische zin.

De sociaal-democratie heeft dit aspect van verkiezingen in de maatschappelijke context onvoldoende onderkend. Er is vooral defensief gereageerd door het programma aan te passen aan het electoraat, dat onder conservatieve ideologische druk staat (zoëven noemden we die aanpassing voor een democratisch socialisme nog legitiem!). De SPD in West-Duitsland illustreert, waar deze 'appeasement'-politiek in het uiterste geval toe leidt. Waarom zou de koerswijziging van tegenstander naar medestander van het kapitaal (in het bedrijfsleven wordt wel van de 'sociale partners' gesproken) uitsluitend ten opzichte van het electoraat gelden en niet de tactiek tegenover de conservatieve partijen mogen bepalen? De 'Grosze Koalition' was daarmee een feit. *Zo grijpen speelruimte en actie-radius in elkaar.* De sociaal-democratie stemt haar programma af op een electoraat dat onder druk staat van de ongelijke strijd tussen hervorming en conservatisme, en beperkt daarmee haar eigen actie-radius als toekomstige regering.

Eerder heb ik een pleidooi gehouden om deze vicieuze cirkel te doorbreken door de zelfstandigheid van de politieke sector te benadrukken. Maar ook op het punt van de ideologische strijd kan deze vicieuze cirkel doorbroken worden, namelijk door een nauwe aansluiting bij de vakbeweging. Het is niet toevallig, dat in landen waar sociaal-democratie en vakbeweging met elkaar verbonden zijn (Scandinavische landen en Engeland), de sociaal-democratische partij effectief regeringsmacht heeft kunnen uitoefenen. In landen waar de vakbeweging officieel partij-politiek neutraal is, zoals in West-Duitsland, of bovendien nog confessioneel verdeeld, zoals in Nederland, is de ideologische steun daarvoor te versnipperd. Dat kan bijvoorbeeld tot de merkwaardige situatie aanleiding geven, dat CNV-voorzitter Lanser bij de vorige Tweede-Kamerverkiezingen in het openbaar verklaarde AR te zullen stemmen; dat zou hij doen in de hoedanigheid van particulier burger, niet als voorzitter van het CNV. Misschien dat een

dubbel stemrecht uitkomst kan bieden; dan zou Lanser ook nog als voorzitter van het CNV kunnen stemmen. Een nauwe aansluiting bij de vakbeweging is de praktische vertaling van een *polycentrische opvatting van politieke macht*. Een sociaal-democratische regering beschikt na een verkiezingsoverwinning niet automatisch over alle politieke macht. Als dat ingezien wordt, zijn verkiezingen geen doel op zichzelf, maar deel van de ideologische strijd tussen hervorming en conservatisme.

JAN PIETER JANZEN

Willem Schermerhorn en zijn politieke denkbeelden

*'... Aardsche dingen zijn nu eenmaal betrekkelijk. Ik zie dat wat sterk en mischien ben ik daarom als politiek leider wel ongeschikt.'*¹

In de vrij korte tijd dat hij als minister-president van het eerste naoorlogse kabinet (1945-46) en als voorzitter van de Commissie-Generaal voor Nederlands-Indië (1946-47) een vooraanstaande plaats in het politieke leven innam, is Willem Schermerhorn een sterk omstreden figuur geworden—en tot op de dag van vandaag gebleven. Dat is bij gelegenheid van de publicatie van zijn *Dagboek* weer duidelijk gebleken.²

Met name de meningen over het belang van Schermerhorn voor de Nederlandse politieke geschiedenis lopen nog steeds erg uiteen. Enerzijds wordt hij gekarakteriseerd als 'een slecht staatsman en democraat' (G. B. J. Hilterman), als 'een ongeneeslijke dilettant' (Sal Tas) en als 'een relativerende praatzieke intellectueel', die het geluk had 'favoriet' te zijn bij de koningin (J. S. Hoek), terwijl anderen het daarentegen betreuren dat deze 'belangrijke man' politiek vroegtijdig is verbruikt. Zoals de liberale senator H. van Riel, die van oordeel is dat Schermerhorn 'van te groot formaat, te schrandere, te energiek, te onafhankelijk denkend, te weinig ervaren buitenstaander in het Séraglio der Nederlandse Tweede Kamer was om als bekwaam procuratiehouder van het Nederlandse gouvernement te kunnen fungeren'. En de voormalige antirevolutionaire fractieleider J. A. H. J. S. Bruins Slot, eens een van Schermerhorn's felste tegenstanders, die naderhand de mening verkondigde dat deze van alle Nederlandse politici het beste heeft gezien, welke kant het na de oorlog met Nederland en Indonesië op moest.³

Reden genoeg dus om eens na te gaan, hoe deze hooggeleerde ingenieur in de politiek terecht kwam, wat zijn politieke vooronderstellingen waren, hoe hij zich opstelde tegenover parlement en democratie en in hoeverre zijn idealen zijn gerealiseerd. Centraal zal daarbij staan de vraag of Willem Schermerhorn een visie op de toekomst had die een optreden als politicus verklaarbaar en noodzakelijk maakte, of dat hij iemand was die min of meer toevallig, in een crisis-situatie, naar voren kwam om een aandeel te leveren in het oplossen van de moeilijkheden.

Materiaal is er meer dan voldoende voor een behandeling van deze en dergelijke vraagpunten. Schermerhorn is namelijk de jaren door in brochures, artikelen, redevoeringen en radiopraatjes getuigenis blijven afleggen

van zijn politieke opvattingen en inzichten. Bovendien zijn er nog de talrijke interviews, voornamelijk daterend uit de laatste jaren, en het Dagboek.

Levensloop

Willem Schermerhorn werd op 17 december 1894 op een boerderij in het Noordhollandse Akersloot geboren. In 1913 begon hij, na de HBS te hebben doorlopen, zijn studie aan de Technische Hogeschool te Delft, haalde er het diploma voor civiel ingenieur en begon een (glansrijke) wetenschappelijke carrière. Hij specialiseerde zich in de cartografie, was van 1926-45 hoogleraar, maakte vele buitenlandse reizen, stichtte het Geodetisch Bureau en het Internationaal Trainingscentrum voor Luchtkartering en had op zijn terrein diverse adviserende functies. Hij kreeg vijf eredoctoraten.

Ook op maatschappelijk terrein heeft Schermerhorn verscheidene functies bekleed. Hij was o.m. bestuurslid van de VPRO en de Werkplaats Kindergemeenschap van Kees Boeke, commissaris van de N.V. Glasfabriek 'Leerdam' en redacteur van religieus-culturele bladen als *De Smidse* en *Wending*.

Het geloof is, na zijn vertrek uit het ouderlijk huis, in Schermerhorn's leven een grote rol gaan spelen. Voortdurend heeft hij de verantwoordelijkheid van de christen in de maatschappij benadrukt. Met politiek hield hij zich vóór 1945 niet op een in het oog springende wijze bezig, wél was hij lid van een politieke partij—achtereenvolgens van de Liberale Staatspartij en de Vrijzinnig-Democratische Bond—, maar in bewegingen voelde deze intellectueel zich in de vooroorlogse jaren kennelijk beter thuis dan in partijen. Zo was hij lid van Kerk en Vrede, een interkerkelijke geloofsgemeenschap van pacifistische christenen, en de Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie, waarvan hij een van de leidende figuren werd. Deze onder de indruk van de verkiezingssuccessen van de NSB in 1935 opgerichte organisatie was in wezen ook een uiting van onvoldaanheid met de bestaande politieke partijen en hun leiders. Waar deze tekortschoten in initiatief en bezielend vermogen, daar trachtte Eenheid door Democratie dit vacuüm te vullen door over de bestaande democratische partijen heen en met eerbiediging van elke godsdienstige overtuiging een eenheid-in-verscheidenheid te scheppen van alle Nederlandse democraten. Een eenheid die nodig was om met succes de strijd te kunnen aanbinden met dictatuur van rechts én van links, met nationaal-socialisme én communisme. De aanhang bestond naast in politiek opzicht dak- en kleurloze lieden vooral uit sociaal-democraten, vrijzinnig-democraten en liberalen. In confessionele kring sloeg Eenheid door Democratie niet aan.

Tijdens de bezetting raakte Schermerhorn, als gijzelaar in Sint-Michiëls-gestel en als redacteur van het illegale *Je Maintiendrai*, nauw betrokken bij de discussie over de tekortkomingen van de democratie vóór de oorlog en de mogelijkheden van een nieuwe start erna. Zo werd de Nederlandse

Volksbeweging geboren. Deze richtte zich in mei 1945 tot het bevrijde volk met een oproep tot algehele geestelijke, maatschappelijke en politieke vernieuwing in de geest van wat toen genoemd werd het personalistisch socialisme (waarover straks meer).

Tot de ondertekenaars van dit eerste NVB-manifest behoorde—met o.a. W. Banning, P. J. Bouman, H. Brugmans, J. J. Buskes, F. J. Goedhart, J. B. de Quay, G. Ruygers, W. Thomassen, G. E. van Walsum—ook W. Schermerhorn, de man die spoedig gekozen werd tot voorzitter. Nog vóór de meimaand om was werd hij bovendien—samen met W. Drees—aangezocht voor de formatie van een 'nationaal kabinet van herstel en vernieuwing'. Een kleine maand later was de formatie rond. De nieuwe regering bestond voor meer dan de helft (8 van de 15) uit SDAP'ers en NVB'ers of NVB-sympathisanten en kon wegens het ontbreken van anti-revolutionairen en communisten moeilijk 'nationaal' worden genoemd. Schermerhorn aanvaardde het voorzitterschap met de woorden: 'Majesteit, wie in deze put springt is een verloren man'. Inderdaad zou hij binnen twee jaar van het hoofdpodium verdwijnen.

Intussen resulteerden de pogingen om de oude partij-indeling te doorbreken in het samengaan van SDAP, VDB, Christelijk-Democratische Unie en een groep politiek daklozen in de vorming van een progressieve volkspartij, de Partij van de Arbeid (9 februari 1946). Schermerhorn stond aan de wieg en maakte tot 1961 deel uit van het hoofdbestuur. Van de zo vurig gewenste doorbraak kwam echter niet veel terecht. Bij de eerste naoorlogse verkiezingen, die om 'technische' maar ook wel om politieke redenen pas een jaar na de bevrijding werden gehouden, kwamen de confessionelen erg goed uit de bus. De PvdA werd door de KVP verslagen (29—32).

In de nieuwe, door L. J. M. Beel geformeerde en op KVP en PvdA steunende regering had Schermerhorn geen zitting. Politiek was hij echter nog niet uitgespeeld. Na het hem door Beel aangeboden burgemeesterschap van Amsterdam te hebben geweigerd, aanvaardde hij—met tegenzin—een benoeming tot voorzitter van de Commissie-Generaal voor Nederlands-Indië, zodat hij zich volop kon concentreren op het zoeken naar een oplossing van het conflict dat het voorbije jaar geheel had overschaduwd.

De commissie kwam eind 1946 tot overeenstemming met de Republiek Indonesia: het akkoord van Linggadjati, dat voorzag in de vorming van een federatie van onafhankelijke Indonesische staten, in een unie met Nederland verbonden. In het vaderland wekten de activiteiten van het vierkoppige gezelschap stormen van kritiek, waarbij vooral de voorzitter het moest ontgelden. Zo werd de populaire boerenzoon van 1945 in 1946 tot een van de meest aangevochten staatslieden.

Een oplossing bracht het akkoord niet. De Commissie-Generaal raakte op dood spoor en werd kort na de eerste militaire actie (juli/augustus 1947) ontbonden. Schermerhorn kwam op grond van overwegingen van persoonlijke en partijpolitieke aard tot de slotsom dat hij, hoe het verder ook zou

lopen, in de toekomst zou afzien van het dragen van bestuursverantwoordelijkheid. Wél maakte hij nog jarenlang deel uit van de volksvertegenwoordiging. Tot 1951 als lid van de Tweede en vervolgens 12 jaar als lid van de Eerste Kamer. Hij sprak er vrijwel uitsluitend over buitenlandse politiek en onderwijszaken.

Kort na zijn pensionering in 1964 baarde deze éminence grise opzien door zich openlijk in de rijen der Nieuw Links-sympathisanten te scharen. Hij betuigde, met een zeventigtal, meest (veel) jongere partijgenoten, adhesie met het pamflet *Tien over Rood, Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (1966) en hield op het congres van 1967 een warm pleidooi voor meer openheid in de meningsvorming binnen de partij. Zijn voorstel werd met 1496 tegen 1329 stemmen verworpen. Zachtjes aan echter raakte Schermerhorn enigszins teleurgesteld in deze groep, omdat er z.i. te weinig 'uitkwam', doordat er niet genoeg denkwerk werd verricht. De laatste jaren heeft hij zich van (partij)politieke activiteiten onthouden.

Spreker en schrijver

Bij het bekijken van Schermerhorn's vrij omvangrijke produktie aan gesproken en geschreven woord vallen een paar dingen direct op. Zijn beschouwingen zijn merendeels theoretisch van aard, de onderwerpen ervan ruim en veelomvattend. Niet vaak gaat het over concrete, praktische problemen. Meer over verschijnselen. Actuele gebeurtenissen brengt Schermerhorn met graagte in een groter verband. Zijn werk wordt getypeerd door titels als: *De mensch en de techniek*, *Leiding in het maatschappelijke leven*, *Onze houding in vragen van politiek en maatschappij*, *Democratie en geestelijke herbewapening*, *De positie van de Lage Landen aan de zee*, *Indonesië en Neerlands roeping*, *De plaats van onderwijs en opvoeding in de samenleving*, *Drijft de welvaart ons van het socialisme af?* en *Democratisch socialisme vandaag en morgen*.

Schermerhorn formuleert goed en drukt zich, puttend uit een geheel eigen vocabulaire, soms raak en origineel uit. Met het vorderen der jaren wint zijn stijl aan soepelheid en eenvoud. De in de eerste artikelen veelvuldig voorkomende prekerige vermaningen en domineesachtige uithalen verdwijnen geleidelijk aan. Een moraliserend-paternalistisch ondertoontje blijft echter hangen.

Uit zijn oeuvre komt Schermerhorn naar voren als een idealist, gedreven door een diep besef van verantwoordelijkheid tegenover de maatschappij; als een intellectueel die, hoezeer meestal ook overtuigd van het eigen gelijk, zijn vermogen tot relativiseren niet verliest; als een van de zeldzame figuren die niet schromen eigen feilen en tekortkomingen openlijk te erkennen; en—vooral—als een waarheidslievend mens die oprecht meent wat hij zegt.

Techniek en platteland

Schermerhorn's activiteiten als spreker en schrijver beginnen pas goed in 1929, met een op initiatief van de VPRO gehouden lezing over techniek en geestelijk leven. De Delftse hoogleraar verdedigt in deze tijd van opkomende depressie de techniek tegenover degenen die haar met name het veroorzaken van werkloosheid aanwrijven. In tegenstelling tot allerlei cultuurpessimisten is hij hoopvol gestemd ten aanzien van de mogelijkheden der techniek. Hij beschouwt haar als hét instrument bij uitstek voor maatschappelijke en zedelijke vooruitgang.⁴

Niet los te denken van zijn denkbeelden over de techniek zijn die over de plaats van de boer in de 'volksgemeenschap'—en boeren zijn in Schermerhorn's opvatting al degenen die deel hebben aan de directe produktie in de agrarische sector. Het is een volksgroep die, gebonden als ze is aan de vrij nauw begrensde agrarische produktie en aan de arbeid in de natuur, zich in wezen blijft onderscheiden van de industriële en stedelijke wereld. Tegenover deze de techniek misbruikende en 'mateloze' stedelijke cultuur is er behoefte aan een tegenwicht, aan een weerstand in een groep die maat houdt, niet omdat zij zoveel verstandiger is, maar omdat haar leven maat en grens kent. In het boerenvolk nu 'ligt voor onze volksgemeenschap de ankergrond, die ons voor het mateloze behoedt'.⁵

Religieus humanisme en volkseenheid

Al spoedig opereert deze hoogleraar ook buiten zijn vakgebied. Het is vooral de economische en maatschappelijke ontredde der crisisjaren die hem tot spreken en schrijven noopt. Diep gaat hij gebukt onder de toenemende tegenstellingen binnen het Nederlandse volk en hij wordt niet moe te verkondigen, dat het de mensen 'in deze wilde verscheurde wereld' in de eerste plaats ontbreekt aan gemeenschapsgevoel. Bovendien is er te weinig 'leiding', deels doordat van de 'zgn. intellectuelen' een te geringe 'richtende kracht' uitgaat.⁶

Voor de VPRO-microfoon roept hij herhaaldelijk op tot een streven naar eenheid. Zo'n streven is z.i. echter pas zinvol als kan worden uitgegaan van een gemeenschappelijke geestelijke grondslag. Voor vrijzinnig-protestanten ligt die in het religieus humanisme en de daarmee nauw verbonden gedachte der democratie. Men moet zich niet blindstaren op partijprogramma's, maar vooral zoeken naar de geestelijke waarde achter elke grote politieke stroming. Zoals in het liberalisme de drang naar geestelijke vrijheid van het individu en de roep om sociale gerechtigheid, die liberalisme en socialisme tot op zekere hoogte gemeen hebben, maar die voor het socialisme in het bijzonder gestalte krijgt in het begrip 'gemeenschap'.

Schermerhorn voorspelt een strijd om de waarden der democratie, waarbij het vooral zal gaan om 'de rechtvaardige plaats van de vrije persoonlijkheid in een waarachtige gemeenschap'. Dat is, meent hij, de 'hoogste

waarde voor ons allen'.⁷ (Waarmee hij zich een personalistisch socialist avant-la-lettre toont, want deze 'hoogste waarde' vormt de basis van het naderhand door de Nederlandse Volksbeweging gepropageerde personalistisch socialisme.) De verhouding tussen individu en gemeenschap en het daarmee onlosmakelijk verbonden probleem van democratie en ordening zullen Schermerhorn z'n hele leven blijven bezighouden.

In de dertiger jaren is hij—zoals zovelen—lang niet content met de wijze waarop de democratie functioneert. Er bestaat z.i. te weinig verband tussen kiezer en gekozene. Er is een soort mentaliteitswijziging nodig. Want het gaat om meer dan alleen het vervullen van de stemplicht. Het verantwoordelijkheidsbesef van de mensen moet worden vergroot. Niet slechts t.a.v. de politiek, maar bijv. ook in het bedrijfsleven, waar het 'vraagstuk der medezeggenschap' meer aandacht moet krijgen. En bij medezeggenschap denkt hij niet alleen aan praten over arbeidsvoorwaarden e.d., nee, 'medezeggenschap (moet) eigenlijk worden vertaald door het begrip medeverantwoordelijkheid'. Hij bepleit democratisering van het bedrijfsleven op een manier die verrassend modern aandoet.⁸

Partijwezen en democratie

Met meer dan normale belangstelling volgt Schermerhorn de ontwikkelingen in het socialistische kamp. Hij is blij met de groeiende waardering binnen de SDAP voor de nationale gedachte en meer dan eens springt deze vrijzinnig-democraat voor de socialisten in de bres, zich kerend tegen degenen die deze grote volksgroep geestelijk blijven uitbannen.

Met de partijpolitieke verhoudingen in deze vooroorlogse jaren is Schermerhorn trouwens lang niet tevreden, o.m. omdat 'zeer velen' hun hervormingsdrang in hun politieke partij niet kwijt kunnen. Een beweging als Eenheid door Democratie spreekt hem dan ook erg aan. Haar taak is het bij te dragen tot de versterking van de democratische gezindheid in alle lagen van de bevolking. Dat EDD niet geheel en al slaagt in haar opzet en dat het in Nederland blijft ontbreken aan samenwerking en gemeenschapsgevoel, wijt Schermerhorn achteraf aan het feit dat de problemen kennelijk nog niet nijpend genoeg waren om 'het volk tot een gemeenschap te smeden'.⁹

Zijn ze dat tijdens de bezetting wel? Schermerhorn en met hem vele anderen twijfelen er niet aan. Na de bevrijding zal de tijd rijp zijn om de oude scheidslijnen definitief te doorbreken en met een nieuwe eenheidsbeweging van start te gaan. De Nederlandse Volksbeweging, die een radicale vernieuwing van het maatschappelijk, geestelijk en politiek leven nastreeft. Vernieuwing is te meer noodzakelijk, zo betoogt hij op de officiële oprichtingsvergadering (14 september 1945), omdat de wereld zich bevindt 'op een breukvlak der historie' en bezig is grondig te veranderen.¹⁰

Anders dan EDD bedrijft de NVB met haar streven naar de vorming van één brede partij op de grondslag van het personalistisch socialisme wél

directe politiek. De beginselen van dit personalistisch socialisme bieden volgens Schermerhorn zelfs 'de enige thans grijpbare gave grondslag van een voor Nederland bruikbaar volledig plan' voor de wederopbouw. Hij meent dit (in het bevrijdingsnummer van *Je Maintiendrai*) te kunnen zeggen, 'omdat deze beginselen voldoende trekken gemeen hebben met hetgeen leeft in grote groepen van ons volk, om ons de zekerheid te geven, dat de meerderheid van ons volk achter een praktisch programma zou staan, dat uit de toepassing dezer beginselen voortvloeit'. Zijn hoop is behalve op de sociaal-democraten vooral gevestigd op de katholieken en de vrijzinnigen, waarvan een groot deel gedurende de oorlogsjaren 'sterk door het socialisme is geraakt'.

Herstel, geen vernieuwing

Via de NVB komt Schermerhorn terecht in de politiek en in een nieuwe partij, de PvdA, de belichaming van de doorbraak. Een doorbraak overigens, die goeddeels mislukt mag heten. Evenals de vernieuwing in het algemeen. Want al gauw merkt hij, dat de vernieuwers te hard van stapel zijn gelopen, doordat ze uit het oog verloren dat de bezettingsjaren 'toch in wezen niet anders waren dan een intermezzo in de continue gang van ons volksleven'. Nederland was aan een fundamentele vernieuwing nog niet toe. Het beginsel was echter juist en blijft dat. De vergissing van '45 was, zegt hij naderhand, een vergissing in tijdstip, in de mogelijkheid om op een onvermijdelijke ontwikkeling vooruit te lopen.¹¹

Aan die vergissing heeft Schermerhorn het intussen wel mede te wijten, dat hij met het wegebben van de naoorlogse golf van grote verwachtingen vrij snel van een nationaal figuur een omstreden partij-politicus wordt. Een ontluistering, waaraan het door zijn kabinet gevoerde beleid niet weinig bijdraagt. Misnoegen wordt o.m. gewekt door het streven naar een nationale omroep, het uitstel van de verkiezingen, de Indonesië-politiek, de ordening (min of meer in socialistische zin) van het economische leven en het modern-getinte voorlichtingsbeleid van zijn kabinet, dat dan ook prompt 'regeringspropaganda' wordt geheten.

De directe confrontatie met de harde realiteit van het politieke bedrijf laat in Schermerhorn's denken en optreden menig spoor na. Zo ervaart hij vooral gedurende zijn Indonesië-periode duidelijk, dat een al te synthetische instelling in de politiek gevaarlijk is. De beweging wordt meer en meer partijman. In het *Dagboek* schrijft hij daarover: 'Het boven de partijen staan, het het partijstandpunt wegcijferen, is alleen aan de Kroon vergund. In het Nederlandse politieke leven kan geen politicus zich de luxe veroorloven een ander dan een duidelijk partijstandpunt in te nemen, zij het ook dat men dat moet trachten te paren aan een levenshouding, die iedere gedachte aan persoonlijke doeleinden uitsluit.'¹²

Onder invloed van de praktijkervaring winnen zijn opvattingen en denkbeelden aan helderheid en verliezen ze wat van hun vaagheid, ook al door-

dat hij zich in zijn beschouwingen—min of meer noodgedwongen wellicht—nu ook bezighoudt met wat concretere zaken. Ter harte gaan hem vooral de plaats van Nederland in de wereld, hulp aan onderontwikkelde gebieden, partijpolitieke ontwikkelingen, de werking van de democratie en de Indonesische kwestie.

Liquidatie van het imperium

Veel meer nog dan ten tijde van zijn premierschap houdt het probleem-Indonesië Schermerhorn in het jaar daarop bezig. Het wordt volgens hem niet opgelost door het Nederlandse gezag met militaire middelen te herstellen. Hij kiest voor het scheppen van een nieuwe relatie, op vreedzame wijze en in gemeenschappelijk overleg.

Anders dan de meeste Nederlanders heeft Schermerhorn een duidelijk oog voor de kracht van het Indonesische nationalisme. Het gebeuren in Azië—en dus ook in de Nederlandse koloniën daar—wordt naar zijn mening bepaald door twee factoren. Enerzijds het rondom de Eerste Wereldoorlog in Azië begonnen proces van bewustwording; anderzijds de zichtbare verzwakking van West-Europa en de opkomst van anti-kolonialistische landen als de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Het heeft geen zin tegen deze stroom in te roeien. Erkenning van Indonesië als gelijkwaardige staat is onontkoombaar. Consequente toepassing van het personalistische beginsel kan ook hier de oplossing brengen—door de vorming van een federatief staatsbestel.¹³

De Linggadjati-politiek is daarop gebaseerd en Schermerhorn blijft er ook na de twee militaire acties (juli '47 en december '48) in geloven. Keer op keer betoogt hij—soms tegen de partijlijn in—, dat er maar één oplossing is: te proberen weer on speaking terms te komen met de Republiek. Gebeurt dat niet, dan zal de internationale wereld een oplossing afdwingen. (Niet zijn enige voorspelling die uitgekomen is.)

Dat het vrij vlug na de soevereiniteitsoverdracht (december '49) toch fout gaat, heeft Schermerhorn niet verwonderd. Nederland had te lang en te hardnekkig de pretentie gekoesterd met een interne aangelegenheid te maken te hebben. Dat was, zegt de oud-Commissaris-Generaal naderhand, de meest fundamentele misvatting in het gehele proces. Door de weigering het internationale karakter van de dekolonisatie te erkennen, kon dit vraagstuk niet op vreedzame wijze en zonder druk van buitenaf worden opgelost.¹⁴

Dat geldt ook voor de Nieuw-Guinea-kwestie. Het verloop daarvan maakt Schermerhorn pijnlijk duidelijk, dat het Nederlandse volk uit het meest recente verleden geen lering trekt. Ook hier laat hij—te beginnen in 1951, als het overleg tussen Nederland en Indonesië is vastgelopen—meer dan eens tot ongenoegen van de partijleiding zijn waarschuwend stem horen. Keer op keer bestrijdt hij de gevoerde zigzag-politiek. Tevergeefs, want weer krijgt hij te laat gelijk.¹⁵

Ontwikkelingshulp

Een met dekolonisatie nauw samenhangend probleem is dat van de ontwikkelingshulp. Schermerhorn is er een warm voorstander van. Al in 1951 pleit hij in dit blad voor een grootscheepse aanpak van wat hij noemt 'internationale technische hulp'. Deze moet tot doel hebben de enorme verschillen in welstand die er tussen de volken bestaan, enigszins te verminderen. Met de Algemene Vergadering van de V.N. is hij van mening, dat technische hulp geen middel tot buitenlandse politieke inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van een land mag zijn; geen wapen dus in de koude oorlog.¹⁶

Voorop bij de hulpverlening behoort te staan 'het tot ontwikkeling brengen van de in het volk zelf sluimerende krachten en het richten daarvan op de inschakeling en het gebruik van alle hulpbronnen, materieel zowel als geestelijk. Het gaat om méér dan alleen het lenigen van de nood en het verbeteren van de stoffelijke welvaart. Ook de geestelijke grondslag moet versterkt worden, in die zin, dat met zorgvuldigheid het verband tussen de doelstellingen van de materiële ontwikkeling en de godsdienstige en geestelijke structuur van een volk gelegd wordt.' Dat zal in de praktijk neerkomen op 'het bevorderen van de in menig land noodzakelijke sociale omwenteling en op zijn minst het met grote zorg vermijden van de ondersteuning van de feodale machten'.¹⁷

Bestrijding van het communisme mag, schrijft Schermerhorn op het hoogtepunt van de koude oorlog, slechts een nevendoeel zijn van het geven van hulp.¹⁸ En in 1960, als ontwikkelingshulp 'enigszins een mode-artikel geworden is, waarmee men in het Westen graag opereert', waagt hij het nog eens deze te ontdoen van 'politieke eigenbaat' en van 'armenzorgromantiek'.¹⁹ Want hulp aan onderontwikkelde gebieden is z.i. ,noch een verzekeringspremie tegen communisme, noch een daad die moet gelden als bewijs voor goed zedelijk gedrag. Het gaat om het laten functioneren en tot verdere ontwikkeling brengen van een alzijdig verkeer op stoffelijk en geestelijk gebied tussen alle volkeren.' Het afstaan van 1 % van het nationale inkomen is een minimum. Een flink deel daarvan zal moeten worden geïnvesteerd in het onderwijs, want net als ten aanzien van het eigen volk acht hij ook internationale investering in onderwijs van nauwelijks te overschatten betekenis.

Onderwijs

Het onderwijs gaat Schermerhorn inderdaad ter harte. Veel spreekt en schrijft hij over het belang ervan in de moderne samenleving. Hij laat daarbij verrassend modern aandoende geluiden horen. Zo pleit hij al in de eerste helft van de jaren '50 voor veel meer studiebeurzen à fonds perdu en meer aandacht voor het kleuteronderwijs, voor experimenteer-scholen, schoolgemeenschappen, kleinere klassen, sociale opvoeding, integratie van

de school in het leven van de leerling, het geven van maximale kansen aan ieder kind, positieve selectie, kortom voor 'meer geld voor beter onderwijs'. Hij is sterk gekant tegen een opvoedingsstelsel, 'waarbij op grond van de huidige structuur van onze samenleving vrees voor straf, hoop op beloning en onderlinge concurrentie drijvende krachten zijn', omdat zo'n stelsel zal bijdragen tot de vorming van een menstype, 'waarvoor het begrip dienst aan de gemeenschap een innerlijk vreemde zaak blijft'.²⁰

Socialisme

Sinds hij zich in 1946 in de socialistische rijen schaarde, is Schermerhorn overtuigd democratisch-socialist en lid van de PvdA gebleven. Deze 'bekentenis' tot het socialisme heeft hij meermalen gemotiveerd. Eén van zijn overwegingen was, 'dat in het socialisme gestreden wordt voor een maatschappelijke orde, waar voor de mens wat minder mogelijkheden zouden bestaan om zijn zelfzucht en zondig egoïsme bot te vieren, (. . .) een orde die sterker zou zijn gebaseerd op verantwoordelijkheid voor het geheel en jegens elkander en op onderlinge solidariteit'. Een tweede reden was, dat hij in de PvdA de mensen vond die begrepen 'dat de wereld door techniek en wetenschap grondig—ook politiek—veranderen zou en dat omkijken met of zonder heimwee levensgevaarlijk voor een volk is'.²¹ Bovendien trok hem in het socialisme de aanvaarding van 'de zedelijke plicht tot versterking van de zwakken, tot verdediging van de bedreigden, tot ondersteuning van hen die zich verlorenen en verworpenen in deze wereld wanen'.²² Dit zijn, meent hij, drie fundamentele trekken van een socialistische levenshouding.

Een socialist, zegt Schermerhorn, zal de bestaande orde afwijzen. Immers, de socialistische idee komt tot leven in de polaire spanning tussen de zedelijke veroordeling van de bestaande orde en het verlangen naar het leven in de ideale maatschappij, die de mens langs redelijke weg, doch uit zedelijke motieven, heeft ontworpen. In beginsel zal de socialist dan ook bereid zijn alles in de bestaande maatschappij, zelfs de meest fundamentele dingen en instellingen, discutabel te stellen. Dat betekent niet, dat hij a priori alles moet afbreken en daarna nieuw opbouwen. Het betekent wél, dat de socialist altijd meer is dan een gewone hervormer, die 'ja' zegt tegen deze orde en zoekt wáár hij misschien door het verstellen van een schroefje wat kan verbeteren. Want de socialist zal, zolang 'zijn' maatschappij niet is gevormd, tegen de heel- of half-kapitalistische wereld in beginsel 'nee' blijven zeggen, hoewel sommige details ervan gebruikt kunnen worden als bouwstenen voor de nieuwe orde.²³

Met dit uitgangspunt voor ogen moet Schermerhorn tot zijn spijt constateren dat veel 'socialisten' de kans lopen dicht bij 'de orde van de schroefjesverdraaiers' terecht te komen. Enerzijds is dat een gevolg van het dragen van regeringsverantwoordelijkheid en anderzijds van het toe-

nemen van de welvaart, die de weezin tegen de bestaande orde heeft verminderd. Gevaarlijke tendensen, meent Schermerhorn, die met de ontwikkeling van de PvdA dan ook niet onverdeeld gelukkig is.

Bij verschillende lustra spreekt hij zijn bezorgdheid uit. Zo stelt hij in 1951 in dit blad de vraag aan de orde, in hoeverre de partij slachtoffer is van 'het de mens blijkbaar aangeboren conservatisme, dat slechts bij uitzondering zegenrijk werkt, maar in een geopolitiek-revolutionaire periode als de onze zeer gevaarlijk is'. Hij concludeert bij de beantwoording ervan, dat ook het Nederlandse socialisme niet geheel ontkomt aan het gevaar van heel of half conservatisme en dat er een gebrek aan flexibiliteit is. Gelukkig is er nog wel de troost te behoren tot een voorhoede. De rest volgt. Dat blijkt wel uit het aanvaarden—'met of zonder overtuiging'—door niet-socialisten van de methoden van de socialistische voorhoede (bijv. in de landbouwpolitiek van S. L. Mansholt). Aanknepend bij de strijd om de liquidatie van het imperium, vraagt hij zich af, op welke wijze men voorkomt achter de feiten aan te lopen, zoals de 'burgerlijke democratie' doet, door te zorgen 'het proces in de historie te leiden'.—Een vraag waarop hij het antwoord schuldig blijft.²⁴

Schermerhorn heeft geen vastomschreven, onveranderlijk maatschappelijk einddoel voor ogen. Dat kan volgens hem ook niet, omdat de wereld veranderlijk is. Geen enkele maatschappelijke verhouding is geschapen voor de eeuwigheid. De essentiële verschuiving van het oude naar het moderne socialisme ligt z.i. in de erkenning, dat het einddoel op zichzelf een dynamisch karakter heeft, hoever men het ook van zich af mag projecteren. Vandaar zijn pleidooien voor een 'volstrekt dynamisch socialisme' en een 'primaair democratische, progressieve beweging', die streeft naar een maatschappelijke vormgeving, waarin 'waarachtige vrijheid en persoonlijke verantwoordelijkheid essentiële elementen zijn'.²⁵

Wezenlijk nodig is daarbij 'een diep wantrouwen en sterk gefundeerde gevoelens van onbehagen tegenover de wijze waarop de mens in de huidige wereld nog altijd getraakteerd wordt'. Er moet zijn een hard en radicaal 'neen' tegen de situatie waarin de mens verkeert. Nodig is het voeren van een 'voorzichtige, doch doelbewuste cultuurpolitiek', die gericht is tegen 'het gehele atomiseringsproces, dat met angstwekkende snelheid voortwoekert in een wereld, die zich in de greep van een op winst en naar produktie om winst gerichte wanorde bevindt'.²⁶

Schermerhorn wordt in de loop der jaren eer linkser dan rechtser. Steeds krachtiger komt hij op tegen wat hij ziet als verloochening van de socialistische beginselen. Zo is hij er niet gelukkig mee, dat de PvdA zich door 'de conservatieve partijen' het begrip 'bezitsvorming' heeft laten opdringen. Het is, houdt hij een congres van kaderleden in 1960 voor, tegenwoordig weliswaar mode om te zeggen, dat eigen bezit een bijdrage levert tot de vorming van de menselijke persoonlijkheid, maar met minstens evenveel recht kan men beweren, dat streven naar bezit schade doet aan de menselijke persoonlijkheid. Het op een of andere wijze speculeren op 'de bezits-

hartstocht' betekent verraad aan de socialistische beginselen. Het blijft goed zich op allerlei terrein nog op het 'klassieke socialistische standpunt' te stellen, 'dat gemeenschapsbezit de voorkeur verdient boven privaat bezit'. Als voorbeeld noemt hij 'het bezit van al die landbouwgronden, die op kosten van de gemeenschap zijn gewonnen of ten koste van zeer grote bedragen aan gemeenschapsgeld worden verbeterd'.²⁷

Met het toenemen van de welvaart wordt 'de strijd' volgens Schermerhorn dus niet overbodig. Eerder nog noodzakelijker, want het grote probleem van de toekomst zal zijn 'een evenwicht te vinden tussen de eisen van een verhoogde levensstandaard en die voor een verbeterde leefwijze, dus tussen welstand en welzijn'. De economische factoren in de westerse wereld mogen dan al gunstig zijn, 'de sociologische (zijn) reeds minder behaaglijk, de factoren van kennis, verstand en gemoed (vereisen) grote zorg en aandacht, terwijl de fysieke factoren, zoals lawaai, vervuiling van lucht, water en ruimte, benevens de biologische factoren, onmiddellijk ingrijpen eisen'. Helaas hebben niet alle socialisten hier oog voor. De welvaart werkt socialistisch gezien corrumperend.²⁸

Als in 1966 binnen de PvdA een zich Nieuw Links noemende 'gespreksgroep' naar voren komt, behoort Schermerhorn tot de sympathisanten van het eerste uur. Hij onderschrijft het in *Tien over Rood* opgenomen 'Kort begrip', dat opent met dit credo: 'Wij streven ernaar, dat alle mensen in het maatschappelijk verkeer kunnen deelnemen met gelijke informatie en zeggenschap, gelijke ontwikkelingskansen, gelijke mogelijkheden om met succes te streven naar het verwerven van een bepaald inkomen of vermogen.' Behalve dat de Nieuw Links-ideeën vrij goed aansluiten bij zijn eigen denkbeelden over socialisme, democratie en cultuur, past een groep als deze ook uitstekend in zijn opvattingen over een moderne politieke partij. Want die moet z.i. open en pluriform zijn, met een zeer grote speelruimte van opvattingen.

Progressieve concentratie

Ook na de oorlog streeft de voorzitter van Eenheid door Democratie naar het versterken van het element van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid in het Nederlandse volk. Dit streven heeft, naar eigen zeggen, zijn 'plaats en werk in het leven van ons volk' bepaald. Het heeft hem echter 'Veel teleurstellingen gebracht'.²⁹ Het bisschoppelijk mandement van 1954 is er een van.

Van de juistheid van de doorbraak-gedachte blijft hij echter overtuigd. Een overtuiging die sinds 1946, toen hij in Leuven het samengaan op basis van het personalisme bepleitte van democratisch-socialistische partijen, die bereid zouden zijn de historisch-materialistische dogma's af te zweren, en katholieke partijen, die hun kapitalistische vleugels in bedwang zouden houden of afstoten, niet aan kracht heeft ingeboet.³⁰

Deze doorbraak mag dan in Nederland niet geheel zijn geslaagd, het be-

tekent niet, dat de indeling van het politieke leven in confessionele en niet-confessionele partijen zo juist zou zijn. De door de PvdA voorgestane vernieuwing betekent voor christelijk Nederland een blijvende onrust.

Die onrust laait aan het eind van de jaren zestig weer op. Schermerhorn verdedigt dan de stelling, dat 'wij alleen uit de politieke misère komen, indien de radicale vleugels van de confessionele partijen afbreken en tezamen bijv. een Christelijke Radicale Partij vormen'. Een mening die berust op de gedachte dat het de progressieve vleugels van deze partijen, evenmin als in het verleden, zal lukken hun partij 'om te krijgen'. Dit te veronderstellen voor KVP en CHU noemt hij 'irreëel'.³¹

Schermerhorn is voorstander van een bundeling van progressieve krachten. Een voorwaarde voor zo'n progressieve concentratie is dat vóór de verkiezingen een voor alle partners, waaronder zo mogelijk ook de PSP, aanvaardbaar regeringsprogramma wordt opgesteld. Alleen al het feit dat op deze manier de kiezer voor een duidelijke keuze wordt gesteld, maakt zo'n concentratie z.i. tot een grote verbetering ten opzichte van de huidige toestand.

Democratie

In interviews terugblikkend op zijn leven, roert Schermerhorn bijna altijd het probleem van de democratie aan. Zolang de problemen niet te groot zijn, kan de democratie voortreffelijk werken. Maar zodra het om zaken van dood en leven gaat, faalt ze. Inherent aan het democratisch stelsel is het, dat men niet (op tijd) luistert naar mensen als H. van Randwijk, dat men altijd achter is. Vraagstukken als het Indonesische, die met de existentie van een volk als zodanig te maken hebben, worden nooit opgelost op democratische wijze, aldus Schermerhorn.—Waarbij het natuurlijk de vraag blijft of niet-democratische landen hun problemen zoveel gemakkelijker en pijnlozer weten op te lossen.—

'We leven'—zegt hij in 1968—'in een wereld van bijzonder snelle ontwikkelingen, maar dat leeft niet. We zijn gewend achterom te kijken, te denken: gisteren is beter dan vandaag.' Ook politici falen in dit opzicht: 'Dat hebben ze tot nu toe altijd gedaan. Achteraan lopen in plaats van leiding geven. Al die politici zitten zó duidelijk in de kleine nesten, dat ze geen tijd hebben te overwegen waar het eigenlijk om gaat: het begrip dat de wereld onder onze voeten verschuift.'³² Over de werking van de parlementaire democratie heeft de oud-politicus dus zijn twijfels. Een alternatief is er echter niet. Enig heil ziet hij wel in buitenparlementaire acties, zeker als het parlement ernaar luistert. (Helaas doet het dat maar al te weinig.)

Van twee dingen in het bijzonder heeft Schermerhorn spijt gehad. In de eerste plaats van het uitstellen van de eerste naoorlogse verkiezingen. Als die direct na de bevrijding waren gehouden, 'dan hadden de oude verbanden zich nog niet kunnen manifesteren en dan had het Indonesische

probleem de verhoudingen nog niet vertroebeld'. En ten *tweede* van het aanblijven als Commissaris-Generaal, ook toen de eerste politionele actie losbrak. Dat deed hij vooral op verzoek van PvdA-leider Vorrink, die bang was voor een regeringscrisis als de voorzitter uit de commissie zou stappen. 'Ik had'—zegt Schermerhorn achteraf—'me daar niets van aan moeten trekken. Ik heb nog altijd berouw, dat ik toen niet gedaan heb, wat ik me had voorgenomen.'³³

Slotsom

In de inleiding is de vraag gesteld, of Willem Schermerhorn een visie op de toekomst had die een optreden als actief politicus verklaarbaar en noodzakelijk maakte, of dat hij iemand was die min of meer toevallig, in een crisis-situatie, naar voren kwam om een aandeel te leveren bij het oplossen van de moeilijkheden. Het antwoord kan niet eenduidig zijn.

Een bewuste keus voor de politiek deed hij pas in het voorjaar van 1946, door te bedanken als hoogleraar aan de T.H. te Delft. Deze ontslagaanvraag sproot—als zoveel van zijn daden—voort uit plichtsbef: enerzijds tegenover de hogeschool, die niet gediend was met een bezette en toch lege leerstoel, anderzijds ten aanzien van de functie die hij op dat moment bekleedde en, naar eigen gevoel, zou (moeten) blijven vervullen, ook na de toen nog hoopvol tegemoetgeziene verkiezingen. Beslissend voor zijn uiteindelijke entree in de politiek is in feite geweest het telefoongesprek met J. Goudriaan (begin 1937), waarin deze hem 'strikte' voor het voorzitterschap van Eenheid door Democratie. Dat betekende een stap in de richting van de politiek, waaruit de rest min of meer vanzelf voortvloeide. Een tweede belangrijke stap was de gespreksgroep in Gestel, waarin echter meer over 'volksopvoeding' dan over politiek werd gepraat. Uiteindelijk beslissend was het feit dat koningin Wilhelmina hem samen met Drees in 1945 belastte met de vorming van een kabinet.

Geheel 'toevallig' was dit alles natuurlijk niet. Schermerhorn's persoon en zijn opvattingen over maatschappij en politiek hebben tot zijn staatkundige loopbaan niet weinig bijgedragen. Deze hooggeleerde ingenieur had immers altijd al iets van een natuurlijk leider in zich. Op de terreinen waarop hij zich bewoog, stond hij al gauw in de voorste rij—dank zij zijn onmiskenbare leiderskwaliteiten vaak met succes. Voeg daarbij zijn ideeën over een betere samenleving, zijn verantwoordelijkheidsbesef en de moeilijke tijdsomstandigheden, en zijn optreden in het openbare politieke leven is godeldeels verklaard.

Kortom: Schermerhorn was iemand die min of meer toevallig, in een crisis-situatie, naar voren kwam om een aandeel te leveren bij het oplossen van de moeilijkheden, maar wat er gebeurd is, laat zich, gegeven de omstandigheden, afleiden uit het voorgaande. De ondergrond was en bleef een sterk christelijk geïnspireerd maatschappelijk engagement.

Is zijn optreden in de politiek dus wel verklaarbaar, het betekent niet dat

Schermerhorn ook voor politicus in de wieg gelegd was. Integendeel. Men doet hem geen onrecht door te beweren, dat hij voor het (Nederlandse) politieke bedrijf niet geschikt was. Daarvoor was hij niet tactisch genoeg, te weifelend soms en dan weer te hoogdravend, te weinig geneigd zijn idealen aan compromissen op te offeren, geloofde hij te sterk aan de mogelijkheid de mensen met woorden te beïnvloeden en te overtuigen en had hij te veel oog voor de verbindende elementen en te weinig voor de scheidende. Hij was, om met Annie Romein-Verschoor te spreken, een man vol redelijke theorieën, fatsoenlijk, onkreukbaar—maar heel gauw kaltgestellt.³⁴ Schermerhorn zag er geen been in gemaakte fouten openlijk te bekennen. Aan zelfkritiek heeft het hem nooit ontbroken.—Eigenschappen, waardoor maar weinig politici gekenmerkt worden. Ook had (en heeft) hij de gewoonte te zeggen wat hij meende—desnoods recht tegen de partijlijn in. Bovendien was hij, hoezeer vaak ook overtuigd van het eigen gelijk, vrijwel altijd in staat de dingen te relativeren. Een hebbelijkheid, die hem nogal eens is kwalijk genomen, maar die hem als wetenschapper was ingeworteld. Door de leidende politici is Schermerhorn dan ook nooit helemaal geaccepteerd. Ook in zijn eigen partij niet, waar bij het gros der leden voor zijn optreden en zijn meningen veelal méér waardering bestond dan bij de top. Geen politicus dus, eerder een maatschappelijk en cultureel werker op nationaal niveau, een volksopvoeder in de trant van W. Banning. Dat klopt ook wel met wat zijn opvatting van 'een der belangrijkste doeleinden in ieders politieke strijd' is, namelijk het bewust in bepaalde richtingen beïnvloeden van het cultuurbeeld.³⁵

Schermerhorn noemt zichzelf in zijn *Dagboek* 'democraat in hart en nieren'. Was hij dat? Een moeilijke vraag. Zijn houding tegenover de parlementaire democratie was wel eens wat ambivalent. Niet zolang het om de beginselen ervan ging, maar wél in de praktijk van het politieke leven, toen grote delen van volk en parlement niet altijd (op tijd) instemden met door hem voorgestane en juist geachte oplossingen. Zolang er een gemeenschappelijk doel was, zoals de wederopbouw, ging het nog wel, maar zodra er een alles overheersende kwestie kwam als de Indonesische, die de meningen scherp verdeelde, ging het minder. Toen raakte ook Schermerhorn meer en meer verstrikt in de netten van de bekokstovende 'gouvernementele' democratie, met haar gesloten staatsapparaat, haar gebrek aan een gemeenschappelijke doelstelling, haar spel aan de top, resulterend in mede op partij- en persoonsbelangen afgestemde en het publiek voor voldongen feiten stellende compromissen.³⁶

In de staatspraktijk bleek Schermerhorn een ietwat paternalistisch democraat, die het beste met land en volk voor had en met inzet van heel zijn persoonlijkheid en werkkraft nastreefde, daarbij trachtend de banden tussen regeerders en geregeerden middels 'moderne voorlichting' te versterken. Hierbij paste ook het uitstellen van de eerste naoorlogse verkiezingen, iets wat het kabinet voor herstel en vernieuwing terecht is kwalijk

genomen—en door Schermerhorn naderhand ook openlijk is betreurd. In de ontwikkeling van Schermerhorn's denkbeelden over politiek en maatschappij zit duidelijk een doorlopende lijn. De rol van techniek en wetenschap, de plaats van het individu in de gemeenschap, de werking van de democratie, het zijn thema's die hem tot op de dag van vandaag zijn blijven bezighouden. Hoezeer in '45/46 de oorlog ook als een breukpunt werd gevoeld, zijn opvattingen blijken er niet drastisch door gewijzigd, eerder verdiept en versterkt. Zo was hij in feite in de jaren '30 al personalistisch socialist, een term die pas later, door de Nederlandse Volksbeweging, werd gelanceerd. En gezien zijn streven vóór de bezetting naar een soort synthese tussen liberalisme en socialisme, mag zijn overgang erna tot de PvdA geen verrassing heten. Evenmin als het feit dat de voormalige vrijzinnig-democraat binnen die partij naar links is geëvolueerd en meermalen een minderheidsstandpunt heeft ingenomen.

Op verschillende punten is Schermerhorn zijn tijd vooruit geweest en heeft hij te laat gelijk gekregen. Voelt hij zich daardoor, zoals sommigen beweren, 'miskend'? Nee, eerder wordt hij gekweld door het besef te hebben gefaald. Want vlugger dan de meesten te zien welke kant het in een bepaalde situatie uit moet, is nog heel iets anders dan in staat te zijn deze ideeën ook te realiseren.—Dit onvermogen tegenover de wetenschap hoe het zou moeten, heeft minder te maken met miskennis dan met falen.

Willem Schermerhorn mag dan geen 'goed' politicus zijn geweest, hij heeft zich wel een belangrijke plaats in de Nederlandse politieke geschiedenis verworven. Vooral door zijn optreden in de eerste jaren na de oorlog, maar ook daarna, door het vervullen van een soort gewetensfunctie. Zijn werk behoort nog niet tot een afgesloten periode. Deze ondanks alle teleurstellingen niet verbitterde man is iemand die ons ook nu nog wat te zeggen heeft, die nog steeds weet te inspireren. En dat is alweer iets wat hij met weinige van zijn vroegere collega's gemeen heeft.

1. Schermerhorn in een debat met prof. mr. C. W. de Vries over democratische regeringsbeginselen op 24 april 1946, uitgegeven onder de titel *Eenheid door Democratie*, Rotterdam 1946, blz. 30.
2. *Het dagboek van Schermerhorn*. Geheim verslag van prof. dr. ir. W. Schermerhorn als voorzitter der Commissie-Generaal voor Nederlands-Indië, 20 september 1946-7 oktober 1947, uitgegeven door mr. dr. C. Smit, 2 dln., Utrecht/Groningen 1970.
3. G. B. J. Hilterman, 'Schermerhorn's omzien in wrok', *Elseviers Magazine*, 5 december 1970; S. Tas, *Wat mij betreft*, Baarn 1970, blz. 135-136; J. S. Hoek, *Politieke geschiedenis van Nederland. Oorlog en herstel*, Leiden 1970, blz. 31; H. van Riel in het programma: 'Gamma van Alfa en Bèta', NOS-radio 23 november 1970; J. A. H. J. S. Bruins Slot, 'Schermerhorn', *Trouw*, 9 januari 1971.
4. Onder meer in *Techniek en geestelijk leven* (VPRO-uitgave no. 56, Huis ter Heide 1929) en 'Mensch - techniek - arbeid', *Barchem-Bladen*, Orgaan van de Barchem-beweging, VII, 1932-1933, blz. 208-251; ook uitgegeven als afzonderlijke brochure.
5. 'De boerenbevolking in onze volksgemeenschap', *De Smidse*, IX, 1934, blz. 28.

6. 'Religie als levensgrondslag in het studentenleven', *De Smidse*, VII, 1932, blz. 311 e.v.
7. 'Onze houding in de vragen van politiek en maatschappij', radiorede, afgedrukt in *De Smidse*, VIII, 1933, blz. 161-174.
8. 'Leiding in het maatschappelijk leven', *De Smidse*, X, 1935, blz. 233-244.
9. 'Leiding', *Het Kouter*, Onafhankelijk Maandblad voor religie en cultuur, VI, 1941, blz. 75-86.
10. *Voor het voetlicht*. Schermerhorn en Banning over de NVB (uitgave NVB, 1945).
11. 'Weerbare democratie', *Commentaar*, uitgave van den Regeeringsvoorlichtingsdienst, 11 maart 1946; 'Idealen in 1945 en realisatie', twee studium generale-colleges gehouden aan de T.H. te Delft op 31 oktober en 7 november 1967, deels uitgezonden door de NRU op 17 november 1967 en gepubliceerd in *Groniek*, onafhankelijk Gronings historisch studentenblad, I, 1967-1968, blz. 158-164.
12. *Het Dagboek*, blz. 599.
13. Onder meer in *Het Dagboek; Indonesië en Neerlands roeping* (tekst radio-lezing, Amsterdam 1947) en 'Het Nederlands-Indonesisch conflict', *Socialisme en Democratie*, V, 1948, blz. 1-9.
14. 'Illusie en werkelijkheid over Nederland-Indonesië', *Visioen en werkelijkheid*. De illegale pers over de toekomst van de samenleving, Den Haag 1963, blz. 185.
15. Onder meer in 'Nieuw-Guinea', *Wending*, VII, 1952-1953, blz. 165-175.
16. 'Internationale technische hulp', *Socialisme en Democratie*, VIII, 1951, blz. 577-590.
17. 'Hulp aan onderontwikkelde gebieden', *Wending*, XIV, 1959-1960, blz. 523.
18. 'Ons beleid t.a.v. minder ontwikkelde gebieden', *S & D*, XIII, 1956, blz. 114.
19. Zie noot 17.
20. 'Welke eisen stelt de samenleving aan het onderwijs', *S & D*, XIII, 1956, blz. 325 e.v.
21. 'Drijft de welvaart ons van het socialisme af?', VARA-radio 1 januari 1966.
22. 'Ons beleid . . .', blz. 109 (zie noot 18).
23. 'Socialistisch isolement is Europees isolement', *S & D*, IX, 1952, blz. 656-661.
24. 'Na vijf jaar PvdA', *S & D*, VIII, 1951, blz. 1-13.
25. Zie noot 23.
26. 'Cultuurpolitiek in socialistisch perspectief', VARA-radio, 27 juli 1949.
27. 'Waar het nog altijd om gaat!', rede gehouden op het Fakkeldragerscongres te Rotterdam, 6 februari 1960.
28. Zie noot 21.
29. 'Om de toekomst van Europa', *S & D*, XI, 1954, blz. 442.
30. *De positie van de Lage Landen aan de zee*, Antwerpen enz. 1946.
31. 'Gedachten over een progressieve concentratie', *S & D*, XXIV, 1967, blz. 498-504.
32. Interview in *Vrij Nederland*, 20 januari 1968.
33. Interview in de *Leeuwarder Courant*, 4 mei 1970.
34. Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, dl. II, Amsterdam 1971, blz. 91.
35. Zie noot 26.
36. Vgl. de voortreffelijke bespreking van *Het Dagboek* van de hand van W. J. Hendrix, *De Groene Amsterdammer*, 2 januari 1971.

Stellingen over economische macht in Europa*

I. De feiten

1. Sinds de totstandkoming EEG zijn tenminste enkele duizenden fusies/concentraties op nationaal vlak tot stand gekomen, enkele honderden fusies/concentraties tussen ondernemingen uit verschillende lid-staten (meestal door verkrijging meerderheidsparticipaties) en een duizendtal fusies/concentraties tussen ondernemingen uit verschillende lid-staten USA (cijfers voor de zestiger jaren in Industrie-memorandum Commissie Europese Gemeenschappen). Het bedrijfsleven loopt dus bij de integratie ver vooruit op vakbeweging, politieke partijen en regeringen. Overdracht van macht van het nationale naar een bovennationaal management-vlak heeft op grote schaal plaatsgevonden, al blijft de concentratiebeweging op nationaal vlak nog belangrijker.

2. Naast concentratie, leidend tot bovennationaal management, kent het bedrijfsleven meer 'intergouvernementele' vormen van samenwerking, waarbij de zelfstandigheid, de 'soevereiniteit' van de samenwerkende partijen (ondernemingen of nationale ondernemersorganisaties) in beginsel blijft gehandhaafd. Bij deze samenwerkingsvormen moet onderscheid worden gemaakt tussen de honderden Europese beroepsorganisaties enerzijds en de tienduizenden bindende ondernemersafspraken anderzijds.

3. Hoewel de Europese beroepsorganisaties vooral in de afzonderlijke bedrijfstakken talrijker zijn en vaak ook beter bewerktuigd dan de Europese werknemersorganisaties, is hun invloed op het EEG-beleid te verwaarlozen in vergelijking met de invloed van de nationale administraties. Zij worden daarom hierna buiten beschouwing gelaten.

4. De Europese ondernemers- of kartelafspraken zijn daarentegen bij de huidige concentratiegraad van het bedrijfsleven gevaarlijker dan fusies en concentraties. Terwijl fusies nog slechts zelden tot werkelijk monopolistische marktbeheersing op Europees vlak leiden, komen marktbeheersen-

* Opgesteld ten behoeve van een conferentie op 11 en 12 maart 1972 in Bentveld van het Nederlands Comité 'Links Europa'. Voor S & D is dit artikel wat uitgewerkt.

de kartelafspraken veelvuldig voor. Kartelafspraken kunnen worden onderscheiden in:

4.1 Enkele honderden multilaterale en internationale concurrentiebeperkende afspraken (marktverdeling, prijsafspraken, productiequotering en andere concurrentiebeperkende afspraken). Daar bij deze afspraken ook met de belangen van de minst efficiënte deelnemende ondernemingen moet worden rekening gehouden en voorts de gemeenschappelijke marktbeheersing gewoonlijk wordt uitgebuit, moeten deze klassieke kartelvormen overwegend negatief worden beoordeeld.

4.2 Enkele honderden nationale multilaterale afspraken, waarbij het nationale bedrijfsleven tracht zich met ingenieuze afspraken te beschermen tegen de buitenlandse concurrentie.

4.3 Enkele duizenden internationale octrooicentie-overeenkomsten. In deze overeenkomsten wordt geregeld wie het exploitatiemonopolie van ge-octrooieerde uitvindingen mag gebruiken. Zij kunnen op nuttige wijze de verkregen kennis tegen een redelijke beloning verspreiden. Machtige ondernemingen kunnen echter ook door middel van octrooicentie-overeenkomsten hun onderlinge concurrentie beperken (bijv. door marktverdeling) en volstrekt verhinderen, dat nieuwe ondernemingen op hun markt binnendringen.

4.4 Tienduizenden zogenaamde alleenverkoopovereenkomsten, waarbij een producent zich verplicht binnen een bepaald gebied slechts aan één handelaar te verkopen. Ook deze overeenkomsten kunnen bij bepaalde constructies tot gevaarlijke monopolisering met aanzienlijke prijsopdrijvingen leiden, maar dit behoeft niet het geval te zijn als de monopoliserende tanden uit deze overeenkomsten worden gebroken.

4.5 Niet marktbeheersende vormen van nuttige samenwerking (bijv. specialisatie-overeenkomsten of samenwerking van een aantal kleine ondernemingen bij in- of uitvoer of onderzoek en ontwikkeling van nieuwe producten, waardoor zij de mogelijkheid krijgen met grotere ondernemingen in concurrentie te treden).

4.6 Verticale prijsbinding, horizontale prijsafspraken en andere nationale of regionale concurrentiebeperkingen, die tegen de concurrentie uit andere lid-staten moeten optornen en daartegen geen bescherming bieden (vermoedelijk enkele duizenden horizontale afspraken van meer dan alleen lokaal belang en enkele honderdduizenden verticale prijsbindingsovereenkomsten).

5. De Commissie van de Europese Gemeenschappen heeft de kartelgroepen 4.1, 4.2, 4.4 en 4.5 vrij goed onder controle. Aan door het verdrag verboden kartels van de groep 4.1 werd reeds voor miljoenen guldens aan geldboetes opgelegd en enkele duizenden kartels van de groepen 4.1, 4.2 en 4.4 werden opgeruimd of aangepast. De potentieel zeer gevaarlijke groep 4.3 is nog niet onder controle gebracht, al zijn thans enkele belang-

rijke beslissingen daarover genomen. De groep 4.6 is op iets langere termijn gezien minder gevaarlijk en kan althans voorlopig grotendeels aan de nationale kartelautoriteiten worden overgelaten.

II. De mogelijkheden van controle

6. De Europese concentratiebeweging maakt in de eerste plaats nodig de wetgeving op Europees niveau aan te passen op de volgende gebieden: vennootschapsrecht, wetgeving ondernemingsraden, werknemersmedezeggenschap, collectieve arbeidsovereenkomsten, ontslagrecht en belastingen. De zwakte van de Europese instellingen maakt het reeds op deze gebieden moeilijk tegenover de concentratiebeweging voldoende tegenspel te bieden.

7. Monopoliserende fusies op nationaal vlak komen meer voor dan monopoliserende fusies op Europees vlak, maar moeten in de eerste plaats nationaal onder controle worden gesteld, hoewel zij óók een bedreiging vormen voor de Europese integratie.

8. Zeker zolang de Europese instellingen zo zwak blijven als thans, moet verhinderd worden, dat Europese fusies tot marktbeheersing leiden. Het EEG-verdrag maakt echter hoogstens mogelijk één praktisch volledige monopolisering van bepaalde delen van de gemeenschappelijke markt te verhinderen (zie de in januari 1972 gepubliceerde fusieverbodsbeschikking Continental Can - Thomassen & Drijver/Verblifa).

9. De Europese kartel- en concentratiecontrole bewijst, dat een boven-nationale instelling in staat is 'intergouvernementele' vormen van samenwerking van het bedrijfsleven onder controle te houden en fusies te verbieden. De lid-staten verhinderen echter via de begrotingskraan, dat deze controle optimaal is.

10. Doeltreffende externe controle van de investerings-, productie-, prijzen en afzetpolitiek van marktbeheersende ondernemingen is nog nergens ter wereld mogelijk gebleken. Nationalisatie maakt bij marktbeheersende ondernemingen een doeltreffende controle ook niet mogelijk.

11. Pas na aanzienlijke versterking van de gemeenschapsinstellingen kunnen alternatieve controlemogelijkheden worden overwogen. In plaats van aan een verbod van marktbeheersende fusie kan in bepaalde gevallen gedacht worden aan controle via een aantal onderling en met particuliere ondernemingen concurrerende Europese holdingmaatschappijen, op Europees vlak vergelijkbaar met de Italiaanse staatsholdingmaatschappijen.

12. Bij iedere vorm van externe controle van investeringspolitiek, produktieprogramma's en marktpolitiek moet overwogen worden, dat deze de ruimte voor werknemerszegenschap en dus voor interne democratisering beperkt (in Joegoslavië reden geweest tot grote terughouding bij externe controle).

13. Intergouvernementele samenwerking van de lid-staten bij het sector-beleid (landbouw, vervoer, energie, industrie, atoomenergie) leidt tot even slechte of nog slechtere resultaten als 'intergouvernementele' samenwerking van het bedrijfsleven in de vorm van multilaterale kartelafspraken. Via hun regering hebben zwakke bedrijfstakken van een lid-staat namelijk een absoluut vetorecht, hetgeen bij internationale kartels niet het geval is.

14. Interne democratisering van internationale concerns en Europeanisering van vakbewegingsacties kunnen een nuttig tegenwicht vormen tegenover de integratievoorsprong van de ondernemingen en zijn dus wenselijk. Zij kunnen echter de gevaren van uitbuiting van de gemeenschap (inflatie en verhindering van grotere collectieve voorzieningen) niet afdoende bestrijden.

15. De stelling, dat grote ondernemingen de nationale economische politiek beheersen, is onjuist. Juist is daarentegen de stelling, dat grote internationale concerns door interne financiering, door internationale verschuivingen van hun investeringsactiviteiten en door financiering van deze investeringen via buitenlandse kapitaalmarkten de bestrijding van de inflatie, de werkgelegenheidspolitiek, het streven naar een evenwichtige betalingsbalans en de vergroting van collectieve voorzieningen steeds meer zullen gaan bemoeilijken (zie voor Duitsland *Der Spiegel* van 31 januari 1972, blz. 38, terwijl de Verenigde Staten al lang met dit probleem worstelen). De nationale politiek op de genoemde gebieden wordt dus niet zozeer door directe contacten beïnvloed, maar vooral indirect en zonder contacten met de regering bemoeilijkt.

16. Zowel op politieke als op economische gronden is het derhalve volstrekt noodzakelijk, dat de concentratiebeweging in het bedrijfsleven gepaard gaat met versterking van de gemeenschapsinstellingen, Europeanisering van de vakbeweging en bovenationale politieke partijvorming. Mits ook het kapitaalverkeer met landen buiten de Europese Gemeenschappen onder controle wordt gebracht, zullen sterke Europese instellingen een voldoende tegenwicht tegenover de concentratiebeweging kunnen vormen. Sterke Europese instellingen zullen op multinationale ondernemingen ook een betere controle kunnen uitoefenen dan nationale overheden. Met betrekking tot enkele aspecten van het beleid van multinationale ondernemingen zal echter wellicht slechts in samenwerking met landen buiten de Europese Gemeenschappen een voldoende controle kunnen worden uit-

geoeffend. Daarbij valt met name te denken aan de USA, Japan en de ontwikkelingslanden. Een nader onderzoek van dit onderwerp is zeker gewenst. Volgens persberichten van medio juni van dit jaar zal het Europees Parlement een rapport hierover voorbereiden. Wellicht zal dit rapport te zijner tijd aanleiding geven op dit belangrijke aspect van het vraagstuk van de economische macht terug te komen.

J.P. PRONK

'Keerpunt '72' getoetst

Bij de opstelling van het regeerakkoord tussen de PvdA, D'66 en PPR voor de periode 1973-1977 stond de vraag voorop in hoeverre afgeweken mocht worden van het nog maar anderhalf jaar geleden opgestelde regeerakkoord voor de periode 1971-1975. Vormde de val van de regering-Biesheuvel een reden om ons eigen regeerakkoord drastisch te gaan herzien?

Anderhalf jaar is inderdaad kort. Toch zijn er in die tijd voldoende ontwikkelingen op gang gekomen of versneld om een volledige toetsing van het oude regeerakkoord te rechtvaardigen en het op een aantal belangrijke punten uit te werken.

Ik noem vier van deze ontwikkelingen. Daar is in de *eerste* plaats de in 1971 versnelde herwaardering van de economische groei. Die kritische herwaardering was in de jaren zestig reeds op gang gekomen als gevolg van de impuls die neo-marxisten en marcusianen gaven aan het denken over de maatschappelijke orde, zij werd versterkt door de grote aandacht die er was ontstaan voor de vraagstukken van milieuvervuiling en grondstoffenschaarste.

De *tweede* ontwikkeling hangt met de eerste samen. Zij betreft de hoge politieke prioriteit die in de samenleving, niet alleen door bepaalde groepen, maar op ruime schaal, werd gegeven aan het welzijnsbeleid. In de *derde* plaats, en ook die ontwikkeling kan van de beide vorige niet los worden gezien, is het probleem van de minderheidsgroepen in de Nederlandse samenleving acuter geworden, zo acut bijvoorbeeld dat racistische tendensen in ons land inmiddels manifest zijn geworden.

De *vierde* ontwikkeling ligt op een ander vlak. Scherper nog dan voorheen is thans de inflatie dwingender dan toen de eisen die de bestrijding van de structurele overbesteding stelt aan de inkomenspolitiek, het investeringsbeleid en de begrotingspolitiek.

Geen van deze ontwikkelingen is nieuw. Elk ervan is echter zodanig voortgeschreden dat er redenen te over waren om na te gaan of het in 1971 door de drie progressieve partijen geformuleerde beleidsprogramma nog wel adequaat was.

De verschillen tussen het oude regeerakkoord en het thans aanvaarde hebben overigens niet alleen betrekking op een aanpassing aan dit soort ontwikkelingen. De procedure die bij het opstellen van het nieuwe regeerakkoord is gevolgd lokte als het ware uit om elke passage uit het oude

regeerakkoord opnieuw te formuleren. Daar is niemand aan ontkomen, noch de programcommissie van de drie partijen, noch het partijbestuur, noch de congressen. Het nieuwe programma is zodoende heel wat uitgebreider en gedetailleerder dan het oude. Het is ook anders en, naar mijn mening, in vele opzichten beter.

Het regeerakkoord 1973-1977 is alleen al een grote stap vooruit, vergeleken met dat voor de periode 1971-1975, omdat het geen grootste gemene deler is van overigens ook nog van kracht zijnde eigen programma's van de drie afzonderlijke partijen. Die situatie is voorbij. PvdA, D'66 en PPR hebben voor de komende jaren één gezamenlijk politiek programma, niet meer en niet minder. Het is dan ook niet zo, zoals nog wel wordt verondersteld, dat de Partij van de Arbeid op de tweede dag van haar congres haar eigen programma heeft vastgesteld en op de slotzitting het daarnaast staande gezamenlijke programma van de progressieve drie heeft bekrachtigd. Integendeel, vrijdag 6 oktober jl. werden door het congres de uitgangspunten geformuleerd waarmee het partijbestuur naar de nachtelijke onderhandelingen met de beide partners is gestuurd. Het resultaat van die onderhandelingen is daags daarna door het congres goedgekeurd. Met de aanvaarding van het gemeenschappelijke regeerakkoord werden de besluiten van vrijdag vervangen. Zo heb ik het althans begrepen.

Doch niet alleen in dit opzicht is het nieuwe regeerakkoord van de progressieve drie een stap vooruit. Ook inhoudelijk is het beter dan het vorige, en wel in drieërlei opzicht: sommige paragrafen (bijvoorbeeld die over het wonen, het milieu en de ontwikkelingssamenwerking) zijn beter uitgewerkt, andere paragrafen (bijvoorbeeld die over vrede en veiligheid) zijn radicaler, progressiever dan anderhalf jaar geleden, en het programma als geheel maakt de indruk nu beter dan toen gebaseerd te zijn op een evenwicht tussen socialisme en democratie.

'Keerpunt '72' is dan ook, hoe korte tijd ook aan de drie partijen beschoren was, bepaald niet in een vloek en een zucht tot stand gekomen. Er is erg intensief aan gewerkt, en bepaald niet door slechts een kleine groep. Het kan dan ook met recht beschouwd worden als het resultaat van een democratisch besluitvormingsproces waarin zeer velen hebben geparticipeerd. Dat brengt tweeërlei risico met zich mee; ten eerste het risico dat het programma een fragmentarisch geheel wordt waaraan een duidelijke conceptie ontbreekt, en bovendien het risico dat het verwordt tot een optelsom van wensen die tezamen genomen onbetaalbaar zijn. In bepaalde fasen van het besluitvormingsproces—met name in de eerste onderhandelingen, op basis van het concept van de gezamenlijke programcommissie, tussen de drie partijbesturen, en later tijdens het congres—leek het erop dat het regeerakkoord aan geen van beide gevaren zou kunnen ontkomen. Naar mijn mening is het uiteindelijk toch gelukt. Dat mag best gezien worden als een teken dat de drie progressieve partijen volwassen zijn, en het 'waagstuk' van een massale participatie in de besluitvorming aankunnen.

Zeggenschap voor de burgerij

Qua conceptie is het regeerakkoord inderdaad duidelijk. 'Keerpunt '72', zo vermeldt de preambule, geeft de kernpunten aan voor 'een nieuw beleid, een nieuw bestel, een nieuwe democratie . . . Een nieuw beleid moet erop gericht zijn de burgers te inspireren daadwerkelijk aan de beleidsvorming deel te nemen. Het moet daarom aansluiten bij de mentaliteitsverschuivingen die zich in onze samenleving aan het voltrekken zijn. Dan alleen wordt de politiek eindelijk een zaak van alle mensen zelf. Dan mag men ook verwachten dat de offers gebracht zullen worden die voor een vooruitstrevend beleid onvermijdelijk zijn; maar dan door een ieder in gelijke mate, zonder afwenteling op anderen . . . (Dat kan) slechts worden gerealiseerd in een nieuw politiek en maatschappelijk bestel, dat geheel gebaseerd is op het beginsel van gelijke zeggenschap van alle burgers . . . "Keerpunt '72" heeft niet de pretentie een blauwdruk te zijn voor een toekomstige maatschappij. Het wil slechts wegen aangeven waarlangs de bestaande machtsverhoudingen in onze samenleving kunnen worden doorbroken, een grotere gelijkheid tussen mensen en volkeren kan worden bevorderd en een gelijke zeggenschap van alle burgers over hun toekomst binnen bereik kan worden gebracht. Het is aan de burgers zelf om uit te maken hoe zij van de nieuwe mogelijkheden gebruik maken om hun eigen samenleving in te richten. Maar het feit op zich dat de mensen zelf—en niet een kleine machtselite—de koers voor een toekomstig beleid kunnen uitzetten, betekent al een nieuwe wijze van samenleven. Deze mag niet langer beheerst worden door allerlei dwangbegrippen van het traditionele "voortgangs"-denken: de opgezweepte maatschappelijke wedijver, de jacht op kwantitatieve prestaties, een allesbeheersende materiële arbeids- en bezitsmoraal. Het zal een nieuwe wijze van samenleven zijn waarin menselijke waarden als de kwaliteit van het bestaan, creatief leven, "beter" is meer dan "meer", centraal staan. De samenleving, nationaal en internationaal, vermenseelijken, dat is de inzet van "Keerpunt '72".'

In deze preambulaire formulering van haar conceptie sluit het regeerakkoord nauw aan bij de grondgedachte van het rapport van de Commissie van Zes (ook wel bekend als het zgn. 'Rapport-Mansholt'). De grondgedachte van dat rapport was dat een radicale ombuiging van de economische groei alleen kan plaatsvinden wanneer er meer gelijkheid is, alleen zin heeft wanneer er een perspectief op een nog grotere gelijkheid ontstaat, en alleen een ombuiging in de richting van meer welzijn voor ieder betekent, wanneer de besluitvorming niet slechts wordt gecollectiviseerd maar ook gedemocratiseerd. Gelijkheid en democratie als doeleinden op zichzelf, maar ook als voorwaarden die verwezenlijkt moeten worden, willen andere componenten van het welzijn inderdaad kunnen worden gerealiseerd.

Een goede filosofie, maar ook: mooie woorden. Woorden die waar gemaakt

moeten worden in programmatische voorstellen. Dat lukte in het rapport van de Commissie van Zes slechts ten dele, en er is dan ook met name op de paragraaf over de democratisering van de politiek terecht kritiek uitgeoefend omdat deze zo weinig concreet was uitgewerkt. (Op de paragraaf uit dat rapport die handelde over de inkomenspolitiek is minder kritiek uitgeoefend; zij leek dan ook concreet, maar was in het licht van de ambitieus geformuleerde gelijkheidsdoelstelling bij lange na niet concreet genoeg). Deze lacunes zijn in het regeerakkoord niet opgevuld, dat kon ook niet, want het rapport van de Commissie van Zes handelde over het beleid op de lange termijn, en het regeerakkoord betreft slechts de politiek voor de eerstkomende vier à vijf jaar. Maar wel kan gesteld worden dat, wanneer dit programma wordt verwezenlijkt, er een flinke aanzet tot meer democratie en een grotere gelijkheid wordt gegeven. De voorstellen ter versterking van de parlementaire democratie, van de democratie binnen de onderneming, van de gemeenschapscontrole op de investeringsbeslissingen, en van de democratisering van het onderwijs, de voorgestelde maatregelen om de achterstelling van minderheidsgroepen op te heffen, alsmede die in het kader van een geïntegreerd cultuur- en welzijnsbeleid, en last but not least de hoge prioriteit die in het sociaal-economisch beleid wordt gegeven (inkomens- en belastingpolitiek, sociale verzekeringen, investeringsbeleid, volkshuisvesting), vormen daartoe een garantie.

Prioriteit voor welzijn

Hiermee is tegelijkertijd aangegeven dat het regeerakkoord niet voorbijgaat aan enkele van de in de aanvang van dit artikel genoemde ontwikkelingen: prioriteit voor het welzijnsbeleid, verscherping van het probleem van de minderheidsgroepen. Dat geldt ook voor de milieuproblematiek, al kan er wat dit betreft een vraagteken geplaatst worden achter de veronderstelling die aan het regeerakkoord ten grondslag ligt omtrent het verloop van de economische groei en van de investeringen (ongeveer 4½ % groei, geen wijziging in de produktiefunctie). Een ernstig nemen van de milieu- en schaarsteproblematiek dient niet alleen te resulteren in een paragraaf over de instrumenten ter bestrijding van die problematiek, doch ook in consequenties inzake het verloop van de macro-economische grootheden. Voor de verdeling van het inkomen alsmede voor de spreiding van de investeringen zijn die consequenties wel getroffen; wellicht worden de andere consequenties eerst manifest na een periode van enkele jaren.

Tenslotte de inflatoire ontwikkeling. Het regeerakkoord is duur, doch zal bij een minder inflatoire ontwikkeling dan in de laatste jaren (d.w.z. bij een gemiddelde jaarlijkse prijsstijging van 5 %) een zeer wel te verantwoorden beslag leggen op de groei van de nationale middelen. Bij meer inflatie, die de collectieve sector nu eenmaal harder treft dan de particuliere bestedingen, zou het onverkort uitvoeren van het programma in een dermate groot

beslag resulteren dat voor de stijging van de particuliere consumptie en van de particuliere investeringen inderdaad te weinig zou overblijven. Dat betekent dat ook de progressieve drie in de komende jaren een zeer hoge prioriteit zullen moeten geven aan de inflatiebestrijding. De hoop dat dat lukt lijkt gerechtvaardigd. Meer en meer is men tot de conclusie gekomen dat de structurele inflatie een vraagstuk is dat nauw verweven is met de economische orde. Die zo te wijzigen dat de bestedingsbeslissingen kunnen worden getoetst aan door de gemeenschap gestelde criteria is nu eenmaal een van de belangrijkste doeleinden van een socialistische politiek.

DE PEN OP PAPIER

PvdA en terrorisme

S en D van oktober 1972 opent met een wat opgewonden betoog (blz. 408-410) van Van der Louw en Ter Beek, gericht tegen Alfred Mozer, met name tegen diens verslag van het 12e Congres van de Socialistische Internationale. Gek genoeg staat dit verslag zelf ergens achteraan in hetzelfde nummer (blz. 445-456), maar daar zullen we maar niks achter zoeken: er is al ellende genoeg in de wereld.

Mozer valt de Nederlandse delegatie aan—óók in nogal forse bewoordingen—omdat zij zich van stemming onthouden heeft bij een resolutie over terrorisme. Hij vindt, en dat ben ik met hem eens, dat ten aanzien van terreur geen flauwe neutraliteit past, maar dat partij en fractie zich daar heel onomwonden tegen moeten uitspreken.

Van der Louw en Ter Beek verklaren echter dat zij een louter 'defensieve' resolutie, waarin dus terreur alleen maar afgekeurd wordt, 'ongewenst en onnodig' vonden. Onnodig? Iedereen die zich realiseert hoe groot momenteel de charme van terreur en geweld is, óók, of juist ook, in linkse en quasi-linkse kringen, zal het met dit standpunt van harte oneens zijn, en zal zich daarom ergeren aan de stemonthouding van onze partij, die tot allerlei modieuze misverstanden aanleiding kan geven.

Maar Van der Louw c.s. hebben nog een tweede argument. Zij hebben zich ook van stemming onthouden, zo zeggen zij, omdat de resolutie neo-anarchisme gelijk zou stellen met terrorisme. Dat zou een veroordeling inhouden van bewegingen als Provo en Kabouter, en zoiets willen zij niet. Nu is Mozer zo verstandig geweest de betrokken resolutie in extenso op te nemen. Daardoor kan de lezer zelf constateren dat onze mannen deze slecht gelezen hebben, curieus genoeg, gegeven het feit dat zij bij de voorbespreking ervan een belangrijke rol gespeeld schijnen te hebben (zie blz. 409). Immers de resolutie veroordeelt slechts '... left-wing terrorism by various neo-anarchist groups'. Dit impliceert helemaal niet dat alle neo-anarchistische bewegingen zich schuldig maken aan terrorisme, en evenmin dat zulke bewegingen op zichzelf veroordeeld moeten worden, zelfs mij daardoor toch niet uit tegen peren?

mij daardoor toch nog niet uit tegen peren?

Er is overigens wel een andere bedenking tegen de resolutie in te brengen. Zij bevat nl. geen precieze omschrijving van 'terrorisme'. Er worden slechts enkele gemakkelijk aansprekende voorbeelden van gegeven. Daaruit zou men de legitieme conclusie kunnen trekken dat de resolutie *iedere* vorm

van politiek geweld wil veroordelen, ook bijv. de aanslag op Hitler in 1944. Ik denk dat velen met mij deze gedachte afwijzen. Mij dunkt dat het rechtmatig is geweld te gebruiken—mits niet gericht op willekeurige burgers—tegen regimes die niet of nauwelijks institutionele mogelijkheden bieden om tot politieke, sociale en/of economische verandering te komen. Twee uit de helaas talrijke voorbeelden: Portugal met zijn koloniën, en Tsjecho-Slovakije. Terzijde zij nog opgemerkt dat *rechtmatig* nog niet in alle gevallen wil zeggen: *doelmatig*, en ook dat dit standpunt niet inhoudt dat men moet applaudisseren bij iedere daad van geweld tegen zulke regimes. Het hangt ervan af wie geweld pleegt, hoe en waartoe (het middel kan erger zijn dan de kwaal). Opinies zullen hieromtrent altijd wel blijven verschillen, ook trouwens over dat criterium van de institutionele mogelijkheden. Zulk een definitie zou dus geen panacee zijn, maar wel uitgangspunt kunnen zijn van een zinnige discussie.

Maar om op het hoofdpunt terug te komen. Ondanks mijn zeer reële bedenking tegen de resolutie, vind ik dat de Nederlandse delegatie vóór had moeten stemmen. Liefst met een stemverklaring in boven aangegeven zin.

A. J. F. Köbben

Na lezing en herlezing ben ik tot de conclusie gekomen dat de verdediging van Ter Beek en Van der Louw op de aantijging van Mozer verre van adequaat is en daarom nog veel meer vragen oproept dan Mozer veronderstelt.

In de resolutie van het congres van de Socialistische Internationale over terrorisme kan ik niet lezen dat neo-anarchisme gelijk gesteld wordt met terrorisme. Er wordt gesproken in de resolutie over 'het anarchistische terrorisme' en over 'extreem-links terrorisme door verscheidene neo-anarchistische minderheidsgroepen'. Hoe nu Ter Beek en Van der Louw hieruit kunnen halen dat daarmee door de Socialistische Internationale Provo en Kabouter tot terroristen worden verklaard is mij een volslagen raadsel. Ik vraag me daarom af of er andere redenen zijn geweest zich van stemming te onthouden.

Het zou onjuist zijn om nu ter verdediging van die onthouding te gaan uitleggen wat er allemaal in wandelgangen of in Bureau-vergaderingen met die resolutie bedoeld is en wat er volgens intimi allemaal wel of niet in gelezen kan worden. Van dit soort geredeneer staat de verdediging namelijk stijf.

Daarbij komt dat wie het volgende schrijft '... wie vrijmoedig over de opstelling en het stemgedrag van partijen op het congres oordeelt, moet de voorgeschiedenis van de Bureau-vergaderingen kennen', niets anders wil zeggen dan dat alleen ingewijden over ingewijden mogen oordelen, of

anders gezegd: regenten over regenten. Zo'n redenering biedt trouwens een mooi perspectief. Alleen wie op de fractievergadering is geweest mag over het fractie-beleid oordelen. Er zijn nog wel meer mooie voorbeelden te bedenken als de consequentie van genoemde zinsnede wordt doorgetrokken.

Op blz. 409 schrijven Ter Beek en Van der Louw de volgende zin: 'Geen zinnig mens kan veronderstellen, dat gewelddadige activiteiten waarvan onschuldigen het slachtoffer worden, *niet* door democratisch-socialisten veroordeeld zouden worden'. Natuurlijk niet. Maar waarom moet die toevoeging over de onschuldige slachtoffers erbij? De schrijvers zullen wel niet bedoeld hebben dat schuldige slachtoffers (wie maakt trouwens schuld en onschuld uit?) terrorisme rechtvaardigen. Waarschijnlijk hebben ze in hun ijver zich als anti-terroristen te laten erkennen deze toevoeging gegeven. Maar deze staat er wel wat ongelukkig.

Ik zal nog wel veel meer dingen niet weten dan Mozer al door de schrijvers wordt verweten. Maar uit hun verhaal wordt niemand veel wijzer dan dat hij of zij er zich niet mee moet bemoeien. En wat ik wel weet is dat dit geen democratische redenering is.

Johan S. Wijne

Het antwoord van Van der Louw en Ter Beek op Mozer's verslag van de bijeenkomst van de Socialistische Internationale is een zwak weerwoord op een zeer kritisch verslag van het congres.

Wanneer een zo scherp waarnemer en een zo internationaal bekend commentator als Mozer is, van een congres terugkeert met deze indrukken van het optreden van de PvdA-delegatie, hoe zal dan de indruk zijn van minder door de wol geverfde Nederlandse en buitenlandse socialisten, om van de pers nog maar niet te spreken?

Mozer vergist zich, aldus Van der Louw en Ter Beek, want de werkelijke politieke discussies vinden plaats in het Bureau van de Internationale. Daar wordt ook het stemgedrag van de delegaties uiteindelijk al bepaald. Zo is het nu eenmaal. Mozer had maar moeten informeren.

Dat is een armzalig antwoord. De PvdA is een open partij, die besluitvorming achter gesloten deuren niet meer aanvaardt en het recht van zijn leden de gang van zaken te kennen, erkent. Dat Van der Louw en Ter Beek de gang van zaken in het Bureau nog niet kunnen veranderen, zal niemand hun kwalijk nemen. Maar dat zij geen stemverklaring hebben afgelegd en niet terstond bij hun terugkeer in Nederland hebben verklaard waarom zij zich hadden onthouden van stemming bij een zo belangrijke zaak als een resolutie over het terrorisme is een fout, die alleen maar kan worden verklaard uit naïviteit of gebrek aan ervaring in internationale zaken. Aangenomen mag toch wel worden, dat de 5-koppige PvdA-delegatie van de gang van zaken en van de voorgeschiedenis in het bureau

op de hoogte is geweest. Geen van de vijf heeft het blijkbaar nodig gevonden Mozer in te lichten. Zij zullen druk bezig zijn geweest de buitenlandse delegaties op de hoogte te brengen van de niet voor een ieder onmiddellijk begrijpelijke houding van de PvdA.

Dank zij Mozer, Van der Louw en Ter Beek weten wij nu tenminste dat er zaken van betekenis aan de orde zijn geweest, zo niet op het congres, dan toch in het bureau. Dat is dan een winstpunt.

Dat Mozer niet recht op de man zou spelen, insinueert en pistolen op de borst richt, zijn uitlatingen die nauwelijks een antwoord verdienen en waarover de velen, in en buiten Nederland, die deze socialist kennen, zich op zijn minst verbazen.

Een tweede winstpunt is de duidelijkheid die Van der Louw en Ter Beek verschaffen over de discussies in het bureau over terrorisme en over het standpunt van de PvdA. Zij hebben zich van stemming onthouden, omdat de resolutie onder meer terrorisme 'in the form of left-wing terrorism by various neo-anarchist minority groups' veroordeelt. Provo en Kabouter beschouwen zij als neo-anarchistische stromingen. Ik deel hun mening, dat zij moeilijk voor terroristische bewegingen kunnen doorgaan. Zij berichten, dat het bureau op 12 juni, naar aanleiding van de moordpartij op het vliegveld Lod van 30 mei, terrorisme ten felste veroordeeld heeft.

Over dat alles hadden zij de oud-internationaal secretaris van de PvdA, Alfred Mozer, ter plaatse gemakkelijk kunnen inlichten. Dat het misverstand opzettelijk door Mozer zou zijn geschapen, is belachelijk. De delegatie draagt zelf schuld aan dit misverstand door onvoldoende zorg voor de procedure en door een tekort aan duidelijkheid, op het congres en daarna.

J. J. van der Lee

De PvdA en de omroep

Aangezien Linthorst in zijn zeer lezenswaardige artikel het omroeprapport van de PvdA ongeveer naar onderwerp volgt, is het wellicht het beste om, nu ik enig commentaar op zijn stuk kan geven, ook zijn artikel op de voet te volgen.

Vooraf echter twee algemene opmerkingen. In de eerste plaats is het een grote verdienste van zijn stuk dat hij, anders dan vele commentatoren, niet alléén het punt van de omroepverkiezingen bespreekt, maar ook aan andere onderdelen kritische aandacht besteedt. Het is jammer dat hij daarbij aan een belangrijk punt uit het rapport, nl. de positie van de NOS, vrijwel voorbijgaat.

In de tweede plaats: Linthorst bemerkt bij de PvdA-omroepcommissie 'een zekere voorkeur voor de status-quo'. Het komt mij voor dat dit nogal meevalt—sommige reacties doen heel wat anders vermoeden!—, maar afgezien daarvan is bij Linthorst zelf weinig aan alternatief te vinden. Nu is dit geen verwijt, omdat iemand die een kritisch stuk schrijft niet altijd gehouden is om een alternatief te geven, maar het zou interessant zijn te weten welk ander bestel hem wel voor ogen staat; óf moet ik impliciet uit zijn stuk lezen dat hij, méér nog dan de commissie wier wijzigingsvoorstellen hij immers niet aanhangt, een voorkeur heeft voor de status-quo??

Nu enkele hoofdpunten hier terzake.

1. Het is juist dat de commissie zich—zeer bewust—van de uitgangspunten van de Omroepwet niet heeft losgemaakt: de openheid en de gezamenlijkheid zijn nog altijd goede uitgangspunten, en een belangrijke reden voor de opdracht van het partijbestuur was nu juist de vraag of de *uitwerking* van de wet voldoende recht blijkt te doen wedervaren aan deze grondslagen.

Dat Linthorst de begrippen openheid en pluriformiteit onthecht kan ik uit een oogpunt van zuiver woordgebruik wel onderschrijven; uit een oogpunt van omroepbeleid lijkt het mij minder relevant, omdat, althans destijds voor de Kamerfractie, de openheid vooral daarin zinvol zou zijn dat zij de pluriformiteit zou vergroten.

2. Op dit laatste zal Linthorst waarschijnlijk willen antwoorden dat de openheid geslaagd is ('de Omroepwet werkt') en dat het onlogisch is als de commissie, voorstander zijnde van die openheid, nu juist gaat voorstellen om de toelatingsdrempels te verhogen!

Dit antwoord is echter minder logisch dan het lijkt, voor een deel omdat juist gevreesd moet worden dat de huidige openheid tot onvoorzien gevolg heeft dat de pluriformiteit kleiner in plaats van groter dreigt te worden. Het valt moeilijk in te zien hoe uitgroeiende AVRO's (via een commerciële stunt de hoogte in geschoten) en TROS-sen de pluriformiteit vergroten. Maar de prijs die ervoor wordt betaald is wel een duidelijke *vershraling* van de pluriformiteit, nl. de vermindering van zendtijd van de geprofileerde omroepen, die bovendien daardoor steeds meer moeite hebben om aan hun wettelijke opdracht, nl. het brengen van een zgn. totaalprogramma, te voldoen. De wet komt hier als het ware met zichzelf in tegenspraak: de eis van het totaalprogramma is niet in overeenstemming te brengen met de huidige bepalingen t.a.v. de openheid. Een afkalving van de geprofileerde omroepen is stellig niet de bedoeling van de wetgever geweest; niet vanwege de mooie ogen van wat de VVD nog altijd zo gretig 'de Hilversumse clubs' noemt, maar vanwege de verscheidenheid van informatie en opinievorming.

Dit geldt temeer nu de bestaande omroeporganisaties duidelijk een veel minder monolithisch karakter hebben dan zij bijv. in de vijftiger jaren nog

hadden, zodat verscheidenheid van opinie ook *binnen* de organisaties veel groter is geworden, een aspect dat Linthorst m.i. over het hoofd heeft gezien.

De geschiedenis met de mini-omroepen is zó ongelukkig (zij hadden de vergunning nooit zo mogen krijgen, maar deze had, eenmaal gegeven zijnde, ook nooit op deze wijze bij hen weggesaneerd mogen worden) dat zij eigenlijk voor niemand meer een zuiver argument vormen. In het rapport van de commissie speelt dat dan ook geen belangrijke rol.

3. Het mag duidelijk zijn dat bij de commissie de vrees voor verschraling en vergrauwing—waarom noemt Linthorst dat 'een kreet'?—wél een belangrijke rol heeft gespeeld. Betekent dat nu dat zij gekozen heeft voor de status-quo?

Het artikel van Linthorst zelf bewijst het tegendeel; de commissie heeft toch nogal wat overhoop gehaald, hetgeen haar dan ook hier en daar in geringe dank is afgenomen. Alleen al het feit dat de commissie de omroepverkiezingen weer als discussiepunt heeft opgerakeld heeft vele pennen in beweging gebracht; daarnaast valt te wijzen op punten als art. 47 B (de regionale omroep), de positie van de NOS, de tucht- en toezichtbepalingen. Bij dit laatste punt gekomen: Linthorst vindt dat de commissie een te grote vrees heeft voor de macht van de minister. Misschien mag dat voor een socialistische partij, voor wie 'de overheid' (althans in een democratisch bestel) niets afstotends heeft, vreemd lijken, maar men bedenke dat juist de linkse groeperingen zich altijd, en terecht, tegen de grote invloed van de overheid verzetten als het om geestelijke goederen gaat. Dáár ligt immers de werkelijke vrijheid van de mensen, en economische regels zijn vaak nodig om díe geestelijke vrijheid te vergroten. Linthorst miskent dat door te wijzen op de mogelijkheden van de wet-BAB, want deze wet, hoe belangrijk ook, is nooit bedoeld om overbodige voor-censuur of na-controle te legitimeren.

Het valt op dat Linthorst als alternatieven voor de gedachte van de commissie noemt:

- a. een referendum bij de (omroep)wetgeving, hetgeen mij voor de kiezers belangrijk minder aantrekkelijk lijkt dan de veel directere omroepverkiezingen;
- b. een verbod voor de omroeporganisaties om een programmablad uit te geven. Toen ik dat las dacht ik: zou hij dat nu menen? Terwijl hij de commissie verwijt dat deze zich voorstander betoont van een aantal verbodsbepalingen (reclameverbod, volledig programma) die mijns inziens voor wat betreft de *werkelijke* invloed van de wetgever op de inhoud van programma's van zeer onschuldige aard zijn. Het komt mij voor dat Linthorst en commissie eens met elkaar moeten bespreken wat zij eigenlijk verstaan onder het begrip 'inhoud van programma's'.

4. De gedachte van Linthorst om een 'ontkoppeld' lidmaatschap van omroeporganisaties bepalend te laten zijn voor de wilsuitdrukking is een

begrijpelijke, maar de bedoeling van de commissie was nu juist om zoveel mogelijk kijkers en luisteraars stemgerechtigd te maken. Maar, zegt Linthorst dan, als je dat wilt is het tegengaan van 'superomroepen' onlogisch; een soortgelijke bepaling bij parlementsverkiezingen zou, zegt hij snedig, de commissie wel niet erg welkom zijn. Het is een opmerking die stellig terzake is, maar die toch onvoldoende oog toont voor het verschil tussen omroep en parlement. Men kan voor twee zaken wel in principe eenzelfde middel aanprijzen, zonder dat men vindt dat die twee zaken in alle opzichten gelijk zijn en gelijke uitwerking behoeven. Het werk in het parlement, met bijna dagelijkse discussie tussen regering en oppositie, biedt, hoe weinig inspirerend het wellicht vaak overkomt, heel wat minder kans op vergraauwing dan superomroepen die een groot deel van een (nog) beperkte zendtijd zouden gaan vullen.

5. Het voorgaande bedoelt niet te zijn een poging tot 'weerlegging' van het artikel van Linthorst. De commissie heeft nadrukkelijk discussie gewild en dát is haar, zeker met tot nadenken brengende artikelen als het zijne, in ieder geval gelukt!

De opdracht van de commissie reikt niet wijd. Zij heeft zich daarom niet beziggehouden met fundamentele zaken als de plaats van de omroep in een cultuurbeleid, en met de mogelijkheden van een multi-mediabeleid. Het is zaak dat daaraan nu door de partij met voorrang aandacht wordt besteed. Linthorst zij hierbij van harte uitgenodigd daarin mee te denken.

J. J. Voogd

BOEKBESPREKING

W. Buitelaar en R. Sierksma, *Gevangen in de gevangenis*. Beschouwingen over gevangenis, misdaad en maatschappij. Meppel (Boom) 1972 (143 blz.)

Terecht hebben de twee sociologen die dit boekje tot stand gebracht hebben het een ondertitel meegegeven. Hun werkje beschrijft de gevangene en de gevangenis binnen het kader van de samenleving en de daarbinnen heersende opvattingen. En juist dat maakt het interessant.

In vier hoofdstukken wordt het gevangenisvraagstuk op een kritische wijze benaderd. In het *eerste* wordt tegen de achtergrond van de bestaande maatschappijstructuur ingegaan op de vraag waarom er misdaad is en wát misdaad precies is. Het afwijkend gedrag dat in onze maatschappij als misdadig wordt aangeduid wordt daarbij allereerst gezien in het kader van de klasseverhoudingen. Het hoge percentage vermogensdelicten, agressiviteit, het begrip klassejustitie worden eveneens gezien vanuit het machtsconflict tussen verschillende maatschappelijke klassen, het machtsconflict dat voortvloeit uit de tegenstellingen die liggen opgesloten in de productieverhoudingen van onze samenleving.

In het *tweede* hoofdstuk wordt de gevangenis als organisatievorm beschreven, waarbij vooral wordt ingegaan op de verhouding tussen haar doelstellingen en haar regime. Wie nog mocht menen dat in een gevangenis kan worden geresocialiseerd, wordt door de schrijvers op overtuigende wijze uit de droom geholpen. In het *derde* hoofdstuk wordt de ervaringswereld van de mens in de gevangenis besproken. En *tenslotte* wordt een poging gedaan in te gaan op diverse ontwikkelingen in het denken over de gevangenisorganisatie.

'Gevangen in de gevangenis' is geschreven vanuit een marxistische visie. Dat is uiteraard niet zonder betekenis. Het houdt in dat de kritische benadering van het gevangenisvraagstuk in feite een ideologiekritische benadering is. De denkbeelden in onze samenleving die de sociale structuur ervan rechtvaardigen en de tegenstellingen daarbinnen verhullen, worden blootgelegd. De sociologische opvattingen over veranderingen in het gevangeniswezen, de verschillende misdaadverklarende theorieën alsmede de mate waarin deze laatste de bestaande maatschappijvorm rechtvaardigen of ondersteunen worden redelijk scherp geanalyseerd. De ideologiekritiek van de schrijvers is tevens een maatschappijkritiek, d.w.z. dat de sociaal-

economische structuur van de samenleving als grondfactor van het maatschappelijk gebeuren wordt gezien. Dat geldt ook voor de gevangenisstraf, die wordt ontleed als een vorm van vertegenwoordiging van de maatschappij waartegen wordt geprotesteerd én tegelijk als bevestiging van de eigenschappen in de gevangene die hij in de maatschappij al kreeg opgedrongen. Hoewel het boekje niet overal even helder is en niet steeds ontkomt aan 'het niet meer sjacheren met sociologische geheimtaal van definities en begrippen' (blz. 11) kan het zeker een nuttige functie hebben; ook voor politici.

Op een punt schiet het m.i. duidelijk tekort. De ideologiekritiek van de schrijvers omvat geen kritiek op de eigen ideologie. Terwijl de schrijvers duidelijk maken wie vanuit hun visie in deze kapitalistische maatschappij eigenlijk ten onrechte in de gevangenis terecht komt, dringt zich bij de lezer de vraag op wie in de door de schrijvers gewenste maatschappij wél in de gevangenis komt en er nu in ontbreekt. Deze vraag wordt noch beantwoord, noch zelfs gesteld.

D. A. Th. van Ooijen

Boekaankondiging

- Dr. A. J. Beekman* - Dienstbaar inzicht; opvoedingswetenschap als sociale planwetenschap. Uitg. Wolters-Noordhoff. Prijs f 9,—.
- H. W. J. Droesen en W. J. Berger* - Gewetensbezwaren en dienstplicht; publikatie van de rechtskundige afdeling van het Thijmgenootschap. Uitg. Kluwer. Prijs f 5,50.
- G. Dimitrof* - Eenheid tegen het fascisme. Uitg. Pegasus.
- F. Engels* - De beginselen van het communisme. Uitg. Pegasus.
- Karl Marx* - Loon, prijs en winst. Uitg. Pegasus.
- W. I. Lenin* - De april-stellingen. Uitg. Pegasus.
- Angela Davis* - Als ze 's ochtends komen. Uitg. Pegasus.
- P. Moerenhout* - Mens en milieu. Uitg. Wolters-Noordhoff.
- I. Kadare* - De generaal van het dode leger. Uitg. Pegasus. Prijs f 11,90.
- D. de Bie en C. Louwerse* - Projektonderwijs. Uitg. Wolters-Noordhoff. Prijs f 18,50.
- Drs. J. D. de Leeuw* - Onderneming en maatschappelijke verantwoordelijkheid; Werkgroep 2000. Uitg. Wolters-Noordhoff.
- Dr. Eddy van den Brink* - Politieke vorming. Uitg. Wolters-Noordhoff.
- Hans Gruyters en Frank Backer* - Nixon-McGovern. Uitg. Het Spectrum, f 3,—.
- Karl Marx* - Kritiek op het program van Gotha. Uitg. Pegasus, f 4,50.
- C. E. Black* - Traditie en transformatie, over maatschappijontwikkeling. Uitg. Samsom, f 23,50.
- Dr. G. H. Scholten* - Politiek en bestuur. Uitg. Samsom, f 4,50.
- H. Gruyters en J. J. Vis* - 29.11.72, verkiezingen. Uitg. Het Spectrum, f 3,—.
- Drs. L. de Jong* - Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 4, mei '40-maart '41. Staatsuitgeverij. Twee delen: f 32,50.

Zojuist verschenen

Vijftig jaar ondertoezichtstelling

schets van ontstaan en ontwikkeling van een maatregel van kindbescherming door mr. J. E. Doek

Op 1 november jl. was het vijftig jaar geleden dat de wet tot invoering van de kinderrechter en de ondertoezichtstelling van minderjarigen in werking trad. Naar aanleiding van dit jubileum, stelde mr. J. E. Doek, werkzaam bij de directie kindbescherming van het Ministerie van Justitie, zich de vraag: Moeten wij de jubilerende ondertoezichtstelling nog vele jaren toewensen? Het antwoord op deze vraag geeft hij in:

Vijftig jaar ondertoezichtstelling

De prijs (ing. 372 pag.) van dit helder geschreven boek, dat diende als proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de rechtsgeleerdheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, bedraagt f 42,50 (incl. O.B. en excl. verzendkosten).

n.v.uitgeversmaatschappij

W.E.J. TJEENK WILLINK-ZWOLLE

postbus 25, telefoon 05200 11444

Ook verkrijgbaar via de boekhandel